NATIONAL ACADEMY of SCIENCES of UKRAINE
INSTITUTE of ARCHAEOLOGY

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

ARCHAEOLOGY and EARLY HISTORY of UKRAINE

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

2 (55) • 2025

SCIENTIFIC JOURNAL • FOUNDED IN 2011
PUBLISHED FOUR TIMES PER YEAR • KYIV

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ • ЗАСНОВАНИЙ У 2011 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК • КИЇВ

Volume editor
Dmytro KARAVAIKO, Candidate of Sciences (PhD), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

EDITORIAL BOARD
Vitalie BÂRCĂ, PhD, Romanian Academy, Institute of Archaeology and Art History of Cluj-Napoca

Alla BUJSKIKH., Corresponding Member of NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Serhii GORBANENKO (*executive secretary*), Candidate of Sciences (PhD), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Peter GOLDEN, Professor, Rutgers University, USA

Larysa KULAKOVSKA, Candidate of Sciences (PhD), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Giedre MOTUZAITE-MATUZEVICIUTE, PhD, Institute of History of Lithuania

Aleksandr NAYMARK, Professor, Hofstra University, USA

Marek OLBRICHT, Professor, Rzeszów University, Poland

Marta POŁTOWICZ-BOBAK, Dr. hab., Rzeszów University, Poland

Inna POTEKHINA, Candidate of Sciences (PhD), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Yurii RASSAMAKIN, Candidate of Sciences (PhD), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Ihor SAPOZHNYKOV, Doctor of Sciences (Dr. hab.), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Oleksandr SYMONENKO (*editor-in-chief*), Doctor of Sciences (Dr. hab.), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Serhii SKORY, Doctor of Sciences (Dr. hab.), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Anatoly KHAZANOV, Professor, University of Madison — Wisconsin, USA

Svend HANSEN, Prof. Dr. Dr. h. c., Deutsches Archaeologisches Institut, Germany

Jan CHOCHOROWSKI, Professor, Jagelloński University, Poland

Viktor CHABAI, Corresponding Member of NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Michael SHENKAR, Professor, Hebrew University in Jerusalem, Israel

Редактор випуску
КАРАВАЙКО Дмитро, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ
БИРКЕ Віталій, доктор археології, Інститут археології та історії мистецтв Академії наук Румунії

БУЙСЬКИХ Алла, член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ГОРБАНЕНКО Сергій (*відповідальний секретар*), кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ҐОЛДЕН Петер, професор, Університет Ратґерс, США

КУЛАКОВСЬКА Лариса, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

МОТУЗАЙТЕ-МАТУЗЄВІЧЮТЕ Гідре, доктор філософії, Інститут історії Литви

НАЙМАРК Алєксандр, професор, Університет Хофстра, США

ОЛЬБРИХТ Марек, професор, Жешувський університет, Польща

ПОЛТОВИЧ-БОБАК Марта, професор, Жешувський університет, Польща

ПОТЄХІНА Інна, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РАССАМАКІН Юрій, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

САПОЖНИКОВ Ігор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

СИМОНЕНКО Олександр (*головний редактор*), доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

СКОРИЙ Сергій, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ХАЗАНОВ Анатолій, професор, Університет Медісон — Вісконсін, США

ХАНСЕН Свенд, доктор хабілітат, Німецький археологічний інститут, Німеччина

ХОХОРОВСКІ Ян, професор, Ягеллонський університет, Польща

ЧАБАЙ Віктор, член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ШЕНКАР Міхаель, професор, Єврейський університет в Єрусалимі, Ізраїль

ARCHAEOLOGY AND EARLY HISTORY OF UKRAINE
Scientific journal on problems of archeology and ancient history

The results of research on the archaeology and ancient history of Ukraine are published in the journal. The issues of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, the pages of the history of the Cimmerians, Scythians and Sarmatians, material and spiritual culture of the Greeks in the Northern Pontic region, ethnogenesis and early history of the Slavs, development of the cities and villages of Ancient Rus, material culture of the Medieval and Modern periods are observed. New archaeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

For the archaeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in the early history of Ukraine.

Founder and Publisher:
Institute of Archaeology
of the National Academy of Science of Ukraine

Media identifier:
R30-02355, Decision N 28, 11.01.2024

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
Науковий журнал з проблем археології й давньої історії

У журналі публікуються результати досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії кіммерійців, скіфів та сарматів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Засновник і видавець:
Інститут археології
Національної академії наук України

Ідентифікатор медіа:
R30-02355, Рішення № 28 від 11.01.2024 р.

The official website of the journal | Офіційний сайт журналу:
https://adiu.com.ua/index.php/journal
The official page of the journal | Офіційна сторінка журналу:
Сайт «Спілка археологів України» [http://www.vgosau.kiev.ua] — Бібліотека — Журнал «Археологія і давня історія України» [http://www.vgosau.kiev.ua/biblioteka/adiu]

All materials are reviewed

Published by the resolution
of the editorial board of journal

All rights are reserved. Reprint is possible with
the consent of the editors and authors of the papers

Усі матеріали рецензовано

Надруковано за постановою
редакційної колегії журналу

Усі права застережено. Передрук можливий
зі згоди редакції та авторів статей

alt > bank
більше ніж просто банк

Published with the financial support
of «ALTBANK».
Banking license № 106
+380 44 364 41 11, 0 800 211111
https://altbank.ua, e-mail: *contact@altbank.ua*

Виходить за фінансової підтримки
Акціонерного товариства «АЛЬТБАНК».
Банківська ліцензія № 106
+380 44 364 41 11, 0 800 211111
https://altbank.ua, e-mail: *contact@altbank.ua*

Published with the informational
support of NGO
«Ukrainian Association of Archaeologists»

СПІЛКА АРХЕОЛОГІВ УКРАЇНИ

Виходить за інформаційної підтримки
Всеукраїнської громадської організації
«Спілка археологів України»

ISSN 2227-4952 (Print), ISSN 2708-6143 (Online)

© INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY NAS OF UKRAINE, 2025 © ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2025

Редактори *Н. Малішевська, І. Тарасенко*; рисунки *авторські*; верстка *С. Горбаненка*

Підписано до друку 23.06.2025. Формат 60 × 84/8. Гарн. Century Schoolbook. Папір офс.
Друк офс. Ум.-друк. арк. 30,3. Обл.-вид. арк. 34,9. Тираж 50 екз. Зам.

Тираж видруковано ФОП О. О. Євенок, 10014, м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А, тел.: 0412-422-106,
e-mail: bookovych@gmail.com
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції України серія ДК № 3544 від 05.08.2009 р.

ЗМІСТ | CONTENTS

СТАТТІ | ARTICLES

НОСОВА Л. Початок Геродотової Скіфії: війна, клімат, економіка (Дунай-Дністровське межиріччя в другій половині VI — першій половині V ст. до н. е.) 5
NOSOVA L. The beginning of Herodotus' Scythia: war, climate, economy (Dniester-Danube interfluve in the second half of the 6th — first half of the 5th century BC)

КАРАВАЙКО Д. Етнокультурна ситуація в Путивльському Посейм'ї в другій половині І тис. до н. е. 35
KARAVAIKO D. The ethnic and cultural situation in the Seim River basin at Putivl region in the second half of the first millennium BC

ПЕЛЯШЕНКО К., ГЕЙКО А. Археологічні пам'ятки басейну річки Сула останніх століть до нашої ери 54
PELIASHENKO K., HEIKO A. Archaeological sites of the last centuries BC in the Sula River basin

SEMENOVA A. Functional and decorative elements of furniture crafted from bone, antler and ivory from Olbia Pontica 73
СЕМЕНОВА А. Функціональні та декоративні елементи меблів із кістки, пантів та бивня з Ольвії Понтійської

ПОХОВАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ | BURIAL SITES

ТОЩЕВ Г., ФІАЛКО О. Курган з похованням амазонки некрополя Мамай-Гора 92
TOSHCHEV G., FIALKO O. Barrow with the amazon's grave from the Mamai-Hora necropolis

МОГИЛОВ О. Ґрунтові поховання скіфського часу Дніпровського Лісостепового Правобережжя 102
MOHYLOV O. Barrowless burials of the Scythian period of the Dnipro Right bank Forest-steppe region

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ | PUBLICATION OF ARCHAEOLOGICAL MATERIAL

РУСЯЄВА А., СОН Н. Два типи монет Тіри пізньоелліністичного часу (релігійний аспект) 120
RUSIAIEVA A., SON N. Two types of Tyras coins from the late Hellenistic Period (religious aspect)

СОРОКІН С. Зарубинецьке житло з поселення Ялівщина 1 на околиці Чернігова 130
SOROKIN S. The dwelling of Zarubyntsi culture from the settlement Yalivshchyna 1 on the outskirts of Chernihiv

НОВІТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ | RECENT RESEARCH

КОРОСТ І. Результати новітніх досліджень східного сектору Більського археологічного комплексу 137
KOROST I. Results of the latest research of the Eastern sector of the Bilsk archaeological complex

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2025

СІКОЗА Д., ДЗНЕЛАДЗЕ О., СИМОНЕНКО О. Дачі — комплекс доби Великого переселення народів з Херсонщини 154
SIKOZA D., DZNELADZE O., SYMONENKO O. Dachi — the Great Migration Period Assemblage from Kherson Region

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ | ARCHAEOLOGY AND NATURAL SCIENCES

СКОРИЙ С., ОРЛИК О., НЕСТЕРОВСЬКИЙ В. Декілька кам'яних знарядь праці з поселення епохи пізньої бронзи Селіванове 161
SKORYI S., ORLYK O., NESTEROVSKI V. Some stone tools from the late Bronze Age settlement of Selivanove

КУБЛІЙ М. Тваринництво і мисливство Басівського городища 171
KUBLII M. Animal husbandry and hunting of the Basivsky settlement

КОРОСТ І., КОРОТЯ О. Підсумки LIDAR-досліджень археологічних пам'яток на території історико-культурного заповідника «Більськ» 180
KOROST I., KOROTIA O. Results of LIDAR surveys of archaeological sites within the Historical and Cultural Reserve «Bilsk»

ДИСКУСІЇ | DISCUSSIONS

ПОЛІДОВИЧ Ю. Гайманова чаша в контексті скіфської міфо-ритуальної традиції 191
POLIDOVYCH Yu. Bowl from the Haimanova Mohyla kurgan in the context of Scythian mythical and ritual tradition

БАБЕНКО Л. Три загадки «скіфських» менад 216
BABENKO L. Three mysteries of the «Scythian» maenads

ІСТОРІЯ НАУКИ | HISTORY OF SCIENCE

ШРАМКО І., ЗАДНІКОВ С. Археологічні колекції курганних некрополів Більського городища у музейних фондах Харкова та Котельви 236
SHRAMKO I., ZADNIKOV S. Archaeological collections of barrow necropolises of Bilsk hillfort in museum stores of Kharkiv and Kotelva

СТАТТІ

УДК 904.5(282.243.7/282.247.314)"-05/-04" DOI: 10.37445/adiu.2025.02.01

Л. Носова

ПОЧАТОК ГЕРОДОТОВОЇ СКІФІЇ: ВІЙНА, КЛІМАТ, ЕКОНОМІКА (Дунай-Дністровське межиріччя в другій половині VI — першій половині V ст. до н. е.)

У статті розглядаються поховальні пам'ятки в міжріччі Нижнього Дунаю і Дністра, які співвідносяться з початком періоду середньоскіфської культури епохи Класичної Скіфії. Поховання були залишені групами кочових / мобільних скотарів і відображають розподіл території та «сфери впливу» в регіоні у другій половині VI — першій половині V ст. до н. е.

***Ключові слова**: скіфська культура, Дунай-Дністровське межиріччя, Класична Скіфія, період середньоскіфської культури, степ, лісостеп.*

Мета цієї роботи — розглянути етнокультурну ситуацію, яка склалася у Дунай-Дністровському міжріччі в період народження «Геродотової Скіфії». Міркування та висновки автора будуються на постулаті, що в степах Північно-Західного Причорномор'я того часу мешкали варварські племена (Геродот називав їх «скіфами»), основним заняттям котрих було кочове скотарство з властивою цьому господарсько-культурному типу специфікою (Алексеев 2003, с. 192—193).

Переходу від ранньо- до середньоскіфського періоду і власне початку останнього передував та визначив його міграційний імпульс зі Сходу. Нововведення в матеріальній культурі племен, які залишили в причорноморському степу поховальні пам'ятки розглянутого часу, слабкий їхній генетичний зв'язок з більш ранніми похованнями VII—VI ст. до н. е. тощо — ці зміни, що фіксуються в Північному Причорномор'ї, корелюють з черговою (можливо, не однією) кочовою хвилею (Алексеев 2003, с. 27, 168—182, 185, 191, 194—196, 220, 397, рис. 24, 26). З огляду на протяжність ареалу скіфської культури, при вивченні проблем «середньоскіфської» археології та історії не завжди враховують специфіку різних регіонів причорноморського степу. Ця стаття — спроба визначити особливості стартового етапу Класичної епохи на західній околиці європейської Скіфії, на землях між Істром та Тірасом, де, за Геродотом, теж панували скіфи.

У «зону розселення» прибульців — творців «Геродотової» або Класичної (Алексеев 2003, с. 397, рис. 24) Скіфії [1] — Дунай-Дністровське межиріччя увійшло поступово. Існуюча на сьогодні вибірка свідчить про поширеність у регіоні на початку періоду середньоскіфської культури практики безкурганних поховань. Один із пунктів, де виявлено групу ґрунтових

© Л. НОСОВА, 2025
This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

1. І сьогоднішні скіфознавці, зіставляючи дані археології з даними писемних джерел, апелюють передусім до класики античної літератури — «Скіфського логосу» Геродота. Батько історії «відкрив» для нас скіфів, розповівши про життя та звичаї кочових племен, що населяли Північне Причорномор'я наприкінці VI — першій половині V ст. до н. е. (5-й, 6-й періоди за: Алексеев 2003, с. 27), тобто в початковий період епохи Класичної (530/500—300 рр. до н. е.) Скіфії (Алексеев 2003, с. 397, рис. 24). За хронологічною схемою І. В. Бруяко, в який дослідник намагався врахувати наявні наукові періодизації інших авторів (серед них і періодизацію А. Ю. Алексєєва), цей проміжок часу співпадає з періодом «середньоскіфської культури» — середина VI — кінець V ст. до н. е. (Бруяко 2005, с. 148—149). Тому дефініція «класична скіфська культура» для періоду пізньоскіфської культури кінця V—IV / початку III ст. до н. е. (Бруяко 2005, с. 149; Топал 2018, с. 169, прим. 7) не здається вдалою, навіть за двоякому розумінні терміну «пізньоскіфський» у сучасній історіографії.

могил, — с. Маяки (Біляївський р-н, Одеська обл.). Ще один нижньодністровський ґрунтовий могильник того ж часу — данченські комплекси раннього залізного віку з тілопокладеннями; питання їхньої скіфської атрибуції розбиралося у статті О. М. Левинського (Левинский 2010, с. 75—78). При публікації матеріалів з с. Маяк було зроблено припущення щодо синхронності та спільної культурної (скіфської), а також племінної / родової приналежності маяцьких та данченських інгумацій (Носова 2011, с. 179—183).

Обидві тези — про поховання в Данченах скіфів та їх можливу спорідненість з кочовиками у пониззі Дністра — викликали несподівано бурхливу реакцію молдавських археологів В. С. Сініки та М. П. Тельнова, закиди у відсутності критичного підходу до «спритних маніпуляцій» О. М. Левинського, у «*використанні масиву «псевдоскіфських» поховань могильника Данчени*» [2] тощо (Тельнов, Синика 2013, с. 306). Необхідно нагадати: точка зору О. Левинського не є оригінальною та озвучена не вперше. Сорок років тому на базі короткої інформації в «Археологічних відкриттях» та сама ідея була висловлена А. І. Мелюковою: дослідниця об'єднала як скіфське поодиноке поховання в Суручених та комплекси з тілопокладеннями в Данченському могильнику (Мелюкова 1979, с. 144). Аналогічного погляду на проблему дотримується й С. І. Андрух (Андрух 1995, с. 68, 69; 2000, с. 70).

Нечисленні у регіоні пам'ятки другої половини VI — початку / першої половини V ст. до н. е., які пов'язують зі скіфською культурою, не демонструють одноманітності, що свідчить про племінну (етнічну?) строкатість населення. Згідно з основними характеристиками поховального обряду всі ці пам'ятки (рис. 1) можна поділити на три групи:

І. Кургани з «пропалами»: їх насипали над імовірним місцем кремації (лінзи перепаленого ґрунту, або «пропали») та кремованими останками (зведення та посилання на літературу див.: Кетрару и др. 2014, с. 120—125, 128, 129, 166—192; Синика и др. 2024).

ІІ. Поховання за обрядом тілопокладення (широтна орієнтація скелетів): ґрунтові — у Нижньому Подністров'ї (Данчени, Суручени, Маяки) (Лапушнян 1979; Носова 2009; 2011); підкурганні могили в Дунай-Дністровському степу поодинокі і датуються кінцем періоду, що нас цікавить (Арциз, Червоний Яр, Кубей) (Алексеева и др. 1997; Гудкова 1978; Субботин и др. 1992).

ІІІ. Ґрунтові поховання за обрядом тілопокладення (меридіональна орієнтація скелетів) у сучасному лісостепу Західної Молдови (зведення та посилання на літературу див.: Ignat 2004) [3].

І. Кургани з «пропалами» вчені об'єднують в одну групу, відзначаючи наявність схожих рис у цих комплексів та їх припустимо однакове культурно-етнічне походження (Бруяко 2005, с. 161; Кетрару, Четвериков 2003—2004, с. 185; Кетрару и др. 2014, с. 187); розбіжності стосуються порядку дій при похованні, на що хотілося б звернути увагу.

Кургани з «пропалами» сконцентровані у північній частині Нижнього Подністров'я (Дубоссари, Старі Дубоссари, Коржова). На відстані від «ядра» відомі ще три поховальні пам'ятки того ж періоду з подібним обрядом: курган біля с. Опач у Каушанському р-ні Молдови та два кургани могильника Чауш у пониззі Дунаю (Кетрару и др. 2014, с. 191, рис. 145).

З дубосарських комплексів до другої половини VI — початку V ст. до н. е. відносять впускне п. 7 кург. 43 і кург. 46. У виданні 2014 р. «Дубоссарские курганы» запропоновано дещо іншу, порівняно з попередньою публікацією, інтерпретацію кург. 46 (Кетрару и др. 2014, рис. 145). З опису та плану кургану у монографії 2005 р. випливає, що лінза перепаленого ґрунту («пропал») не повністю перекривала циліндричну яму біля північної поли насипу. «*На дні ями знаходилися сильно кальциновані людські кістки*», а на розташованій трохи вище сходинці — кістки великої та дрібної рогатої худоби. За таких планіграфії та стратиграфії дефініція «*поховання за обрядом кремації в ямі*» (Кетрару, Четвериков 2003—2004, с. 153—154, рис. 47), погоджуся, не зовсім коректна. Але нове визначення «*двох одночасних споруд*» під курганом як скіфського поховання (пляма перепаленого ґрунту? — *авт.*) та ями, що нібито виправляє помилку, не додає ясності (Кетрару и др. 2014, с. 128, прим. 45) [4]. При кремації тіла в центрі «пропалу» (тобто в місці найінтенсивнішого горіння) залишки кремації мали вибрати з прожареної «лінзи» і зсипати в заздалегідь підготовлену поблизу поховально-

2. Тут і далі переклади іншомовних текстів автора публікації.

3. Розглянуті у цій статті поховання ІІ та ІІІ груп можна віднести до першої групи (≈525—470 рр. до н. е.) пам'яток степового Причорномор'я кінця VI — V ст. до н. е. (Алексеев 2003, с. 196—203).

4. Неясно, що автори розуміють під «скіфським похованням». Слово «поховання» може означати місце (=могила) або процес захоронення. Визначення «пропал — могила» співпадає з найпершою публікацією кургану (1992 р.): «сильно кальциновані і фрагментарно збережені людські кістки» знайдено у шарі попелу у центральній частині пропалу (Кетрару, Серова 1992, с. 166); жодна інформація про яму там відсутня. Втім у монографії 2014 р. (як і 2005 р.) людські останки згадуються лише у заповненні ями. У такому археологічному контексті слово «поховання» як синонім слова «могила» притаманне саме до ями. Якщо ж мається на увазі «поховання» як комплекс заходів, тоді і яма, і «пропал», і спорудження насипу є взаємопов'язаними складовими обряду.

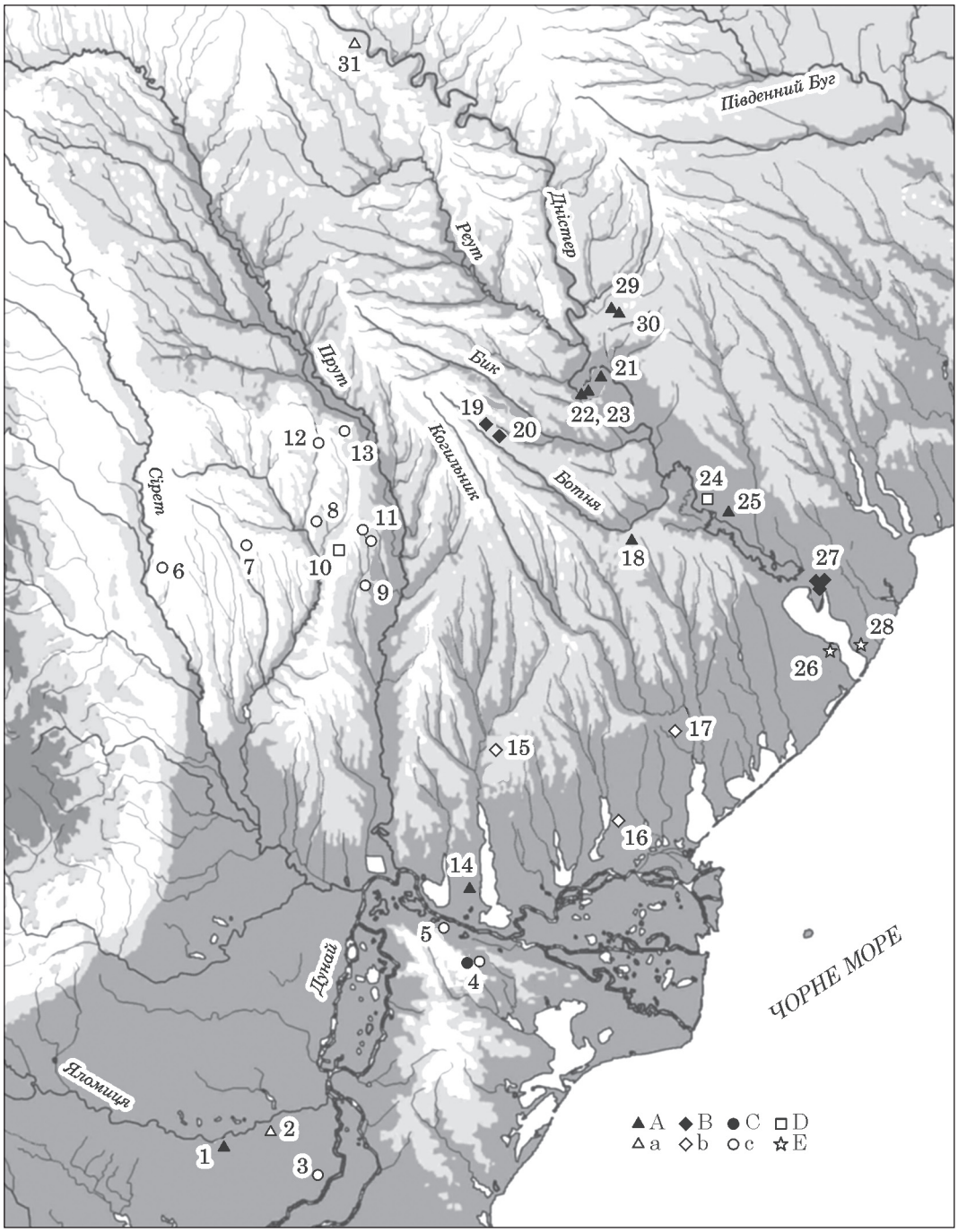

Рис. 1. Пам'ятки скіфської культури другої половини VI — першої половини V ст. до н. е.: 1 — Чулниця; 2 — Платонешти; 3 — Стелніка; 4 — Челік Дере; 5 — Ісакча; 6 — Мілешті-де-Сус; 7 — Радені; 8 — Васлуй; 9 — Минзетешті; 10 — Куртень; 11 — Хуші; 12 — Покреака; 13 — Козія; 14 — Чауш; 15 — Кубей; 16 — Червоний Яр; 17 — Арциз; 18 — Опач 8; 19 — Суручени; 20 — Данчени; 21 — Старі Дубоссари 1/8; 22 — Коржова 3; 23 — Коржова 7/1; 24 — Чобручі 1/5; 25 — Глинне / Північ 8/6; 26 — Тіра; 27 — Маяки; 28 — Ніконій; 29 — Дубоссари 43/7; 30 — Дубоссари 46/1; 31 — Окланда 1/2. **Умовні позначення**: *І група*: A — кургани з «пропалами», a — курган із неспаленою дерев'яною конструкцією; *ІІ група*: B — ґрунтові поховання, b — підкурганні поховання; *ІІІ група*: C — ґрунтові поховання, c — підкурганні поховання; D — поселення; E — грецькі колонії (за: Синика и др. 2024; з додаваннями автора)

Fig. 1. Scythian culture sites of the second half of the 6th — first half of the 5th centuries BC in the Danube-Dniester interfluve: 1 — Ciulniţa; 2 — Platoneşti; 3 — Stelnica; 4 — Celic-Dere; 5 — Isaccea; 6 — Mileştii de Sus; 7 — Radeni; 8 — Vaslui; 9 — Mânzăteşti,; 10 — Curteni; 11 — Huşi; 12 — Pocreaca; 13 — Cozia; 14 — Ciauş; 15 — Kubey; 16 — Chervonyy Yar; 17 — Artsyz; 18 — Opaci 8; 19 — Suruceni; 20 — Dănceni; 21 — Dubăsarii Vechi 1/8; 22 — Corjova 3; 23 — Corjova 7/1; 24 — Cioburciu; 25 — Glinoe / North 8/6; 26 — Tyra; 27 — Mayaki; 28 — Niconium; 29 — Dubossary 43/7; 30 — Dubossary 46/1; 31 — Oclanda 1/2. **Legend**: *Group I*: A — burial mounds with burns, a — burial mound with an unburned wooden structure; *Group II*: B — flat burials, b — barrow burials; *Group III*: C — flat burials, c — barrow burials; D — settlements; E — Greek colonies (by Sinika et al. 2024, p. with additions by the author)

го багаття яму. Жертовне м'ясо (кінцівки великої та дрібної рогатої худоби) на сходинку поклали після перепоховання праху в ямі: судячи з малюнка та висновку археозоологів, кістки тварин збереглися значно краще, ніж людські, і не зазнали тривалого впливу такої ж високої температури, як тіло померлого. Для такої процедури поховання точніше буде формулювання «*кремація на рівні стародавнього горизонту з подальшим розміщенням кремованих останків в ямі*» (Бруяко 2005, с. 161), яку засипано під час будівництва кургану [5].

Схожу картину бачимо в кургані 6 могильника Чауш [6] у Подунав'ї. Там, згідно з кресленням, поховальна та ритуальна (?) ями були викопані в прокаленому шарі ґрунту після спалення тіла на давній денній поверхні (Суничук 1985, с. 38—39, рис. 1: 2; порівн.: Володин 2018, с. 231—233, кург. 3/15, 2/23). Опублікований у статті Є. Ф. Сунічук (Рєдіної) профіль насипу був підданий критиці як невірний та як той, що «*безумовно, не відповідає дійсності*» (Кетрару и др. 2014, с. 183, прим. 11). Висловлювання молдавських колег звучить надмірно безапеляційно, адже висунутий ними альтернативний варіант теж не бездоганний. Даних для твердження, що в «*кургані виявлено дві споруди: скіфське поховання, яке було здійснено в спаленій гробниці, і яма*» і що «*обидві споруди мали дерев'яне перекриття*» (Кетрару и др. 2014, с. 181—182, рис. 143: 1), немає ні у звіті про археологічні роботи, ні в публікації пам'ятки. У звіті автори розкопок могильника наголошували на тому, що обгорілі людські кістки були зсипані (спалення на стороні? — *авт.*) у східну частину поховальної ями ще розпеченими (дно ями місцями набуло помаранчевого кольору) і що «*немає підстав припускати горіння по всій ямі*» (Гудкова та ін. 1982, с. 68). Поглиблення в долівці поховальної ями (діаметр 50 см, гл. 20 см) могло призначатися не для стовпа перекриття (Кетрару и др. 2014, с. 181), а для залишків кремації — яма-урна (ями таких розмірів у Данченах: Лапушнян 1974, с. 53—55). Кургану 6 могильника Чауш аналогічний найближчий до нього курган 22 того ж могильника (Суничук 1985, с. 38—39, рис. 1: 1); змінюється тільки місце розташування останків: «*обгорілі кістки покладені купою біля західної стінки. Там же знайдено необгоріле* (підкреслено мною — *авт.*) *копито коня*» (Гудкова та ін. 1982, с. 80). Простежена паралель — непрямий аргумент для однакового датування обох пам'яток: друга половина VI — початок V ст. до н. е. Хронологічним «репером» є наконечники стріл (див.: Дараган 2017) з кургана 6.

У наведених випадках перепалений ґрунт і сліди горіння не є 100 % доказом кремації тіла саме у «пропалах» [7]. Над ямами з рештками спалення (кремірували на стороні) могли розводити ритуальні вогнища; залишки ще не остиглого кострища прожарювали насипаний поверх нього ґрунт [8]; або поховальні ями копали на підкурганному майданчику вже після «очищення» його вогнем тощо (Бабенко 2003). Втім, спроби *post factum* (до того ж без особистої участі в розкопках об'єкта) відновити деталі процесу поховання малопродуктивні.

У авторів монографії 2014 р. не викликає сумнівів приналежність Дубоссарських та інших перелічених курганів із «пропалами» скіфам (Кетрару и др. 2014, с. 189; порівн.: Кетрару, Четвериков 2003—2004, с. 184 сл.; Бруяко 2005, с. 221—222). Враховуючи зміни, що мали місце в лісостепу та степу із середини / другої половини VI ст. до н. е., та умовність екзоетноніму [9] «скіфи», виникає закономірне питання: яким «скіфам» — «культурним» чи етнічним (Хохоровски 2013, с. 71)? Адже «… *народи північних країн називалися одним ім'ям скіфів або номадів… бо внаслідок невідання окремі народи в кожній країні підводилися під одне спільне ім'я*» (Strab. I, 2, § 27).

«Стартовою точкою» для появи практики «пропалів» у межиріччі Дністра та Нижнього Дунаю могли стати різні регіони (ареал сакських племен, Кавказ, Алтай тощо), мешканці яких були потенційними «тессерами» у складанні північнопонтійської «мозаїки» середини — другої половини VI ст. до н. е. (Ольховс-

5. Тілоспалення на рівні давнього горизонту в лісостепу Дніпровського Правобережжя здійснювали протягом усієї скіфської доби (Ильинская 1975, с. 80; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 28—46).

6. І в кург. 7/1 у Коржова? Висновок, що цей об'єкт є спаленням у дерев'яній гробниці, необґрунтовний. При нетривалому горінні (Кетрару и др. 2014, с. 178) спалити тіло до кальцинованого стану кісток проблематично. Ще більш проблематично в ямі 1,65 × 2,05 м кремірувати померлого таким чином, щоб верхня половина тіла згоріла повністю (у центральній та західній частинах ями лежали кальциновані кістки, західна стінка ями прожарилася), при цьому кістки тазу та ніг у східній частині ями залишилися необпаленими (Борзияк, Манзура, Левицкий 1983, с. 26; Кетрару и др. 2014, с. 174—176; порів. Мастюгінський кург. 20/1: Володин 2018, с. 231). Після кремації на стороні залишки похоронного багаття з останками помістили в яму?

7. Варто сказати, що насипи з «пропалами» — самостійна проблема, яка потребує цілеспрямованого вивчення. Далеко не завжди в таких курганах присутні людські кістки (наприклад, «пропал» в к. 8, с. Опач Каушанського району Молдови (Кетрару и др. 2014, с. 180, 181), через що ці об'єкти інтерпретуються як залишки тризн, «храми вогню», святилища, жертовники тощо.

8. Схожі поховання відмічено у Тясминській групі — курган 6 біля с. Оситняжка (Іллінська 1975, с. 84, 85) та у Пороссі — кург. 321 біля с. Забара, кург. 6 у с. Берестняги (Ковпаненко 1981, с. 70).

9. Про неправомірність «вільного жонглювання етнонімами» при оцінюванні археологічного матеріалу та неадекватність широко вживаних слів «скіфський етнос», екзоетноніма «скіфи» тощо (Ольховский 1997, с. 94, 95; Шнирельман 2013, с. 59—65 та ін.).

кий 1991, с. 40—43, 151—154; Яблонский 1986, с. 45, 49, 50; Марченко Ю. В. 2015; Мышкин 2010, с. 174; Маслов 2011 тощо). Але деякі факти дозволяють припускати «автохтонність» традиції «пропалів» по відношенню до привнесеної у Північно-Західне Причорномор'я культури кочовиків середньоскіфського періоду.

Серед найближчих географічно та культурно-хронологічно аналогій курганам з кремаціями, насамперед, слід згадати поховання ранньоскіфського часу в лісостеповому Подніпров'ї та Середньому Подністров'ї (Кетрару, Четвериков 2003—2004, с. 186—187; Бруяко 2005, 161; Гуцал 2018, с. 52, 53, 59). У Подніпров'ї курганів зі спаленнями (в дерев'яних гробницях і без них) багато на Правобережжі (у Тясминській групі, менше — у Пороссі); рідше вони трапляються на синхронних пам'ятках Лівобережжя (Ольховский 1978, с. 88; 1991; Makhortykh 2019, p. 77, 78). Верхня хронологічна межа поховань Західно-Подільської групи [10] припадає на середину / другу половину VI ст. до н. е., коли носії скіфоїдної культури Середнього Подністров'я перевалили через Карпати на Велику Угорську рівнину, де були залучені до формування культури Векерзуг (Хохоровски 2013; 2017; Могилов 2010; 2020, с. 160—161). Можливо, якась частина жителів Західного Поділля, спустившись уздовж Дністра, перетнула Дністро-Дунайське межиріччя і досягла Північної Добруджі (Бруяко 2005, с. 197; порів.: Скорый 2006, с. 158—159). Таким чином, будівельники курганів з «пропалами» в Північно-Західному Причорномор'ї могли бути «виплеском» (під тиском кочівників?) із Середнього Подніпров'я або ж «осколком» утворення на Середньому Дністрі.

Висновок авторів монографії «Дубоссарські кургани», що «*спорудження дерев'яних гробниць із подальшим їх спаленням використовувалося степовими скіфами Північно-Західного Причорномор'я в поховальному обряді безперервно протягом VI—IV ст. до н. е.*» [11] (Кетрару и др. 2014, с. 219; підкреслено мною — *авт.*), імовірно, підтвердиться у майбутньому, але зараз уразливий для критики. Відповідно до таблиці в тій самій монографії, часовий розрив між Дубоссарськими курганами 43 і 46 та наступним за датою Нікольським курганом 2 становить майже 150 років [12] (Кетрару и др. 2014, с. 173, 214, табл. 10).

Хронологічними індикаторами ранніх курганів з кремаціями є амфори, але щодо їх датування думки вчених не збігаються. Для обговорюваної доби навіть 50—70 років — значуща величина. Згідно з «низькими» датами керамічної тари (друга чверть VI ст. до н. е.; Кетрару и др. 2014, с. 216, 217), кургани 43 і 46 сягають «темного» періоду в історії архаїчної Скіфії; а згідно з більш вірогідними «високими» насипи зведено вже за часів класичної Скіфії (Кетрару, Серова 1992, с. 169; Бруяко 2005, с. 161; Mateevici 2007, p. 64; Teleaga 2008, p. 363, N 3, 4, 7).

Кургани могли бути залишені групою «лісостепових скіфів», які пройшли транзитом через Дністро-Дунайське межиріччя у середині/другій половині VI — на початку V ст. до н. е., трасувавши шлях міграції похованнями одноплемінників. Дискретність традиції будівництва таких курганів, їх мала кількість, розосередженість по регіону та однакове датування начебто схиляють до цієї версії. Суперечить їй досліджена у східній Валахії, поряд з с. Чулниця, пам'ятка, яка, на думку румунських археологів, не є типовою для фракійської культури, проте має аналогії серед пам'яток Північного Понту: курган у Береганському степу насипали поверх наполовину згорілої «шатрової» конструкції, під якою містилося центральне поховання. За інвентарем (самоська амфора і бронзові наконечники стріл) поховання датували першою половиною VI ст. до н. е. (Marinescu-Bâlcu, Renţa, Matei 2000, p. 152, 153; Irimia 2005, p. 60).

В описаному контексті симптоматична знахідка на відстані ≈36 км від Чулниці, біля м. Платонешти, такого яскравого етнокультурного індикатора як скіфська антропоморфна стела (Matei, Coman 2000, p. 19, pl. 2: A). Цю, вже четверту на території Румунії, «бабу» було виявлено в полі пограбованого в давнину кургану. Під курганом розкопано подібну до чулницької (але не спалену) дерев'яну конструкцію; попередньо її датовано VI ст. до н. е. (Matei et al. 2003, p. 241—242). Обидва кургани — і в Чулниці, і в Платонештах — було споруджено, напевно, однією групою населення.

---

10. О. Д. Могилов пояснює розповсюдження в Західному Поділлі нехарактерних для передскіфської епохи дерев'яних конструкцій та їх спалення також припливом населення з лісостепу Дніпровського Правобережжя (Могилов 2020, с. 137—139).

11. В курганах Середніх Подніпров'я, Подністров'я, Подоння (Ольховский 1978; Гуцал та ін. 2012, с. 141—153; Володин 2018, с. 231—233) зафіксовано сліди та залишки власне конструкцій (зрубні, каркасні тощо) з дерева, явні докази яких у Нижньому Подністров'ї є далеко не у всіх насипах із «пропалами». Радіальне укладання колод могло мати на меті не імітувати шатро, а сприяти згоранню того, що клали під «шатро» (Ольховский 1978, с. 86).

12. Скіфське п. 1 кург. 2 у с. Нікольське, нібито перекрите лінзою перепаленого ґрунту, датують кінцем V — початком IV ст. до н. е. Водночас не виключається версія, що цей комплекс був впущений в прожарений шар давнішого насипу (Четвериков 1997, с. 192—193; Агульников, Сава 2004, с. 218, 219). В цьому випадку розрив збільшується: решта «пропалів» пізньоскіфського періоду датується вже IV ст. до н. е. (Кетрару и др. 2014, с. 212—218). Опубліковане нещодавно поховання 6 кург. 8 групи «Север» у с. Глиное трохи скорочує хронологічний розрив, але в цілому не змінює картину (Синика и др. 2024).

Включаючи пам'ятку у Чулниці до групи курганів зі спаленнями, ми отримуємо розподіл датувань, протилежний передбачуваному — зі сходу на захід — напрямку міграції. Можливо, насипи з «пропалами» маркували стародавній суходольний маршрут уздовж південного кордону лісостепу, яким користувалися «скіфи», що перебазувалися з Середнього Дністра чи Дніпра до Нижнього Подунав'я та Північної Добруджі ще в VII (Марченко 1993, с. 44—45; 2005, с. 111 сл.; Скорый 2006, с. 156—159) або близько середини VI ст. до н. е. (Бруяко 2005, с. 197). Носили ці переміщення сезонний характер чи були викликані іншими, не тільки природними, причинами?

Майже неодмінна присутність у насипах імпортної керамічної тари (непряма ознака для об'єднання ранніх курганів з «пропалами» в одну групу) свідчить про зв'язки «скіфів» з еллінськими колоніями, а локація та датування чулницького комплексу підказують, що, швидше за все, торговим контрагентом «господарів» кургану були Істрія/Оргам[13]. Імовірно, насипи стали «віхами» на караванному шляху, який «курирували» будівники курганів і який проходив через Дунай-Дністровське межиріччя та далі на північ (в ареал Західно-Подільської групи [14]) і схід (див.: Хохоровски 2019, с. 223—225, рис. 42; Бруяко 2005, с. 210—213, рис. 55, 56).

На користь такого трактування групи пам'яток з «пропалами» говорить локація Дубоссарських курганів (неподалік голеркансько-го броду), курганів могильнику Чауш (район переправи біля с. Орлівка [15]) та «застовпленя» земель у Берегані. Через Береганський степ протягом тисячоліть пролягали маршрути мігруючих народів, а по долинах лівобережних приток Дунаю (Чулниця та Платонешті стоять на р. Яломиці) — дороги, що з'єднували Нижньодунайську низовину з Південними Карпатами, Трансільванською улоговиною тощо (про торгівлю сіллю та міжрегіональні зв'язки групи Феріджіле див.: Măndescu 2021). Виявлення насипів з «пропалами» очікувано у Валахії і серед курганів Північної Добруджі, більшість яких археологи знають за аерофотозйомками та супутниковими знімками (Sîrbu et al. 2013, p. 349). Багатообіцяючим у цьому плані здається продовження вивчення археологічного комплексу у долині Челік Дере (Ştefan et al. 2021).

Однозначної відповіді на запитання, чим зумовлений факт появи та тимчасового зникнення (?) у Дунай-Дністровському міжріччі носіїв традиції «пропалів» — дезінтеграцією Західно-Подільської групи; перським вторгненням; чи то «Геродотовими скіфами», які спровокували переміщення на захід мешканців Дніпровського лісостепу [16], а потім поглинули їх, або чимось іншим (недостатнє дослідження регіону?) — немає. Порівняно з інгумаціями, кремації в степових могильниках скіфського часу фіксуються нечасто і не тільки внаслідок нестачі деревини та вартості самої процедури (Бокий 1974, с. 271; Ольховский 1978, с. 83—88; 1991, с. 41; Марченко Ю. В. 2015, с. 102).

У скіфському логосі Геродот не згадує про спалення тіла ні при похованні «царів», ані «всіх інших скіфів» (Herod. IV, 71—73). Достовірних пам'яток, які припустимо співвідносити з новоприбулими кочовиками та початком Класичної Скіфії, у Дунай-Дністровському межиріччі відомо небагато, реальне їх число оцінити важко: здебільшого безкурганні могили II та III групи — це зазвичай випадкові відкриття.

У складі інвентарю більшості ґрунтових поховань були предмети озброєння, й умовно ці комплекси називають військовими (Бруяко 2005, с. 176—177, рис. 41), хоча зброя в могилах раннього залізного віку та пізніших епох не означає, що війна була головною й єдиною справою життя (Берсенева 2011, с. 74—77), а тим більше причиною смерті небіжчика. Попри це, розповіді античних авторів про войовничість скіфів та знахідки зброї породжують у вчених неодмінне намагання ув'язати рідкісні у Дунай-Дністровському міжріччі пам'ятки з подіями, викладеними в «Історіях» Геродота і Фукідіда (Бруяко 2005, с. 219—221; Левинский

13. Припущення є ще більш актуальним для Дубоссарських курганів 43 і 46, якщо прийняти «низьку» дату знайдених там амфор — друга чверть VI ст. до н. е. (Кетрару и др. 2014, с. 175—177, 214): Ніконій було засновано близько середини VI ст. до н. е., Тіра — пізніше.

14. Тим самим шляхом у Середнє Подністров'я могла проникнути кружальна сіроглиняна кераміка / технологія її виготовлення / гончарі (Бруяко 2005, с. 199—202; Смирнова 1999, с. 55—56).

15. Про великі кургани та курганні групи як маркери сухопутних доріг у скіфський час (напр. див.: Болтрик 2000, с. 121—122; Таиров 2013, с. 212—214 та ін.).

16. Це пояснення видається переконливим: сценарій, схоже, повторився наприкінці V ст. до н. е., коли з черговою хвилею східних номадів, напевно, знову відбувся приплив до Подністров'я жителів дніпровського лісостепу і відновилося спорудження курганів з «пропалами» (Ольховский, Шилов 1995, с. 112; Кетрару, Четвериков 2003—2004, с. 186—187). З «пізньоскіфською» хвилею в Причорномор'ї «відродилася» категорія речового кочівницького комплексу, яка зникла в «класичному» V ст. до н. е., — бронзові навершя (Алексеев 2003, с. 173). Примітно, що чотири однотипні навершя лежали в п. 2 (інгумація), яке було впущене в Нікольський курган 2 — найбільш ранній з опублікованих курганів з «пропалами» пізньоскіфського періоду в Нижньому Подністров'ї (Агульников, Сава 2004, с. 26—29, рис. 11; 14: 1—4; але див: Четвериков 1997, с. 192—193). З переміщенням мешканців лісостепового Подніпров'я співвідносять також підкурганні поховання з повністю або частково кремованими останками (V—IV ст. до н. е.), відкриті на Середньому Доні. Як і в міжріччі Дуная та Дністра, суворого дотримання єдиного похоронного обряду в донських комплексах не простежується (Володин 2018, с. 238, 239).

2010, с. 85, 89 та ін.), що навряд чи доцільно. «Археологія війни» — галузь специфічна (наприклад, див.: Парцингер 1998, с. 107; Хохоровски 2013, с. 69—71).

Постійна присутність війни у житті номада (набіги та викрадення чужої худоби були «традиційними методами» поповнення втрат у своєму стаді) була важливою, але не єдиною загрозою благополуччю кочовика; джут, посуха, епізоотії могли мати не менші, а часто більш катастрофічні наслідки, ніж напади ворогів. «*Кочове скотарство як економічна система відрізняється хронічною нестабільністю*» (Хазанов 2002, с. 29). Крім воєнного, важливим фактором зовнішнього світу в житті рядових кочовиків був баланс «*між трьома змінними: природними ресурсами (такими, як рослинність і вода), поголів'ям худоби та чисельністю населення. Всі вони постійно коливаються, але аж ніяк не синхронно, тому що кожна змінна у свою чергу залежить від багатьох факторів як постійних, так і тимчасових, як регулярних, так і нерегулярних*» (Хазанов 2002, с. 29).

Наважусь припустити, що описаний нижче розподіл поховань по регіону обумовлений не тільки і не стільки рейдами скіфів, скільки потребами кочового скотарства (що передбачає мобільність, принаймні, частини соціуму) та екологією, і відображає процес економічного, етнокультурного та політико-географічного (?) районування. Вже для раннього періоду, який слабо представлений археологічними пам'ятками, вловлюються деякі закономірності в освоєнні регіону номадами як в плані зв'язків, так і сезонних пересувань.

II. Поховання за обрядом тілопокладення (широтна орієнтація скелетів). Судячи з писемних (Herod. IV, 78—80) та археологічних джерел («перстень Скіла», ніконійські монети з легендою ΣΚΥΛ та ін.), злощасний шанувальник Діоніса був не перший скіфський «цар», що досяг міцного становища у Північно-Західному Причорномор'ї. На думку скіфологів і антикознавців, «царювання» Скіла припадає на другу чверть / третину V ст. до н. е., а його батька Аріапіфа — на першу чверть / третину цього століття (Виноградов Ю. Г. 1989, с. 90—109; Алексеев 2003, с. 222—226, с. 291—293). За гіпотезою Ю. Г. Виноградова, родоначальником нової династії був навіть не Аріапіф, а Аргот (дід або дядько Скіла), чиє ім'я, поруч із ім'ям Скіла, було прокреслено на щитку персня з Добруджі; роки правління Аргота — приблизно 510—490 рр. до н. е. (Виноградов Ю. Г. 1980, с. 98, прим. 31).

Зіставивши інформацію давніх авторів та археологічні знахідки, логічно припустити, що:

1) ґрунтові тілопокладення залишені у Подністров'ї «скіфами Геродота», які з'явилися на берегах Тіраса у другій половині / наприкінці VI — початку V ст. до н. е.;

2) територія «царства» династії Аргота / Аріапіфа включала Нижнє Побужжя, Нижнє Подністров'я [17] (звідси й зв'язки скіфів з Ольвією та Ніконієм) та степ від Борисфена-Дніпра до дельти Істра (?).

Щоправда, мала кількість ранніх «класичних» поховань у степу [18] Північно-Західного Причорномор'я погано узгоджується з розповідями Геродота про могутність скіфів та підвладну їм територію (Алексеев 2013). За археологічними даними, процес заселення номадами степової смуги Дунай-Дністровського межиріччя активізувався лише з середини — другої половини V ст. до н. е. Причини розбіжності між писемними та археологічними даними називають різні. Серед іншого, обмеженість числа [19] степових комплексів кінця VI — першої половини V ст. до н. е. пояснюються першою формою кочування (тобто табірного) прибульців або участю основної маси кочівників у війні на Балканах (наприклад, див: Хазанов 1975, с. 233—232; Гречко 2016, с. 163). Щодо першого варіанту, С. О. Плетнева (посилаються, як правило, на її роботи) акцентувала: що б не послужило поштовхом, єдиною метою переходу до табірного кочування було «*придбання будь-якою ціною нових пасовищ, максимальне розширення території для випасу стад та полювання*» (Плетнева 1982, с. 14, 17). Процес досягнення мети зазвичай не був мирним, і цей етап визначають словом «навала» (Плетнева 1982, с. 14, 17), або «вторгнення» (Виноградов Ю. А. 2009, с. 27—28). Чи вкладається наш випадок у «стандартну схему»?

На початку середньоскіфського періоду степова зона Дунай-Дністровського межиріччя

17. Непрямо це підтверджує й статистика: серед локальних груп скіфських пам'яток північнопонтійського степу східна (північно-східна, південно-східна) орієнтація померлих, починаючи з рубежу VI—V ст. до н. е. (а також у V—III ст. до н. е.), абсолютно переважає у Приольвійській та Подністровській групах (Ольховский 1991, с. 103—104). Приольвійська частина «орди» Аріапіфа — Скіла була впливовішою, ніж її подністровська гілка. Показовою є картографія знахідок парадних мечів, більшість яких походить з аристократичних поховальних комплексів. Починаючи з середньоскіфського та протягом пізньоскіфського періоду Дністро-Дунайське межиріччя було щільно заселено, там розкопано досить багато підкурганних та ґрунтових могил, які атрибутовані як скіфські, але в жодній з них досі не виявлено парадного меча або кинджала (Топал 2020, с. 216—219, рис. 2).

18. Зазначимо, що подібна ситуація спостерігається не тільки з «варварськими», але й, наприклад, з грецькими поховальними пам'ятками архаїчного та ранньокласичного часу на узбережжі Західного Понта (Damyanov 2020).

19. Варто зауважити, що мала кількість ґрунтових і тим більше підкурганних (з ними найчастіше асоціюються номади) поховань не є надійним доказом обмеженої присутності кочовиків. У поводженні з померлими традиційним суспільствам властиве одночасне використання кількох способів, у тому числі таких, що не вловлюються археологією. Так, поховані в курганах Гірського Алтаю в I тис. до н. е. становлять «лише незначну частину… населення, що реально проживало на Алтаї» (Шульга 2015, с. 9).

була безлюдною. Її поодинокі мешканці фази «навали» як такої (силове захоплення земель, повне знищення місцевого населення або його часткове включення до своїх об'єднань тощо), ймовірно, взагалі не відчули (Андрух 1995, с. 54; Полин 1994, с. 96, 97; Irimia 2005, p. 59—60 та ін.). Для прийшлих номадів регіон став кінцевим [20] «пунктом» міграції, де можна було безперешкодно освоювати нові території і досить швидко перейти до другого, більш притаманного скотарям етапу — «етапу стабілізації»: до розподілу між племінними та родовими групами пасовищ, маршрутів кочування, встановлення зв'язків із сусідами тощо (Виноградов А. Ю. 2009, с. 28). Грецькі колонії в гирлі Тіраса — Ніконій на ліво- і Тіра на правобережжі Дністровського лиману — не були перешкодою (тоді елліни не були в змозі протистояти експансії мобільних скотарів [21]), швидше навпаки. Перспектива торгового обміну з греками стала *pull factor*'ом для кочівників, що, втім, не заважало їм отримувати додаткову вигоду у формі данини / подарунків за «охорону» полісів від зазіхань інших племен — типова для номадів усіх епох форма «протекторату» [22]. Напевно, не вдалось уникнути традиційної «опіки» скіфів і Ніконію з Тірою (Виноградов Ю. Г. 1989, с. 90—109; Крижицький 2001) [23].

У такій, здавалося б, непростій для грецьких колоністів ситуації, у Північно-Західному Причорномор'ї з'явилися поселення, що сформували ближню і дальню хори Ольвії та Ніконія, а в некрополях грецьких міст та їхньої сільськогосподарської округи — поховання скіфської культури [24]. Висловлювалась думка, що нерядові поховання кочовиків поблизу або безпосередньо в некрополях осілого населення є ознакою залежності останнього від номадів. Природно, що обидві сторони — елліни та скіфи — були пов'язані якимись взаємними зобов'язаннями і, можна сказати, взаємозалежні. Проте характер та рівень цієї залежності не були постійними. Завдяки особливості свого традиційного господарства, греки і скіфи-кочовики займали різні екологічні ніші та використовували різні природні ресурси, що на певних етапах сприяло їх порівняно мирному співіснуванню на одній і тій самій території (Андрух 1995, с. 56—57).

Вище вже говорилося, що В. С. Сініка та М. П. Тельнов категорично відкидають інтерпретацію інгумацій у Данченах як скіфських. Критичний розбір обох тез (про скіфське походження данченських поховань і про «спорідненість» Маякського та Данченського некрополів) дослідники резюмують словами: «*Залишається тільки здогадуватися, з якою метою скіфи, що жили в степах Нижнього Подністров'я наприкінці VI — у першій третини V ст. до н. е., проникають у лісостеп, де залишають свій могильник коло с. Данчени, біля якого два століття по тому з'являється гетське городище і на якому з цього моменту гети починають здійснювати поховання за обрядом кремації*» [25] (Тельнов, Синика 2013, с. 306).

Приклад Данчен зайвий раз продемонстрував, що відкриті в регіоні археологічні пам'ятки нерідко групують, орієнтуючись на сучасні межі природних зон, які, по-перше, не є непорушними і періодично «мігрують»; по-друге, ніколи не були «непроникними кордонами» для рухливих скотарів. З огляду на це, ніяк не можу поділяти ідею про «плаваючу» межу між степом і лісостепом як рубіж кочівницького світу. «*Факт появи тут скіфського воїна* (район Данчен і Суручен — *авт.*) *не викликає здивування, оскільки обидві пам'ятки розташовані на південній околиці лісостепу, тобто поряд зі*

20. На відміну від носіїв хрестоподібних блях (кочівницька хвиля середини / другої половини VI ст. до н. е.), які, можливо, під тиском «Геродотових» скіфів (хвиля кінця VI — початку V ст. до н. е?) пройшли крізь регіон транзитом на захід — другий етап проникнення «скіфоїдної» культури до Центральної Європи (Алексеев 2003, с. 161).

21. Теза про первинну незаселеність територій, на яких виникли грецькі колонії, неодноразово піддавалася сумнівам. В останні роки сумніви начебто виправдалися (Куликов та ін. 2012, с. 265), але поки що цей поодинокий виняток, скоріше, підтверджує правило. На відведених під родові пасовища землях без домовленості з «царем» роду елліни через обмежений людський ресурс закласти поселення навряд чи ризикнули б. Що було первинним — заснування міста чи «видача ліцензії на будівництво»? Підхід у кожному разі, напевно, був індивідуальний (Алексеев 2003, с. 161—162).

22. Термін, що прижився, здається не зовсім вдалим для визначення характеру зв'язку між кочовиками і місцевими осілими: протекторат — це все ж таки форма міждержавних відносин. Проблема існування на той час Скіфії / Великої Скіфії як держави далека від свого рішення.

23. З огляду на дискусії та безліч літератури про скіфський «протекторат», малозрозумілим є іронічне здивування В. С. Сініки та М. П. Тельнова (2013, с. 305) стосовно припущення про «охорону» Ніконія кочовиками, що мешкали в регіоні (Носова 2011, с. 183, 186). Виплата Φόρος'а або «подарунків» «своїм» номадам за захист (насамперед військовий) від «чужих» була повсюдною практикою (Хазанов 2002а, с. 355—357, 401; Виноградов Ю. А. 2005, с. 44 та ін.), причому не тільки у кочових «варварів»: західнопонтійські колонії платили гето-фракійським племенам Добруджі (Munteanu 2016, p. 29—33).

24. «Приольвійський локальний варіант скіфської степової культури», або «Приольвійська група скіфських пам'яток» (Гребенников 2008, с. 53; Ольховский 1991, с. 60—62, 67, 102 тощо).

25. Висновок не дуже зрозумілий: чи автори датують тілопокладення з базисними наконечниками стріл пізньоскіфським часом (що помилково); чи атрибутуючи інгумації як гетські могили, вважають, що гети почали ховати там своїх одноплемінників за 200 років до заснування поселення?

степовими просторами, якими вільно проходили скіфи-кочовики» (Мелюкова 1979, с. 144).

Степ України — це зона з найменшою відносною вологістю повітря, з частими суховіями та пиловими бурями. Початок історії європейської Скіфії припав на останній етап суббореального кліматичного періоду, що характеризувався посушливістю та похолоданням (Александровский, Александровская 2005, с. 124, 151, 187). У VI ст. до н. е. клімат поступово змінювався у бік більшої гумидності, але в Подністров'ї було досить сухо при низьких температурах (Бруяко, Секерская 2013, с. 40—56, там же див. бібліографію [26]). У періоди похолодань клімат нестійкий, спостерігаються різкі зміни температурного режиму, ослаблення циркуляції, екстремальні посухи та повені, аридизація великих степових і пустельних регіонів; скорочується вегетаційний період, що негативно впливає на сільське господарство та погіршує умови для скотарства через зниження продуктивності літніх і зменшення площі зимових пасовищ тощо (Таиров 2003, с. 7, 12, 42).

Для тих, хто займається екстенсивним тваринництвом, сезонність експлуатації пасовищ диктується сезонною продуктивністю рослинного покриву. Щоб зберегти добрий травостій на зиму, скотарі євразійських степів на літо переганяли стада у вищі широти і використовували для випасу природні кормові угіддя на пограниччі степу / лісостепу, а з початком холодів спускалися до місць зимівель. Родові могильники формувалися у районах і зимівель (для нашого регіону — пониззя рік), і літовок. Останні, як могильник в Данченах, розташовувалися на південному рубежі лісостепу.

Крім кормових ресурсів, важливу роль при виборі маршруту кочування відіграє близькість водопоїв (Гаврилюк 2013, с. 138—139, 151). Ступінь обводнення Нижнього Подністров'я низька, гідрографічна мережа не розвинена; притоки південної частини Дністра маловодні [27] (Transboundary Diagnostic 2005, p. 5—6, 8—10, 23). У посушливі періоди, в умовах недостатньої забезпеченості атмосферними опадами, оптимальним було найбільш типове з горизонтальних видів кочування — меридіональне: пересування зі стадами вздовж головної водної артерії регіону [28] та її великих приток, що не пересихали влітку, як малі річки Буджака (рис. 2). При прируслових перекочуваннях «*можна припустити, що в межах кожної ріки мешкали члени однієї великої сім'ї або навіть цілого роду, котрі ховали на її берегах своїх померлих родичів*» (Кубарев 1987, с. 10). Переміщення на 160—170 км (приблизна довжина пішого шляху від Маяк до Данчен) не є чимось екстраординарним.

Природні фактори — кліматичні (довгострокові) та погодні (короткострокові, впродовж кількох років) коливання — впливали на дальність сезонних перекочувань не менш, ніж воєнні (вторгнення чужинців на відведені під пасовища землі тощо; Марков 1981, с. 84). Посухи викликали посилення рухливості скотарів, у такі роки вони віддалялися від місць зимівлі на великі відстані.

Крім того, мобільність та воєнізованість номадів сприяли їх активному заняттю транзитною / посередницькою / естафетною торгівлею, отриманню прибутку від супроводу караванів, від контролю караванних шляхів тощо (Хазанов 2002а, с. 328—331, 334—338). Значення цього виду господарської діяльності у житті кочових суспільств зростало у періоди відносної економічної та політичної стабільності, як це, наприклад, було у другій половині VI — першої чверті V ст. до н. е. [29] (Марченко 2005, с. 32—34). Одним зі спонукальних мотивів для заснування Істрією на лівому березі Тіраса колонії Ніконій називають прагнення добруджанської метрополії спростити та убезпечити дорогу у хінтерланд грецьким торговцям (Бруяко 1993, с. 71). «Геродотові» скіфи в Нижньому Подністров'ї, ймовірно, не втратили свій шанс на «взаємовигідну співпрацю» і могли взяти на себе роль партнерів та охоронців грецьких купців, що також подовжувало маршрути кочування номадів як мінімум до південної межі лісостепу — території контактів осілого та мобільного населення.

В Данченах із 15 поховань в ямах вдалося визначити позу та орієнтацію скелетів у 12 випадках (Лапушнян 1979, с. 57): як і в Маяках, тіла клали випростано на спині, головою у східний чи західний сектори (таблиця). За обрядом та інвентарем саме з данченськими тілопокладеннями в простих, прямокутних у плані ямах (10 випадків) мають спільні риси маякські комплекси. Одночасність інгумацій біля сіл Маяки, Суручени та Данчени підтверджують базисні наконечники стріл, що походять звідти. В данченських похованнях зі спаленнями немає

26. Згадаймо слова Страбона про рівний і безводний простір — Гетську пустелю, що тягнеться «від Істра у напрямку до Тіри», де Дарій «ризикував загинути з усім своїм військом від спраги»; пізніше, на початку III ст. до н. е., тієї ж небезпеки зазнав Лісімах, «вирушивши походом проти гетів і царя їхнього Дроміхета» (Strab. VII, 3, 14/305).

27. У наші дні Кучурган, Ботня, що впадають у Дністер в його нижній течії, пересихають влітку; частково пересихають і розташовані вище Бик та Реут (помаранчевий рівень небезпеки). Вода в Кучургані, який промерзає взимку, не придатна для пиття. На думку сучасних екологів, межі степової та лісостепової зони Молдови поступово зсуваються на північ.

28. Комплекси ранньої залізної доби — це лише один із культурно-хронологічних горизонтів пам'ятки Данчени II; раніші епохи у цьому могильнику представлені так само похованнями культур рухливих скотарів (Дергачев 1981).

29. Скіфський похід Дарія був короткочасним епізодом у житті регіону.

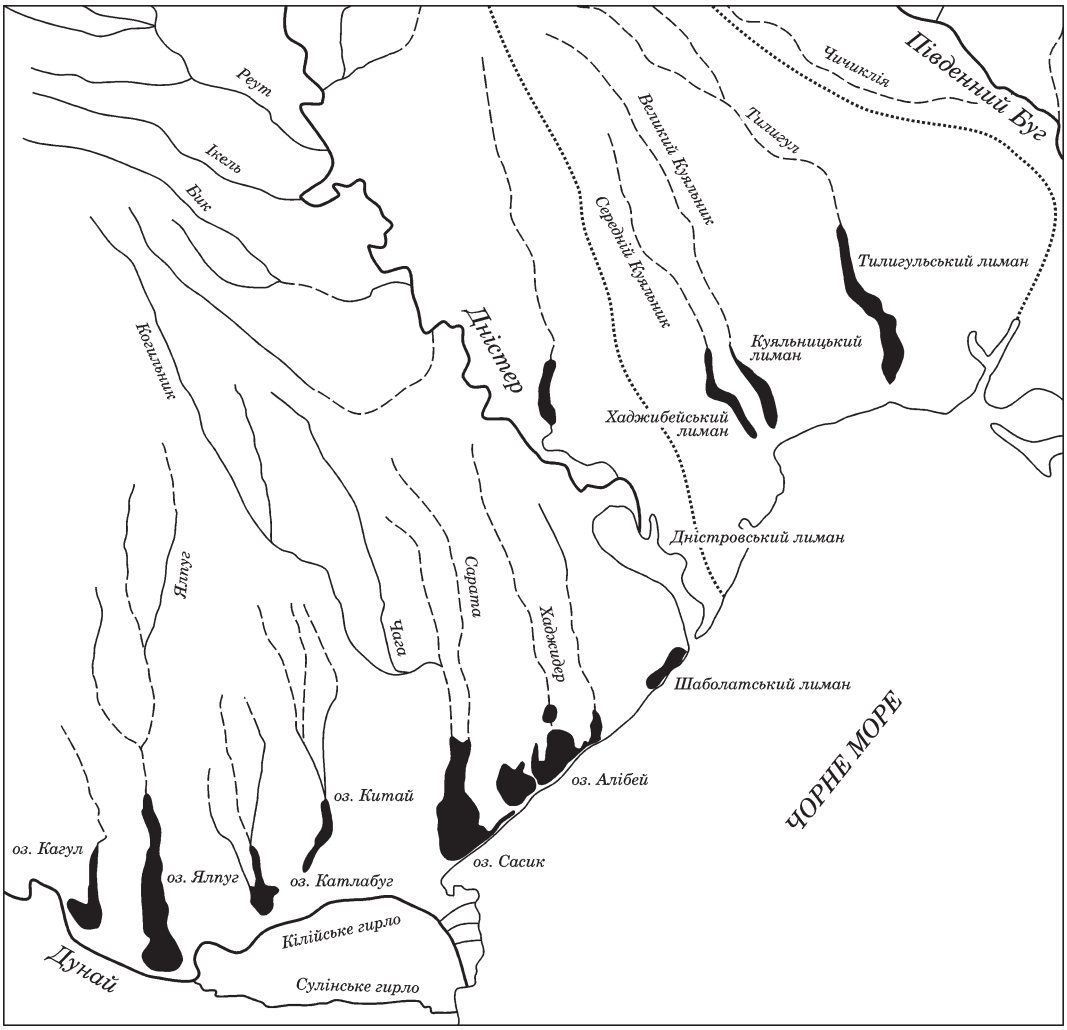

Рис. 2. Малі річки Буджацького степу
Fig. 2. Small rivers of the Budzhak steppe

Поховальні пам'ятки початку середньоскіфського періоду в Нижньому Подністров'ї, показники орієнтації (кількості)

Funeral sites of the early mid-Scythian period in the Lower Dniester basin, the head direction indicators (number)

Данчени	Суручени	Маяки
Сх, Пд Сх (10) Зх, Пн Зх (2)	— Пн—Зх (1)	Пн Сх (3) Пн Зх, Зх (2)

(принаймні, серед опублікованих матеріалів) комплектів наконечників так званого «базисного горизонту», втім там присутні пізніші типи наконечників (Лапушнян 1979, с. 20—23, рис. 6: 10, 11; 7).

При характерної для обох могильників східної орієнтації скелетів невелике відхилення на південь у Данченах та північ у Маяках свідчить про сезонність поховань. Влітку сонце сходить на північному сході та заходить на північному заході. Взимку точки сходу та заходу зміщуються до південної точки горизонту, і сонце сходить на південному сході, а заходить — на південному заході. Якщо данченський некрополь сформувався у районі літовок, то сезонне відхилення на південний схід можливе при визначенні східного напрямку на заході сонця. Тоді в «зимовому» могильнику мало б переважати північно-східна орієнтація скелетів, що й спостерігається у Маяках [30].

У монографії «Древности Северо-Западного Причерноморья» маякські комплекси біля кар'єру (К3 та К4) атрибутують як поховання напівкочового чи осілого населення (Островерхов, Редина 2013, с. 381). Допускаючи перший [31], важко погодитися з другим варіантом. Осілість у цьому контексті має на увазі «нескіфа». Дійсно, низка речей («іонійський аск», лекіф) з могили К3—4 (Носова

30. Коригувальне правило, за яким піки смертності припадають на зиму та весну, тут не працює через нечисленність вибірки.

31. Відсутність імпортної кераміки в данченських інгумаціях, яка бентежить дослідників (Бруяко 2005, с. 213), могла бути наслідком кочового або напівкочового способу життя лише частини (чоловіків?) придністровської групи.

2011, с. 166—167) вважають свого роду маркерами поховальній обрядовості еллінів (Teleaga, Zirra 2003, S. 40—42, 43—44, 190; Гречко 2010a, с. 129; 2010b, с. 51). Але водночас кам'яні вироби (уламки зернотерки?) з комплексів К3 та К4 не є рідкісними для поховань (частіше жіночих) скіфської культури Північного Причорномор'я та всього «скіфського світу» (Носова 2011, с. 168—174) [32]. «Чужорідність» по відношенню до греків і фракійців (у найширшому розумінні етноніма) людей, які хоронили одноплемінників поблизу поселень ніконійської хори в період її життєдіяльності, опосередковано засвідчує ще один комплекс в Маяках — К8. Він був відкритий теж на краю кар'єра і спочатку прийнятий за енеолітичний. Однак три радіовуглецевих аналізи дали три близькі дати, найбільш прийнятна — VI ст. до н. е. (Петренко, Кайзер 2011). Приналежність похованої в могилі К8 жінки до того ж соціуму, що залишив комплекси К3 та К4 (від К8 розташовані на відстані 35 і 28 м відповідно), підтверджує поза та орієнтація скелета. Скромний інвентар — брусок «фарби» малинового кольору (каолініт з вохрою?) — не суперечить визначенню «поховання скіфської культури» [33]; додатковий аргумент для такої інтерпретації та східного походження померлої — монголоїдні ознаки у її черепа [34].

В могилах біля кар'єра, в західний половині зайнятого некрополем мису, тіла поклали головою на схід, обличчям на захід; два (К3 і К8) з трьох поховань — жіночі (комплекс К4?). У східній частині могильника небіжчики (п. / 1975 [35], Г2 — поховання чоловіків) були орієнтовані головою на захід, обличчям на схід. В цьому можна було б угледіти прояв притаманної архаїчному мисленню бінарності [36], поділ території могильника за статевовіковим / сімейно-родовим та ін. принципом або ж важко вловлювану хронологічну відмінність (приплив нового населення?), але при обмеженій вибірці та без детального антропологічного аналізу всіх скелетних останків будь-які міркування про просторову структуру могильника будуть не більше ніж здогади.

Взявши за зразок трактування придністровських пам'яток, розглянемо в цьому ж ракурсі поховальні комплекси групи III.

III. Ґрунтові поховання за обрядом тілопокладення (меридіональна орієнтація скелетів) у сучасному лісостепу Західної Молдови. Румунські колеги поховання в Суручених і деякі інгумації в Данченах не визначають як «гетські» чи «скіфські», а поєднують їх із ґрунтовими похованнями того ж часу в Західній Молдові і виділяють таким чином групу періоду HaD — Хуші-Суручени. Атрибуція «пізньогальштаттська» стосується насамперед хронології, а не культурної приналежності пам'яток (Ignat 2004, p. 5—12, там само див. літературу).

Відмітні ознаки цієї «з неясною етнічною складовою» (Топал 2019, с. 208) групи — поховальний обряд (безкурганні інгумації; неглибоке залягання, поза й орієнтація скелетів) та інвентар (акінаки, базисні наконечники стріл, рідше — наконечники копій; прикраси). Незважаючи на названі критерії відбору, крім достовірних могил, пункти виявлення ймовірних поховань та місця випадкових ізольованих знахідок (головним чином акінаків) були теж включені до групи, за рахунок чого її географічні кордони значно розширилися. Хоча в кінцевому варіанті поховання в Трестіана як більш ранні, а в Джурджулешті та Данченах — як ті, що вимагають спеціального вивчення, не увійшли до групи Хуші-Суручени, її хронологічні рамки теж широкі: друга половина VII — перша половина V ст. до н. е. (Ignat 2004, p. 8). Наскільки виправдані такі просторові та часові межі?

Згідно карти пам'яток очевидно (див.: Ignat 2004, p. 10, fig. 1), що район розташування власне могил з інгумаціями набагато менший (навіть без урахування придністровських комплексів) за окреслений вченими ареал групи. В останні роки кількість достовірних поховань зросла, але фіксуються вони, як і раніше, здебільшого в середній частині Сірето-Прутського межиріччя [37]: «пізньогальштаттські» комплекси слідують течії

32. Загальноприйнятим заходом заради встановлення та стабілізації мирних взаємин номадів з осілими сусідами були змішані шлюби. Одним із їх результатів була «змішаність» обрядів. Можливо, у Маяках археологи мали справу з таким випадком.

33. Про знахідки червоної фарби у поховальних комплексах скіфської культури (Ольховский 1991, с. 60—61, 68, 72, 82, 89, 112, 114, 159 тощо); червона фарба у похованні к. 2 біля с. Василівка Запорізької області (Гаврилюк, Черных 1990, с. 97); в підкурганному похованні у с. Вишнопіль (Григорьев, Скорый 2011, с. 180—181, рис. 3: 6), у похованнях жінок Південного Тагіскена та Уйгарака (Базарбаева, Джумабекова 2019, с. 24—26). «М'який червоний камінь» лежав поблизу кам'яного «вівтарика» у підкурганному похованні могильника Новотроїцьке 2 у верхів'ях Обі на Алтаї; всього у цьому могильнику знайдено 31 «вівтарик», серед яких і уламки зернотерок, що заміщали «вівтарики» (Шульга, Уманский, Могильников 2009, с. 177—178) і т. д.

34. Висловлюю щиру подяку за консультації О. Хохлову та І. Потехіній.

35. Поховання було опубліковано як впускне в курган усатівської культури, але насип у рельєфі не читався і, що найважливіше, довкола «основного» поховання не було ровика — визначальної ознаки «усатівських» курганів у Маяках. Останній дослідник енеолітичної пам'ятки в Маяках В. Г. Петренко зауважив, що це свідчить лише про одне: за курган було помилково прийнято випадкове скупчення ґрунтових могил різних епох.

36. Захід співвідносився з лівою стороною та жіночим началом, а схід — з правою стороною та чоловічим началом.

37. В трьох суміжних жудецях Західної Молдови: Васлуй (Васлуй, Минжетешті, Редіу, Хуші); Бекеу (Мілешті-де-Сус); Яси (Козія, Покреака та ін.) (Ignat 2004, fig. 1). Речі з Покреаки частково сягають більш раннього часу (Iconomu 2006); їх об'єднання в один комплекс викликає сумніви.

двох основних водних магістралей та їх приток (басейн Бирлада) (Buzdugan 1980, p. 59). Незмінною поки що залишається і хронологія цих поховань: друга половина VI — перша половина V ст. до н. е. (Ignat 2004; Iconomu 2010, p. 117—119).

Ще в минулому столітті пам'ятки третьої групи співвідносили зі скіфськими / скіфоїдними культурами різних регіонів (Трансільванія, Західне Поділля, Північне Причорномор'я). З позиції археології поховання в Західній Молдові, «*які мають аналогії серед старожитностей скіфського кола і суттєво доповнюють… дані про зв'язки місцевого фракійського населення з носіями скіфської культури*» (Мелюкова 1979, с. 110), цілком вкладаються у визначення «скіфські» [38], точніше — «середньоскіфські»: провідним хроноіндикатором, як і в Нижньому Подністров'ї, є наконечники стріл.

Через невелике число та «розсіяння» значною територією «пізньогальштатські» комплекси нерідко пов'язують із воєнними подіями. Одні автори вважають, що на території Західної Молдови відкрито могили вбитих далеко від батьківщини та поспіхом похоронених учасників скіфських грабіжницьких набігів на землі на захід від Дністра та Пруту; обставини загибелі пояснюють простоту поховання та бідність супровідного інвентарю (Palade 1976, p. 554; Iconomu 2010, p. 121). Інші дослідники, посилаючись на писемні джерела, конкретизують свої гіпотези: могили в Серето-Прутському межиріччі — це сліди прикордонних сутичок скіфів з агатірсами, навмисного відступу скіфів на землі агатірсів при вторгненні персів у Північне Причорномор'я тощо (Бруяко 2005, с. 216, рис. 58, с. 220 сл.; Левинский 2010, с. 85, 89; Iconomu 2010, p. 119—121, там же див. бібліографію). Останні версії базуються на асоціації інгумацій у Західній Молдові з групою Чіумбруд, а самої групи — з історичними агатірсами [39]; основний ареал цих племен розміщують у Семиградді, у долині Муреша [40], кордон між територіями агатірсів та сусідніх скіфів проводять по Пруту (Андрух 1995, с. 59; Бруяко 1993, с. 78; 2005, с. 220—221; порів.: Хохоровски 2019, с. 232, прим. 4).

Непрямо ідею «воєнного генезису» ґрунтових комплексів Західної Молдови підкріплюють знахідки в них предметів озброєння та поховання 2/1973 р. в Хуші: у скелета були відсутні кістки правої руки та правої гомілки [41] (Iconomu 2000—2001, p. 276). Існують і контраргументи. Виявлені випадково могили — це лише збережена частина зруйнованих некрополів, які навряд чи б сформувалися під час військових зіткнень (Buzdugan 1980, p. 58—59; Iconomu 2000—2001, p. 277). Крім того, в запрутських комплексах: а) не завжди була зброя; б) відносно велика кількість могил — жіночі. Так, у Мілешті-де-Сус п. 1 було, напевно, жіночим або дитячим (розмір скелета, каурі навколо черепа) (Mitrea 1983, p. 117). Жіночими також були: могила з акінаком та наконечниками стріл у Козії (Iconomu 2010, p. 117); багате на тлі інших (бронзові прикраси, наконечники стріл, ліплена кераміка, амфора) поховання, відкрите в 1928 р. в Хуші [42] (Vasiliu 1933—1934, p. 19—22), і досліджене в 1973 р. у тому ж пункті п. 4 (Iconomu 2000—2001, p. 276, fig. 6).

На думку більшості вчених, групи людей, що хоронили родичів на території Західної Молдови, були, як і носії скіфоїдної культури в Семиградді, мобільними скотарями. Якщо подивитися на схему маршрутів, якими користувалися румуни під час сезонних перегонів стад (рис. 3), та зіставити цю схему з картою «скіфоїдних» пам'яток, виявлення на Сучавському та Бирладському плато речей і поховань, схожих з комплексами могильників Трансільванії, Подунав'я тощо, не виглядає надто несподіваним. У горах вибір дороги диктує рельєф, і мережа скотопрогінних трактів, яка «працювала» у XVIII—XIX ст., актуальна також для попередніх епох [43]. Але необхідно враховувати, що в різні періоди могли бути задіяні різні ділянки цієї мережі: крім «вічної» геології, місця для пасовища та маршрут пересування конкретної скотарської групи зумовлювалися сукупністю мінливих воєнно-політичних та природних (погодно-кліматичних) факторів. За всієї ймовірності приналежності запрутських поховань до групи Чіумбруд хотілося б акцентувати увагу

38. Наприклад, див. карту скіфських «військових» поховань VI — середини V ст. до н. е. у Дністровсько-Карпатських землях (Бруяко 2005, с. 176—177, рис. 41).

39. Археологічне та етнокультурне «наповнення» етноніму «агатірси» продовжує викликати дискусії та його не можна визнати встановленим. Крім Семиграддя, агатірсів розміщують в ареалах Західноподільської групи та групи Феріджіле-Бирсешті.

40. Інформацію, яка дійшла до нашого часу, дійсно можна витлумачити на користь трансільванської локалізації агатірсів. Слова Геродота: «А з країни агатірсів тече річка Марій і з'єднується з Істром» — зазвичай зв'язують з Мурешем / Марішем (Herod. IV, 48). Вчені припускають, що Діонісій — його фразу про «блискучі алмази» у «холодних агатірсів» неодноразово повторюють пізніші автори — мав на увазі «ліпські алмази» (кристали кварцу з району м. Ліпова на Муреші, жудець Арад) або добре відомі «Мармароські діаманти» (кристали кварцу з Мармаруша) (Манцевич 1958, с. 332). Та й пристрасть до золота «найлагідніших» агатірсів (Herod. IV, 104) може пояснюватися наявністю родовищ цього металу в горах Апусені, в Трансільванії.

41. Можливо, це якийсь посмертний ритуал, у якому вибірково вилучені кістки кінцівок заміщалися речами поховального інвентарю.

42. Робочі, що розкопали і практично знищили поховання, визначили орієнтацію скелета як північно-східне або східне (Vasiliu 1933—1934, p. 19), що більш характерно для придністровських комплексів.

43. Наприклад, на Південно-Східному Алтаї «*системи землекористування, кочівок та розселення населення сформувалися не пізніше за скіфський час і майже в незмінному вигляді функціонували до XX століття*» (Быкова 2007).

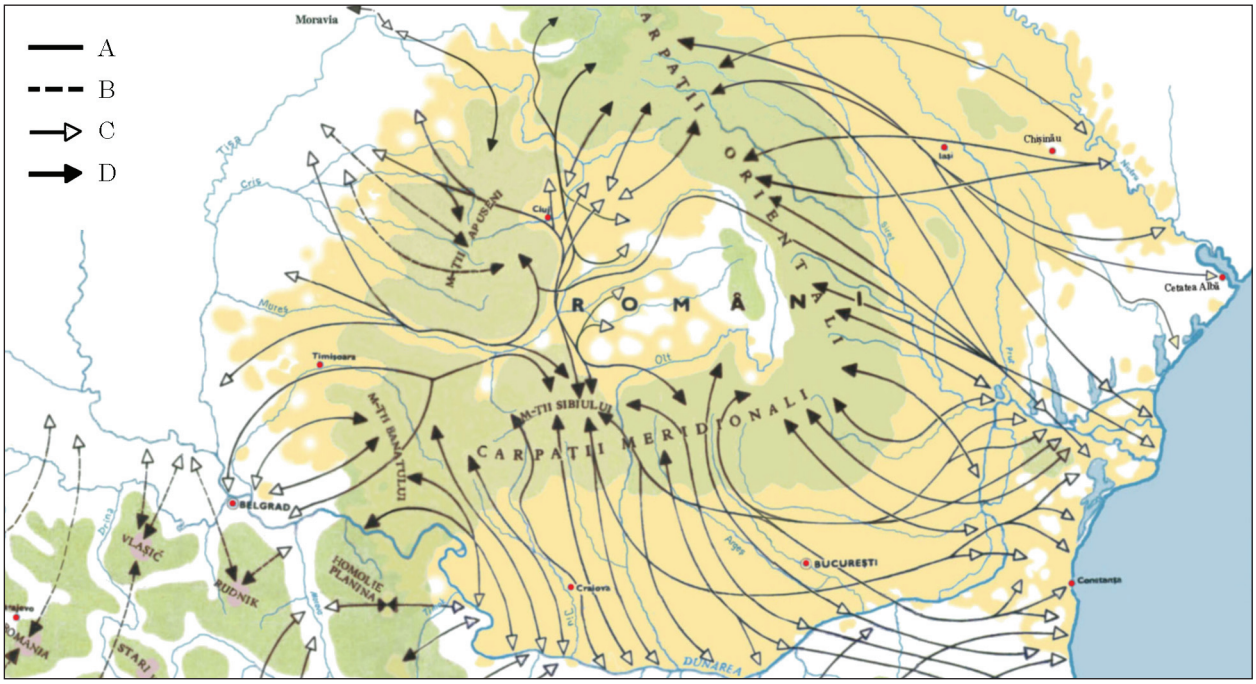

Рис. 3. Маршрути сезонних пересувань пастухів-волохів в минулому: A — маршрути, якими користувалися у XVIII—XIX ст.; B — передбачувані маршрути, якими користувалися до XVIII ст.; C — напрямки руху на зимівлю; D — напрямки руху на літовку (https://uk.m.wikipedia.org/wiki/Файл:Transhumance_ways_of_the_Vlachs.jpeg)

Fig. 3. Transhumance ways of the Vlach shepherds in the Past: A — ways described in the 18th and 19th centuries; B — ways supposed until the 18th century; C — movement to summer pastures; D — movement to winter pastures (https://uk.m.wikipedia.org/wiki/Файл:Transhumance_ways_of_the_Vlachs.jpeg)

на моментах, що допускають іншу інтерпретацію цих «пізньогальштатських» комплексів.

Райони проживання гіпотетичних агатірсів — басейни Муреша та частково Сомеша (Vasiliev 1980, p. 181, pl. 1; Cristescu, Bărbat 2020, p. 324, 326, 328). Згідно з розташуванням вже відомих пам'яток, шляхи «трансільванців» з улоговини (якщо спосіб їхнього життя справді був настільки мобільний) пролягали — як і для сучасних скотарів Румунії (рис. 4) — не через східно-карпатські перевали в Молдову, а по долинах основних річок Семиграддя та їх приток у Потисся [44]. Правомірність цієї тези для другої половини VI — початку V ст. до н. е. демонструє карта (рис. 5: I) знахідок хрестоподібних блях (більшість з них зареєстровано в ареалі груп Чіумбруд та Векерзуг) (Kemenczei 1986, Abb. 1; Мелюкова 1979, с. 111) і серія однолезових мечів типу Ноград (рис. 5: II), «*ареал яких не виходить за межі Середнього Подунав'я, Трансільванії та Південного Прикарпаття*» (Топал 2021, с. 193—196, рис. 84, там само бібліографія). «Західний вектор» економічних і політичних (?) зв'язків групи Чіумбруд у період, що нас цікавить (Cristescu, Bărbat 2020, p. 309—329), не означає ізоляції та повної відсутності контактів з Нижнім Подунав'ям [45].

Як спільну для пам'яток Семиграддя та Західної Молдови рису іноді вказують орієнтацію похованих (Мелюкова 1979, с. 111). У монографії «Sciţii agatârşi pe teritoriul României» (Vasiliev 1980) зазначено: в трансільванській групі близько 50 % інгумованих були покладені головою на північний захід, 25 % — на захід, 12 % — на схід. Щоправда, в першу категорію увійшли, мабуть, і комплекси з Пн — Пн-Зх орієнтацією скелетів, які відносяться, скоріше, до 13 %, що залишилися — могили «cu alte orientări» (у тому числі і по лінії північ — південь). Як би там не було, згідно з наведеними В. Васильєвим цифрами, у групі Чіумбруд переважає широтна, з домінуванням західного / північно-західного сектора, орієнтація скелетів (Vasiliev 1980, p. 46—48; Babeş, Mirițoiu 2011, p. 121, 122; Ursuțiu, Urák 2016, p. 262, 265—267; Cristescu, Bărbat 2020, p. 318, 322, 325), тоді як для комплексів Західної Молдови характерним є меридіональне (Buzdugan 1980, p. 59). За цим критерієм пам'ятки між Сіретом та Прутом

44. Про подібність поховань Семиграддя та південного Альфельда як наслідок міграції населення з Трансільванії вздовж Мароша / Муреша угорські вчені писали ще в 1950—60-х рр. (Хорват 2016, с. 192).

45. Промовисті приклади широти зв'язків між регіонами — поширення фракійських (?) бронзових предметів у вигляді пропелера (Măndescu 2003) та знахідки двовузликових фібул з приймачами у формі трикутника і беотійського щита, що надходили, вочевидь, з ареалу іллірійських племен.

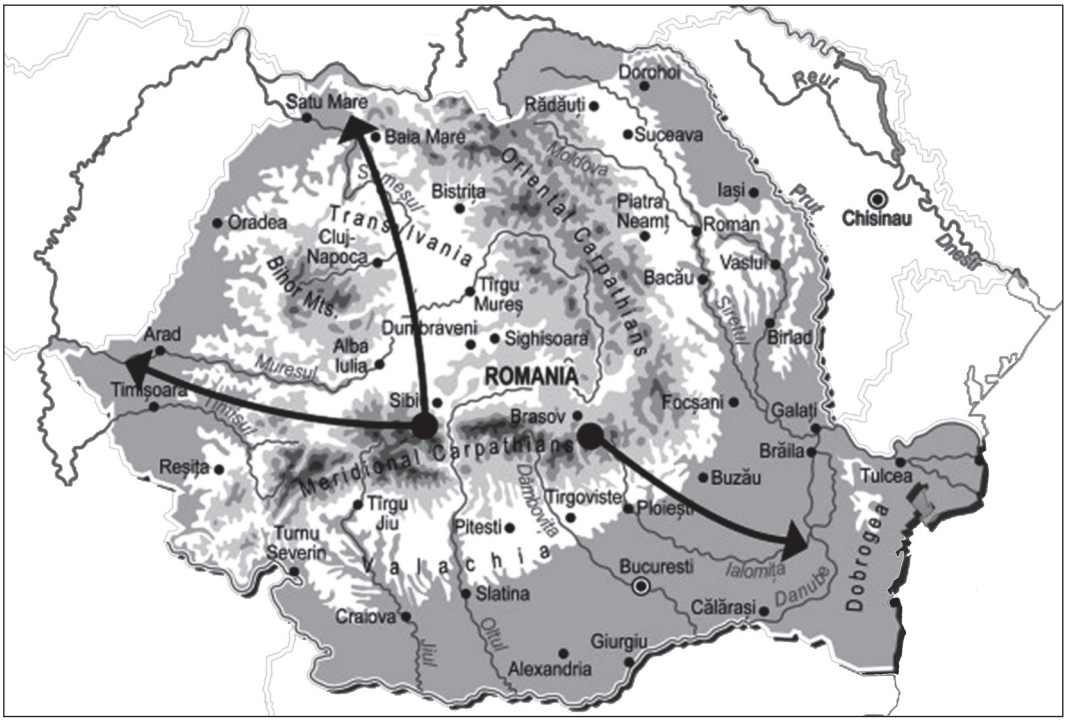

Рис. 4. Маршрути перегонів худоби на зимові пасовища в сучасній Румунії (за Huband, McCracken, Mertens 2010)

Fig. 4. Pastoral migration routes to winter pastures in present-day Romania (after Huband, McCracken, Mertens 2010)

відрізняються як від більшості трансільванських, так і від нижньодністровських (поховання гіпотетичних супротивників агатірсів) комплексів, тобто не співпадають ні з «агатірською», ні зі «скіфською» версіями.

Могильники приблизно того ж часу з меридіональною орієнтацією скелетів досліджено в Північній Добруджі. Це ґрунтовий некрополь в Ісакчі (інвентар поховань мізерний, лише в одній могилі була зброя) і розташована від нього на відстані ≈20 км пам'ятка Телиця-Челік Дере (Vasiliu, Topoleanu 1989, p. 277—278; Simion 2003, p. 113—116). Незважаючи на безперечну відмінність багатьох інгумацій у Челік Дере (кам'яні насипи, викладки з каменю тощо), там спостерігаються спільні з похованнями в Ісакчі та Західній Молдові риси: орієнтація скелетів на південь або північ, невелика глибина ям, вохра, акінаки, базисні наконечники стріл. Окремо згадаємо необроблені (?), різних конфігурацій плоскі камені, які зазвичай клали в ногах померлого, рідше — в узголів'ї (Vasiliu 1933—1934, p. 19; Buzdugan 1980, p. 53, 54; Simion 2003, p. 113—116; Sîrbu et al. 2013, p. 353—356; 2020, p. 23). Примітивному предмету супровідного інвентарю надавався, напевно, особливий сенс. Так, в Челик Дере, як і в 10 з 27 ґрунтових комплексів в Ісакчі (в деяких камінь був єдиною річчю в могилі), кам'яна плитка лежала в основному похованні кургану 44. Показово, що шматок білого пісковику біля стоп небіжчика явно відрізнявся від місцевого пісковику, який широко використовувався в різних кам'яних конструкціях цього некрополя і при споруджені насипу кург. 44 [46] (Sîrbu et al. 2013, p. 355, fig. 8—10). При дотриманні об'єднуючих (обов'язкових?) елементів варіативність обряду могла диктуватися статево-віковою диференціацією, племінною, клановою тощо ієрархією [47] (Мелюкова 2001, с. 26); свій вплив надавали також традиції сусідів (наприклад, група Феріджіле-Бирсешті), з якими підтримували контакти.

Для території Румунії, при малому діапазоні географічних широт, більше значення має не широтна / горизонтальна, а вертикальна зональність, що враховувалося пастухами всіх

46. У Трансільванії, за В. Васильєвим, прямокутні плити з пісковику (імовірні зернотерки — одна поверхня вирівняна) були тільки у трьох похованнях (Vasiliev 1980, p. 73). Зазначу, що ця статистика не занадто надійна: випадкові знахідники брали та запам'ятовували цінні в їхньому розумінні речі і навряд чи до цього переліку входило каміння (Vulpe 2012, p. 63).

47. Дослідження пам'яток саргатської культури гірського Алтаю показали, що поховальна варіативність (наприклад, селективний характер «курганної популяції») визначається комплексом факторів: соціально-ієрархічною, гендерною, віковою тощо приналежністю (Берсенева 2010, с. 73; Шульга 2015, с. 9). Оскільки критерії відбору до кінця неясні, висловлюються резонні сумніви щодо спроможності якихось узагальнень з проблем саргатської культури, якщо висновки робляться на підставі аналізу антропологічного та археологічного матеріалу лише з підкурганних могил (Яценко 2018, с. 224).

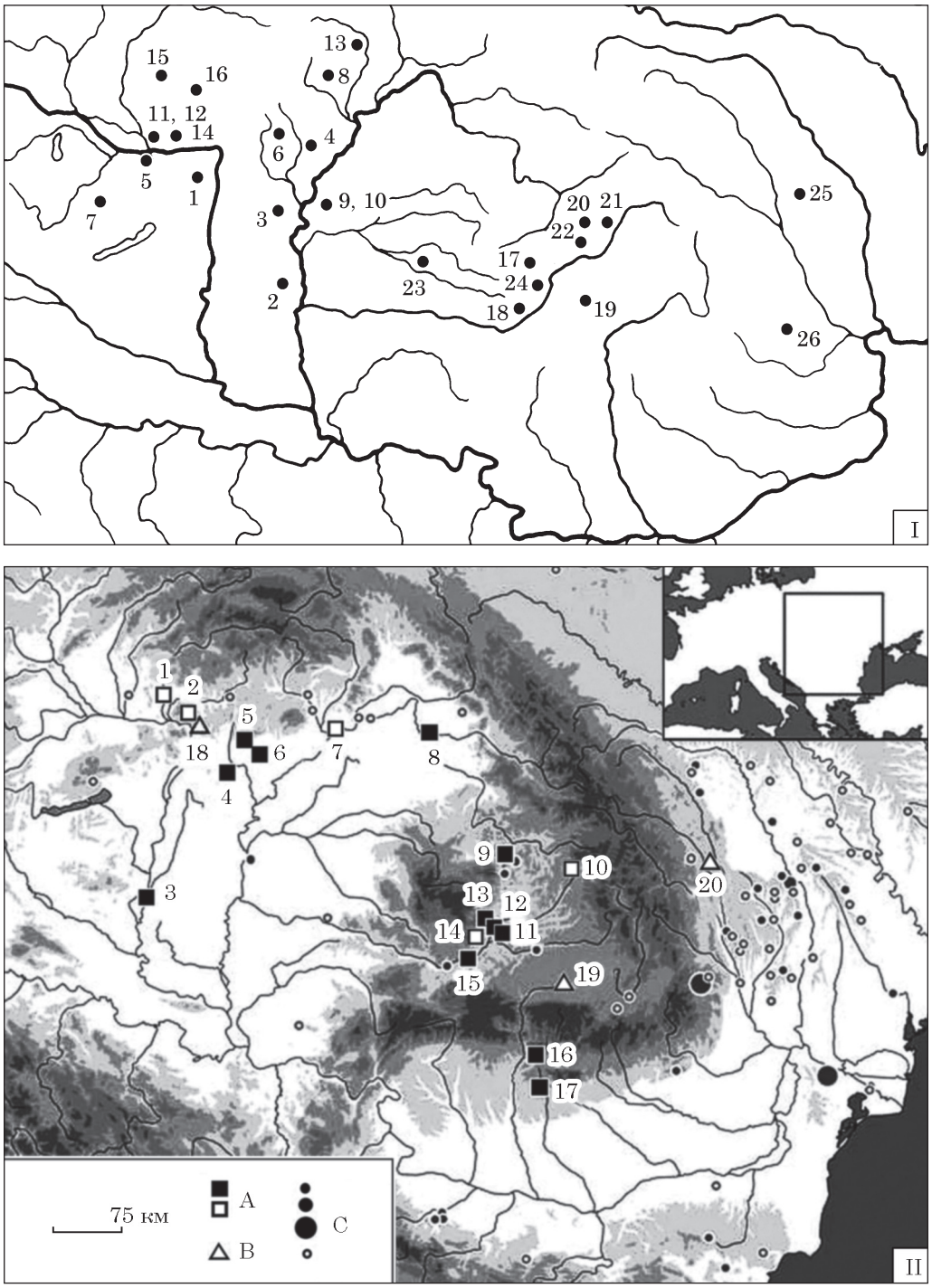

Рис. 5. Поширення в Карпато-Дунайському регіоні: I — скіфських хрестоподібних блях (1 — Будайєньо; 2 — Чанітелек; 3 — Цеглед; 4 — Кал; 5 — Комарно; 6 — Матраселе; 7 — Мезолак; 8 — Сендро; 9, 10 — Тьороксентмиклош; 11, 12 — Хотін; 13 — Кошіце; 14 — Модрани; 15 — Велка Маня; 16 — Желізовце; 17 — Целна; 18 — Алба Юлія; 19 — Шейка Міке; 20 — Комлод; 21 — Бейца; 22 — Мадараш; 23 — Салонта; 24 — Теюш); II — мечів типу Ноград (A), інших типів однолезових мечів (B) та акінаків середньоскіфського періоду (C) (1 — Желъезовце; 2 — Ноград; 3 — Батмоноштор; 4 — Надьката; 5 — Дьондьош; 6 — Тарнабод; 7 — Тисадоб; 8 — Тарпа; 9 — Бейца; 10 — Думбрава; 11 — Чумбруд; 12 — Аюд; 13 — Мирeслеу; 14 — Беник; 15 — Пикліша; 16 — Куртя-де-Арджеш; 17 — Чепарь; 18 — Пенц; 19 — Чинкшор; 20 — Мунчелу-де-Сус). За: I — Kemenczei 1986; II — Топал 2019

Fig. 5. Spread in the Carpathian-Danubian region of: I — Scythian cross-like plaques (1 — Budajeno; 2 — Csanytelek; 3 — Cegléd; 4 — Kál; 5 — Komárno; 6 — Mátraszele; 7 — Mezőlak; 8 — Szendrő; 9, 10 — Törökszentmiklós; 11, 12 — Chotín; 13 — Košice; 14 — Modrany; 15 — Veľká Maňa; 16 — Želiezovce; 17 — Ţelna; 18 — Alba Julia; 19 — Şeica Mică; 20 — Comlod; 21 — Băiţa; 22 — Mădăraş; 23 — Salonta; 24 — Teiuş); II — swords of the Nograd type (A), other types of single-edged swords (B) and akinakes of the Middle Scythian period (C) (1 — Želiezovce; 2 — Nógrád; 3 — Bátmonostor; 4 — Nagykáta; 5 — Gyöngyös; 6 — Tarnabod; 7 — Tiszadob; 8 — Tarpa; 9 — Băiţa; 10 — Dumbrava; 11 — Ciumbrud; 12 — Aiud; 13 — Mirăslău; 14 — Benic; 15 — Păclişa; 16 — Curtea de Argeş; 17 — Cepari; 18 — Penc; 19 — Cincşor; 20 — Muncelu de Sus). After: I — Kemenczei 1986; II — Topal 2019

епох: на початку літа вони зі стадами рухалися в передгір'я та гори, назустріч «другій весні». Прив'язані до основних приток Дунаю (лівобережжя Сірету та правобережжя Прута) поховання Західної Молдови, можливо, залишені мобільними скотарями, чиї «центри влади» та «зимові квартири» розташовувалися в Нижньому Подунав'ї [48], зокрема в Північній Добруджі — в долині Телиці-Челік Дере, де знаходиться однойменний археологічний комплекс. Він складається з кількох поселень та біритуального курганно-ґрунтового некрополя. Некрополь використовувався, за попередніми оцінками, безперервно з VI до середини III ст. до н. е., що вже виділяє Челік Дере серед інших могильників Карпато-Подунавья [49] (Sîrbu et al. 2020, p. 23).

Відзначаючи паралелі між похованнями в Челік Дере та незрівнянно скромнішими могилами в Ісакчі, румунські колеги не поспішають з етнокультурними «ярликами» для цих пам'яток, зокрема через те, що вважають обряд тілопокладення все ж таки малохарактерним для гето-фракійського середовища. Поселення та некрополь Телиця-Челік Дере були інкорпоровані в специфічну культурну зону, що активно формувалась з кінця VI і функціонувала в V—III ст. до н. е. вздовж комунікаційного коридору «Схід—Захід», що проходив крізь Добруджу. Значимість поселення зумовлювалася його близькістю до основних водних та сухопутних маршрутів регіону і, крім того, вигідним розташуванням біля дороги, що йшла від західнопонтійських колоній до переправи через Істр (район Ісакчі), у місці, де був єдиний можливий проїзд через долину річки Челік навантажених возів (Sîrbu, Ştefan, Ştefan 2008, p. 211—212, fig. 1—3; Ştefan et al. 2021, p. 115—117). Контроль переїзду давав змогу контролювати пересування караванів з Добруджі на північ — до лісостепу, і на схід — до Північного Причорномор'я.

Маршрути мобільних скотарів у багатьох (насамперед з вираженим рельєфом) регіонах започаткували локальну мережу торгових шляхів (Хазанов 2002а, с. 338—340). Скотарі, які проживали у пониззі Дунаю, могли самі займатися транзитною/естафетною торгівлею та стати провідниками для грецьких купців, що вирушали в хінтерланд. Гіпотезу підтверджують такі поселення, як Куртень [50] (26 км від м. Васлуй, 17 км від Хуші [51]) та Стинчешті [52] (жудець Ботошані): у Сірето-Прутському межиріччі тільки вони датуються другою половиною VI — початком V ст. до н. е. (Berzovan 2023, p. 137—138). Обидва пункти (місця міжплемінного обміну [53] та щось на кшталт караван-сараїв?) є, за визнанням румунських археологів, гето-фракійськими пам'ятками, де, крім місцевого та імпортного, головним чином тарного [54], посуду (джерело його надходження — Істрія / Оргам?), виявлено також виразні предмети скіфської культури (Florescu, Florescu 2005, p. 70—78, fig. 109—116).

З погляду В. С. Сініки та М. П. Тельнова, «*інгумація як спосіб захоронення… не може використовуватися в якості аргументу для обґрунтування негетської приналежності частини поховань могильника Данчени*» (Тельнов, Синика 2013, с. 305—306). Для доказу тези про біритуальність поховального обряду у гето-фракійців наприкінці VI ст. до н. е. та данченський могильник як ілюстрацію цієї практики молдавські вчені наводять приклади, що не є переконливими з низки причин. Зупинимося на двох.

По-перше, незрозуміло, чому атрибутуються як «гетські» ґрунтові некрополі Істрія-Бент та Ісакча. Некрополь Істрія-Бент (VI — перша половина III ст. до н. е., 104 інгумації) румунські дослідники відносять до хори Істрії (Teleagu, Zirra 2003, p. 93, 192; Măndescu 2010, cat. 316); у Національному реєстрі археологічних пам'яток Румунії некрополь Істрія-Бент

48. Найзручніші шляхи з пунктів виявлення поховань у Західній Молдові йдуть долинами річок Дунайського басейну і ведуть ці маршрути до пониззя Дунаю. Етнографічні паралелі можуть сприйняти як недоречні, але у XIX ст. пастухи з Молдавського плоскогір'я переганяли отари овець на зиму до дельти Дунаю (Project Razelm-Sinoe).

49. Проблема співвідношення в Челік Дере об'єктів ранньо- та середньоскіфського часу новою командою дослідників поки що не аналізувалася; також не вивчалося питання, чи був у Нижньому Подунав'ї хронологічний розрив між архаїчним та класичним періодами, який деякі вчені передбачують для Північного Причорномор'я (порів.: Алексеев 2003, с. 154—158; Бруяко 2005, с. 191—192, прим. 50). Якщо кургани з «пропалами», дерев'яними конструкціями тощо залишені носіями ранньоскіфської культури, то кург. 6 Чаушського могильника та кург. I у Платонештах можуть бути гіпотетичною «смичкою» між «двома Скіфіями» на берегах Істра.

50. Ймовірно, поселення виникло як істрійська факторія ще в ранньоскіфський період: найдавніші матеріали пам'ятки сягають VII ст. до н. е. (Бруяко 2005, с. 191—192).

51. У Хуші фрагменти грецьких амфор знайдено в 2 похованнях: одне розкопали в 1928 р. (Vasiliu 1933—1934, p. 19—20), друге — в 1973 р.

52. Між Східними Карпатами і Дністром Стинчешті — поки що єдина гетська пам'ятка на захід від Прута, на якій знайдено фрагменти ранніх хіоських амфор; там же зафіксовано ліплену кераміку західно-подільського типу (Berzovan 2023, p. 138—139, 141, 148). При будівництві сучасних доріг важливим є охоплення території, але враховується також орографія місцевості. Сьогодні, як і в давнину, із району дельти Дунаю в Стинчешті можна потрапити двома шляхами — через жудеці Бакеу та Васлуй.

53. У Нижньому Подністров'ї цю роль, певно, відігравало Чобруцьке поселення (див.: Mateevici, Fidelschi 2019).

54. Привізні предмети масового попиту (тарна кераміка, намисто тощо) — найвірніші показники торгово-обмінних зв'язків (Таиров 2013, с. 211—212).

визначено як «грецька археологічна пам'ятка» («situl arheologic grecesc de la Histria-Bent» [55]). Некоректним є і приклад другого моноритуального (27 інгумацій та жодної кремації) могильника — в Ісакчі. Посилаючись на статтю Г. Сіміона (Simion 2003), В. С. Сініка та М. П. Тельнов повністю проігнорували думку автора. Не заперечуючи категорично біритуалізм у гетів, Г. Сіміон загострив увагу на нетиповому для VI ст. до н. е. суворому дотриманні деталей однакового обряду в некрополі в Ісакчі. Г. Сіміон гадав, що така «канонічність» свідчить, з одного боку, про культурну відособленість від гетського світу невеликої групи імовірних пастухів-трансгуманс, що залишили цей могильник; з іншого — про мирні взаємини цієї групи з гетами (найближчі аналогії фіксуються у дійсно біритуальному некрополі Челік Дере) (Simion 2003, p. 113—116). Не схильний був визначати могильник в Ісакчі як безумовно гетський і М. Іріміа; з його точки зору, поширеність речей скіфської культури в Добруджі пояснюється або сильним впливом, або фізичною присутністю вихідців з північнопонтійського регіону (Irimia 2005, p. 64—67).

По-друге, інші згадані В. С. Сінікою та М. П. Тельновим пам'ятки (Стелніка, Єнісала, Мурігіол, Зімніча, Буджак I—III), хоч їх і визначають як гетські, але датуються ці могильники рубежем V/IV — початком III ст. до н. е. В цей час у Північно-Західному Причорномор'ї відбулися кардинальні зміни: з'явилося багато поселень та пов'язаних з ними некрополів; свого максимуму досягла кількість кочівницьких пам'яток у Буджацькому степу (Андрух 1995, с. 51—71), а гето-фракійських — у лісостепу. Порівняно з «мозаїчністю» другої половини VI — першої половини V ст. до н. е., інтервал з кінця V / початку IV до III ст. до н. е. — начебто «*найпрозоріший з погляду етнокультурної атрибуції*» (Ткачук 1999, с. 282), з надійним розподілом пам'яток на «гетські» — «скіфські» тощо.

Однак і у IV ст. до н. е. не все однозначно. Здається невипадковим, що інгумації становили вагомий відсоток лише в одному з перелічених В. С. Сінікою та М. П. Тельновим могильників — у лівобережній Стелниці: 176 тілопокладень на 361 поховання (Măndescu 2010, cat. 600). Ці цифри можна було б тлумачити як доказ правоти ідеї про споконвічний біритуалізм у гетів, якби не деякі «але». Орієнтація багатьох скелетів була меридіональною (понад 80 % черепом на південно-південний схід і південь); у 16 могилах, за візуальними оцінками жіночих [56], у головах або в ногах померлих лежали кам'яні плити (нащадки похованих у Челік Дере, Ісакчі та Західній Молдові? — *авт.*) (Conovici, Matei 1999, p. 102—105, 142). Розміщення в похованнях кам'яних плит — практика, яка «*трапляється в деяких звичайних скіфських могилах*» (Irimia 2005, p. 79) і яку «*можна з достатньою мірою впевненості віднести… до стійких і значимих елементів скіфо-сарматської поховальної обрядовості*» (Синика 2002, с. 83). «Скіфські» наконечники стріл (у тому числі в жіночих та дитячих могилах), грудки вохри — ці знахідки дали додатковий привід говорити про вплив / присутність / інфільтрацію носіїв скіфської культури в регіоні і в цей період (Irimia 2005, p. 79). Синхронні комплекси з інгумаціями та кремаціями у Стелниці перемежовувалися, і навіть якщо на якихось ділянках трупоположень було більше, специфічних критеріїв для вибору місця поховання чи уподобання в супровідному інвентарі не спостерігалося. Немає видимих підстав підозрювати якусь соціальну відокремленість або нерівність однієї з двох (?) груп людей, що мешкали в цьому районі та відрізнялися за обрядом поховань своїх родичів (Conovici, Matei 1999, p. 102—104). Напрошується думка про племінну (культурно-етнічну?) відмінність похованих у біритуальному могильнику.

Дослідники неодноразово звертали увагу на малу глибину (≈0,5 м) «пізньогальштатських» ґрунтових могил — деталь поховального обряду, яку, поряд з кам'яними плитками, вважають своєрідним хронокультурним індикатором для цієї групи пам'яток (Хахеу 2018, с. 568). У Стелниці глибина залягання більшості інгумованих останків від 0,20 до 0,80 м (в середньому ≈0,5 м), а гето-фракійське походження інгумованих, як в Ісакчі та Челік Дере, засвідчують лише знахідки ліпленої фракоїдної кераміки. Виходить, що в пізньоскіфський час «чужорідний» компонент інкорпорувався, але не розчинився остаточно у фракійському середовищі Нижнього Подунав'я і чітко простежується на північній, скіфській, стороні Істра в найбільш консервативній сфері культури — у поховальному обряді.

Проте співіснування двох традицій, мабуть, не пройшло безслідно (Babeş, Miriţoiu 2011). Так, Данченський могильник ще у 1990-ті рр. розглядали як вияв «*якогось синкретичного, фрако-скіфського горизонту пам'яток у Бессарабії в пізньогальштатський час*» (Бруяко, Ткачук 1994). При очевидній закономірності такого висновку [57] для регіону сумісного перебування різнокультурних племен, наявність у

55. http://ran.cimec.ro/sel.asp?codlmi=CT-I-m-B-02683.02.

56. Такі визначення (за розмірами скелета та інвентарем) не завжди збігаються з висновками антропологів (наприклад, поховання жінок зі зброєю в Західній Молдові).

57. Мабуть, яскравіший приклад синкретизму — це пам'ятка Пиржолтени (Ольховский 1978, с. 87): після кремації тіла на стороні урну типу «віланова» з кремованими останками поставили в яму зі стовповою (?) конструкцією і з глинобитно-дерев'яним перекриттям, яке потім було спалено (Лапушнян, Никулицэ, Романовская 1974, с. 68—69; Лапушнян 1979, с. 55, рис. 15).

могильнику на березі річки Ішновець фракійських кремацій, близьких за часом скіфським інгумаціям, не обов'язково означає абсолютну синхронність [58] обох типів поховань. Однак у Данченах був, вірогідно, і період «накладання» двох культурних традицій; результатом «синтезу», на думку М. Бабеша та М. Мірішою, стала практика поетапного, або «подовженого», поховання, що поєднувала інгумацію з кремацією (sépultures prolongées) (Babeş, Mirițoiu 2011, p. 106, 148). Археологічним свідченням такої тривалої процедури є кремовані останки, які були зсипані в прямокутні ями, що повністю співпадають з ямами для трупоположень.

Подібні комплекси виявлені у біритуальних могильниках від Бессарабії до Тиської рівнини (серед них Телиця, Мурігіол, Стелніка, Зімніча тощо), в районах передбачуваних міграцій / вторгнень / інфільтрації носіїв скіфської / скіфоїдної культури та їх сумісного проживання з автохтонним населенням, яке практикувало кремацію померлих (Vasiliev 1976, p. 81; Babeş, Mirițoiu 2011, p. 104—127). При загальній схожості «пролонговані поховання» відображають неоднорідність «скіфського компонента» в регіонах: орієнтація ям з кремаціями залежала від характерної для того чи іншого некрополя орієнтації похованих за обрядом інгумації [59].

Отже, зауваження щодо пам'яток Бессарабії другої половини VI — першої половини V ст. до н. е. (Ткачук 1999, с. 280—287) та археологічного комплексу Челік Дере (Sîrbu et al. 2013, p. 348) справедливі для всього Нижнього Подунав'я того ж (і пізнішого) часу. Було б невірним розглядати археологічні залишки в пониззі Істра виключно як ранньогетські, а не як спадок якоїсь складної соціальної структури, що інтегрувала представників не однієї етнічної спільноти [60].

За аналогією з Кавказом, Карпато-Дунайський регіон (і Нижнє Подунав'я як його частина [61]), де «*поєднуються ландшафти, багаті ресурси та різні засоби комунікації*», можна назвати «етно-географічним перехрестям» — «*місцем зустрічі різних етнічних культур та зоною їх активної взаємодії*» (Тернавский 2009).

Воєнне протистояння гето-фракійців та скіфів, як і загалом осілих [62] та кочівників, — явище, яке безсумнівно мало місце, але абсолютизувати його не варто. Взаємовідносини між номадичними і осілими соціумами не зводилися лише до підкорення кочівниками останнього, а були значно ширше по діапазону (прямий обмін, посередницькі послуги у міжрегіональній торгівлі, право на торгівлю, право проходу через землі, право на випас худоби, система данництва, найманство тощо) (Хазанов 2002, с. 31; Berzovan 2022, p. 231; 2023, p. 145). Це породжувало «*зв'язки нечуваної складності та сприяло у нормальній — мирній — ситуації ослабленню напруженості у відносинах між двома спільнотами*» (Дигар 1989, с. 40).

Підводячи підсумки, можна сказати, що для початкового етапу історії «Геродотової Скіфії» у Дунайсько-Дністровському межиріччі виділяються три групи археологічних пам'яток, які можна співвіднести зі скіфською культурою і таким чином окреслити «зони скіфського впливу».

1) У першій «зоні» (I група поховальних пам'яток), можливо, проходили караванні шляхи, що з'єднували Добруджу (еллінські центри Західного Понту) з хінтерландом (із Західно-Подільською групою та групою Фериджіле-Бирсешті?) та грецькими колоніями Північно-Західного Причорномор'я. Протягом VI (?) ст. до н. е. ці маршрути використовували та контролювали носії ранньоскіфської (?) [63] лісостепової культури; їх пересування марковані курганами з «пропалами». Формуватися торговельні каравани могли у «пропускному пункті» — районі розташування археологічного комплексу Телиця-Челік Дере. Якщо будівельники курганів «базувалися» на території сучасної Румунії, ця «скіфська» група могла залишити регіон внаслідок воєнної кампанії персів, розчинитися в гето-фракійському оточенні, або її поглинули «Геродотові скіфи», що перехопили ініціативу в Дунай-Дністровському межиріччі (див. пп. 2, 3).

58. Хоча М. Бабеш і М. Мірішою, безперечно, мають рацію: щоб підтвердити чи спростувати послідовність або синхронність появи інгумацій та кремацій у Данченах, необхідна повна публікація та детальний аналіз матеріалів могильника (Babeş, Mirițoiu 2011, p. 111, n. 38).

59. На опублікованому частково плані некрополя в Данченах поховальні ями і з тілопокладеннями і з однією або декількома кремаціями орієнтовані широтно (Лапушнян 1979, с. 53). У біритуальних некрополях Подунав'я тіла померлих клали здебільш головою на південь (рідше на північ), відповідно і могильні ями незалежно від обряду поховання орієнтовані меридіонально.

60. Періоди мирного співіснування у Нижньому Подунав'ї кочових та осілих соціумів (з останніх публікацій: Агульников 2021, с. 43—44) «дублюються» і в сарматську, і в наступні епохи.

61. Наочна ілюстрація — багатошарова пам'ятка біля с. Орлівка (Бруяко 2019).

62. Втім говорити про фракійців, як про виключно осілі племена, було б неправильно. Більш ніж ймовірно, що частина гето-фракійських та інших племен, які жили в гористих регіонах Фракії, Іллірії, Македонії, Греції, спеціалізувалася на традиційному для Балкан та Карпат мобільному скотарстві (культури типу Маті-Гласинац, Фериджіле-Бирсешті та ін.).

63. За концепцією К. К. Марченко, над Добруджею вже у першій половині VI ст. до н. е. було встановлено скіфський протекторат. Його «ініціатором» виступило угруповання східних кочівників, яке влаштувалося в VII ст. до н. е. в горах Мечин (Марченко 1993, с. 44—45; 2005, с. 111 сл.; про входження Добруджі до Старої Скіфії, див: Мелюкова 2001, с. 30).

2) Друга «зона» (III група поховальних пам'яток) тягнеться від Північної Добруджі і охоплює Сірето-Прутське межиріччя (приблизно до його середньої частини). З другої половини / кінця VI ст. до н. е. місце групи, яка зводила кургани з «пропалами», поступово зайняли нові (?) мешканці [64] цих земель — носії середньоскіфської культури (?). Завдяки греко-варварській торгівлі, контролю караванних та стратегічно важливих шляхів і комунікацій між Західним та Північним Причорномор'ям, між еллінським світом і племенами хінтерланду, поселення (колишній зимівник?) у долині річки Челік перетворилося на свого роду адміністративний центр цієї зони, подібний до Єлизаветинського городища у східному Причорномор'ї.

Відсутність з другої половини VII до кінця V ст. до н. е. поселення в Орлівці (Бруяко 2019, с. 250) — не тільки доказ вільного проникнення кочовиків через річковий рубіж на захід (Топал 2021, с. 396, прим. 165), але й опосередкований аргумент для гіпотези про комплекс Челік Дере як форпост західної скіфської (?) групи, що була «куратором» переправи через Істр з боку Балкан і не боялася (?) загрози зі східного берега. Зважаючи на передбачувані для регіону посушливість клімату і холодні зими, район Ісакчі—Орлівки був, швидше за все, не єдиним зручним місцем, щоб перебратися на лівий берег [65]. Цілком припустимо, що поселення та некрополь у Стельниці (≈3 км на північ від сучасного мосту Фетешті — Чернаводе) виникли поруч з переправою [66] через Істр, яка функціонувала на той час (лише в сезон межені?).

З середини V — початку IV ст. до н. е. друга зона поширюється на південний захід, вздовж русла Дунаю, та охоплює обидва береги нижньої течії ріки; у Сірето-Прутському лісостепу зростає кількість поселень та могильників ґетської культури (Berzovan, Simalcsik, Kovács 2020; Berzovan 2023). Верхній хронологічний рубіж другої «культурної зони» — перші десятиліття III ст. до н. е.

3) Нижнє Подністров'я (II група поховальних пам'яток) — від узбережжя верхів'їв Дністровського лиману до кордону із сучасним лісостепом; з другої чверті — середини V ст. до н. е. «інтереси» номадів змістилися вниз, на південь степу, та поширилися до Дунаю (Кубей, Червоний Яр) (Островерхов, Редина 2013, с. 380—382), у Буджаку з'явився такий комплекс як арцизький (Алексеева и др. 1997). «Розвантаження» півдня лісостепового Подністров'я синхронізується із компенсаторним процесом «завантаження»: приблизно в той же час розпочалось освоєння цієї зони фракo-гетами.

Наприкінці V ст. до н. е. чергова кочівницька хвиля зі сходу призвела до збільшення кількості жителів у регіоні та повторної (?) появи курганів з кремаціями (ймовірно, за рахунок вихідців із середньодніпровського Правобережжя). Приплив кочовиків на тлі зростання зволоженості та пом'якшення температурного режиму зумовив «широтне» освоєння Дністро-Дунайського степу. Номади «відірвалися» від басейнів великих рік, і кочівницькі пам'ятки (могильники, стійбища, поселення) з'явилися вздовж русел малих річок Бессарабії (Островерхов, Редина 2013, с. 375, рис. 89, с. 381—382). Витягнуті у меридіональному напрямку малі річки впадають безпосередньо у Чорне море; їх гідрологічний режим (на відміну від Дунаю і Дністра, що перетинають степовий коридор транзитом) повністю визначають місцеві фізико-географічні — в першу чергу кліматичні [67] — чинники. Протягом усієї скіфської доби землі Буджаку (включаючи приморську смугу) були заселені та активно використовувалися скотарями-номадами тільки у період другої половини / кінця V — початку III ст. до н. е.

Відтік кочовиків у степ «розвантажив» придністровські землі, на хорі грецьких полісів

64. Автори монографії «Дубоссарские курганы» вважають помилковим об'єднання в один комплекс амфори та тілопокладення дитини в кургані у с. Чулниця (Кетрару и др. 2014, с. 185, прим. 19). Через неодноразові вторгнення в насип важко встановити, наскільки виправдана критика. З огляду на передбачуване «лісостепове походження» будівельників кургану, на користь думки румунських колег (Marinescu-Bâlcu, Renţa, Matei, 2000, p. 152, 153) свідчить поза похованого: південна орієнтація, характерна для синхронних могильників лісостепового Подніпров'я. Втім, не можна ігнорувати, що відстань від Чулниці до Стельники ≈50 км: поховання в більш ранній насип могли зробити люди другої «скіфської зони», які теж клали померлих головою на південь.

65. У 1834 р. через надзвичайну посуху, яка тривала все літо, на Дунаї відкрилися броди біля Залізних Воріт, у Калафата та в інших місцях. Влітку 2022 р. через аномальну спеку рівень води в Дунаї критично знизився не тільки у верхів'ях, але і в пониззі ріки — Прахово (Сербія), Зимнича (Румунія); на кількох ділянках ріка стала непридатною для судноплавства; в Румунії було припинено забір води для зрошення.

66. У Черноводе — правобережному vis-a-vis Стельники — відкрито ґрунтовий некрополь V ст. до н. е. з кремаціями, в якому, як і у Стельниці, виявлені шпильки з головками у формі пропелера (Măndescu 2010, p. 53—54, N 120).

67. Ці райони завжди страждали від посух та періодично стикалися з проблемою критичної нестачі вологи. Як і в давнину, сьогодні одна з найнагальніших проблем Одеського регіону — пересихання малих річок Бессарабії, вода в їхніх руслах буває лише у весняний чи осінній періоди, влітку річки пересихають. Поряд з антропогенним фактором, не менш важливою причиною екологічної катастрофи, що назріває, вчені називають зміну клімату: в перспективі нас очікує повернення до скіфських часів — до пасовищного тваринництва, за умови, що пасовища збережуться.

відродилося життя, яке завмерло на початку другої чверті /третини V ст. до н. е. У наступному столітті територія сільськогосподарської округи еллінських центрів та кількість поселень на хорі досягли максимуму, почасти також через покращення природних умов [68]. У першій третині III ст. до н. е. спостерігався зворотний процес: згорнулася хора полісів, кількість археологічних свідчень цього часу у степу різко скоротилася.

Формування та зникнення першої зони можна віднести на рахунок зовнішніх по відношенню до всього Північного Причорномор'я чинників (кочівницькі хвилі зі сходу, похід Дарія та ін.), що зіграли певну роль і в «життєдіяльності» другої та третьої зон. Однак конфігурація останніх, зростання кількості їх мешканців (= зростання кількості пам'яток), динаміка переміщень масиву пам'яток середньо- і пізньоскіфського часу всередині регіону значною мірою залежали від природних явищ (Андрух 2000, с. 71—72, прим. 61), що впливали на ресурсну базу скотарства і, як наслідок, на маршрути та дальність сезонних перекочувань [69].

Навряд чи всі дослідники беззастережно погодяться з прямою кореляцією просторового розподілу та локалізації археологічних пам'яток зі змінами погодно-кліматичних умов палеосередовища, але ця версія більш за інші відповідає реаліям.

«*У палеоекології та палеокліматології Причорномор'я*», ймовірно, слід шукати причини «*очевидної порівняльної рідкості скіфського населення в причорноморському степу в середині VII — середині V ст. до н. е.*» (Ольховский 1991, с. 181). Кліматична версія пояснює «археологічну чистоту» для того ж часу ще одного «*майже ідеального місця для кочівель*» (Бруяко 2005, с. 196) — Береганського степу. Незважаючи на метахронність локальних проявів «центральної» кліматичної тенденції, в Буджаку та сусідньому Берегані ці процеси збігалися [70], з однією поправкою: враховуючи місцеву специфіку, у східній Валахії зими були ще холоднішими, а літа — посушливішими (Vulpe 2012, p. 65, note 43). Можливо тому у Береган на той період не прагнули ні скіфи, ні мешканці так званого іллірійського анклаву [71]; і сьогодні Береганський степ — найбільш негостинний регіон Румунії.

Очевидно, Д. Мендеску має рацію: для VII—VI ст. до н. е. слова Геродота про безлюдність областей за Істром слід розуміти не як фігуру мови, а майже буквально. Відхід жителів рівнин в гірські райони, що фіксується археологічно, міг бути детермінований кліматичними змінами, які призвели, як це було в епоху бронзи, до зміни економічної моделі і зміщення акценту в господарстві на скотарство (Vulpe 2012, p. 65—66, note 43; Măndescu 2017, p. 120).

У холодний і посушливий період сприятливіші, ніж у степу, умови для життя нерідко складаються в передгір'ях (культура Феріджіле-Бирсешті), горах і міжгірських улоговинах (група Чіумбруд та ін.), де середньорічні температура, кількість опадів варіюють залежно від висоти, експозиції схилу щодо сторін світу та панівних вітрів. Завдяки температурній інверсії, на гірських схилах взимку формуються «оази» з вищою, ніж у долинах чи на вершинах, температурою повітря тощо.

С. В. Полін вважає, що саме кліматичні зміни породили «кризу III ст. до н. е.» (Полин 1992, с. 100—114; про комплекс екологічних проблем у III ст. до н. е. див.: Гаврилюк 1999, с. 307—315). Його опонент І. В. Бруяко резонно зауважив, що «*геохронологічна амплітуда природно-кліматичних, ландшафтних змін несумісна з часовими рамками конкретних історичних подій*» (Бруяко, Секерская 2016, с. 62). Але, навіть за безперечної комплексності причин дестабілізації у регіоні в III ст. до н. е., декларованe І. В. Бруяко повне ігнорування «кліматичної версії» (Бруяко, Секерская 2016, с. 29) кризи III ст. не виправдано. Адже йдеться не про конкретну історичну подію, не про раптову загибель [72] Великої Скіфії, а про повторне знелюднення степу = звуження ареалу скіфської культури. Як і в початковий період «Геродотової Скіфії», археоло-

68. Степ — зона ризикованого землеробства; мінімізація ризиків і врожайність навіть у сучасних умовах, а тим більше в умовах примітивного землеробства цілком і повністю залежать від річної кількості опадів. В посушливих степах ефективність землеробства та площа полів — величини непостійні, які змінюються майже щорічно зі зміною рівня зволоження.

69. Подібне «зонування» простежується також в епоху бронзи, що пояснюють проникненням у Карпато-Дунайський регіон племен скотарів — носіїв ямної культури — та їх контактами з місцевими племенами (Иванова 2011, с. 170—173). Поява та поетапне розселення на заході Великого Степу кочовиків скіфського періоду загалом «копіювали» племена сарматської культури.

70. Територія Румунії ділиться на кілька кліматичних провінцій, які зазнають вплив морів або великих просторів суші. На сході, у Молдавії та Мунтенії, найбільше позначається вплив погодно-кліматичних процесів у степах України.

71. Хоча до кургану в Чулниці додався насип у Платонештах, говорити про Береганській степ як місце регулярних кочівель в VII—VI ст. до н. е. поки що немає достатніх підстав.

72. Чи доречние вживання слова «загибель»? При ворожому вторгненні в регіон першими під удар потрапляли не кочові скотарі (як правило, вони уникали «лобового» зіткнення і повертались на свої землі після відходу військ противника), а жителі сільськогосподарської території грецьких полісів. У Північно-Західному Причорномор'ї масові руйнації на поселеннях хори не простежуються.

гічні знахідки III—II ст. до н. е. у степах Північно-Західного Причорномор'я доволі рідкісні. Депопуляція регіонів проживання мобільних скотарів через скорочення площ пасовищ (зокрема і з природних причин) звичайне явище.

Склад травостою, його продуктивність, наявність та якість водопоїв залежать від ступеня зволоженості клімату. Висушування клімату змушувало степовиків залишати дрібні річки і озера, що пересихають, і йти в долини основних водних артерій. Буде помилкою говорити про континуїтет (тобто безпосередню спадковість та продовження культурних традицій попереднього періоду) скіфської культури в III—II ст. до н. е. в Дунай-Дністровському міжріччі. Але слід зазначити, що, як і в другій половині VI — на початку V ст. до н. е., одним із «скіфських осередків» Північного Причорномор'я в III ст. до н. е. знов стала північна частина Нижнього Подністров'я (Тельнов, Четвериков, Синика 2016).

Висновок. Отже, у другій половині / наприкінці VI ст. до н. е. у Дунай-Дністровське межиріччя прийшли кочові племена, які античні автори називали «скіфами». У дослідженнях нерідко акцентується воєнізованість кочовиків, конфронтаційна модель їх взаємин із осілими соціумами, а розрізнені маленькі групи поховань скіфської культури трактуються, передусім, як матеріальні сліди військових сутичок, набігів тощо. Однак для рухливих скотарів головним джерелом засобів існування були все ж таки не війна та пограбування, а розведення худоби. Прагнення зберегти поголів'я у буквальному сенсі годувальників часто було вирішальною мотивацією дальності кочування, вибору маршрутів та районів випасу. Тому внутрішні (у межах Дунай-Дністровського міжріччя) міграції і, як наслідок, «перекочування» масиву пам'яток скіфської культури, розширення та стиснення їхнього ареалу, «розсіювання» поховань по великій території — ланцюжок цих змін був зумовлений не лише воєнно-політичними подіями, а й господарсько-культурним типом населення, яке залишило ці пам'ятки. Якщо неодноразові міграційні хвилі кочовиків з віддалених регіонів були викликані комплексом причин (зокрема у другій половині VI ст. до н. е. — активністю персів в Азії), то меридіональне та широтне розселення номадів всередині одного регіону більш залежало від природних факторів, причому не обов'язково глобального характеру.

«*Кочове скотарство — великий поглинач простору*» (Дигар 1989, с. 40). Чіткі «кордони» номади встановлювали не з осілими землеробами (вони, як правило, поступалися кочівникам у військовому відношенні), а з іншими мобільними скотарями регіону (Головнёв 2013, с. 126): розмежовувалися пасовищні угіддя, обговорювалися напрямки перекочування та торговельні зв'язки (тривалість і дальність кочування могла бути пов'язана з участю в транзитній торгівлі). В аналізований період у Дунай-Дністровському міжріччі мешкали дві (?) групи носіїв середньоскіфської культури. Територією проживання західної групи були землі від Північної Добруджі приблизно до середини Сірето-Прутського міжріччя; східної — землі Подністров'я від південної межі лісостепу вниз Дністром та його притоками. Імовірним кордоном, який розділяв «сфери впливу» цих груп, був Прут. Згідно з територіальним поділом, «ділилися» і грецькі центри, з якими вибудовувалися стосунки. Зоною активних контактів із осілим населенням були райони літніх та зимових пасовищ; відповідно поховання кочівників могли з'являтися вздовж караванних доріг, маршрутів перекочувань, у місцях зимівель та літників.

Post Scriptum. При схожості матеріальної культури чи можна з упевненістю говорити про всі ці пам'ятки як пам'ятки етнічних скіфів? Дослідники відмічають труднощі визначення «стартової» території міграцій, різноспрямованість руху і різноманітність маршрутів, якими мігранти могли проникати до Північного Причорномор'я. При масових міграціях у кочовий потік залучалися представники різних етнічних утворень та різних господарсько-культурних типів (не обов'язково кочових), що визначило за певної одноманітності речового комплексу неоднорідність поховального обряду на території так званої Великої Скіфії. Часто донором був кавказький регіон, через який проходили майже всі кочові народи давнини. Зв'язки з культурами Кавказу простежуються у гальштатських пам'ятках лівобережного Дунаю (Бруяко 2017, с. 325); на Кавказі, на думку археологів, потрібно шукати витоки характерних для культури Векерзуг сокир (Козубова, Хорват 2018) тощо. Паралелі ґрунтовим комплексам «Дунайської Скіфії» (можливо, й похованням в Джурджулешть, див.: Levițki, Haheu 2011) простежується також на Північному Кавказі, найбільш за все — в ґрунтовому могильнику (ідентифікується як меотський) архаїчного часу в Келермесі (невелика глибина, південна орієнтація, зброя і плоскі камені в похованнях жінок та чоловіків [73]) (Галаніна 1985, с. 159—161).

73. Кам'яні плити (їх визначають як плити-терочники) знайдено в комплексах VII—VI ст. до н. е. могильників Нартан та Новозаведене II; трапляються вони і в пізніший період — у могильнику Нартан 2, Новозаведене III. Як написали автори розкопок останньої пам'ятки: «Присутність плит-терочників у статусних військових похованнях потребує пояснення, але їхній ритуальний характер очевидний» (Канторович, Маслов 2017, с. 115).

ЛІТЕРАТУРА

Агульников, С. 2021. Комрат-XV — новое поселение античного периода в Буджакской степи. *Стародавнє Причорномор'я,* XIII, с. 37-44.

Агульников, С., Сава, Е. 2004. *Исследования курганов на Левобережье Днестра.* Кишинэу: CEP USM.

Александровский, А. Л., Александровская, Е. И. 2005. *Эволюция почв и географическая среда.* Москва: Наука.

Алексеев, А. Ю. 2003. *Хронография Европейской Скифии VII—IV веков до н. э.* Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Алексеев, А. Ю. 2013. «Центростремительная» и «центробежная» хронология скифских древностей Северного Причерноморья. *Боспорский феномен*: Греки и варвары на Евразийском перекрёстке, с. 349-352.

Алексеева, И. Л., Охотников, С. Б., Редина, Е. Ф. 1997. Скифское погребение у г. Арциз. В: Яровой, Е. В. (ред.). *Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимовлияния античной и варварской культур (IV в. до н. э. — IV в. н. э.).* Тирасполь: ПГУ, с. 48-55.

Андрух, С. И. 1995. *Нижнедунайская Скифия в VI — начале I в. до н. э. (этно-политический аспект).* Запорожье: Днепровский металлург.

Андрух, С. И. 2000. «…Смешанные с фракийцами скифы» (Apol. Rhod. IV. 320). *Вестник древней истории*, 3, с. 63-73.

Артамонов, М. И. 1974. *Киммерийцы и скифы.* Ленинград: ЛГУ.

Бабенко, Л. І. 2003. Культ вогню у поховальному обряді Пісочинського курганного могильника. В: *Восьмі Сумцовські читання: збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 100-річчю XII Археологічного з'їзду*. Харків, с. 17-19.

Базарбаева, Г. А., Джумабекова, Г. С. 2019. К вопросу о статусе женщин в культуре населения Казахстана сакского времени (по материалам из Восточного Приаралья). *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 20-28.

Берсенева, Н. А. 2010. Погребальные памятники саргатской культуры Среднего Прииртышья: гендерный анализ. *Археология, этнография и антропология Евразии*, 43 (3), с. 74-83.

Берсенева, Н. А. 2011. Женские погребения с оружием: реалии жизни или отображение социальной идентичности? *Вестник археологии, антропологии и этнографии*, 1 (14), с. 72-79.

Бокий, Н. М. 1974. Скифский курган у с. Медерово. *Советская археология*, 4, с. 264-271.

Болтрик, Ю. В. 2000. Основной торговый путь Ольвии в Днепровское лесостепное Правобережье. *Российская археология*, 1, 2000, с. 121-130.

Борзияк, И. А., Манзура, И. В., Левицкий, О. Г. 1983. Коржевские курганы. *Археологические исследования в Молдавии в 1979—1980 гг.* Кишинев: Штиинца, с. 3-27.

Бруяко, И. В. 1993. Северо-Западное Причерноморье в VII—V вв. до н. э. Начало колонизации Нижнего Поднестровья. *Античный мир и археология*, 9, с. 60-79.

Бруяко, И. В. 2005. *Ранние кочевники в Европе (X—V вв. до Р. Х.).* Кишинев: Высшая Антропологическая Школа.

Бруяко, И. В. 2017. Коллекция псалиев предскифского времени из Картала. *Stratum plus*, 3, с. 311-327.

Бруяко, И. В. 2019. Феномен Картала: динамика смысла. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 14, с. 245-260.

Бруяко, И. В., Секерская, Е. П. 2016. *Очерки экономики населения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху.* Одесса: Ирбис.

Бруяко, И. В., Ткачук, М. Е. 1994. Бессарабия VII—I вв. до Р. Х. Цикл кросскультурных диалогов. В: *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. Тезисы докладов конференции, посвященной 95-летию проф. Б. Н. Гракова.* II. Запорожье: ЗГУ, с. 27-31.

Быкова, В. А. 2007. *Природные условия и их роль в жизни скифского общества в Юго-Восточном Алтае.* Автореферат диссертации канд. геогр. наук. Барнаул: Горно-Алтайский государственный университет.

Виноградов, Ю. А. 2009. Миграции кочевников Евразии и некоторые особенности исторического развития Боспора Киммерийского. *Боспорские исследования*, XXII, с. 5-90.

Виноградов, Ю. Г. 1980. Перстень царя Скила. Политическая и династийная история скифов первой половины V в. до н. э. *Советская археология*, 3, с. 92-109.

Виноградов, Ю. Г. 1989. *Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э.* Москва: Наука.

Володин, С. А. 2018. Погребения с кремациями скифской эпохи на территории Среднего Подонья. *Краткие сообщения ИА РАН*, 250, с. 229-242.

Галанина, Л. К. 1985. К проблеме взаимоотношений скифов с меотами (по данным новых раскопок Келермесского курганного могильника). *Советская археология*, 3, с. 156-167.

Гаврилюк, Н. А. 2013. *Экономика Степной Скифии VI—III вв. до н. э.* Киев: О. Филюк.

Гаврилюк, Н. А., Черных, Л. А. 1990. Курган у с. Васильевка Запорожской области. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, I, с. 91-101.

Головнёв, А. В. 2013. Этничность и мобильность. В: Мосин, В. С., Яблонский, Л. Т. (ред.). *Этничность в археологии или археология этничности?* Челябинск: Рифей, с. 115-135.

Гребенников, С. Ю. 2008. *Киммерийцы и скифы степного Побужья*. Николаев: ИА НАН Украины.

Гречко Д. С. 2010. Курганы конца VI — середины V вв. до н. э. Нижнего Побужья: греки или скифы? *Древности*, 9, с. 116-135.

Гречко, Д. 2010а. Некоторые вопросы изучения архаического некрополя Ольвии Понтийской. *Revista arheologică*, VI, 2, с. 44-57.

Гречко, Д. 2016. Классическая Скифия: начало (последние десятилетия VI — первая четверть V в. до н. э.). *Revista arheologică*, VI, 2, с. 145-168.

Григорьев, В. П., Скорый, С. А. 2011. Скифские курганы у с. Вишнополь на юге Днепровской Правобережной Лесостепи. *Stratum plus*, 3, с. 175-212.

Гудкова, А. В. 1978. Раскопки курганов у с. Червоный Яр на Нижнем Подунавье. В: Карышковский, П. О. (ред.). *Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья.* Киев: Наукова думка, с. 182-193.

Гудкова, А. В., Добролюбский, А. О., Тощев, Г. Н., Фокеев, М. М. 1982. *Отчёт о работе Измаильской новостроечной экспедиции ИА АН УССР в 1981 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1981/1.

Гуцал, А. Ф. 2018. Дерев'яні склепи ранньоскіфського часу в курганах Середнього Подністров'я. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 51-63.

Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Могилов, А. Д. 2012. Новые исследования курганов скифского времени на западе восточноевропейской лесостепи. В: Бисембаев, А. А. (ред.). *«Кадырбаевские чтения — 2012». Материалы III Международной научной конференции*. Актобе: Актюбинский областной центр истории, этнографии и археологии, с. 141-153.

Дараган, М. Н. 2017. О формировании скифских колчанных наборов второй половины VI в. до н. э. *Stratum plus*, 3, с. 51-111.

Дергачев, В. А. 1981. Раскопки в Данченах и некоторые вопросы изучения памятников позднего Триполья и катакомбной культуры. *Археологические исследования в Молдавии в 1974—1976 гг.*, с. 35-45.

Дигар, Ж.-П. 1989. Отношения между кочевниками и оседлыми племенами на Среднем Востоке. В: Массон, В. М. (ред.). *Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций*. Алма-Ата: Наука, с. 33-54.

Иванова, С. В. 2010. Торговые пути и миграции в Юго-Восточной Европе в раннем бронзовом веке. *Материалы по археологии Северного Причерноморья,* 11, с. 163-253.

Ильинская, В. А. 1975. *Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин (VII—VI вв. до н. э.)*. Киев: Наукова думка.

Канторович, А. Р., Маслов, В. Е. 2017. Могильник Новозаведенное-III как свидетельство пребывания скифов в Центральном Предкавказье в конце V — IV в. до н. э. *Журнал Исторического факультета МГУ имени М. В. Ломоносова*, 8: Исторические исследования, с. 107-139.

Кетрару, Н. А., Серова, Н. Л. 1992. Исследование курганов в Дубоссарском районе. *Археологические исследования в Молдавии в 1986 г.*, с. 141-171.

Кетрару, Н. А., Четвериков, И. А. 2003—2004. Курганы скифского времени у г. Дубоссары (публикация материалов раскопок 1980—1987 гг.). *Stratum plus*, 3, с. 77-197.

Кетрару, Н. А., Синика, В. С., Разумов, С. Н., Тельнов, Н. П. 2014. *Дубоссарские курганы*. Тирасполь: Stratum plus.

Ковпаненко, Г. Т. 1981. *Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось*. Киев: Наукова думка.

Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1989. *Памятники скифской эпохи днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион)*. Киев: Наукова думка.

Козубова А., Хорват В. 2018. Железные боевые топоры из могильника векерзугской культурыу г. Эгер-Надь Эгед (Eger-Nagy Eged). В: Дударев С. Л. (ред.). *II Виноградовские чтения: Материалы международной научно-практической конференции (Армавир, 7 Апреля 2018 г.)*. Армавир: Дизайн студия Б, с. 210-215.

Крижицький, С. Д. 2001. Ольвія і скіфи у V ст. до н. е. До питання про скіфський «протекторат». *Археологія*, 2, с. 21-36.

Кубарев, В. Д. 1987. *Курганы Уландрыка*. Новосибирск: Наука.

Лапушнян, В. Л. 1979. *Ранние фракийцы X — начала IV в. до н. э. в лесостепной Молдавии*. Кишинев: Штиинца.

Лапушнян, В. Л., Никулицэ, И. Т., Романовская, М. А. 1974. Памятники раннего железного века. *Археологическая карта Молдавской ССР*, 4, с. 33-73.

Левинский, А. Н. 2010. История гетов в лесостепи Юго-Восточной Европы (конец VI — вторая половина IV вв. до н. э.). *Stratum plus*, 3, с. 15-127.

Манцевич, А. 1958. Серебряный сосуд Мастюгинского кургана. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 9, с. 315-333.

Марков, Г. Е. 1981. Скотоводческое хозяйство и кочевничество. Дефиниции и терминология. *Советская этнография*, 4, с. 83-94.

Марченко, К. К. 1993. К вопросу о протекторате скифов в Северо-Западном Причерноморье V в. до н. э. *Петербургский археологический вестник*, 7, с. 43-48.

Марченко, К. К. (ред.). 2005. *Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху*. Санкт-Петербург: Алетейя.

Марченко, Ю. В. 2015. Обряд кремации в погребениях скифского времени могильника Нартан. *Археологические вести*, 21, с. 88-103.

Маслов, В. Е. 2011. К вопросу о происхождении курганов с «шатровым» перекрытием на Северном Кавказе. В: *Материалы Круглого стола «Переход от эпохи бронзы к эпохе железа в Северной Евразии»: Санкт-Петербург, 23—24 июня 2011 г.* Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 49-53.

Мелюкова, А. И. 1979. *Скифия и фракийский мир*. Москва: Наука.

Мелюкова, А. И. 2001. Новые данные о скифах в Добрудже (к вопросу о «Старой Скифии» Геродота). *Российская археология*, 4, с. 20-32.

Могилов, А. 2010. К археологической карте Северной Буковины раннего железного века. *Revista arheologică,* V, 1, с. 98-129.

Могилов, А. Д. 2020. О формировании раннескифской культуры на Среднем Днестре. *Stratum plus*, 3, с. 129-170.

Мышкин, В. Н. 2010. О субкультуре элиты кочевников Самаро-Уральского региона в VI—V веках до нашей эры. *Нижневолжский археологический вестник*, 11, с. 92-112.

Носова, Л. В. 2009. Импорт изделий или «импорт» традиций (в связи с новыми находками «иллирийских булавок» в Северо-Западном Причерноморье). *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 9, с. 103-146.

Носова, Л. В. 2011. «Греческое» и «варварское» в Северо-Западном Причерноморье в «переходный» период (в связи с исследованием погребений конца VI — первой половины V вв. до н. э. у с. Маяки). *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 12, с. 150-192.

Ольховский, В. С. 1978. Раннескифские погребальные сооружения по Геродоту и археологическим данным. *Советская археология*, 4, с. 83-97.

Ольховский, В. С. 1991. *Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII—III вв. до н. э.)*. Москва: Наука.

Ольховский, В. С. 1997. Скифская триада. *Материалы и исследования по археологии России*, 1, с. 85-96.

Ольховский, В. С., Шилов, Ю. А. 1995. Скифский погребально-культовый комплекс кургана Цыганка. *Российская археология*, 4, с. 103-113.

Островерхов, А. С., Редина, Е. Ф. 2013. Скифские древности. В: Бруяко, И. В., Самойлова, Т. Л. (ред.). *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*. Одесса: СМИЛ, с. 374-417.

Парцингер, Г. 1998. Степные кочевники на востоке Центральной Европы. Находки и памятники в свете сравнительной археологии. *Вестник древней истории*, 2, с. 104-114.

Петренко, В., Кайзер, Э. 2011. Комплексный памятник Маяки: новые изотопные даты и вопросы

хронологии наличных культур. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 12, с. 31-61.

Плетнева, С. А. 1982. *Кочевники средневековья*. Москва: Наука.

Полин, С. И. 1994. О походе Дария в Причерноморскую Скифию. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Древности скифов*. Киев: ИА НАН Украины.

Синика, В. С. 2002. Ритуальная плита как элемент скифской погребальной обрядности (по материалам курганных памятников Северо-Западного Причерноморья). В: Копылов, В. П. (ред.). *Международные отношения в бассейне Чёрного моря в древности и средние века. Материалы X международной научной конференции*. Ростов-на-Дону: Ростовский педагогический университет, с. 85-87.

Синика, В. С., Разумов, С. Н., Тельнов, Н. П., Тащи, Е. Ф. 2024. Скифский курган второй половины VI в. до н. э. на левобережье Нижнего Днестра. *Stratum plus*, 3, с.245-255.

Скорый С. А. 2006. Ранние скифы в Добрудже: историография проблемы и археологические реалии. *Материалы и исследования по археологии России*, 7, с. 140-171.

Смирнова, Г. И. 1999. Еще раз о серой кружальной керамике из раннескифских памятников Среднего Поднестровья. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 34, с. 44-57.

Субботин, Л. В., Островерхов, А. С., Охотников, С. Б., Редина, Е. Ф. 1992. *Скифские древности Днестро-Дунайского междуречья*. Киев.

Суничук, Е. Ф. 1985. Скифский могильник Чауш в низовьях Дуная. В: Ванчугов, В. П., Дзис-Райко, Г. А. (ред.). *Памятники древней истории Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 38-45.

Таиров, А. Д. 2003. *Изменения климата степей и лесостепей Центральной Евразии во II—I тыс. до н. э. Материалы к историческим реконструкциям*. Челябинск: Рифей.

Таиров, А. Д. 2013. Археологические источники по реконструкции древних торговых коммуникаций в урало-казахстанских степях. В: *Наука ЮУрГУ: материалы 65-й научной конференции. Секции социально-гуманитарных наук:* в 2-х т. 1. Челябинск: ЮУрГУ, с. 211-214.

Тельнов, Н. П., Синика, В. С. 2013. Гетское погребение на левобережье Днестра и некоторые проблемы фракийского погребального обряда. *Tyragetia*, VII, 1, с. 297-309.

Тельнов, Н. П., Четвериков, И. А., Синика В. С. 2016. *Скифский могильник III—II вв. до н. э. у с. Глиное*. Тирасполь: Stratum plus.

Тернавский, Н. А. 2009. Взаимодействие этнических культур Кавказа и встречно-обратное движение народов. В: *Сборник материалов IX международной конференции «Ф. А. Щербина, казачество и народы Северного Кавказа: история и современность»*. Краснодар: ИМСИТ, с. 42-48.

Ткачук, М. Е. 1999. Гетика, которую мы потеряли (из антологии хронологических разрывов). *Stratum plus*, 3, с. 274-304.

Топал, Д. А. 2018. Состав вооружения и возможности культурной группировки (на материалах скифского времени Карпато-Подунавья. В: Синика, В. С., Рабинович, Р. А. (ред.). *Древности. Исследования. Проблемы. Сборник статей в честь 70-летия Н. П. Тельнова.* Кишинёв;Тирасполь: Stratum plus, с. 165-194.

Топал, Д. 2019. Погребение из Пыржолтен и воинское снаряжение финала среднескифского периода Карпато-Подунавья. In: Zanoci, A., Bat, M. (eds.). *Contribuţii la preistoria şi istoria antică a spaţiului carpato-danubiano-pontic. In honorem professoris Ion Niculiţă natalia sua octogesima celebrantis*. Chişinău: Cartdidact, с. 207-228.

Топал Д. А. 2020. Необычный контекст парадных акинаков Евразии. *Stratum plus*, 3, с. 211-222.

Топал, Д. 2021a. *Акинак на западе скифского мира.* Кишинэу: Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei.

Топал, Д. А. 2021b. Однолезвийное оружие скифского облика Трансильвании и Альфёльда. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 183-196.

Хазанов, А. М. 1975. *Социальная история скифов:основные проблемы развития древних кочевников евразийских стезей*. Москва: Наука.

Хазанов, А. М. 2002a. Кочевники евразийских степей в исторической ретроспективе. В: Крадин, Н. Н., Бондаренко, Д. М. (ред.). *Кочевая альтернатива социальной эволюции*. Москва: Институт Африки РАН, с. 27-42.

Хазанов А. М. 2002b. *Кочевники и внешний мир*. Изд. 3-е, доп. Алматы: Дайк-Пресс.

Хахеу, В. 2018. К вопросу о погребальном обряде позднегальштатского времени Днестровско-Карпатского региона (конец VII — V вв. до н. э.). *Стародавнє Причорномор'я*, XII, с. 566-572.

Хорват, В. 2016. Памятники скифской эпохи Венгрии. В: Калыш А. Б. (ред.). *VIII Оразбаевские чтения: Археология, этнология и музеология в системе современного высшего образования.* Алматы: □аза□ университеті, с. 191-197.

Хохоровски, Я. 2013. Скифы и Средняя Европа — историческая интерпретация археологической действительности. *Вестник Томского государственного университета. История*, 3 (23), с. 57-73.

Хохоровски, Я. 2017. Кавказ и Карпатский бассейн в раннем железном веке (проблема происхождения сигиннов). *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 228-244.

Хохоровски, Я. 2019. На далеких окраинах античного мира: гиперборейцы Центральной Европы. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 197-254.

Четвериков, И. А. 1997. Об одной группе населения Скифии (по материалам Дубоссарского курганного могильника). В: Охотников, С. Б. (ред.). *Никоний и античный мир Северного Причерноморья. Сборник научных статей международной археологической конференции.* Одесса: Ветак, с. 192-193.

Швебс, Г. И., Амброз, Ю. А. (ред.). *Природа Одесской области. Ресурсы, их рациональное использование и охрана.* Киев; Одесса: Вища школа.

Шнирельман, В. А. 2013. Этничность в археологии — реальность или фантом? В: Мосин, В. С., Яблонский, Л. Т. (ред.). *Этничность в археологии или археология этничности?* Челябинск: Рифей, с. 48-74.

Шульга, П. И. 2015. *Скотоводы Горного Алтая в скифское время (по материалам поселений).* Новосибирск: НГУ.

Шульга, П. И., Уманский, А. П., Могильников, В. А. 2009. *Новотроицкий некрополь.* Барнаул: Алтайский университет.

Яблонский, Л. Т. 1986. К этногенезу населения Северной Туркмении (могильник раннесакского времени Сакар-чага 3). *Советская этнография*, 5, с. 45-54.

Яценко, С. А. 2018. Возможности анализа планиграфии малых сарматских некрополей. *Труды ИИМК РАН*, 47, с. 224-231.

Babeş, M., Mirițoiu, N. 2011. Practici funerare birituale prelungite în spațiul carpato-dunărean în secolele V—III a. Chr. *Arheologia Moldovei*, XXXIV, p. 103-149.

Berzovan, A. 2016. Akinakai. Pumnale, spade şi săbii in spațiul est-carpatic al Romaniei (sec. VII — V i. Hr.). *Acta Musei Porolissensis*, XXXVIII, p. 139-162.

Berzovan, A. 2022. *At the Borders of the Great Steppe. Late Iron Age hillforts between the Eastern Carpathians and Prut (5th—3rd centuries BC).* Cluj-Napoca: Mega.

Berzovan, A. 2023. Early Late Iron Age hillforts in the East Carpathian regions of Romania. Trade and connectivity with neighboring areas. In: Aparaschivei, D., Berzovan, A. (eds.). *Studia archaeologica et linguistica: miscellanea in honorem annos LXXV peragentis professoris Adriani Poruciuc oblata.* Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, p. 135-160.

Berzovan, A., Simalcsik, A., Kovács, A. 2020. The Iron Age necropolis of Strahotin-Ponoare, Dângeni commune, Botoşani County (5th—4th century BC). *Mousaios*, XXIII, Buzău, p. 55-102.

Buzdugan, C. 1980. Riturile funerare ale comunitatilor hallstattiene târzii din Moldova. *Acta Moldaviae Meridionalis*, II, p. 51-60.

Conovici, N., Matei, G. 1999. Necropola getică de la Stelnica — Grădiştea Mare (jud. Ialomița) Raport general pentru anii 1987—1996. *Materiale şi cercetări arheologice*, I, p. 99-144.

Cristescu, C., Bărbat, I. A. 2020. Funerary Rites and Rituals in Southwestern Transylvania at the End of the Early Iron Age. In: Teleagă, E. (ed.). *Funeralkultur der Thraker und Skythen des 7. bis 5. Jahrhunderts v. Chr. an der unteren Donau.* Rhaden: Leidorf, p. 309-336.

Damyanov, M. 2020. West Pontic Greek Burial Customs in Archaic and Early Classical Times. In: Teleaga, E. (Hrsg.). *Funeralkultur der Thraker und Skythen des 7. bis 5. Jahrhunderts v. Chr. an der unteren Donau: Ergebnisse des UEFISCDI-Projektes «Bestattungswesen und Bestattungssitten der Späthallstattzeit an der unteren Donau»: Internationale Tagung vom 30.11.—2.12.2017*. Rahden: Leidorf, p. 273-289.

Florescu, A., Florescu, M. 2005. *Cetățile traco-getice din secolele VI—III a. Chr. de la Stânceşti (jud. Botoşani).* Târgovişte: Cetatea de Scaun.

Huband, S., McCracken, D. I., Mertens, A. 2010. Long and short-distance transhumant pastoralism in Romania: past and present drivers of change. *Pastoralism*, 1 (1), p. 55-71.

Iconomu, C. 2000—2001. Noi date arheologice despre județul Vaslui rezultate dintr-o donație. *Arheologia Moldovei*, XXIII—XXIV, p. 273-288.

Iconomu, C. 2006. Un mormânt de la sfârşitul primei epoci a fierului de la Pocreaca-Iaşi. *Arheologia Moldovei*, XXIX, p. 57-65.

Iconomu, C. 2010. Două akinakai descoperite la Cozia, județul Iaşi. *Arheologia Moldovei*, XXXIII, p. 115-123.

Ignat, M. 2004. Un aspect particulier du Hallstatt récent a l'Est des Carpathes. In: Niculiță, I., Zanoci, A., Băț, M. (eds.). *Tracians and Circumpontic World. Proceedings of the IXth International Congress of Tracology*. II. Chişinău: Cartdidact, p. 5-12.

Irimia, M. 2005. Cu privire la raporturile dintre sciți, geți şi coloniile greceşti la Dunărea de Jos în secolele VI—IV a. Chr. *Revista română de studii eurasiatice*, I (1), p. 51-93.

Kemenczei, T. 1986. Mitteleisenzeitliche Köcherbeschläge aus dem Alföld. *Folia Archaeologica*, 37, S. 117-136.

Leviţki, O., Haheu, V. 2011. Necropola hallstattiană târzie de la Giurgiuleşti în contextul cultural-istoric de la Dunărea de Jos. *Revista Arheologică*, VII, 1—2, p. 55-71.

Makhortykh, S. V. 2019. Concerning the problem of identifying the Scythian centers of power in Eastern Europe in the 7th—6th centuries BC. *Археологія і давня історія України*, 4 (33), с. 74-79.

Măndescu, D. 2003. Capetele de ac în formă de elice. *Danubius*, 21, p. 7-14.

Măndescu, D. 2010. *Cronologia perioadei timpurii a celei de-a doua epoci a fierului (sec. V—III a. Chr.) între Carpați, Nistru şi Balcani*. Brăila: Istros.

Măndescu, D. 2017. Intercultural contacts at the end of Early Iron Age in the northern periphery of the Thracian world. In: Trefný, M., Jennings, B. R. (eds.). *Inter-regional contacts during the first millenium BC in Europe. Proceedings from the session organized during the 19th meeting of European Association of Archaeologists,held in Pilsen (5th—9th September 2013).* Hradec Králové: University of Hradec Králové, p. 118-131.

Măndescu, D. 2021. The relevance of the geographical environment and natural resources in the genesis and evolution of the late Hallstattian group Ferigile. In: Zanoci, A., Băț M. (eds.). *Economy and Environment in the Tisza-Dniester region in the Iron Age*. Chişinău: S, p. 55-71.

Marinescu-Bâlcu, S., Rența, El., Matei, Gh. 2000. Les recherches archéologiques de sauvetage de Ciulnitza, le département de Ialomitza (1994—1997). Le tumulus I. In: Lungu, V. (ed.). *Practiques funéraires dans l'Europe des XIIIe—IVe s. av. J. C., Actes du IIIe Colloque International d'Archéologie Funéraire, Tulcea, 15—20 Septembre 1997*. Tulcea: Institut de Recherches Eco-Muséologiques, p. 150-165.

Mateevici, N. 2007. *Amforele greceşti în mediul barbar din nord-vestul Pontului Euxin în sec. VI — începutul sec. II a. Chr*. Biblioteca Tyragetia, XIV. Chişinău.

Mateevici, N., Fidelschi, S. 2019. Amforele greceşti din sec. VI—V a. Chr. din săpăturile de la aşezarea Ciobruciu de pe malul stâng al râului Nistru. In: Zanoci, A., Bat, M. (eds.). *Contribuții la preistoria şi istoria antică a spațiului carpato-danubiano-pontic. In honorem professoris Ion Niculiță natalia sua octogesima celebrantis*. Chişinău: Cartdidact, p. 243-254.

Matei, G., Coman, R. 2000. Statuia traco-scitică de la Platoneşti, jud. Ialomița. *Ialomița*, 3, p. 15-19.

Matei, G., Rența, E., Coman, R., Munteanu, S. 2003. 150. Platoneşti, corn. Săveni, jud. Ialomița Punct: Valea tui Bursuc. *Cronica cercetărilor arheologice din România: campania 2002*, p. 240-241.

Mitrea, I. 1983. Deux tombes des VIe—Ve siecles de a. n. e. decouvertes a Mileştii de Sus, department de Bacău. *Carpica*, 15, p. 117-124.

Munteanu, L. 2016. The coins of the western pontic Greek cities and the «barbarian» populations in the Hellenistic period. *Acta Musei Tutovensis*, 12, 2, p. 27-39.

Palade, V. 1976. Un mormint scitic la Rediu-Vaslui. *Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie*, 27, 4, p. 549-555.

Simion, G. 1997. Le site de Celic-Déré. Interprétations ethno-culturelles et implications dans la chronologie du Hallstatt final. In: Simion, G., Jugănaru, G. (eds.). *Premier Âge du Fer aux Bouches du Danube et dans les regions autour de la Mer Noir: Actes du Colloque International — sept. 1993*. Tulcea, p. 231-252.

Simion, G. 2003. O necropolă din sec. VI—V a. Chr. la Isaccea. *Peuce*, I, 2003, p. 113-128.

Sîrbu, V., Ştefan, M., Ştefan, D. 2008. Telita — Celic Dere. Landscape Studies. In: Sîrbu, V., Ştefănescu, R. (eds.). *Proceedings volume of the 10th International Colloquium of Funerary Archaeology — Funerary Practices in Central and Eastern Balkans (10th c. BC — 3th c. AD)*. Brăila: Istros, p. 201-214.

Sîrbu, V., Ştefan, M., Ştefan, D., Jugănaru, G., Bochnak, T. 2013. The Necropolis from Teliţa — Celic Dere (6th—3rd c. BC). Tulcea County, Romania. The Study Case of Tumulus T44. In: Sîrbu V., Ştefănescu, R. (eds.). *The Thracians and their Neighbor in the Bronze and Iron Ages: Proceedings of the 12th International Congress of Thracology, Târgovişte 10th—14th September 2013*. II. Braşov: Istros, p. 347-372.

Sîrbu, V., Ştefan, M.-M., Ştefan, D., Bochnak, T. 2020. Funerary practices during the 6th—5th centuries BC in Teliţa «Celic Dere», at the Lower Danube. In: Teleaga, E. (Hrsg.). *Funeralkultur der Thraker und Skythen des 7. bis 5. Jahrhunderts v. Chr. an der unteren Donau*. Rahden: Leidorf, p. 225-271.

Ştefan, M.-M., Ştefan, D., Sîrbu, V., Ailincăi, S.-C., Ţârlea, A. 2021. The Emergence of Inland Settlement in Norther Dobruja at the End of the Archaic Period. A Newly Surveyed Settlement on Celic Dere Valley. *Peuce*, 19 (19), p. 79-122.

Teleaga, E. 2008. *Griechische Importe in den Nekropolen an der unteren Donau*. Rahden.: Marie Leidorf.

Teleaga, E., Zirra, V. 2003. *Die Nekropole des 6.—1. Jhs. v. Chr. von Istria Bent bei Histria: archäologische Untersuchungen zur Bevölkerung in der westlichen Schwarzmeerregion*. Rahden: Leidorf.

Transboundary… 2005. *Transboundary Diagnostic Study for the Dniester River Basin*. November 2005: OSCE/UNECE Project: Transboundary Co-operation and Sustainable Management of the Dniester River. 2005. [electronic resource]. Access mode: https://www.osce.org/files/f/documents/d/6/38320.pdf

Ursuţiu, A., Urák, M. 2016. Iron Age girl in a Bronze Age pit? A child burial of the Ciumbrud cultural group from Orosia (Hu: Marosoroszu), Mureş County. In: Gogâltan, F., Ailincăi, S. C. (eds.). *Settlements of Life and Death: Studies from Prehistory to Middle Ages*. Cluj-Napoca: Mega, p. 255-272.

Vasiliev, V. 1976. Necropola de la Băiţa şi problema tracizării enclavei sci tice din Transilvania. *Marisia*, VI, p. 49-84.

Vasiliev, V. 1980. *Sciţii agatârşi pe teritoriul României*. Cluj-Napoca: Dacia.

Vasiliu, C. D. 1933-1934. Un mormânt scitic la Huşi. *Arta şi Arheologia*, 9—10, p. 18-24.

Vasiliu, I., Topoleanu, Fl. 1989. Necropola de la Isaccea (sec. VI—V î. e. n.). *Symposia Thracologica*, 7, p. 276-277.

Vulpe, A. 2012. Herodotus and the Scythian Problem in Romania. *Dacia*, LVI, p. 47-75.

REFERENCES

Agulnikov, S. 2021. Komrat-XV — novoe poselenie antichnogo perioda v Budzhakskoi stepi. *Starodavnie Prychornomor'ia*, XIII, s. 37-44.

Agulnikov, S., Sava, E. 2004. *Issledovaniia kurganov na Levoberezhe Dnestra*. Kishineu: CEP USM.

Aleksandrovskii, A. L., Aleksandrovskaia, E. I. 2005. *Evoliutsiia pochv i geograficheskaia sreda*. Moskva: Nauka.

Alekseev, A. Iu. 2003. *Khronografiia Evropeiskoi Skifii VII—IV vekov do n. e.* Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Alekseev, A. Iu. 2013. «Tsentrostremitelnaia» i «tsentrobezhnaia» khronologiia skifskikh drevnostei Severnogo Prichernomoria. *Bosporskii fenomen*: Greki i varvary na Evraziiskom perekrestke, s. 349-352.

Alekseeva, I. L., Okhotnikov, S. B., Redina, E. F. 1997. Skifskoe pogrebenie u g. Artsiz. In: Iarovoi, E. V. (ed.). *Chobruchskii arkheologicheskii kompleks i voprosy vzaimovliianiia antichnoi i varvarskoi kultur (IV v. do n. e. — IV v. n. e.)*. Tiraspol: PGU, s. 48-55.

Andrukh, S. I. 1995. *Nizhnedunaiskaia Skifiia v VI — nachale I v. do n. e. (etno-politicheskii aspekt)*. Zaporozhe: Dneprovskii metallurg.

Andrukh, S. I. 2000. «…Smeshannye s frakiitsami skify» (Apol. Rhod. IV. 320). *Vestnik drevnei istorii*, 3, s. 63-73.

Artamonov, M. I. 1974. *Kimmeriitsy i skify*. Leningrad: LGU.

Bazarbaeva, G. A., Dzhumabekova, G. S. 2019. K voprosu o statuse zhenshchin v kulture naseleniia Kazakhstana sakskogo vremeni (po materialam iz Vostochnogo Priaralia). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (31), s. 20-28.

Babenko, L. I. 2003. Kult vogniu u pokhovalnomu obriadi Pisochinskogo kurgannogo mogilnika. In: *Vosmi Sumtsovski chytannia: zbirnyk materialiv naukovoi konferentsii, prysviachenoi 100-richchiu XII Arkheolohichnoho z'izdu*. Kharkiv, s. 17-19.

Berseneva, N. A. 2010. Pogrebalnye pamiatniki sargatskoi kultury Srednego Priirtyshia: gendernyi analiz. *Arkheologiia, etnografiia i antropologiia Evrazii*, 43, 3, s. 74-83.

Berseneva, N. A. 2011. Zhenskie pogrebeniia s oruzhiem: realii zhizni ili otobrazhenie sotsialnoi identichnosti? *Vestnik arkheologii, antropologii i etnografii*, 1 (14), s. 72-79.

Bokii, N. M. 1974. Skifskii kurgan u s. Mederovo. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 264-271.

Boltrik, Iu. V. 2000. Osnovnoi torgovyi put Olvii v Dneprovskoe lesostepnoe Pravoberezhe. *Rossiiskaia arkheologiia*, 1, 2000, s. 121-130.

Borziiak, I. A., Manzura, I. V., Levitskii, O. G. 1983. Korzhevskie kurgany. *Arkheologicheskie issledovaniia v Moldavii v 1979—1980 gg.*, s. 3-27.

Bruiako, I. V. 1993. Severo-Zapadnoe Pricernomorie v VII—V vv. do n. e. Nachalo kolonizatzii Niznego Podnestrovia. *Antichnii mir i arkheologiia*, 9, s. 60-79.

Bruiako, I. V. 2005. R*annie kochevniki v Evrope (X—V vv. do R. Kh.)*. Kishinev: Vysshaia Antropologicheskaia Shkola.

Bruiako, I. V. 2017. Kollektsiia psaliev predskifskogo vremeni iz Kartala. *Stratum plus*, 3, s. 311-327.

Bruiako, I. V. 2019. Fenomen Kartala: dinamika smysla. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 14, s. 245-260.

Bruiako, I. V., Sekerskaia, E. P. 2016. *Ocherki ekonomiki naseleniia Severo-Zapadnogo Prichernomoria v antichnuiu epokhu*. Odessa: Irbis.

Bruiako, I. V., Tkachuk, M. E. 1994. Bessarabiia VII—I vv. do R. Kh. Tsikl krosskulturnykh dialogov. In: *Problemy skifo-sarmatskoi arkheologii Severnogo Prichernomoria. Tezisy dokladov konferentsii, posviashchennoi 95-letiiu prof. B. N. Grakova*. II. Zaporozhe: ZGU, s. 27-31.

Bykova, V. A. 2007. *Prirodnye usloviia i ikh rol v zhizni skifskogo obshchestva v Iugo-Vostochnom Altae*. Avtoreferat dissertatsii kand. geogr. nauk. Barnaul: Gorno-Altaiskii gosudarstvennyi universitet.

Vinogradov, Iu. A. 2009. Migratsii kochevnikov Evrazii i nekotorye osobennosti istoricheskogo razvitiia Bospora Kimmeriiskogo. *Bosposkie issledovaniia*, XXII, s. 5-90.

Vinogradov, Iu. G. 1980. Persten' tsaria Skila. Politicheskaia i dinastiinaia istoriia skifov pervoi poloviny V v. do n. e. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 92-109.

Vinogradov, Iu. G. 1989. *Politicheskaia istoriia Olviiskogo polisa VII—I vv. do n. e.* Moskva: Nauka.

Volodin, S. A. 2018. Pogrebeniia s krematsiiami skifskoi epokhi na territorii Srednego Podonia. *Kratkie soobshcheniia IA RAN*, 250, p. 229-242.

Galanina, L. K. 1985. K probleme vzaimootnoshenii skifov s meotami (po dannym novykh raskopok Kelermesskogo kurgannogo mogilnika). *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 156-167.

Gavriliuk, N. A. 2013. *Ekonomika Stepnoi Skifii VI—III vv. do n. e.* Kiev: O. Filiuk.

Gavriliuk, N. A., Chernykh, L. A. 1990. Kurgan u s. Vasilevka Zaporozhskoi oblasti. *Drevnosti stepnogo Prichernomoria i Kryma*, I, s. 91-101.

Golovnev, A. V. 2013. Etnichnost i mobilnost. In: Mosin, V. S., Iablonskii, L. T. (ed.). *Etnichnost v arkheologii ili arkheologiia etnichnosti?* Cheliabinsk: Rifei, s. 115-135.

Grebennikov, S. Iu. 2008. *Kimmeriitsy i skify stepnogo Pobuzhia*. Nikolaev: IA NAN Ukrainy.

Grechko D. S. 2010. Kurgany kontsa VI — serediny V vv. do n. e. Nizhnego Pobuzhia: greki ili skify? *Drevnosti*, 9, s. 116-135.

Grechko, D. 2010a. Nekotorye voprosy izucheniia arkhaicheskogo nekropolia Olvii Pontiiskoi. *Revista arheologică*, VI, 2, s. 44-57.

Grechko, D. 2016. Klassicheskaia Skifiia: nachalo(poslednie desiatiletiia VI — pervaia chetvert V v. do n. e.). *Revista arheologică*, VI, 2, s. 145-168.

Grigorev, V. P., Skoryi, S. A. 2011. Skifskie kurgany u s. Vishnopol na iuge Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi. *Stratum plus*, 3, s. 175-212.

Gudkova, A. V. 1978. Raskopki kurganov u s. Chervonyi Iar na Nizhnem Podunave. In: Karyshkovskii, P. O. (ed.). *Arkheologicheskie issledovaniia Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, s. 182-193.

Gudkova, A. V., Dobroliubskii, A. O., Toshchev, G. N., Fokeev, M. M. 1982. *Otchet o rabote Izmailskoi novostroechnoi ekspeditsii IA AN USSR v 1981 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1981/1.

Hutsal, A. F. 2018. Derev'iani sklepy rannoskifskohochasu v kurhanakh Serednoho Podnistrov'ia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), s. 51-63.

Gutsal, A. F., Gutsal, V. A., Mogilov, A. D. 2012. Novye issledovaniia kurganov skifskogo vremeni na zapade vostochnoevropeiskoi lesostepi. In: Bisembaev, A. A. (ed.). *«Kadyrbaevskie chteniia — 2012». Materialy III Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. Aktobe: Aktiubinskii oblastnoi tsentr istorii, etnografii i arkheologii, s. 141-153.

Daragan, M. N. 2017. O formirovanii skifskikh kolchannykh naborov vtoroi poloviny VI v. do n. e. *Stratum plus*, 3, s. 51-111.

Dergachev, V. A. 1981. Raskopki v Danchenakh i nekotorye voprosy izucheniia pamiatnikov pozdnego Tripolia i katakombnoi kultury. *Arkheologicheskie issledovaniia v Moldavii v 1974—1976 gg.*, s. 35-45.

Digar, Zh.-P. 1989. Otnosheniia mezhdu kochevnikami i osedlymi plemenami na Srednem Vostoke. In: Masson, V. M. (ed.). *Vzaimodeistvie kochevykh kultur i drevnikh tsivilizatsii*. Alma-Ata: Nauka, s. 33-54.

Ivanova, S. V. 2010. Torgovye puti i migratsii v Iugo-Vostochnoi Evrope v rannem bronzovom veke. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 11, s. 163-253.

Ilinskaia, V. A. 1975. *Ranneskifskie kurgany basseina r. Tiasmin (VII—VI vv. do n. e.)*. Kiev: Naukova dumka.

Kantorovich, A. R., Maslov, V. E. 2017. Mogilnik Novozavedennoe-III kak svidetelstvo prebyvaniia skifov v Tsentralnom Predkavkaze v kontse V — IV v. do n. e. *Zhurnal Istoricheskogo fakulteta MGU imeni M. V. Lomonosova*, 8: Istoricheskie issledovaniia, s. 107-139.

Ketraru, N. A., Serova, N. L. 1992. Issledovanie kurganov v Dubossarskom raione. *Arkheologicheskie issledovaniia v Moldavii v 1986 g.*, s. 141-171.

Ketraru, N. A., Chetverikov, I. A. 2003—2004. Kurgany skifskogo vremeni u g. Dubossary (publikatsiia materialov raskopok 1980—1987 gg.). *Stratum plus*, 3, s. 77-197.

Ketraru, N. A., Sinika, V. S., Razumov, S. N., Telnov, N. P. 2014. *Dubossarskie kurgany*. Tiraspol: Stratum plus.

Kovpanenko, G. T. 1981. *Kurgany ranneskifskogo vremeni v basseine r. Ros*. Kiev: Naukova dumka.

Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1989. *Pamiatniki skifskoi epokhi dneprovskogo Lesostepnogo Pravoberezhia (Kievo-Cherkasskii region)*. Kiev: Naukova dumka.

Kozubova A., Khorvat, V. 2018. Zheleznye boevye topory iz mogilnika vekerzugskoi kulturyu g. Eger-Nad Eged (Eger-Nagy Eged). In: Dudarev, S. L. (ed.). *II Vinogradovskie chteniia: Materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii (Armavir, 7 Aprelia 2018 g.)*. Armavir: Dizain studiia B, s. 210-215.

Kryzhytskyi, S. D. 2001. Olviia i skify u V st. do n. e. Do pytannia pro skifskyi «protektorat». *Arkheolohiia*, 2, s. 21-36.

Kubarev, V. D. 1987. *Kurgany Ulandryka*. Novosibirsk: Nauka.

Lapushnian, V. L. 1979. *Rannie frakiitsy X — nachala IV v. do n. e. v lesostepnoi Moldavii*. Kishinev: Shtiintza.

Lapushnian, V. L., Nikulitse, I. T., Romanovskaia, M. A. 1974. Pamiatniki rannego zheleznogo veka. *Arkheologicheskaia karta Moldavskoi SSR*, 4, s. 33-73.

Levinskii, A. N. 2010. Istoriia getov v lesostepi Iugo-Vostochnoi Evropy (konets VI — vtoraia polovina IV vv. do n. e.). *Stratum plus*, 3, s. 15-127.

Mantsevich, A. 1958. Serebrianyi sosud Mastiuginskogo kurgana. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 9, s. 315-333.

Markov, G. E. 1981. Skotovodcheskoe khoziaistvo i kochevnichestvo. Definitsii i terminologiia. *Sovetskaia etnografia*, 4, s. 83-94.

Marchenko, K. K. 1993. K voprosu o protektorate skifov v Severo-Zapadnom Prichernomore V v. do n. e. *Peterburgskii arkheologicheskii vestnik*, 7, s. 43-48.

Marchenko, K. K. (ed.). 2005. *Greki i varvari Severnogo Prichernomorya v skifskuyu epokhu*. Sankt-Peterburg: Aleteia.

Marchenko, Iu. V. 2015. Obriad krematsii v pogrebeniiakh skifskogo vremeni mogilnika Nartan. *Arkheologicheskie vesti*, 21, s. 88-103.

Maslov, V. E. K voprosu o proiskhozhdenii kurganov s «shatrovym» perekrytiem na Severnom Kavkaze. In: *Materialy Kruglogo stola «Perekhod ot epokhi bronzy k epokhe zheleza v Severnoi Evrazii»: Sankt-Peterburg, 23—24 iiunia 2011 g*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, s. 49-53.

Meliukova, A. I. 1979. *Skifiia i frakiiskii mir*. Moskva: Nauka.

Meliukova, A. I. 2001. Novie dannie o skifakh v Dobrudzhe (k voprosu o «Staroi Skifii» Gerodota). *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 20-32.

Mogilov, A. 2010. K arkheologicheskoi karte Severnoi Bukoviny rannego zheleznogo veka. *Revista arheologică*, V, 1, s. 98-129.

Mogilov, A. D. 2020. O formirovanii ranneskifskoi kulturi na Srednem Dnestre. *Stratum plus*, 3, s. 129-170.

Myshkin, V. N. 2010. O subkulture elity kochevnikov Samaro-Uralskogo regiona v VI—V vekakh do nashei ery. *Nizhnevolzhskii arkheologicheskii vestnik*, 11, s. 92-112.

Nosova, L. V. 2009. Import izdelij ili «import» tradicij (v svyazi s novymi nahodkami «illirijskih bulavok» v Severo-Zapadnom Prichernomore). *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 9, s. 103-146.

Nosova, L. V. 2011. «Grecheskoe» i «varvarskoe» v Severo-Zapadnom Prichernomor'e v «perehodnyj» period (v sviazi s issledovaniem pogrebenij konca VI — pervoj poloviny V vv. do n. e. u s. Mayaki). *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 12, s. 150-192.

Ol'khovskii, V. S. 1978. Ranneskifskie pogrebalnye sooruzheniia po Gerodotu i arkheologicheskim dannym. *Sovetskaia arkheologia*, 4, s. 83-97.

Ol'khovskii, V. S. 1991. *Pogrebal'no-pominalnaya obryadnost' naseleniia stepnoi Skifii (VII—III vv. do n. e.)*. Moskva: Nauka.

Ol'khovskii, V. S. 1997. Skifskaia triada. *Materialy i issledovania po arkheologii Rossii*, 1, s. 85-96.

Ol'khovskii, V. S., Shilov, IU. A. 1995. Skifskii pogrebal'no-kultovyi kompleks kurgana Tsyganka. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 103-113.

Ostroverkhov, A. S., Redina, Ye. F. 2013. Skifskie drevnosti. In: Bruiako, I. V., Samoilova, T. L. (eds.). *Drevnie kul'tury Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Odessa: SMIL, s. 374-417.

Partsinger, G. 1998. Stepnye kochevniki na vostoke Tsentral'noi Evropy. Nakhodki i pamiatniki v svete sravnitel'noi arkheologii. *Vestnik drevnei istorii*, 2, s. 104-114.

Petrenko, V., Kaizer, E. 2011. Kompleksnyi pamiatnik Maiaki: novye izotopnye daty i voprosy khronologii nalichnykh kultur. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 12, s. 31-61.

Pletneva, S. A. 1982. *Kochevniki srednevekovia*. Moskva: Nauka.

Polin, S. V. 1994. O pokhode Dariia v Prichernomorskuiu Skifiiu. In: Chernenko, Ye. V. (ed.). *Drevnosti skifov*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Sinika, V. S. 2002. Ritual'naia plita kak element skifskoi pogreba l'noi obriadnosti (po materialam kurgannykh pamiatnikov Severo-Zapadnogo Prichernomor'ia). In: Kopilov, V. P. (ed.). *Mezhdunarodnye otnosheniia v basseine Chernogo moria v drevnosti i srednie veka: Materialy X mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. Rostov-na-Donu: Rostovskii pedagogicheskii universitet, s. 85-87.

Sinika, V. S., Razumov, S. N., Telnov, N. P., Tashchi, E. F. 2024. Skifskii kurgan vtoroi poloviny VI v. do n. e. na levoberezhe Nizhnego Dnestra. *Stratum plus*, 3, s. 245-255.

Skoryi, S. A. 2006. Rannie skify v Dobrudzhe: istoriografiia problemy i arkheologicheskie realii. *Materialy i issledovaniia po arkheologii Rossii*, 7, s. 140-171.

Smirnova, G. I. 1999. Eshche raz o seroi kruzhalnoi keramike iz ranneskifskikh pamiatnikov Srednego Podnestrovia. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 34, s. 44-57.

Subbotin, L. V., Ostroverkhov, A. S., Okhotnikov, S. B., Redina, E. F. 1992. *Skifskie drevnosti Dnestro-Dunaiskogo mezhdurechia*. Kiev.

Sunichuk, Ye. F. 1985. Skifskii mogilnik Chaush v nizoviakh Dunaia. In: Vanchugov, V. P., Dzis-Raiko, G. A. (ed.). *Pamiatniki drevnei istorii Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, s. 38-45.

Tairov, A. D. 2003. *Izmeneniia klimata stepei i lesostepei Tsentral'noi Evrazii vo II—I tys. do n. e. Materialy k istoricheskim rekonstruktsiiam*. Cheliabinsk: Rifei.

Tairov, A. D. 2013. Arkheologicheskie istochniki po rekonstruktsii drevnikh torgovykh kommunikatsii v uralo-kazakhstanskikh stepiakh. In: *Nauka IuUrGU: materialy 65-i nauchnoi konferentsii. Sektsii sotsial'no-gumanitarnykh nauk*: V 2-h t. 1. Cheliabinsk: IuUrGU, s. 211-214.

Telnov, N. P., Sinika, V. S. 2013. Getskoe pogrebenie na levoberezhe Dnestra i nekotorye problemy frakiiskogo pogrebalnogo obriada. *Tyragetia*, VII, 1, s. 297-309.

Telnov, N. P., Chetverikov, I. A., Sinika, V. S. 2016. *Skifskii mogilnik III—II vv. do n. e. u s. Glinoe*. Tiraspol: Stratum plus.

Ternavskii, N. A. 2009. Vzaimodeistvie etnicheskikh kultur Kavkaza i vstrechno-obratnoe dvizhenie narodov. In: *Sbornik materialov IX mezhdunarodnoi konferentsii «F. A. Shcherbina, kazachestvo i narody Severnogo Kavkaza: istoriia i sovremennost»*. Krasnodar: IMSIT, s. 42-48.

Tkachuk, M. E. 1999. Getika, kotoruyu my poteriali (iz antologii khronologicheskikh razryvov). *Stratum plus*, 3, s. 274-304.

Topal, D. A. 2018. Sostav vooruzheniia i vozmozhnosti kulturnoi gruppirovki (na materialakh skifskogo vremeni Karpato-Podunavia. In: Sinika, V. S., Rabinovich, R. A. (ed.). *Drevnosti. Issledovaniia. Problemy. Sbornik statei v chest 70-letiia N. P. Telnova*. Kishinev; Tiraspol: Stratum plus, c. 165-194.

Topal, D. 2019. Pogrebenie iz Pyrzholten i voinskoe snariazhenie finala sredneskifskogo perioda Karpato-Podunavia. In: Zanoci, A., Bat, M. (eds.). *Contribuţii la preistoria şi istoria antică a spaţiului carpato-danubiano-pontic. In honorem professoris Ion Niculiţă natalia sua octogesima celebrantis*. Chişinău: Cartdidact, s. 207-228.

Topal D. A. 2020. Neobychnyi kontekst paradnykh akinakov Evrazii. *Stratum plus*, 3, s. 211-222.

Topal, D. 2021a. *Akinak na zapade skifskogo mira*. Kishineu: Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei.

Topal, D. A. 2021b. Odnolezviinoe oruzhie skifskogo oblika Transilvanii i Alfelda. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (31), s. 183-196.

Khazanov, A. M. 1975. Sotsialnaia istoriia skifov:osnovnye problemy razvitiia drevnikh kochevnikov evraziiskikh stezei. Moskva: Nauka.

Khazanov, A. M. 2002a. Kochevniki evraziiskikh stepei v istoricheskoi retrospektive. In: Kradin, N. N., Bondarenko, D. M. (eds.). *Kochevaia alternativa sotsialnoi evoliutsii*. Moskva: Institut Afriki RAN, s. 27-42.

Khazanov A. M. 2002b. *Kochevniki i vneshnii mir*. Izd. 3-e, dop. Almati: Daik-Press.

Khakheu, V. 2018. K voprosu o pogrebalnom obriade pozdnegalshtatskogo vremeni Dnestrovsko-Karpatskogo regiona (konets VII — V vv. do n. e.). *Starodavnie Prychornomor'ia*, XII, s. 566-572.

Khorvat, V. 2016. Pamiatniki skifskoi epokhi Vengrii. In: Kalysh, A. B. (ed.). *VIII Orazbaevskie chteniia: Arkheologiia, etnologiia i muzeologiia v sisteme sovremennogo vysshego obrazovaniia*. Almaty: Қazaқ universiteti, s. 191-197.

Khokhorovski, Ia. 2013. Skify i Sredniaia Evropa — istoricheskaia interpretatsiia arkheologicheskoi deistvitelnosti. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriia*, 3 (23), s. 57-73.

Khokhorovski, Ya. 2017. Kavkaz i Karpatskiy basseyn v rannem zheleznom veke (problema proiskhozhdeniya siginov). *Arkheologiya i davnya istoriya Ukrainy*, 2 (23), s. 228-244.

Khokhorovski, Ia. 2019. Na dalekikh okrainakh antichnogo mira: giperboreitsy Tsentralnoi Evropy. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (31), s. 197-254.

Chetverikov, I. A. 1997. Ob odnoi gruppe naseleniia Skifii (po materialam Dubossarskogo kurgannogo mogilnika). In: Okhotnikov, S. B. (ed.). *Nikonii i antichnyi mir Severnogo Prichernomoria. Sbornik nauchnykh statei mezhdunarodnoi arkheologicheskoi konferentsii*. Odessa: Vetak, s. 192-193.

Shvebs, G. I., Ambroz, Iu. A. (eds.). *Priroda Odesskoi oblasti. Resursy, ikh ratsionalnoe ispolzovanie i okhrana*. Kiev; Odessa: Vishcha shkola.

Shnirelman, V. A. 2013. Etnichnost v arkheologii — realnost ili fantom? In: Mosin, V. S., Iablonskii, L. T. (eds.). Etnichnost v arkheologii ili arkheologiia etnichnosti? Cheliabinsk: Rifei, s. 48-74.

Shulga, P. I. 2015. *Skotovody Gornogo Altaia v skifskoe vremia (po materialam poselenii)*. Novosibirsk: NGU.

Shulga, P. I., Umanskii, A. P., Mogilnikov, V. A. 2009. *Novotroitskii nekropol*. Barnaul: Altaiskii universitet.

Iablonskii, L. T. 1986. K etnogenezu naseleniia Severnoi Turkmenii (mogilnik rannesakskogo vremeni Sakar-chaga 3). *Sovetskaia etnografiia*, 5, s. 45-54.

Iatsenko, S. A. 2018. Vozmozhnosti analiza planigrafii malykh sarmatskikh nekropolei. *Trudy IIMK RAN*, 47, s. 224-231.

Babeş, M., Mirițoiu, N. 2011. Practici funerare birituale prelungite în spaţiul carpato-dunărean în secolele V—III a. Chr. *Arheologia Moldovei*, XXXIV, p. 103-149.

Berzovan, A. 2016. Akinakai. Pumnale, spade şi săbii in spaţiul est-carpatic al Romaniei (sec. VII — V i. Hr.). *Acta Musei Porolissensis*, XXXVIII, p. 139-162.

Berzovan, A. 2022. *At the Borders of the Great Steppe. Late Iron Age hillforts between the Eastern Carpathians and Prut (5th—3rd centuries BC)*. Cluj-Napoca: Mega.

Berzovan, A. 2023. Early Late Iron Age hillforts in the East Carpathian regions of Romania. Trade and connectivity with neighboring areas. In: Aparaschivei, D., Berzovan, A. (eds.). *Studia archaeologica et linguistica: miscellanea in honorem annos LXXV peragentis professoris Adriani Poruciuc oblata*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, p. 135-160.

Berzovan, A., Simalcsik, A., Kovács, A. 2020. The Iron Age necropolis of Strahotin-Ponoare, Dângeni commune, Botoşani County (5th—4th century BC). *Mousaios*, XXIII, Buzău, p. 55-102.

Buzdugan, C. 1980. Riturile funerare ale comunitatilor hallstattiene târzii din Moldova. *Acta Moldaviae Meridionalis*, II, p. 51-60.

Conovici, N., Matei, G. 1999. Necropola getică de la Stelnica — Grădiştea Mare (jud. Ialomiţa) Raport general pentru anii 1987—1996. *Materiale şi cercetări arheologice*, I, p. 99-144.

Cristescu, C., Bărbat, I. A. 2020. Funerary Rites and Rituals in Southwestern Transylvania at the End of the Early Iron Age. In: Teleagă, E. (ed.). *Funeralkultur der Thraker und Skythen des 7. bis 5. Jahrhunderts v. Chr. an der unteren Donau*. Rhaden: Leidorf, p. 309-336.

Damyanov, M. 2020. West Pontic Greek Burial Customs in Archaic and Early Classical Times. In: Teleaga, E. (Hrsg.). *Funeralkultur der Thraker und Skythen des 7. bis 5. Jahrhunderts v. Chr. an der unteren Donau: Ergebnisse des UEFISCDI-Projektes «Bestattungswesen und Bestattungssitten der Späthallstattzeit an der unteren Donau»: Internationale Tagung vom 30.11.—2.12.2017*. Rahden: Leidorf, p. 273-289.

Florescu, A., Florescu, M. 2005. *Cetăţile traco-getice din secolele VI—III a. Chr. de la Stânceşti (jud. Botoşani)*. Târgovişte: Cetatea de Scaun.

Huband, S., McCracken, D. I., Mertens, A. 2010. Long and short-distance transhumant pastoralism in Romania: past and present drivers of change. *Pastoralism*, 1 (1), p. 55-71.

Iconomu, C. 2000—2001. Noi date arheologice despre județul Vaslui rezultate dintr-o donație. *Arheologia Moldovei*, XXIII—XXIV, p. 273-288.

Iconomu, C. 2006. Un mormânt de la sfârşitul primei epoci a fierului de la Pocreaca-Iaşi. *Arheologia Moldovei*, XXIX, p. 57-65.

Iconomu, C. 2010. Două akinakai descoperite la Cozia, județul Iaşi. *Arheologia Moldovei*, XXXIII, p. 115-123.

Ignat, M. 2004. Un aspect particulier du Hallstatt récent a l'Est des Carpathes. In: Niculiță, I., Zanoci, A., Băț, M. (eds.). *Tracians and Circumpontic World. Proceedings of the IXth International Congress of Tracology*. II. Chişinău: Cartdidact, p. 5-12.

Irimia, M. 2005. Cu privire la raporturile dintre sciți, geți şi coloniile greceşti la Dunărea de Jos în secolele VI—IV a. Chr. *Revista română de studii eurasiatice*, I (1), p. 51-93.

Kemenczei, T. 1986. Mitteleisenzeitliche Köcherbeschläge aus dem Alföld. *Folia Archaeologica*, 37, S. 117-136.

Levițki, O., Haheu, V. 2011. Necropola hallstattiană târzie de la Giurgiuleşti în contextul cultural-istoric de la Dunărea de Jos. *Revista Arheologică*, VII, 1—2, p. 55-71.

Makhortykh, S. V. 2019. Concerning the problem of identifying the Scythian centers of power in Eastern Europe in the 7th—6th centuries BC. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (33), s. 74-79.

Măndescu, D. 2003. Capetele de ac în formă de elice. *Danubius*, 21, p. 7-14.

Măndescu, D. 2010. *Cronologia perioadei timpurii a celei de-a doua epoci a fierului (sec. V—III a. Chr.) între Carpați, Nistru şi Balcani*. Brăila: Istros.

Măndescu, D. 2017. Intercultural contacts at the end of Early Iron Age in the northern periphery of the Thracian world. In: Trefný, M., Jennings, B. R. (eds.). *Inter-regional contacts during the first millenium BC in Europe. Proceedings from the session organized during the 19th meeting of European Association of Archaeologists,held in Pilsen (5th—9th September 2013)*. Hradec Králové: University of Hradec Králové, p. 118-131.

Măndescu, D. 2021. The relevance of the geographical environment and natural resources in the genesis and evolution of the late Hallstattian group Ferigile. In: Zanoci, A., Băț M. (eds.). *Economy and Environment in the Tisza-Dniester region in the Iron Age*. Chişinău: S, p. 55-71.

Marinescu-Bâlcu, S., Rența, El., Matei, Gh. 2000. Les recherches archéologiques de sauvetage de Ciulnitza, le département de Ialomitza (1994—1997). Le tumulus I. In: Lungu, V. (ed.). *Practiques funéraires dans l'Europe des XIIIe—IVe s. av. J. C., Actes du IIIe Colloque International d'Archéologie Funéraire, Tulcea, 15—20 Septembre 1997*. Tulcea: Institut de Recherches Eco-Muséologiques, p. 150-165.

Mateevici, N. 2007. *Amforele greceşti în mediul barbar din nord-vestul Pontului Euxin în sec. VI — începutul sec. II a. Chr*. Biblioteca Tyragetia, XIV. Chişinău.

Mateevici, N., Fidelschi, S. 2019. Amforele greceşti din sec. VI—V a. Chr. din săpăturile de la aşezarea Ciobruciu de pe malul stâng al râului Nistru. In: Zanoci, A., Bat, M. (eds.). *Contribuții la preistoria şi istoria antică a spațiului carpato-danubiano-pontic. In honorem professoris Ion Niculiță natalia sua octogesima celebrantis*. Chişinău: Cartdidact, p. 243-254.

Matei, G., Coman, R. 2000. Statuia traco-scitică de la Platonești, jud. Ialomița. *Ialomița*, 3, p. 15-19.

Matei, G., Rențea, E., Coman, R., Munteanu, S. 2003. 150. Platonești, corn. Săveni, jud. Ialomița Punct: Valea tui Bursuc. *Cronica cercetărilor arheologice din România: campania 2002*, p. 240-241.

Mitrea, I. 1983. Deux tombes des VIe—Ve siecles de a. n. e. decouvertes a Mileştii de Sus, department de Bacău. *Carpica*, 15, p. 117-124.

Munteanu, L. 2016. The coins of the western pontic Greek cities and the «barbarian» populations in the Hellenistic period. *Acta Musei Tutovensis*, 12, 2, p. 27-39.

Palade, V. 1976. Un mormint scitic la Rediu-Vaslui. *Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie*, 27, 4, p. 549-555.

Simion, G. 1997. Le site de Celic-Déré. Interprétations ethno-culturelles et implications dans la chronologie du Hallstatt final. In: Simion, G., Jugănaru, G. (eds.). *Premier Âge du Fer aux Bouches du Danube et dans les regions autour de la Mer Noir: Actes du Colloque International — sept. 1993*. Tulcea, p. 231-252.

Simion, G. 2003. O necropolă din sec. VI—V a. Chr. la Isaccea. *Peuce*, I, 2003, p. 113-128.

Sîrbu, V., Ştefan, M., Ştefan, D. 2008. Telita — Celic Dere. Landscape Studies. In: Sîrbu, V., Ştefănescu, R. (eds.). *Proceedings volume of the 10th International Colloquium of Funerary Archaeology — Funerary Practices in Central and Eastern Balkans (10th c. BC — 3rd c. AD)*. Brăila: Istros, p. 201-214.

Sîrbu, V., Ştefan, M., Ştefan, D., Jugănaru, G., Bochnak, T. 2013. The Necropolis from Telița — Celic Dere (6th—3rd c. BC). Tulcea County, Romania. The Study Case of Tumulus T44. In: Sîrbu V., Ştefănescu, R. (eds.). *The Thracians and their Neighbor in the Bronze and Iron Ages: Proceedings of the 12th International Congress of Thracology, Târgovişte 10th—14th September 2013*. II. Braşov: Istros, p. 347-372.

Sîrbu, V., Ştefan, M.-M., Ştefan, D., Bochnak, T. 2020. Funerary practices during the 6th—5th centuries BC in Telița «Celic Dere», at the Lower Danube. In: Teleaga, E. (Hrsg.). *Funeralkultur der Thraker und Skythen des 7. bis 5. Jahrhunderts v. Chr. an der unteren Donau*. Rahden: Leidorf, p. 225-271.

Ştefan, M.-M., Ştefan, D., Sîrbu, V., Ailincăi, S.-C., Țârlea, A. 2021. The Emergence of Inland Settlement in Norther Dobruja at the End of the Archaic Period. A Newly Surveyed Settlement on Celic Dere Valley. *Peuce*, 19 (19), p. 79-122.

Teleaga, E. 2008. *Griechische Importe in den Nekropolen an der unteren Donau*. Rahden.: Marie Leidorf.

Teleaga, E., Zirra, V. 2003. *Die Nekropole des 6.—1. Jhs. v. Chr. von Istria Bent bei Histria: archäologische Untersuchungen zur Bevölkerung in der westlichen Schwarzmeerregion*. Rahden: Leidorf.

Transboundary… 2005. *Transboundary Diagnostic Study for the Dniester River Basin*. November 2005: OSCE/UNECE Project: Transboundary Co-operation and Sustainable Management of the Dniester River. 2005. [electronic resource]. Access mode: https://www.osce.org/files/f/documents/d/6/38320.pdf.

Ursuțiu, A., Urák, M. 2016. Iron Age girl in a Bronze Age pit? A child burial of the Ciumbrud cultural group from Orosia (Hu: Marosoroszu), Mureş County. In: Gogâltan, F., Ailincăi, S. C. (eds.). *Settlements of Life and Death: Studies from Prehistory to Middle Ages*. Cluj-Napoca: Mega, p. 255-272.

Vasiliev, V. 1976. Necropola de la Băița şi problema tracizării enclavei sci tice din Transilvania. *Marisia*, VI, p. 49-84.

Vasiliev, V. 1980. *Sciții agatârşi pe teritoriul României*. Cluj-Napoca: Dacia.

Vasiliu, C. D. 1933-1934. Un mormânt scitic la Huşi. *Arta şi Arheologia*, 9—10, p. 18-24.

Vasiliu, I., Topoleanu, Fl. 1989. Necropola de la Isaccea (sec. VI—V î. e. n.). *Symposia Thracologica*, 7, p. 276-277.

Vulpe, A. 2012. Herodotus and the Scythian Problem in Romania. *Dacia*, LVI, p. 47-75.

L. Nosova

THE BEGINNING OF HERODOTUS' SCYTHIA: WAR, CLIMATE, ECONOMY (Dniester-Danube interfluve in the second half of the 6th — first half of the 5th century BC)

The period of the late 6th — early 5th centuries BC was the initial stage of the history of classical (Herodotus') Scythia. Scythian culture extended across a vast territory, and naturally certain regions developed distinct local features. This paper aims to highlight the regional specificity of Scythian presence in the Dniester-Danube Interfluve and to outline the areas of influence

associated with different groups within the Scythian cultural sphere.

In the territory under study Scythian / Scythoid burials are not numerous and do not demonstrate the uniformity. This is evidence of the tribal (or possibly ethnic) heterogeneity of population. These funerary sites may be classified to three main groups based on the main features of burial practice. Accordingly, the territory of the Dniester-Danube interfluve can be divided into three «cultural zones».

Zone I. Barrows with «burns»: the mounds cover a probable cremation places marked by layers of burnt soil («burns») and cremated human remains. Such barrows are few and widely dispersed and they appear to trace a trade route connecting Northern Dobrudja (particularly the Hellenic centers of the Western Pontic coast) with the northwestern Pontic region — Hinterland (Middle Dniester region?) and Greek colonies. This route was used and possibly controlled during the 6th (?) century BC by the Early Scythian culture people migrated to the Lower Danube region from the Middle Dniester / Middle Dnieper forest-steppe. Trade caravans may have been gathered at a «checkpoint» — nearby the archaeological complex of Telitsa — Chelik Dere.

Zone II. Barrowless inhumation graves (meridian direction of skeletons). These burials, discovered in the modern forest-steppe region of Romanian Moldova, have the parallels in Northern Dobrudja. Hence the second «zone» extends from Northern Dobrudja to approximately the middle part of the Siret-Prut interfluve. From the late (?) 6th century BC onward, new inhabitants of these lands seem to have replaced the earlier «mound-rising» population. Due to control of the trade and strategically important routes between the Western and Northern Black Sea coast, as well as the Hellenic world and the hinterland tribes, the settlement (perhaps formerly a winter encampment?) in the Chelik River valley evolved into a local administrative center, similar to the Elizavetinskaya hillfort on the eastern Black Sea coast.

Zone III. Barrowless inhumation graves (latitude direction of skeletons) in the Lower Dniester region (Dănceni, Suruceni, Mayaki); barrows are few and date to the final of the period under study. This zone stretches from the upper reaches of the Dniester estuary to the south border of the modern forest-steppe. Since the second quarter of the 5th century BC nomadic activity shifted southward, and extended to the Danube, while the Dniester forest-steppe the Geto-Thracian culture has been spread.

By the late 5th century BC the population of the region increased significantly due to another wave of eastern nomads. Cremation barrows reappeared possibly introduced by the migrants from the Middle Dnieper forest-steppe. The influx of nomadic pastoralists in addition with more favorable climatic conditions, predetermined the development of the southern part of the Dniester-Danube steppe. Nomads began to settle far away from the large river basins; their presence is proved by necropolises and camps along small rivers of Bessarabia, which hydrological regime is entirely determined by local physical and geographical conditions.

Thus, the internal (within the Dniester-Danube interfluve) migrations, roaming routes of mobile pastoralists and, as a consequence, «migrations» of the main bulk of their burials, expansion and contraction of their area — the whole chain of these changes was often determined by not military-political events but by natural factors and needs of nomadic cattle breeding.

Keywords: Scythians, Danube-Dniester interfluve, Middle Scythian culture period, steppe, forest-steppe.

Одержано 29.03.2025

НОСОВА Людмила, Одеський археологічний музей НАН України, Одеса, Україна.
Liudmila NOSOVA, Odesa Archaeological Museum of the National Academy of Sciences of Ukraine, Odesa, Ukraine.
ORCID: 0009-0005-8045-9915,
e-mail: nosovaliu@gmail.com.

УДК 904’15(477.52-21:282.247.324)”-0” DOI: 10.37445/adiu.2025.02.02

Д. Каравайко

ЕТНОКУЛЬТУРНА СИТУАЦІЯ В ПУТИВЛЬСЬКОМУ ПОСЕЙМ’Ї В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ I тис. до н. е.

На основі вивчення колекцій з Наукових фондів Інституту археології НАН України та на підставі власних археологічних досліджень зроблено спробу реконструкції етнокультурної ситуації в Путивльському Посейм’ї в другій половині I тис. до н. е. Поставлено питання щодо генетичної близькості та хронології пам’яток скіфського часу та типу Харівка. Місцеве населення скіфського часу не полишило по собі помітних слідів, а пам’ятки типу Харівки з’являються вже в складеному вигляді. Приплив населення у Посейм’я протягом зарубинецького часу відбувався циклічно та був розтягнутий у часі.

Ключові слова: *ранній залізний вік, етнокультурна ситуація, скіфський час, зарубинецька культура, міграції, кераміка.*

Згідно з сучасним фізико-географічним районуванням, Путивльське Посейм’я охоплює північ лівобережного лісостепу України та межує на півночі з Новгород-Сіверським Поліссям. Прикордонне розташування між лісом і лісостепом, межа яких змінювалася у часі в залежності від кліматичних умов, не могло не відобразитись на культурному розвитку племен, що займали немовби проміжне становище між двома світами. Особливістю матеріального комплексу племен скіфського часу цього регіону І. І. Ляпушкін вважав відсутність чорнолискованої кераміки з різним геометричним орнаментом, горщиків з наліпним валиком, малу кількість мисок. Щоправда, пояснював він це не територіальним, а хронологічним фактором (Ляпушкин 1949, с. 71; 1950, с. 60). Більш значущою відмінною рисою Посейм’я є відсутність курганних поховань (Ильинская 1971, с. 19) та зольників і поодинокі речі, оформлені в звіриному стилі (Моруженко 1989, с. 33). До цих пунктів зараз можна додати ще два, які стосуються ліпленого посуду. *Перший*. В тісті горщиків з пам’яток Путивльського Посейм’я абсолютно переважає пісок і жорства в той час, як на іншій території лівобережного лісостепу домінує шамот (Гейко 2011, с. 75, 172; Пеляшенко 2020, с. 63). *Другий*. Виключно на Сеймі побутують горщики зі слабо відігнутими вінцями, короткою шийкою, що переходить у високі плічка (Каравайко, Пеляшенко 2018, с. 138; Пеляшенко 2020, с. 26—27).

В загальних рисах етнокультурна ситуація в районі Путивльського Посейм’я в скіфо-сарматський час виглядає наступним чином. Перші городища виникають тут не раніше першої половини або середини VI ст. до н. е. (рис. 1: I). До найбільш ранніх слід відносити східне укріплення Воргол, нижній горизонт Ширяєве, Іонине та Бунякіне II. Основна кількість городищ припиняє існування в V ст. до н. е. (Гречко, Каравайко 2012, с. 56). Єдиним достеменно підтвердженим городищем IV ст. до н. е. поки залишається Ширяєве (верхній горизонт). Втім, це не означає, що територія Путивльського Посейм’я в другій половині V—IV ст. до н. е. знелюдніла. Не виключено, що зміна клімату та падіння рівня води спричинили виникнення селищ з низькою топографією (рис. 1: II; Каравайко 2023, с. 117).

В ранньосарматський час у Путивльському Посейм’ї фіксуються поселення зарубинецької культури, або типу Харівка (рис. 1: III; Обломський, Терпиловський 1994). З’являються могильники, зокрема Мутин, з яскравими кельто-германськими рисами (Терпиловский, Жаров 2013; Жаров, Терпиловский 2022). Зникнення з мапи

© Д. КАРАВАЙКО, 2025
This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

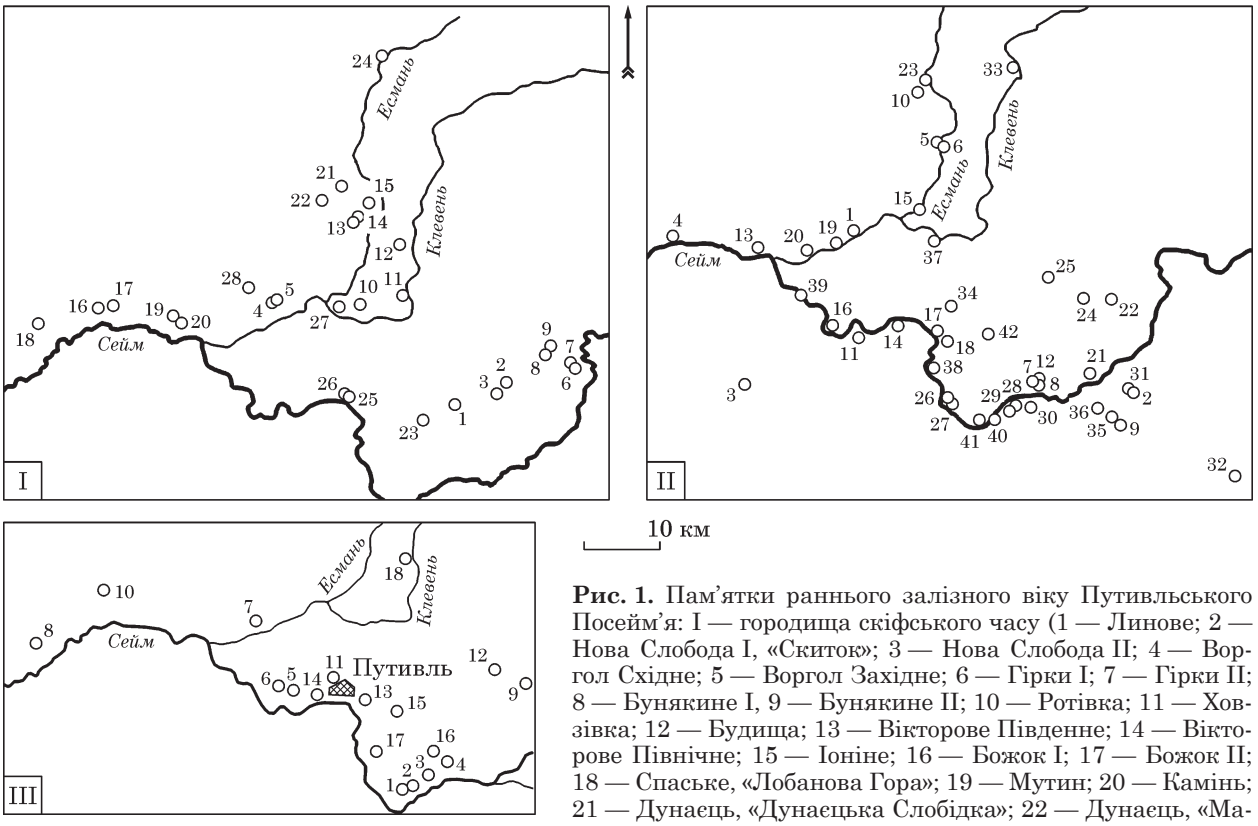

Рис. 1. Пам'ятки раннього залізного віку Путивльського Посейм'я: I — городища скіфського часу (1 — Линове; 2 — Нова Слобода I, «Скиток»; 3 — Нова Слобода II; 4 — Воргол Східне; 5 — Воргол Західне; 6 — Гірки I; 7 — Гірки II; 8 — Бунякине I, 9 — Бунякине II; 10 — Ротівка; 11 — Ховзівка; 12 — Будища; 13 — Вікторове Південне; 14 — Вікторове Північне; 15 — Іоніне; 16 — Божок I; 17 — Божок II; 18 — Спаське, «Лобанова Гора»; 19 — Мутин; 20 — Камінь; 21 — Дунаєць, «Дунаєцька Слобідка»; 22 — Дунаєць, «Мазепин погріб»; 23 — Ширяєве; 24 — Годунівка; 25 — Путивль, «Городок»; 26 — Путивль, «Микільська Гірка»; 27 — Стрільники; 28 — Воргол 2); II — поселення скіфського часу (1 — Антонівка; 2 — Атинське; 3 — Березне; 4 — Божок, уроч. Хим; 5 — Вікторове 1; 6 — Вікторове 2; 7 — Волинцеве, уроч. Звіриний Городок; 8 — Волинцеве, уроч. Стан; 9 — Ворожба; 10 — Дунаєць; 11 — Зарічне 2; 12 — Іванівка 2; 13 — Камінь; 14 — Корольки 2; 15 — Кочерги 2; 16 — Красне 4; 17 — Латишівка 1; 18 — Латишівка 2; 19 — Литвиновичі, уроч. Церковище; 20 — Литвиновичі 3; 21 — Манухівка 2; 22 — Мар'янівка; 23 — Некрасове; 24 — Нова Слобода, уроч. Колки; 25 — Нова Слобода 2; 26 — Пересипки 1; 27 — Пересипки, уроч. Синичий бугор; 28 — Піски 3, уроч. Байдурівка; 29 — Піски 4; 30 — Піски 5; 31 — Рижівка 1; 32 — Річки; 33 — Сваркове; 34 — Сиромятникове; 35 — Старі Вирки 2; 36 — Старі Вирки 3; 37 — Стрільники; 38 — Харівка, уроч. Трифон; 39 — Хижки, уроч. Городок; 40 — Чаплищі 1; 41 — Чаплищі 3; 42 — Ширяєве 2); III — поселення типу Харівка (за: Обломський, Терпиловський 1994: 1 — Пересипки 1; 2 — Пересипки 2; 3 — Чаплищі 3; 4 — Іванівка; 5 — Красне 2; 6 — Красне 4; 7 — Литвиновичі 3; 8 — Любитове 2; 9 — Мар'янівка; 10 — Червоний Ранок (Божок); 11 — Путивль; 12 — Нова Слобода; 13 — Калище; 14 — Пруди; 15 — Пешков; 16 — Волинцеве; 17 — Харівка; 18 — Баничі 3)

Fig. 1. Early Iron Age settlements of the Seim River basin of Putivl region: I — Scythian Age hillforts (1 — Lynove; 2 — Nova Sloboda I, «Skytok»; 3 — Nova Sloboda II; 4 — Vorhol Skhidne; 5 — Vorhol Zakhidne; 6 — Hirky I; 7 — Hirky II; 8 — Buniakyne I, 9 — Buniakyne II; 10 — Rotivka; 11 — Khovzivka; 12 — Budyshcha; 13 — Viktorove Pivdenne; 14 — Viktorove Pivnichne; 15 — Ionine; 16 — Bozhok I; 17 — Bozhok II; 18 — Spaske, «Lobanova Hora»; 19 — Mutyn; 20 — Kamin; 21 — Dunaiets, «Dunaietska Slobidka»; 22 — Dunaiets, «Mazepyn pohrib»; 23 — Shyriaieve; 24 — Hodunivka; 25 — Putyvl, «Horodok»; 26 — Putyvl, «Mykilska Hirka»; 27 — Strilnyky; 28 — Vorhol 2); II — Scythian Age settlements (1 — Antonivka; 2 — Atynske; 3 — Berezhne; 4 — Bozhok, urochyshche Khym; 5 — Viktorove 1; 6 — Viktorove 2; 7 — Volyntseve, urochyshche Zvirynyi Horodok; 8 — Volyntseve, urochyshche Stan; 9 — Vorozhba; 10 — Dunaiets; 11 — Zarichne 2; 12 — Ivanivka 2; 13 — Kamin; 14 — Korolky 2; 15 — Kocherhy 2; 16 — Krasne 4; 17 — Latyshivka 1; 18 — Latyshivka 2; 19 — Lytvynovychi, urochyshche Tserkovyshche; 20 — Lytvynovychi 3; 21 — Manukhivka 2; 22 — Mar'ianivka; 23 — Nekrasove; 24 — Nova Sloboda, urochyshche Kolky; 25 — Nova Sloboda 2; 26 — Peresypky 1; 27 — Peresypky, urochyshche Synychyi buhor; 28 — Pisky 3, urochyshche Baidurivka; 29 — Pisky 4; 30 — Pisky 5; 31 — Ryzhivka 1; 32 — Richky; 33 — Svarkove; 34 — Syromiatnykove; 35 — Stari Vyrky 2; 36 — Stari Vyrky 3; 37 — Strilnyky; 38 — Kharivka, urochyshche Tryfon; 39 — Khyzhky, urochyshche Horodok; 40 — Chaplyshchi 1; 41 — Chaplyshchi 3; 42 — Shyriaieve 2); III — Settlements of Kharivka type (after: Обломський, Терпиловський 1994: 1 — Peresypky 1; 2 — Peresypky 2; 3 — Chaplyshchi 3; 4 — Ivanivka; 5 — Krasne 2; 6 — Krasne 4; 7 — Lytvynovychi 3; 8 — Liubytove 2; 9 — Mar'ianivka; 10 — Chervonyi Ranok (Bozhok); 11 — Putyvl; 12 — Nova Sloboda; 13 — Kalyshche; 14 — Prudy; 15 — Peshkov; 16 — Volyntseve; 17 — Kharivka; 18 — Banychi 3)

однієї археологічної культури та появи іншої — питання, що викликає суперечки та, як правило, вирішується неоднозначно, навіть якщо дослідники оперують одним і тим самим матеріалом.

У другій половині I тис. до н. е. значні території лісостепу та лісової смуги змінюють соціально-політичну та культурну орієнтацію з кочівницького скіфського півдня на середньо-

європейську та опиняються в колі латенізованих культур (Пачкова 2006, с. 3). Роль місцевого населення в складанні нового культурного утворення визначається по-різному, цьому присвячена не одна робота. Діаметрально протилежними є дві точки зору. Згідно першої, основу зарубинецької культури склали місцеві племена скіфського часу. Її послідовно підтримував у своїх роботах Є. В. Максимов (1972; 1982). За другою, неперервність розвитку була відсутня, а між скіфським і зарубинецьким населенням існував хронологічний розрив. Ярим прихильником цієї теорії був В. Є. Єременко (1997). На цих же позиціях стояв М. Б. Щукін, який вказував на хронологічний розрив і «скіфський вакуум». Однак, він відмічав, що в період соціальних і політичних потрясінь та міграцій повне зникнення попереднього населення було крайнім випадком і зрідка обходилося без притоку певної кількості прийшлого населення. На його думку, частина мешканців лісостепу увійшла в склад зарубинецьких спільнот, але висновок цей є виключно умоглядним (Щукин 1994, с. 13, 110—111, 114).

Однозначне вирішення питання про походження пам'яток типу Харівка на Сеймі при сучасному рівні знань навряд можливе. Втім, окреслити шляхи його вирішення та зробити наголос на деякі аспекти цілком виправдано.

Вперше пам'ятки зарубинецької культури на Сеймі стали об'єктом досліджень в 1950 р. Невеликі розкопки поблизу с. Харівка, на південь від Путивля, здійснив Д. Т. Березовець. На поселенні закладено чисельні шурфи та два розкопи загальною площею 200 м^2 (Березовець 1955, с. 61—63). Аналогічні пам'ятки виявлені в заплаві поблизу сіл Зинове та Пересипки та на плато біля сіл Нова Слобода та Линове (Березовец 1950, с. 4). Ці та ще ряд пам'яток, обстежених Д. Т. Березовцем (загалом 11 пунктів), лягли в основу одного з перших каталогів зарубинецьких старожитностей (Махно, Самойловський 1959). У той же час Ю. В. Кухаренко виключав пам'ятки Посейм'я з кола зарубинецької культури, адже «всім історико-культурним комплексом вони різко відрізняються» (Кухаренко 1964, с. 8, рис. 1). Лише 8 з 11 пунктів каталогу 1959 р. включив до списку цих пам'яток Є. В. Максимов (1972, с. 54) і відніс їх до середньодніпровського варіанту зарубинецької культури (1982, с. 9—10, 28—30).

Наприкінці 1980-х — початку 1990-х років масштабні розвідки в Посейм'ї проведені А. М. Обломським і Р. В. Терпиловським. В результаті було враховано 19 пам'яток, схожих за своїм матеріальним комплексом до поселення Харівка, а на 4 з них проведені розкопки (Обломский 2000, с. 141; Обломський, Терпиловський 2002, с. 153). Старожитності Посейм'я латенського часу виділено в окремий тип — пам'ятки типу Харівка, в формуванні яких брали участь середньодніпровський зарубинецький, місцевий постскіфський і центральноєвропейський компоненти. При цьому використання терміну «зарубинецькі» відносно цих пам'яток є умовним (Обломський, Терпиловський 1994, с. 49).

Відомості про городища скіфського часу Путивльського Посейм'я нещодавно узагальнені в однойменній монографії (Каравайко 2023). Неукріплені поселення цього періоду вивчалися переважно в заплаві. Як правило, це багатошарові та погано стратифіковані пам'ятки, що ускладнює систематизацію знань про них. Нарешті, дані про старожитності ранньосарматського часу, які віднесені до кола зарубинецьких, розпорошені, що й змушує першочергово звернутися до характеристики їх матеріального комплексу. Акцент, передусім, буде зроблено на тих моментах, які пов'язані з питанням близькості, етнічної спорідненості або ж їх відсутності з населенням попереднього скіфського часу.

Поселення **Харівка**, безумовно, є однією з ключових пам'яток. Дата його існування за знахідками фрагментів амфор може бути визначена в межах III—II ст. до н. е. (Максимов 1972, с. 54—55). Поселення розташоване на невеликому підвищенні (близько 3 м) в заплаві Сейму. Площа складає понад 6 га. Потужність культурного шару варіює від 0,7 до 0,95 м.

Розкопки протягом 1949—1950 рр. тут проводив Д. Т. Березовець. Їх результати опубліковані в вигляді короткого повідомлення (Березовець 1955, с. 61—63). Пізніше керамічний комплекс Харівки був опрацьований та опублікований в монографії А. М. Обломського та Р. В. Терпиловського (1991, рис. 19).

Протягом двох років Д. Т. Березовець дослідив понад 200 м^2. Стислість публікації та наукового звіту, відсутність польових креслень та недосконала методика розкопок не дозволяють дати належний аналіз об'єктів, що виявлені під час розкопок. Зафіксовано залишки двох споруд і п'яти печей. Довга стіна одного з домів дорівнювала 10—12 м, а загальна площа складала 50—60 м^2 (Березовец 1950, с. 3; 1955, с. 63). Стіни фіксувалися за скупченням завалів глиняної обмазки з відбитками прутів (рис. 2). Аналогічні житла зафіксовані на городищі Ширяєве, де подібна традиція будівництва існувала протягом всього скіфського часу (Каравайко 2023, с. 124—133).

Основу керамічного комплексу складають ліплені горщики з плавно відігнутим вінцем і глибокою шийкою. Найбільше розширення припадає приблизно на середину висоти. Діаметр вінець коливається від 27—30 см до 14—15 см (рис. 3). Основною домішкою в тісті є шамот. Зовнішній край вінця прикрашено пальцевими вдавленнями з відбитками нігтя. Рідше декор наносився на тулуб. На рівні верхньої частини плечиків іноді наявні пальцеві защіпки в формі метелика (рис. 3: 6). Подібний орнамент відомий на посуді пізнього бронзового

Рис. 2. Фрагменти глиняної обмазки стін з поселення Харівка. **Тут і на рис. 3—5**: колекція Наукових фондів ІА НАН України № 153

Fig. 2. Fragments of clay wall plaster from the settlement of Kharivka. **Here and fig. 3—5**: collection of the Scientific Store of the IA NAS of Ukraine No. 153

віку, зокрема, на горщиках сосницької та бондарихінської культур, причому на останніх він використовується доволі часто (Буйнов 2020, с. 15). В скіфський час такий декор зникає та знову з'являється на посуді зарубинецького періоду. Рідкісним видом орнаменту на кухонних горщиках є прокреслена хвиляста лінія або зиґзаґ (рис. 3: 5). Трапився такий сюжет на вінцях з поселення Воргол (дослідження автора 2024 р.) та поселення Єловщина I в Подесенні (Мултанен В., Мултанен А. 1993, рис. 42: 159).

Інший посуд (рис. 4) представлено незначною кількістю мініатюрних посудин, двома фрагментами кришок і вінцями мисок з добре загладженою поверхнею. В їх тісті наявні домішки шамоту (рис. 4: 5—7) або піску, подекуди з вкрапленнями жорстви (рис. 4: 8, 9). З розкопок Д. Т. Березовця походять щонайменше 43 фрагменти лискованого посуду (рис. 3: 10—24). Орнамент у вигляді прокреслених трикутників зафіксовано лише на одній стінці (рис. 4: 24). Основна кількість лискованого посуду має чорний колір і лише два фрагменти — коричневий. Привертає увагу лискована миска, виготовлена з дна горщика шляхом заточки його країв (рис. 4: 23). Аналогічні миски, щоправда не лискованої поверхні, відомі й в скіфський час. Західне, поморське походження має горщик з лискованим вінцем та дном і хроповатим тулубом (рис. 4: 25).

Вироби з глини представлені важками з центральним отвором або глибоким вдавленням (рис. 4: 26, 27). Аналогічні предмети широко представлені в матеріалах юхнівської культу-

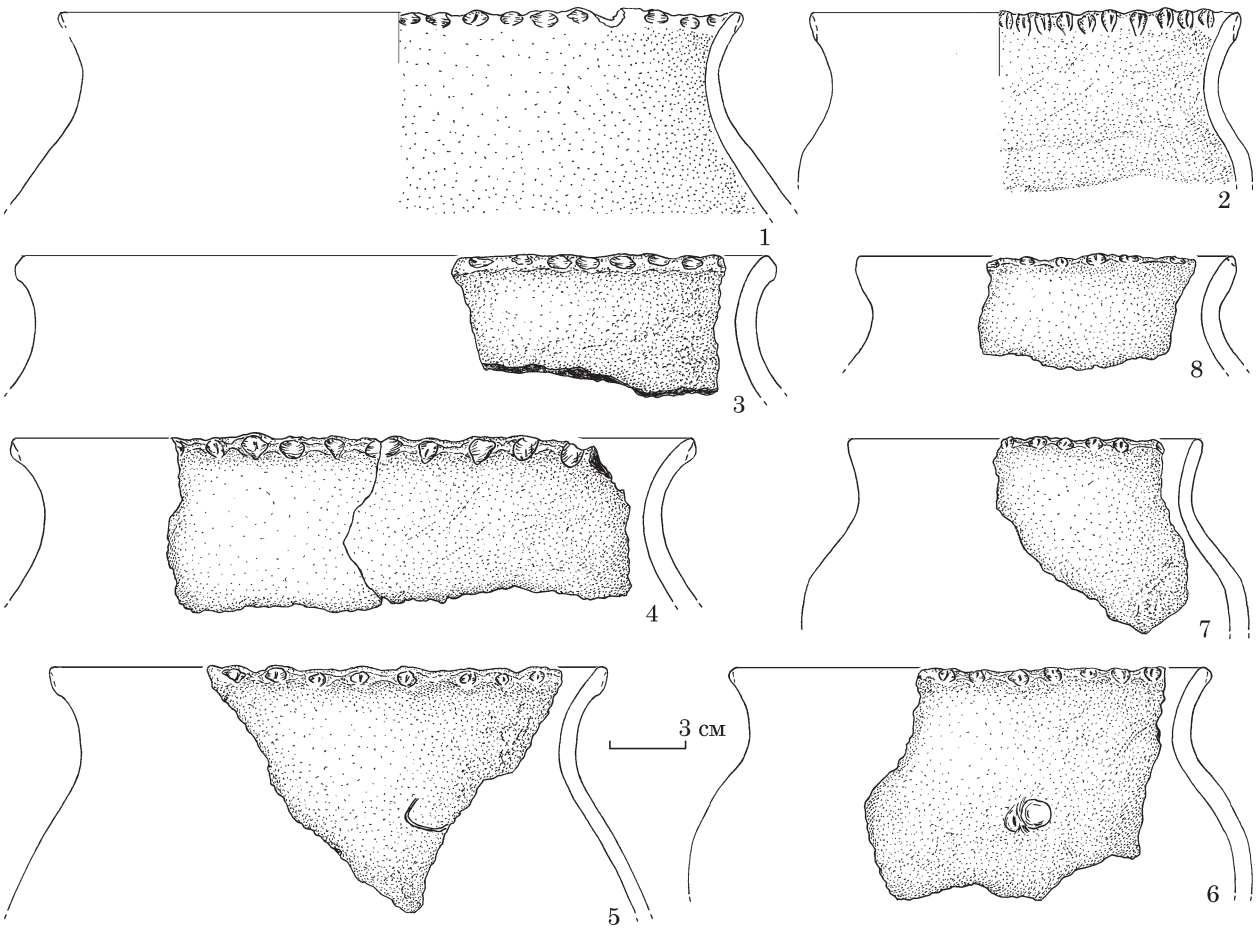

Рис. 3. Фрагменти вінець ліплених горщиків з поселення Харівка
Fig. 3. Fragments of crowns of moulded pots from the settlement of Kharivka

ри (Каравайко 2007), а також масово траплялися під час дослідження городища Ширяєве (Каравайко 2023. с. 164—169). Два пряслиця виготовлені зі стінки амфори (рис. 4: 28, 29). Один виріб недороблений. Його краї нерівні, а отвори з обох боків лише намічені. Інші пряслиця відрізняються невеликими розмірами отвору. Одне з них орнаментоване прокресленими лініями та трикутниками, що в проекції зверху утворюють солярний знак (рис. 4: 32). Аналогічний декор широко відомий на таких виробах попереднього скіфського часу. Інше пряслице має добре загладжену, майже до лиску, поверхню (рис. 4: 34).

Вище описаний комплекс поєднує в собі прийшлі компоненти та начебто свідчить про наявність рис, які характерні попередньому періоду. Для підтвердження останньої тези необхідно звернути увагу ще на один момент, який не згаданий автором розкопок і вперше помічений В. А. Іллінською. «На зарубинецькому поселенні поблизу с. Харівка на Сеймі серед уламків простих ліплених горщиків з пальцевим рельєфом знайдено кілька фрагментів вінець з наскрізними проколами та фрагмент краю миски скіфського типу з прямим вінцем» (Ильинская 1961, с. 62). В колекції нараховані 12 вінець з проколами (рис. 5: 1—12). На одному фрагменті проколи виконані якось невміло, із зовнішнього боку, та скоріш нагадують невдалу спробу орнаментації (рис. 5: 10). На іншому — наколи мають бути розташовані на значній відстані один від одного (або прокол поодинокий), що не характерно для кераміки скіфського часу (рис. 5: 12). Край вінця не орнаментовано, прикрашено насічками по верху або пальцевими вдавленнями по зовнішньому краю. Перше розташування декору притаманніше кераміці скіфського часу, друге — зарубинецького. В тісті 5 горщиків наявні пісок з включенням жорстви (рис. 5: 1—5), 4 — шамоту з включенням піску (рис. 5: 6—9), 3 — тільки шамоту (рис. 5: 10—12). В залежності від домішок відрізняється і характер поверхні, яка або добре загладжена, або горохувата. Звертає на себе увагу ще один вінець, який за формою та домішками шамоту тотожній зарубинецькій кераміці, але верхній край прикрашено традиційними для скіфського часу насічками (рис. 5: 13).

Заплавні поселення не мають чіткої стратиграфії, відтак і питання про співіснування посуду з проколами та посуду з пальцевими вдавленнями є відкритим. Щодо поселення Харівка, можна припустити, що дві різні групи кераміки синхронні. Основним доказом є змішення культурних традицій гончарів, яке

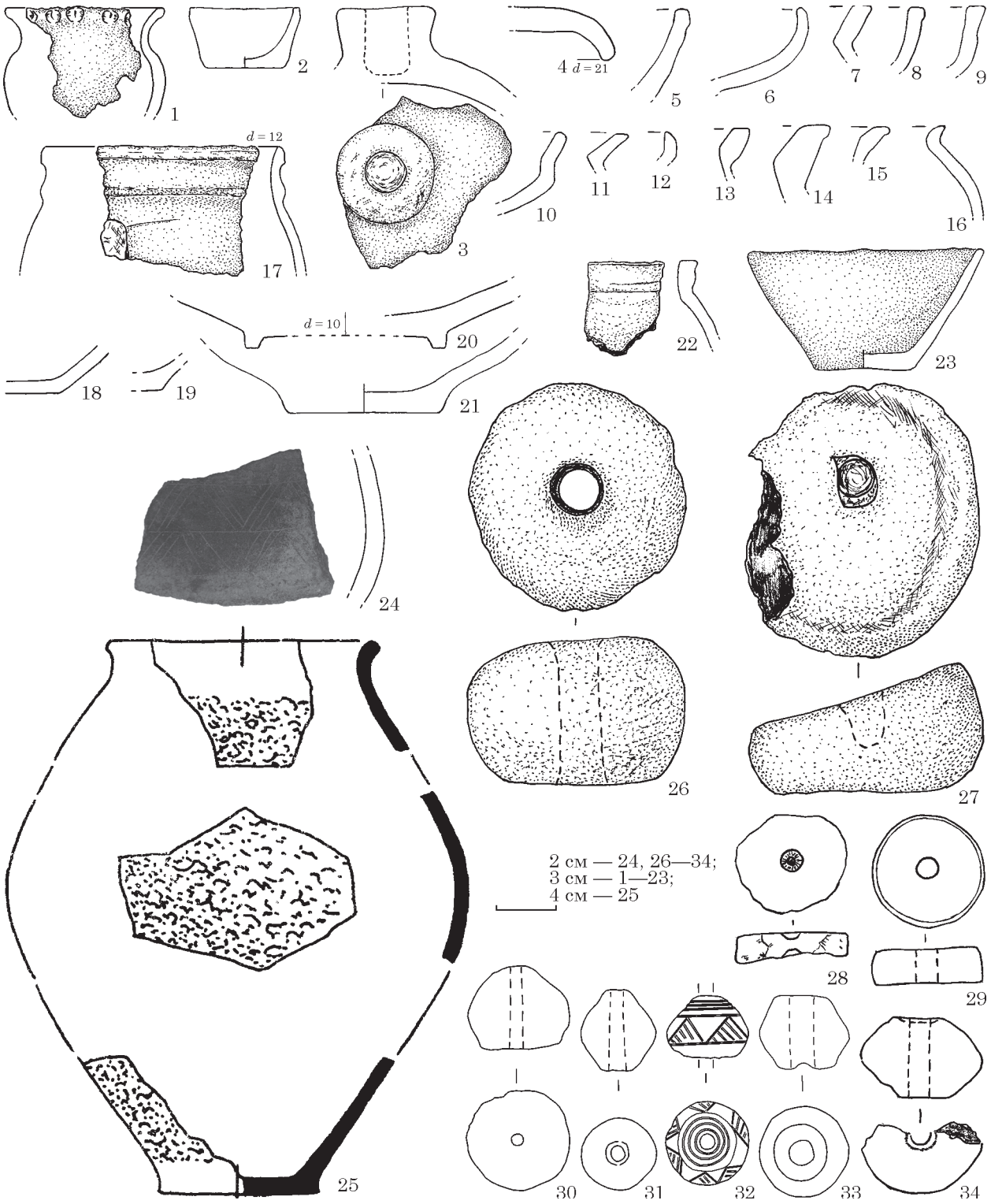

Рис. 4. Знахідки кераміки з поселення Харівка
Fig. 4. Ceramic finds from the settlement of Kharivka

проявляється в характері домішок та орнаментації. Тут важливо відмітити, що різні домішки можуть бути наявні в керамічному комплексі одного поселення (шамот + пісок; шамот + жорства, шамот), втім в усіх випадках домінує саме шамот (Гейко 2011, с. 73—75). Така ситуація простежена на багатьох поселеннях в басейнах річок Ворскла, Псел та Сула. І тільки на Сеймі кераміка з піском та (або) жорством змінюється шамотованим посудом, що дозволяє казати про змішання двох гончарних традицій.

Важливою знахідкою, яка унеможливлює значний хронологічний розрив між двома групами кераміки є бронзове тригранне вістря стріли (Березовець 1950, щоденник, с. 4). Очевидно, що для підтвердження або спростування

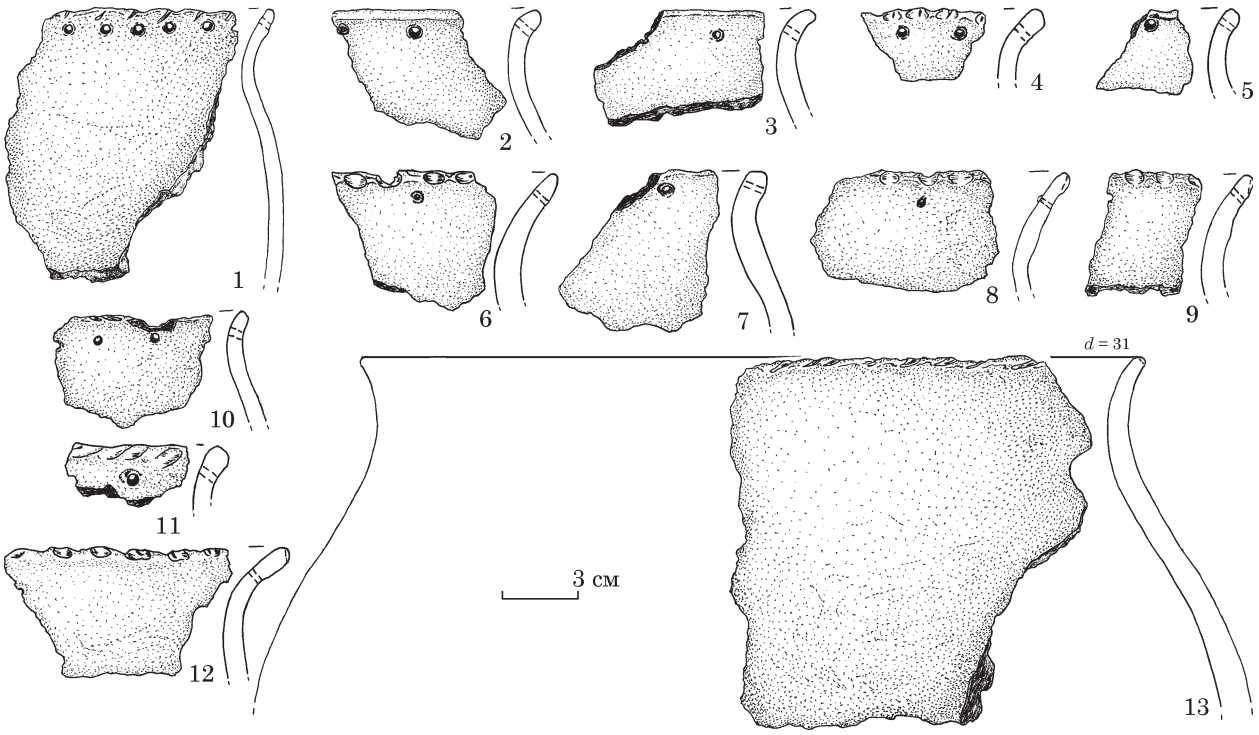

Рис. 5. Окремі фрагменти вінець з поселення Харівка
Fig. 5. Some fragments of a rim from the settlement of Kharivka

цього висновку слід звернутися й до матеріалів з інших пам'яток.

Вкрай важливим для розуміння процесу виникнення пам'яток типу Харівка є матеріал з поселення **Красне 4**. На початку 1990-х рр. на пам'ятці досліджено 564 м^2. Тут представлено характерну для скіфського часу кераміку, прикрашену проколами, час існування якої має бути визначений не раніше ніж IV ст. до н. е. за знахідкою тригранного вістря стріли. Красне 4 є одним з еталонів при виділенні старожитностей типу Харівка, в керамічному наборі яких наявні й середньодніпровські зарубинецькі та пшеворські, і ясторфсько-лукашівські елементи (Обломский 2003, с. 92). Питання про співіснування двох груп кераміки поки залишається відкритим. Пряма стратиграфія відсутня. Детальний аналіз керамічного комплексу не проведений.

Значні дослідження проведені на поселенні **Литвиновичі 3**. Воно розташоване на мису першої надзаплавної тераси Клевені. Розміри складають 600 х 200—300 м. Загальна розкопана площа дорівнює 432 м^2, а дата поселення визначена в широких рамках — від кінця III ст. до н. е. до початку ранньоримського часу (Обломский 2000). В горизонті раннього залізного віку абсолютно домінує керамічний посуд, властивий поселенням типу Харівка. Разом з тим, знайдено 6 вінець горщиків, прикрашених традиційними для скіфського часу проколами. Основними домішками в тісті є жорства подекуди разом з піском. Верхній край вінця прикрашено дрібними насічками (рис. 6: 1—5).

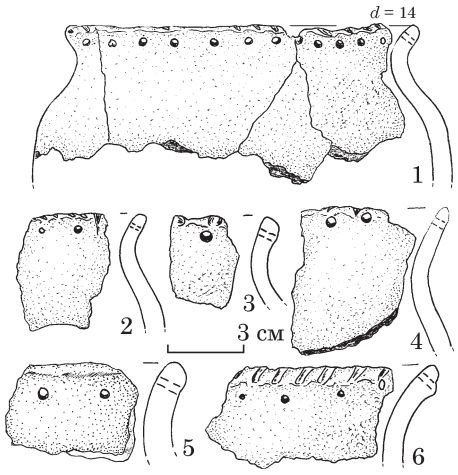

Рис. 6. Поселення Литвиновичі 3. Знахідки кераміки з проколами. Фонди Державного історико-культурного заповідника в м. Путивль, б. н.
Fig. 6. Settlement Litvinovychi 3. Finds of ceramics with punctures. Collections of the State Historical and Cultural Reserve in Putivl, w. n.

Дещо виділяється один фрагмент (рис. 6: 6). Дрібними насічками орнаментовано зовнішній край вінця, а в тісто разом з жорствою додано шамот. Саме цей уламок горщика походить із заповнення ями (№ 10) зарубинецького часу (Обломский 2000, табл. 1). За орнаментацією та характером домішок він хоч і займає ніби проміжне становище, втім жодним чином не дозволяє говорити про час існування кераміки з проколами по відношенню до «харівської». Не

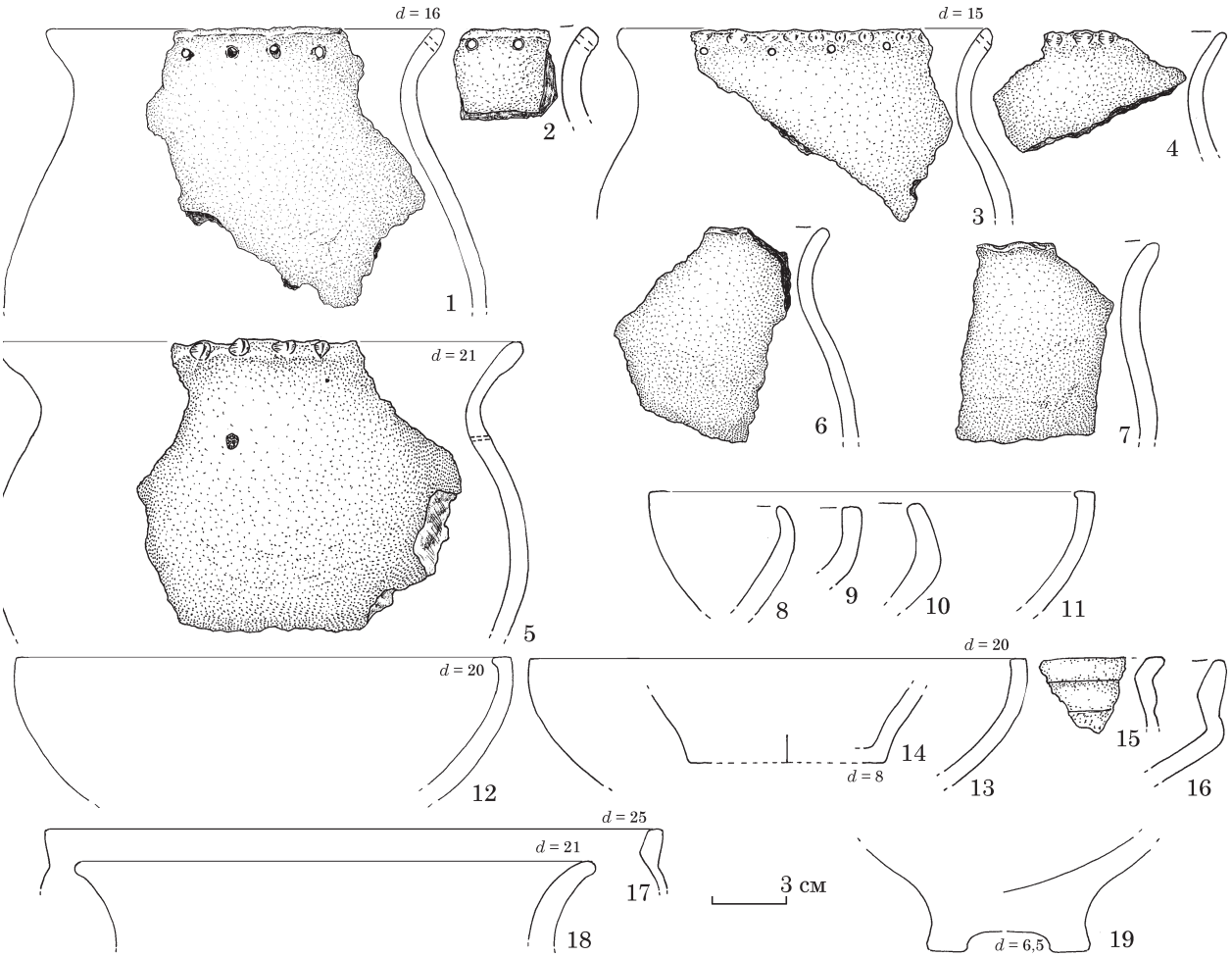

Рис. 7. Керамічний комплекс раннього залізного віку з поселення Волинцеве Стан. 1—16, 19 — Колекція Наукових фондів ІА НАН України № 110; 17—18 — Фонди Державного історико-культурного заповідника в м. Путивль, б. н.

Fig. 7. Ceramic complex of the Early Iron Age from the settlement of Volyntseve Stan. 1—16, 19 — Collection of the Scientific Store of the IA NAS of Ukraine No. 110; 17—18 — Collection of the State Historical and Cultural Reserve in Putivl, w. n.

сприяє вирішенню цього питання й відсутність чіткої стратиграфії.

Ще одним поселенням, де виявлено кераміку скіфського та зарубинецького вигляду є **Волинцеве, уроч. Стан**. В результаті багаторічних розкопок було досліджено 4800 м^2 (Сухобоков, Юренко 2019, с. 72—80). З величезної кількості матеріалу, накопиченого за всі роки, лише 20 фрагментів вінець прикрашені традиційними проколами, а 44 — мають декор по зовнішньому краю вінця та абсолютно тотожні горщикам з поселення Харівка. В тісті *першої групи* домінує пісок і зрідка трапляється жорства. В *тісті другої* — шамот. Частина фрагментів займають проміжне становище. Два вінця з проколами мають в тісті домішки шамоту (рис. 7: 1, 2). Ще один — піску та шамоту, а зовнішній край прикрашено пальцевими вдавленнями (рис. 7: 3). Абсолютно домінує пісок в тісті двох горщиків зарубинецького часу (рис. 7: 4, 5). Ще 5 фрагментів містять домішки і піску, і шамоту. Характерний орнамент у вигляді насічок по верху вінця зафіксовано на двох уламках горщиків, в тісті яких міститься шамот. Черепок тонкий та «дзвінкий», поверхня добре загладжена (рис. 7: 6, 7).

Знахідки мисок з поселення нечисленні (рис. 7: 8—12). Їх форми добре відомі серед старожитностей скіфського часу Дніпровського лівобережжя (Пеляшенко 2020, с. 36—42). Поверхня одних старанно загладжена, майже до лиску, інших — необроблена. В тісті двох екземплярів наявний пісок, ще трьох — дрібний шамот. Миски із загнутим вінцем зарубинецької культури, на думку Є. В. Максимова, морфологічно пов'язані з придніпровськими скіфського часу (Максимов 1982, с. 16), втім, відомі вони й в інших археологічних культурах (Щукин 1994, с. 111). Представлені екземпляри важко віднести до однієї з груп кераміки. Неможливо це зробити й для такої категорії знахідок, як пряслиця. До раннього залізного віку відноситься щонайменше шість таких предметів (рис. 8). Вони відрізняються невеликим отвором, мають бітрапеціеподібну або три-

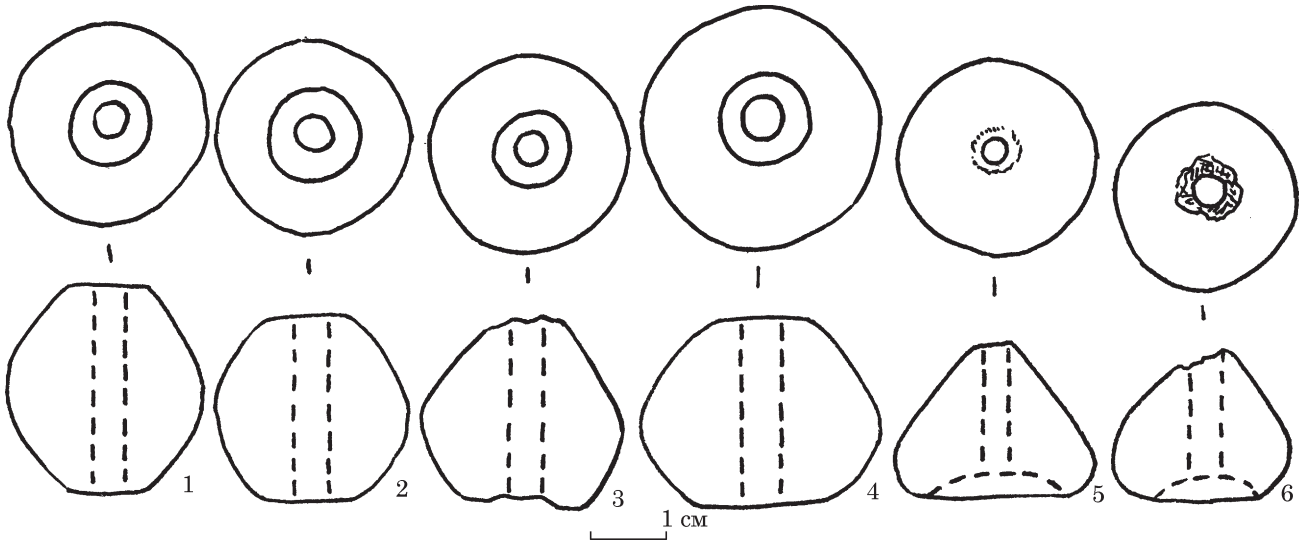

Рис. 8. Глиняні пряслиця з поселення Волинцеве Стан. **Тут і на рис. 9**: колекція Наукових фондів ІА НАН України № 110

Fig. 8. Clay spindle whorls from the settlement of Volyntsevo Stan. **Here and fig. 9**: collection of the Scientific Store of the IA NAS of Ukraine No. 110

кутну форму в розрізі. Поверхня одного екземпляру має сліди лискування (рис. 8: 6).

Кількість знахідок лискованого посуду незначна — всього 7 фрагментів, серед яких 2 вінця мисок, 3 вінця та дно горщика й стінка (рис. 7: 13—18). Всі чорного кольору. Обидва вінця мисок знаходять прямі аналогії в зарубинецьких старожитностях середнього Подніпров'я, а два вінця горщика мають лукашівсько-ясторфське походження (рис. 7: 15, 17). Посудини на піддоні мають паралелі на пам'ятках і зарубинецької культури, і пізньоскіфських нижнього Подніпров'я (рис. 7: 19).

За всі роки дослідження поселення в уроч. Стан, на площі в майже півгектара, виявлено лише один об'єкт раннього залізного віку! «*В XII траншеї трапилася яма, що складалася з трьох ям незрозумілого призначення. Північна — найбільша ніша — мала чотирикутну форму по верху та була орієнтована по лінії північний захід — південний схід розмірами 2,05 × 1,45 м. Біля дна її стінки мали сліди обмазки глиною, що опалена. Дно ніші піщане, глибиною 0,75 м від сучасної поверхні. В процесі розчистки знайдено маленький залізний ніж з прямою спинкою та 6 ліплених черепків із шамотом та вдавленнями по зовнішньому краю вінця. В іншій частині ями (дві напівовальні ніші) майже виключно містять кераміку скіфського часу. Тут були посудини з ледь відігнутими вінцями та наскрізними рваними з внутрішнього боку проколами, дещо нижче його краю. Тісто цієї кераміки має домішки добре вимішеного піску. Посуд гарно випалений, тонкостінний, сухий на дотик*» (Березовец 1953, с. 18—19). Отже, в одному об'єкті представлено обидві групи кераміки (рис. 9). Відомості про стратиграфію відсутні, однак важко уявити, що на місці однієї єдиної ями скіфського періоду через значний час влаштовують яму населення з іншими гончарними традиціями. Хронологічний розрив або був мінімальний, або відсутній взагалі. Мушу визнати, таке твердження спирається більш на логічні роздуми, ніж факти.

Приклади поселень, де трапляється кераміка «скіфського» та зарубинецького вигляду можна було б продовжити. Є і такі, де «перехідні» форми відсутні, а змішення гончарних традицій не простежується взагалі. Серед них поселення Мар'янівка, яке досліджувалося І. І. Артеменко наприкінці 1970-х рр. У тісті 141 фрагмента вінець скіфського часу абсолютно переважає пісок, в той час як в глину кухонних горщиків зарубинецького часу додавали тільки шамот і лише в двох випадках його змішували з піском. Для посуду кожного з періодів орнаментація стала. Можу припустити наявність хронологічного розриву між двома етапами заселення дюн поблизу Мар'янівки в ранньому залізному віці.

Відсутність на заплавних поселеннях чіткої стратиграфії та речей з вузькою датою не дає прямої відповіді на питання, чи доживає кераміка з проколами до ранньозарубинецького часу. Раніше В. А. Іллінська дала позитивну відповідь і відзначила одночасність двох груп кераміки на зарубинецьких пам'ятках середнього та нижнього Подніпров'я та городищі Басівка (Ильинская 1961, с. 62).

Пам'ятки типу Харівка були представлені виключно поселеннями з низькою топографією. Матеріали городищ випали з полю зору, адже традиційно час виникнення та функціонування укріплень визначався скіфським періодом. На сьогоднішній день в Путивльському Посейм'ї відомо 28 городищ (рис. 1: I). Щонайменше на 6 з них наявна кухонна ліплена кераміка, абсолютно ідентична знахідкам з харівського поселення (рис. 10). На двох

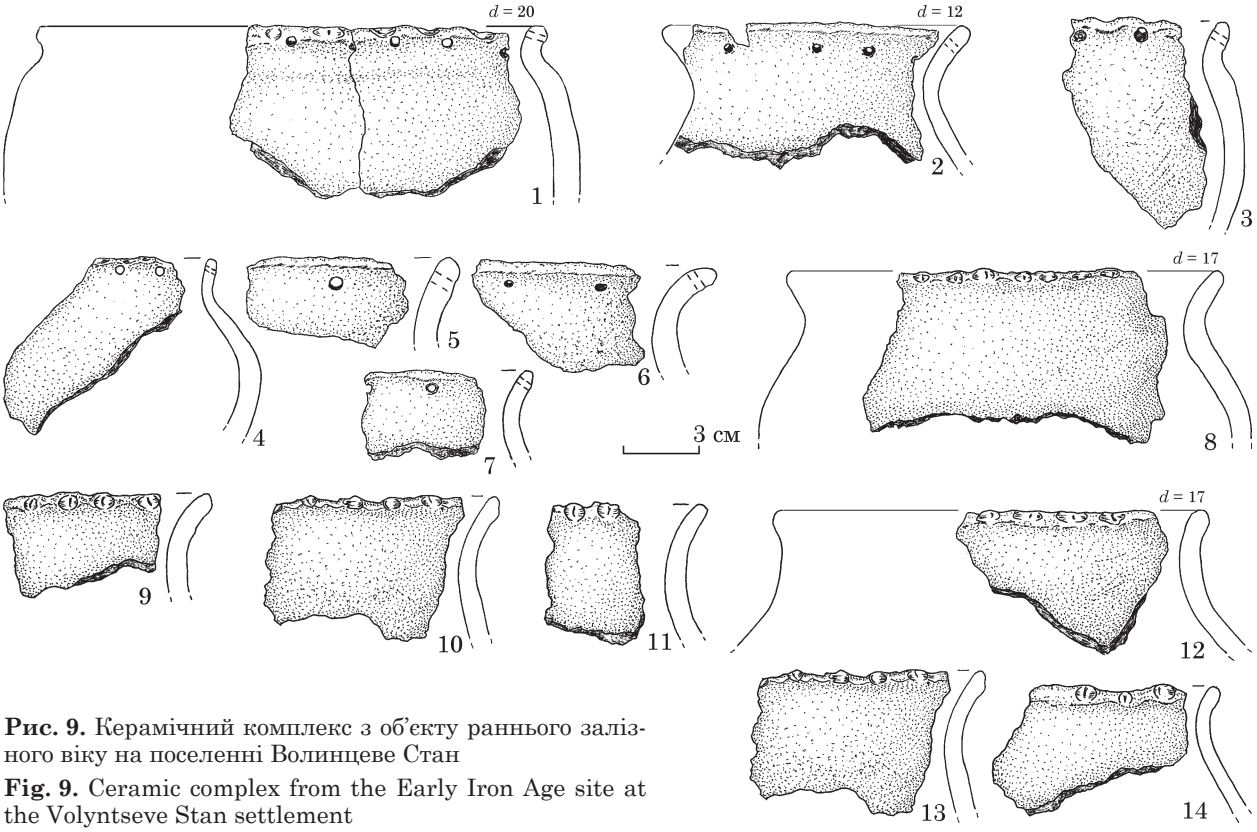

Рис. 9. Керамічний комплекс з об'єкту раннього залізного віку на поселенні Волинцеве Стан

Fig. 9. Ceramic complex from the Early Iron Age site at the Volyntseve Stan settlement

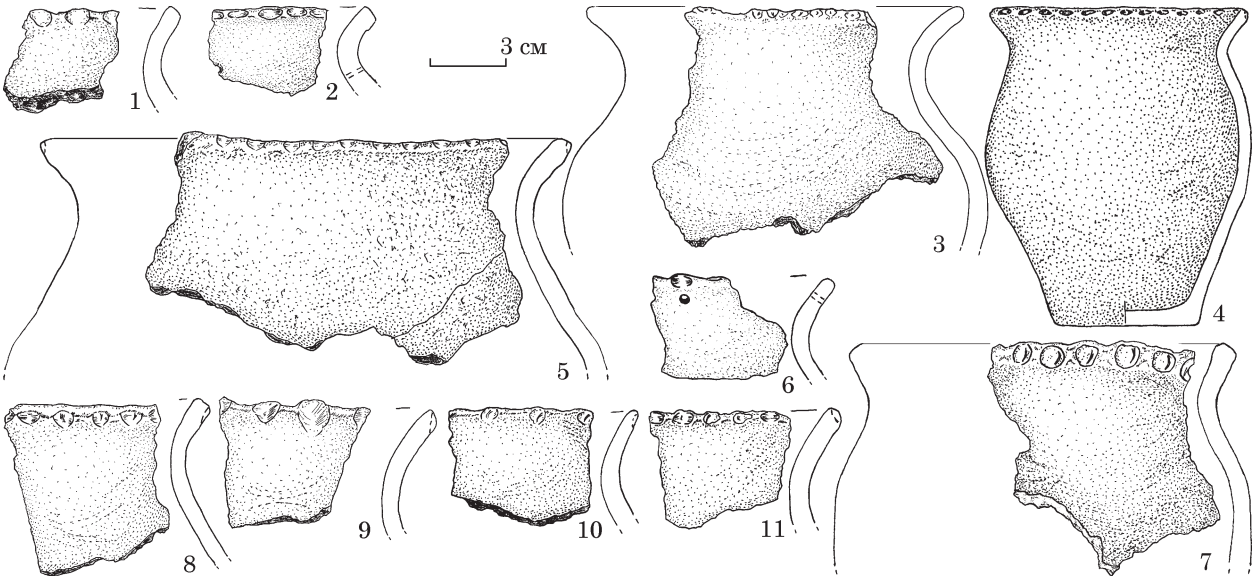

Рис. 10. Ліплена кераміка зарубинецького часу з пам'яток Путивльського Посейм'я: 1 — городище Божок; 2 — городище Воргол Східний; 3 — поселення Воргол; 4, 5 — городище Путивль, Микільська Гірка; 6 — поселення Молокозавод (поряд з городищем Микільська Гірка); 7, 8 — городище Ховзівка; 9 — городище Камінь; 10 — поселення Камінь. (1, 7, 8 — Ляпушкін, 1947 р., колекція Наукових фондів ІА НАН України № 63; 2, 3, 6, 9, 10 — дослідження автора; 4, 5 — Сухобоков, 1979 р., фонди Державного історико-культурного заповідника в м. Путивль, б. н.)

Fig. 10. Hand-made pottery of the Zarubyntsi period from the settlements of the Seim river basin of Putivl region: 1 — hillfort Bozhok; 2 — hillfort Vorhol Skhidnyi; 3 — settlement Vorhol; 4, 5 — hillfort Putyvl, Mykilska Hirka; 6 — settlement Molokozavod (near the hillfort Mykilska Hirka); 7, 8 — hillfort Khovzivka; 9 — hillfort Kamin; 10 — settlement Kamin. (1, 7, 8 — Liapushkin, 1947, Collection of Scientific Store of the IA NAS of Ukraine No. 63; 2, 3, 6, 9, 10 — the author's research; 4, 5 — Sukhobokov, 1979 year, the funds of the State Historical and Cultural Reserve in Putivl, w. n.)

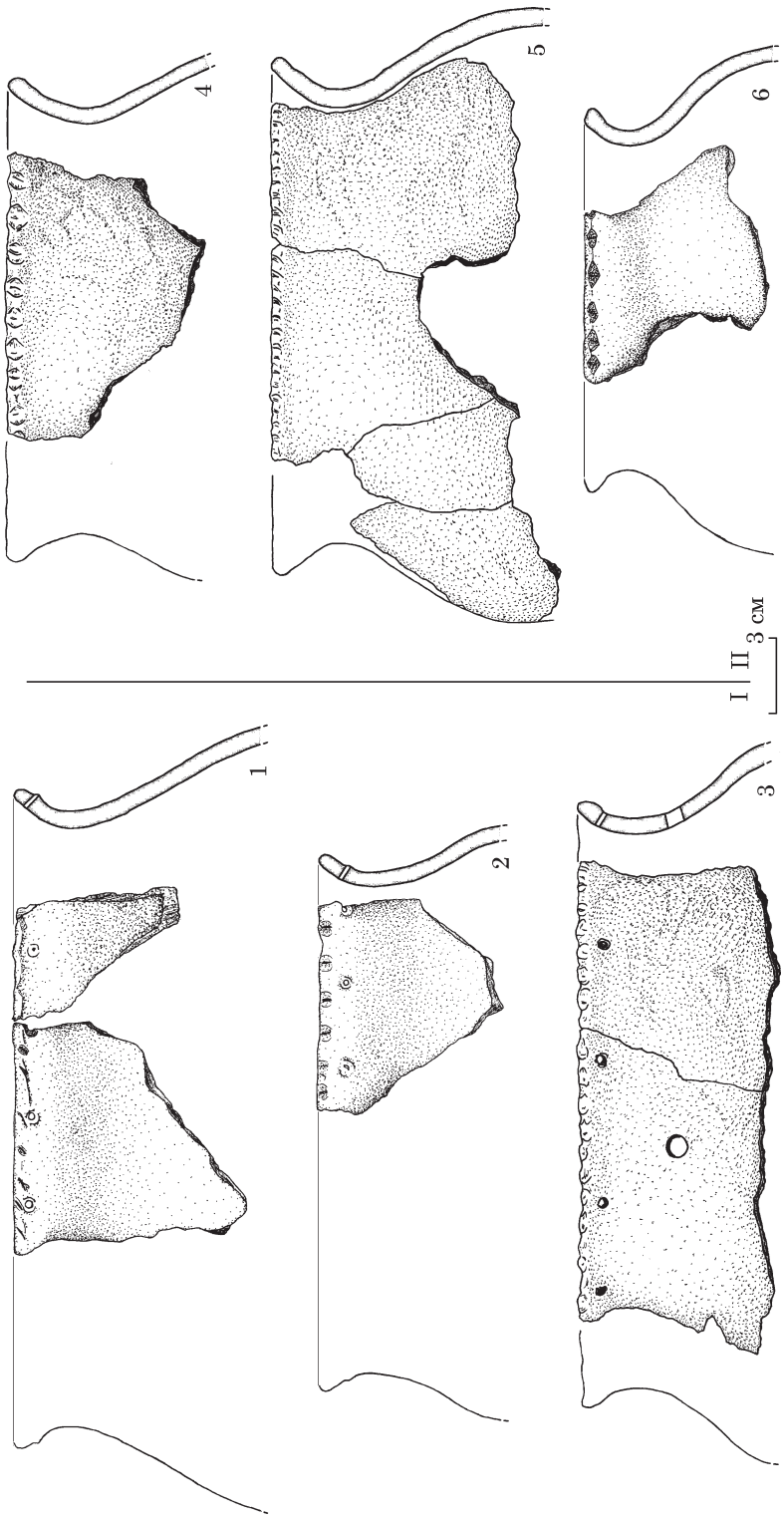

Рис. 11. Дві групи ліпленої кераміки з верхнього шару городища Ширяєве
Fig. 11. Two groups of hand-made pottery from the upper layer of the Shyryaevo hillfort

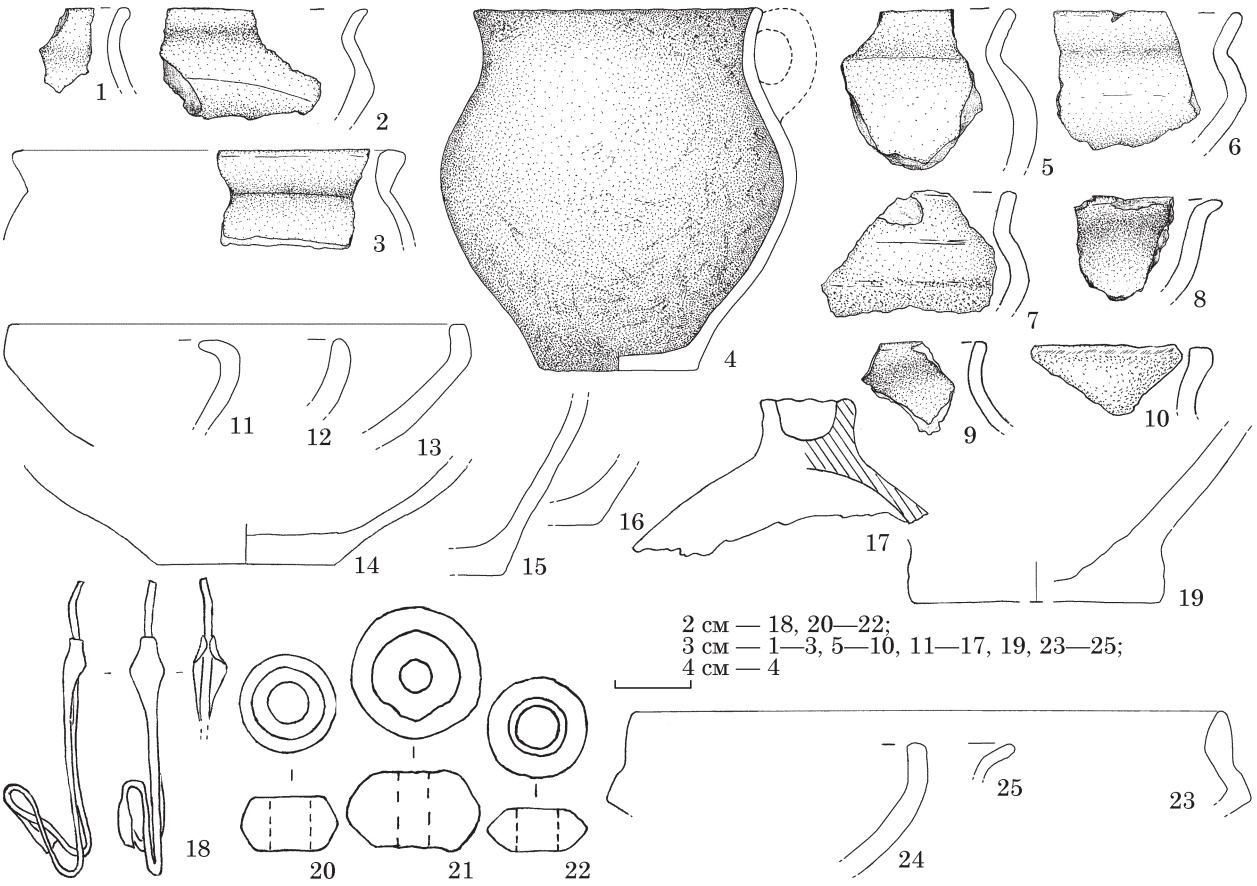

Рис. 12. Городище Ширяєве. Комплекс знахідок фінального часу існування укріплення
Fig. 12. Shyriayeve hillfort. A set of finds from the final period of the fortification's life-span

городищах проводилися стаціонарні розкопки (Ширяєве та Воргол), інші відомі переважно за результатами розвідок.

На **городищі Ширяєве** протягом 5 років автором було досліджено 260 м^2. Потужність культурного шару варіює від 2—2,1 м по краях до 0,85—1 м в центрі майданчика. Стратиграфічно чітко виділяється три шари. Верхній, найбільш пізній, являє собою супісок темно-сірого кольору потужністю 0,5—0,7 м. Основна кількість знахідок припадає на глибину 0,4—0,5 м, тобто на рівень виявлення контурів наземних споруд. Тільки в верхньому горизонті трапляється дві групи кераміки з різними домішками в тісті та орнаментацією (рис. 11). Характерний для скіфського часу посуд, прикрашений проколами, складає 41 %, декорований пальцевим вдавленнями по краю вінця — 48 % (Каравайко 2023, табл. 4). Як і в керамічному комплексі поселень з низькою топографією, на городищі Ширяєве так само спостерігається змішання двох гончарних традицій, що проявляється в характері домішок та орнаментації. На відміну від описаних вище пам'яток, стратиграфія цієї пам'ятки та умови заляган-ня знахідок свідчать про одночасне існування двох різних груп кераміки.

У той час як на території лівобережного лісостепу поступово з середини VI ст. до н. е. зникає лискований посуд, а для долини Сейму він взагалі вважався нехарактерним (Моруженко 1989, с. 32, 36), на городищі Ширяєве така кераміка з'являється в пізній час його існування та, безумовно, пов'язана з носіями другої групи ліпленої кераміки з домішками шамоту в тісті.

Чорнолискований посуд вкрай не чисельний і представлений всього 3 фрагментами вінець. Два з них знаходять прямі аналогії серед зарубинецьких матеріалів середнього Подніпров'я (рис. 12: 1, 2), один має західне походження та пов'язаний з лукашівсько-ясторфським колом старожитностей (рис. 12: 3).

Не так багато й посуду з добре загладженою до лиску поверхнею коричневого кольору різних відтінків (рис. 12: 4—16). Поодинокі екземпляри знайдені на поселенні за валом городища (рис. 12: 23—25). Лише п'ять вінець без сумнівів можна віднести до постскіфського часу (рис. 12: 5—8, 23). Аналогії подібних посудин широко представлені на зарубинецьких пам'ятках Подніпров'я. Не виключено, що до цього періоду слід відносити й цілий горщик, який мав висоту 19 см, діаметр вінець — 15 см, денця — 8 см. Найбільше розширення припадає на середину та складає 19 см. Діаметр шийки 14,5 см. В верхній частині фіксуються сліди місця кріплення одного вушка. Поверхня горщика добре загладжена до лиску. Орнамент

відсутній (рис. 12: 4). Крім того, знайдено уламок кришки, абсолютно ідентичний знахідці з поселення Харівка (рис. 12: 17).

Попри значні дослідження та начебто достатню кількість знахідок, дата верхнього горизонту городища Ширяєве є доволі широкою. Її нижню межу можна визначити в рамках кінця V — IV ст. до н. е. за знахідками тригранних бронзових наконечників стріл. Не раніше другої — третьої чверті IV ст. до н. е. датується фрагмент грибоподібного вінця амфори (Каравайко 2023, с. 197—198). Фінальний час існування городища, відповідно, верхня дата першого горизонту, може бути встановлена за знахідками одразу під дерновим шаром. Місце пам'ятки жодного разу не використовувалась в сільському господарстві та речі знаходилися in situ. До середньолатенського часу відноситься уламок дротяної фібули, нажаль, сильно деформованої (рис.12: 18). На цій же глибині виявлені фрагмент дна сіроглиняного горщика та біконічне пряслице з доволі широким отвором (рис. 12: 19, 20). Схожі пряслиця знайдені під час дослідження рову в улоговині за валом городища (рис. 12: 21, 22). Виключно зарубинецьким часом можна датувати фрагмент чорнолискованого вінця західного походження (рис. 12: 3). Відповідно до цих знахідок, життя на городищі мало припинитися не раніше кінця III — II ст. до н. е. Малоймовірно, що житла верхнього горизонту функціонували протягом двох, а то й трьох століть. Скоріш за все, нижня дата горизонту має бути омолоджена, хоча надійних даних для цього поки немає.

Другою пам'яткою з високою топографією, де проводилися дослідження, є **городище Воргол Східне та поселення** за його валом в уроч. Вишнева Гора. В межах укріплення розкопано 328 м^2, а на поселенні — 316 м^2. Як і на попередніх пам'ятках, на майданчику городища знайдена кераміка двох груп (рис. 13). Між ними наявний значний хронологічний проміжок. З огляду на знахідки наконечників стріл і залізну шпильку з бронзовою голівкою, городище виникає приблизно в VI ст. до н. е. (рис. 13: 3—5), а повторно заселяється в зарубинецький час.

Як показали дворічні дослідження, жодного фрагменту кераміки з проколами на поселенні за валом знайдено не було. Життя тут розпочалось тільки з приходом носіїв матеріального комплексу типу Харівка (рис. 14). Кухонні горщики профільовані, вінець плавно відігнуто, шийка глибока, а найбільше розширення припадає на середину висоти (рис. 14: 1—5). Орнамент типовий — пальцеві вдавлення по зовнішньому краю вінця. На верхній частині плечика одного з горщиків нанесено прокреслений зиґзаґ (рис. 14: 1). Ще один горщик малих розмірів прикрашено по тулубу нігтьовими вдавленнями, що розташовані групами по 4, 3, 2 і, можливо, ще одна насічка наявна в кінці ряду, але вона майже не видна на поверхні (рис. 14: 4). Парне розміщення пальцевих вдавлень інколи трапляється на зарубинецьких горщиках середнього Подніпров'я (Максимов 1972, с. 85).

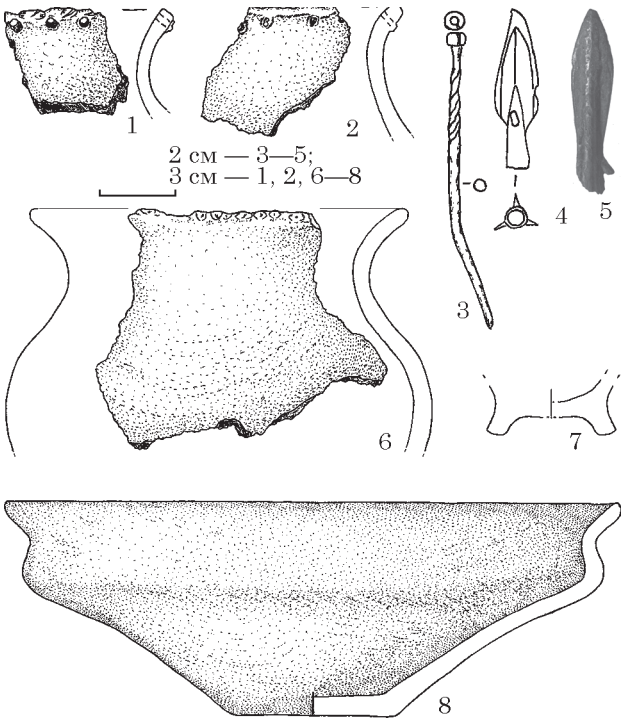

Рис. 13. Городище Воргол Східне. Знахідки раннього залізного віку

Fig. 13. Vorgol Vostochne settlement. Finds of the Early Iron Age

Знахідки профільованих частин чорнолискованого посуду поодинокі (рис. 14: 6, 7). Зокрема, в заповненні однієї з господарських ям виявлено уламки невеликого горщика заввишки приблизно 11 см. Інший посуд зі слідами лискування або зі старанно загладженою поверхнею має коричневий колір різних відтінків (рис. 14: 8—11). Серед знахідок мисок лише один екземпляр залискований, інші мають грубу поверхню, на якій, подекуди, виступають домішки шамоту (рис. 14: 12—15). За формою всі екземпляри знаходять прямі аналогії в посуді скіфського часу.

Важливим відкриттям стало виявлення рову, що оточував поселення зі сходу та півночі та поєднував між собою дві глибокі яруги обабіч воргольських городищ. Він мав глибину 1,1—1,2 м від рівня запуску, який фіксується одразу під ораним шаром. Ширина по верху складала 5,6—6,1 м. Дно нерівне, відносно пологе. Наявність рову опосередковано вказує на побудову поруч валу. Висота насипу мала б складати не менше 1 м. До нашого часу він не зберігся. Важливо відмітити, що з внутрішнього боку зафіксовані господарські ями, які розташовані в безпосередній близькості до рову та навіть прорізають його. Таким чином, вал міг бути насипаний лише ззовні. Таке дзеркальне розташування оборонних споруд зафіксовано

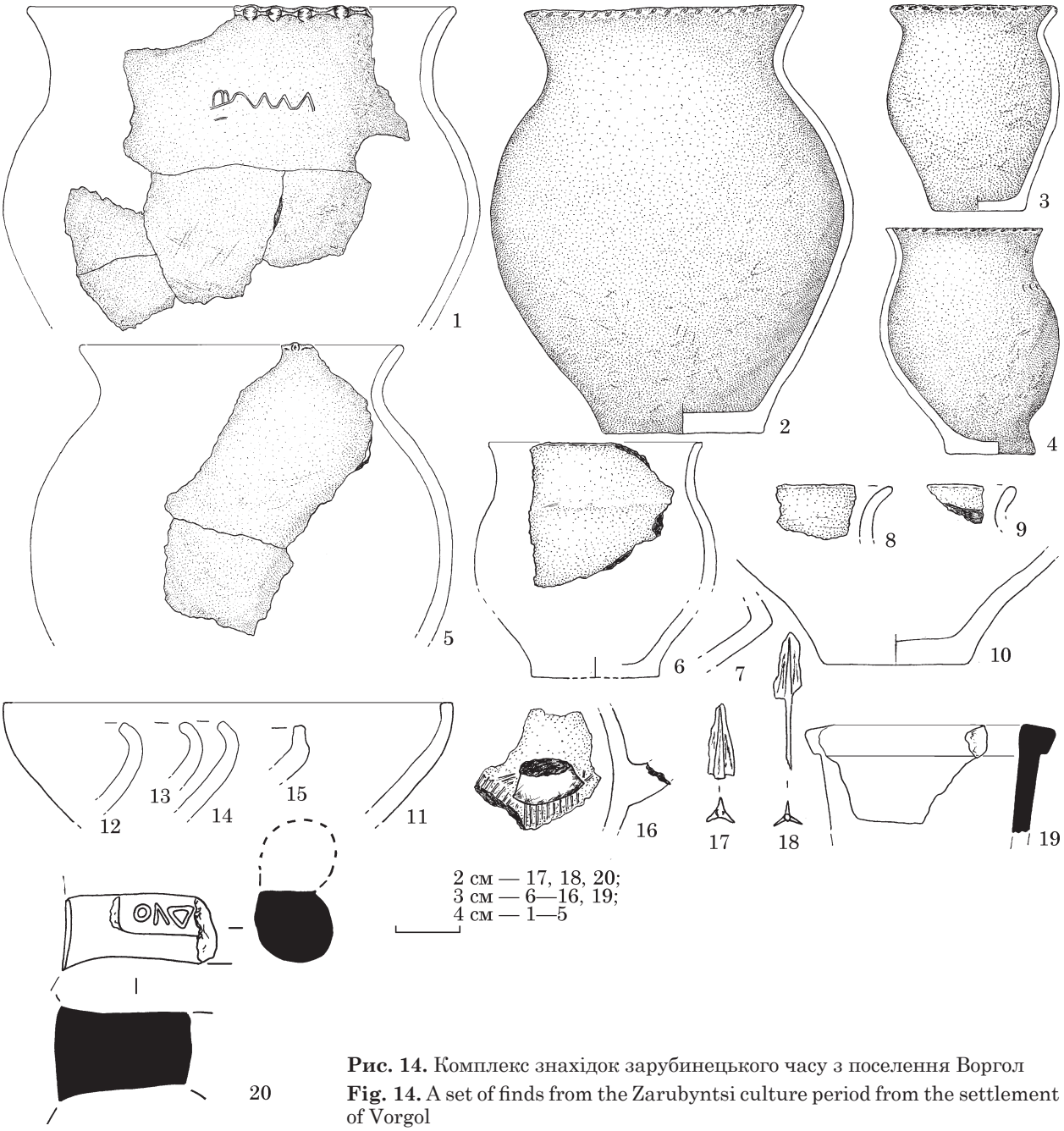

Рис. 14. Комплекс знахідок зарубинецького часу з поселення Воргол
Fig. 14. A set of finds from the Zarubyntsi culture period from the settlement of Vorgol

на правобережному городищі Турецький Вал (Петренко 1967, с. 9). Аналогії на інших укріпленнях мені не відомі. Наявний в заповненні матеріал однозначно свідчить про виникнення та функціонування рову в ранньосарматський час. Таким чином, в Посейм'ї вперше зафіксовано наявність укріплених поселень цього періоду.

Для визначення вузької дати Східного городища та синхронного йому поселення даних обмаль. Два залізні трилопатеві черешкові вістря стріл мають широкі аналогії в сарматських комплексах (рис. 14: 17, 18). Попри не дуже хороший стан збереженості, обидва вістря, схоже, мали склепінчасту голівку, що наближається за формою до трикутної (тип 3, за: Хазанов 1971). Довжина черешка (він частково уламаний) однієї зі стріл більша за довжину голівки. За цими ознаками їх можна віднести до III—II ст. до н. е. (Хазанов 1971, с. 36, табл. XIX), але, з огляду на кількість знахідок і їх збереженість, ця дата не може бути прийнята безапеляційно. Надійнішим хронологічним репером є антична кераміка (Максимов 1982, с. 22). Всього знайдено 6 фрагментів стінок, 2 ручок, 1 вінця. Деякі стінки за характерним зеленуватим відтінком можуть бути віднесені до коських амфор (Зеест 1960, с. 25). Вірогідно, до цього ж центру відноситься двоствольна ручка амфори з клеймом (рис. 14: 20). Традиційно клейма на коських амфорах ставилися на одній з ручок і являли собою ім'я власника майстерні (Монахов 2014,

с. 196). Прочитання напису суперечливі, зокрема, можна припускати імена ЕКАТАІО(Y)?, АДАІО(Y), ЕРМАІО(Y) тощо. Схожі написання особових грецьких імен зафіксовані на клеймах амфор III—II ст. до н. е. Вінець амфори належить до імпорту з о. Фасос і відноситься до часу не раніше ніж 30-ті роки IV ст. до н. е. (рис. 14: 19). З огляду на це, знахідку слід співвідносити з другим, зарубинецьким, горизонтом. Занепад імпорту з о. Фасос припадає на рубіж III—II ст. до н. е., а в II ст. до н. е. ввезення амфор на Боспор припиняється взагалі (Зеест 1960, с. 21). Більш ранню дату, а саме середина — початок третьої чверті III ст. до н. е., фіналу випуску тарних амфор на острові визначає С. Ю. Монахов (2003, с. 74). Таким чином, час існування східного укріплення Воргол й поселення за його валом, і другого горизонту раннього залізного віку можна визначити ранньозарубинецьким періодом, а саме кінцем III—II ст. до н. е.

Городище Камінь та поселення за його валом відоме тільки за результатами шурфування, втім і вони виявилися вкрай інформативними. Пам'ятка розташована 1,2 км на північний захід від західної околиці села Камінь та за 1,9 км на південний схід від східної околиці села Мутин, в лісі. Займає мис правого берега р. Сейм при впадінні Клевені. Висота над рівнем заплави становить 30 м. Городище трапеціеподібної форми (рис. 15: 1). Розміри майданчика становлять 25 × 90 × 145 м, орієнтовна площа — 0,7 га. Від плато корінного берега Сейму городище відділене баштоподібним валом висотою 4 м. Ширина підошви — 30 м. У західній частині валу є прохід. Похила стрілка мису у південній частині відрізана валом та ровом, які знаходяться на 4 м нижче майданчика городища. На північний схід від валу, одразу за природною улоговиною, по якій, очевидно, проходив рів, розташоване поселення. З півночі та півдня воно оточене глибокими ярами, які зі сходу впритул наближаються один до одного (рис. 15: 1). Розміри поселення складають 200 × 130 м.

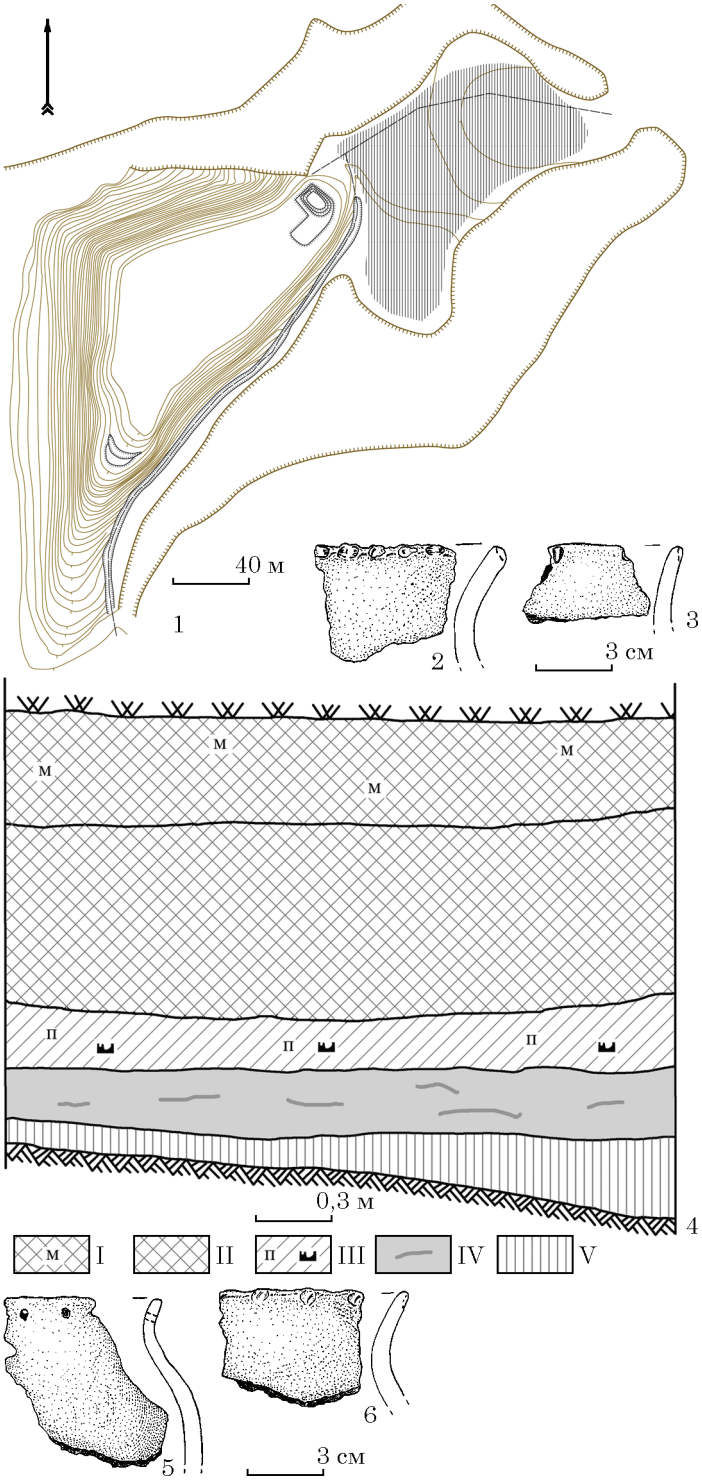

Рис. 15. Городище та поселення Камінь: 1 — план пам'ятки; 2, 3 — знахідки кераміки з поселення; 4 — стратиграфія стінки шурфу на городищі (I — темно-сірий супісок — шар, пов'язаний з часом існування монастиря; II — темно-сірий супісок — шар роменської культури; III — сірий супісок з включенням печини та обмазки — другий шар раннього залізного віку; IV — шар мішаної жовтої глини; V — сіро-коричневий плямистий супісок з включенням органіки та вугілля — перший шар раннього залізного віку); 5, 6 — знахідки кераміки з шурфу на майданчику городища

Fig. 15. Kamen hillfort and settlement. 1 — plan of the site; 2, 3 — finds of ceramics from the settlement; 4 — stratigraphy of the pit wall at the settlement (I — dark grey sandy loam — a layer associated with the time of the monastery's life-span; II — dark grey sandy loam — layer of the Romny culture; III — grey sandy loam with inclusions of baked goods and smear — the second layer of the Early Iron Age; IV — a layer of mixed yellow clay; V — grey-brown spotted sandy loam with inclusions of organic matter and charcoal — the first layer of the Early Iron Age); 5, 6 — finds of ceramics from a pit on the site of the hillfort

У результаті шурфовки поселення виявлено матеріали роменської культури (верхній шар) та ліплену кераміку з домішками шамоту, характерну для пам'яток типу Харівка (рис. 15: 2, 3). Конфігурація яруг обабіч поселення дозволяє припустити наявність рову в східній частині. Не виключено, що поселення Камінь, як і Воргол, було укріплене саме в зарубинецький час.

Майданчик городища в ранньому залізному віці заселявся двічі: в скіфський і зарубинецький часи (рис. 15: 5, 6). В обох шарах зафіксовано залишки наземних споруд у вигляді незначного заглиблення та скупчення глиняної обмазки стін. Очевидно, що між цими етапами пройшов незначний проміжок часу, адже другі поселенці були вимушені вирівнювати поверхню стерильним шаром глини (рис. 15: 4). Залишки будівель попереднього часу ще були видні на поверхні.

Таким чином, протягом скіфського та ранньосарматського часу в межах Путивльського Посейм'я мешкали дві групи населення з різними традиціями гончарного виробництва. Питання про їх співіснування або ж хронологічний розрив між ними є ключовим. Щодо етнічної спорідненості, можна говорити лише в тому випадку, якщо основний набір ознак, як то поховальний обряд, особливості виготовлення кераміки, способи домобудівництва тощо близькі між собою та мають однакове походження (Обломский, Терпиловский 1991, с. 105).

Мусимо констатувати наявність проблеми щодо поховального обряду населення скіфського часу в Посейм'ї (Білинський 2019). Ці пам'ятки, фактично, не відомі. Поховання здійснені за обрядом, що погано або зовсім не фіксується археологічно. Не виявлено тут і характерних для зарубинецької культури могильників. Мутинський, з огляду на його специфіку та унікальність, до розрахунку брати не можна. Поховальна урна з Пересипок має західне коріння, до того ж не всіма це поховання визнається зарубинецьким (Щукин 1994, с. 247). Таким чином, за цим пунктом будь-які порівняння просто неможливі. Зупинюся лише на одному моменті, який, на мою думку, вартий уваги. І на «скіфському» городищі Ширяєве, і на «зарубинецькому» поселенні Воргол знайдено поодинокі людські кістки, які на мою думку, не є випадковими, а скоріш свідчать про певну недбалість при виконанні багатоступеневого поховального обряду (Каравайко 2023, с. 190).

Не так багато матеріалів і для порівняння традицій житлобудівництва в Путивльському Посейм'ї. Фактично єдиною пам'яткою, де вивчені житла скіфського часу, є городище Ширяєве. Такі довгі дома вперше зафіксовані на території лісостепу. Більш властиві вони були населенню лісової юхнівської культури. Згідно опису Д. Т. Березовця, такі житла виявлені під час досліджень поселення Харівка, але використовувати їх в якості аналогій, з огляду на методику розкопок та відсутність креслень, слід вкрай обережно. На поселенні Литвиновичі 3 досліджено споруду, що за своїми розмірами (3 × 3,3 м) більш наближена до типових зарубинецьких жител (Максимов 1972, с. 66; Обломський 2000, с. 145). Отже, й для другого пункту співставлення майже неможливе. Єдине, що можна твердити — і в скіфський, і в ранньосарматський час зберігається традиція обмазування глиною стін помешкань, а їх конструкція, з огляду на відбитки прутів на глині, ідентична. За цим параметром вони не відрізняються від споруд зарубинецької культури середнього Подніпров'я (Максимов 1982, с. 38).

На фоні сказаного, єдиним надійним матеріалом, який дозволяє говорити про взаємодію між двома різними групами населення є керамічний комплекс. Попри принципову відмінність в домішках та способах орнаментації горщиків двох груп населення, виділяється нечисленна група виробів, що увібрала в себе та переплела дві гончарні традиції. Таким чином, доживання «скіфського» населення Путивльського Посейм'я до кінця III — щонайменше, початку II ст. до н. е. цілком ймовірне й узгоджується з доводами В. А. Іллінської (1961, с. 62) та тезисним припущенням К. В. Каспарової (1991, с. 25). Марними сподіваннями є очікування на серію знахідок, які б дозволили з впевненістю віднести те чи інше поселення до перших трьох чвертей III ст. до н. е. Із загибеллю Скіфії наприкінці IV ст. до н. е. осіле скотарсько-землеробське населення Лісостепу втратило традиційні зв'язки, був зруйнований ринок збуту товарів, припинилися обмінні відносини з навколишнім світом. Кінець IV і майже все III ст. до н. е. — період культурного та політичного вакууму, час, коли матеріальний комплекс залишається незмінним і не схильним до впливів ззовні.

На території Путивльського Посейм'я основна кількість городищ припиняє своє існування в V ст. до н. е. Заплавні поселення нерідко виступають як маркери ресурсної зони того чи іншого укріплення, а, відповідно, не є самостійними поселенськими одиницями (Каравайко 2025, в друці). До таких сезонних стоянок можна відносити Волинцеве, Мар'янівку, Литвиновичі 3 та деякі інші. Не так багато в регіоні поселень зі слідами довготривалого життя (потужний культурний шар, чисельні знахідки, об'єкти скіфського часу тощо). Одним з них є поселення Красне 4, втім його матеріали ще не введені в науковий обіг у повному обсязі. Складається враження, що демографічний потенціал Путивльського Посейм'я в IV—III ст. до н. е. був вкрай незначним. Іншими словами, регіон був заселений слабо та заселений слабими (Клейн 1974, с. 133). За сучасними уявленнями він нагадував вимираюче село. Відтак, територія була відкрита для зовнішніх імпульсів. Пам'ятки

типу Харівка з'являються тут вже у складеному вигляді, а їх основні компоненти матеріального комплексу не мають підоснови в культурі попереднього часу Посейм'я. Появу профільованих горщиків з домішками шамоту в тісті та декором у вигляді пальцевих вдавлень по зовнішньому краю вінця слід пов'язувати з групою мігрантів. Їх вихідною територією, на думку Є. В. Максимова, було верхнє Подніпров'я (1982, с. 80), хоча ці горщики він пов'язував з лісостеповою традицією скіфського часу (1972, с. 127). А. М. Обломський та Р. В. Терпиловський в матеріальному комплексі пам'яток типу Харівка виділяли середньодніпровський компонент (Обломський, Терпиловський 1994, с. 49). Вихідну територію та причини руху племен встановити на археологічному матеріалі вкрай важко. Більш об'єктивним та наочним, хоч і не завжди, є сам результат переселення. В другій половині I тис. до н. е. в Путивльському Посейм'ї відбулося проникнення однієї групи племен в середовище іншої. Згідно чеському археологу Євжену Неуступни, така форма міграції може бути визначена як інфільтрація, а її основними ознаками є:

• іммігранти не створюють власних поселень і оселяються як меншість серед більшості;

• прийшле населення не втрачає свою культуру;

• інфільтрація відбувається або простежується на значній території (Neustupný 1982, p. 279, 285, 290).

Перший пункт вимагає певної кореляції. Елементарний підрахунок кількості фрагментів кераміки обох груп свідчить про переважання прийшлого населення. Лише в верхньому горизонті городища Ширяєве це співвідношення приблизно рівне. Таким чином, саме більшість оселяється серед меншості, частково займає ті самі поселення та інтегрує залишки населення, а частково влаштовує свої власні. Важливим є створення мігрантами своїх укріплень і використання городищ скіфського часу, що можна розглядати як превентивні заходи. Навряд на кінець III—II ст. до н. е. існувала реальна небезпека або ж сила, яка загрожувала мирному існуванню населення Посейм'я.

Ще один компонент, який брав участь у формуванні старожитностей типу Харівка, — західний, або ясторфський, лукашівський, пшеворський (Обломський, Терпиловський 1994, с. 49). Він фіксується за нечисельними знахідками посуду, притаманного центральноєвропейським культурам. Залишили мігранти й свій могильник, який досліджено неподалік с. Мутин (Жаров, Терпиловский 2012). Автори досліджень, вкрай обережно, вбачають в полеглих воїнах бастарнів (Жаров, Терпиловский 2022, с. 35). Не виключаю, що проникнення окремих невеликих груп кельто-германського походження відбувалося й раніше, з кінця III—II ст. до н. е. На сьогоднішній день наявні факти про існування ще мінімум двох схожих могильників в Путивльському Посейм'ї, що чекають на дослідження. Якими були взаємовідносини цього прийшлого та вже місцевого населення і що собою являє сам міграційний процес, належить з'ясувати. Роботи в цьому напрямку лише починаються.

ЛІТЕРАТУРА

Березовец, Д. Т 1950. *Отчет о работе славянского отряда Сеймско-Деснянской экспедиции 1950 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1950/2а.

Березовець, Д. Т. 1955. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949—1950 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, V, с. 49-66.

Білинський, О. О. 2019. Проблема поховального обряду населення скіфського часу Посейм'я. *Археологія і давня історія України*, 4 (33), с. 255-262.

Буйнов, Ю. В. 2020. До питання про участь пізньососницького компоненту у ґенезі пам'яток малобудківського типу. В: *Іллінська Варвара Андріївна — видатна дослідниця Скіфії. Всеукраїнська археологічна конференція. Тези доповідей*. Київ: ІА НАН України, с. 11-16.

Гейко, А. 2011. *Гончарство населення скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя*. Полтава: Асмі.

Еременко, В. Е. 1997. *«Кельтская вуаль» и зарубинецкая культура*. Санкт-Петербург: СПбУ.

Жаров, Г. В., Терпиловский, Р. В. 2012. Дружинный могильник рубежа эр на Сейме. В: *Inter Ambo Maria. Северные варвары на пути из Скандинавии к Черному морю. Тезисы докладов международной научной конференции. Гаспра, Украина, 3—7 октября 2012 г.* Симферополь, с. 301-311.

Жаров, Г. В., Терпиловский, Р. В. 2022. Етнокультурна ситуація рубежу ер на Сеймі (за матеріалами Мутинського могильника). В: Оліцький, В. О. (ред.). *Археологія північно-східної України: здобутки, сучасний стан та перспективи. Матеріали III Всеукраїнської конференції з міжнародною участю. Суми, Україна, 27 травня 2022 р.* Суми, с. 33-36.

Зеест, И. Б. 1960. *Керамическая тара Боспора*. Материалы и исследования по археологии СССР, 83. Москва: АН СССР.

Ильинская, В. А. 1961. Позднескифский слой Басовского городища. *Краткие сообщения Института археологии*, 11, с. 59-63.

Ильинская, В. А. 1971. *Скифский период в Днепровском Лесостепном Левобережье*. Автореферат диссертации д-ра ист. наук. Москва.

Каравайко, Д. В. 2007. Глиняные грузила юхновской культуры. В: *Ранній залізний вік Євразії. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції «До 100-річчя від дня народження О. І. Тереножкіна», Чигирин, 16—19 травня 2007 р.* Київ; Чигирин, с. 78-81.

Каравайко, Д. В., Пеляшенко, К. Ю. 2018. Лепная посуда памятников скифского времени Путивльского Посеймья. *Revista Arheologică*, XIV, 2, с. 132-147.

Каравайко, Д. В. 2023. *Городища скіфського часу Путивльського Посейм'я (Путивльська археологічна експедиція 2012—2021 рр.)*. Київ: ІА НАН України.

Каравайко, Д. В. 2025. Поселення скіфського часу поблизу с. Волинцеве в заплаві Сейму. *Археологія*, в друці.

Каспарова, К. В. 1991. К вопросу о происхождении и этнической принадлежности зарубинецкой культуры. В: *Гомельщина: археология, история, памятники. Тезисы Второй Гомельской областной научной конференции по историческому краеведению*. Гомель, с. 22-25.

Клейн, Л. С. 1974. Генераторы народов. В: *Бронзовый и железный век Сибири*. Новосибирск: Наука, с. 126-134.

Кухаренко, Ю. В. 1964. *Зарубинецкая культура*. Свод археологических источников, Д 1-19, Москва: Наука.

Ляпушкин, И. И. 1949. Поселения зольничной культуры «скифов пахарей» в бассейне Сейма. *Краткие сообщения института истории материальной культуры*, XXVII, с. 67-71.

Ляпушкин, И. И. 1950. Поселения зольничной культуры («скифов пахарей») в северной полосе Днепровского Лесостепного Левобережья. *Советская археология*, XII, с. 41-65.

Максимов, Е. В. 1972. *Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры*. Киев: Наукова думка.

Максимов, Е. В. 1982. *Зарубинецкая культура на территории УССР*. Киев: Наукова думка.

Махно, Е. В., Самойловский, И. М. 1959. Зарубинецкие памятники в Лесостепном Приднепровье (Материалы к археологической карте). *Материалы и исследования по археологии СССР*, 70, с. 11-21.

Монахов, С. Ю. 2003. *Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров экспортеров товаров в керамической таре. Каталог определитель*. Москва: Саратов: Киммерида.

Монахов, С. Ю. 2014. Косские и псевдокосские амфоры и клейма. *Stratum plus*, 3, с. 195-222.

Моруженко, А. А. 1989. Историко-культурная общность племен междуречья Днепра и Дона в скифское время. *Советская археология*, 4, с. 25-40.

Мултанен, А. А., Мултанен, В. В. 1993. *Отчет о разведочных работах на Черниговщине в 1993 г*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1993/87.

Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В. 1991. *Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры*. Москва.

Обломський, А. М., Терпиловський, Р. В. 1994. Посейм'е у латенський час. *Археологія*, 3, с. 41-51.

Обломский, А. М. 2000. Материалы зарубинецкого периода на поселении Литвиновичи-3 в среднем Посеймье. *Stratum plus*, 4, с. 141-155.

Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В. 2002. Путивльское Посеймье на рубеже нашей эры и в первуй половине I тыс. н. э. *Сумська старовина*, VIII—IX, с. 153-163.

Обломский, А. М. 2003. Зарубинецкие материалы поселения Красное 4 в Среднем Посеймье. В: Баран, В. Д. (ред.). *Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України*. Київ, с. 88-98.

Пачкова, С. П. 2006. *Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы*. Киев.

Пеляшенко, К. Ю. 2020. *Ліплений посуд скіфського часу населення Дніпро-Донецького Лісостепу*. Київ; Котельва: ІА НАН України; ІКЗ «Більськ».

Петренко, В. Г. 1967. *Правобережье среднего Поднепровья в V—III в. до н. э*. Свод археологический источников, Д 1-4. Москва: Наука.

Терпиловский, Р. В., Жаров, Г. В. 2013. Металлические сосуды Мутинского могильника на Сейме. Stratum plus, 4, с. 35-41.

Хазанов, А. М. 1971. *Очерки военного дела сарматов*. Москва: Наука.

Щукин, М. Б. 1994. *На рубеже эр*. Санкт-Петербург: Фарн.

Neustupný, E. 1982. Prehistoric migrations by infiltration. *Archeologické rozhledy*, XXXIV, 3, p. 278-293.

REFERENCES

Berezovets, D. T 1950. *Otchet o rabote slavianskogo otriada Seimsko-Desnianskoi ekspeditsii 1950 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1950/2a.

Berezovets, D. T. 1955. Doslidzhennia slov'ianskykh pam'iatok na Seimi v 1949—1950 rr. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, V, s. 49-66.

Bilynskyi, O. O. 2019. Problema pokhovalnoho obriadu naselennia skifskoho chasu Poseim'ia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (33), s. 255-262.

Buinov, Yu. V. 2020. Do pytannia pro uchast piznososnytskoho komponentu u genezi pam'iatok malobudkivskoho typu. In: *Illinska Varvara Andriivna — vydatna doslidnytsia Skifii. Vseukrainska arkheolohichna konferentsiia. Tezy dopovidei*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 11-16.

Heiko, A. 2011. *Honcharstvo naselennia skifskoho chasu Dniprovskoho Lisostepovoho Livoberezhzhia*. Poltava: Asmi.

Eremenko, V. E. 1997. *«Keltskaia vual» i zarubinetskaia kultura*. Sankt-Peterburg: SPbU.

Zharov, G. V., Terpilovskii, R. V. 2012. Druzhinnyi mogilnik rubezha er na Seime. In: *Inter Ambo Maria. Severnye varvary na puti iz Skandinavii k Chernomu moriu. Tezisy dokladov mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii. Gaspra, Ukraina, 3—7 oktiabria 2012 g*. Simferopol, s. 301-311.

Zharov, H. V., Terpylovskyi, R. V. 2022. Etnokulturna sytuatsiia rubezhu er na Seimi (za materialamy Mutynskoho mohylnyka). In: Olitskyi, V. O. (ed.). *Arkheolohiia pivnichno-skhidnoi Ukrainy: zdobutky, suchasnyi stan ta perspektyvy. Materialy III Vseukrainskoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu. Sumy, Ukraina, 27 travnia 2022 r*. Sumy, s. 33-36.

Zeest, I. B. 1960. *Keramicheskaia tara Bospora*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 83. Moskva: AN SSSR.

Ilinskaia, V. A. 1961. Pozdneskifskii sloi Basovskogo gorodishcha. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 11, s. 59-63.

Ilinskaia, V. A. 1971. *Skifskii period v Dneprovskom Lesostepnom Levoberezhe*. Avtoreferat dissertatsii d-ra ist. nauk. Moskva.

Karavaiko, D. V. 2007. Glinianye gruzila iukhnovskoi kultury. In: *Rannii zaliznyi vik Yevrazii. Tezy dopovidei Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii «Do 100-richchia vid dnia narodzhennia O. I. Terenozhkina», Chyhyryn, 16—19 travnia 2007 r*. Kyiv; Chyhyryn, s. 78-81.

Karavaiko, D. V., Peliashenko, K. Iu. 2018. Lepnaia posuda pamiatnikov skifskogo vremeni Putivlskogo Poseimia. *Revista Arheologică*, XIV, 2, s. 132-147.

Karavaiko, D. V. 2023. *Horodyshcha skifskoho chasu Putyvlskoho Poseim'ia (Putyvlska arkheolohichna ekspedytsiia 2012—2021 rr.)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Karavaiko, D. V. 2025. Poselennia skifskoho chasu poblyzu s. Volyntseve v zaplavi Seimu. *Arkheolohiia*, v drutsi.

Kasparova, K. V. 1991. K voprosu o proiskhozhdenii i etnicheskoi prinadlezhnosti zarubinetskoi kultury. In: *Gomelshchina: arkheologiia, istoriia, pamiatniki. Tezisy Vtoroi Gomelskoi oblasnoi nauchnoi konferentsii po istoricheskomu kraevedeniiu*. Gomel, s. 22-25.

Klein, L. S. 1974. Generatory narodov. In: *Bronzovyi i zheleznyi vek Sibiri*. Novosibirsk: Nauka, s. 126-134.

Kukharenko, Iu. V. 1964. *Zarubinetskaia kultura*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 1-19, Moskva: Nauka.

Liapushkin, I. I. 1949. Poseleniia zolnichnoi kultury «skifov pakharei» v basseine Seima. *Kratkie soobshcheniia instituta istorii materialnoi kultury*, XXVII, s. 67-71.

Liapushkin, I. I. 1950. Poseleniia zolnichnoi kultury («skifov pakharei») v severnoi polose Dneprovskogo Lesostepnogo Levoberezhia. *Sovetskaia arkheologiia*, XII, s. 41-65.

Maksimov, E. V. 1972. *Srednee Podneprove na rubezhe nashei ery*. Kiev: Naukova dumka.

Maksimov, E. V. 1982. *Zarubinetskaia kultura na territorii USSR*. Kiev: Naukova dumka.

Makhno, E. V., Samoilovskii, I. M. 1959. Zarubinetskie pamiatniki v Lesostepnom Pridneprove (Materialy k arkheologicheskoi karte). *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 70, s. 11-21.

Monakhov, S. Iu. 2003. *Grecheskie amfory v Prichernomore. Tipologiia amfor vedushchikh tsentrov eksporterov tovarov v keramicheskoi tare. Katalog opredelitel.* Moskva-Saratov: Kimmerida.

Monakhov, S. Iu. 2014. Kosskie i psevdokosskie amfory i kleima. *Stratum plus*, 3, s. 195-222.

Moruzhenko, A. A. 1989. Istoriko-kulturnaia obshchnost plemen mezhdurechia Dnepra i Dona v skifskoe vremia. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 25-40.

Multanen, A. A., Multanen, V. V. 1993. *Otchet o razvedochnykh rabotakh na Chernigovshchine v 1993 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1993/87.

Oblomskii, A. M., Terpilovskii, R. V. 1991. *Srednee Podneprove i Dneprovskoe Levoberezhe v pervye veka nashei ery*. Moskva.

Oblomskyi, A. M., Terpylovskyi, R. V. 1994. Poseim'ie u latenskyi chas. *Arkheolohiia*, 3, s. 41-51.

Oblomskii, A. M. 2000. Materialy zarubinetskogo perioda na poselenii Litvinovichi-3 v srednem Poseime. *Stratum plus*, 4, s. 141-155.

Oblomskii, A. M., Terpilovskii, R. V. 2002. Putivlskoe Poseime na rubezhe nashei ery i v pervui polovine I tys. n. e. *Sumska starovina*, VIII—IX, s. 153-163.

Oblomskii, A. M. 2003. Zarubinetskie materialy poseleniia Krasnoe 4 v Srednem Poseime. In: Baran, V. D. (ed.). *Starozhytnosti I tysiacholittia nashoi ery na terytorii Ukrainy*. Kyiv, s. 88-98.

Pachkova, S. P. 2006. *Zarubinetskaia kultura i latenizirovannye kultury Evropy*. Kiev.

Peliashenko, K. Yu. 2020. *Liplenyi posud skifskoho chasu naselennia Dnipro-Donetskoho Lisostepu*. Kyiv; Kotelva: IA NAN Ukrainy; IKZ «Bilsk».

Petrenko, V. G. 1967. *Pravoberezhe srednego Podneprovia v V—III v. do n. e.* Svod arkheologicheskii istochnikov, D 1-4. Moskva: Nauka.

Terpilovskii, R. V., Zharov, G. V. 2013. Metallicheskie sosudy Mutinskogo mogilnika na Seime. *Stratum plus*, 4, s. 35-41.

Khazanov, A. M. 1971. *Ocherki voennogo dela sarmatov*. Moskva: Nauka.

Shchukin, M. B. 1994. *Na rubezhe er*. Sankt-Peterburg: Farn.

Neustupný, E. 1982. Prehistoric migrations by infiltration. *Archeologické rozhledy*, XXXIV, 3, p. 278-293.

D. Karavaiko

THE ETHNIC AND CULTURAL SITUATION IN THE SEIM RIVER BASIN AT PUTIVL REGION IN THE SECOND HALF OF THE FIRST MILLENNIUM BC

The Seim River basin at Putivl region is located in the borderland between the Forest and the Forest-Steppe zones in the Dnieper Left-Bank area of Ukraine. Forest communities are almost not prone to external influence, while in the Forest-Steppe area ethnic and cultural changes were much more frequent.

In the 6th century BC tribes of Scythian-looking culture of non local origin appeared on the territory of the Seim River basin. There 28 hillforts and more than 40 unfortified settlements are known. In the early Sarmatian period people with other traditions of ceramic production entered the Seim River basin. Sites of the Kharivka type are known mainly in the floodplain. There is reason to believe that some of the earlier settlements were repopulated in the Zarubyntsi culture period. There are up to three dozen settlements of this period in the region.

The contact between the two different population groups can be ascertained by the study of a ceramic complex. Despite the fundamental difference in the admixtures and methods of decorating pots of the two population groups, a small group of products can be distinguished that absorbed and intertwined two pottery traditions. Thus, the survival of the «Scythian» population in the Seim River basin at Putivl region until the late 3rd century — at least the early 2nd century BC seems to be quite logical. At that time the not numerous local population was absorbed by groups of newcomers who made up the majority. The migrants had a similar cultural and economic background, occupied the territory of the previous inhabitants, settling in their settlements and creating their own ones. Sites of the Kharivka type have appeared already fully formed and their main components of the material complex have no basis in the culture of the previous time. The local population dissolves without a trace into the new one.

Small groups of Celto-Germanic origin penetrated the Seim River basin at Putivl region since the late 3rd and during the 2nd centuries BC. Their appearance is recorded by fragments of pottery having direct parallels in the cultures of Central Europe. Their presence has been confirmed by research at the Mutyn warrior burial ground. The nature of the western migration process remains to be determined.

Keywords: Early Iron Age, ethno-cultural situation, Scythian time, Zarubyntsy culture, migration, ceramics.

Одержано 24.02.2025

КАРАВАЙКО Дмитро, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна
Dmytro KARAVAIKO, PhD, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-9309-6707,
e-mail: dmytro.karavaiko@gmail.com.

УДК 904(477.5-292.485)”-02/-00” DOI: 10.37445/adiu.2025.02.03

К. Пеляшенко, А. Гейко

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ’ЯТКИ БАСЕЙНУ РІЧКИ СУЛА ОСТАННІХ СТОЛІТЬ ДО НАШОЇ ЕРИ

У статті подано характеристику матеріального комплексу археологічних пам’яток, що репрезентують період останніх століть до нашої ери в лісостеповій зоні басейну р. Сула. Наведено узагальнюючий аналіз знахідок, публікуються нові матеріали. Запропоновано авторську версію реконструкції історико-культурної ситуації в регіоні у III—I ст. до н. е.

Ключові слова: *Дніпровське Лісостепове Лівобережжя, Сула, пізньоскіфський час, зарубинецька культура, III—I ст. до н. е., ранній залізний вік.*

Період III—I ст. до н. е. для території лісостепового Посулля, так само як і загалом для Дніпро-Донецького лісостепу, досі є своєрідною «білою плямою» на археологічній карті. Затухання життя на городищах та поселеннях, різке зменшення поховальних комплексів приходиться на другу половину — кінець IV ст. до н. е. Ця тенденція характерна не лише для даного регіону. Так звана «проблема III ст. до н. е.», а саме хіатус, що відображений у майже повній відсутності чітко датованих шарів та комплексів цього століття, наявний на великій території степового та лісостепового Північного Причорномор’я, а також має місце у Доно-Волзькому межиріччі (Полин 1997; Зуев 1999).

Утім, якщо для сусідніх з Дніпро-Донецьким лісостепом регіонів ситуація з дослідженнями археологічних пам’яток, що відносяться до останніх двох століть до нашої ери, значно покращується (старожитності типу Харівка на Сеймі, зарубинецька культура в Середньому Подніпров’ї, ранньосарматські поховання в басейнах рік Оріль, Самара та Сіверський Донець), то в лісостеповій частині на схід від Дніпра відчувається помітний брак археологічних джерел аж до середини I ст. н. е. Іншим проблемним питанням є те, що навіть ті нечисленні пам’ятки, які ми маємо, виглядають досить дискретними та не дозволяють чітко віднести їх до якоїсь конкретної археологічної культури: зарубинецької, скіфської або сарматської.

Одним із перших, хто звернув увагу на пам’ятки Дніпровського Лісостепового Лівобережжя цього часу та виокремив їх, був Михайло Рудинський. У виданні «Археологічні збірки Полтавського державного музею» наведено кілька поховальних комплексів, що здійснені за обрядом тілоспалення, тілопокладення та містять матеріали, які відносяться до латенської доби (Рудинський 1928, с. 22—24). Ці поодинокі комплекси заповнювали прогалину між пам’ятками скіфської епохи і римського часу.

У першому узагальнюючому зводі пам’яток зарубинецької культури матеріали до археологічної карти були розділені по басейнах річок. Таким чином, Посулля було включено Євгенією Махно та Іллею Самойловським до ареалу зарубинецьких пам’яток на підставі чотирьох пунктів зі знахідками (Махно, Самойловский 1959, с. 21). Однак вже в наступній праці Юрія Кухаренка територія поширення зарубинецької культури була значно скорочена, з ареалу були виключені старожитності на зразок Харівки на Сеймі, а також поселення та кургани лівобережжя Дніпра, які, на думку дослідника, відносяться до пізньоскіфських (Кухаренко 1964, с. 8).

Іншої думки стосовно басейнів річок Сули, Псла та Сейму дотримувався Євгеній Максимов. У своїх працях дослідник розглядав ці пам’ятки в системі поширення зарубинець-

© К. ПЕЛЯШЕНКО, А. ГЕЙКО, 2025
This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

кого населення, відзначаючи, що археологічну культуру кожного зарубинецького регіону відрізняють специфічні риси, які пояснюються особливостями місцевих історичних умов (Максимов 1982, с. 10). Поселення Харівка та пізні матеріали з Басівського городища були співвіднесені з масовою хвилею розселення зарубинецьких племен і датовані I ст. до н. е. — I ст. н. е. (Максимов 1982, с. 80—81).

За браком додаткових джерел та з огляду на специфіку матеріального комплексу, у сучасніших дослідженнях територія Посулля вже не розглядається як складова поширення класичної зарубинецької культури (Пачкова 2006, с. 4, рис. 1). Подібне спостерігаємо і на карті Євгена Синиці, який у Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі наприкінці I ст. до н. е. — II ст. н. е. виділяє лише сарматські комплекси із зарубинецькими речами (Синиця 2013, с. 19).

Однією з основних праць для висвітлення старожитностей останніх століть до нашої ери на Сулі можна вважати статтю Варвари Іллінської, присвячену пізньому періоду існування Басівського городища (Ильинская 1961). На матеріалах власних розкопок дослідниця виокремила пізній шар, датувала його III—II ст. до н. е. та пов'язала з місцевим скіфським населенням з інфільтрацією носіїв зарубинецької культури.

Із зовсім іншого ракурсу Дніпровське Лісостепове Лівобережжя останніх століть до нашої ери розглянули Ірина Кулатова та Олександр Супруненко. Автори навели археологічні пам'ятки, представлені поховальними комплексами та випадковими знахідками, що є доказами слідів раннього проникнення сарматів у лісостеп у II—I ст. до н. е. Серед таких було розглянуто і поховальний комплекс з Лубен, що, на думку дослідників, є сарматським з наявністю в інвентарі зарубинецького посуду (Кулатова, Супруненко 1999, с. 134—141).

Археологічні пам'ятки Посулля останніх століть до нашої ери в межах Полтавщини також розглядалися в окремій монографії, де вони були інтерпретовані авторами як пізньоскіфські, що є свідченням залишення невеликої частини місцевого населення, яке мешкало тут у скіфський час (Кулатова, Супруненко, Терпиловський 2005, с. 5—6).

Метою даної роботи є аналіз усіх відомих на сьогодні археологічних пам'яток III—I ст. до н. е. в лісостеповій частині Посулля, залучення до наукового обігу неопублікованих матеріалів та формулювання авторської версії історико-культурної інтерпретації подій на підставі наявної джерельної бази.

Археологічні пам'ятки на Сулі, які можна достеменно віднести до періоду III—I ст. до н. е., на сьогодні представлені двома городищами та невеликою серією поховальних комплексів (рис. 1). Окрім того, в літературі згадувалися окремі знахідки кераміки з лискованою поверхнею, що нагадують посуд зарубинецької культури. Такі артефакти виявлені біля сіл Беседівка та Гурбинці (Махно, Самойловский 1959, с. 21). Поодинокі знахідки пізньоскіфського [1] часу виявлені на декількох пам'ятках, які відносяться до інших періодів, а саме: посад літописного міста Сніпород, поселення в околицях сіл В'язівок та Мгар, давньоруське городище та посад Сенча 3, городища Клепачівське та Сухоносівське, посад літописного городища Полкостень (Кулатова, Супруненко, Терпиловський 2005, с. 5—6). Утім, ми не маємо точних даних про фіксацію культурних нашарувань останніх століть до нашої ери на цих археологічних пам'ятках, а також надійних хронологічних індикаторів, що дозволяють однозначно віднести окремі знахідки до означеного періоду.

Отже, в даній роботі ми детально розглянемо лише матеріали, які походять із культурних нашарувань та поховальних комплексів лісостепової частини басейну р. Сула та мають надійні підстави щодо віднесення їх до хронологічного діапазону III—I ст. до н. е.

Басівське городище. Городище біля с. Басівка є ключовою пам'яткою для вивчення історії Посулля скіфського часу. По-перше, це найбільше укріплене поселення в регіоні: його площа складає 170 га. По-друге, поряд із городищем знаходяться відомі в літературі курганні могильники. Це великі курганні поля, що розташовані північніше м. Ромни по лівому та правому берегах річки Сули (Оксютинці, Вовківці, Басівка, Великі Будки, Малі Будки, Герасимівка, Плавинищі), масштабні дослідження яких здійснені наприкінці XIX — на початку XX ст. (Ильинская 1968). По-третє, на сьогоднішній день це найбільш вивчене городище на Сулі, що дає дуже цікаві археологічні матеріали, які охоплюють період від першої половини — середини VI ст. до н. е. до кінця скіфської епохи і навіть пізніше.

На особливу роль Басівського городища в системі лісостепових пам'яток скіфського часу було вказано неодноразово. Дослідники вважають цей пункт одним із найважливіших на території лісостепу. Це городище знаходилося на перетині давніх транспортних комунікацій та відігравало роль торговельного та адміністративного центру (Болтрик, Фиалко 1995).

У цій статті нас цікавить, безумовно, лише пізній період існування городища в останні

1. Під термінами «пізньоскіфський шар», «пізньоскіфський час», що використовуються в статті, автори мають на увазі комплекси, предмети, нашарування пам'ятки, що відносяться до періоду останніх століть до нашої ери на теренах колишньої Скіфії, в тому числі й Дніпровського Лісостепового Лівобережжя. Для того, щоб уникнути непорозумінь, в тих випадках коли мова йде про синхронні пам'ятки Нижнього Дніпра та Криму використані поняття «пізньоскіфська степова культура» або «пізньоскіфські старожитності Нижнього Подніпров'я та Криму».

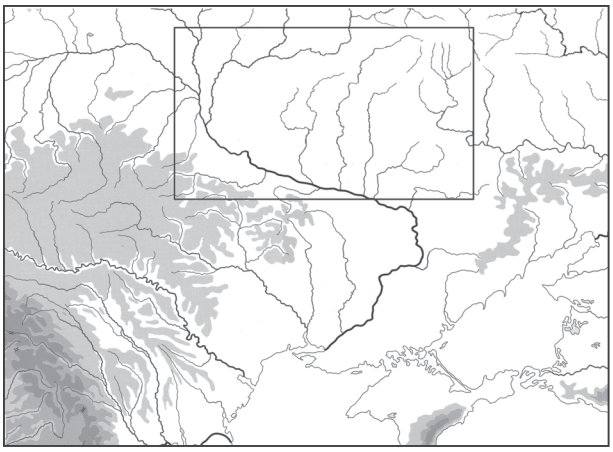
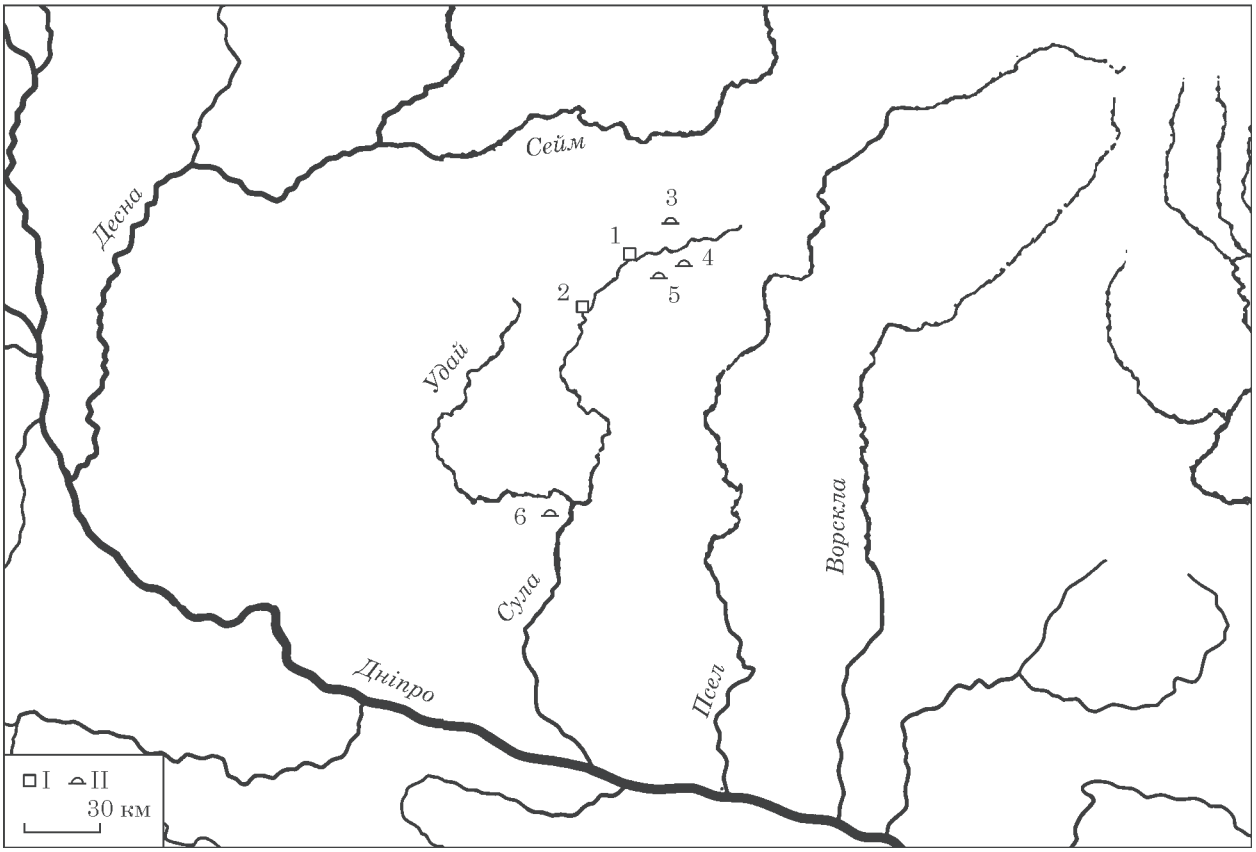

Рис. 1. Археологічні пам'ятки басейну р. Сула III—I ст. до н. е.: 1 — Басівське городище; 2 — Глинське городище; 4, 5 — Вовківці; 6 — Лубни, Замкова Гора. **Умовні позначення**: I — городища, II — поховання

Fig. 1. Archaeological sites of the Sula River basin of the 3rd—1st centuries BC: 1 — Basivka hillfort; 2 — Glinsk hollfort; 4, 5 — Vovkivtsi; 6 — Lubny, Zamkova Gora. **Legend**: I — hillforts, II — graves

століття до нашої ери, а саме — характер матеріального комплексу, просторова характеристика культурних нашарувань та комплексів цього часу.

Басівське городище має складну систему укріплень. Традиційно на території пам'ятки виділяють велике укріплення, у межах якого майже не зафіксовано виражених культурних нашарувань, а також принаймні три невеликі заселені укріплення, які розташовані в південно-західній частині та, окрім штучної фортифікації, мають потужний природний захист. Упродовж 2020—2022 рр. археологічні дослідження на території Басівського городища здійснював молодий дослідник Антон Корж, якому вдалося виявити ще три поселення в межах городища, одне з яких розташовано безпосередньо в центральній частині західного схилу укріплення Башта (Корж 2020; 2023). Саме в межах трьох основних укріплень: Башта, Аршавське та Малий Городок, здійснено археологічні розкопки та зафіксовано культурні нашарування різних хронологічних періодів. Артефакти останніх століть до нашої ери були виявлені на всіх трьох укріпленнях, а оскільки стратиграфічна ситуація на них дещо відрізняється, то буде логічним розглянути їх окремо [2].

2. Дякуємо авторові розкопок Юрію Болтрику за можливість ознайомитися з матеріалами досліджень Басівського городища в 1992—1995 рр. А також завідувачу відділу археології раннього залізного віку Сергію Скорому за надану можливість вивчення матеріалів розкопок Варвари Іллінської на Башті, що зберігаються в наукових фондах Інституту археології НАН України.

Укріплення Башта — найбільш досліджене укріплення. Розкопки на Башті здійснювали Микола Макаренко (1906 р.), Варвара Іллінська (1947, 1957, 1959 рр.), Юрій Болтрик (1993, 1995 рр.) (Макаренко 1907; Іллінська 1965; Болтрик, Бунятян 1994b; Болтрик, Фиалко 1998b). Неодноразово також проводилося візуальне обстеження території та огляд руйнувань (Білинський 2013; Корж 2020).

Основні матеріали, що відносяться до пізнього періоду існування городища, були отримані в середині XX ст. Власне за результатами розкопок Башти під керівництвом В. Іллінської в 1961 р. побачила світ стаття дослідниці, присвячена пізньоскіфському шару Басівки (Ильинская 1961).

Слід відзначити досить детальний аналіз стратиграфічної та планіграфічної ситуації у межах розкопів, а також розгляд матеріалів за виділеними культурними нашаруваннями, що були здійснені В. Іллінською на вищому рівні та подані у наукових звітах. Дослідниці вдалося розрізнити чотири хронологічні горизонти. Найпізніший із них — верхній шар — до глибини 0,3—0,5 м, відрізнявся темним гумусовим відтінком ґрунту. Окрім уламків посуду, тут виявлена значна кількість перепаленої глиняної обмазки з відбитками дерев'яного каркасу (Ильинская 1948, с. 3; 1958, с. 3). Іноді ця обмазка фіксувалася суцільним шаром, а на глибині 0,45 м знайдено вогнища. Також В. Іллінська відзначила в цьому шарі велику кількість залізних шлаків, що вказують на виробництво заліза у пізній період існування пам'ятки (Ильинская 1958, с. 3).

Важливим є характер матеріального комплексу. Відзначається, що за винятком лискованих мисок зарубинецького типу та покришок, весь інший керамічний комплекс не відрізняється від попереднього періоду. Тут так само знайдені фрагменти ліплених горщиків із шамотом у тісті, прикрашені пальцевими вдавленнями, насічками та іноді проколами (Ильинская 1958, с. 3). Подальші дослідження на інших ділянках укріплення Башта повністю підтвердили характеристику пізнього горизонту. Під час досліджень 1959 р. вдалося отримати й датуючі матеріали із верхнього шару: бронзова фібула середньолатенської схеми, бронзовий браслет із рубчиками та фрагмент ручки амфори з клеймом (див. далі: рис. 4: 7, 9, 10). На підставі цього дослідниця робить висновок про неперервність існування життя на городищі включно до III—II ст. до н. е. (Ильинская 1960, с. 18—20).

Розкопки на Башті здійснювалися протягом двох польових сезонів (1993, 1995 рр.) археологічною експедицією «Сула» під керівництвом Ю. Болтрика. З матеріалів верхнього шару на нових досліджених ділянках нашу увагу привертають фрагменти античних амфор, серед яких найбільш пізньою є тара синопського виробництва, що датована кінцем IV — першою третиною III ст. до н. е. (Болтрик, Бунятян 1994b, с. 25—26).

Матеріали з пізнього шару укріплення Башта у своїй більшості представлені фрагментами ліпленого посуду. Серед них переважають горщики з грубою домішкою шамоту в тісті, прикрашені по краю пальцевими вдавленнями, зрідка у поєднанні з проколами (рис. 2: 1—8). За морфологією та характером глиняного тіста вони не відрізняються від місцевої кераміки з більш ранніх горизонтів. Слід відзначити також фрагмент стінки ліпленого горщика, прикрашеного невеликим продовгуватим наліпом на плічках (рис. 2: 9). Такий саме орнамент відомий на посудинах в синхронних матеріалах досліджень Котелевського городища на Ворсклі, ще один цілий горщик з наліпами походить із поховання в пониззі Псла (Рудинський 1928, с. 21, табл. 5: 16; Кулатова, Супруненко, Терпиловський 2005, с. 14, рис. 8; Пеляшенко, Шапорда 2024, с. 143, рис. 16: 1).

Інтерес викликає серія ліпленого посуду класичної зарубинецької культури. Вироби мають лисковану поверхню чорного матового відтінку. Більша частина представлена мисками з різким або згладженим ребром та відігнутими широкими вінцями (рис. 3: 1—8). З матеріалів досліджень В. Іллінської походять фрагменти верхньої частини лискованої корчаги з високим вертикальним бортиком (рис. 3: 9). Комплекс зарубинецької кераміки має ознаки, характерні для ранньої фази розвитку: сильно відігнута шийка та наявність виїмки при переході шийки в тулуб на мисках, кухлі приземкуватих пропорцій (Пачкова 2006, с. 115—116, 124, рис. 42).

Характерною особливістю керамічного комплексу пізнього шару є глиняні покришки конічної форми, що мають високу центральну ручку з поглибленням у центрі (рис. 3: 10—12). До зовсім іншої традиції слід відносити фрагменти глиняних курильниць, прикрашених вертикальними повздовжніми канелюрами (рис. 4: 1—4). Курильниці з рельєфним декором у вигляді канелюр є характерною рисою пізньоскіфської степової культури Північного Причорномор'я, а найближчі аналогії знаходимо на пам'ятках Нижнього Дону в нашаруваннях кінця IV—II ст. до н. е. (Синика, Меньшикова, Тельнов 2014, с. 83—84, рис. 16: 1—22).

Для датування пізнього шару Башти можуть бути використані деякі знахідки з металу та фрагменти античного посуду. Передусім це бронзова фібула середньолатенської схеми, вільний кінець ніжки якої закріплений за допомогою гофрованої скріпи (рис. 4: 9). Скріплені фібули подібної конструкції, відомі як варіант В / Костжевський, найраніші зразки відносяться до ступені Латен С1b (225—190 рр. до н. е.), втім найбільшого поширення вони отримали в лісостепових латенізованих культурах (поєнешти-лукашівка, зарубинецька) на ступені С2 (200/180—120 рр. до н. е.) (Еремен-

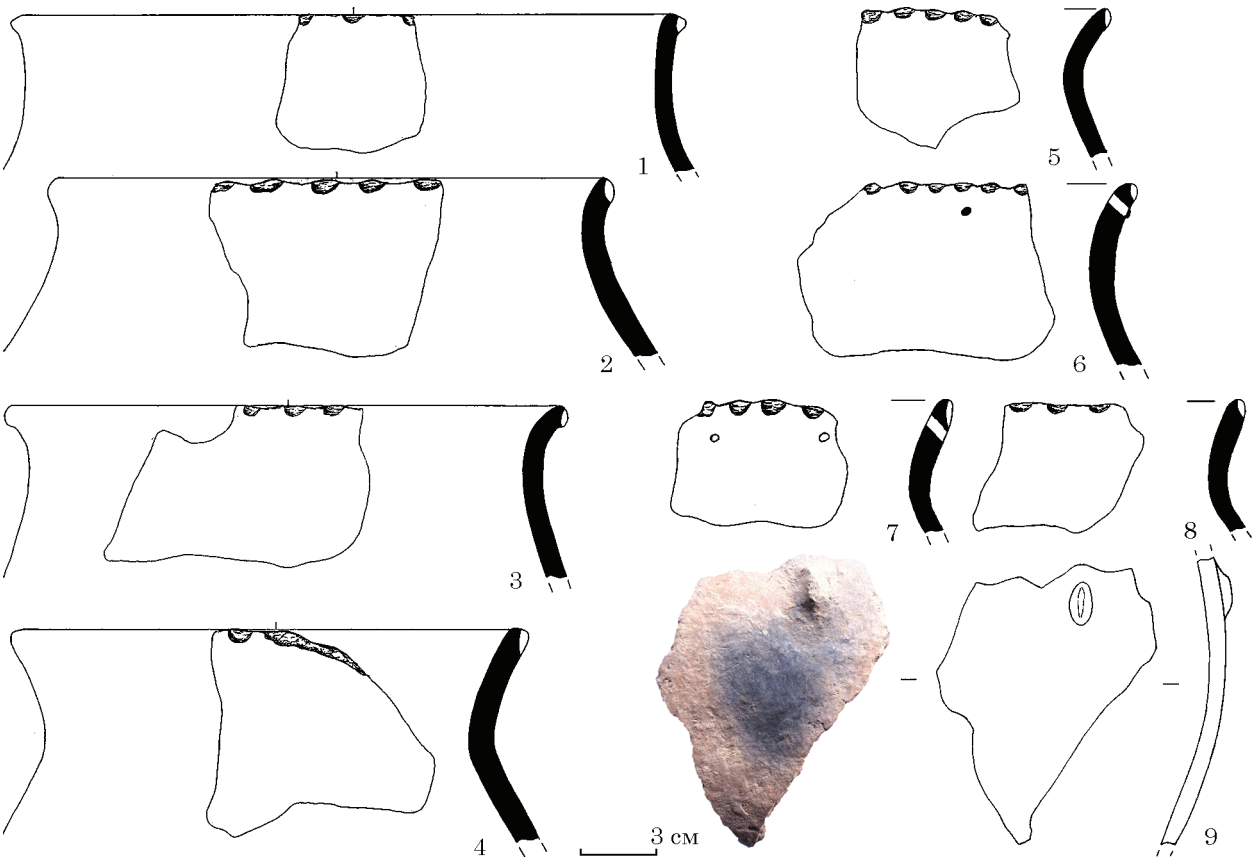

Рис. 2. Басівське городище, укріплення Башта (дослідження В. Іллінської), фрагменти кухонного посуду з пізнього шару пам'ятки

Fig. 2. Basivka hillfort, Bashta fortification (excavation of V. Illinska), fragments of kitchenware from the late layer of the site

ко 1997, с. 15, 85—86, 110, 112, 122, 136—139, рис. 1; 31—33; 42; 46). З'являються такі застібки вже в комплексах першого хронологічного періоду зарубинецької культури та побутують в межах другого (Пачкова 2006, с. 116, 124, рис. 42). В типології Віктора Кропотова аналогічні застібки віднесені до варіанту 1 серії 1 фібул середньолатенської схеми. Спираючись на датування супутнього інвентарю переважно з поховальних комплексів Нижнього Подніпров'я та Криму, дослідник визначив хронологічну позицію даного варіанту другою половиною або кінцем II — першою половиною I ст. до н. е. (Кропотов 2010, 43—44). Водночас ранішу дату дають матеріали досліджень могильника Глинне на Дністрі. Загалом тут знайдено 33 скріплені дротові фібули, що були виявлені в 32 похованнях. Дата цих комплексів визначена на підставі наявності в них фібул ранньолатенської конструкції, столового гончарного посуду, амфор з клеймами, бронзових сережок з «вісімками» та визначається останньою чвертю III — першою чвертю II ст. до н. е. (Тельнов, Четвертиков, Синика 2016, с. 957—958, 960, рис. 455). Таким чином, найбільш раннього поширення скріплені середньолатенськи фібули набувають в середі латенізованих культур лісостепової смуги та у пізніх скіфів на Дністрі, і лише з середини II ст. до н. е. вони відомі на пізньоскіфських пам'ятках Нижнього Подніпров'я та Криму. Фібулу ж з Басівки логічно пов'язувати з зарубинецьким населенням перших двох хронологічних періодів, тобто кінець III—II ст. до н. е.

До предметів латенського кола також можна віднести бронзовий браслет, що має суцільний рельєфний ряд так званих «рубчиків» або «гусеничний» орнамент (рис. 4: 10). Поширення браслетів даного типу характерно для ступенів Латен B2a та B2b, що в абсолютних датах охоплює проміжок часу від 320 до 230 рр. до н. е. (Щукин 1994, с. 49—50, 65, рис. 11).

Також варто згадати випадкові знахідки, які відносяться до пізнього періоду існування укріплення. Це спинка «списоподібної» залізної фібули, що в літературі отримали назву застібки зарубинецького типу (рис. 4: 8). Знайдена вона була під час візуального обстеження території укріплення у грабіжницьких копанках (Білинський 2013, с. 30, рис. 2: 2). Також є дані про 26 античних бронзових монет, більша частина з яких знайдена на укріпленні Башта. Серед них один пантікапейский обол 300—275 рр. до н. е., а всі інші — ольвійські «борисфени», дата яких визначена в межах 325/300—260/250 рр. до н. е. (Скорый, Зимовец 2014, с. 144).

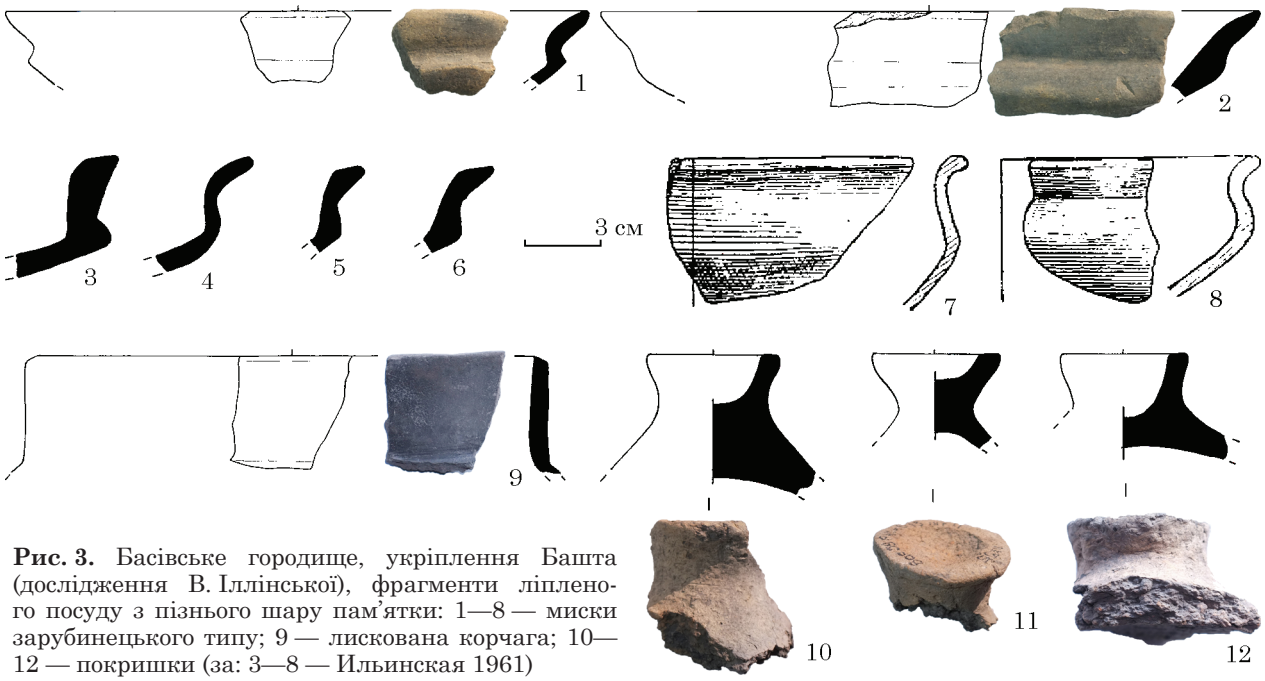

Рис. 3. Басівське городище, укріплення Башта (дослідження В. Іллінської), фрагменти ліпленого посуду з пізнього шару пам'ятки: 1—8 — миски зарубинецького типу; 9 — лискована корчага; 10—12 — покришки (за: 3—8 — Ильинская 1961)

Fig. 3. Basivka hillfort, Bashta fortification (excavation of V. Ilyinskaya), fragments of handmade pottery from the late layer of the site: 1—8 — Zarubyntsi type bowls; 9 — a polished large pot; 10—12 — lids (after: 3—8 — Ilyinskaya 1961)

Рис. 4. Басівське городище, укріплення Башта (дослідження В. Іллінської), матеріали з пізнього шару пам'ятки: 1—4 — фрагменти ліплених курильниць; 5—7 — фрагменти амфор; 8, 9 — фібули; 10 — браслет (1—7 — глина; 8 — залізо; 9, 10 — бронза; за: 8 — Білинський 2013; 9, 10 — Ильинская 1961)

Fig. 4. Basivka hillfort, Bashta fortification (excavation of V. Ilyinskaya), materials from the late layer of the site: 1—4 — fragments of handmade censers; 5—7 — fragments of amphorae; 8, 9 — brooches; 10 — bracelet (1—7 — clay; 8 — iron; 9—10 — bronze; after: 8 — Bilinsky 2013; 9, 10 — Ilyinskaya 1961)

Ручка амфори з дворядковим клеймом «ANTI/ ΦΙΛΟΥ» (рис. 4: 7) може бути віднесена до тари, що виготовлялася в майстернях Македонії та Фракії. Найбільша кількість таких амфор походить з території сучасної Болгарії та датується дослідниками другою чвертю III ст. до н. е. Відомі вони й у Північному Причорномор'ї. На підставі супутнього інвентарю з поховання на некрополі Ольвії, Валентина Папанова запропонувала більш широке датування амфор з такими клеймами — з кінця IV ст. до н. е. (Папанова 2002). З матеріалів досліджень походить і двоствольна ручка коської амфори, що має домішку слюди та тонкий світлий ангоб (рис. 4: 6). Двоствольні ручки є однією з характерних особливостей амфор коського виробництва, вони присутні на різних типах амфор, що виготовлялися впродовж широкого хронологічного діапазону, від другої половини IV ст. до н. е. до I ст. н. е. (Монахов 2014, с. 202—214; Внуков 2000, с. 54—55).

Утім, особливий інтерес викликає фрагмент вінець амфори з високим рельєфним комірцем (рис. 4: 5). Загальні риси дуже нагадують римські амфори, а саме тип Dressel-1 варіант C (Dressel 1899, tabl. II; Lamboglia 1955). Даний тип був одним із найпоширеніших у республіканський період, а варіант C хронологічно визначається в межах другої половини II — кінця I ст. до н. е. Отже, цей, хоча й поодинокий фрагмент, дає підстави для визначення верхньої межі існування Басівського городища — до I ст. до н. е.

Укріплення Аршавське. Дослідження на ньому відбувалися протягом двох польових сезонів експедицією «Сула» під керівництвом Юрія Болтрика. Була розкрита площа 244 м^2, що охоплювала як оборонні споруди, так і житловий майданчик укріплення (Болтрик, Бунятян, Фиалко 1994a, с. 3—24; Болтрик, Бунятян 1994b, с. 3—14).

Потужність культурних нашарувань у різних частинах укріплення відрізняється. По центру мису вона складає всього 0,2—0,3 м, а ближче до його краю збільшується за рахунок пониження рельєфу до двох метрів і навіть більше.

Знахідки з культурного шару представлені переважно матеріалами скіфського часу, а найбільш ранні фрагменти античного імпорту датовані серединою — другою половиною V ст. до н. е. Втім тут також зафіксовані артефакти пізнього періоду існування городища. Передусім слід звернути увагу на яму 1 (1992 р.), у верхньому заповненні якої знайдено глиняну обмазку з відбитками прутів, а в придонній частині зафіксовано розвал нижньої частини великого ліпленого горщика зарубинецької культури. З цієї ж ями походять уламки гончарного посуду на кільцевому піддоні (Болтрик, Бунятян, Фиалко 1994a, с. 10). Також у верхніх нашаруваннях виявлені фрагменти стінок ліплених посудин, покритих червоним ангобом з двох сторін, уламок вінець червонолискованої невеликої посудинки. Дані артефакти, на думку автора розкопок, також слід відносити до зарубинецької культури (Болтрик, Бунятян 1994b, с. 28). Під час досліджень 1993 р. була отримана серія фрагментів античних амфор, серед яких до найбільш пізніх зразків відноситься тара синопського, книдського та херсонеського виробництва кінця IV — початку III ст. до н. е. Також знайдено уламок ручки херсонеської амфори з клеймом, час виготовлення якої визначено кінцем 80-х — серединою 70-х рр. III ст. до н. е. (Болтрик, Бунятян 1994b, с. 12—13).

Укріплення Малий Городок. Це укріплення в межах Басівського городища являє для нас особливий інтерес, оскільки час його спорудження та заселення відноситься, ймовірно, до самого кінця скіфської епохи.

Перші дослідження на території укріплення були здійснені Миколою Макаренком у 1906 р. Тут закладено п'ять розвідувальних траншей, із яких перші три майже не мали знахідок, що може бути умовним свідченням дуже слабого заселення території. У траншеях 4 і 5 зафіксована потужність культурних нашарувань від 0,5 до 1 м, а серед знахідок дослідник відмічає велику кількість уламків античних амфор, у тому числі й ручку з клеймом астінома «NTO…», що, за визначенням Василія Латишева, була датована III—II ст. до н. е. (Макаренко 1907, с. 85).

Дослідження Малого Городка здійснювалися експедицією «Сула» і тривали протягом двох останніх польових сезонів роботи експедиції, у 1994—1995 рр. (Болтрик, Фиалко 1998a, с. 5—20; Болтрик, Фиалко 1998b, с. 4—7).

Потужність культурних нашарувань на деяких ділянках сягала 1,2 м. В культурному шарі до глибини 0,7—0,8 м разом із місцевою ліпленою керамікою фіксувалися й зарубинецькі матеріали, а нижче — лише вироби скіфського часу. Стерильного прошарку між ними немає (Болтрик, Фиалко 1998a, с. 6). Цікаво, що дані дослідження 1990-х рр. підтвердили спостереження Миколи Макаренка про велику кількість амфорного бою в культурному шарі. Так співвідношення імпортного гончарного посуду до місцевого ліпленого за результатами розкопок 1994 р. склало приблизно 1 : 3,5 (відповідно 520 та 1758 фрагментів; Болтрик, Фиалко 1998a, с. 9).

Досить цікавою є колекція ліпленого посуду. Особливу увагу треба звернути на орнаментацію кухонних горщиків. На відміну від матеріалів з інших укріплень, горщики з Малого Городка декорувалися лише пальцевими вдавленнями або насічками по краю, іноді — рядом вдавлень по шийці (рис. 5: 1—8). Тут зовсім немає кухонного посуду, прикрашеного наскрізними проколами. Морфологія та характер глиняного тіста, між іншим, не відрізняються від кераміки з Башти та Аршавського. Тут перева-

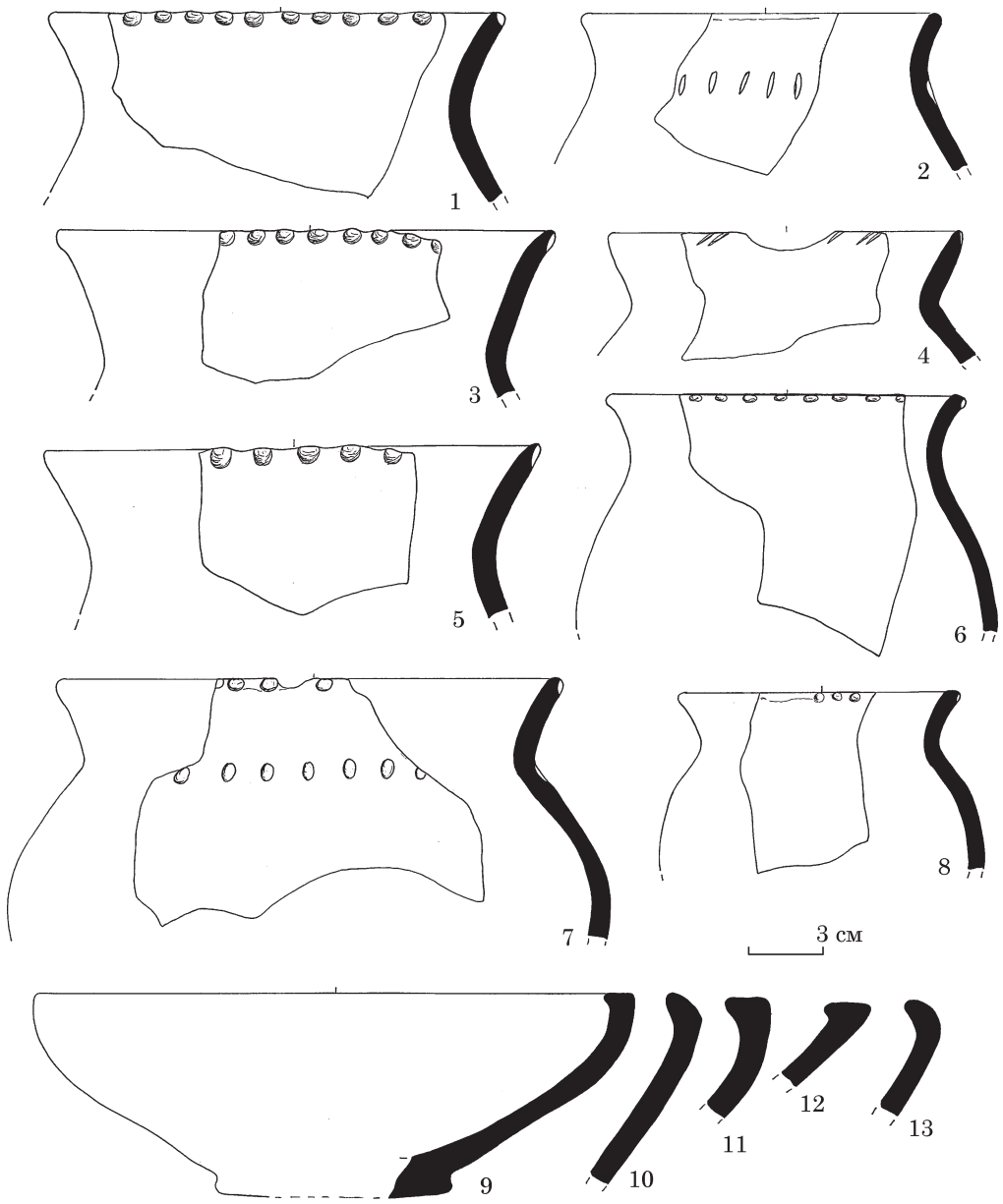

Рис. 5. Басівське городище, укріплення Малий Городок (дослідження Ю. Болтрика), фрагменти ліпленого посуду: 1—9 — горщики; 9—13 — миски

Fig. 5. Basivka hillfort, Maly Gorodok fortification (excavation of Yu. Boltryk), fragments of handmade pottery: 1—9 — pots; 9—13 — bowls

жають сильно профільовані форми та горщики з прямим широким різко відігнутим горлом (типи 3 і 4 за Костянтином Пеляшенком; Пеляшенко 2020, с. 28—29). Миски мають типові форми для лісостепових пам'яток скіфського часу (рис. 5: 9—13). Лисковані миски зарубинецького типу з відігнутими назовні вінцями тут не виявлені. Натомість Юрій Болтрик виділив окрему групу кухонного посуду, на якому переважно немає орнаменту. Це горщики, що були знайдені у верхньому шарі, вони мають округлий, прямо зрізаний або потовщений край вінець, коротку шийку, що переходить в округлий тулуб (рис. 7: 1—9). Тісто посудин грубе з домішкою шамоту та дрібної слюди, поверхня загладжена. Після консультації фахівців дана група посуду була інтерпретована як зарубинецька (Болтрик, Фиалко 1998а, с. 19—20).

У верхніх нашаруваннях знайдено кілька фрагментів глиняних курильниць (рис. 6: 1—5), що абсолютно аналогічні знахідкам з Башти, а також кілька уламків ліплених покришок (рис. 6: 6, 7). З металевих знахідок можна відзначити залізну пряжку-сюльгаму, зроблену з круглого у перетині дроту, рамка якої має розімкнуті закручені в спіраль кінці (рис. 7: 10).

Серед античної кераміки переважають амфори виробництва Сінопи (59,2 %) другого типу за класифікацією Сергія Монахова, час побутування яких визначено в межах кінця IV — середини / третьої чверті III ст. до н. е., у тому числі й дві ручки з клеймами першої — другої

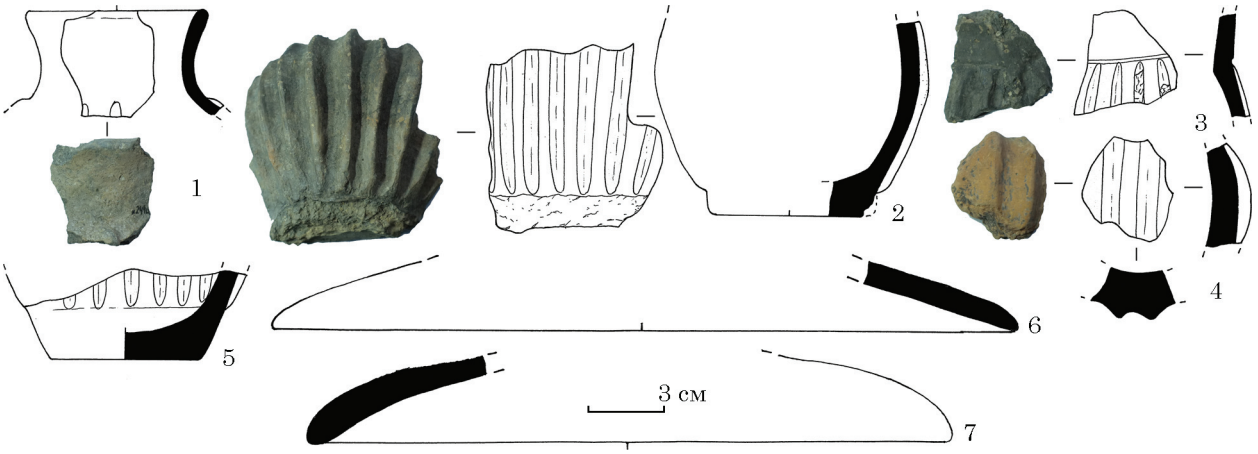

Рис. 6. Басівське городище, укріплення Малий Городок (дослідження Ю. Болтрика), фрагменти ліпленого посуду: 1—5 — курильниці; 9—13 — покришки

Fig. 6. Basivka hillfort, Malyy Gorodok fortification (excavation of Yu. Boltryk), fragments of handmade pottery: 1—5 — censers; 9—13 — lids

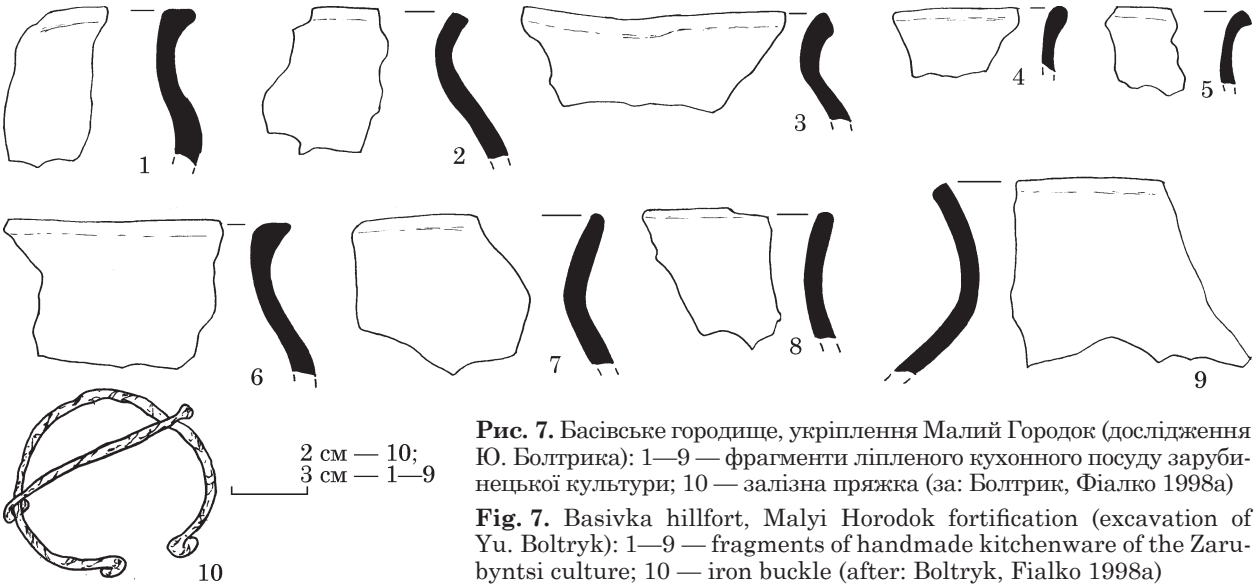

Рис. 7. Басівське городище, укріплення Малий Городок (дослідження Ю. Болтрика): 1—9 — фрагменти ліпленого кухонного посуду зарубинецької культури; 10 — залізна пряжка (за: Болтрик, Фіалко 1998а)

Fig. 7. Basivka hillfort, Malyi Horodok fortification (excavation of Yu. Boltryk): 1—9 — fragments of handmade kitchenware of the Zarubyntsi culture; 10 — iron buckle (after: Boltryk, Fialko 1998a)

чверті III ст. до н. е. Інші фрагменти відносяться до амфор Гераклеї, Херсонесу, Фасосу та Хіосу і датовані в межах IV ст. до н. е. (Болтрик, Фиалко 1998а, с. 14—16).

Таким чином, наявність у культурних нашаруваннях Басівського городища з одного боку античного керамічного імпорту та монет кінця IV — початку III ст. до н. е., а з іншого — предметів, пов'язаних із латенською культурною традицією, посуду зарубинецької культури, дозволяють зробити висновок про відсутність перерви у заселенні пам'ятки між кінцем скіфської епохи та появою західних впливів нової культурної традиції. Басівське городище існувало до II ст. до н. е., а можливо, навіть і пізніше й, імовірно, продовжувало виконувати роль територіального центру в мережі пам'яток басейну р. Сула.

Глинське городище. Пам'ятка розташована на відстані 1 км на захід від с. Глинськ Роменського р-ну Сумської обл. Городище побудовано на мису, обмеженому балками, що впадають в р. Локня, притоку правого берега Сули. Площа городища складає близько 14 га, воно має кругову систему фортифікації, що складається із земляного валу та рову. Пам'ятка розташована всього за 30 км на південь від Басівського городища. Вона так само була побудована та заселена осілими землеробсько-скотарськими племенами у скіфський час (друга половина VI—IV ст. до н. е.) та продовжила своє існування в останні століття до нашої ери.

Археологічні розкопки на городищі здійснювалися експедицією під керівництвом Анатолія Гейка впродовж трьох польових сезонів — із 1993 по 1995 р. У різних місцях пам'ятки було закладено два великі розкопи, загальна площа яких склала 1362 м^2 (Гейко 2000, с. 149). Втім виражений культурний шар та комплекси, які можна віднести до пізнього періоду існування городища, були зафіксовані лише в другому

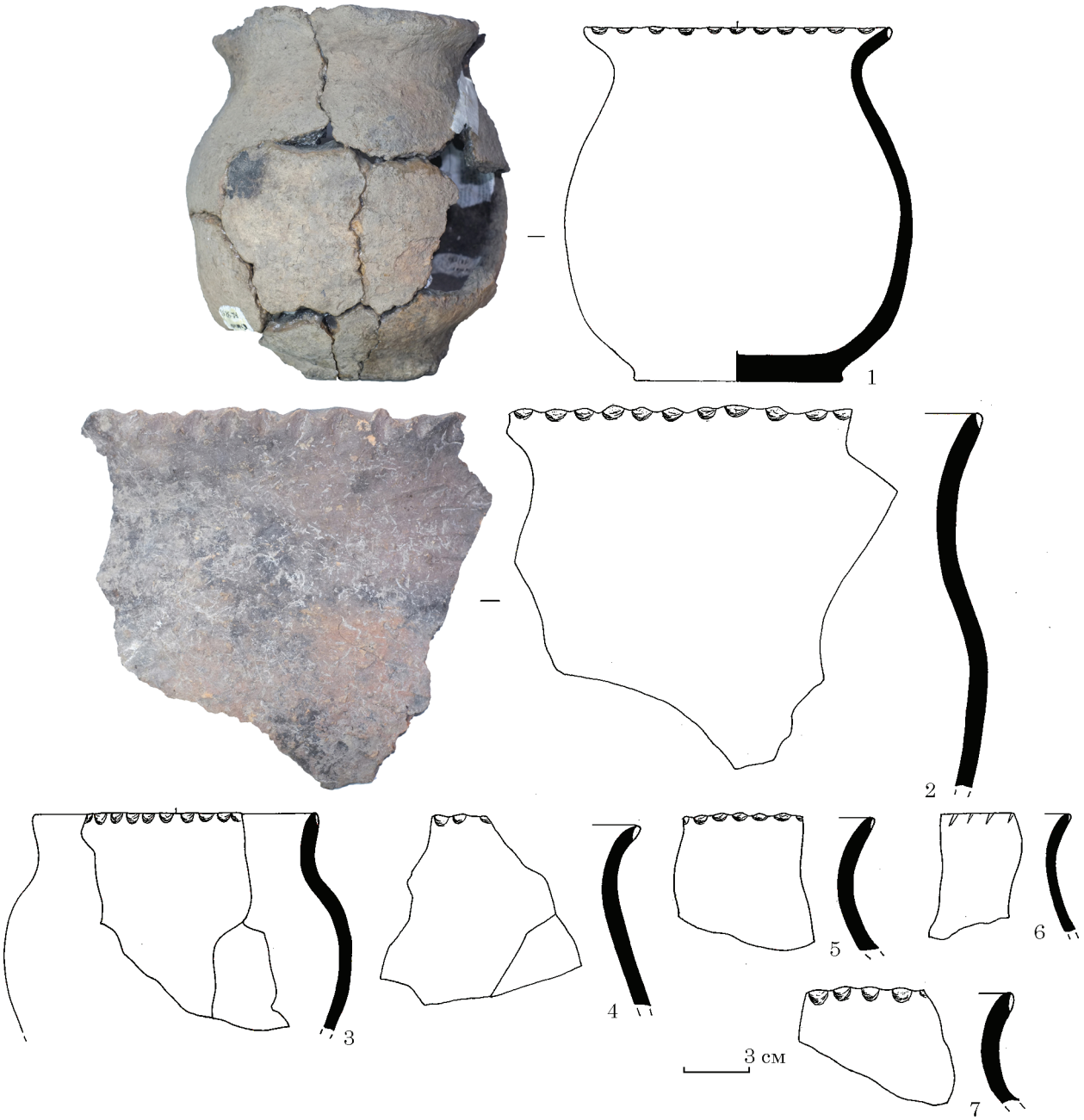

Рис. 8. Глинське городище (дослідження А. Гейка), фрагменти ліпленого кухонного посуду з пізнього шару пам'ятки

Fig. 8. Glinsk hillfort (excavation of A. Geiko), fragments of handmade kitchenware from the late layer of the site

розкопі (600 м^2), що знаходився в північній частині пам'ятки, тоді як у розкопі 1, закладеному в південній частині, виявлені лише окремі знахідки (Гейко, Болтрик 1994; 1995; Гейко 1996). Це умовно може свідчити про несуцільне заселення території городища в цей час та зменшення кількості місцевого населення, яке змінювало місце проживання на території самого городища.

Потужність культурних нашарувань у розкопі 2 сягала 0,2—0,6 м. Стерильного прошарку між знахідками скіфського часу та більш пізніми не зафіксовано. Можна виділити приміщення, яке було майстернею бронзоливарника. Воно було заглиблене у материк на 0,1 м, мало розмір 5,35 × 3,25 м, неправильну прямокутну форму із заокругленими кутами і дещо похилим дном. У центрі знаходилися скупчення попелу, очевидно, тут було вогнище. У заповненні об'єкта знайдено фрагменти тиглів та бронзоливарних шлаків, розвали мисок і горщиків. У одному з таких горщиків яйцеподібної форми, прикрашеному по краю пальцевими вдавленнями, виявлено ворварку (рис. 8: 1).

Знахідки з пізньоскіфського шару представлені фрагментами грубих ліплених горщиків, прикрашених по краю пальцевими відбитками, які стали рідше наноситися на сам виріб порів-

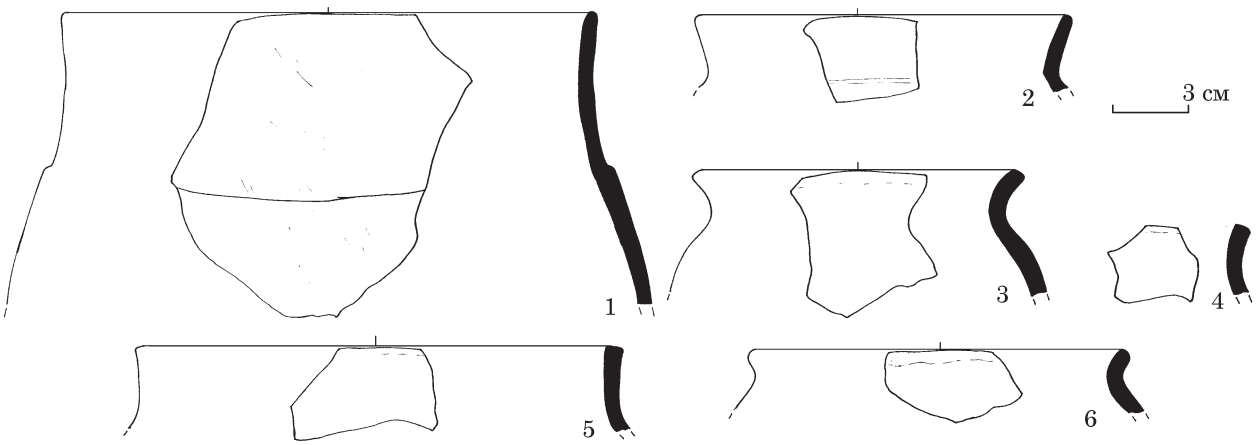

Рис. 9. Глинське городище (дослідження А. Гейка), фрагменти ліпленого кухонного посуду зарубинецької культури (за: Гейко 1996)

Fig. 9. Glinsk hillfort (excavation of A. Geiko), fragments of handmade kitchenware of the Zarubyntsi culture (after: Geiko 1996)

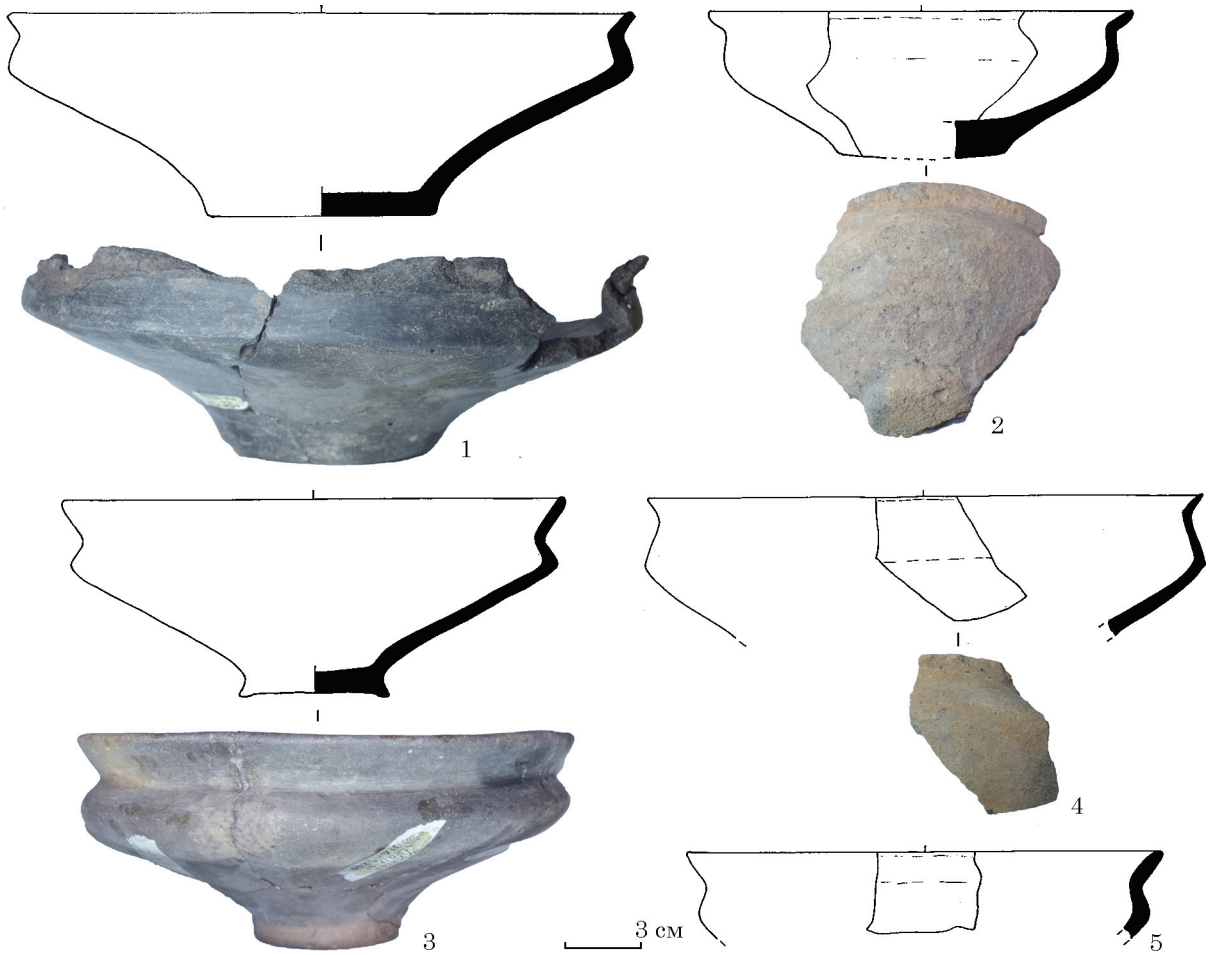

Рис. 10. Глинське городище (дослідження А. Гейка), ліплені миски зарубинецького типу з пізнього шару пам'ятки

Fig. 10. Glinsk hillfort (excavation of A. Geiko), handmade bowls of the Zarubyntsi type from the late layer of the site

няно з посудинами VI—IV ст. до н. е. (рис. 8: 1—5, 7), або ж насічками, зробленими прямим предметом: паличкою, кісткою, металевим стрижнем (рис. 8: 6). Дана група посуду за морфологією та характером формувальної маси не завжди має тотожність із керамікою попереднього скіфського періоду, зокрема це стосується органічних домішок. Окрім того, серед матеріалів можна виокремити групу кухонного посуду зарубинецької культури — неорнаментовані профільовані горщики, деякі з них мають прямі вінця або ж різко відігнуту пряму шийку (рис. 9).

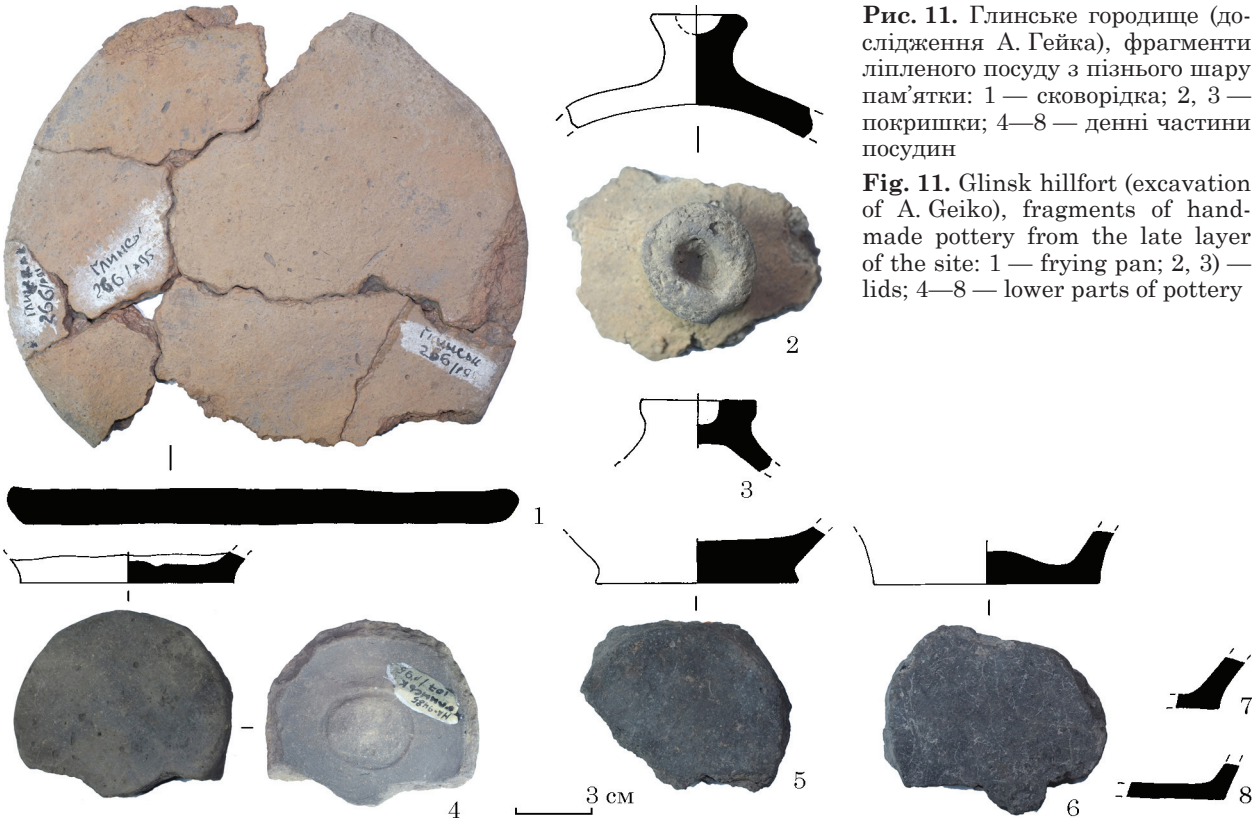

Рис. 11. Глинське городище (дослідження А. Гейка), фрагменти ліпленого посуду з пізнього шару пам'ятки: 1 — сковорідка; 2, 3 — покришки; 4—8 — денні частини посудин

Fig. 11. Glinsk hillfort (excavation of A. Geiko), fragments of handmade pottery from the late layer of the site: 1 — frying pan; 2, 3) — lids; 4—8 — lower parts of pottery

У керамічному комплексі також представлені фрагменти покришок, що не є характерними для попереднього періоду та мають аналогії на інших пам'ятках пізньоскіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу (рис. 11: 2, 3). Найбільший інтерес викликає серія мисок «зарубинецького» типу, що мають відігнуті назовні вінця, ребро або округлений корпус (рис. 10). Край вінець закінчується прямокутним зрізом або, навпаки, загострений. Більшість фрагментів, із яких вдається зробити археологічну реконструкцію загальної форми, мають лискована поверхню матового чорного або темно-сірого відтінків. Такі особливості як сильно відігнута назовні пряма шийка, що різко відділяється від плеча, вважаються ранніми ознаками керамічного комплексу зарубинецької культури (Пачкова 2008, с. 115—116). До зарубинецької традиції, безумовно, належить і круглий глиняний диск — сковорідка, неповний розвал якої походить із розкопу 2 (рис. 11: 1).

Разом з керамікою зарубинецької культури в розкопі були знайдені фрагменти грецьких амфор, серед яких слід відзначити ручку зі слідами ремонту, виготовлену на острові Кос (рис. 12: 2), що зроблена із двох круглих в розрізі частин (Гейко 1996, с. 11; 2000, с. 150, рис. 1: 14). Про неможливість точнішого датування лише по самій двоствольній ручці коської амфори вже вказувалося вище. Однак, зважуючи на контекст знахідки, її безумовно можна віднести до пізнього періоду існування пам'ятки, що засвідчує потрапляння імпорту, хоча й в значно менших обсягах, аніж це зафіксовано на Басівці.

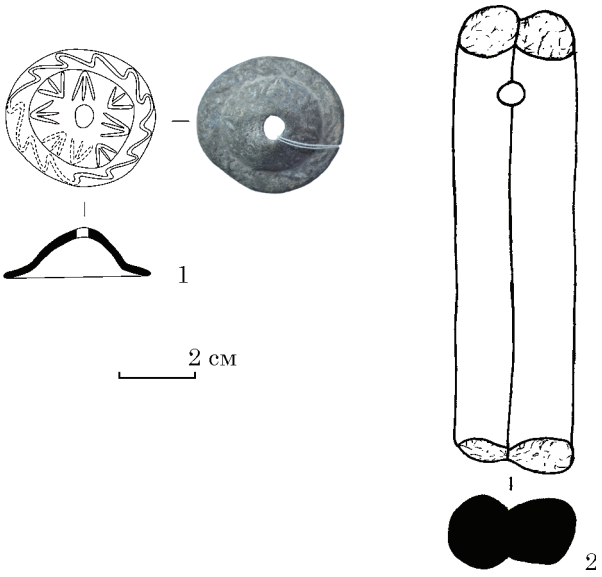

Рис. 12. Глинське городище (дослідження А. Гейка), матеріали з пізнього шару пам'ятки: 1 — ворворка; 2 — ручка амфори (1 — срібло?; 2 — глина)

Fig. 12. Glinsk hillfort (excavation of A. Geiko), materials from the late layer of the site: 1 — a roundel; 2 — an amphora handle (1 — silver?; 2 — clay)

Ще одну цікаву знахідку можна розглядати як таку, що датує. Це орнаментована ворварка, виготовлена з кольорового металу (срібло?). Ворварка має неправильно круглу в плані

форму та невеликий отвір — 0,5 см у центральній частині. У профілі знахідка має так звану «умбоноподібну» випуклу круглу форму з прямими полями (рис. 12: 1). Зовнішня поверхня ворварки має суцільний рельєфний декор: хвилеподібний зиґзаґ або меандр по краю та ряд трипалих пальмет, що розташовані по внутрішньому колу (Гейко 1996, с. 11).

Хоча точної відповідності орнаменту не вдалося знайти, аналогічні за морфологією «умбоноподібні» ворварки з отвором у центрі походять із ритуальних скарбів або так званих «дивних комплексів»: станиця Качалинска, Бревичень, Мар'ївка, Прочноокопська (Сергацков 2009, с. 151—152, рис. 4—5; Симоненко 2020, с. 116, рис. 8). Орнамент у вигляді меандру по краю відомий на срібних кінських фалярах, що також походять із ритуальних скарбів (Старобільськ, Таганрог, Балаклія) (Костенко 1982, с. 98, рис. 10). На сьогоднішній день в літературі не існує єдиної думки стосовно майже всіх аспектів ритуальних скарбів: соціальної, етнічної, сакральної інтерпретації, у тому числі й більш вузького датування цих комплексів у межах III—I ст. до н. е. (Зайцев 2012; Симоненко 2020; 2021). Стосовно ж комплексів з «умбоноподібними» ворварками, то тут також існують розбіжності в датуванні. Ритуальний скарб зі станиці Качалинської Ігор Сергацков відніс загалом до II ст. до н. е., не виключаючи навіть першу половину I ст. до н. е. (Сергацков 2009, с. 157). Олександр Симоненко визначає хронологічну позицію ритуальних депозитів з ворварками останніми двома століттями до нашої ери (Симоненко 2020, с. 114). Нещодавно була запропонована більш рання дата для комплексу Бревичень. Віталій Сініка відносить даний скарб до кінця III — першої чверті II ст. до н. е. В якості аргументів датування окремих категорій предметів наведені більш ранні аналогії (Синика 2023, с. 364—365). Також автор звернув увагу на морфологічну схожість срібних ворварок з Бревичень та бронзової бляхи з поховання на лівобережжі Дністра Тирасполь/1980, в якому була знайдена синопська світлоглиняна амфора з клеймом, датована кінцем 30-х рр. III ст. до н. е. (Синика, Четвертиков, Тельнов 2014, с. 211, рис. 1: 3). Отже, ворварка з Глинського городища, як окрема знахідка, поки що може бути датована в межах від кінця III до I ст. до н. е., що синхронізується з двома першими хронологічними групами зарубинецької культури, а також пізнім шаром Басівського городища.

Поховальні комплекси. Окрім нашарувань на городищах скіфського часу, в басейні р. Сула відомо кілька поховальних комплексів, що відносяться до останніх трьох століть до нашої ери. Ці поховання також знайдені в межах відомих курганних могильників попереднього періоду. Мова йде про Басівку, Вовківці та Лубни (уроч. Замкова Гора). Слід зазначити, що комплекси були зафіксовані під час досліджень кінця XIX — початку XX ст., а інформація про обставини знахідок в основному дуже фрагментарна та неточна.

1. Басівка. У другому томі каталогу «Древности Приднепровья» є фотографія та короткий опис глиняної миски зарубинецького типу, що походить з Басівки (рис. 13: 1). Миска виготовлена з темної глини, має широкі слабо відігнуті вінця, звужену шийку та округлий корпус без помітного ребра (Ханенко, Ханенко 1899, с. 40, табл. 34: 655). Обставини знахідки не вказані в каталозі. Більш детальні відомості навели автори першого зводу зарубинецьких старожитностей, вказавши, що миска була знайдена під час досліджень Олександра Бобринського в кургані 3 (Махно, Самойловский 1959, с. 21). За морфологічними ознаками ця миска, що має практично вертикальну широку шийку, може бути зарахована до пізньої фази розвитку класичної зарубинецької культури, дата якої визначається в межах другої половини I ст. до н. е. — початку I ст. н. е. (Пачкова 2008, с. 116—117, рис. 44: 8).

2. Вовківці. У третьому томі каталогу «Древности Приднепровья» розміщено фотознімки декількох предметів, що також відносяться до періоду останніх століть до нашої ери. Мова йде про дві бронзові фібули (рис. 13: 2, 3) та золоте кільце (Ханенко, Ханенко 1900, табл. 44: 355—356, 462). На відміну від обставин виявлення миски з Басівки, у тексті каталогу міститься опис комплексу, в якому були знайдені предмети. Це був курган, що мав висоту 1,4 м. У східній частині насипу на глибині 1 м було зафіксовано шар перепаленого до червоного кольору ґрунту. Розміри цього майданчика складали 2 × 3 м. У центрі зафіксовано сліди вогнища — купу попелу, в якому знайдені перепалені кістки людини з двома фібулами. Окрім знахідок, розміщених у каталозі, в тексті також згадуються скляні намистини зі слідами дії вогню, що були виявлені у залишках вогнища, дві миски та невеликий горщечок зі скляними намистинами всередині. Поряд із горщиком було бронзове дзеркало (Ханенко, Ханенко 1900, с. 8—9). Інших поховальних комплексів у курганному насипі не було виявлено.

Подальша доля цих знахідок невідома. Однак фотознімки двох фібул дозволяють встановити дату поховання, що було здійснено за обрядом кремації в курганному насипі. Обидві вони відносяться до типів застібок середньолатенської схеми. Фібули з вісімкоподібними петлями на спинці характерні для хронологічної фази Латен С1. Вони відомі серед старожитностей першого хронологічного періоду зарубинецької культури та датуються кінцем III — початком II ст. до н. е. (Пачкова 2008, с. 71—72, рис. 25.). Аналогії фібулам з Вовківців знайдені в похованнях могильника Глинне. Комплекси з таки-

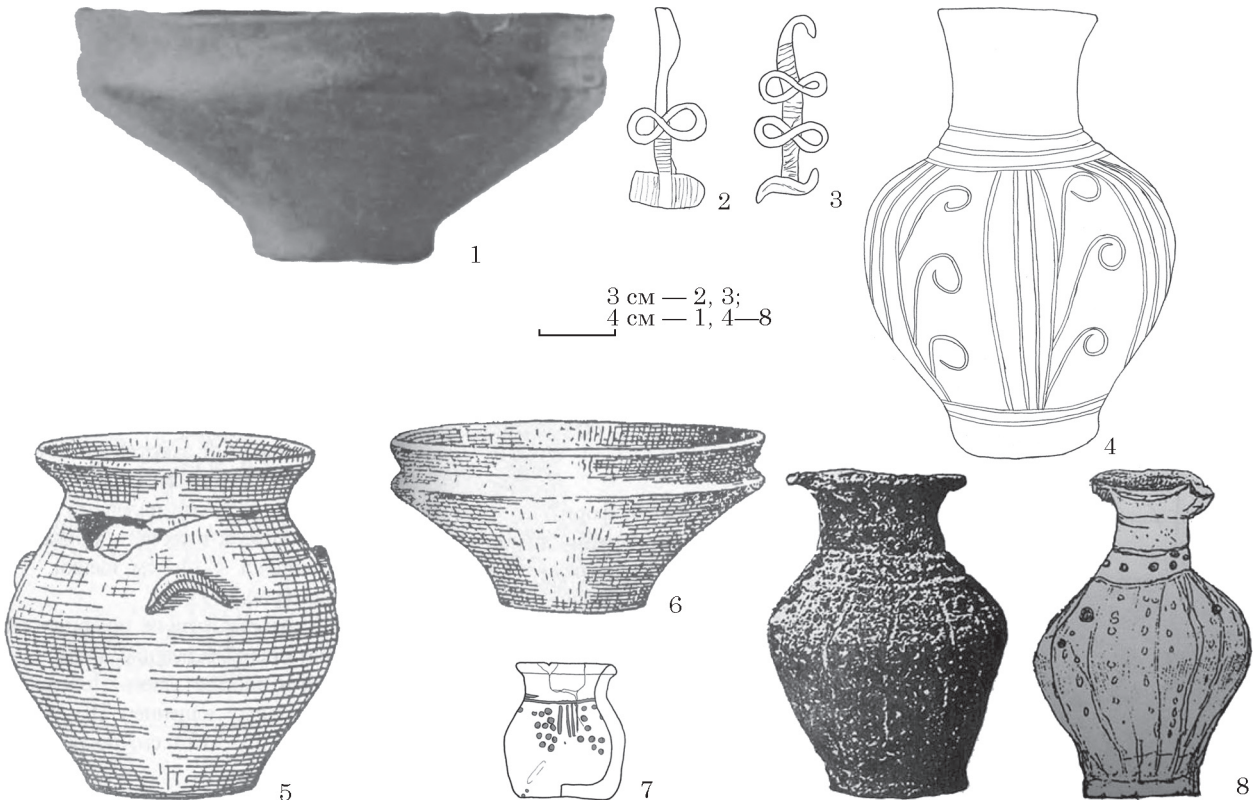

Рис. 13. Матеріали з поховальних комплексів на Сулі: 1 — миска зарубинецького типу, Басівка, курган 3; 2, 3 — фібули, Вовківці, дослідження С. Мазаракі; 4 — курильниця, Вовківці (2—4 — рисунок по фото); 5—7 — горщик, миска та курильниця, Лубни, Замкова Гора, 1881 р.; 8 — курильниця, Лубни, Замкова Гора, 1882 р. (1, 4—7 — глина; 2, 3 — бронза; за: 1 —Ханенко, Ханенко 1899; 2, 3 — Ханенко, Ханенко 1900; 4 — Примак 2019; 5, 6 — Махно 1965; 7 — Луговий, Коваленко, Лугова 2016; 8 — Камінський 1992)

Fig. 13. Materials from burial complexes on the Sula: 1 — Zarubyntsi type bowl, Basivka, barrow 3; 2, 3 — brooches, Vovkivtsi, excavation of S. Mazaraki; 4 — censer, Vovkivtsi (2 —4 — drawing based on photo); 5—7 — pot, bowl and censer, Lubny, Zamkova Gora, 1881; 8 — censer, Lubny, Zamkova Gora, 1882 (1, 4—7 — clay; 2, 3 — bronze; after: 1 — Khanenko, Khanenko 1899; 2, 3 — Khanenko, Khanenko 1900; 4 — Prymak 2019; 5, 6 — Makhno 1965; 7 — Lugovyi, Kovalenko, Lugovaya 2016; 8 — Kaminsky 1992)

ми фібулами датовані за знахідками античного імпорту від третьої чверті III до першої чверті II ст. до н. е. (Тельнов, Четвертиков, Синика 2016, с. 888—889, рис. 442; 455).

3. Вовківці. Нещодавно була опублікована ще одна знахідка з могильника Вовківці. Це глиняна курильниця, знайдена Михайлом Семенчиком на початку XX ст. неподалік від кургану Каратушина Могила (Примак 2019, с. 114). Курильниця виготовлена у формі невеликого глечика, що має звужену шийку, високе горло, та округлий тулуб. Прикрашена вона прокресленим орнаментом: ряди горизонтальних ліній у нижній частині та в місці переходу шиї в тулуб, а також вертикальні лінії та завитки в середній частині (рис. 13: 4). За морфологією і рисами орнаменту ця курильниця знаходить найбільш близькі паралелі серед пізньоскіфських старожитностей Криму, що походять із нашарувань II—I ст. до н. е. (Синика, Меньшикова, Тельнов 2014, с. 77—79, рис. 12).

На жаль, будь-які інші деталі та обставини знахідки не відомі.

4. Лубни, Замкова Гора (1881 р.). Два впускні поховання виявлені Федором Камінським у 1880-х рр. в курганах скіфського часу. Методика тогочасних розкопок та неоднозначне пояснення науковцями письмових джерел, які стосуються цих досліджень, стали причиною змішування поховальних комплексів. Це стосується як нумерації курганів, так і самих знахідок. Стародавні грабіжники, що пошкодили могили, також зробили свій «внесок» у тлумачення археологічних знахідок. Тому знахідки із Лубен не один раз висвітлювалися в літературі, кожного разу набуваючи нової інформації та інтерпретації поховального обряду.

Нещодавно, полтавські музейники Роман Луговий, Оксана Коваленко та Любов Лугова ще раз розглянули знахідки із Замкової Гори. Вони, базуючись на аналізі першоджерел, а саме записів першого тому «Каталогу Археологічного відділу музею», «Каталог собрания археологических и исторических древностей Екатерины Николаевны Скаржинской» та щоденникових записів розкопок, які вів Федір Ка-

мінський, прийшли до висновку, що останній у 1881 та 1882 рр. розкопав два кургани, які, окрім основних поховань скіфського часу, містили й два впускні поховання останніх століть I тис. до н. е. (Луговий, Коваленко, Лугова 2016, с. 32—41). Цієї думки дотримуються й автори даної статті.

Поховання 1881 р. виявлено у насипі кургану, який мав висоту 2,9 м та діаметр 23 м, він був найбільшим у межах могильника скіфського часу, що складався з 35 насипів.

Поховання знаходилося у центральній частині кургану. У шарі попелу виявлено окремі кістки померлого. Автори публікації стверджують, що у збереженій антропологічній колекції, яка походить із цього поховання, наявні кістки людини, як обпалені, так й без слідів вогню. Крім того, серед них зустрічалися кісткова основа кігтя ведмедя, уламок кістяного стрижня рогу козла, шматочки оплавленого зеленкуватого скла (намистин?) (Луговий, Коваленко, Лугова 2016, с. 36).

Ліворуч, біля плеча небіжчика стояв ліплений горщик глекоподібної форми, з широко відігнутими вінцями та опукло-біконічним корпусом. На плічках прикрашений підковоподібними наліпами (рис. 13: 5). Зовнішня поверхня лискована і має сіро-чорний колір. Над правим плечем покійного знаходилася ліплена миска з кісткою коня. Миска відкритого типу, з конічно розведеними вінцями, з чітко виділеними плечами, мала лисковану зовнішню поверхню (рис. 13: 6).

Над ногами померлої або померлого виявлена ліплена курильниця, зі слідами смолистих речовин всередині, прикрашена прокресленими ямками та вертикальними лініями (рис. 13: 7).

5. Лубни, Замкова Гора (1882 р.). Впускне поховання 1882 р. Інформація про розміри кургану відсутні. Під час розкопок у центрі насипу виявлено сліди вогнища округлої форми, ще чотири вогнища розташовувалися з чотирьох боків розкопу, утворюючи квадрат зі сторонами близько 1,5 м. У заповненні насипу було виявлено ліплену курильницю, яка мала широкий округло-біконічний тулуб, невисоку шийку і розширені сплощені вінця, пласке дно із невеликою закраїною (рис. 13: 8). Угорі на плечах курильниця прикрашена двома горизонтальними ритованими лініями, між якими розміщено ряд ямок та наскрізних проколів: «Тулуб орнаментовано ритованими вертикальними лініями, простір між якими заповнений рядами ямок, частина з яких були наскрізними» (Луговий, Коваленко, Лугова 2016, с. 32—41).

Цілком можливо, що до цього поховання слід віднести і скляні оплавлені намистини. Подібні знахідки оплавленого скла зафіксовані й у впускному похованні 1881 р. Окрім того, у насипі виявлено кістки коня, свині, фрагменти кераміки із жорствою у формувальній масі, але пов'язати їх із впускним чи основним похованнями неможливо.

Отже, щодо поховального обряду періоду III—I ст. до н. е. на Сулі: на сьогоднішній день ми маємо лише кілька поховань, що були здійснені за обрядами кремації та, можливо, інгумації в насипах курганів або на рівні давнього горизонту, а також окремі знахідки цього часу, що виявлені в межах курганних могильників скіфського часу.

Жодного ґрунтового кремаційного могильника класичної зарубинецької культури тут не виявлено, що є одним із головних контраргументів стосовно версії щодо повноцінного поширення на цій території носіїв даної культурної традиції. У свою чергу ми взагалі не маємо для цього періоду на даній території якоїсь представницької серії поховань.

Висновки. На підставі аналізу представлених в статті матеріалів можна висловити деякі думки стосовно подій, що відбувалися в Посуллі між кінцем скіфської епохи та появою тут пам'яток пізньозарубинецької культури типу Картамишево 2. Слід визнати, що на сьогоднішній день ми маємо дуже обмежену джерельну базу. Подолати цю проблему можна кількома шляхами. Проведенням розвідувальних робіт та детальним ознайомленням із матеріалами археологічних розвідок попередніх років, з обов'язковим визначенням характерних ознак цього періоду, передусім для керамічного комплексу, що, можливо, дасть змогу виявити нові пам'ятки. А також продовженням систематичних робіт на пам'ятках, де вже зафіксовані культурні нашарування останніх століть до нашої ери, мова йде в першу чергу про Басівське та Глинське городища.

З одного боку, ми маємо брак археологічних пам'яток у регіоні для періоду, починаючи з кінця IV ст. до н. е. і до середини I ст. н. е.: два городища, відсутність відкритих поселень та незначна кількість поховальних комплексів. З іншого боку, така пам'ятка як Басівське городище дає матеріали, що аж ніяк не свідчать про затухання на цій території життя наприкінці IV—III ст. до н. е. Велика кількість фрагментів амфор, знахідки монет — все вказує на розвинені для цього періоду торговельні контакти, що за обсягами ніяк не поступаються попередньому часу. А з огляду на датування матеріалів Малого Городка переважно пізнім періодом, то можна казати навіть про розширення заселеної території пам'ятки.

Питання про тяглість життя на городищах Посулля вирішується позитивно з огляду на стратиграфію та змішаний характер матеріального комплексу Глинського і Басівського городищ. Очевидно, в III—I ст. до н. е. городища продовжують функціонувати, а населення проживати за їхньою укріпленою лінією. Кераміка з верхнього шару пам'яток містить як заруби-

нецькі, так і місцеві лісостепові традиції. Новаціями в керамічному комплексі цього періоду можна назвати ліплені курильниці у вигляді невеликих глечиків, прикрашених канелюрами, а також покришки з центральною конічною ручкою. Обидві форми знаходять паралелі в пізньоскіфській степовій культурі.

Окрім зарубинецької кераміки, маємо серію артефактів західного походження, що отримали в літературі назву предмети латенського кола. Передусім це фібули середньолатенської схеми та бронзовий браслет з рубчиками. Скоріш за все, їх потрапляння сюди пов'язано також із носіями зарубинецької культури, інфільтрація яких у місцеве середовище відчувається в матеріалах поселень і поховань.

Щодо поховального обряду, то поки ми маємо лише окремі речі з двох комплексів та ще три поховання, для яких є більш-менш прийнятні описи. Впускні поховання здійснені у курганах скіфського часу та всі вони мають сліди дії вогню, що може бути пов'язано з ритуальним тілоспаленням.

Утім, версія про змішані зарубинецько-сарматські ознаки поховального ритуалу не витримує критики. Територіально найближчі ранньосарматські поховання, що датовані II—I ст. до н. е., фіксуються в північній частині степу, в басейнах річок Орілі та Самари. Обряд та інвентар цих комплексів кардинально відрізняються від поховань у Лубнах та Вовківцях. Зважаючи на обмежену кількість досліджених поховальних пам'яток, про взаємини між сарматами-кочовиками та осілим місцевим населенням нині важко щось говорити.

Таким чином, пам'ятки басейну Сули останніх століть до нашої ери відзначаються змішаним характером місцевого лісостепового, зарубинецького та, можливо, пізньоскіфського степового компонентів. Навряд чи слід вважати цю територію зоною повноцінного розповсюдження зарубинецької культури, проти цього говорять відсутність кремаційних могильників та чистих зарубинецьких поселенських комплексів. При відчутній малозаселеності, більш ймовірно, цей регіон був своєрідною контактною зоною різних культурних традицій. Відображення цього ми знаходимо як у неординарності поховальних комплексів, так і в змішаному характері поселенських матеріалів.

ЛІТЕРАТУРА

Білинський, О. О. 2013. Нові матеріали з Басівського городища на Посуллі. *Магістеріум. Археологічні студії*, 53, с. 28-32.

Болтрик, Ю. В., Бунятян, К. П., Фіалко, О. Є. 1994. *Звіт про роботу Басівського загону експедиції «Сула» за 1992 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1992/7.

Болтрик, Ю. В., Бунятян, К. П. 1994. *Звіт про роботу Басівського загону експедиції «Сула» за 1993 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1993/55.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 1995. Басовское городище — центр Посульского узла памятников эпохи раннего железа. *Древности 1995. Харьковский историко-археологический ежегодник*, с. 40-43.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, О. Є. 1998a. *Отчет о работе экспедиции Сула—1994.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1994/124.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, О. Є. 1998b. *Отчет о работе экспедиции Сула—95.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1995/109.

Гейко, А. В., Болтрик, Ю. В. 1994. *Звіт про польові дослідження на Глинському городищі експедиції Національного музею заповідника українського гончарства в 1993 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1993/41.

Гейко, А. В., Болтрик, Ю. В. 1995. *Звіт про археологічні розкопки на Глинському городищі експедиції Національного музею-заповідника Українського гончарства в 1994 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1994/36.

Гейко, А. В. 1996. *Звіт про дослідження в Сумській та Полтавській областях археологічної експедиції Державного музею-заповідника українського гончарства в 1995 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1995/95.

Гейко, А. В. 2000. Городище раннього залізного віку поблизу с. Глинськ. *Археологія*, 3, с. 149-153.

Еременко, В. Е. 1997. *«Кельтская вуаль» и зарубинецкая культура. Опыт реконструкции этнополитических процессов III—II вв. до н. э. в Центральной и Восточной Европе.* Санкт-Петербург: СПбУ.

Зайцев, Ю. П. 2012. Северное Причерноморье в III—II вв. до н. э.: ритуальные клады и археологические культуры (постановка проблемы). В: Тельнов, Н. П. (ред.). *Древности Северного Причерноморья III—II вв. до н. э. Международная научная конференция, Тирасполь, 16—19 октября 2012 г.* Тирасполь, с. 67-72.

Зуев, В. Ю. 1999. О путях решения «проблемы III в. до н. э.» в периодизации археологических памятников сарматской эпохи. *Stratum plus*, 3, с. 305-324.

Ильинская, В. А. 1948. *Верхнесульская экспедиция 1947 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1947/16.

Ильинская, В. А. 1958. *Новые раскопки на городище у с. Басовка в 1957 году.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1957/11.

Ильинская, В. А. 1960. *Отчет о работе Среднеднепровской экспедиции ИА АН УССР.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1959/7.

Ильинская, В. А. 1961. Позднескифский слой Басовского городища. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 11, с. 59-63.

Іллінська, В. А. 1965. Басівське городище. *Археологія*, 18, с. 48-75.

Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья).* Киев: Наукова думка.

Камінський, Ф. 1992. *Федір Камінський (1845—1891). Наукова та епістолярна спадщина*. Укладачі Т. П. Пустовіт, О. Б. Супруненко. Полтава: Облстатвидав.

Корж, А. А. 2022. Дослідження Басівського городища. *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.*, с. 283-284.

Корж, А. А. 2023. Дослідження Басівського городища у 2021—2022 рр. *Археологічні дослідження в Україні 2022 р.*, с. 235-238.

Костенко, В. И. 1983. *Сарматские памятники Днепро-Донского междуречья III в. до н. э. — середины III в. н. э.* Днепропетровск: ДГУ.

Кропотов, В. В. 2010. *Фибулы Сарматской эпохи*. Киев: АДЕФ-Украина.

Кулатова, И. Н., Супруненко, А. Б. 1999. Памятники времени проникновения сармат в Днепровское лесостепное Левобережье. *Полтавський археологічний збірник 1999*, с. 134-161.

Кулатова, І. М., Супруненко, О. Б., Терпиловський, Р. В. 2005. *Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини*. Київ; Полтава: Археологія.

Кухаренко, Ю. В. 1964. *Зарубинецкая культура*. Свод археологических источников, Д1—19. Москва: Наука.

Луговий, Р. С., Коваленко, О. В., Лугова, Л. М. 2016. Розкопки Ф. І. Камінського 1881 і 1882 рр. на Замковій горі у Лубнах. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Старожитності Посулля*. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, с. 32-41.

Макаренко, Н. Е. 1907. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. *Известия императорской археологической комиссии*, 22, с. 38-90.

Максимов, Е. В. 1972. *Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры*. Киев: Наукова думка.

Максимов, Е. В. 1982. *Зарубинецкая культура на территории УССР*. Киев: Наукова думка.

Махно, Е. В., Самойловский, И. М. 1959. Зарубинецкие памятники в лесотепном Приднепровье (материалы к археологический карте). *Материалы и исследования по археологи СССР*, 70, с. 11-21.

Махно, Є. В. 1965. Поховання на Замковій Горі в Лубнах (Розкопки Ф. Камінського 1881 р.). *Археологія*, 18, с. 185-189.

Монахов, С. Ю. 2014. Косские и псевдокосские амфоры и клейма. *Stratum plus,* 3, с. 195-222.

Папанова, В. А. 2002. Амфора с клеймом ANTI/ ΦΙΛΟΥ из некрополя Ольвии. В: Толочко, П. П. (ред.). *Северное Причерноморье в античное время. Сборник научных трудов к 70-летию С. Д. Крыжицкого*. Киев: ИА НАН Украины, с. 76-78.

Пачкова, С. П. 2006. *Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы*. Киев: ИА НАН Украины.

Пеляшенко, К. Ю. 2020. *Ліплений посуд скіфського часу населення Дніпро-Донецького Лісостепу*. Київ; Котельва: ІА НАН України; ІКЗ «Більськ».

Пеляшенко, К. Ю., Шапорда, О. М. 2024. Археологічні розкопки на Котелевському городищі в 2023 році. *Археологічні дослідження Більського городища 2023*, с. 122-157.

Полин, С. В. 2017. Сарматское завоевание Северного Причерноморья (современное состояние проблемы). *Археология евразийских степей*, 3, с. 224-244.

Приймак, В. В. 2019. До історії вивчення мікрорегіонів Дніпровського Лісостепового Лівобережжя I—II тис. н. е. (В. П. Андрієнко та М. М. Семенчик). *Старожитності Лівобережного Подніпров'я 2019*, с. 109-116.

Рудинський, М. 1928. *Археологічні збірки Полтавського державного музею*. Полтава.

Сергацков, И. В. 2009. «Клад» II в. до н. э. из окрестностей станицы Качалинской. *Российская археология*, 4, с. 149-159.

Симоненко, А. 2020. Ритуальный депозит II—I вв. до н. э. из Брэвичень. *Revista Arheologică*, 16, 1, с. 108-120.

Симоненко, А. В. 2021. К хронологии «кладов» конского снаряжения раннесарматского времени. *Stratum plus*, 4, с. 25—48.

Синика, В. С. 2023. *Скифская археологическая культура III—II вв. до н. э. Северо-Западного Причерноморья*. Кишинэу; Тирасполь: Stratum plus.

Синика, В. С., Меньшикова В. А., Тельнов, Н. П. 2014. Лепные курильницы из памятников Северного Причерноморья IV—I вв. до н. э. *Stratum plus*, 3, с. 65-101.

Синика, В., Четвертиков, И., Тельнов, Н. Материалы из разрушенных скифских погребальных комплексов IV—II вв. до н. э. на левобережье Нижнего Днестра. *Revista Arheologică*, 10, 1—2, с. 210-217.

Синиця, Є. 2013. Ще раз про взаємовідносини між сарматами та носіями зарубинецької археологічної культури. *Етнічна історія народів Європи*, 40, с. 15-21.

Скорый, С., Зимовец, Р. 2014. К проблеме товарно-денежных отношений у населения Восточноевропейской Лесостепи в скифскую эпоху. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*, 21, с. 141-156.

Тельнов, Н. П., Четвериков, И. А., Синика, В. С. 2016. *Скифский могильник III—II вв. до н. э. у с. Глиное*. Тирасполь: Stratum plus.

Ханенко, Б. И., Ханенко, В. Н. 1899. *Древности Приднепровья*. 2. Киев: С. В. Кульженко.

Ханенко, Б. И., Ханенко, В. Н. 1900. *Древности Приднепровья*. 3. Киев: С. В. Кульженко.

Щукин, М. Б. 1994. *На рубеже эр. Опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н. э. — I в. н. э. в Восточной и Центральной Европе.* Санкт-Петербург: Фарн.

Dressel, H. 1899. *Corpus Inscriptionum Latinarum*, XV. Berlin.

Lamboglia, N. 1955. Sulla cronologia della anfore romane de eta republicana (II—I secolo a. c). *Revista di Studi Liguri*, 21, p. 241-270.

REFERENCES

Bilynskyi, O. O. 2013. Novi materialy z Basivskoho horodyshcha na Posulli. Mahisterium. *Arkheolohichni studii*, 53, s. 28-32.

Boltryk, Yu. V., Buniatian, K. P., Fialko, O. Ye. 1994. *Zvit pro robotu Basivskoho zahonu ekspedytsii «Sula» za 1992 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1992/7.

Boltryk, Yu. V., Buniatian, K. P. 1994. *Zvit pro robotu Basivskoho zahonu ekspedytsii «Sula» za 1993 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1993/55.

Boltrik, Yu. V., Fialko, E. E. 1995. Basovskoe gorodishche — tsentr Posulskogo uzla pamiatnikov epokhi rannego zheleza. *Drevnosti 1995. Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii ezhegodnik*, s. 40-43.

Boltrik, Yu. V., Fialko, O. Є. 1998a. *Otchet o rabote ekspeditsii Sula—1994.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1994/124.

Boltrik, Yu. V., Fialko, E. E. 1998b *Otchet o rabote ekspeditsii Sula—95.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1995/109.

Heiko, A. V., Boltryk, Yu. V. 1994. *Zvit pro polovi doslidzhennia na Hlynskomu horodyshchi ekspedytsii Natsionalnoho muzeiu zapovidnyka ukrainskoho honcharstva v 1993 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1993/41.

Heiko, A. V., Boltryk, Yu. V. 1995. *Zvit pro arkheolohichni rozkopky na Hlynskomu horodyshchi ekspedytsii Natsionalnoho muzeiu-zapovidnyka Ukrainskoho honcharstva v 1994 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1994/36.

Heiko, A. V. 1996. *Zvit pro doslidzhennia v Sumskii ta Poltavskii oblastiakh arkheolohichnoi ekspedytsii Derzhavno-*

ho muzeiu-zapovidnyka ukrainskoho honcharstva v 1995 r. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1995/95.

Heiko, A. V. 2000. Horodyshche rannoho zaliznoho viku poblyzu s. Hlynsk. *Arkheolohiia*, 3, s. 149-153.

Eremenko, V. E. 1997. *«Keltskaia vual» i zarubinetskaia kultura. Opyt rekonstruktsii etnopoliticheskikh protsessov III—II vv. do n. e. v Tsentralnoi i Vostochnoi Evrope.* Sankt-Peterburg: SPbU.

Zaitsev, Yu. P. 2012. Severnoe Prichernomore v III—II vv. do n. e.: ritualnye klady i arkheologicheskie kultury (postanovka problemy). In: Telnov, N. P. (ed.). *Drevnosti Severnogo Prichernomoria III—II vv. do n. e. Mezhdunarodnaya nauchnaya konferentsiya, Tiraspol, 16—19 oktiabria 2012 g*. Tiraspol, s. 67-72.

Zuev, V. Yu. 1999. O putiakh resheniia «problemy III v. do n. e.» v periodizatsii arkheologicheskikh pamiatnikov sarmatskoi epokhi. *Stratum plus*, 3, s. 305-324.

Ilinskaia, V. A. 1948. *Verkhnesulskaia ekspeditsiia 1947 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1947/16.

Ilinskaia, V. A. 1958. *Novye raskopki na gorodishche u s. Basovka v 1957 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1957/11.

Ilinskaia, V. A. 1960. *Otchet o rabote Srednedneprovskoi ekspeditsii IA AN USSR.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1959/7.

Ilinskaia, V. A. 1961. Pozdneskifskii sloi Basovskogo gorodishcha. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*, 11, s. 59-63.

Illinska, V. A. 1965. Basivske horodyshche. *Arkheolohiia*, 18, s. 48-75.

Ilinskaia, V. A. 1968. *Skify Dneprovskogo Lesostepnogo Levoberezhia (kurgany Posulia).* Kiev: Naukova dumka.

Kaminskyi, F. 1992. *Fedir Kaminskyi (1845—1891) Naukova ta epistoliarna spadshchyna.* Ukladachi T. P. Pustovit, O. B. Suprunenko. Poltava: Oblstatvydav.

Korzh, A. A. 2022. Doslidzhennia Basivskoho horodyshcha. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2020 r.*, s. 283-284.

Korzh, A. A. 2023. Doslidzhennia Basivskoho horodyshcha u 2021—2022 rr. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2022 r.*, s. 235-238.

Kostenko, V. I. 1983. *Sarmatskie pamiatniki Dnepro-Donskogo mezhdurechia III v do n. e. — serediny III v. n. e.* Dnepropetrovsk: DGU.

Kropotov, V. V. 2010. *Fibuly Sarmatskoi epokhi*. Kiev: ADEF-Ukraina.

Kulatova, I. N., Suprunenko, A. B. 1999. Pamiatniki vremeni proniknoveniia sarmat v Dneprovskoe lesostepnoe Levoberezhe. *Poltavskyi arkheolohichnyi zbirnyk 1999*, s. 134-161.

Kulatova, I. M., Suprunenko, O. B., Terpylovskyi, R. V. 2005. *Piznoskifski ta piznozarubynetski starozhytnosti Poltavshchyny*. Kyiv; Poltava: Arkheolohiia.

Kukharenko, Yu. V. 1964. *Zarubinetskaia kultura*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1—19. Moskva: Nauka.

Luhovyi, R. S., Kovalenko, O. V., Luhova, L. M. 2016. Rozkopky F. I. Kaminskoho 1881 i 1882 rr. na Zamkovii hori u Lubnakh. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Starozhytnosti Posullia*. Kyiv: Tsentr pam'iatkoznavstva NAN Ukrainy ta UTOPIK, s. 32-41.

Makarenko, N. E. 1907. Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniiakh v Poltavskoi gubernii v 1906 g. *Izvestiia imperatorskoi arkheologicheskoi komissii*, 22, s. 38-90.

Maksimov, E. V. 1972. *Srednee Podneprove na rubezhe nashei ery*. Kiev: Naukova dumka.

Maksimov, E. V. 1982. *Zarubinetskaia kultura na territorii USSR*. Kiev: Naukova dumka.

Makhno, E. V., Samoilovskii, I. M. 1959. Zarubinetskie pamiatniki v lesotepnom Pridneprove (materialy k arkheologicheskii karte). *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 70, s. 11-21.

Makhno, Ye. V. 1965. Pokhovannia na Zamkovii Hori v Lubnakh (Rozkopky F. Kaminskoho 1881 r.). *Arkheolohiia*, 18, s. 185-189.

Monakhov, S. Yu. 2014. Kosskie i psevdokosskie amfory i kleima. *Stratum plus*, 3, s. 195-222.

Papanova, V. A. 2002. Amfora s kleimom ANTI/FIΛOY iz nekropolia Olvii. Severnoe Prichernomore v antichnoe vremia. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Sbornik nauchnykh trudov k 70-letiiu S. D. Kryzhitskogo*. Kiev: IA NAN Ukrainy, s. 76-78.

Pachkova, S. P. 2006. *Zarubinetskaia kultura i latenizirovannye kultury Evropy*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Peliashenko, K. Yu. 2020. *Liplenyi posud skifskoho chasu naselennia Dnipro-Donetskoho Lisostepu*. Kyiv; Kotelva: IA NAN Ukrainy; IKZ «Bilsk».

Peliashenko, K. Yu., Shaporda, O. M. 2024. Arkheolohichni rozkopky na Kotelevskomu horodyshchi v 2023 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2023*, s. 122-157.

Polin, S. V. 2017. Sarmatskoe zavoevanie Severnogo Prichernomoria (sovremennoe sostoianie problemy). *Arkheologiia evraziiskikh stepei*, 3, s. 224-244.

Pryimak, V. V. 2019. Do istorii vyvchennia mikrorehioniv Dniprovskoho Lisostepovoho Livoberezhzhia I—II tys. n. e. (V. P. Andriienko ta M. M. Semenchyk). *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprov'ia 2019*, s. 109-116.

Rudynskyi, M. 1928. *Arkheolohichni zbirky Poltavskoho derzhavnoho muzeiu*. Poltava.

Sergatskov, I. V. 2009. «Klad» II v. do n. e. iz okrestnostei stanitsy Kachalinskoi. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 149-159.

Simonenko, A. 2020. Ritualnyi depozit II—I vv. do n. e. iz Brevichen. *Revista Arheologică*, 16, 1, s. 108-120.

Simonenko, A. V. 2021. K khronologii «kladov» konskogo snariazheniia rannesarmatskogo vremeni. *Stratum plus*, 4, s. 25-48.

Sinika, V. S. 2023. *Skifskaia arkheologicheskaia kultura III—II vv. do n. e. Severo-Zapadnogo Prichernomoria.* Kishineu; Tiraspol: Stratum plus.

Sinika, V. S., Menshikova V. A., Telnov, N. P. 2014. Lepnye kurilnitsy iz pamiatnikov Severnogo Prichernomoria IV—I vv. do n. e. *Stratum plus*, 3, s. 65-101.

Sinika, V., Chetvertikov, I., Telnov, N. Materialy iz razrushennykh skifskikh pogrebalnykh kompleksov IV—II vv. do n. e. na levoberezhe Nizhnego Dnestra. *Revista Arheologică*, 10, 1—2, s. 210-217.

Synytsia, Y. 2013. Shche raz pro vzaiemovidnosyny mizh sarmatamy ta nosiiamy zarubynetskoi arkheolohichnoi kultury. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 40, s. 15-21.

Skoryi, S., Zimovets, R. 2014. K probleme tovarno-denezhnykh otnoshenii u naseleniia Vostochnoevropeiskoi Lesostepi v skifskuiu epokhu. *Naukovi zapiski Kirovogradskogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu imeni Volodimira Vinnichenka*, 21, s. 141-156.

Telnov, N. P., Chetverikov, I. A., Sinika, V. S. 2016. *Skifskii mogilnik III—II vv. do n. e. u s. Glinoe*. Tiraspol: Stratum plus.

Khanenko, B. I., Khanenko, V. N. 1899. *Drevnosti Pridneprovia*. 2. Kiev: S. V. Kulzhenko.

Khanenko, B. I., Khanenko, V. N. 1900. *Drevnosti Pridneprovia*. 3. Kiev: S. V. Kulzhenko.

Shchukin, M. B. 1994. *Na rubezhe er. Opyt istoriko-arkheologicheskoi rekonstruktsii politicheskikh sobytii III v. do n. e. — I v. n. e. v Vostochnoi i Tsentralnoi Evrope*. Sankt-Peterburg: Farn.

Dressel, H. 1899. *Corpus Inscriptionum Latinarum*, XV. Berlin.

Lamboglia, N. 1955. Sulla cronologia della anfore romane de eta republicana (II—I secolo a. c). *Revista di Studi Liguri*, 21, p. 241-270.

K. Peliashenko, A. Heyko

ARCHEOLOGICAL SITES OF THE LAST CENTURIES BC IN THE SULA RIVER BASIN

The result of the general analysis of archaeological sites of the Sula River basin dated to the 3rd—1st centuries BC is published in the paper. The authors emphasize the small population of the territory during this period which is reflected in the small number of settlement sites and burial assemblages. Today only two hillforts and five burials can be confidently correlated with this period. The main goal of the work is to systematize the available data, introduce new materials, and outline the features of the historical and cultural situation of the region.

The authors pay special attention to the materials of the research of Basivka and Glinsk hillforts. The stratigraphy and the complex of finds indicate the continuity of settlement of the territory of these sites from the Scythian Age to the last centuries BC. The latest layers are synchronous with the early period of the classical Zarubyntsi culture which was located west and north of Sula Rivers basins: in the Middle Dnieper and Seym Rivers basins. However, the material complex of the settlements on the Sula River contains the elements of different cultural traditions: the local forest-steppe population, the Zarubyntsi culture, ancient Greek and Scythian ones. In particular, one can see this in the pottery complex which includes pots and bowls typical of the forest-steppe culture of the Scythian period, polished tableware of the Zarubyntsi type, clay incense cups with flutes and lids with a central handle, Greek imported pottery. Among other there are notable artifacts of the La Tène type, as well as a metal roundel, with the parallels in the inventory of the so-called «odd assemblages».

The features of materials from the late layer of the Basivka hillfort indicate that this site continued to be the administrative, cultural and trade center in the 3rd—2nd centuries BC.

Data on all known burial assemblages (Basivka, Vovkivtsi, Lubny) were also collected and analyzed. This analysis provides a few but important information about the burial rite of this time. These burials were inserted to the mounds of already existing barrows erected before, in the Scythian period. The presence of traces of the fire can be considered common to most complexes: cremations, hearths in the corners or in the center, artifacts which are damaged by. However, the set of signs of burial rituals have no direct analogies in the neighboring territories and is syncretic in nature.

The authors emphasize that the region was not the area of the full spread of Zarubyntsi, Late Scythian or local forest-steppe cultures, but rather acted as a contact zone of interaction of several cultural traditions.

Keywords: Forest-Steppe of Dnieper Left Bank, Sula River, Late Scythian period, Zarubyntsi culture, 3rd—1st centuries BC, Early Iron Age.

Одержано 14.04.2025

ГЕЙКО Анатолій, кандидат історичних наук, Комунальний заклад «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради, Полтава, Україна.
Anatolij HEYKO, PhD, Municipal Institution «Center for the Protection and Research of Archaeological Sites» of the Poltava Regional Council, Poltava, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-9245-2252, e-mail: filoarh@ukr.net.

ПЕЛЯШЕНКО Костянтин, кандидат історичних наук, Музей археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Харків, Україна.
Kostiantyn PELIASHENKO, PhD, Museum of Archaeology of the V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-5445-6949,
e-mail: kpelasenko@gmail.com.

УДК [903.27:747.04-035.56](477.73)”652” DOI: 10.37445/adiu.2025.02.04

A. Semenova

FUNCTIONAL AND DECORATIVE ELEMENTS OF FURNITURE CRAFTED FROM BONE, ANTLER AND IVORY FROM OLBIA PONTICA [1]

The article examines bone, deer antler, and ivory artifacts discovered in the territory of Olbia Pontica, identified as decorative and structural elements of furniture. A comprehensive study of these artifacts, along with their comparison to finds from other archaeological sites, provides new insights into the interpretation of certain categories of objects.

Keywords: *Olbia Pontica, antique furniture, furniture decor, bone, antler and ivory, overlays.*

Introduction. The study of ancient furniture presents a significant challenge due to the nature of the materials from which it was made. Wood was a primary material, but like other organic substances, it rarely survives in archaeological contexts. Of course, some furniture — albeit a much smaller portion — was also made of metal, which provides partial insights into the overall range and construction of these items. Some pieces consisted of components made from different materials. For example, wooden furniture could have metal legs. For instance, in Oliban 6th century BC burial, was found — four hollows inside legs shaped like hooves, with preserved wood traces (Фармаковський 1914, с. 19, рис. 21; Сокольский 1972, с. 88, табл. I: 8).

To reconstruct ancient furniture, researchers rely on iconographic sources, as well as primal archaeological remains. This includes numerous sculptural depictions (Σταματοπούλου 2021) and scenes depicted on painted pottery (Richter 1966). However, the rarely preserved original artifacts and their individual components hold far greater significance. Most commonly, these are klinai (κλινή) — couches that served as beds. They were used not only for resting, but also for dining (Richter 1966, p. 52). Also, klinai were an important part of funerary practice in antiquity, which, in some cases, allowed them to survive in relatively good condition (e. g. Kyrieleis 1969, S. 166—167; Letta 1984).

Additional insights into furniture reconstruction can be gained through the analysis of decorative elements — ornamental details made of glass, precious metals, natural stone, as well as bone, antler, and ivory. The use of ivory for furniture decoration in antiquity is also documented in written sources. For instance, an inventory of the Parthenon treasury lists, among other furnishings, includes information about tables, thrones, chests, and chairs inlaid with ivory (Harris 1991, p. 251—252).

History of research and attribution challenges. In the territory of Olbia, both in the necropolis and the city itself, artifacts that can be classified as decorative furniture overlays are frequently discovered. As is often the case with bone objects, which were considered «secondary» in status, these items have not received sufficient scholarly attention. Typically, they are merely listed in excavation reports (Фармаковський 1903, с. 66—67) or briefly mentioned in the context of other topics, such as burial rites (Козуб 1974; Паровић-Пешикан 1974; Скуднова 1988; Папанова 2006).

One exception is a study on woodworking crafts, in which the author, while discussing furniture, specifically addresses bone and ivory decorations,

1. The article was prepared within the framework of the scholarship program «Documenting, Recording, and Saving Ukrainian Archaeological Heritage» of the German Archaeological Institute (Berlin, Germany).

© A. SEMENOVA, 2025

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

including those found in Olbia (Сокольский 1972, с. 89—97). Another relevant contribution is the work of O. Ye. Fialko, which focuses on the interpretation of bone plaques from the area of Olbia's Western Temenos (Фиалко 1985). Certain categories of objects have also drawn interest from researchers studying bone and ivory decoration on klinai (Bianchi 2010; Ignatiadou 2002).

The aim of this study is to provide the most comprehensive possible analysis of furniture elements from Olbia. Unfortunately, a significant portion of the material is stored outside Ukraine, making direct examination of the objects impossible. The near-total absence of detailed descriptions, along with the low quality of available photographs and drawings, prevents a thorough analysis of some artifacts. However, in my view, completely disregarding them would be unacceptable. As a result, the sample analyzed in this study cannot claim to be exhaustive.

Throughout the article, the terms «overlay» or «plaque» are most frequently used to refer to objects made of bone, antler, or ivory, which were intended to decorate items made of other materials, primarily wooden furniture. Some of these overlays may have been set into carved recesses on the surface of wooden objects, in which case the term «inlay» would be more appropriate. However, due to the lack of data for such differentiation, the term «overlay» will be used.

A characteristic feature of these overlays is the specific treatment of the reverse side, often marked by chaotic or crisscross incisions, which are believed to have been applied to enhance adhesion to the surface. However, this feature is not obligatory. Some overlays had perforations for attachment, secured with rivets made from the same material (bone, antler, or ivory) or metal — sometimes indicated only by traces of metal oxides on the bone.

An essential stage of the study is the systematization and classification of the entire assemblage of artifacts into separate groups. The most logical approach appears to be categorization based on their association with a specific type of furniture (klinai, thrones, etc.) or even particular furniture components (e. g., decorations for the fulcrum — back of klinai). However, in case of Olbian material, this is generally not possible. Most artifacts were found without a corresponding archaeological context, and only a few can be attributed through analogies.

Given this situation, the proposed classification is based on the shape of the artifact and the decorative motif on it. This approach has made it possible to distinguish several major groups, which also include further subdivisions. In addition to purely decorative elements, there are also structural components, as hinges for the pivoting mechanisms of chests. Also, there are some objects that cannot be specified and which served decorative and structural function (e. g., legs).

The assortment of decorative artifacts associated with furniture is diverse and can be categorized into figurative overlays, cylindrical and semi-cylindrical items, figurative plates, and rectangular plates. Figurative overlays can be further divided into volute overlays, those with plant and animal motifs, and anthropomorphic plates.

Volute overlays vary in size, compositional complexity, craftsmanship, and the materials used for their production. The first group includes spiral-shaped curls with a central eye. One such artifact (fig. 1: 1) was discovered at sector P-25 (Bujskikh 2015, fig. 7: 1). It is a small fragment of a plate made from ivory. The reverse side has a flat surface densely covered with scratches, while the front features a carved composition of two volutes with a palmette positioned between them. The carving was most likely complemented by inlays of other materials, such as glass (Ignatiadou 2003, p. 4).

Although a significant part of the artifact is missing, it can be identified as a double volute similar to those decorating klinai from a burial in the third quarter of the 6th century BC at the Kerameikos necropolis (Kyrieleis 1969, S. 166—167) and the tomb of Philip II in Vergina (Kottaridi 2013, p. 297). In Ukraine, a similar volute was also found in a 4th century BC burial tumulus at Kul-Oba (Передольская 1945, с. 72, табл. 1).

The olbian volute plaque originates from a structure that the excavators date to the first quarter of the 5th century BC based on associated materials. This structure is a bothros associated with a sanctuary dedicated to Aphrodite, where, among other finds, graffiti dedications were discovered, most of which were specifically addressed to goddess (Bujskikh 2015, p. 228). It can be assumed that this plaque adorned a kline that was kept in the temple, similar to the couches in the Parthenon, which, among other treasures, «belonged» to Athena (Harris 1991, p. 360—361).

The volute with a central eye group also includes a plaque (fig. 1: 2) from a Hellenistic-period house on plot T-3. Despite its similar shape and functional purpose, it differs significantly from the previous example, primarily in size. Considering the thickness of the artifact (7 mm), it is much more massive than the plaque from R-25 (3 mm). Like the previous one, this plaque is made of ivory but is exceptionally well-preserved, almost in perfect condition. It is crafted in the shape of a volute, with one side completely flat and covered with incisions, while the other, the front side, is in relief.

At the centre, there is a circular hole with a diameter of 2.5 cm, which was likely adorned with an inlay, similar to the volutes from Kerameikos, which were decorated with convex amber insets, and those from the Kul-Oba burial mound, which featured inlays of greenish transparent glass. Below the spiral, in the lower part,

Fig. 1. Volutes overlay (1 — O-2008/R-25/3504; 2 — O-1999/T-3/124; 3 — O-1965/1840; 4 — O-1956/280; 5 — O-1947/5329; 6 — O-1994/R-25/774; 7 — O-1957/1867; 8 — O-2004/NGS/249). Photo and editing: Alisa Semenova

Рис. 1. Накладки волюти (1 — O-2008/P-25/3504; 2 — O-1999/T-3/124; 3 — O-1965/1840; 4 — O-1956/280; 5 — O-1947/5329; 6 — O-1994/P-25/774; 7 — O-1957/1867; 8 — O-2004/НГС/249). Фото та обробка: Аліса Семенова

a groove is carved, featuring fourteen small blind holes and one perforated hole. These holes served as attachment points for inlaid plaques, possibly similar to the glass plaques from the 4th century BC burial mounds in Vergina (Κυριάκου 2008, σ. 228, εικ. 244). The perforated hole was used to secure the plaque to a wooden base, with two additional holes located on the volute itself. One of these still contains a round ivory peg, which was used for fastening. A similar attachment method, using bone pegs, was employed for securing plaques to the klinai from Kerameikos (Fischer 1990, S. 116).

The abovementioned Olbian plaque was used together with a mirrored counterpart. A similar single volute was found in Myrmekion. It was previously believed that this form was explained by the limitations of the raw material: a double volute of the required size could not be made from the bone of a domestic animal (Сокольский 1972, с. 90—91, табл. II: 9). However, the example of the Olbian single volute suggests that this was simply one of the possible design variations, as ivory allows production of significantly larger objects than bone. A remarkably similar plaque was found in a tomb in Amphipolis, which is associated with Alexander IV (Kottaridi 2013, p. 321).

While the previously mentioned artifacts can almost unequivocally be associated with the decoration of klinai due to their size and close parallels, the objects described below present a different case. They could have served either as couch ornaments or as embellishments for smaller pieces of furniture, such as thrones. Among these potential decorative elements is a Hellenistic-period plaque, which, according to the 1965 inventory book, origi-

nates from the so-called House of Agrotas. This house is named after the discovery of a dedication inscription to Aphrodite bearing his name (Славін 1963, с. 88). The artifact is a partially damaged thin plaque (fig. 1: 3) in the shape of a volute, made of bone or antler. Its surface is polished on both sides (with a glossy finish on the front), while the reverse side bears numerous incised scratches. Despite the loss of part of the artifact, its shape can be easily reconstructed. At the center of the volute, there is a hole with a damaged inner rim, into which an inlay, similar to those previously mentioned, was originally inserted.

Another plaque originates from the residential quarters near the Olbian agora. This is a small volute (fig. 1: 4), in my opinion, made of antler. Its distinguishing feature, in contrast to the previously described items, is that it primarily functioned as a frame for an inlay. On the front side, two cut-out shapes occupy nearly the entire surface, leaving only narrow partitions. The first is a central circle, while the second is a spiral surrounding it. The reverse side of the artifact lacks distinct incised lines, which may be due to the porous internal structure of the antler, which naturally facilitated adhesion. Two holes are present in the centre of the circular recess and below it within the spiral. These holes were likely used for securing the inlay, the antler volute, and the surface to which it was attached. Unfortunately, the circumstances of its discovery, along with the lack of precise analogies, do not allow for an exact dating of this object, although it is unlikely to be later than the Hellenistic period.

Apart from finds within the city, volutes with central eyes have also been recorded in the necropolis of Olbia. However, these discoveries have not been published in a precise way, complicating their attribution. For example, one ivory volute housed in the Hermitage is mentioned in connection with 5th—4th century BC sarcophagi. Yet the caption for an illustration in the same publication provides a broader date range of the 5th—3rd centuries BC (Сокольский 1969, с. 14, рис. 1: 6). It is difficult to draw conclusions based solely on illustrations, but visually, this plaque resembles kline ornaments, which may also apply to fragments from burial 19/1901. Additionally, burial 79/1901 contains volutes similar to mentioned artifacts (Паровић-Пешикан 1974, с. 58, рис. 65). It is also worth mentioning a series of heavily damaged plaques whose exact shapes cannot be reconstructed but appear to belong to various volutes (fig. 1: 5—7). Some of these have polished surfaces, making it difficult to determine the material they were made from. Others, due to their typical porous texture, can be identified as antler artifacts. Interestingly, some of these items lack a distinctly polished front side or an incised reverse side.

The second group of volutes are **the simplest spirals**, which includes, in particular, a plaque (fig. 1: 8), likely made of deer antler. Its surface is covered on all sides with fine saw cuts, which appear to result from the manufacturing process rather than being intentionally made for adhesion. The surface was not deliberately polished, which, given the cases, does not seem to have been a necessary requirement.

The circumstances of the discovering of the mentioned object do not allow for dating on associated context. However, in our view, it most closely resembles ornaments from Hellenistic burials in the necropolis of Olbia (Паровић-Пешикан 1974, с. 58, рис. 65: 1). More broadly, this motif was widespread in ancient art and appears in Olbia across different periods, beginning in the Archaic era. A notable example is the simple spirals found in an Olbian burial from the third quarter of the 6th century BC (Скуднова 1988, с. 150, кат. 234).

In addition to volute overlays, Olbia has also found figural overlays featuring floral and foliate motifs**.** Among them are petal-shaped elements with rounded edges, which may have been parts of palmettes (fig. 2: 1), as well as overlays with serrated edges. Some of these likely represent a schematic depiction of another motif traditional in ancient Greek art — the acanthus leaf. The artifacts range from more realistic representations (fig. 2: 2) to those that can only be tentatively associated with this motif based on their serrated edges (fig. 2: 3, 4). The aforementioned examples originate from the city area, but similar finds have also been documented in Hellenistic-period burials within the necropolis (Паровић-Пешикан 1974, с. 58, рис. 65).

Another example of a floral motif is an overlay in the form of a stylized flower with curved edges (fig. 2: 5). It may have originally had an elongated stem that has not survived, similar to overlays from an inhumation grave in the Olbian necropolis dating to the third quarter of the 6th century BC (Скуднова 1988, с. 150; кат. 234).

The next group comprises figural plaques, which can be classified according to their ornamental motifs. Among them are artifacts featuring the «**running-dog pattern**», also known as the «vitruvian scroll» or «vitruvian wave» (fig. 2: 6, 7). All these pieces have survived in a highly fragmented state. Three fragments are known, one of which is documented only in a publication (Мезенцева 2001, с. 87). Unfortunately, none of these examples are dated, and the widespread use of this motif prevents narrowing down the chronological framework. A publication also mentions two fragments dated to the 2nd century BC, which, based on their description, resemble the artifacts discussed above. However, the absence of illustrations prevents a precise identification (Наливкина 1940, с. 198—199). Similar bone artifacts have been recorded not only in Olbia, but also in Nikonion (Секерська, Шевченко 2021, с. 31), on Delos (Bruneau 1970, p. 232), and in Tomb 3 of the Hellenistic-period kurgan Velika Blyznytsia (Сокольский 1969, с. 135; табл. 21).

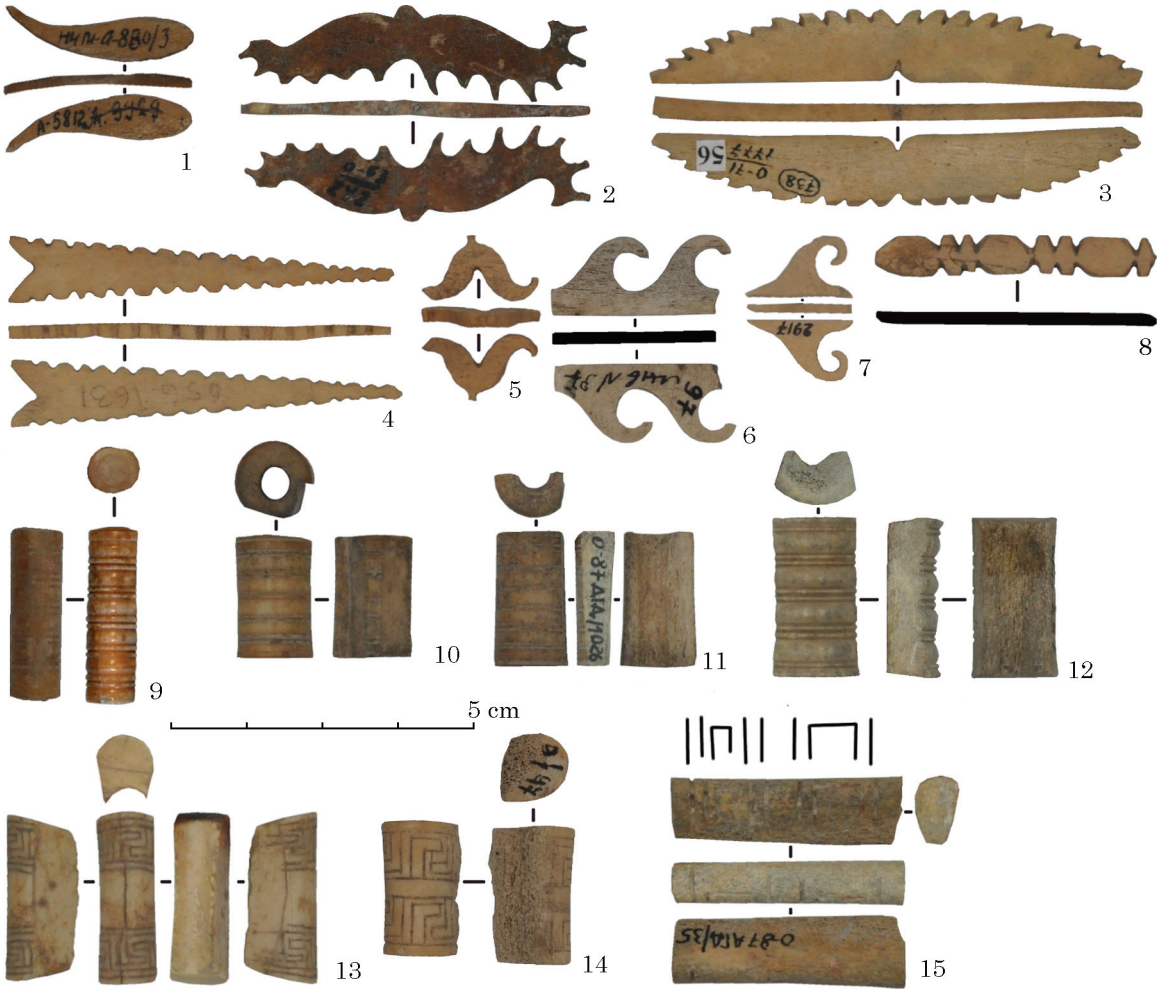

Fig. 2. Figural overlay: floral and foliate motifs (1 — O-1926/?; 2 — O-1963/242; 3 — O-1971/1777; 4 — O-1956/1631; 5 — O-1987/NGS- C/344); running-dog pattern (6 — museum № 97; 7 — O-1993/P-25/2917); bead-and-reel pattern (8 — O-1971/634); cylindrical artifacts (9 — O-1971/1825; 10 — O-1988/AGD/1025; 11 — O-1987-AGD-1026; 12 — O-1945/697); semicylindrical artifacts (13 — O-1963/149;14 — O-47/874; 15 — O-1987/AGD/35). Photo and editing: Alisa Semenova

Рис. 2. Фігурні накладки: рослинні мотиви (1 — O-1926/?; 2 — O-1963/242; 3 — O-1971/1777; 4 — O-1956/1631; 5 — O- 1987/НГС- C/344); набігаюча хвиля (6 — музейний № 97; 7 — O-1993/P-25/2917); мотив астрагалу (8 — O-1971/634); циліндричні вироби (9 — O-1971/1825; 10 — O-1988/АГД/1025; 11 — O-1987-АГД-1026; 12 — O-1945/697); навпіл циліндричні вироби (13 — O-1963/149;14 — O-47/874; 15 — O-1987/АГД/35). Фото та обробка: Аліса Семенова

Another variation of the type are overlays (fig. 2: 8) in the form of a **bead-and-reel pattern**, characterized by the alternating sequence of an oval bead (pearl) and two disk-shaped separating elements. At least two fragments of such artifacts, one of which is known from a publication and dated to the 3rd century BC, originate from the city area (Наливкина 1940, с. 199; табл. XLV: 5). Others have been found in the necropolis of Olbia (Сокольский 1972, с. 62; рис. 26), specifically in a Hellenistic-period tomb (Журавлев, Ломтадзе 2002, с. 76 кат. 288). A similar piece from the Derveni necropolis is also dated to this period (Θέμελης 1997, πίν.: σ. 128; Ε-16).

Scholars mention two additional variants of figural overlays from Archaic-period burials, though the descriptions and images are not very informative. One is shaped as a «simple meander» (Скуднова 1988, с. 122), and the other as «squares connected on one side» (Скуднова 1988, с. 150; кат. 234). Meander-shaped overlays have also been found in the Western Temenos of Olbia (Скржинская 2006, с. 206, рис. 219: 5).

In addition to flat figural overlays, **cylindrical artifacts** adorned with relief bead-and-reel patterns, consisting of alternating beads and paired separating elements, have also been found in Olbia. These artifacts primarily differ in the presence of a central hole and the technique used to create the ornamentation: some feature carved raised ridges (fig. 2: 9, 12), while others are decorated exclusively with engraving (fig. 2: 10, 11). Among the artifacts I have personally examined, those with perforations were made of antler. Another distinguishing feature of these artifacts is the presence of one or two straight

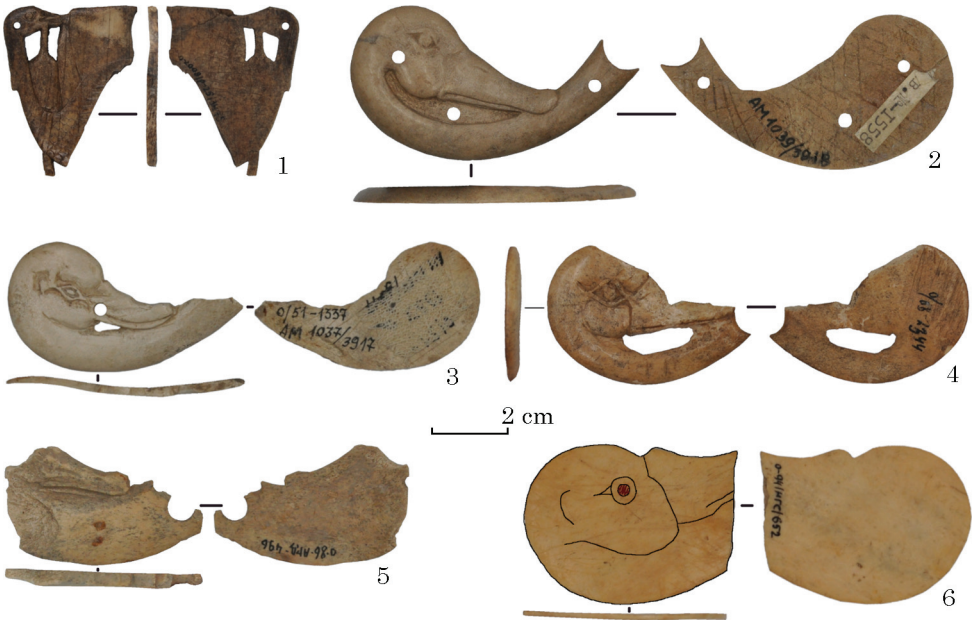

Fig. 3. Zoomorphic overlay (1 — O-2008/R-25/3475; 2 — O-?/1558; 3 — O-1951/1337; 4 — O-1968/2344; 5 — O-1989/AGD/496; 6 — O-1994/NGS/652. Photo and editing: Alisa Semenova

Рис. 3. Зооморфні накладки (1 — О-2008/Р-25/3475; 2 — О-?/1558; 3 — О-1951/1337; 4 — О-1968/2344; 5 — О-1989/АГД/496; 6 — О-1994/НГС/652. Фото та обробка: Аліса Семенова

bands that cross the object. These bands appear on both perforated and non-perforated pieces and were added after the ornamentation was applied, likely to facilitate the attachment of these decorative elements to furniture. Similar artifacts have been discovered both within the city and in several Archaic-period burials in the necropolis of Olbia (Скуднова 1988, с. 157, кат. 156, 132, 220, 243). However, only one case mentions an unworked band (Скуднова 1988, с. 158—159), and the published photographs do not provide sufficient detail to confirm its presence. Comparable artifacts have also been found on the island of Thasos, with at least some examples dated to the Archaic time [2].

Another category of artifacts worth mentioning includes **semicylindrical objects** with a meander pattern on the narrower, rounded side. At least two such artifacts have been found in Olbia (fig. 2: 13, 14). Additionally, a publication features an image of a similar object. However, it is presented in a single projection, making precise identification difficult (Кузьміщев 2015, рис. 8: О-1914/Р-25/1672). Beyond Olbia, similar artifacts have been found in a Scythian kurgan from the late 5th century BC (Ромашко, Скорый 2009, с. 58), as well as among the finds from the island of Thasos, where they are dated to the Archaic period.

Furthermore, another artifact is worth mentioning (fig. 2: 15), as it bears some resemblance to the previous examples. However, the placement of its ornamentation suggests that the wider side, rather than the narrower one, served as the front-facing surface.

Another group of artifacts in the category of figural overlays consists of **zoomorphic plaques**. One such overlay is known only from a brief description in a publication. It is a fragment of a thin plate with a partially preserved depiction of an animal's back and tail, identified by the author of the study as a lion. It was discovered in an inhumation grave dated to 530—520 BC (Скуднова 1988, с. 112).

The most popular zoomorphic motif is the depiction of a bird with a long neck. Olbian plaques with this motif can be divided into two groups, which primarily differ in their stylistic execution. The first group is represented by a single specimen — a fragment of a thin plate (fig. 3: 1), presumably made of elephant ivory. The preserved part includes the head, neck, and part of the body with a wing. The surface of the artifact is polished to a glossy finish. A notable artistic choice is the depiction of feather texture using rounded squares on the neck and body, while parallel lines, likely representing the ends of the wings, further accentuate the detailing. Below the eye on the head is a hole, and the reverse side features a dense grid of incised lines for securing the plaque. It originates from the bothros associated with the sanctuary of Aphrodite and is dated to the first quarter of the 5th century BC (Bujskikh 2015, fig. 7: 2). I have not identified direct parallels to this overlay, and it stands in clear contrast to all other bone overlays discovered at the site.

The second, larger group consists of overlay protomes of bird with long necks, commonly identified in historiography as swans or ducks. Like

2. https://archimage.efa.gr/?r=fiche_publique&id=16186 Date of access:March 15, 2025.

similar finds from other sites, these vary in both size and stylistic execution. It appears that, while the motif gained popularity, artisans were not expected to replicate every detail precisely; instead, the production of such items appears to have been individualized rather than standardized.

These artifacts can be divided into two subgroups. The first includes low-relief pieces that vary in quality and material (ivory and bone) but are nonetheless executed at a high artistic level (fig. 3: 2—5). To date, five such overlays are known, four of which I have personally examined. The fifth is documented in a publication (Сокольский 1971, с. 92, табл. III: 2). Additionally, there are two more plaques whose attribution to Olbia remains unproven (Сокольский 1971, с. 92, рис. III: 5), including one from the Odessa Archaeological Museum. This piece has also been associated with Olbia (Сокольский 1971, с. 92, табл. IV: 1), although the museum's exhibition label designates the Bosporan Kingdom as its findspot.

The second subgroup consists of artifacts that clearly imitate the first. In Olbia, it is represented by two objects, which also differ from one another. The first is known from a publication (Сокольский 1971, с. 93, табл. III: 3) and is housed in the Hermitage Museum. Unfortunately, it has lost its associated documentation, and its attribution to Olbia relies solely on the inventory number «No. Ol. 4733». This flat plaque features only the outline of a bird protome, without any carving or engraving.

The second is an engraved plaque (fig. 3: 6) of an indistinct shape, with a polished surface covered in numerous scratches. Among these, however, an image can still be discerned, closely resembling the relief artifacts. The eye is clearly defined, as are the curve of the muzzle and the beak, though the latter is partially damaged. The eye was additionally accentuated with paint, now faded to a dull red hue. This plaque has been published (Krutilov 2010, p. 486, pl. 368, Rd-41), with editorial notes suggesting that it was likely a blank intended for a bird protome plaque. However, in my view, this assumption is incorrect, as the relatively small thickness of the object — only 2 mm — would not have allowed for the formation of relief similar to that of the first group, where artifacts range from 4 to 5 mm in thickness. It is more likely a finished product, representing an attempt to replicate a desirable decorative element in a simpler form.

One interpretation of the discussed artifacts suggests their use as decorations for chairs and seats. This conclusion is based on depictions of seating furniture with backrests, the edges of which are shaped as bird protomes. According to M. I. Sokolsky (Сокольский 1972, с. 94, табл. III: 4, 10), the dating of these artistic representations coincides with that of the plaques featuring bird protomes (including the one discovered in 1951) and is limited to the 6th—5th centuries BC. However, this assertion appears to be incorrect.

Firstly, the author inexplicably overlooks the very evidence he presents — specifically, the presence of plaques analogous to those from Olbia, found in Chersonesus in a context dated to the 4th—2nd centuries BC (Сокольский 1972, с. 93), as well as a specimen from Myrmekion, which predates the 4th century BC (Сокольский 1972, с. 94). Secondly, the publication cited by the author (Книпович 1953, с. 117; рис. 46: 2), along with the corresponding excavation report, does not provide a clear basis for the proposed chronological framework of the 1951 find. The artistic examples used to support this dating can also be supplemented by works from a later period. One notable case is a large Hellenistic Etruscan sarcophagus from the Tomb of the Volumnii near Perugia, which depicts a kline with headrest supports (fulcrum), the ends of which are shaped as bird heads with long necks (Hill 1963, p. 293). This example indicates that the use of this motif extends over a significantly broader chronological range and is not limited to seating furniture. Furthermore, it seems that representations in ceramics and sculpture are more closely comparable to bronze furniture fittings. An example of this is an Italian couch from the 1st century BC in the collection of the Walters Art Museum (Baltimore, USA), whose bronze fulcra were crafted in the form of lion heads on one side and bird heads on the other [3].

The Olbian overlays have closer analogies in bone and ivory ornaments of couch fulcrum. These overlays also depict birds with long necks of various species. Among these are decorations from a well-preserved couch from the first half of the 1st century BC, found in a burial in Aquinum, Italy (Cormier 2022, p. 50—51; pl. XI: 1), as well as a Roman-period couch (likely assembled from multiple examples), housed in the Metropolitan Museum in New York (Cormier 2022, p. 40; XIV: 2). Individual finds of bone and ivory plaques in the shape of a bird's head with a long neck are known from other Italian sites, such as urban contexts in Pompeii (Cool 2016, p. 178; fig. 6.6: 41), a necropolis in Taranto, where they are dated to the late 2nd century AD (Hempel 2001, p. 291; kat. 19, 20), and southern France, particularly in the cremation burials of the Saint-Lambert necropolis, where they date to the reign of Augustus (Béraud, Gébara 1986, p. 197, fig. 8: 21, 22). Another fragment of a similar object, likely from the Roman period, originates from Corinth (Davidson 1995, p. 136). This artifact, along with the analogies from Chersonesus and Myrmekion, appears to be more similar to the Olbian overlays than to the Italian examples. However, as previously noted, all of them, even within the same site, differ significantly from one another.

3. https://art.thewalters.org/object/54.2365/ Date of access: March 15, 2025.

Fig. 4. Anthropomorphic plaques (1 — O-1999/T-3/384; 2 — O-2006/NGS/325; 3 — O- 2011/R- 25/165; 4 — O-2005/NGS/625; 5 — O-1993/R-25/759). Photo and editing: Alisa Semenova

Рис. 4. Антропоморфні пластини (1 — О-1999/Т-3/384; 2 — О-2006/НГС/325; 3 — О-2011/Р-25/165; 4 — О-2005/НГС/625; 5 — О-1993/Р-25/759). Фото та обробка: Аліса Семенова

Thus, dating these objects is difficult without additional data. Even if the proposed 6th—5th century BC date is accepted, it must be acknowledged that such items could have remained in use in Olbia at least until the late Hellenistic period and possibly even into the Roman era. The idea that they served as decorations for thrones or chairs should also be dismissed, as, in my opinion, their form and numerous analogies allow us to confidently identify them as ornaments for the fulcrum of klinai. The hypothesis that the separation of the bird's head from the neck in some examples may indicate their use on thrones and chairs has been proposed (Bianchi 2010, p. 53). However, it seems to me that this feature does not significantly affect the overall form of the object and or determine its functional purpose.

Anthropomorphic plaques. Decorations of this type are not particularly widespread in Olbia and are highly diverse. They can be conditionally divided into two groups based on processing techniques: engraved and carved.

The first category includes flat overlays with ornamentation created using thin incised lines. One such plaque is known only from a description and a low-informative photograph. It originates from a burial dated to the third quarter of the 6th century BC. According to the publications, the overlay depicts a man on horseback, with the saddle and saddle cloth preserved on the partially surviving torso of the horse. The human figure had long hair and a diadem, with arms extended forward (Скуднова 1988, с. 150; кат. 234).

A plaque similar to those from Olbia was found in Panticapaeum. Based on stylistic analysis, it was dated to the 3rd century BC (Кругликова 1949, с. 100, рис. 1). An analogous object was discovered in Tomb 3 of the Hellenistic-period Great Bliznitsa mound (Сокольский 1969, с. 135; табл. 21).

Another similar, but undated, artifact was found in Olbia at sektor T-3 (fig. 4: 1). It is a thin, poorly preserved plaque with an engraved design created using shallow incisions. The plaque has survived only fragmentarily and takes the shape of a human figure (with the head missing), with bent arms holding an object, possibly a casket. All known Olbian plaques were cut to follow the contours of the figure. However, similar pieces were also produced on plaques of arbitrary shape. Notably, such objects were found in a Hellenistic-period tomb in Derveni and were identified as decorations for a wooden casket (Θέμελης 1997, σ. 115—117). However, in most cases, both types

of plaques appear together in the same archaeological context. Examples include the bone and ivory plaques from the Bliznyuk 2 mound, dated to the late 5th century BC (Ромашко, Скорый 2009, с. 226, рис. 57), as well as the bone decorations of a sarcophagus and / or kline from the Kul-Oba mound, dating to the second half of the 4th century BC (Передольская 1945, табл. II—VI). Additionally, in at least some of the cases mentioned above, zoomorphic plaques were used alongside anthropomorphic ones. Thus, the previously mentioned engraved Olbian plaque depicting a lion may have been used to decorate the same objects as the anthropomorphic plaques of this type.

Beyond these parallels, bone plaques with engraved images have also been found in a burial dated to the 4th—3rd centuries BC in Odessos (Тончева 1951, с. 49—52, фиг. 96—98). These were identified as decorative elements of sarcophagi. Interestingly, some of them included oval plaques resembling the lower plaque on a kline column from Kerameikos (Banou, Bournias 2014, p. 140—141).

The next group of artifacts differs from the previous ones in terms of manufacturing technique. Unlike flat engraved images, these are carved and form a low relief. The first plaque found in the city depicts a human figure dressed in a himation, with one hand placed on the chest. Part of the arm, as well as the head, is missing (fig. 4: 2). The folds of the clothing are well-rendered, and the surface of the object is polished to a shine on both sides. However, the reverse side features numerous incised lines.

This group also includes a miniature carved depiction of Cupid in the form of a winged infant, turned to the right and holding an object in an outstretched hand (fig. 4: 3). It comes from a pit dated to the 2nd—3rd centuries AD. This motif is also reproduced in an entire series of similar artifacts from the Fitzwilliam Museum (Cambridge), which houses nine Cupids. Four of them, like the one from Olbia, are oriented to the right, while five are oriented to the left. Their movement has been aptly described as «running in flight», which is also applicable to our Cupid. This series in the museum is further complemented by two additional adult male figures holding Cupids in their arms. Although the exact meaning of the scene is unclear, it is believed that such overlays adorned couch (Nicholls 1991, p. 38—39, fig. 2). Similar overlays have been found in the necropolis of Aosta, where they were part of the decoration of a bed's legs in tomb 20, dated to the reign of Tiberius (Bianchi 2010, p. 61, fig. 47).

Another artifact from this group is a round medallion with a depiction of a female head (fig. 4: 4). It is heavily fragmented but has been restored and partially reconstructed. Surrounding the image is an unornamented border with several irregular and roughly made holes along its edge, presumably for attachment. The circumstances of its discovery do not allow for precise dating, but the closest analogy is a medallion from Morgantina, Sicily (Jacob 2012, p. 141, fig. 92). Medallions made of various materials and decorated with a head motif are often interpreted as gorgoneion (Сокольский 1969, с. 179, табл. 43: 2, 3; Spathi 2024, p. 92, fig. 6). However, in our case, the hair is neatly and symmetrically arranged, and the facial expression is calm, making it unlikely that this image was associated with an apotropaic function. Another carved bone overlay in the shape of a human head also does not strongly resemble a gorgoneion. However, it is executed in a more schematic manner, leaving more room for interpretation. A distinctive feature of this particular artifact is the design of its reverse side, which includes a longitudinal groove (fig. 4: 5).

In addition to the figural overlays, a significant number of **rectangular and trapezoidal plaques**, both ornamented and plain, have been discovered in Olbia. These can be conditionally divided into several groups. The first group consists of thin, flat plaques of rectangular or trapezoidal shape made from bone (fig. 5, 6). Their front sides are polished, while the reverse sides are covered with scratches. Most of them were not additionally decorated; however, there are exceptions. Some trapezoidal overlays feature an ionian kymation ornament on one edge. At least two such plaques have been found in Olbia: one at sector R-25 (fig. 6: 1), and another, significantly narrower, known from a publication and dated to the 3rd century BC (Наливкина 1940, с. 199; табл. XLV: 6). Very similar artifacts originate from the previously mentioned Derveni necropolis from a burial dating to the late 4th — early 3rd century BC, where they have been identified as decorations for a wooden casket (Θέμελης 1997, Πίν.: σ. 128; Ε-14, Ε-15).

Additionally, among the decorated plaques, larger rectangular examples should be noted. One of these was found along with 15 undecorated plaques and was adorned on its edge with an engraved geometric pattern (fig. 5: 1). Another similar plaque, made of antler, was engraved with an image of two fighting roosters (fig. 6: 5).

Particularly important for interpreting of these artifacts are sets such as the aforementioned series of 16 plaques from the Western Temenos (fig. 5), dated to the first half of the 4th century BC. They were most likely part of the decoration of a wooden casket (Фиалко 1985, с. 80—81), with the large rectangular plaque featuring ornamentation identified as the lid. Although reconstructing the casket itself is impossible, this interpretation is supported by numerous finds of similar plaques in Scythian burial mounds, the largest set of which comes from the Oguz mound (Фиалко, Болтрик 1986). A distinctive feature of the Olbian casket is that, in addition to the plaques, its decoration likely included miniature carved legs made of antler (fig. 5: 12).

Fig. 5. Decoration of a casket from the Western Temenos. Rectangular and trapezoidal plaques (1 — O-82/AGD/343; 2 — O-82/AGD/342; 3 — O-82/AGD/349; 4 — O-82/AGD/339; 5 — O- 82/AGD/351; 6 — O-82/AGD/338; 7 — O-82/AGD/354; 8 — O-82/AGD/341; 9 — O- 82/AGD/340; 10 — O-82/ AGD/344; 11 — O-82/ AGD /350; 13 — 82/ AGD /346; 14 — 82/AGD/347; 15 — 82/AGD/355; 16 — 82/AGD/352,357; 17 — 82/AGD/356); carved leg (12 — O-82/AGD/358). Photo and editing: Alisa Semenova

Рис. 5. Оздоблення шкатулки із Західного теменосу: прямокутні та трапеціеподібні пластини (1 — O-82/АГД/343; 2 — O-82/АГД/342; 3 — O-82/АГД/349; 4 — O-82/АГД/339; 5 — O-82/АГД/351; 6 — O-82/АГД/338; 7 — O-82/АГД/354; 8 — O-82/АГД/341; 9 — O-82/АГД/340; 10 — O-82/АГД/344; 11 — O-82/АГД/350; 13 — 82/АГД/346; 14 — 82/АГД/347; 15 — 82/АГД/355; 16 — 82/АГД/352,357; 17 — 82/АГД/356); Різна ніжка (12 — O-82/АГД/358). Фото та обробка: Аліса Семенова

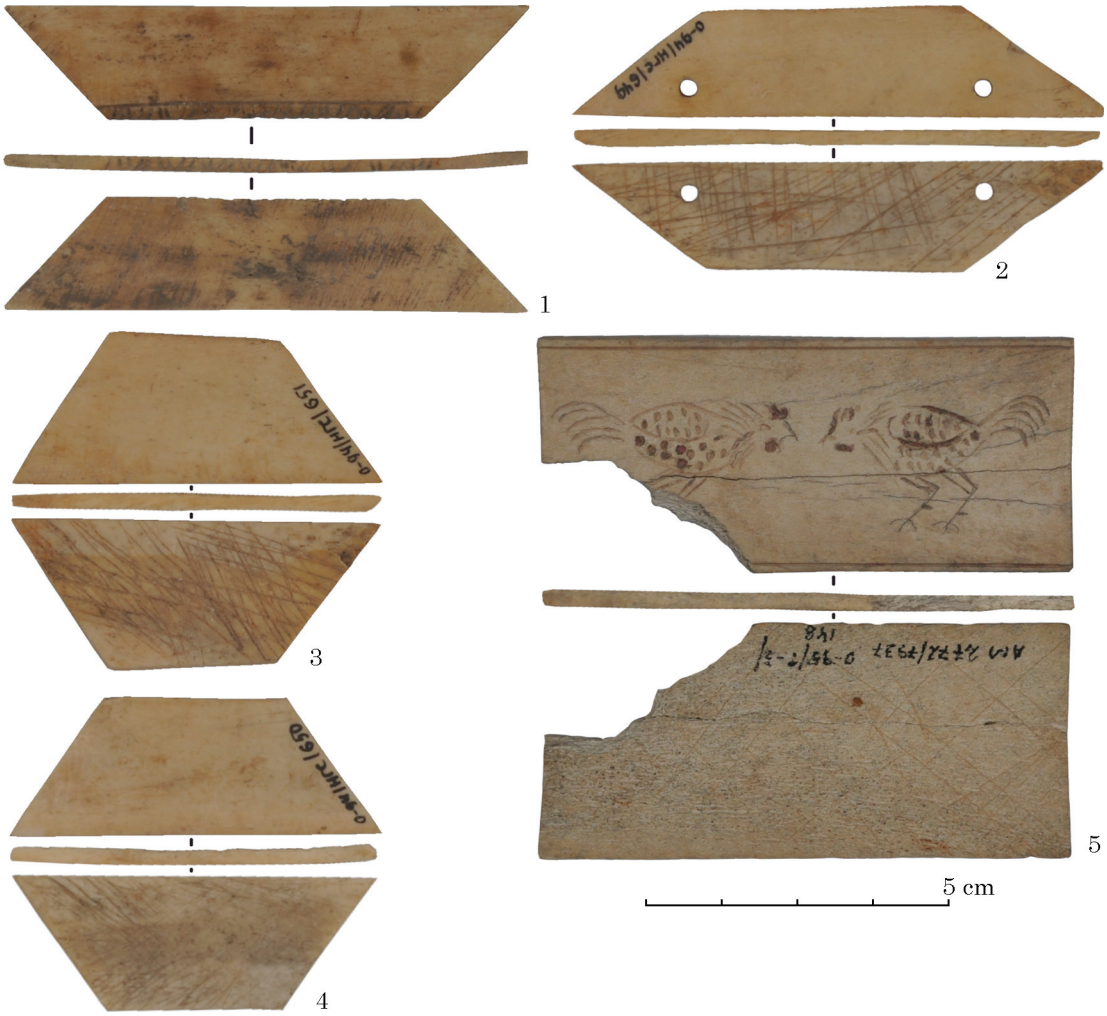

Fig. 6. Rectangular and trapezoidal plaques (1 — 2000/R-25/1339; 2 — O-1994/NGS/649; 3 — O-1994/NGS/651; 4 — O-1994/NGS/650; 5 — O-1995/T-3/148). Photo and editing: Alisa Semenova

Рис. 6. Прямокутні та трапеціеподібні пластини (1 — 2000/Р-25/1339; 2 — О-1994/НГС/649; 3 — О-1994/НГС/651; 4 — О-1994/НГС/650; 5 — О-1995/Т-3/148). Фото та обробка: Аліса Семенова

The second group comprises ornamented rectangular and trapezoidal plaques that differ in terms of decorative patterns. These include trapezoidal plaques with **foliate motifs**, known only from publications. Their engraved ornamentation combines thin, shallow lines representing stems with deeper, more pronounced petal shapes — heart-shaped in one case, elongated and pointed in another. Both have been dated by catalog compilers to the 3rd century BC (Антична колекція… 2015, с. 74. кат. 521, 522).

Plaques with rounded relief lines can also be attributed to those with floral motifs (fig. 7: 1). However, the specific plant representation, particularly the pointed petals, cannot be identified from one or several segments alone. The complete appearance of these ornaments is known thanks to the discovery of a complete set. These plaques formed a circular composition with a hole in the centre. Although the published photograph depicts this composition as flat, it was likely semi-spherical. Additionally, the illustration suggests that the composition was complemented by a central round plaque. Unfortunately, these objects originate from looted excavations and have lost their original context (Случайные находки… 1902, с. 125—126; рис. 245). Nevertheless, separate segments have been discovered in official excavations. Three of them are stored in the Hermitage Museum and were mistakenly published as fragments of a pyxis from the burial mound 1904/10, dated to the 5th century BC (Петерс 1986, с. 143; табл. XIV: 1). However, I was unable to confirm this information, as the publication of this burial mound mentions only fragments of a pyxis depicting Eros (Фармаковський 1907, с. 39). Another segment comes from excavations at site T-3 (inv. No O-2018/T-4/1126 in: Буйских и др. 2019). Similar artifacts are preserved in the Altes Museum in Berlin, identified as decorative elements from the legs of a kline and dated to the second half of the 1st century BC — early 1st century AD. This dating is based on formal analogies rather than ornamental similarities, as the provenance of these items has been lost (Platz-Horster 2018, p. 77—78; taf. 107.1 Y 1991-1077 Y 1996).

Fig. 7. Elements of furniture: 1 — trapezoidal plaques with floral motifs; 2 — turned leg; 3 — carved legs (after: Случайные находки… 1902)

Рис. 7. Деталі меблів: 1 — трапеціеподібні пластини з рослинними мотивами; 2 — точена ніжка; 3 — різьблені ніжки (за: Случайные находки… 1902)

Another variant of rectangular overlays consists of items decorated with an **ionic kymation ornament**. Two different techniques were used to reproduce this pattern: carving or engraving. The relief-decorated pieces exhibit a higher artistic level (fig. 8: 1), whereas the engraved ones, characterized by shallow and somewhat crude lines, appear much more modest (fig. 8: 2, 3). A total of three fragments have been found: one relief and two engraved, all within the city area.

Another type consists of relatively wide bone plaques with a polished surface, decorated with guilloche patterns created using a compass for the circular elements. This ornamentation seems to combine compass-drawn patterns with a running-dog pattern (fig. 8: 4, 5). At least two such plates have been discovered, though they are not identical (one is significantly damaged). The first was found in the necropolis, while the second was uncovered within the city.

The third group comprises rectangular plaques, mostly decorated with engraved meander patterns in various styles. These plaques are predominantly made from antler and are characterized by a curved shape (fig. 9: 1—6). This feature is most pronounced in well-preserved fragments, particularly in the or-

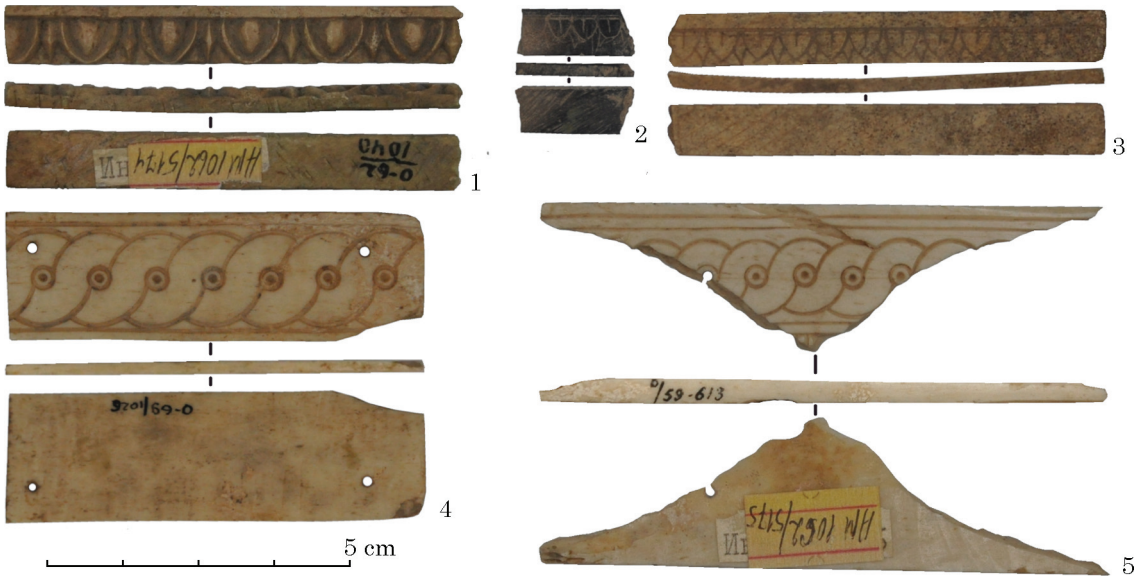

Fig. 8. Rectangular and trapezoidal plaques. Ionic kymation ornament (1 — O-62/1040; 2 — O-2009/R-25/862; 3 — O-1987/NGS-C/348); guilloche pattern (4 — O-69/1026; 5 — O-1959/613). Photo and editing: Alisa Semenova

Рис. 8. Прямокутні та трапеціеподібні пластини. Іонійський кіматій (1 — O-62/1040; 2 — O-2009/P-25/862; 3 — O-1987/НГС-C/348); плетінка (4 — O-69/1026; 5 — O-1959/613). Фото та обробка: Аліса Семенова

namented plaque (fig. 9: 5), whose shape and the circular hole at the preserved edge suggest that it may have been a personal adornment, possibly a bracelet (Semenova 2024, p. 77—79). Similar Roman bracelets, though differing in ornamentation, have been documented in Aquincum (Biro et al. 2012, p. 64, fig. 49). However, the Olbian plaques is much older and dates to the 5th—4th centuries BC. Another curved, perforated plaque found in Olbia, but without ornamentation, bears less resemblance to a bracelet (fig. 9: 6). It is likely that such plaques were used to decorate furniture, but there is currently insufficient data for a more precise interpretation. A visually similar plaque fragment was also found alongside other decorative overlays in the Scythian burial mound from the 5th century BC (Ромашко, Скорый 2009, с. 196, рис. 15: 4).

Structural elements made of bone. This category includes bone artifacts that are difficult to classify solely as decorative elements. Among them are three carved cylindrical bone objects with iron rods inside, depicting Dionysus, a dancing maenad, and Nike (fig. 7: 3). They were published as «sarcophagus legs», which the Imperial Archaeological Commission acquired in 1899 from Sh. Gochman (Случайные находки… 1902, с. 125—126; рис. 239—241). It should be noted that Sh. Gochman was one of the Gochman brothers, who were involved in the production and sale of forgeries to museums (for more details, see: Кузьмищев 2016, с. 322—324). Despite this fact, I am inclined to believe that the bone objects acquired at that time are genuine and originate from looting excavations carried out by residents of the Parutyne village. These residents were particularly active in plundering the site in 1899, while the Gochman brothers purchased the artifacts they obtained (Папанова 2006, с. 36). It is unlikely that forging bone artifacts would have been sufficiently profitable, but when referring to these items, one should still keep in mind the falsification activities of the aforementioned individuals. The publication's notes also mention that another similar cylinder was acquired by the German trade agent Vogel (Случайные находки… 1902, с. 125—126).

A significant challenge in verifying the authenticity of such artifacts is the inability to examine them in person. Among all the artifacts, I have found the closest analogy for the cylinder depicting a nude Dionysus, whose torso is wrapped in a strip of fabric, one leg is covered by a draped cloak, and the other is clad in a boot. In his hands, he holds one of his attributes — the thyrsus. The closest known parallel is preserved in the Fitzwilliam Museum (Cambridge) [4]. Although this cylindrical object is not an exact copy of the Olbian artifact, it fully replicates both the pose and all key attributes. Additionally, descriptions suggest that, like the Olbian piece, it is made from a solid, likely tubular, bone (Nicholls 1991, p. 42; fig. 3: e). It is believed to have been produced in the early Imperial period in Italy, probably in Etruria, under the influence of Hellenistic traditions. Some scholars suggest that Italian craftsmen may have even had earlier examples to imitate (Nicholls 1991, p. 36). A piece from Pompeii, likely dating to the same period, also features a plate with a similar depiction of Dionysus, although in this case, one of the figure's legs is not covered by fabric (Cormier 2022, pl. 9: 3). Due to the loss

4. https://data.fitzmuseum.cam.ac.uk/id/object/70278 Date of access: 2025-03-24 18:51:49

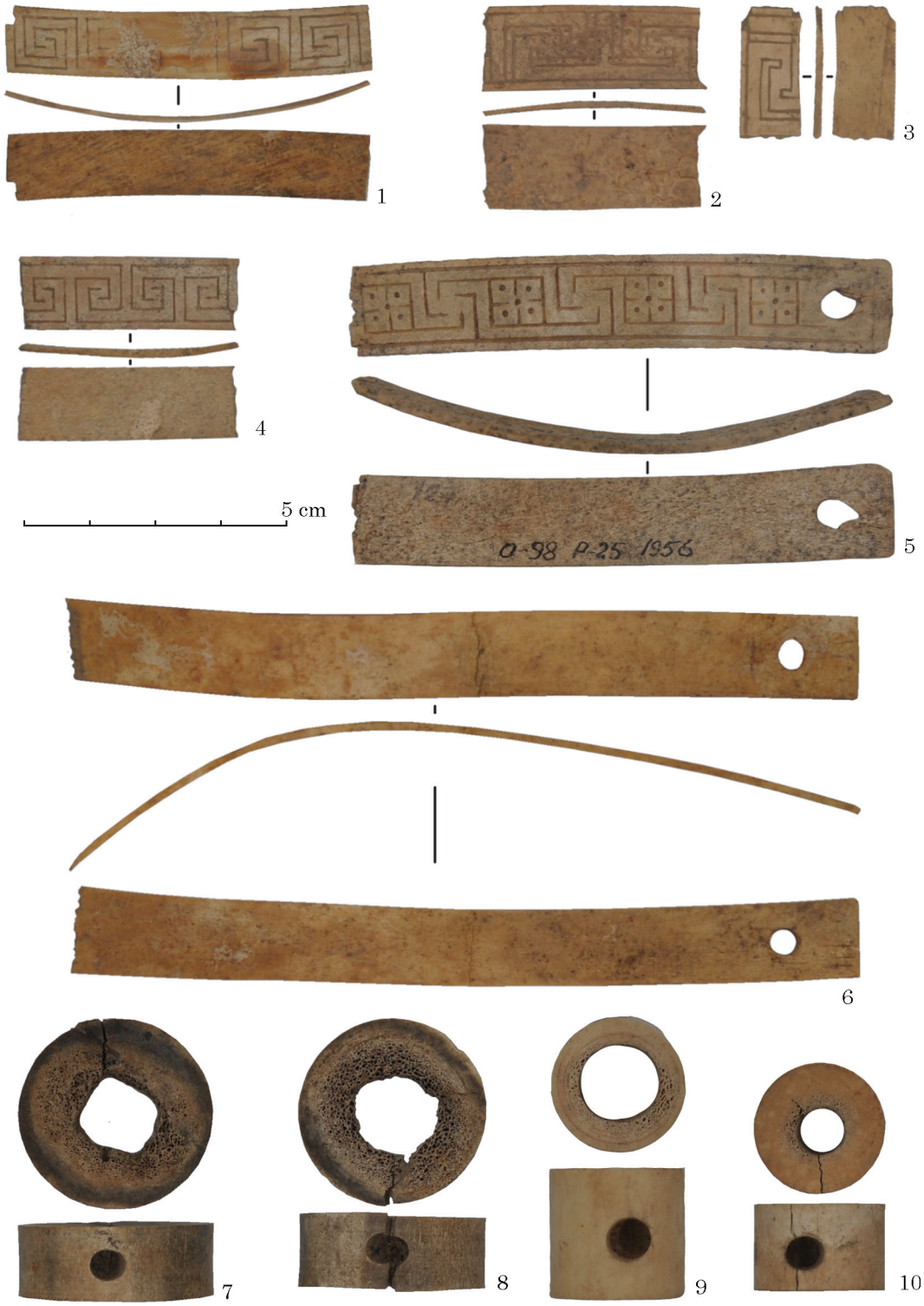

Fig. 9. Curved rectangular plaques (1 — O-2019/R-25/755; 2 — 2012/R-25/1580; 3 — 2011/R-25/1014; 4 — 2011/R-25/1070; 5 — O-98/R-25/1956; 6 — O-2001/NGS/1065-a); Hinges (7 — O-1937/230; 8 — O-1937/248; 9 — O-1946/1624; 10 — 1937/208). Photo and editing: Alisa Semenova

Рис. 9. Зігнуті прямокутні пластини (1 — O-2019/P-25/755; 2 — 2012/P-25/1580; 3 — 2011/P-25/1014; 4 — 2011/P-25/1070; 5 — O-98/P-25/1956; 6 — O-2001/НГС/1065-а); Шарніри (7 — O-1937/230; 8 — O-1937/248; 9 — O-1946/1624; 10 — 1937/208). Фото та обробка: Аліса Семенова

of its original context, it is impossible to determine whether the Olbian artifact belongs to the Roman period or to the Hellenistic tradition that inspired Roman examples. However, it is evident that both this object and other cylindrical items from the same series were components of a kline rather than sarcophagus legs.

A similar observation can be made regarding another artifact, acquired along with the previous ones and also interpreted as a sarcophagus

leg (Случайные находки… 1902, с. 125—126; рис. 242). It has the shape of a truncated cone and resembles a turned component of kline or throne legs (fig. 7: 2). Visually similar objects are known from both the Hellenistic period (Bernard 1970, p. 330, figs. 1, 2) and the Roman period (Nicholls 1991, p. 36, fig. 1).

A significant number of cylindrical objects of varying sizes and diameters with lateral perforations have also been found in Olbia (fig. 9: 7—10). These were primarily made of deer antler, although the use of tubular bones cannot be ruled out. Based on finds of wooden furniture (MacGregor 1985, p. 203) and sarcophagi (Сокольский 1969, с. 99, табл. 3: 3), these objects can be identified as hinges for the movable parts of chests, cabinets, and similar items. While there are no definitive examples in Olbia indicating which specific pieces of furniture these hinges were used for, their presence suggests the widespread use of furniture with movable elements in the settlement.

Bone plaque in burial 1901/79: sarcophagus or kline? One of the key questions for us is determining which pieces of furniture and which parts of those pieces were decorated with the overlays described in the article. The find contexts in Olbia generally do not provide sufficient information for such reconstructions. However, certain structure is more indicative in this context. References to these items have already been provided in the text when discussing the respective categories, but it is worth highlighting them separately. Perhaps the most frequently mentioned and extensively discussed structure in this context is burial 1901/79. According to a monograph dedicated to the Hellenistic necropolis, at least six burials in Olbia from this period contained «various bone decorations of sarcophagi» (Парович-Пешикан 1974, с. 57, рис. 65). However, only one of these has been described in greater detail. This is an earthen crypt from the 2nd century BC, where many bone plaques were found. The excavator (Фармаковський 1903, с. 88) and other researchers interpreted these plaques as decorations for a wooden sarcophagus. However, M. I. Sokolsky (Сокольский 1971, с. 91) proposed a different interpretation for these and all other overlays found in Hellenistic burials of Olbia, suggesting that they decorated a kline rather than a sarcophagus. He based this argument on the dimensions of some overlays, which are too small for a massive sarcophagus, and on the visual similarity of the artifacts to furniture details depicted in 6th—4th centuries BC vase painting. The palmette petals, along with volutes, were meant to decorate the kline's support posts, while the meander and bead-and-reel pattern bands adorned its horizontal frame. The context of the bone overlays found in burial 1901/79 further supports this interpretation. According to the researcher, they were not placed around the perimeter of a sarcophagus but were instead located «in the right corner of the crypt, near the entrance», where a kline would have been positioned on which the deceased was likely carried into the crypt.

M. Parović-Pešikan, who published her study on the Hellenistic necropolis of Olbia two years after M. I. Sokolsky's monograph, did not comment on his hypothesis and continued to interpret these artifacts as sarcophagus decorations. In addition to the previously known information, she noted that a total of 125 fragments of bone overlays were found in burial 1901/79. Perhaps the most comprehensive representation of the bone inlay set from burial 1901/79 can be found in a color illustration in the exhibition catalog of the State Historical Museum in Moscow, where these and many other artifacts from Olbia are housed (Журавлев, Ломтадзе 2002, с. 76, кат. 288). The text does not specify whether the arrangement of the objects in the display case was made for aesthetic appeal or as an attempt at reconstruction. However, the catalog caption identifies the set as decorations for a wooden sarcophagus, indicating that the exhibition curators adhered to B. V. Farmakovsky's interpretation. For our purposes, the most important aspect is that this is the only known image likely to include all the preserved bone overlays from this burial. In addition to more elaborate volutes with a central eye and simple scroll motifs, the set includes smooth and serrated petal-shaped elements that likely formed palmettes, as well as a decorative plate featuring a bead-and-reel pattern.

Greek researcher D. Ignatiadou (2002, p. 5), comparing this assemblage with Macedonian materials, noted that small leaves, flowers, and spiral elements could, in principle, have been used as sarcophagus decorations. However, she also pointed out that the curved crescent-shaped plates correspond to the cutouts found on Macedonian couches. This detail, along with the presence of volutes, led her to interpret the wooden structure in this burial as a kline rather than a sarcophagus.

Making a definitive choice between these theories is challenging due to the lack of detailed information on the find's context, which was lost as a result of the excavation methods employed over a century ago, coupled with the inability to study these artifacts first-hand. Doubts regarding their association with sarcophagi also arise from the uncertainty surrounding the presence of sarcophagi in all these burials, as their identification in the Olbian necropolis is often based solely on limited traces of wood or even just impressions left by legs (Парович-Пешикан 1974, с. 56—57). The discovery of similar decorative elements outside of burial contexts also suggests their use in furnishing everyday furniture. Given the available data, the most plausible interpretation seems to be that these overlays adorned a kline.

Conclusions. The analysis of bone artifacts from Olbia offers several important insights into the range and functional use of decorative plaques and other bone elements in ancient fur-

niture. The artifacts uncovered at the site represent a wide variety of items spanning all chronological phases of Olbia's existence. However, the majority of these objects date to the Hellenistic period, with the Roman era being comparatively underrepresented in this context. The shapes and ornamentation of the overlays exhibit significant diversity, yet they align with motifs commonly found in ancient Greek culture, including architecture and vase painting. These motifs primarily include volutes of varying complexity, palmette details, and framing patterns such as the meander, running-dog pattern, ionic kymation, and bead-and-reel pattern. Anthropomorphic and zoomorphic plaques were also in use, with the most common motif being a long-necked bird.

Two primary decorative techniques were employed in the production of these objects: engraving and carving. Engraving was used for flat designs, while carving created relief images. By analyzing these decorative elements and comparing them with finds from other sites, it has been possible to attribute certain decorative groups to specific types of furniture, primarily kline, thrones, and caskets. However, the exact function of many overlays remains uncertain. It is likely that they adorned various wooden objects, including funerary sarcophagi.

A distinctive feature of Olbia, in contrast to other ancient Greek sites where furniture decoration is primerely found in burial contexts, is the significant number of such objects discovered in urban settings, including residential buildings and cultic areas.

Most of the material examined in this study originates from the city itself. While these artifacts are also present in the necropolis, they are poorly documented in publications and inaccessible for direct study. Nevertheless, nearly all types of decorative elements are known from both the necropolis and the city, which is particularly significant for components identified as kline adornments. Notably, volutes with central eyes have, in some cases, been interpreted as sarcophagus decorations, even when no actual sarcophagi were preserved, apart from occasional traces of wood. A more detailed examination of furniture decoration and its comparison with finds from other parts of the Greek world offers new perspectives on the interpretation of wooden structures in several burials within the Olbian necropolis.

ЛІТЕРАТУРА

Антична колекція… 2015. *Антична колекція Херсонського краєзнавчого музею: Каталог*. Херсон: Айлант.

Буйских, А. В., Форнасье Й., Шейко И. Н., Чечулина И. А. 2019. *Отчет о раскопках на участке Т-4 в Ольвии в 2018 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2018/40.

Журавлев, Д. В., Ломтадзе, Г. А. 2002. Изделия из гипса и кости. В: Журавлев, Д. В. (ред.). *На краю ойкумены. Греки и варвары на северном берегу Понта Эвксинского*. Москва: ГИМ, с. 76-78.

Книпович, Т. Н. 1953. Итоги работ ольвийской археологической экспедиции. *Краткие сообщения истории материальной культуры*, 51, с. 112-121.

Кругликова, И. Т. 1949. Костяная фигурка Эрота из Керчи (к вопросу о косторезном ремесле на Боспоре). *Вестник древней истории*, 2, с. 100-107

Кузьмищев, А. Г. 2016. Э. Р. фон Штерн и борьба с фальсификациями археологических материалов в конце XIX — начале XX века. *Емінак: науковий щоквартальник*, 4 (16), с. 320-326.

Кузьміщев, О. Г. 2015. Геометричний орнамент на кістяних виробах з Ольвії. *IV французько-українська археологічна конференція. «Геометричне мистецтво від праісторії до сучасності». Київ, квітень 2015*. Available at: https://institutfrancais-ukraine.com/uploads/files/texte Kuzmichov(3).pdf [27.03.2025].

Мезенцева, І. В. 2001. Вироби з кістки в колекції Національного музею історії України з розкопок Ольвії 1935—1940 рр. В: *Ольвія та Античний світ. Матеріали наукових читань, присвячених 75-річчю утворення історико-археологічного заповідника «Ольвія» НАН України*. Київ, с. 85-89.

Наливкина, М. А. 1940. Костяные изделия из раскопок Ольвии в 1935 и 1936 гг. *Ольвия*, 1, с. 187-201.

Папанова, В. А. 2006. *Урочище «Сто могил» — некрополь Ольвии Понтийской*. Киев: Знання України.

Парович-Пешикан, М. 1974. *Некрополь Ольвии Эллинистического времени*. Киев: Наукова думка.

Передольская, А. А. 1945. Слоновая кость из кургана Куль-Оба. *Труды отдела истории искусства и культуры античного мира Государственного Эрмитажа*, 1, с. 69-83.

Петерс, Б. Г. 1986. *Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья*. Москва: Наука.

Ромашко, В. А., Скорый, С. А. 2009. *Близнец-2: Скифский аристократический курган в Днепровском правобережном Надпорожье*. Дніпропетровськ: Пороги.

Секерська, О. П., Шевченко, О. Б. 2021. *Косторізне виробництво античного Ніконія (каталог колекції)*. Матеріали з археології Північного Причорномор'я, 6. Одеса: Ірбіс.

Скржинская, М. А. 2006. Костяные изделия. В: Айбабин, А. И. (ред.). *Древнейший теменос Ольвии понтийской. Материалы по археологии, истории и этнографии Тавриды*, 2 с. 205-206.

Скуднова, В. М. 1988. *Архаический некрополь Ольвии*. Ленинград: Искусство.

Славін, Л. М. 1963. Західна сторона ольвійської агори. *Археологія*, XV, с. 71-94

Случайные находки… 1902. Случайные находки и приобретения. *Отчет Императорской Археологической Комиссии за 1899*. Санкт-Петербург, с. 107-140.

Сокольский, Н. И. 1969. *Античные деревянные саркофаги Северного Причерноморья*. Археология СССР. Свод археологических источников, Г1-17. Москва: Наука.

Сокольский, Н. И. 1972. *Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья*. Материалы и исследования по археологии СССР, 178. Москва: Наука.

Тончева, Г. 1951. Разкопките на петте могили край с. Галата. *Известия на Варненското археологическо дружество*, VIII, с. 49-65.

Фармаковский, Б. Ф. 1903. Раскопки некрополя древней Ольвии в 1901 году. *Известия Императорской Археологической Комиссии*, 8, с. 1-113.

Фармаковский, Б. Ф. 1907. Раскопки в Ольвии. *Отчет Императорской Археологической Комиссии за 1904 г.*, с. 1-41.

Фармаковский, Б. Ф. 1914. Раскопки в Ольвии. *Отчет Императорской Археологической Комиссии за 1911 г.*, с. 1-25.

Фиалко, Е. Е. 1985. К интерпретации одной из категорий костяных изделий. В: *Проблемы исследования Ольвии. Тезисы докладов и сообщений семинара. Парутино, сентябрь 1985 р.* Парутино, с. 80-81.

Фиалко, Е. Е., Болтрик, Ю. В. 1986. Ларец из кургана Огуз. *Советская археология*, 2, с. 241-247.

Θέμελης, Π. Γ. 1997. *Οι τάφοι του Δερβενίου*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτρ.

Σταματοπουὶλου, Β. 2021. Οι θρόνοι των μακεδονικών τάφων. Ερμηνευτικά προβλήματα και τεχνολογικές παρατηρήσεις. In: Pappas, V., Terzopoulou, D. (eds.). *Ancient Macedonia VIII, From the Death of Philip II to Augustus' Rise to Power. Thessaloniki Nov. 21—24, 2017*. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, p. 237-262.

Banou, E. S., Bournias, L. K. 2014. *Kerameikos*. Athens: John S. Latsis.

Béraud, I., Gébara, C. 1986. Lits funéraires de la nécropole gallo-romaine de Saint-Lambert (Fréjus). *Revue archéologique de Narbonnaise*, 19, p. 183-205. https://doi.org/10.3406/ran.1986.1288

Bernard, P. 1970. Siéges et lits en ivoire d'époque hellénistique en Asie centrale. *Syria*, 47, p. 327-343. https://doi.org/10.3406/syria.1970.6192

Bianchi, C. 2010. I Letti Con Rivestimento in Osso E in Avorio: Analisi Dei Rinvenimenti Dai Contesti Di Abitato E Funerari». LANX. *Rivista Della Scuola Di Specializzazione in Beni Archeologici — Università Degli Studi Di Milano*, 5 (luglio), p. 39-106. https://doi.org/10.13130/2035-4797/610

Biro, M. T. Choyke, A. M. Vass, L. Vecsey, A. 2012. *Aquincumi csonttargyak*. Aquincumi Múzeum Gyűjteménye, 2. Budapest: Avaloni Nyomdaipari.

Bruneau, P. 1970. *Exploration archéologique de Délos*. 27: l'îlot de la Maison des Comédiens. Paris.

Bujskikh, A. V. 2015. The Southern Temenos in Pontic Olbia (Preliminary Results of the Investigation). *Ancient civilizations from Scythia to Siberia*, 21, p. 222-250.

Cool, H. M. 2016. *The Small Finds and Vessel Glass from Insula. VI.1 Pompeii: Excavations 1995—2006*. Archaeopress Roman Archaeology, 17. Oxford: Archaeopress.

Cormier, A. 2022. *Lectus eburneus: les lits funéraires en ivoire à Cumes et dans le monde romain*. Collection du Centre Jean Bérard, 56. Naples: Centre Jean Bérard.

Davidson, G. R. 1952. *The Minor Objects*. Corinth, 12. Cambridge: Harvard University.

Fischer, J. 1990. Zu einer griechischen Kline und weiteren Südimporten aus dem Fürstengrabhügel Grafenbühl, Asperg, Kr. Ludwigsburg. *Germania*, 68, p. 115-127.

Harris, D. 1991. *The Inventory Lists of the Parthenon Treasures*. PhD thesis. Dept. Of art and archaeology. University of Princeton.

Hempel, K. G. 2001. *Die Nekropole von Tarent im 2. und 1. Jahrhundert v. Chr. Studien zur materiellen Kultur*. La necropoli di Taranto nel II e I sec. a. c. Studi sulla cultura materiale. Taranto: Scorpione.

Hill, D. K. 1963. Ivory Ornaments of Hellenistic Couches. *Hesperia*, 32, 3, p. 293-300.

Ignatiadou, D. 2001. Glass and gold on Macedonian funerary couches. In: *International Association for the History of Glass. Annales du XV Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*. New York: Corning, p. 4-7.

Ignatiadou, D. 2002. Inlaid funerary furniture. In: *A discussion of the North Pontic finds in the light of evidence from Macedonia 8th EAA Annual Meeting, Thessaloniki 2002, BAR* (in press).

Jacob, C. 2012. *Morgantina, Sicily: The Worked Bone and Ivory Objects, 459 BC to the First Century AD*. PhD thesis. Graduate School-New Brunswick Rutgers, The State University of New Jersey.

Kottaridi, A. 2013. *Aigai, the Royal Metropolis of the Macedonians*. Athens: John S.

Krutilov, V. V. 2010. Bone objects. In: Lejpunskaja, N. A. (eds.). *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6 Century BC to the 4 Century AD*. Aarhus: Aarhus University, p. 483-486.

Kyrieleis, H. 1969. *Throne und Klinen. Studien zur Formgeschichte altorientalischer und griechischer Sitz- und Liegemöbel vorhellenistischer Zeit*. Berlin: Walter de Gruyter & Co.

Letta, C. 1984. Due letti funerari in osso dalla valle d'Amplero, Monumenti Antichi. *Miscellanea III*, 3, p. 67-114.

MacGregor, A. 1985. *Bone, Antler, Ivory and Horn: The Technology of Skeletal Materials since the Roman Period*. London: Croom Helm https://doi.org/10.4324/9781315747668

Nicholls, R. V. 1991. More Bone Couches. *The Antiquaries Journal*, 71, p. 36-45. doi:10.1017/S0003581500086819

Platz-Horster, G. 2018. *Knochenarbeiten: Objekte aus Bein, Elfenbein, Geweih, Horn und Zahn in der Antikensammlung Berlin*. Regensburg: Schnell & Steiner.

Richter, G. M. 1966. *The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans*. London: Phaidon.

Semenova, A. 2024. Bone Artefacts from the exposition of the National Historical and Archaeological Reserve «Olbia» Museum. *Arheologia*, 2, p. 76-87. https://doi.org/10.15407/arheologia2024.02.076

Spathi, M. G. 2024. The Interpretation of Clay Gorgoneion-Roundels in Sacral Contexts: Evidence from the Sanctuary of Artemis Limnatis at Ancient Messene. In: Spathi, M. G., Chidiroglou, M., Wallensten, J. (ed.). *Apotropaia and Phylakteria Confronting Evil in Ancient Greece*. Oxford: Archaeopress, p. 85-99.

REFERENCES

Antychna kolektsiia… 2015. *Antychna kolektsiia Khersonskoho kraieznavchoho muzeiu: Kataloh*. Kherson: Ailant.

Buyskikh, A. V., Fornasye, Y., Sheyko, I. N., Chechulina, I. A. 2019. Otchet o raskopkakh na uchastke T-4 v Olvii v 2018 godu. *NA IA NAN Ukrainy*, f. 64, 2018/40.

Zhuravlev, D. V., Lomtadze, G. A. 2002. Izdeliya iz gipsa i kosti. In: Zhuravlev. D. V. (ed.). *Na krayu oykumeny. Greki i varvary na severnom beregu Ponta Evksinskogo*. Moskva: GIM, s. 76-78

Knipovich, T. N. 1953. Itogi rabot olviyskoy arkheologicheskoy ekspeditsii. *Kratkiye soobshcheniya istorii materialnoy kultury*, 51, s. 112-121

Kruglikova, I. T. 1949. Kostyanaya figurka Erota iz Kerchi (k voprosu o kostoreznom remesle na Bospore). *Vestnik drevney istorii*. 2. s.100-107

Kuzmishchev, A. G. 2016. E. R. fon Shtern i borba s falsifikatsiyami arkheologicheskikh materialov v kontse XIX —

nachale XX veka. *Eminak: naukoviy shchokvartalnik*, 4 (16), s. 320-326.

Kuzmishchev, O. H. 2015. Heometrychnyi ornament na kistianykh vyrobakh z Olvii. IV frantsuzko-ukrainska arkheolohichna konferentsiia. «*Heometrychne mystetstvo vid preistorii do suchasnosti*». Kyiv, kviten 2015. Available at: https://institutfrancais-ukraine.com/uploads/files/texte Kuzmichov(3).pdf [27.03.2025].

Mezentseva, I. V. 2001. Vyroby z kistky v kolektsii Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy z rozkopok Olvii 1935—1940 rr. In: *Olviia ta Antychnyi svit. Materialy naukovykh chytan, prysviachenykh 75-richchiu utvorennia istoryko-arkheolohichnoho zapovidnyka «Olviia» NAN Ukrainy*. Kyiv, s. 85-89.

Nalivkina, M. A. 1940. Kostyanyye izdeliya iz raskopok Olvii v 1935 i 1936 gg. *Olviya*, 1, s. 187-201.

Papanova, V. A. 2006. *Urochishche «Sto mogil» — nekropol Olvii Pontiyskoy*. Kiev: Znannya Ukrainy.

Parovich-Peshikan, M. 1974. *Nekropol Olvii Ellinisticheskogo vremeni*. Kiev: Naukova dumka.

Peredolskaya, A. A. 1945. Slonovaya kost iz kurgana Kul-Oba. *Trudy otdela istorii iskusstva i kultury antichnogo mira Gosudarstvennogo Ermitazha*, 1, s. 69-83.

Peters, B. G. 1986. *Kostoreznoye delo v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomoria*. Moskva: Nauka.

Romashko, V. A., Skoryy, S. A. 2009. *Bliznets-2: Skifskiy aristokraticheskiy kurgan v Dneprovskom pravoberezhnom Nadporozhye*. Dnipropetrovsk: Porogi.

Siekerska, O. P., Shevchenko, O. B. 2021. *Kostorizne vyrobnytstvo antychnoho Nikoniia (kataloh kolektsii)*. Materialy z arkheolohii Pivnichnoho Prychornomor'ia, 6. Odesa: Irbis.

Skrzhinskaya, M. A. 2006. Kostyanyye izdeliya. *Drevneyshiy temenos Olvii pontiyskoy. Materialy po arkheologii. istorii i etnografii Tavridy*, 2, s. 205-206.

Skudnova, V. M. 1988. *Arkhaicheskiy nekropol Olvii*. Leningrad: Iskusstvo.

Slavin, L. M. 1963. Zakhidna storona olviiskoi ahory. *Arkheolohiia*, XV, s. 71-94

Sluchaynyye nakhodki… 1902. Sluchaynyye nakhodki i priobreteniya. *Otchet Imperatorskoy Arkheologicheskoy Komissii za 1899*. Sankt-Peterburg, s. 107-140.

Sokolskiy, N. I. 1969. *Antichnyye derevyannyye sarkofagi Severnogo Prichernomoria*. Arkheologiya SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, G1-17. Moskva: Nauka.

Sokolskiy, N. I. 1972. *Derevoobrabatyvayushcheye remeslo v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomoria*. Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR, 178. Moskva: Nauka.

Toncheva, G. 1951. Razkopkite na pette mogili kray s. Galata. *Izvestia na Varnenskoto arheologichesko druzhestvo*, VIII, s. 49-65.

Farmakovskiy, B. F. 1903. Raskopki nekropolya drevney Olvi v 1901 godu. *Izvestiya Imperatorskoy Arkheologicheskoy Komissii*, 8, s. 1-113.

Farmakovskiy, B. F. 1907. Raskopki v Olvii. *Otchet Imperatorskoy Arkheologicheskoy Komissii za 1904 g*., s. 1-41.

Farmakovskiy, B. F. 1914 Raskopki v Olvii. *Otchet Imperatorskoy Arkheologicheskoy Komissii za 1911 g*., s. 1-25.

Fialko, E. E. 1985. K interpretatsii odnoy iz kategoriy kostyanykh izdeliy. In: *Problemy issledovaniya Olvii. Tezisy dokladov i soobshcheniy seminara. Parutino, sentyabr 1985 r*. Parutino, s. 80-81.

Fialko, E. E., Boltrik, Yu.V. 1986. Larets iz kurgana Oguz. Sovetskaya arkheologiya. 2, s. 241-247.

Θέμελης, Π. Γ. 1997. *Οι τάφοι του Δερβενίου*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτρ.

Σταματοπουλου, Β. 2021. Οι θρόνοι των μακεδονικών τάφων. Ερμηνευτικά προβλήματα και τεχνολογικές παρατηρήσεις. In: Pappas, V., Terzopoulou, D. (eds.). *Ancient Macedonia VIII, From the Death of Philip II to Augustus' Rise to Power. Thessaloniki Nov. 21—24, 2017*. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, p. 237-262.

Banou, E. S., Bournias, L. K. 2014. *Kerameikos*. Athens: John S. Latsis.

Béraud, I., Gébara, C. 1986. Lits funéraires de la nécropole gallo-romaine de Saint-Lambert (Fréjus). *Revue archéologique de Narbonnaise*, 19, p. 183-205. https://doi.org/10.3406/ran.1986.1288

Bernard, P. 1970. Siéges et lits en ivoire d'époque hellénistique en Asie centrale. *Syria*, 47, p. 327-343. https://doi.org/10.3406/syria.1970.6192

Bianchi, C. 2010. I Letti Con Rivestimento in Osso E in Avorio: Analisi Dei Rinvenimenti Dai Contesti Di Abitato E Funerari». LANX. *Rivista Della Scuola Di Specializzazione in Beni Archeologici — Università Degli Studi Di Milano*, 5 (luglio), p. 39-106. https://doi.org/10.13130/2035-4797/610

Biro, M. T. Choyke, A. M. Vass, L. Vecsey, A. 2012. *Aquincumi csonttargyak*. Aquincumi Múzeum Gyűjteménye, 2. Budapest: Avaloni Nyomdaipari.

Bruneau, P. 1970. *Exploration archéologique de Délos*. 27: l'îlot de la Maison des Comédiens. Paris.

Bujskikh, A. V. 2015. The Southern Temenos in Pontic Olbia (Preliminary Results of the Investigation). *Ancient civilizations from Scythia to Siberia*, 21, p. 222-250.

Cool, H. M. 2016. *The Small Finds and Vessel Glass from Insula. VI.1 Pompeii: Excavations 1995—2006*. Archaeopress Roman Archaeology, 17. Oxford: Archaeopress.

Cormier, A. 2022. *Lectus eburneus: les lits funéraires en ivoire à Cumes et dans le monde romain*. Collection du Centre Jean Bérard, 56. Naples: Centre Jean Bérard.

Davidson, G. R. 1952. *The Minor Objects*. Corinth, 12. Cambridge: Harvard University.

Fischer, J. 1990. Zu einer griechischen Kline und weiteren Südimporten aus dem Fürstengrabhügel Grafenbühl, Asperg, Kr. Ludwigsburg. *Germania*, 68, p. 115-127.

Harris, D. 1991. *The Inventory Lists of the Parthenon Treasures*. PhD thesis. Dept. Of art and archaeology. University of Princeton.

Hempel, K. G. 2001. *Die Nekropole von Tarent im 2. und 1. Jahrhundert v. Chr. Studien zur materiellen Kultur*. La necropoli di Taranto nel II e I sec. a. c. Studi sulla cultura materiale. Taranto: Scorpione.

Hill, D. K. 1963. Ivory Ornaments of Hellenistic Couches. *Hesperia*, 32, 3, p. 293-300.

Ignatiadou, D. 2001. Glass and gold on Macedonian funerary couches. In: *International Association for the History of Glass. Annales du XV Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*. New York: Corning, p. 4-7.

Ignatiadou, D. 2002. Inlaid funerary furniture. In: *A discussion of the North Pontic finds in the light of evidence from Macedonia 8th EAA Annual Meeting, Thessaloniki 2002, BAR* (in press).

Jacob, C. 2012. *Morgantina, Sicily: The Worked Bone and Ivory Objects, 459 BC to the First Century AD*. PhD thesis. Graduate School-New Brunswick Rutgers, The State University of New Jersey.

Kottaridi, A. 2013. *Aigai, the Royal Metropolis of the Macedonians*. Athens: John S.

Krutilov, V. V. 2010. Bone objects. In: Lejpunskaja, N. A. (eds.). *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6 Century BC to the 4 Century AD*. Aarhus: Aarhus University, p. 483-486.

Kyrieleis, H. 1969. *Throne und Klinen. Studien zur Formgeschichte altorientalischer und griechischer Sitz- und Liegemöbel vorhellenistischer Zeit*. Berlin: Walter de Gruyter & Co.

Letta, C. 1984. Due letti funerari in osso dalla valle d'Amplero, Monumenti Antichi. *Miscellanea III*, 3, p. 67-114.

MacGregor, A. 1985. *Bone, Antler, Ivory and Horn: The Technology of Skeletal Materials since the Roman Period*. London: Croom Helm https://doi.org/10.4324/9781315747668

Nicholls, R. V. 1991. More Bone Couches. *The Antiquaries Journal*, 71, p. 36-45. doi:10.1017/S0003581500086819

Platz-Horster, G. 2018. *Knochenarbeiten: Objekte aus Bein, Elfenbein, Geweih, Horn und Zahn in der Antikensammlung Berlin*. Regensburg: Schnell & Steiner.

Richter, G. M. 1966. *The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans*. London: Phaidon.

Semenova, A. 2024. Bone Artefacts from the exposition of the National Historical and Archaeological Reserve «Olbia» Museum. *Arheologia*, 2, p. 76-87. https://doi.org/10.15407/arheologia2024.02.076

Spathi, M. G. 2024. The Interpretation of Clay Gorgoneion-Roundels in Sacral Contexts: Evidence from the Sanctuary of Artemis Limnatis at Ancient Messene. In: Spathi, M. G., Chidiroglou, M., Wallensten, J. (eds.). *Apotropaia and Phylakteria Confronting Evil in Ancient Greece*. Oxford: Archaeopress, p. 85-99.

A. Semenova

FUNCTIONAL AND DECORATIVE ELEMENTS OF FURNITURE CRAFTED FROM BONE, ANTLER AND IVORY FROM OLBIA PONTICA

The article is dedicated to furniture components made of bone, deer antler, and elephant ivory, discovered in the territory of the ancient polis of Olbia. The analysis of these artifacts provides a series of important insights into their functional purpose, artistic characteristics, and significance within Olbia's material culture. The majority of these artifacts belong to the category of decorative elements — overlays of various shapes that adorned wooden furniture. The second group consists of structural components that lacked a decorative function (such as hinges for movable mechanisms) or combined both decorative and functional roles (such as legs).

The artifacts discovered at the site represent a wide range of objects spanning all chronological phases of Olbia's existence. However, the majority date to the Hellenistic period, while the Roman period remains the least represented in this regard.

The shape and ornamentation of the overlays exhibit considerable diversity while adhering to motifs traditionally prevalent in Greek culture, including architecture and vase painting. These primarily consist of volutes of varying complexity, palmette details, and framing motifs such as the meander, running-dog pattern, Ionic kymation, and bead-and-reel pattern. Anthropomorphic and zoomorphic overlays were also in use, with the most common motif being a long-necked bird.

There were two main techniques used for decorating these objects. The first, engraving, was employed for flat ornamentation, while the second, carving, was used to create relief images. The analysis of decorative elements and their comparison with finds from other sites have made it possible to associate certain groups of decorations with specific types of furniture, primarily klinai, thrones, and caskets. However, the function of most pieces, unfortunately, remains undetermined. It is likely that they adorned various wooden objects, including funerary sarcophagi.

Most of the analyzed material originates from the city's territory. In the necropolis, such finds are not uncommon; however, they are poorly represented in publications and remain inaccessible for direct study. At the same time, nearly all artifact types are known from both the necropolis and the city, which is particularly important for identifying elements as klinai ornaments. Most notably, these include volutes with eye-like features, which in some cases have been interpreted by researchers as sarcophagus decorations, even when no sarcophagus remains were found or only fragments of wood survived.

A more detailed study of furniture decoration and its comparison with finds from other parts of the Greek world allow for a new interpretation of wooden structures in several burials within Olbia's necropolis.

Keywords: Olbia Pontica, antique furniture, furniture decor, bone, antler and ivory, overlays.

A. Семенова

ФУНКЦІОНАЛЬНІ ТА ДЕКОРАТИВНІ ЕЛЕМЕНТИ МЕБЛІВ ІЗ КІСТКИ, ПАНТІВ ТА БИВНЯ З ОЛЬВІЇ ПОНТІЙСЬКОЇ

Стаття присвячена деталям меблів, виготовленим з кістки, рогу оленя та бивня слона, що були знайдені на території античного поліса Ольвія. Аналіз виробів дозволяє зробити низку важливих висновків щодо їхнього функціонального призначення, художніх особливостей, а також значення в матеріальній культурі Ольвії. Більшість цих артефактів належить до групи декоративних елементів — накладок різноманітної форми, які оздоблювали дерев'яні меблі. Друга група представлена конструктивними деталями, що не мали декоративної функції (наприклад, петлі для рухомих механізмів) або поєднували її з функціональною (наприклад, ніжки).

Виявлені на пам'ятці артефакти демонструють широкий спектр виробів, які охоплюють усі хронологічні етапи існування Ольвії. Проте найбільша їх частина відноситься до елліністичного часу, тоді як римський період у цьому плані поки є найбіднішим.

Форма накладок та їхня орнаментація відзначаються значним різноманіттям і водночас відповідають мотивам, традиційно поширеним у грецькій культурі: архітектурі, вазописі тощо. Це передусім волюти різної складності, деталі пальмет та мотиви для обрамлення (меандр, повторювана хвиля, іонійський кіматій, астрагал тощо). У вжитку також були антропоморфні та зооморфні накладки, серед яких найбільш поширеним можна назвати мотив птаха з довгою шиєю.

Існують два основні технічних прийоми, що використовувалися для декорування виробів. Перший — гравіювання, який застосовували для плаского декору, другий — різьблення, використовували для створення рельєфних зображень. Аналіз декоративних елементів та їхнє порівняння зі знахідками з інших пам'яток дозволили визначити належність частини груп декору певним типам меблів, передусім таким як кліне, трони та скриньки. Проте призначення більшості з них, на жаль, не можна визначити. Ймовірно, вони могли прикрашати різні дерев'яні, зокрема поховальні саркофаги.

Більшість опрацьованого матеріалу походить із території міста. На некрополі ці знахідки не поодинокі, але, на жаль, погано відображені в публікаціях і недоступні для особистого опрацювання. Водночас майже всі типи виробів відомі як на некрополі, так і на території міста, що особливо важливо для деталей, які можна ідентифікувати як прикраси кліне. Насамперед це волюти з вічками, які в окремих випадках дослідники визначали як прикраси саркофага, навіть якщо від самих саркофагів не лишалося нічого або збереглися лише окремі залишки деревини.

Більш детальне вивчення меблевого декору та його порівняння зі знахідками з інших частин елліністичного світу дозволяє по-новому інтерпретувати дерев'яні конструкції в низці поховань ольвійського некрополя.

Ключові слова: Ольвія Понтійська, давні меблі, меблевий декор, кістка, панти, бивень слона, накладки.

Одержано 12.03.2025

СЕМЕНОВА Аліса, Інститут Археології НАН України, Київ, Україна.
Alisa SEMENOVA, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID:0000-0002-0809-3681,
e-mail: semenovaalise@gmail.com.

УДК 903'15.5-055.2(477.64)"638" DOI: 10.37445/adiu.2025.02.05

Г. Тощев, О. Фіалко

КУРГАН З ПОХОВАННЯМ АМАЗОНКИ НЕКРОПОЛЯ МАМАЙ-ГОРА

У статті до наукового обігу вводяться матеріали кургану з трьома похованнями скіфських воїнів, дослідженого у 2018 р. на південно-західній ділянці некрополю Мамай-Гора поблизу с. Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. Простежуються риси поховального обряду. Відкритий комплекс амазонки, як і переважна більшість скіфських поховань цього могильника, датується у межах кінця першої половини IV ст. до н. е.

Ключові слова: *Степове Причорномор'я, курган, некрополь Мамай-Гора, поховання войовниці, скіфи.*

Некрополь Мамай-Гора займає край лівобережного плато над Кам'янсько-Капулівськими бродами-переправами за 3—5 км на південь і на південний захід від с. Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. (Україна). Цей могильник належить до числа найбільших на теренах Східної Європи. Він функціонував (з короткими паузами) протягом надзвичайно довгого періоду. Перші ґрунтові могили, які належать мешканцям доби неоліту, датуються першою половиною VI тис. до н. е. (Toščev 2005, S. 36) та енеоліту (йдеться про одиничні поховання). Пізніше (за доби бронзи) ця територія використовувалась як некрополь представниками ямної, катакомбної, бабинської, зрубної та білозерської культур. Інтенсивна експлуатація могильника відмічається в скіфський час, починаючи із кінця VII — першої половини VI ст. до н. е. (два кургани) до початку III ст. до н. е. (ймовірно, сліди відправлення тризни). Потім функціонування могильника згасає. Однак у золотоординський період знову спостерігається різкий сплеск використання його території. Серія впускних могил співвідноситься з кочовими половцями. Пізніше на цьому могильнику спорадично ховали померлих різні неоднорідні за етнічним складом групи кочових та напівкочових племен, час перебування яких у цій місцевості визначається загалом XIV — першою третиною XV ст. На середину XV ст. могильники припинили своє функціонування, територію освоюють ногайські орди, великий цвинтар яких досліджено вже у західній частині Мамай-Гори (Андрух, Тощев Г., Тощев А. 2023, с. 231—232).

Стаціонарне археологічне дослідження цього могильника було розпочато експедицією Запорізького національного університету під керівництвом Г. М. Тощева в 1988 р. і тривало до 2020 р. включно. На жаль, через певні обставини (пандемію, окупацію території російським військом), дослідження були припинені. Переважну більшість розкопаних поховальних комплексів було введено до наукового обігу в п'яти монографіях (Андрух 2001; Андрух, Тощев 1988, 2004, 2009; Андрух, Тощев Г., Тощев А. 2023) та великій серії статей.

Територія могильника протягом тривалого часу зазнавала інтенсивної оранки. Через це більшість невеликих насипів курганів було знівельовано. Отже кургани здебільшого позначалися на поверхні незначними підвищеннями (від 0,2 до 1,5 м) або ледь помітними плямами, які відзначалися на оранці кольором. Завдяки застосуванню методу суцільного зсуву орного шару за допомогою землерийної техніки (Тощев 1996) було виявлено велику кількість об'єктів, що не фіксувалися на поверхні — поховань та ям різного призначення. На думку

© Г. ТОЩЕВ, О. ФІАЛКО, 2025
This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

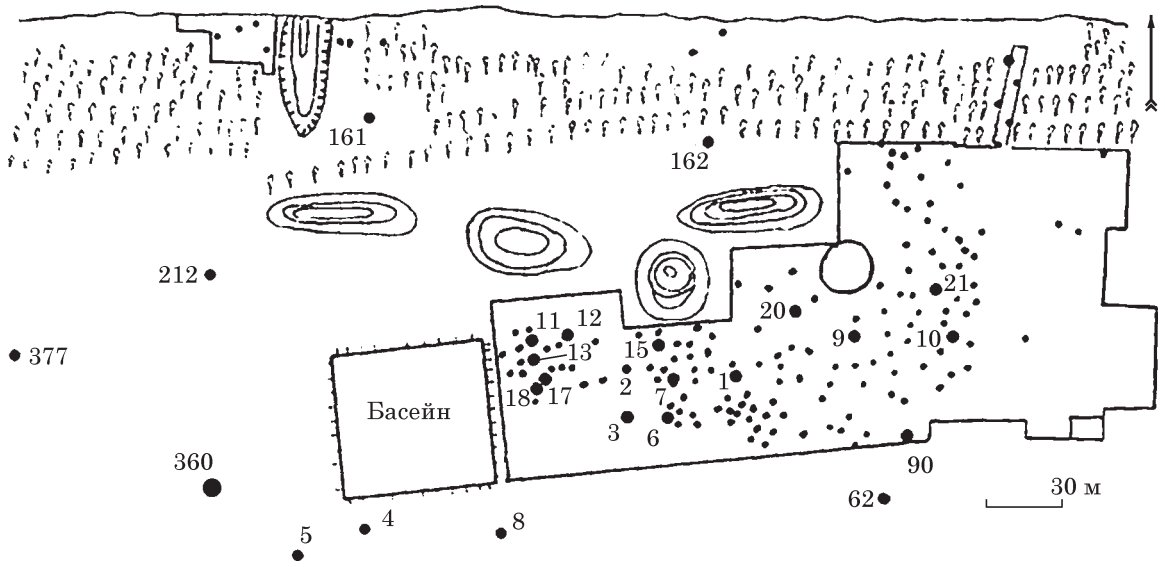

Рис. 1. План скіфського могильника Мамай-Гора. Пронумеровані насипи заввишки від 0,2 до 1,5 м (к. 1, 3—5, 8, 9, 43, 90) і кургани-плями, що виділяються кольором на поверхні (2, 6, 7, 10—13, 15, 20, 21, 62, 367). Інші виявлені методом суцільного розкриття поверхні

Fig. 1. Plan of the Scythian barrow necropolis of Mamai-Hora. Numbered mounds from 0.2 to 1.5 m high (k. 1, 3—5, 8, 9, 43, 90) and barrow-spots that stand out in color on the surface (2, 6, 7, 10—13, 15, 20, 21, 62, 367). The rest were discovered using the method of full surface opening

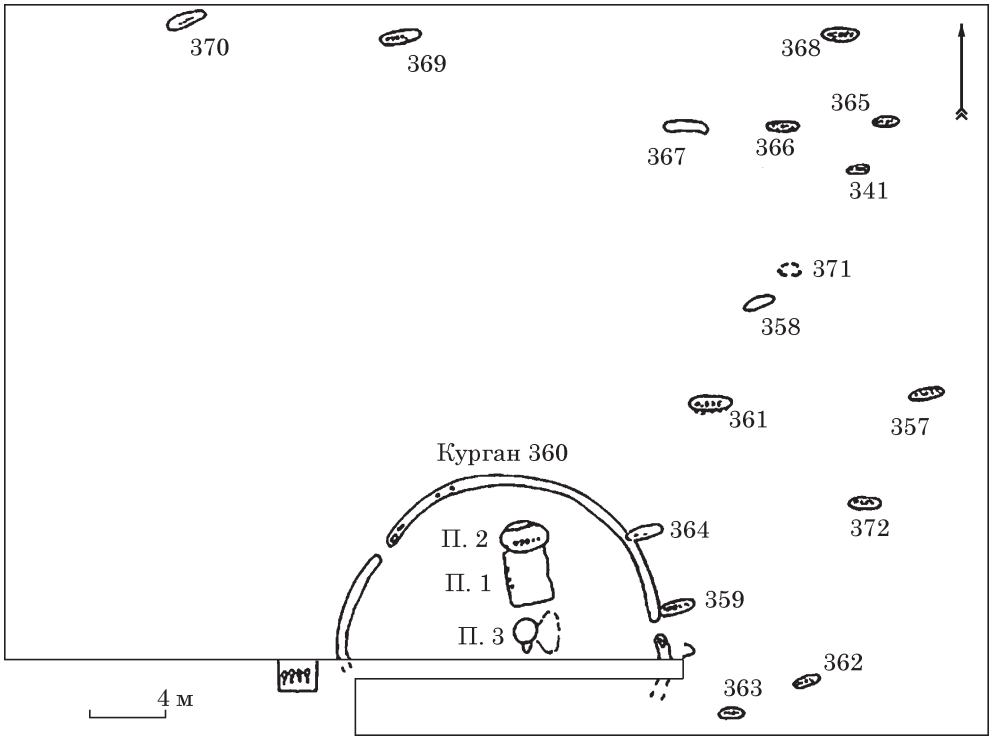

Рис. 2. Загальний план розкопок південно-західної ділянки могильника Мамай-Гора

Fig. 2. General plan of excavations of the southwestern section of the Mamai-Hora necropolis

С. І. Андрух, ці ґрунтові споруди могли позначатися на поверхні спеціальними маркерами (Andruh 2000; Андрух 2000; Андрух, Тощев Г., Тощев А. 2023, с. 232).

За 33 роки досліджень некрополя було відкрито 397 скіфських поховальних комплексів (враховуючи і підкурганні, і безкурганні). Вони розташовані фактично по всім напрямкам від ядра великих курганів (рис. 1), проте їх кількість на різних ділянках могильника не рівнозначна. Переважна більшість могил належить рядовому населенню, серед якого були небіжчики чоловічої та жіночої статі, а також діти різного віку. Хронологічний діапазон поховань визначається здебільшого у межах кінця V — IV ст. до н. е.

У 2018 р. з допомогою землерийної техніки був закладений розкоп на південно-західній ділянці могильника площею 2204 м². Він знаходився на південь від ґрунтової дороги та майданчика з гідрантом. Репер (Р1) був встановлений поруч із гідрантом, виміри здійснені від цієї точки. Тут було виявлено скіфський курган із ровом та серія з 16 ногайських поховань на північ і північний схід від нього (рис. 2).

ЗАГАЛЬНИЙ ОПИС КУРГАНУ

Скіфський курган 360 знаходився у південній частині південно-західної ділянки некрополя. Насип кургану знівельований. Під час дослідження було виявлено рів та три поховання в його межах. Контури цих комплексів було зафіксовано на глибині 0,9 м. Південна частина кургану, а відповідно і кільцевого рівчака, були порушені будівництвом зрошувальної структури (бетонного колектора і траншеї з трубопроводом).

Рів із двома перемичками, мав напівовальну форму у перетині (рис. 3: 1; 4: 1). Діаметр його — 16,5 м, ширина на рівні фіксації — 0,6—0,7 м. Глибина рову коливається з 0,6 м у північній частині до 0,5—0,4 м у західній та східній частинах відповідно. У східній та північно-західній частинах рову зроблено дві перемички-проходи по 0,7 м завширшки.

У південній частині рову, на дні поблизу *східної перемички*, знаходився великий необроблений камінь, що стояв на ребрі. У його підніжжя лежали уламок залізного виробу (1), бронзові елементи кінської вуздечки — ворворка (2) та три кільця (3) та нижня щелепа коня.

На північ від *західної перемички* виявлено великий камінь (рис. 4: 2) і поруч з ним на дні — розвал амфори (4). У заповненні північно-західного та північного секторів рову уціліли сліди тризни у вигляді окремих уламків амфор і кісток коня. За визначеннями О. В. Фатєєва, тут збереглися фрагменти від чотирьох гераклейських амфор і уламки однієї амфори з о. Фасос чи кола Фасос. У північному секторі також знайдено частину черепа людини.

Знахідки з рову.

1. Уламок кільця (?) дугоподібної форми із округлого у перетині залізного дроту (рис. 4: 5). Довжина уламка — 6,0 см, діаметр ≈0,5 см. Метал сильно корозований.

2. Ворворка бронзова усічено-конічної форми з гранчастою поверхнею (рис. 4: 4). Висота — 1,2 см; діаметр нижньої основи — 1,6 см, верхньої — 1,1 см, діаметр отвору — 1,1—0,8 см.

3. Кільця бронзові від вуздечки, округлі в плані — 3 екз. (рис. 4: 3):

а) округлі у перерізі; діаметр 1,4 і 2,2 см;

б) з наміченими гранями; діаметр 1,4 см.

4. Амфора гераклейська, у фрагментах, відреставрована (з незначними втратами; рис. 4: 6). Належить до варіанту I-3 типу I (піфоїдний).

Розміри амфори: загальна висота H — 634 мм, глибина посудини H_0 — 572 мм; висота верхньої частини H_1 — 278 мм; висота горловини H_3 — 202 мм; найбільший діаметр тулуба D — 277 мм, діаметр горловини d — 76 × 81 мм. Ємність посудини — 10,3 л.

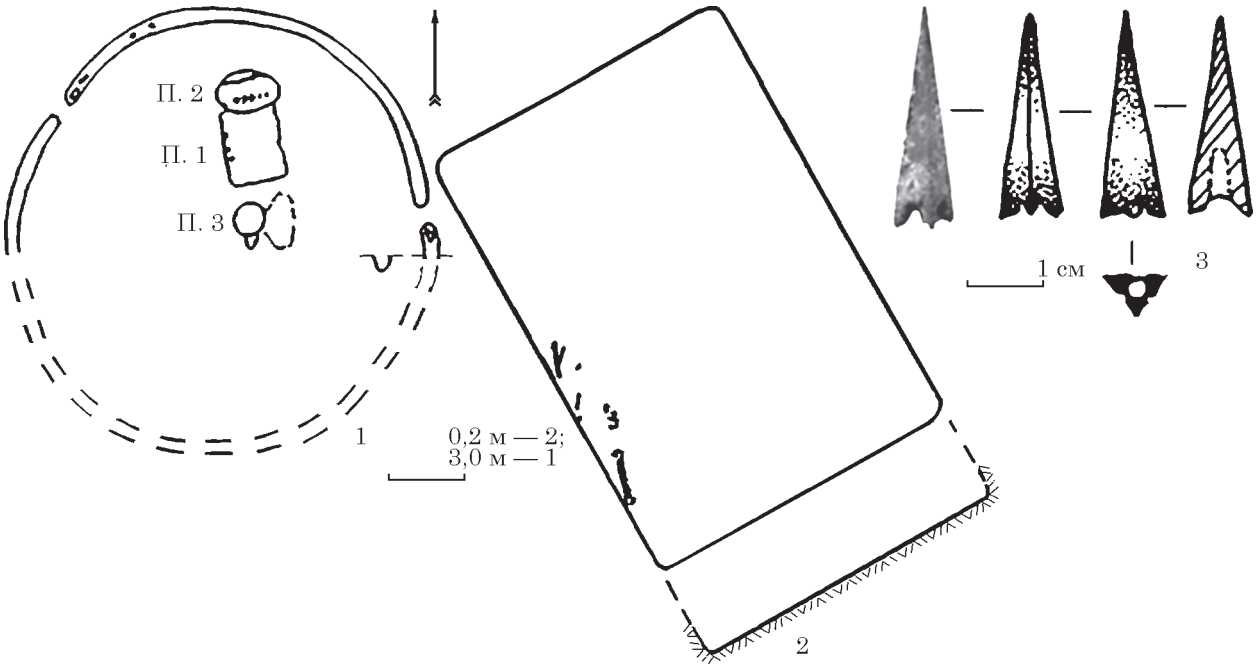

Рис. 3. Курган 360: 1 — загальний план кургану; 2 — поховання 1, план і перетин; 3 — бронзове вістря стріли

Fig. 3. Barrow 360: 1 — general plan; 2 — burial 1, plan and section; 3 — bronze arrowhead

Рис. 4. Курган 360, рів: 1, 2 — ділянки рову, фото; 3—6 — знахідки з рову
Fig. 4. Barrow 360, ditch: 1, 2 — sections of the ditch, photo; 3—6 — finds from the ditch

Поховання 1 розташоване орієнтовно за 2,0 м на північний схід від умовного центру підкурганного простору, оточеного ровом. Здійснено в ямі прямокутної у плані форми, витягнутої за лінією північний захід — південний схід (рис. 3: 3). Розміри ями — 3,2 × 2,2 м, дно на глибині 0,2 м. Довга північно-східна стінка дещо порушена при пограбуванні. Північно-західна частина могили пошкоджена похованням 2.

Вздовж довгої південно-західної стінки на дні могили збереглися кіски ніг, рук та ребер чоловіка 20—25 років [1]. Небіжчик, вірогідно, лежав головою на північ. Поруч із кістками знайдено: вістря стріли (1) та дрібні невиразні уламки невизначеного залізного предмета.

Опис знахідки.

1. Вістря стріли бронзове. Тригранне, з опущеними кінцями граней і утопленою втулкою (рис. 3: 2). Довжина 2,7 см, ширина граней 0,7 см.

Поховання 2 розташоване впритул до північно-західної стінки поховання 1, здійснено в ямі з підбоєм (рис. 5: 1, 2). Вхідна яма майже овальної в плані форми, орієнтована за лінією захід—схід з невеликим відхиленням, розмірами 2,7 × 0,7 м, дно на глибині 0,8 м. Під північною стінкою, на глибині 0,5 м, зроблена сходинка довжиною 2,0 м, завширшки 0,2 м. Підбій, розмірами 2,7 × 1,0 м, влаштований під південною стінкою. Склепіння обвалено в давнину. Поховання не пограбоване.

Молоду жінку 17—23 років поклали випростано на спині, головою на захід, біля південної стінки. Її правиця зігнута в лікті, кисть на тазових кістках. Ліву руку покладено вздовж тіла. Променева кістка правої руки та таз зміщені кротовиною.

В узголів'ї небіжчиці (рис. 5: 3) зафіксовані рештки напутньої їжі (кістки напівдорослої вівці) [2] з ножем (1) та дзеркало (2). На дні, біля плечової кістки лівої руки, компактно лежали вістря стріл (3). А біля щиколотки лівої ноги — лекіф (4) і поруч два прясельця (5).

Опис знахідок.

1. Ніж залізний з кістяним руків'ям (рис. 6: 4). Лезо обламане. Ручка складається з двох

1. Тут і далі статевовікові визначення антрополога І. В. Нечаєвої (Каліфорнія, США).

2. Визначення археозоолога, к. і. н. О. П. Секерської (м. Одеса, Україна).

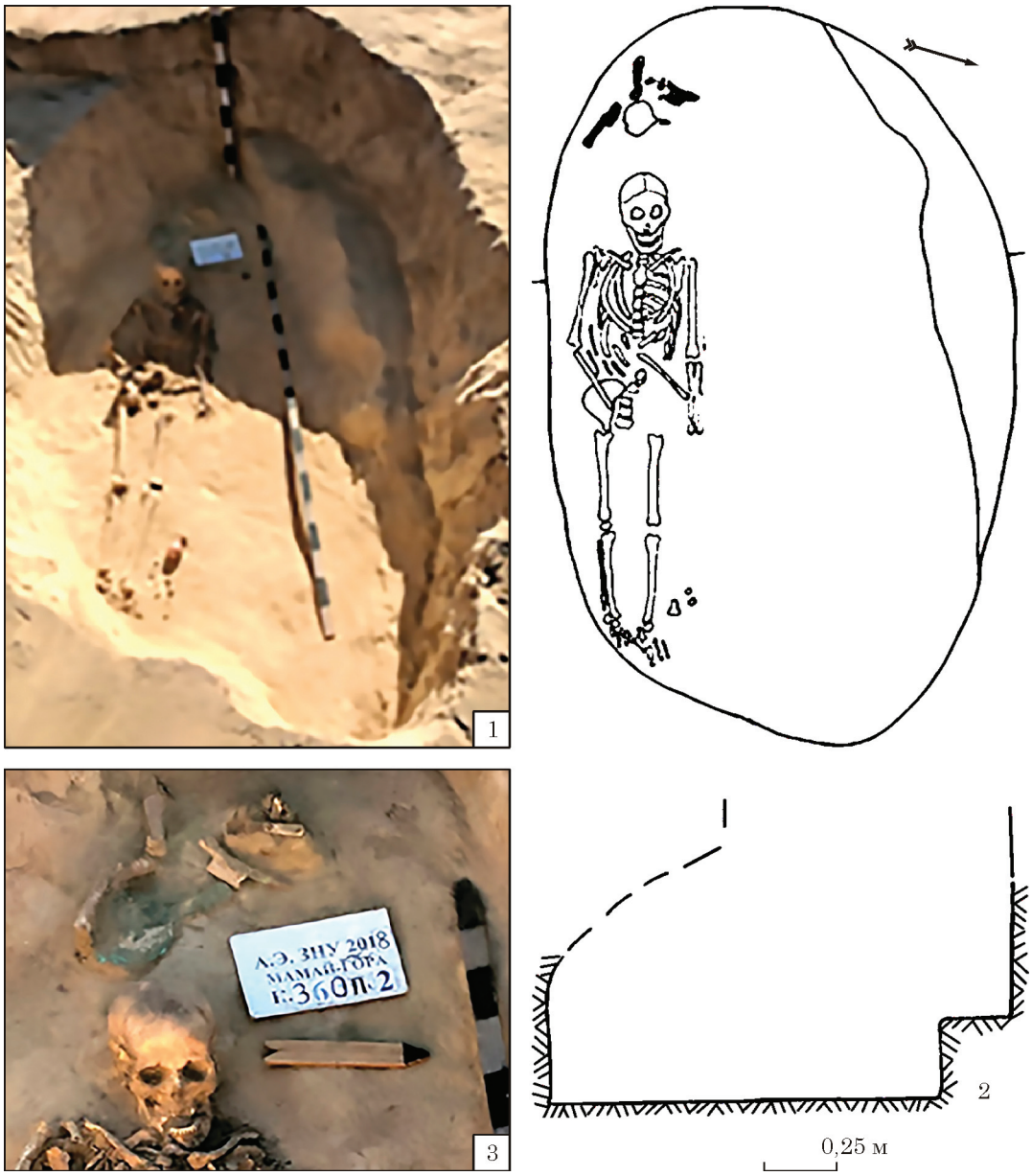

Рис. 5. Курган 360, поховання 2: 1, 3 — вид поховання, фото; 2 — план і перетин
Fig. 5. Barrow 360, grave 2: 1, 3 — view of the burial, photo; 2 — plan and section

видовжених пластин, з'єднаних чотирма залізними заклепками. Довжина ручки 12,4 см, ширина 1,5 см.

2. Дзеркало бронзове цільне з боковою ручкою (рис. 6: 5).

Диск плоский діаметром 12,8 см. Ручка підпрямокутової форми закінчується округлим пласким медальйоном. Довжина ручки 10 см, ширина 3,0—2,5 см; діаметр медальйона 3,5 см. На одному боці диска (що лежав на дні могили) зберігся тлін від футляра з рослинного (?) матеріалу. Дзеркало сильно патинізовано, край диску з одного боку пошкоджено.

3. Наконечники стріл бронзові — 18 екз. (рис. 6: 1):

а) тригранні базисні, з опущеними кінцями граней і утопленою втулкою. Довжина 2,0—2,5 см, ширина граней 0,7 см — 13 екз.;

б) трилопатеві з виступаючою втулкою, П-подібним ложком, кінці лопатей на рівні краю втулки. Довжина 2,9—3,0 см, ширина лопатей 0,8 см — 5 екз.

Древка стріл, за визначенням А. І. Попова (2023, с. 256), виготовлені з дуба черешчатого (*Quercus robur* L).

4. Арибалічний лекіф чорнолаковий (рис. 6: 3).

Посудина з чіткими пропорціями. Вінця посудини у формі зрізаного конуса з пласким краєм, відділені від горла жолобком. Висока циліндрична горловина переходить у округлий, майже кулястий, корпус з крутими плічками та низьким кільцевим піддоном. Під вінцями прикріплена вертикальна ручка, округла у перетині. Лак поганої якості, червоного кольору (результат неякісного випалу), із значними потертостями. Під плічком тулуб операі-

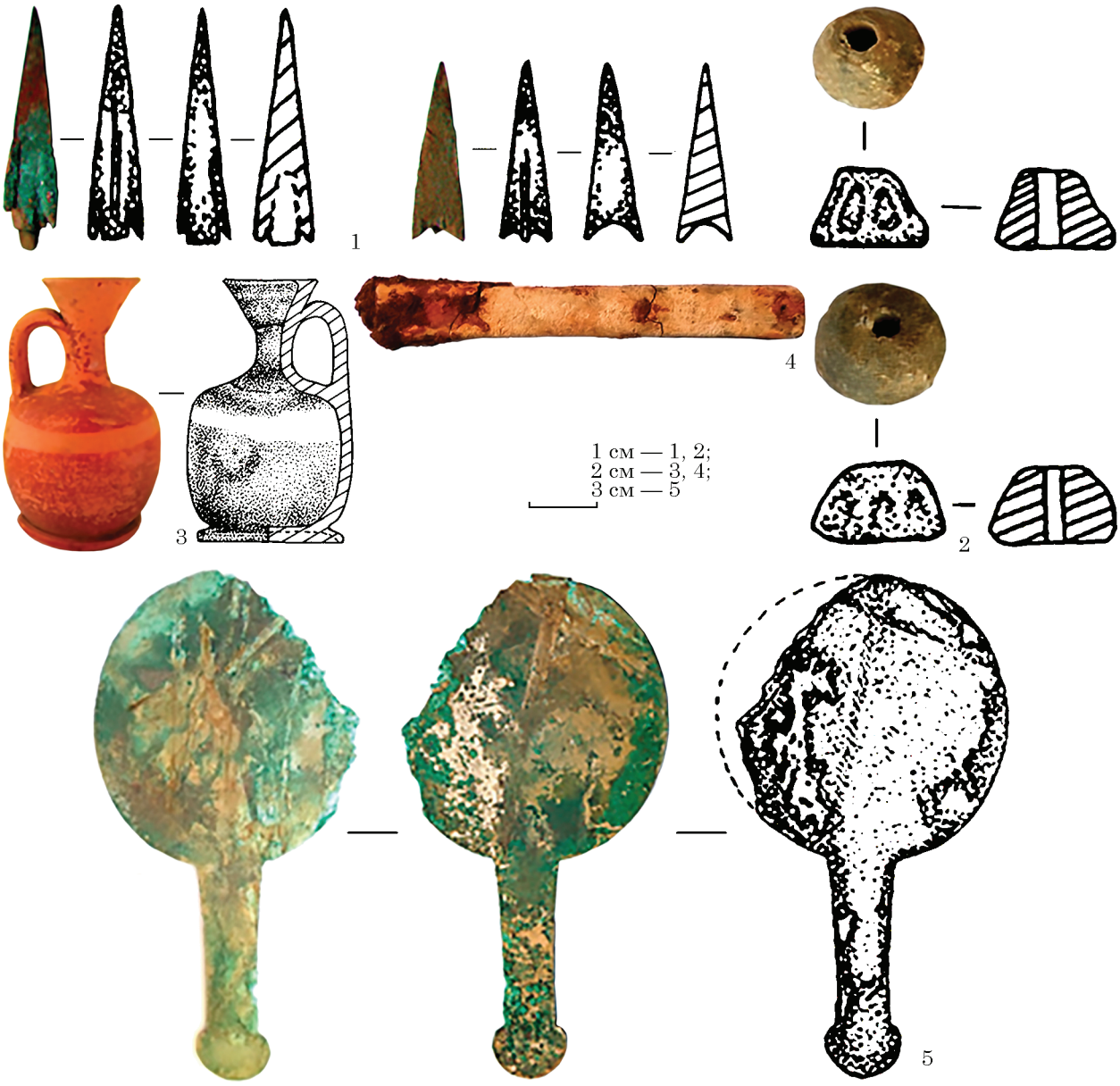

Рис. 6. Комплект речей з поховання 2: 1, 5 — бронза; 2 — свинець; 3 — кераміка; 4 — залізо, кістка
Fig. 6. Set of items from burial 2: 1, 5 — bronze; 2 — lead; 3 — ceramics; 4 — iron, bone

зує широка смуга у кольорі глини. У придонній частині — чорні плями. Висота лекіфу 9,0 см, діаметр вінець — 3,0 см, дна — 5,7 см.

5. Прясельця свинцеві — 2 екз. (рис. 6: 2):

а) у формі зрізаного конусу зі слабо вираженими вертикальними рельєфними гранями. Висота 1,1 см, діаметр основи 1,7 см, отвору 0,4 см;

б) напівсферичної форми. Висота 1,0 см, діаметр основи 1,8 см, отвору 0,4 см.

Поховання 3 розташоване майже в центрі кургану. Здійснено в катакомбі (рис. 7: 1). Вхідна яма круглої в плані форми, діаметром 1,1 м. Південна стінка її пошкоджена в результаті пограбування. Під західною стінкою вхідної ями було зроблено дві сходинки: перша на глибині 0,9 м від рівня фіксації, завширшки 0,3 м; друга на глибині 2,1 м, завширшки 0,8 м. Під східною її стінкою влаштовано вхід до поховальної камери. Камера овальної в плані форми орієнтована за лінією північ—південь. Розміри 2,2 × 1,1 м, дно на глибині 2,35 м.

Поховання пограбовано. В заповненні камери виявлено уламки черепа людини, наконечник стріли (1) та уламок дроту (2).

Опис знахідок.

1. Вістря стріли бронзове (рис. 7: 2).

Трилопатеве з виступаючою втулкою і довгим овальним ложком, кінці лопатей не доходять до краю втулки. Довжина 3,0 см, ширина 0,5 см.

2. Дріт бронзовий фрагментований (рис. 7: 3).

Підпрямокутний у перетині, зберігся у двох дрібних уламках. Корозований.

Довжина загальна 3,6 см, діаметр ≈0,15 см.

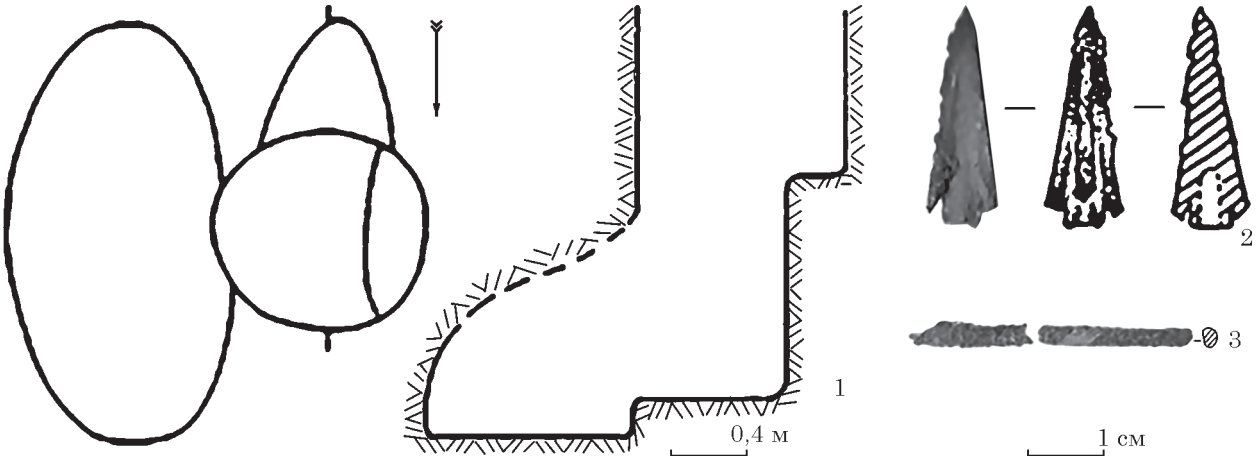

Рис. 7. Курган 360, поховання 3: 1 — план і перетин поховання; 2 — бронзове вістря стріли; 3 — фрагмент бронзового дроту

Fig. 7. Barrow 360, grave 3: 1 — plan and section; 2 — bronze arrowhead; 3 — fragment of bronze wire

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПОХОВАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ ТА РЕЧОВОГО СУПРОВОДУ

Характер речового супроводу свідчить, що курган № 360 було зведено над могилами скіфських воїнів, імовірно, представників рядового населення.

Поховальна споруда. Відповідно до діаметру рову, первинний діаметр насипу дорівнював 15—16,0 м. Відсутність можливості стратиграфічних спостережень (через цілком розтягнутий оранкою насип) не дозволяє судити про його конструктивні особливості та визначити послідовність могил. Проте, з урахуванням розташування їх відносно рову, можна припустити, що основним було поховання 3, яке розміщене у катакомбі. Чи складали два інші поховання єдиний і одночасний ансамбль з основним, чи були пізнішими — питання, на жаль, відкрите. Всі три типи поховальних конструкцій добре репрезентовані в цьому могильнику, втім домінують ями з підбоями (Андрух 2001, с. 225). Розміри могил свідчать, що всі вони були одиночними.

Єдиним не пограбованим в кургані є похованням 2 — усипальниця молодої жінки, де поряд із специфічними «жіночими» напутніми речами був комплект з 18 стріл з бронзовими вістрями. Тобто йдеться про поховання амазонки.

Зважаючи на розташування та глибину, могила найімовірніше була бічною. Поховальна споруда належить до камерних першого типу (за В. Ольховським) або варіанту 1 четвертого типу могил амазонок — підбійних, де камера примикає до довгої стінки вхідної ями (Ольховський 1991, табл. 2; Фіалко 2023а, рис. 63), які датуються в межах V — початку IV ст. до н. е. (Болтрик 1986, с. 22—23). Подібні споруди переважають серед могил амазонок і належать до найбільш поширених у степовій групі та Криму (Фиалко 2010, с. 195). Щодо конструктивних елементів споруди, тут можна згадати лише сходинку під довгою стінкою вхідної ями, навпроти входу в камеру. Такі ґрунтові сходинки, від однієї до кількох, з одного боку, є звичайним (хоча і не обов'язковим) елементом могил амазонок, а з іншого, характерними для скіфської будівельної традиції загалом.

Обряд поховання жінки — інгумація, як, напевно, і в двох інших могилах. Її поклали випростано на спині, головою на захід, що цілком відповідає скіфській тафологічній традиції. Домінування західного напрямку є притаманним і для поховання амазонок — 68 % від загальної кількості могил войовниць, зокрема і могильника Мамай-Гора (Фіалко 2023а, рис. 79). Поза небіжчиці — на спині з випростаними кінцівками є найбільш властивою для скіфського ритуалу. В нашому випадку ліву руку жінки покладено уздовж тіла, а кисть правої руки на тазових кістках. Така поза є певною нормою поховального ритуалу, що встановився майже у всіх народів на теренах Східної Європи від початку доби раннього заліза (Болтрик 2002, с. 165). Проте, виразна варіативність положення кінцівок цілком вірогідно пов'язана з процесами тління тіла — при перетліванні м'яких тканин, і особливо сухожиль, кінцівки можуть зміщуватися і навіть відкидатися зі своїх первісних місць у вільному просторі могили (Wilson and etc. 2019). За характером ця могила належить до числа індивідуальних, які безперечно переважають (87,1 %) серед поховань амазонок усіх територіальних груп Європейської Скіфії.

Вік смерті небіжчиці визначений в інтервалі 17—23 років. Це співпадає із піком смерті у дорослих войовниць у віці 20—35 років, що складає більше половин (55,3 %) від загальної їх кількості (Фіалко 2023а, с. 142). Значна смертність жінок у молодому віці (20—35 років) є характерною для багатьох палеопопуляцій (Круц

1984, с. 8, 24, 57; Денисова и др. 1985, с. 148—150; Литвинова 2005, с. 112; 2007, с. 295).

Набір речового супроводу, як от і зазвичай у могилах скіфських амазонок, складається з трьох груп: універсальної, жіночої та чоловічої. *Універсальну групу* репрезентують рештки напутньої м'ясної їжі у вигляді кісток напівдорослої вівці. Залишки різних частин туш свійської худоби (великої рогатої худоби, коня, вівці чи ягня) відмічено у 67 % могил амазонок усіх територіальних груп Європейської Скіфії. Утім, звичай класти в могилу жертовну їжу, коріння якого сягають доби бронзи (Отрощенко 1977, с. 14), був широко розповсюджений на теренах Північного Причорномор'я за скіфської доби (Ольховский 1991, с. 159). У комплекті до напутньої їжі йшов простий залізний ніж з кістяним руків'ям і обламаним лезом. Подібне сполучення є узвичаєним для скіфських могил, як і розташування їжі в узголів'ї померлих.

До *жіночої групи* ременанту належать предмети туалету (дзеркало і лекіф) і знаряддя праці (пара пряселець). Бронзове дзеркало належить до наймасовіших артефактів у своїй категорії — вони виявлені у кожному третьому похованні амазонки. Наш екземпляр, за класифікацією Т. М. Кузнецової, належить до II відділу I класу — односкладові дзеркала з боковою ручкою. Воно репрезентує 3 варіант II виду V типу цього відділу — тобто екземпляр має диск без бортика та пласку пряму ручку без орнаменту з округлим закінченням. Такі дзеркала виявлені в пам'ятках Північно-Причорноморського регіону та суміжних територій, які датуються у межах V—IV ст. до н. е. Утім, найбільш близькі аналогії походять з пам'яток IV ст. до н. е. (Кузнецова 2002, с. 120, табл. 50, 52). У польовій документації зафіксовано, що на одному боці диска (нижньому) зберігся тлін від футляра з рослинного матеріалу. Рештки захисних футлярів з різних органічних матеріалів, в яких зберігалися люстерка, зафіксовано в 16 могилах войовниць. Серед них чотири дерев'яних футляри, один берестяний, три шкіряних чохли, один з тканини. Ще зафіксовано кілька багатошарових чохлів: два із шкіри та тканини; один з повсті та тканини; один з хутра та тканини і один зі шкіри, повсті та тканини; ще в двох випадках матеріал футляру не уточнюється (Фіалко 2023b, с. 271—272). На жаль, в нашому випадку матеріал не визначався.

Чорнолаковий лекіф доповнює серію з 10 посудин, які походять з могил амазонок Степової групи, Криму та Лісостепу. Серед них по одному — червоноглиняному і розписному, п'ять чорнолакових, один сітчастий і два червонофігурних (докладніше див.: Фіалко 2023a, с. 164—165). За морфологічними особливостями, характером покриття поверхні та рядом аналогій (Sparkes, Talcott 1970, pl. 38; fig. 11), посудина з Мамай-Гори, вірогідно, датується в межах кінця V — першої половини IV ст. до н. е.

Знаряддя праці репрезентує пара свинцевих пряселець характерної для скіфських пам'яток форми — напівсферичної та зрізано-конічної. Прясельця різноманітні за формою, зроблені з різних матеріалів, (без стрижнів) знайдені в 35 % могил амазонок усіх регіональних груп. Не виключено, що тут знаходилось ціле веретено, дерев'яний стрижень якого зітлів. За спостереженнями В. С. Ольховського, прясельця різної конфігурації відмічено у 12,5 % жіночих могил V—III ст. до н. е. на теренах Степового Причорномор'я (Ольховский 1991, с. 119, прим.).

Чоловічу групу представляє сагайдачний набір з 18 стріл з бронзовими вістрями (13 з них тригранні базисні, 5 — трилопатеві з виступаючою втулкою). Такі стріли є типовими для пам'яток кінця V — початку III ст. до н. е. (Мелюкова 1964, с. 25—29). Як і в більшості наборів цього часу, кількісно переважають тригранні вістря. Стріли були найпопулярнішим видом стрілецької зброї войовниць, про що свідчить їхня присутність в 95 % поховальних комплексів жінок всіх регіональних груп. Стріли компактно лежали біля плеча лівої руки небіжчиці. Таке розміщення сагайдака або набору стріл (втім як і інших типів зброї) відповідає загальноскіфським звичаям облаштування поховальних комплексів.

Тут варто згадати і амфору, яку було знайдено у заповненні рову. Як вже відзначалося вище, крім дрібних уламків чотирьох гераклейських і однієї фасоської амфор, там зберігся розвал майже цілої амфори. О. В. Фатєєв визначив її як виріб Гераклеї Понтійської і з урахуванням розмірних і ємнісних характеристик відніс до варіанту I-3 типу I (піфоїдний). На думку С. Ю. Монахова, всі відомі зразки гераклейської тари цього варіанту належать до етапу ранньомагістратського таврування і датуються відповідно кінцем V — початком IV ст. до н. е. (Монахов 2003, с. 127-128). Чи пов'язана ця амфора з могилою амазонки, або ж з іншою із цього поховального комплексу, наразі визначити не можливо. Втім, хронологічні рамки побутування знахідки з рову не суперечать датуванням решти речей з поховання.

Стосовно **хронологічної позиції** розглянутого комплексу зауважимо наступне. Комплект заупокійного речового супроводу загалом склали цілком ординарні артефакти з відносно широким хронологічним діапазоном побутування — V—IV ст. до н. е. Проте, керамічний посуд — лекіф з могили та амфора з рову — обмежує дату кінцем V — першою половиною IV ст. до н. е. Згадаємо, що для могильника Мамай-Гора час здійснення переважної більшості скіфських поховань (397 комплексів) припадає на кінець V — IV ст. до н. е. (Андрух, Тощев Г., Тощев А. 2023). При цьому могили в підбоях першого варіанту визначаються часом у межах V — початку IV ст. до н. е. Отже, з ура-

хуванням форми поховальної споруди і кола аналогій елементам речового супроводу, могила амазонки (поховання 2) датується в межах першої половини IV ст. до н. е.

Дата двох інших могил, зважаючи на їхню конструкцію, дещо ширша. Поховання 1 було здійснено у простій ямі прямокутної форми (тип 1, варіант 1 за В. С. Ольховським). Більшість подібних споруд на теренах Степового Причорномор'я переважають у межах IV ст. до н. е. З першої половини — середини цього століття серед інших з'являються на даних територіях катакомби з круглими вхідними ямами (тип 9, варіант А) (Ольховский 1991, с. 94—95). Отже дата кургану загалом визначається в межах кінця V—IV ст. до н. е., що відповідає хронології скіфських комплексів некрополя Мамай-Гора.

Розглянутий вище курган № 360 належить до великої серії скіфських поховальних комплексів могильника Мамай-Гора. Розміри кургану і могил разом із складом супутнього інвентарю відповідають похованням воїнів-дружинників. Поховання 2 належало молодій жінці, яку схоронили разом із її особистою зброєю. Поховальна споруда і склад інвентарю відповідають скіфському регламенту загалом і конкретного могильника зокрема. Отже, це поховання доповнює серію з 12 могил скіфських амазонок некрополя Мамай-Гора, досліджену раніше.

ЛІТЕРАТУРА

Андрух, С. И. 2000. О некоторых особенностях погребально-поминальной практики на скифском могильнике Мамай-Гора. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*, IX, с. 238-243.

Андрух, С. И. 2001. *Могильник Мамай-Гора*. II. Запорожье: ЗГУ.

Андрух, С. И., Тощев, Г. Н. 1999. *Могильник Мамай-Гора*. I. Запорожье: ЗГУ.

Андрух, С. И., Тощев, Г. Н. 2004. *Могильник Мамай-Гора*. III. Запорожье: ЗГУ.

Андрух, С. И., Тощев, Г. Н. 2009. *Могильник Мамай-Гора*. IV. Запорожье: ЗГУ.

Андрух, С. И., Тощев, Г. Н., Тощев, А. Г. 2023. *Могильник Мамай-Гора*. V. Рукопис монографії. Запорожье: ЗГУ.

Болтрик, Ю. В. 1986. О хронологи камерных погребальных сооружений Степной Скифии. В: *Культура и хозяйство раннеклассовых обществ. Тезисы докладов III конференции молодых ученых ИА АН СССР*. Москва: Наука, с. 22-23.

Болтрик, Ю. В. 2002. *Курганне будівництво скіфів у V—IV ст. до Н. Х. (за матеріалами поховальних комплексів Дніпро-Молочанського межиріччя)*. Дисертація канд. іст. наук. Київ: ІА НАН України.

Денисова, Р. Я., Граудонис, Я. Я., Гравере, Р. У. 1985. *Кивуткалнский могильник эпохи бронзы*. Рига: Знание.

Круц, С. И. 1984. *Палеоантропологические исследования Степного Приднепровья (эпоха бронзы)*. Киев: Наукова думка.

Кузнецова, Т. М. 2002. *Зеркала Скифии VI—III века до н. э.* 1. Москва: Индрик.

Литвинова, Л. В. 2005. Населення Півдня України доби середньовіччя (палеодемографічні аспекти дослідження). *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1—2, с. 108-116.

Литвинова, Л. В. 2007. Демографическая структура населения скифской культуры (по материалам могильника Мамай Гора). *Вестник Антропологии*, 15, 2, с. 292-299.

Мелюкова, А. И. 1964. *Вооружение скифов*. Свод археологических источников, Д 1-4. Москва: Наука.

Монахов, С. Ю. 2003. *Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведучих центров — экспортеров товаров в керамической таре: каталог-определитель*. Москва; Саратов: Киммерида.

Ольховский, В. С. 1991. *Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII—III вв. до н. э.)*. Москва: Наука.

Отрощенко, В. В. 1977. Катакомбные и срубные курганы в окрестностях с. Балки. В: Бидзиля, В. И. (ред.). *Курганные могильники Рясные Могилы и Носаки*. Киев: Наукова думка, с. 5-15.

Попов, А. И. 2023. Палеоботанические определения из скифских погребений могильника Мамай-Гора. В: Андрух, С. И., Тощев, Г. Н., Тощев, А. Г. *Могильник Мамай-Гора*. V. Рукопис монографії. Запорожье: ЗГУ, с. 256.

Тощев, Г. Н. 1996. О методике раскопок крупных могильников степной зоны. В: Горбов, В. Н. (ред.). *Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит—бронзовый век). Материалы международной конференции*. 2. Донецк, с. 91-92.

Фиалко, Е. Е. 2010. Погребения амазонок из могильника Мамай-Гора. *Stratum plus*, 3, p. 187-196.

Фіалко, О. Є. 2021. Могили скіфських амазонок: типологія та конструктивні особливості. *Археологія і давня історія України*, 2 (39), с. 138-156.

Фіалко, О. Є. 2023a. *Амазонки: міфи та реальність*. Київ: ІА НАН України.

Фіалко, О. Є. 2023b. Предмети туалету скіфських амазонок. В: Задніков, С., Шрамко, І., Панковський, В. (ред.). *Мистецька стилістика, техніка та змістовність за доби раннього заліза Євразії*. Харків; Котельва: ХНУ ім. В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ»; Майдан, с. 268-280.

Andruh, S. 2000. About some peculiarities of sepulchral funeral practice at Scythian burial ground Mamay-Gora. *Funeral Practices as Forms of Cultural Identity (Bronze and Iron Ages). 4th International Colloquium of Funeral Archaeology*. Tulcea: Edidat de Institul de Certari Eco-Muzeale, p. 9-11.

Sparkes, B., Talcott, L. 1970. *Black and plain pottery of the 6-th, 5-th and 4-th centuries BC*. The Athenian Agora, XII. Princeton: ASCSA.

Toščev, G. N. 2005. Die neolithische Nekropole Mamaj-Gora im unteren Dneprgebiet. *Godišnjak. Centar za balkanološka ispitivanja*, XXXIV, S. 21-45.

Wilson, A., Serafin, S., Seckiner, D., Berry, R., Mallett, X. 2019. Evaluating the utility of time-lapse imaging in the estimation of post-mortem interval: An Australian case study. *Forensic Science International: Synergy*, 1, p. 204-210.

REFERENCES

Andrukh, S. I. 2000. O nekotorykh osobennostiakh pogrebalno-pominalnoi praktiki na skifskom mogilnike Mamai-Gora. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu*, IX, s. 238-243.

Andrukh, S. I. 2001. *Mogilnik Mamai-Gora*. II. Zaporozhe: ZGU.

Andrukh, S. I., Toshchev, G. N. 1999. *Mogilnik Mamai-Gora*. I. Zaporozhe: ZGU.

Andrukh, S. I., Toshchev, G. N. 2004. *Mogilnik Mamai-Gora*. III. Zaporozhe: ZGU.

Andrukh, S. I., Toshchev, G. N. 2009. *Mogilnik Mamai-Gora*. IV. Zaporozhe: ZGU.

Andrukh, S. I., Toshchev, G. N., Toshchev, A. G. 2023. *Mogilnik Mamai-Gora*. V. Rukopys monografii. Zaporozhe: ZGU.

Boltrik, Iu. V. 1986. O khronologi kamernykh pogrebalnykh sooruzhenii Stepnoi Skifii. In: *Kultura i khoziaistvo ranneklassovykh obshchestv. Tezisy dokladov III konferentsii molodykh uchenykh IA AN SSSR*. Moskva: Nauka, s. 22-23.

Boltryk, Yu. V. 2002. *Kurhanne budivnytstvo skifiv u V-IV st. do N. Kh. (za materialamy pokhovalnykh kompleksiv Dnipro-Molochanskoho mezhyrichchia)*. Dysertatsiia kand. ist. nauk. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Denisova, R. IA., Graudonis, IA A., Gravere, R. U. 1985. *Kivutkalnskii mogilnik epokhi bronzy*. Riga: Znanie.

Kruts, S. I. 1984. *Paleoantropologicheskie issledovaniia Stepnogo Pridneprovia (epokha bronzy)*. Kiev: Naukova dumka.

Kuznetsova, T. M. 2002. *Zerkala Skifii VI—III veka do n. e.* 1. Moskva: Indrik.

Lytvynova, L. V. 2005. Naselennia Pivdnia Ukrainy doby serednovichchia (paleodemohrafichni aspekty doslidzhennia). *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1—2, s. 108-116.

Litvinova, L. V. 2007. Demograficheskaia struktura naseleniia skifskoi kultury (po materialam mogilnika Mamai Gora). *Vestnik Antropologii*, 15, 2, s. 292-299.

Meliukova, A. I. 1964. *Vooruzhenie skifov*. (Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 1-4. Moskva: Nauka.

Monakhov, S. Iu. 2003. *Grecheskie amfory v Prichernomore. Tipologiia amfor veduchikh tsentrov — eksporterov tovarov v keramicheskoi tare: katalog-opredelitel*. Moskva; Saratov: Kimmerida.

Olkhovskii, V. S. 1991. *Pogrebalno-pominalnaia obriadnost naseleniia Stepnoi Skifii (VII—III vv. do n. e.)*. Moskva: Nauka.

Otroshchenko, V. V. 1977. Katakombnye i srubnye kurgany v okrestnostiakh s. Balki. In: Bidzilia, V. I. (ed.). *Kurgannye mogilniki Riasnye Mogily i Nosaki*. Kiev: Naukova dumka, s. 5-15.

Popov, A. I. 2023. Paleobotanicheskie opredeleniia iz skifskikh pogrebenii mogilnika Mamai-Gora. In: Andrukh, S. I., Toshchev, G. N., Toshchev, A. G. *Mogilnik Mamai-Gora*. V. Rukopys monografii. Zaporozhe: ZGU, s. 256.

Toshchev, G. N. 1996. O metodike raskopok krupnykh mogilnikov stepnoi zony. In: Gorbov, V. N. (ed.). *Severo-Vostochnoe Priazove v sisteme evraziiskikh drevnostei (eneolit-bronzovyi vek). Materialy mezhdunarodnoi konferentsii*. 2. Donetsk, s. 91-92.

Fialko, E. E. 2010. Pogrebeniia amazonok iz mogilnika Mamai-Gora. *Stratum plus*, 3, p. 187-196.

Fialko, O. Ye. 2021. Mohyly skifskykh amazonok: typolohiia ta konstruktyvni osoblyvosti. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (39), s. 138-156.

Fialko, O. Ye. 2023a. *Amazonky: mify ta realnist*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Fialko, O. Ye. 2023b. Predmety tualetu skifskykh amazonok. In: Zadnikov, S., Shramko, I., Pankovskyi, V. (ed.). *Mystetska stylistyka, tekhnika ta zmistovnist za doby rannoho zaliza Yevrazii*. Kharkiv; Kotelva: KhNU im. V. N. Karazina; IKZ «Bilsk»; Maidan, s. 268-280.

Andruh, S. 2000. About some peculiarities of sepulchral funeral practice at Scythian burial ground Mamay-Gora. *Funeral Practices as Forms of Cultural Identity (Bronze and Iron Ages). 4th International Colloquium of Funeral Archaeology*. Tulcea: Edidat de Institul de Certari Eco-Muzeale, p. 9-11.

Sparkes, B., Talcott, L. 1970. *Black and plain pottery of the 6-th, 5-th and 4-th centuries BC*. The Athenian Agora, XII. Princeton: ASCSA.

Toščev, G. N. 2005. Die neolithische Nekropole Mamaj-Gora im unteren Dneprgebiet. *Godišnjak. Centar za balkanološka ispitivanja*, XXXIV, S. 21-45.

Wilson, A., Serafin, S., Seckiner, D., Berry, R., Mallett, X. 2019. Evaluating the utility of time-lapse imaging in the estimation of post-mortem interval: An Australian case study. *Forensic Science International: Synergy*, 1, p. 204-210.

G. Toshchev, O. Fialko

BARROW WITH THE AMAZON'S GRAVE FROM THE MAMAI-HORA NECROPOLIS

The burial assemblage of barrow 360, discovered in 2018 by the expedition of the Zaporizhzhya National University headed by Dr. Toshchev in the Mamai-Hora necropolis is published in the paper. The barrow mound was destroyed by plowing and building work. Despite the fact that the barrow was looted in ancient times, it was possible to trace the main features of the burial structure and ritual.

The ring ditch and three graves have been excavated in the barrow. Two graves were looted (Nos. 1 and 3) while another (No. 2) was left intact by the looters. All grave were of different construction such as the regular pit, the catacomb, and a niche grave. In the grave 1 a man was buried; the gender of the deceased in grave 3 is unknown. Only one arrowhead survived in each of these two graves. Among other artefacts the Heraclean amphora was found in the ditch. It dates back to the late 5th — early 4th century BC.

In grave 2, a young woman of 17—23 years old was buried in a typical Scythian position — lying supine, directed with her head to the west. The set of grave goods included the knife, mirror, black-lacquered lekythos, a pair of spindle whorls, and a set of 18 arrows. The composition of the items allowed us to identify the woman as an Amazon.

Taking into account the shape of the burial structure and the range of parallels to the elements of the grave goods, the grave of the Amazon (No. 2) dates back to the first half of the 4th century BC. The date of other two graves, according to their construction, can be determined somewhat more broadly — within the 4th century BC. And the general date of the barrow is determined within late 5th — 4th centuries BC. This date corresponds to the chronology of the Scythian assemblages of the Mamai-Hora necropolis.

Barrow 360 demonstrates the close burial traditions of the local population of the Scythian Age and has certain correspondences among the barrows of the Mamai-Hora necropolis. Grave 2 belonged to a young woman who was buried with her personal weapons. The burial structure and the composition of the grave goods reflect the Scythian regulations. Thus, this burial completes the series of 12 graves of Scythian Amazons of the Mamai-Hora necropolis, which were studied earlier.

Keywords: Black Sea steppe, barrow, Mamai-Hora necropolis, burial of a female warrior, Scythians.

Одержано 24.03.2025

ТОЩЕВ Геннадій, кандидат історичних наук, Запорізький національний університет, Запоріжжя, Україна.
Gennady TOSHCHEV, PhD, Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-6712-2828,
e-mail: gennadt1951@gmail.com.

ФІАЛКО Олена, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
Olena FIALKO, Dr. habil., Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-4976-3266, e-mail: ofialka@ukr.net.

УДК 903.5(477.4-292.485)”638” DOI: 10.37445/adiu.2025.02.06

О. Могилов

ҐРУНТОВІ ПОХОВАННЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІСОСТЕПОВОГО ПРАВОБЕРЕЖЖЯ

Стаття присвячена розгляду ґрунтових могильників скіфського часу Дніпровського Правобережного Лісостепу. Виділяються регіони їх поширення. Розглядається хронологія. Аналізується поховальна обрядовість. Робиться висновок про етнокультурну специфіку таких пам’яток на Київщині і басейні Росі та на порубіжжі зі степовою зоною.

Ключові слова: *поховальний обряд, скіфський час, ґрунтовий могильник, Дніпровський Правобережний Лісостеп, тризна, інвентар.*

Традиційно поховальна обрядовість населення скіфського часу у Північному Причорномор’ї пов’язується широким колом фахівців і поціновувачів старожитностей із курганними захороненнями, які дали науці низку видатних коштовних знахідок. Однак рядове населення цього часу ховало своїх небіжчиків також і в ґрунтових похованнях, які сьогодні не мають на поверхні ніяких ознак (Скорый 1993, с. 95—97; Попандопуло 2004, с. 67—68; Гречко 2014).

Такі гробниці відомі у різних районах півдня Східної Європи. У Лісостепу — в Подністров’ї та на Поділлі (Ossowski 1891, s. 43—48; Смирнова 1967, с. 229, 230), Лісостеповому Лівобережжі (Супруненко 2016а, с. 260—266), Середньому Подонні (Березуцкий 1993, с. 71—77; Разуваев 2014, с. 103—109; Володин 2018, с. 69—78). У Степу вони досліджені на Нижньому Дніпрі (Попандопуло 2004, с. 67—68; 2011; Остапенко 2007, с. 143—178; Могилов 2018а), в Причорномор’ї (Мелюкова 1975), на Донеччині (Привалова 1993, с. 161—166; Полідович 1998, с. 103—111), в Нижньому Подонні (Прокофьев 2014, с. 28—65; Ильюков 2002) і Північному Приазов’ї (Прохорова 1997), Криму (Цвек 1968, с. 199—205; Корпусова 1972, с. 41—46; Гаврилов, Колотухин, Колтухов 2002, с. 94—106), на сході якого виділяються захоронення у кам’яних скринях (Кругликова 1973, с. 162—165; Корпусова, Орлов 1978, с. 65—75; Масленников 1995).

Одним із ареалів поширення ґрунтових поховань у скіфський час є також Дніпровський Правобережний Лісостеп (Скорый 1993, с. 95—97; 2003, с. 131—135). Тут ця традиція сягає своїм корінням ще передскіфської доби. Для тієї пори, в регіоні, як відомо, був характерним біритуалізм. Кремації та інгумації відомі як у курганних, так і ґрунтових захороненнях (Тереножкин 1961, с. 44; Ильинская 1975, 16, 36, 47). Ґрунтові поховання, зокрема, виявлено на Полуденському городищі, біля Кийлова (Тереножкин 1961, с. 44). Підкурганні комплекси сьогодні відомі більш широко. Частину з них з південних районів лісостепу, що містили представницькі набори озброєння і вузди, відносять сьогодні до пам’яток кіммерійців, які проникали в ареал своїх північних сусідів — лісостепових аборигенів: Ольшана, Квітки, Носачев та ін. (Скорый 1999, с. 80—90; Ковпаненко, Скорый 2003—2004, с. 266—270). Інші кургани, зокрема ті, що містили сліди вогняних ритуалів, очевидно, належали місцевому пізньочорноліському та жаботинському населенню: комплекси 52 неподалік Гуляй Города, 8 і 10 поблизу Оситняжки (Ильинская 1975, с. 16, 36), 236, 238, 275 біля Кагарлика (Ковпаненко 1981, с. 25, 27), біля Тараща (Романюк, Гречко, Могилов 2017, с. 252—257), 97 коло Мотронинського городища (Могилов, Панченко, Руденко 2021) тощо.

За скіфських часів правобережне лісостепове населення продовжує практикувати ґрунто-

© О. МОГИЛОВ, 2025
This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

Ґрунтові поховання Дніпровського Правобережного Лісостепу: 1 — Пирогове; 2 — Корчувате; 3 — Обухів; 4 — Халеп'я; 5 — Велика Бугаївка; 6 — Грищинці; 7 — Пекарі; 8 — Бушеве; 9 — Жаботин; 10 — Мотронинське городище; 11 — Заломи; 12 — Чорний Ліс; 13 — Калантаєве; 14 — Світловодськ; 15 — Зибкове

Barrowless burials of the Dnipro Right-Bank Forest-Steppe region: 1 — Pyrohove; 2 — Korchuvate; 3 — Obukhiv; 4 — Halepia; 5 — Velyka Buhaivka; 6 — Hryshchyntsi; 7 — Pekari; 8 — Busheve; 9 — Zhabotyn; 10 — Motronynske settlement; 11 — Zalomy; 12 — Chornyi Lis; 13 — Kalantaieve; 14 — Svitlovodsk; 15 — Zybkove

вий обряд поховання, відомий упродовж усієї цієї епохи. Примітно, що з середньоскіфського періоду, але особливо масово в IV ст. до н. е., на південь регіону проникають кочові скіфи, в яких у ту пору також спостерігається перехід до обрядів безкурганних поховань. Саме з іраномовним населенням пов'язують їх поширення на низці могильників на півдні лісостепу. Особливо яскраво це видно у Світловодську, Калантаєвому. Меншою мірою — в Заломах, де степові традиції, що проявилися, наприклад, у присутності катакомби, тісно сплелися з місцевими, які мають коріння в доскіфських похованнях цього некрополя.

За чисельністю таких комплексів та їх особливостями, в регіоні може виділятись окрема **група** некрополів з ґрунтовими захороненнями (рисунок). А на її півдні, на межі зі степом — **Південна підгрупа**, яка характеризується наявністю багатьох степових рис. Загалом на Правобережжі Середнього Дніпра відомо **15 могильників** або окремих пунктів з безкурганними похованнями (з урахуванням Маслового — 16). Зокрема, на півночі та центрі ареалу: Пирогово, Корчувате, Обухів, Халеп'я, Велика Бугаївка, Грищинці, Пекарі, Бушеве, Мотронинське городище, Жаботин. У Південній підгрупі — Світловодськ, Заломи, Калантаєве, Чорний Ліс, Зибкове. Саме тут відоме *поєднання курганного і ґрунтового обряду* в одному могильнику. У Чорному Лісі обидва вони широко розповсюджені. А у Світловодську безкурганні комплекси вже повністю домінують. Крім цього, некрополь у Заломах концентрується навколо кургану доби бронзи. Додамо, що ця традиція закладення некрополя біля стародавнього кургану попередньої епохи відома й у Світловодську. Саме в Південній підгрупі найяскравіше проявляються риси *скіфського степового поховального обряду* — тризна, ровики навколо курганів, катакомби та ями зі сходинкою, набор інвентаря з мінімальною кількістю місцевої ліпленої кераміки, м'ясна заупокійна їжа тощо.

Найбільш архаїчні ґрунтові поховання ранньоскіфського часу в Правобережній Лісостеповій групі характерні насамперед для Київщини: Обухів; Велика Бугаївка, поховання 89; Халеп'я, могила 1; Пирогів, комплекс 160. У низці випадків інвентар, вірогідно, дає змогу звузити дату до келермеського етапу: Пирогів, поховання 25, 80, 82, 103, 126, 135, 233. На се-

редньоскіфському етапі поховання відомі також і на річках Рось і Тясмин. На півдні лісостепу за матеріалами Світловодського могильника (Могилов 2017) фіксується проникнення степових скіфів. Інвентар і ранньоскіфського, і середньоскіфського періодів відомий у комплексі 2 половини VI ст. до н. е. біля с. Пекарі. Раннім середньоскіфським часом датуються захоронення 21, 39, 51 у Світловодську, 16 біля Грищинців, 1 кургану 12 у Чорному Лісі. Широкі дати, в рамках ранньоскіфського етапу або V ст. до н. е., мають могили 256 біля Пирогова, 7 поблизу Грищинців, 42 у Заломах, в Жаботині. Інвентарний комплекс цього часу представлений насамперед ліпленою керамікою, з такими її характерними лісостеповими формами як горщик, миска, черпак, кубок. Лише зрідка зустрічаються античні посудини. Зброя і вузда рідкісні.

IV ст. до н. е. датуються насамперед могили зі скіфськими степовими рисами на півдні групи. До цього періоду можна віднести більшість поховань у Світловодську, захоронення 14 у Калантаєві, Зибковому, а також окремі комплекси, як от № 82, із Заломів. З ними — поховання 2 і 1 під курганом 34 у Чорному Лісі. На північ, у Пороссі, відомі могили 1 (1956 р.) і 1—3 поблизу Грищинців та інші. Матеріальна культура цих поховань має аналогії вже, навпаки, в степовій зоні і представлена характерними наборами зброї, прикрас. Ліплена кераміка стає рідкісною. А в її асортименті виділяються мініатюрні посудини. Поширення набувають імпортні гончарні вироби.

ПОХОВАЛЬНА ОБРЯДОВІСТЬ ПАМ'ЯТОК

Топографія згаданих некрополів схожа з більшістю безкурганних могильників Північного Причорномор'я. Вони розташовуються переважно *ближче до краю плато* над долиною річки або балкою, нерідко локалізуючись ще й на мисових виступах. Однак пам'ятки в Заломах і Зибковому, розташовані на півдні групи, тяжіють, навпаки, до вододілу.

Загалом у згаданих некрополях досліджено щонайменше **304 поховання**. З них тільки **15 підкурганні** (під 10 насипами). Решта **289 ґрунтові**, які на тлі відомих у регіоні синхронних захоронень у курганних могильниках (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 3, 27) [1], вже перевищують чверть загальної кількості гробниць, що може вважатись доволі значним числом. Особливо велика питома частка таких комплексів у пізньоскіфський час. Серед небагатьох правобережних насипів у курганно-ґрунтових могильниках рів відзначено лише одного разу. Тризна виявлена в 3 % захоронень. Властива вона переважно комплексам Південної підгрупи. Сліди вогненних заупокійних ритуалів, у вигляді вугілля або слідів вогню, виявлені в 9 похованнях (3,5 %).

Серед типів могил повністю переважають *ями*: 266 комплексів (87,5 %). Серед них домінує прямокутна форма (нерідко із заокругленими кутами, або нерівними стінками, що може надавати гробницям трапеціеподібних пропорцій). Загалом розкопано 206 таких усипальниць (97,6 %). Тоді як на частку овальних і бобоподібних ям припадає всього 1,9 % і 0,5 % (4 і 1 комплекс). Інші типи поховальних споруд представлено *катакомбами* — 35 випадків (11,5 %), майже всі з яких досліджено у Світловодську і лише одну в Заломах. А також виявленими у Світловодську *ямами зі сходинкою* (2 випадки, 0,7 %) та *дерев'яною стовповою гробницею* (1 споруда, 0,4 %).

Повністю переважає *широтне орієнтування* могил: 132 комплекси (48,4 %). Не рідкісні й *діагональні* приклади: північний схід — південний захід (66 поховань, 24,2 %), північний захід — південний схід (53 поховання, 19,4 %). *Меридіональний* напрямок значно рідкісніший: 22 поховання (8,1 %), а висока його питома вага спостерігається лише на Росі та Київщині.

Серед поховань повністю переважають *одиночні*: 237 комплексів (80,3 %). *Парних* — 45 (15,3 %), *колективних* — 13 (4,4 %), сконцентрованих насамперед у Світловодську. Зокрема троє покійних відомі 11 разів (3,7 %), чотири і п'ять — по 1 (0,3 %).

Загалом у цих похованнях виявлено щонайменше 376 індивідів. *Дорослі* повністю переважають над *дітьми* та *підлітками:* відповідно 77,8 %, 14,2 %, 8 % або 235, 43, 24 скелети. Кількість *чоловіків* і *жінок* співставна: 69 і 72 (48,9 % і 51,1 %). Цей паритет спостерігається і в південній підгрупі, але на більш північних територіях жінки вже домінують.

Переважає орієнтування покійних головою у бік *західної чверті горизонту*. Зокрема, у сектор від південного заходу до північного заходу покладено 152 небіжчики (74 %). Подібні показники, однак, забезпечуються передусім матеріалами південних поховань, тоді як в основному ареалі переважає покладання в сектор північ—схід. Загалом головою на захід покладено 78 покійних (38,1 %), на північний захід — 40 (19,5 %), на південний захід — 34 (24 %). На схід і північний схід спрямовані по 11 покійних (5,4 %), на південний схід — 5 (2,4 %). Південне орієнтування не характерне для пам'яток регіону: 2 випадки (1 %).

Інгумації повністю переважають: 347 небіжчиків (95,1 %). *Кремацій* лише 18 (4,9 %). Ха-

1. З урахуванням також і курганів, досліджених за останніх 40 років (Скорий, Бессонова 1995; Скорый, Хохоровски 2004; 2009; 2018; Скорый, Солтыс, Белан 2001; Воронцов, Сорый 2012; Бессонова, Сиволап 2012a; 2012b; Могилов, Панченко, Руденко 2021; Могилов та ін., 2019; 2022; Куштан, Ластовський 2016; Могилов, Панченко 2022; Могилов 2021b; Назаров, Скорый, Гречко 2017; Назаров, Скорый 2019; Фіалко, Нерода 2019; Скорый, Зимовец, Окатенко 2020 та ін.).

рактерні вони, в першу чергу, для Київщини та Поросся. А в Південній Правобережній підгрупі відомі тільки в Заломах, де в похоронних традиціях, поряд зі скіфською степовою складовою, відчувається й аборигенна лісостепова, що ґрунтується на місцевих передскіфських традиціях. Серед трупопокладень відзначається повне домінування *випростаних на спині* (можливі деякі варіації в розташуванні рук і ніг): 194 скелети (96,5 %). Різних проявів *скорчених* інгумацій — лише 7 (3,5 %).

Заупокійна м'ясна їжа відзначена у 25,3 % поховань групи (77 комплексів). Цей відсоток забезпечується насамперед за рахунок високих показників Південної підгрупи, а там — Світловодського некрополя. Тоді як для північніших територій цей звичай малохарактерний.

Інвентар безкурганних і курганно-ґрунтових могильників Правобережжя не багатий. Спостерігається певна диференціація між могильниками, навіть розташованими в одному районі, що пояснювалося, мабуть, становищем і добробутом конкретної громади. Як приклад, Світловодський некрополь виглядає значно багатшим за розташовану неподалік пам'ятку в Заломах.

Найкраще представлені *прикраси*: 110 могил (36,2 % їхньої кількості). Серед них найпоширеніше намисто і підвіски (77 поховань, 25,3 %), сережки (62 комплекси, 20,4 %), браслети (22 гробниці, 7,2 %). Шпильки, гривни та каблучки не часті: 10, 2, 2 комплекси (3,3, 0,7 і 0,7 %). Цікавий асортимент оздоб, який може слугувати етнокультурним індикатором. Зокрема ранньоскіфські і середньоскіфські прикраси з основного ареалу представлені лісостеповими типами, з яких найбільш показові шпильки та сережки. На півдні регіону у IV ст. до н. е. домінують вже степові набори. Предмети туалету представлені дзеркалами з 8 поховань (2,6 %) і коповушками з 1 поховання (0,3 %) у Світловодську.

Часті також предмети *озброєння*: 106 комплексів (34,9 %). Ця тенденція превалює в численних пам'ятках півдня регіону, тоді як на решті території подібні вироби не часті. Перше місце за кількістю посідають наконечники стріл: 102 могили (33,6 %). Списи і дротики — 17 (5,6 %), мечі — 5 (1,6 %), панцир і пояс — по 1. Одного разу (0,3 %) знайдена і бронзова «вилочка», яка має різне трактування (Болтрик, Фиалко 2000, с. 287—294).

Наступна за чисельністю категорія інвентарю — *керамічний посуд*: 59 комплексів (19,4 % їх числа). Його висока питома частка, навпаки, характерна для пам'яток основного ареалу, тоді як у південній групі їх кількість різко зменшується. Є різниця й у асортименті, у першому випадку домінують лісостепові типи, у другому — степовий набір. Переважають ліплені посудини: 47 гробниць (15,5 %). Найчастіше фіксувались миски (13 комплексів, 4,3 % поховань), далі — горщики (10, 3,3 %), черпаки (9, 3 %), кубки (2, 0,7 %), чашечка на піддоні (1, 0,4 %). Відомі й мініатюрні посудини, насамперед, мисочки: 5 поховань, що становлять 1,6 % їхнього числа. Таким же числом представлені горщики. На півдні вони дещо відрізняються формою, маючи більш округлий корпус.

Імпортна *антична гончарна кераміка* походить із 18 могил (5,9 % їхньої кількості). Частіше вона виявляється в похованнях півдня, а північніше широко представлена тільки в комплексах Грищинецького могильника. Серед найчастіших знахідок — амфори, виявлені в 10 комплексах (3,3 %), але переважно вони представлені окремими фрагментами, а не всією посудиною. У низці ґрунтових могил покладання фрагментів амфори замість цілої форми було не наслідком пограбування, а характерною осмисленою рисою ритуалу, що встановлюється за непограбованими комплексами. Ймовірно це може пояснюватись бідністю родини небіжчика, яка все ж намагалась якоюсь мірою дотриматись ритуалу. У такій самій кількості поховань представлені столові (переважно чорнолакові) вироби (10 випадків, 3,3 %). Зокрема, кілік і канфар — по 3 могили (1 %), сільничка — 1 комплекс (0,3 %). Одного разу знайдено кільцеподібну посудину (0,3 %). Сироглиняні вироби були в 3 гробницях (1 %). Серед них виділяються глечики (2 комплекси, 0,7 %) і одна мисочка (0,3 %). Дерев'яні підноси, від яких зберігаються дерев'яні скоби, характерні для південних пам'яток. Вони знайдені в 9 похованнях (3 %). Ці вироби мають степове коріння (на них часто клалося м'ясо), і вони можуть маркувати просування скіфів у лісостеп.

Предмети вузди дуже нечисленні (3 могили, 1 %). Цікаво, що ворворки і бляшки в основній своїй кількості (Могилов 2023, с. 51) частіше трапляються в Південній підгрупі, а з ними і пряжки (Могилов 2016а, с. 51), що схоже були деталями костюма, а не входили в кінський убір. Загалом *ворворки* виявлені у 18 похованнях (5,9 %), *бляшки* — 7 (2,3 %), *пряжки* — 2 (0,7 %), *вудила* — 1 (0,3 %).

Серед знарядь праці переважають ножі: 81 могила (26,6 %). Трапляються прясла (25, 8,2 %), шила та голки (7, 2,3 %), терочник і брусок (по 1, 0,3 %).

ХАРАКТЕРИСТИКА НЕКРОПОЛІВ

Пирогівський могильник на південній околиці Києва. Розташований на мисі, в басейні річки Віта (правої притоки Дніпра). Дослідження 1966—1972 і 1989—1991 рр. під керівництвом О. О. Петровської, А. І. Кубишева, Л. Є. Скиби. За різними оцінками (Скорый 2003, с. 131, 132), до скіфського періоду можна зарахувати до 23 поховань. Пізніше на цьому місці існував могильник зарубинецької культури, до якого і відносять більшість розкопаних

тут поховань (Кубышев, Максимов 1969, с. 25, 35—38; Петровська 1970, с. 138—144; Кубышев, Скиба, Скорий 1995, с. 100—110).

До ранньоскіфського часу належать 7 поховань. У низці випадків їхня дата може бути уточнена, за знахідками грушоподібних черпаків, що мають аналогії в келермеських старожитностях. У похованні 256 знайдено горщик, орнаментований вдавленнями по вінчику, а також шпильку з великою цвяхоподібною голівкою, що може вказувати на середньоскіфський етап.

Покійні лежали, мабуть, у простих неглибоких ямах (до 1,1 м, у середньому — 0,45 м), контури яких погано читалися. Відзначено овальну (тричі) і прямокутну їхні форми. Для кремацій, що, природньо, використовували дещо менші, але близькі за глибиною ями розмірами 0,47—0,95 м (але одного разу — 1,7 м) × 0,35—0,9 × 0,17—0,66 м. При інгумаціях їхні розміри більші: 1,8—2,7 × 0,95—1,3 × 0,3—1,1 м (у середньому — 2,36 × 1,08 × 0,43 м). Могили орієнтовані за лінією північ — південь або північний захід — південний схід (по 2 рази, 40 %). Одного разу (20 %) — захід—схід. За розташуванням скелетів, з огляду на їхнє положення вздовж вісі могили, може бути отримана більш представницька картина. Меридіонально могли бути викопані 8 могил (47,1 %). Широтно і з північного заходу на південний схід — по 4 (23,5 %). З північного сходу на південний захід — 1 (5,9 %).

Переважають витягнуті на спині трупоположення — 16 (72,7 %), трупоспалень — 6 (23,3 %). З них 2 (9,1 %) — в урні, але в одному з цих випадків вона поєднувалася з окремим положенням спалених кісток. Поховання одиночні (зафіксовано щонайменше 17 випадків — 94,4 %). І тільки в могилі 256 положення праху і окремо, і в урну, не виключає кремацію 2 покійних. Домінує орієнтація покійних у північний сектор: 11 скелетів (73,3 %). Зокрема, на північ — 8 (53,3 %), на північний захід — 2 (13,3 %), на північний схід — 1 (6,7 %). На захід головою покладено 3 скелети (20 %), на схід — 1 (6,7 %). Судячи з антропологічних даних та інвентарю, жінки сильно переважають над чоловіками: 6 (75 %) проти 2 (25 %), а дорослі — над підлітками і дітьми (9, 4 і 2 індивіди, 60, 26,7 і 13,3 %).

Інвентар представлений насамперед ліпленим посудом (від 1 до 3 у комплексі): 13 могил (56,5 %). Зокрема горщики знайдені в 6 гробницях (26,1 %), миски — 9 (39,1 %), черпаки — 6 (26,1 %), кубок — 1 (4,4 %). Прикраси були в 6 комплексах (26,1 %). Шпильки і намисто — в 4 (17,4 %), браслет — 1 (4,4 %). Зі знарядь праці одного разу (4,4 %) був знайдений терочник.

Корчуватський могильник на південній околиці м. Київ північніше с. Корчувате, на території, використаній згодом для некрополя зарубинецької культури (Самойловський 1947; 1952; 1959; Бітковська 2019). Пам'ятка розташована на краю високого правого берега Дніпра. З 1937 р. могильник руйнувався кар'єром цегельного заводу, під час охоронних робіт тут виявлено цілу низку посудин, імовірно зі зруйнованих комплексів. У 1940—1941 рр. розкопки тут проводив І. М. Самойловський, який присвятив згодом цій пам'ятці свою кандидатську дисертацію, захищену в 1946 р. (Козюба 2012, с. 126).

На пам'ятці серед кремацій на стороні, звичайних для зарубинецької культури, а також поховань черепів, які також зустрічаються в цих старожитностях, виявлено 7 витягнутих на спині інгумацій, орієнтованих на захід. Усі вони знаходилися в західному секторі могильника. Ями глибші, ніж у кремаційних похованнях. Вельми показово, що одне з них було перекрито зарубинецьким трупоспаленням (комплекси 76 і 77). Нестандартність цих комплексів відзначив уже І. М. Самойловський, який ставив питання, чи не належать вони до більш раннього часу, і робив припущення щодо їхнього чужоплемінного походження (Самойловський 1959, с. 68). Про таку можливість писала С. П. Пачкова (Пачкова 2006, с. 55). Важливим доказом належності могил 80 і 87 до числа зарубинецьких могли б служити фібули, але ці вироби, на жаль, не вціліли. На відміну від більшості подібних бронзових виробів, вони залізні. Уже на момент розкопок ці фібули були погано збережені, сильно пошкоджені корозією. На жаль, до нашого часу не дійшли ні вони самі, ні їхні малюнки.

Зазначимо, що витягнуте на спині положення кістяків із західним орієнтуванням характерне для поховань скіфського часу Дніпровського Правобережного Лісостепу (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 34). Доказом належності поховання 86 біля Корчуватого до ранньоскіфського періоду слугує сережка з грибоподібною шапочкою (Самойловський 1959, с. 81, табл. VIII: 269), яка має аналогії в багатьох комплексах того часу (Петренко 1978, табл. 16: 1—13; 17: 1—11; Ильинская 1975, табл. XII: 11, 12; Гуцал та ін. 2004, рис. 2: 2; 2012, рис. 2: 25). Питання культурної атрибуції інших безінвентарних поховань-інгумацій (58, 77, 81, 103) залишаються не цілком ясними. Про те, що на пам'ятці були й інші поховання скіфського часу, свідчить характерний милоградський круглодонний горщик із перлинним орнаментом із кремаційного поховання 93 (?). А можливо й культова двогорла кубкоподібна посудина (Самойловський 1959, с. 81, рис. 4, табл. 1: 21), яка, ймовірно, походить зі зруйнованого поховання. Для зарубинецького керамічного комплексу така форма не типова (Бітковська 2019, с. 173—174). Проте трапляється вона серед посудин початку раннього залізного віку на півдні Східної Європи (Sulimirski 1931, tab. XXI: 27; Могилов 2021а, рис. 139: II).

Обухів, районний центр Київської обл. У 1975 р. на плато правого корінного берега річок Стугни і Кобрини відкрито ранньоскіфське скорчене поховання в прямокутній ямі глибиною 0,7 і розмірами 1,5 × 1 м, орієнтованій з південного сходу на північний захід. Покійний лежав головою на південний схід і супроводжувався кубком, за яким і датується комплекс (Гороховский 1979, с. 105—106).

Халеп'я, село Обухівського р-ну Київської обл. На краю мису високої тераси правого берега Дніпра в 2007 р. Постугнянською експедицією ОАСУ під керівництвом М. В. Квітницького зафіксовано поховання (№ 1) ранньоскіфського часу. На глибині 0,65—0,75 м виявлено залишки трупоспалення на стороні. Поховання, ймовірно, було здійснене в простій ямі й супроводжувалося банкоподібним горщиком із валиком з защипами та наколами під вінчиком (Квітницький, Лисенко 2009, с. 156, рис. 2; Лысенко 2010a, с. 199; 2010b, с. 110, 111, мал. 6: 2).

Велика Бугаївка, село Обухівського (колишнього — Васильківського) р-ну Київської обл. Правобережжя середньої течії басейну р. Стугна (правої притоки Дніпра). Розкопки експедиції під керівництвом О. В. Петраускаса і Р. Г. Шишкіна у 2000 р. На території могильника черняхівської культури (Петраускас, Шишкин 2013), розташованому над схилом балки, було виявлено поховання-кремацію 89 ранньоскіфського часу. Воно супроводжувалось ранньоскіфськими банкоподібним горщиком із валиком з защипами під вінцем, а також мискою з наколами зсередини, що утворювали ззовні «перлини» (Бабенко, Лысенко 2001, с. 71—72, рис. 3; Лысенко 2010b, с. 106, 107, рис. 16). За метр від поховання виявлено фрагментовану ранньоскіфську шпильку, однак упевнено пов'язувати її з похованням не можна (Бабенко, Лисенко 2002, с. 87, рис. 1: 10). На думку С. Д. Лисенка, ще 3 безінвентарні поховання цього некрополя можуть належати до раннього залізного віку (фактично до періоду пізньої бронзи — скіфської архаїки). Це одиночні поховання 78, 79, 81, в яких скелети лежали прямо, головою на схід (двічі) або захід. Визначено 1 дорослого та 1 дитину (Лысенко 2013, с. 398—399).

Пекарі, село Черкаського (колишнього Канівського) р-ну Черкаської обл., на правому березі Дніпра, вище за течією від впадіння р. Рось. Поховання виявив 2012 р. співробітник Інституту археології НАН України А. В. Борисов на мисі, обмеженому з двох боків ярами. У прямокутній ямі, орієнтованій, з деяким відхиленням, меридіонально, зафіксовано біритуальне поховання. Інгумація перехідна від прямих, до скорчених. Скелет жінки 20—25 років лежав на спині, з деяким поворотом на бік і підігнутими колінами. У районі черепа були перепалені кістки від кремації. Покійних супроводжували бронзові сережки і наконечник стріли, залізна шпилька, скляне намисто. Комплекс датовано другою половиною VI ст. до н. е. (Гречко 2013).

Бушеве, село Білоцерківського (колишнього Рокитнянського) р-ну Київської обл., на правому березі р. Рось, у її середній течії. Поховання, мабуть, здійснене в орієнтованій широтно (з відхиленням) ямі, довжиною до 2,1 м і глибиною до 0,8 м. Трупоположення жінки (?) супроводжувала заупокійна їжа (птах), а також миска, ніж, прясло (Скорый 2003, с. 135).

Грищинці, село Черкаського (колишнього Канівського) р-ну Черкаської обл. Ґрунтовий могильник розташовувався на плато на північ від села, біля глибокого яру. Його відкрив місцевий житель у 1952 р., а в 1958 і 1960 рр. досліджувала В. Г. Петренко (Петренко 1962, с. 143—151). Некрополь може пов'язуватися з розташованим поруч поселенням (Петренко 1961, с. 84).

Загалом на пам'ятці розкопано 19 могил, які являли собою ями. Глибиною вони не вирізнялися: до 1,05 м, у середньому — 0,74 м. Але ті, що збереглися, характеризує значна, як для ґрунтового некрополя, площа — довжина 3 м і ширина 1,9—2,5 м. Вдалося зафіксувати широтну (з північного заходу на південний схід) орієнтацію могил. Якщо брати до уваги і напрямок скелетів, то широтне орієнтування мало б переважати, складаючи майже половину.

Домінують інгумації — 15 (79 %), кремацій лише 4 (21 %). Переважає випростане положення скелета: 8 випадків (80 %), проти 2 напівскорчених (20 %). Покійні в більшості випадків орієнтовані в сектор північ — схід: 8 випадків (80 %). Зокрема, на схід — 4 (40 %), на північ і північний схід — по 2 (по 20 %). На північний захід і південний схід — тільки по 1 разу (10 %). Одиночних комплексів розкопано 18 (95 %), груповий — 1 (5 %): три різноспрямовані скелети. Жінки переважають над чоловіками: 6 (75 %) проти 2 (25 %), а дорослі над дітьми: 11 і 4 індивіди (73,3 % і 26,7 %). Тризна для пам'ятки малохарактерна. Лише за 6,5 м від поховання 7 розчищено кістки коня, фрагменти амфор і ліпних посудин. Однак, достовірно встановити, складають вони інвентар зруйнованого поховання, тризну або вміст господарчої ями сусіднього поселення не вдалося.

Серед інвентарю переважає посуд: 12 могил (63 %). У тому числі ліплений — у 9 (47 %). Частіше зустрічаються черпаки, мініатюрні горщики (3 могили, 15,8 %). Миски виявлені у 2 комплексах (10,5 %); горщик — у 1 (5,3 %). Антична кераміка зафіксована в 7 гробницях (36,8 %). Це, насамперед, амфори (частіше їх фрагменти) — 5 поховань (26,3 %). А також сіроглиняні мисочка і глечик, кільцеподібна посудина (по 1 похованню, 5,3 %). Такий відсоток могил з античними виробами може вважатися дуже високим для безкурганних могильників. У Лісостепу подібна концентрація імпортних

посудин невідома. Та й у Степу велику частку (61,7 %) показує лише Миколаївський могильник. Однак він знаходиться в зоні контактів з античними пам'ятками. Не можна не відзначити й високий відсоток східного орієнтування, звичайного, між іншим, для давньогрецьких пам'яток Причорномор'я. Зазначені фактори свідчать про тісні торговельні зв'язки Грищинецької громади з грецькими колоніями півночі Понта Евксинського. Не виключено, що цей пункт у Пороссі був одним із місць доставки грецьких товарів у регіон, де могла відбуватися реалізація виробів.

Прикраси були в 6 могилах (31 %), зокрема намисто — в 4 (21 %), шпильки — 2 (10 %). Зброя виявлена у 2 комплексах (10 %). По разу (5 %): меч, спис, стріли, пояс, панцир. Ймовірно, одного разу було відзначено і положення вузди: бляха, ворворки. Ніж був у 4 гробницях (21 %).

Некрополь функціонував у середньоскіфський і пізньоскіфський періоди. До раннього середньоскіфського часу належить поховання із самоською кільцеподібною посудиною, що має аналогії в третій третині VI — першій чверті V ст. до н. е. (Скуднова 1988, с. 67, 68, 76, 77, 81—84, 95—97, 99—101, 104, 105, 108—109, 134, 137, 138, 142, 143, 144—146). Можливо, близьким часом датується і поховання 7, де знайдено зооморфну бляху у вигляді голови грифона, що має аналогії в Золотому кургані, в якому був набір із переважно базисних наконечників стріл (Колтухов 1999, рис. 5). Ворворки відносяться до середньоскіфського часу (Могилов 2008, с. 75). Сіроглиняний гончарний глечик також віднесено до V ст. до н. е. (Петренко 1962, с. 145). Дисонує з ним, однак, тригранний наконечник стріли IV ст. до н. е. із зазначеного грищинецького поховання. В. Г. Петренко припускає, що він не пов'язаний з комплексом і потрапив сюди під час пограбування. До IV ст. до н. е. можуть бути зараховані комплекси 1 (1956 р.) — за античною амфорою — та № 1—3, де була ручка амфори цього часу. Решта поховань датуються широко: V—IV ст. до н. е., або в контексті загальної хронології могильника.

Мотронинське городище, с. Мельники Черкаського (колишнього Чигиринського) р-ну Черкаської обл. Поховання дитини зафіксовано під час робіт експедиції під керівництвом автора у 2018 р. Захоронення, стратиграфічно співвіднесене з пізнім періодом побутування пам'ятки, було винесене за межі житлової зони центральної цитаделі та впущене у внутрішню підошву її валу, прорізавши глиняний викид із рову. Дитина (можливо хлопчик) 2—5 років, без ознак насильницької смерті, була похована в овальній ямі, витягнутій з північного сходу на південний захід. Її довжина — 0,85 м, ширина — 0,46 м, глибина — 0,6 м. Перед похованням у ямі було запалено багаття, внаслідок чого утворилася пропалена пляма 35 × 44 см. Вогонь згас до розташування в могилі тіла, кістки якого не носять слідів його дії.

Скелет лежав головою на північний схід у вільній, власне, «неправильно—скорченій» позі. Ноги підігнуті, але руки відкинуті вбік. Верхня частина піднята, голова впала на груди. Поховання безінвентарне, у заповнення потрапили лише окремі фрагменти з поселенського культурного шару. З огляду на те, що воно здійснене після спорудження внутрішнього валу, датувати його можна V—IV ст. до н. е., з огляду на час нашарувань памятки, скоріше V ст. до н. е. (Могилов та ін. 2019, с. 243).

Жаботин, село Черкаського (колишнього Кам'янського) р-ну Черкаської обл. Поховання відкрите на відомому епонімному Жаботинському поселенні на Тарасовій Горі. В 1957 р. під час роботи Жаботинського загону Середньодніпровської експедиції на чолі з О. Ф. Покровською, тут було виявлено рештки людського скелета, залізні петельчасті вудила та меч із волютоподібним навершям (Покровская 1957, с. 2). Вудила мають широкий період побутування від середини VII ст. до н. е. до кінця скіфської епохи (Могилов 2008, с. 19—22). Меч належить до виробів V ст. до н. е. У контурах його волют проглядається образ стилізованих пташиних пальців. Якщо це так, то його можна зіставити з деякими мечами (інколи з накладками з дорогоцінних металів) з курганів 3 в уроч. Стайкін Верх, 2 (1883—1885 рр.) поблизу Аксютинців, біля Спасо-Преображенського монастиря поблизу Лубен у Посуллі (Ильинская 1968, табл. VII: 18; XV: 1; XLVII: 12). У першому й останньому випадках комплекси датуються наборами трилопатевих стріл із виступаючою втулкою середини — другої половини V ст. до н. е. У другому — атичним кіліком кінця першої — другої чвертей V ст. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970a, p. 268; 1970b, N 469, 472). У кургані 4 в Оснягах біля Більська (Шрамко 1987, рис. 71: 14) меч із золотою обкладкою супроводжували трилопатеві наконечники (часто з тригранними вістрями), що свідчить, імовірно, про час ближче до четвертої чверті — кінця V ст. до н. е. Меч із дорогоцінною накладкою із Солохи А. П. Манцевич датувала кінцем V ст. до н. е. А впускну гробницю цього кургану сьогодні датують першою чвертю IV ст. до н. е. (Алексеев 2003, с. 261) або 390—380 рр. до н. е. (Монахов 1999, с. 243). Час аналогій, таким чином, охоплює кінець першої чверті V — перші десятиліття IV ст. до н. е. Але залізні предмети датуються в межах V ст. до н. е. Мабуть, і жаботинський меч слід відносити до другої—четвертої чвертей V ст. до н. е. Таким чином, поховання на Тарасовій горі було здійснено вже тоді, коли життя на більшості його житлових комплексів передскіфського і ранньоскіфського часу вже згасло. Проте пам'ятка все ще залишалась заселеною (Ляшко 2018, с. 237; 2022, с. 115—117).

Калантаїв, село, що стояло колись на правобережжі нижньої течії р. Тясмин (правої притоки Дніпра). Раніше це був Новогеоргіївський р-н Черкаської обл. Поховання скіфського часу досліджене на території чорноліського Калантаївського городища, серед масиву поховань сарматського могильника, відкритого в 1956 і дослідженого 1957 р. Калантаївським загоном (у складі О. Ф. Покровської, Г. Т. Ковпаненко, О. Д. Ганіної) Кременчуцької первісно-скіфської експедиції (під загальним керівництвом О. І. Тереножкіна) (Покровська, Ковпаненко 1961, с. 129—135).

Поховання розташовувалося на мисі, прорізавши внутрішню підошву валу городища. Широтно орієнтована яма бобоподібної форми мала розміри 2,4 × 0,8 м. Примітна його глибина: 2,8 м. Покійний воїн був випростаний на спині, з підігнутими колінами, головою на захід — південний захід. Біля голови лежала коров'яча вирізка з ножем, а лівого стегна — сагайдак із 77 наконечниками стріл. Виходячи з їхніх типів комплекс датується IV ст. до н. е.

Світловодськ, колишній районний центр Кіровоградської обл., сьогодні включений до Олександрійського р-ну. Топографічно пам'ятка знаходилась на великому мисі, сформованому входженням до долини Дніпра великої балки р. Цибульник. Некрополь знаходиться посередині мису. Тут експедиція кіровоградських Краєзнавчого музею та Педагогічного інституту під керівництвом Н. М. Бокій, а пізніше — І. А. Козир, у 1975—1990 рр. дослідила один із найбільших у Північному Причорномор'ї ґрунтово-курганний некрополь скіфського часу (Бокій 1980; Козир 1989; 2014; Могилов 2023). Розкопано 161 поховання скіфського часу. Зокрема 154 ґрунтових і 7 підкурганних під 5 насипами, які містили поховання щонайменше 220 індивідів.

Серед типів могил слід виокремити, насамперед, велику кількість ґрунтових ям, переважно прямокутної форми: 124 об'єкти (77 %). Катакомб — 34 (21,1 %), ям зі сходами — 2 (1,2 %), стовпова гробниця — 1 (0,6 %). Протягом усього часу переважаючими на некрополі були витягнуті на спині інгумації з західним орієнтуванням.

Три найраніших поховання зараховано до раннього середньоскіфського часу (Могилов 2017), решта — до IV ст. до н. е. (Могилов 2018b, с. 191—192; 2023).

Усі поховання середньоскіфського часу є ґрунтовими. Вони здійснені в прямокутних, невеликих за мірками некрополя, ямах. Орієнтування могил — широтне (захід—схід). В одному випадку зафіксовано залишки дерев'яного перекриття. Усі поховання одиночні, судячи зі збережених кісток — витягнуті на спині, а за інвентарем — чоловічі. Орієнтування кістяків — західне. Інвентар не численний. У всіх випадках були наконечники стріл, двічі знайдено ворворки, один раз — ніж. Таким чином, у всіх випадках можемо говорити тільки про поховання рядових чоловіків-воїнів, що є типовим для початкового етапу освоєння місцевості прийшлим населенням (Черненко и др. 1989, с. 118—119; Ольховский 1991, с. 57).

До IV ст. до н. е. належить абсолютна більшість поховань Світловодського могильника (158), включно з усіма 7 підкурганними комплексами. П'ять насипів, де їх виявлено, мали висоту — до 1,5 м, діаметр — 16—30 м. Раз зафіксовано навколо курганний рів. У тому столітті у Світловодську переважало широтне орієнтування поховальних споруд — 90 могил (57 %). З північного сходу на південний захід спрямовані 34 комплекси (21,5 %), з південного сходу на північний захід — 22 (13,9 %), з півночі на південь — 12 (7,6 %).

Для цього часу відомі 4 типи могил. Найчастіше ями (121 комплекс або 76,6 %), у тому числі ґрунтові — 116 та підкурганні — 5. Катакомб — 34 (21,5 %), ям зі сходиною — 2 (1,3 %), стовпова гробниця — 1 (0,6 %).

Тризна пов'язана з 4,3 % світловодських могил IV ст. до н. е. В курганах, де вона наявна в рові та насипі, цей відсоток помітно більший — 28,5 %. У той час, як у ґрунтовому некрополі тільки 3,3 %. У одному захороненні зафіксована стела — плита, вкопана у дно вхідної ями катакомби. В 4 похованнях (2,5 %) розчищені сліди культу вогню.

Череп тварини (барана чи цапа), покладений замість голови покійного в могилі 145, що за скіфських часів є дуже рідкісним явищем. Небіжчик, крім цього був ритуально «знерухомлений». У нього відсутні окремі кістки рук і ніг (Козир 2014, с. 61, 62). У цьому можна вбачати застосування обряду «знешкодження» небезпечного небіжчика. Можливо таким же було й поміщення рук декількох небіжчиків під їх тіло.

Домінують індивідуальні поховання — 112 (71,3 %), парних — 33 (21 %), колективних — 12 (7,6 %). Зокрема, 3 скелети — 10 разів (6,4 %), чотири і п'ять покійних — по одному разу (0,6 %). Загалом у IV ст. до н. е. у Світловодську було поховано щонайменше 217 осіб. Жінок і чоловіків порівну, по 55 індивідів. Відзначається повне переважання дорослих (134 індивіди, 79,8 %) над дітьми (34 тіла, 20,2 %) та підлітками (14 покійних, 7,7 %).

Для IV ст. до н. е. у Світловодську характерне домінування західного орієнтування покійних. Так покладено 54 скелети (46,5 %). Ще 20 (17,2 %) розташовані головою на південний захід, 19 (16,4 %) — північний захід, 11 (9,5 %) — північ. Інші варіації рідкісні. На північний схід — 5 (4,3 %), схід — 4 (3,4 %), південний схід — 2 (1,7 %), південь — 1 (0,9 %).

Переважає випростане положення кістяків на спині по центру могили. Їх діагональне розташування зафіксовано лише у 2 по-

хованнях. Заупокійна м'ясна їжа виявлена в 70 могилах IV ст. до н. е., що становить 44,3 %. Характерним є значне переважання м'яса корови (73,7 %), помітно менша кількість вівці (22,8 %), і, як виняток, коня (4,1 %). М'ясо ставили і з чоловіками (22 індивіди), і з жінками (20 небіжчиць).

Комплекс інвентарю Світловодська багатший за більшість некрополів з безкурганними похованнями. Асортимент і кількість покладених предметів зумовлювалися соціально-майновим статусом похованого. Для чоловічих поховань типовими є зброя, для жіночих — прикраси, дзеркала, прясла. Керамічні посудини ставилися представникам обох статей. Відомі й винятки, коли деякі чоловіки супроводжувалися кількома намистинами або сережкою, а жінки, навпаки — зброєю, доповнюючи добірку гробниць озброєних скіфських жінок, відомих у Північному Причорномор'ї (Фиалко 1991; 2023).

Зброя (Могилов 2019a) знайдена в 75 гробницях в IV ст. до н. е. (46,6 %). Зокрема, наконечники стріл зафіксовано в 73 похованнях (понад 45 %), списи і дротики — 13 (8 %), мечі та кинджали — 3.

Прикраси знайдені в 61 похованні (37,9 % їх загального числа). Намисто та підвіски — у 48 (майже 30 %), сережки (Могилов 2020, с. 375—376) — 34 (21 %), браслети — 15 (13 %). Персні відомі лише з одного комплексу. Із предметів туалету знайдені дзеркала, які були у 8 могилах (5 %) (Могилов 2019b, с. 375—376). З одного поховання відомі коповушки.

Деталями костюма у Світловодську, вочевидь, були ворворки, пряжки і бляшки: доволі універсальні деталі, які трапляються іноді і в складі вузди (Могилов 2008; 2016a). Ворворки знаходимо в 16 комплексах (майже 10 %), бляшки — 4 (2,5 %), пряжки — 2 (1,3 %). Знаряддя праці представлені ножами із 62 поховань (понад 38 %) і шилами та голками із 7 могил (4 %). Із прядінням пов'язане покладання веретен і їх деталей. До нас дійшли прясла з 21 поховання (13 %), а по одному разу — дерев'яний тлін від веретена та його складові — кістяні кружечки.

Посуд на некрополі порівняно нечисленний. Він відомий із 25 комплексів (15,5 %). Керамічні посудини, асортимент яких характерний для степових комплексів, знайдені у 18 похованнях (понад 11 %). У тому числі ліплений посуд походить із 11 могил (6,8 %). А більша його частина представлена мініатюрними формами. Нечисленні повнорозмірні посудини належать до горщиків. Антична гончарна кераміка знайдена у 8 комплексах (5 %). Це фрагменти амфор, канфари, кілік, сільничка, глечик. Від дерев'яних підносів або блюд збереглися прямокутні залізні скоби для кріплення, відомі з 9 комплексів (5,6 %). Інші знахідки поодинокі.

Антропологічна серія матеріалів зі Світловодська (разом із бориспільською добіркою, що теж має степові риси) вирізняється на тлі інших лісостепових могильників (Ефимова 2000, с. 39). Вона має спільні ознаки з матеріалами зі степових Михайлівського та Миколаївського некрополів з безкурганними похованнями (Круц 1997, рис. 1; 2). Особливо добре це фіксується за чоловічою серією (Круц, Рудич 2021, с. 278—281). Ціла низка ознак поховального обряду також має степові паралелі: навколокурганний рів, тризна, катакомби, ями зі сходинкою, відсоток орієнтування тіл та їхнього положення, розповсюдження та асортимент заупокійної м'ясної їжі, інвентарний комплекс тощо. Зрідка можна бачити й лісостепові споруди, як от стовпова гробниця. Це все дало підстави припустити, що основу Світловодської общини могли складати етнічні іраномовні скіфи, які просунулись зі степової зони на південь Правобережного Лісостепу. Водночас не відкидається і наявність у цій громаді окремих лісостепових аборигенів (Могилов 2023, с. 51).

Заломи, село Кропивницького (колишнього Знам'янського) р-ну Кіровоградської обл. Могильник виявлено у верхньому межиріччі Ірклеї та Цибульника, що належать до басейнів рік Тясмина і Дніпра. Некрополь займав верх і схили пагорба і був облаштований у місцевості, де вже височів курган епохи бронзи. Пам'ятку досліджувала в 1986—1989 рр. експедиція під керівництвом Н. М. Бокій. Сьогодні узагальненням матеріалів могильника займається К. І. Панченко. Під час робіт розкопано 98 ґрунтових поховань доскіфського і скіфського часу. До скіфського періоду можуть належати 80 комплексів. Поховальні споруди представлені прямокутними ямами глибиною 0,4—1,8 м. Відома й одна катакомба. Іноді помітне дерев'яне перекриття могил, або підстилка з кори в них. Домінує обряд трупопокладень. У поодиноких випадках відзначені трупоспалення в ямах, що продовжують місцеві передскіфські традиції. Більшість комплексів індивідуальні, але 10 — парні. Покійні лежать зазвичай витягнуто на спині, головою на захід. Дуже рідкісна м'ясна заупокійна їжа (бик, баран). Нечисленні знахідки озброєння представлені наконечниками стріл, списів. З прикрас відомі намистини, шпильки, підвіски і сережки. Зі знарядь праці — ножі та прясла. Знайдено фрагмент зооморфної бляхи. Відомий ліплений посуд, а також уламки чорнолакових античних посудин. На площі могильника розкопано розбиту античну амфору. Могильник виник у передскіфський період та існував тривалий час у скіфську епоху. Архаїчний етап маркують цвяхоподібні сережки; середньоскіфський — наконечники стріл і амфори, зооморфна бляха, IV ст. до н. е. — деякі типи прикрас (Бокий 1987, с. 22—24; Панченко 2016, с. 237—239; 2017, с. 335—338; ; 2018a, с. 44—48; 2018b, с. 330—332; Могилов 2016b, с. 170).

Чорноліський могильник, на сході від с. Богданівка Кропивницького (колишньо-

го Знам'янського) р-ну Кіровоградської обл., у Чорному Лісі. Дослідження експедиції під керівництвом О. І. Тереножкіна 1949 р. (Тереножкин 1949, с. 1, 12—16; 1952, с. 124—127). Розташований він на мисоподібному краї плато над р. Чорноліскою (басейн річок Інгульця і Дніпра) та озером Берестуватим. Поруч із Богданівкою, де знайдено зазначений некрополь, також відомі й селища скіфського часу (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 164). Пам'ятка являє собою курганно-ґрунтовий некрополь. Насипи, які вдалось зафіксувати, (265) витягнуті дуже густонасиченою групою з північного заходу на південний схід, займають площу близько 500 × 180 м. Кургани розташовані недалеко один від одного. Іноді їхні краї зливаються. Переважають невеликі насипи висотою 0,3—0,6 м і діаметром 8—12 м. Великі розміри мали тільки 10 комплексів, з яких виділялося два діаметром 25 м і висотою 2,5 м. Слід зазначити, кількість насипів на пам'ятці (а більше ніж половина з них містила по 2 могили), наявність ґрунтових могил, які чисельно співставні або трохи поступаються підкурганним, дають підставу припускати, що кількість поховань у Чорному Лісі потенційно може перевищувати шість сотень, що робить його одним із найбільших некрополів Європейської Скіфії.

Загалом досліджено 12 поховань: 8 підкурганних (66,7 %) під п'ятьма насипами, а також 4 ґрунтових (33,3 %). Під курганами (досліджені насипи були заввишки 0,25—0,6 м) тричі були по 2 могили, двічі — по одній. Покійних ховали в ямах глибиною 0,6—0,7 м (у середньому — 0,63 м). Судячи із зафіксованих контурів могил, а також розташування скелетів, які їх доповнюють, видно, що на пам'ятці переважали широтно орієнтовані гробниці: 4 випадки (44,4 %). З півночі на південь, а також з північного сходу на південний захід витягнуто по 2 могили (22,2 %). З північного заходу на південний схід — одна (11,1 %). Тризна у вигляді фрагментів ліпленої кераміки та амфор, а також кісток тварин зафіксована в 3 випадках (25 %). Двічі — в насипі, один раз — біля ґрунтової могили.

Усі поховання одиночні. Домінують витягнуті інгумації на спині — 7 випадків (87,5 %), і тільки одне (12,5 %) скорчене. У досліджених могилах поховано 12 осіб. Дорослі переважають над дітьми: 10 (83,3 %) і 2 (16,7 %) індивіди. Кількість чоловіків і жінок співставна: 3 і 2 скелети. Переважає орієнтування скелетів головою на захід — 5 покійних (55,6 %), північ — 2 (22,2 %), південний захід і північний схід — по 1 (11,1 %). Заупокійна їжа (кістки коня) відома з 1 гробниці (8,3 %).

Найчастіші знахідки — прикраси, виявлені в 4 комплексах (33,3 %). Завжди це були намистини, а по одному разу (8,3 %) — сережки і браслет. Зброя (стріли) були в одному похованні (8,3 %). В іншому (8,3 %) — посуд: розбита антична амфора і ліплений горщик.

Зибкове, Олександрійського (колишнього Онуфріївського) р-ну Кіровоградської обл. На вододілі, в селі, під час риття льоху знайдено скелет, при якому були 85 бронзових тригранних наконечників стріл (Фабрициус 1951, с. 170). Даних про насип немає. Не можна виключати, що поховання було ґрунтовим. Широтно воно знаходиться в смузі найбільш південних лісостепових правобережних поселень, а також Чорноліського могильника. Судячи зі згадки тригранних стріл, комплекс може належати до IV ст. до н. е.

Маслове, Звенигородський (колишній Шполянський) р-н Черкаської обл. В. Г. Петренко навела відомості про групу посудин скіфського часу (з їхніми інвентарними номерами) з Черкаського краєзнавчого музею, які походять, на її думку, з поховань Маслівського могильника, де виявлено також гробниці черняхівського часу. Цей некрополь займав край плато над долиною струмка (Петренко 1967, с. 56). Робота у фондах Черкаського краєзнавчого музею засвідчила, що зараз усім виробам присвоєно нові інвентарні номери, які відображені в чинній картотеці [2]. На деяких предметах присутня і стара нумерація, що збігається з наведеними В. Г. Петренко даними. Інші вироби, однак, мають інші довоєнні номери. Під час Другої світової війни інвентарні книги музею були втрачені, і прив'язки багатьох довоєнних предметів музею не безумовні.

Серед знахідок з Маслового можна згадати низку черпаків, кубки, вкриті геометричним врізним орнаментом, інколи затертим білою пастою, миску з виступами-упорами [3]. Аналогії їм відомі передусім у передскіфський час, але окремі з них існують і в ранньоскіфський період [4]. Лише ніжка амфори близька до продукції Фасосу IV ст. до н. е. (Монахов 2003, рис. 33—41).

Усі знахідки доби раннього заліза в картотеці значаться як такі, що походять з Маслово, без прив'язки до могильника, а тим більше до окремих його поховань. Те, що більшість посуду археологічно ціла, робить його походження з гробниць цілком можливим. Однак були це ґрунтові чи курганні комплекси поки встано-

2. Щиро вдячний співробітницям Черкаського обласного краєзнавчого музею Т. С. Кургіній та Л. Г. Сиволап за люб'язну допомогу в роботі з матеріалами.

3. Детально знахідки доби раннього заліза з Маслового будуть розглянуті в окремій роботі.

4. Див.: Тереножкин 1952, табл. V: 2; 1961, рис. 32: 4; 40: 1—3; 41; 42; Вязьмітіна, Покровська 1956, табл. I; II; Покровская 1973, рис. 7; Ильинская 1975, табл. VII: 17; XI: 4; XVI: 10; XVII: 3, 7, 11; XIX: 1; XXIII: 5; XXVII: 4; XXIX: 8; XXX: 17; Ковпаненко 1981, рис. 2: 2; 14: 1, 3; 34: 11; Смирнова 1982, рис. 8: 8; 1984, рис. 4: 6).

вити важко. Все це поки залишає відкритим питання існування у Масловому безкурганного могильника передскіфського чи скіфського періоду.

Іноді серед ґрунтових поховань Дніпровського Правобережжя згадують гробницю некрополя **Дідів Шпиль** біля с. Бучак у Пороссі (Гречко 2013, с. 76), досліджену 1973 р. (Максимов, Терпиловский, Цындровская 1974, с. 304). Насправді це поховання (№ 31) підкурганне. У звіті чітко написано, що в давнину над склепом був насипаний невеликий курган діаметром 6 м (Максимов и др. 1973, с. 21, 22). Та й сама могила, розмірами 3 × 3 × 1,6 м, з масивним дерев'яним перекриттям властива скоріше для курганів, а для ґрунтового поховання виглядає надмірно пишно.

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ МАТЕРІАЛІВ

Як бачимо, для групи ґрунтових поховань, на відміну від Дніпро-Донецького Лісостепу, поки що мало характерні поховання на обжитих городищах і селищах, близькі за обрядом до ґрунтових могильників. Таке поховання зафіксовано на Мотронинському городищі. Не виключено, що на околиці селища функціонував і некрополь у Грищенцях. Цього не можна сказати про знаходження людських решток або тіл у житлових, господарчих спорудах, культурному шарі пам'яток, що добре відомо, наприклад, на Мотронинському городищі (Бессонова, Скорый 2001, с. 22; Могилов та ін. 2019, с. 243, 244). Ця традиція у регіоні має передскіфське коріння. Серед пізньочорноліcько-жаботинських прикладів, можна навести поховання в господарчих ямах у Великій Слобідці (Гуцал, Мегей 2005, с. 67—69), Долинянах (Смирнова 1981, с. 44—46), Непоротовому (Крушельницька 1998, мал. 18: 1) на Середньому Дністрі. У Подніпров'ї вони виявлені на Тясминському (Тереножкін 1961, с. 43), Суботівському городищах, причому на останньому трапилися також захоронення в котловані житла і поховання під валом, інтерпретоване як будівельна жертва (Гершкович 2016, с. 142).

Порівняння поховального обряду некрополів *основного ареалу Правобережної групи* і її *Південної підгрупи* показує помітні відмінності. Їх можна пояснити не тільки хронологічними, а й, головним чином, етнокультурними причинами. У південних старожитностях цілком ясно простежуються деякі риси степового обряду, які в північніших похованнях не відомі, або дуже рідкісні. Багато з них трактуються як етнічні маркери власне степовиків-номадів (Скорый 2003, с. 48—53). Не виключено, що на користь цього свідчить уже сама наявність насипів серед ґрунтового некрополя. Адже для безкурганних могильників Східноєвропейського Лісостепу це рідкісне явище, відоме, окрім цього регіону, лише у Поворскллі, в Перещепинському некрополі біля Більського городища (Кулатова, Супруненко 2010, с. 142—144), на південному кордоні Лівобережного Лісостепу. І вже переконливіше визначаються ці південні риси за такою спорудою, як навколокурганний рів зі Світловодська. У Степовій зоні курганно-ґрунтові могильники помітно більш розповсюджені, вони відомі в Нижньому Подніпров'ї, причорноморській зоні, Нижньому Доні, Криму, хоча й поступаються чисельністю безкурганним могильникам. Досить показовою є наявність тризни на півдні ареалу, яка є малохарактерною для північніших регіонів. Виявлена вона і в навколокурганному рові, і поруч із ґрунтовими похованнями, що нагадує степові приклади. Стела в одній із могил Світловодська перегукується зі степовою традицією використання кам'яних статуй, які вважаються іранським етномаркером (Ольховский, Евдокимов 1994, с. 45; Білозор 1996, с. 50; Скорый 2003, с. 50; Бессонова 2009, с. 64).

Однією з найбільш виразних степових ознак є наявність поховань у *катакомбах* (Скорый 2003, с. 49; Назаров, Скорый 2019). До них, вочевидь, слід додати і положення в ямах зі сходинкою зі Світловодська. У Степовій Скіфії вони мають давнє коріння. А в Українському Лісостепу поширені тільки в південній зоні, на межі з кочовим світом. У них нерідко фіксуються такі степові риси поховального обряду (Скорый 2003, с. 47, 48, 53), як поховання на розстеленому панцирі, положення коня, жертовна м'ясна їжа, наявність котлів (Могилов, Бокий 2016, с. 78—82; Могилов 2023, с. 51). Степові аналогії серед камер катакомб (Андрух 2001, рис. 33: 2; 79: 1) має і яма бобоподібної форми з Калантаєва. У Південній групі домінують широтно викопані могили, а північніше їхня поширеність співставна з меридіональними.

Відмінним є орієнтування покійних у двох цих масивах. Якщо на півдні переважає положення головою в бік західної чверті горизонту, що перегукується зі степовими даними (Ольховский 1991, с. 102), то в основному ареалі домінує напрямок у сектор північ—схід. Це є, вочевидь, характерною особливістю саме місцевих *ґрунтових* поховань, оскільки в курганах тієї ж зони відсоток західного напрямку вищий (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 34, 39, 47). Переважання північніше кремацій трупів також може розглядатись як продовження лісостепових аборигенних традицій (Тереножкин 1961, с. 43—45). Небагато скорчених поховань відомі як в основному ареалі, так і на півдні. Але в останньому випадку слід враховувати контекст поховань у Заломах, де поєднуються і степові, і місцеві лісостепові традиції. До останніх, безумовно, належать і трупоспалення, відомі на некрополі ще з доскіфського періоду.

Очевидно, явною степовою ознакою в південній підгрупі можна вважати звичай положення м'ясної заупокійної їжі (нерідко на дерев'яній

таці), тоді як у центральному ареалі такі випадки виняткові. Відмінний і супровідний інвентар, що викликано, безумовно, не тільки хронологічними, а й культурними причинами. В основному ареалі найчастішими знахідками є ліплений посуд, представлений характерними лісостеповими типами: миски, горщики, черпаки, кубки. У південній підгрупі він, навпаки, не частий, а серед нього виділяється виразна добірка мініатюрних посудин. Такі характеристики властиві безкурганним похованням степової зони. Звичайний для них і великий відсоток покійних зі зброєю, що простежується і в однотипних комплексах на півдні Правобережного Лісостепу (понад третина могил з положенням, насамперед, стріл і списів з дротиками), але дуже рідко на північ від них. Відзначимо відмінність у наборі прикрас, який в основному ареалі і на півдні має лісостеповий і степовий відтінки. Північніше такий комплекс більш скромний. Намисто менш розповсюджене. Показовим є набір шпильок, не відомий на півдні крім Заломів, де відзначено синтез обох традицій. У південній підгрупі слід відзначити, насамперед, високий відсоток намиста, сережок і браслетів. Лише тут відомі гривні та персні. Додамо, що дзеркала, виявлені на півдні, у Світловодську, рідкісні в ґрунтових похованнях лісостепу: Полтава (Супруненко 2016b, рис. 6: 9), Руська Тростянка (Разуваев 2014, с. 103), не часті вони й в однотипних могильниках степового регіону: Миколаївка (Мелюкова 1975, рис. 49).

Про близькість до степу говорять і антропологічні матеріали. Так, серія зі Світловодська, як зазначалось, відрізняється від лісостепових серій (крім бориспільської, а поховання тієї території, як відомо, носять багато степових рис). І навпаки проявляється деяка її схожість зі степовими матеріалами, зокрема, із безкурганними комплексами з Михайлівки та Миколаївки (Круц 1997, рис. 1; 2; Ефимова 2000, с. 39; Круц, Рудич 2021, с. 288—281).

Отже, поховальний обряд безкурганних могильників Правобережжя Середнього Дніпра доволі ясно демонструє проникнення степових скіфів на південь регіону. Почалося воно в ранню середньоскіфську епоху, але масовим стало вже в IV ст. до н. е., коли великі групи іраномовного населення закріплюються в регіоні, і почасти змішуються з місцевим населенням. Північніше, на Київщині і в Пороссі, безкурганні могильники мають місцевий аборигенний вигляд, показуючи проживання тут нащадків пізньочорноліcько-жаботинського населення.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев, А. Ю. 2003. *Хронография Европейской Скифии*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Андрух, С. И. 2001. *Могильник Мамай-Гора*. II. Запорожье: ЗГУ.

Бабенко, Р. В., Лысенко, С. Д. 2001. Могильник эпохи бронзы Великая Бугаевка (материалы из раскопок 2000 года). *Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр.*, с. 69-72.

Бабенко, Р. В., Лысенко, С. Д. 2002. Могильник эпохи бронзы Великая Бугаевка (материалы из раскопок 2001 года). *Археологічні відкриття в Україні 2000—2001 рр.*, с. 86-89.

Березуцкий, В. Д. 1993. Грунтовые погребения Мастищенского городища. В: Синюк, А. Т. (ред.). *Археология Доно-Волжского бассейна*. Воронеж: ВГПУ, с. 71-79.

Бессонова, С. С. 2005—2009. Каменные изваяния в контексте этнополитической истории Скифии. *Stratum plus*, 3, с. 14-93.

Бессонова, С. С., Сиволап, М. П. 2012a. Погребение IV в. до н. э. у с. Нетеребка на Роси (об одном типе погребальных сооружений Причерноморской лесостепи). В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку*. Київ: ЦП НАНУ і УТОПІК, с. 51-53.

Бессонова, С. С., Сиволап, М. П. 2012b. Розкопки кургану скіфського часу в Нижньому Пороссі. *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.*, с. 464-465.

Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 2001. *Мотронинское городище скифской эпохи*. Киев; Краков: ИА НАН Украины.

Білозор, В. П. 1996. Кам'яні статуї у контексті скіфської етнографічної проблематики. *Археологія*, 4, с. 41-50.

Бітковська, Т. В. 2019. Корчуватський могильник, сучасний стан матеріалів. *Oium*, 6, с. 169-180.

Бокий, Н. М. 1980. Позднескифский безкурганный могильник у г. Светловодска. *Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг.*: Тезисы докладов XVIII конференции Института археологии АН УССР, с. 101.

Бокий, Н. М. 1987. Грунтовый могильник у с. Заломы. В: *Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Всесоюзного семинара, посвященного памяти А. И. Тереножкина*. 1. Кировоград, с. 22-24.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 2000. Двурожковые вилочки из погребальных памятников Скифии. В: Гуляев, В. И., Ольховский, В. С. (ред.). *Скифы и сарматы в VII — III вв. до н. э.: палеоэкология, антропология и археология*. Москва: ИА РАН, с. 287-296.

Володин, С. А. 2018. Погребальные традиции на Среднем Дону в скифскую эпоху: к вопросу об интерпретации бескурганных захоронений. *Российская археология*, 1, с. 69-81.

Воронцов, Д., Скорый, С. 2012. Андрушевский курган. *Revista Arheologică*, VIII, 1—2, с. 137-153.

Вязьмітіна, М. І., Покровська, Є. Ф. 1956. Поселення VII—VI ст. до н. е. в околицях с. Жаботин. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VI, с. 38-47.

Гаврилов, А. В., Колотухин, В. А., Колтухов, С. Г. 2002. Курган эпохи бронзы и скифский могильник V—III вв. до н. э. у села Приречное в Крыму. *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*, X, с. 94-110.

Гершкович, Я. П. 2016. *Суботовское городище*. Киев: ИА НАН Украины.

Гороховський, Є. Л. 1979. Поховання ранньоскіфського часу на Київщині. *Археологія*, 32, с. 105-107.

Гречко, Д. С. 2013. Грунтовое погребение скифского времени у с. Пекари в Поросье. *Восточноевропейские древности*, 3, с. 69-81.

Гречко, Д. С. 2014. О бескурганных погребениях аборигенного населения Восточноевропейской лесостепи скифского времени. *Revista arheologica*, X, 1—2, с. 79-101.

Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Могилов, О. Д. 2004. Розкопки курганів епохи раннього заліза в с. Малинівці на Середньому Дністрі. *Археологічні відкриття в Україні 2002—2003 рр.*, с. 114-116.

Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Могилов, А. Д. 2012. Новые исследования курганов скифского времени на западе Восточноевропейской Лесостепи. В: Байтанаев, Б. А. (ред.). *Кадырбаевские чтения. Материалы III международной научной конференции*. Актобэ: ИА КН МОН РК, с. 141-153.

Гуцал, В. А., Мегей, В. П. 2005. Поховання ранньоскіфського часу на багатошаровому поселенні Велика Слобідка. *Наукові записки Кам'янець-Подільського державного університету,* 14, с. 67-74.

Ефимова, С. Г. 2000. Соотношение лесостепных и степных групп населения Европы. Скифия по данным краниологии. В: Гуляев, В. И., Ольховский, В. С. (ред.). *Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э.: палеоэкология, антропология и археология*. Москва: ИА РАН, с. 39-44.

Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья*. Киев: Наукова думка.

Ильинская, В. А. 1975. *Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин*. Киев: Наукова думка.

Ильюков, Л. С. 2002. Каратаевский могильник. *Археологические записки*, 2, с. 168-202.

Квітницький, М. В., Лисенко, С. Д. 2009. Розкопки комплексної пам'ятки археології в ур. Шанці в с. Халеп'я Обухівського району. *Археологічні дослідження в Україні 2006—2007 рр.*, с. 154-157.

Ковпаненко, Г. Т. 1981. *Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось*. Киев: Наукова думка.

Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1989. *Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион)*. Киев: Наукова думка.

Ковпаненко, Г. Т., Скорый, С. А. 2003—2004. Ольшана: погребение предскифского времени в Днепровской Правобережной Лесостепи. *Stratum plus*, 3, с. 265-288.

Козир, І. А. 1989. Дослідження Світловодського ґрунтового могильника в 1989 р. В: Бокій, Н. М. (ред.). *Міжвузівська наукова студентська конференція з історичного краєзнавства (тези доповідей)*. Кіровоград, с. 9-10.

Козир, І. А. 2014. Ритуальне поховання 145 з грунтового могильника поблизу м. Світловодськ Кіровоградської області. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Феномен Більського городища. Збірник матеріалів наукової конференції*. Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, с. 61-64.

Козюба, В. К. 2012. До 130-річчя Іллі Михайловича Самойловського. *Археологія*, 1, с. 125-127.

Колтухов, С. Г. 1999. Курганные погребения раннескифского времени в долине Салгира. *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*, 7, с. 76-92.

Корпусова, В. М. 1972. Про населення хори античної Феодосії. *Археологія*, 6, с. 41-55.

Корпусова, В. М., Орлов, Р. С. 1978. Могильник VI—IV ст. до н. е. на Керченському півострові. *Археологія*, 28, с. 65-76.

Кругликова, И. Т. 1973. Каменные ящики у дер. Рыбное. В: Мунчаев, Р. М., Марковин, В. И. (ред.). *Кавказ и Восточная Европа в древности*. Москва: Наука, с. 162-166.

Круц, С. И. 1997. Антропология Стеблевского могильника. В: Скорый, С. А. *Стеблев: скифский могильник в Поросье*. Киев: Наукова думка.

Круц, С. І., Рудич, Т. О. 2021. Склад населення, похованого на могильнику скіфської доби біля м. Світловодськ (за матеріалами краніології). *Археологія і давня історія України*, 3, с. 282-292. DOI: 10.37445/adiu.2021.03.18

Кубышев, А. И., Максимов, Е. В. 1969. Пироговский могильник. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 160, с. 25 — 38.

Кубишев, А. І., Скиба, Л. Є., Скорий, С. А. 1995. Поховання скіфського часу Пирогівського могильника. *Археологія*, 1, с. 101-111.

Кулатова, І. М., Супруненко, О. Б. 2010. *Кургани скіфського часу західної округи Більського городища*. Київ: ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПІК.

Куштан, Д., Ластовський, В. 2016. *Археологія та рання історія Черкас*. Київ; Черкаси: ІА НАН України.

Лысенко, С. Д. 2010a. Новые памятники подгорцевской группы милоградской культуры на Киевщине. *Археологія і давня історія України*, 4, с. 190-200.

Лысенко, С. Д. 2010b. Новые памятники милоградской культуры на Киевщине. *Пресс-музей,* 26—27, с. 106-127.

Лысенко, С. Д. 2013. Великобугаевский могильник и памятники эпохи бронзы — раннего железного века у с. Великая Бугаевка. В: Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г. *Могильник и поселение черняховской культуры у с. Великая Бугаевка (археологический источник)*. Oium, 2, с. 389-405.

Ляшко, Ю. Ю. 2018. Пам'ятки раннього залізного віку в околицях Мотронинського городища. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 236-244.

Ляшко, Ю. Ю. 2022. Антична монета з поселення Тарасова гора біля с. Жаботин. *Археологія і давня історія України*, 1 (42), с. 115-119. DOI: 10.37445/adiu.2022.01.08

Максимов, Е. В., Петровская, Е. А.,Терпиловский, Р. В., Цындровская, Л. А. 1973. *Отчет о раскопках Каневской экспедиции 1973 года*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1973/19.

Максимов, Е. В., Терпиловский, Р. В., Цындровская, Л. А. 1974. Раскопки близ г. Канева. *Археологические открытия 1973 года*, с. 303-304.

Масленников, А. А. 1995. Каменные ящики Восточного Крыма (к истории сельского населения Боспора VI—I вв. до н. э.). *Боспорский сборник*, 8, с. 1-124.

Мелюкова, А. И. 1975. *Поселение и могильник скифского времени у села Николаевка*. Москва: Наука.

Могилов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи*. Київ; Кам'янець-Подільський: Мошинський.

Могилов, О. Д. 2016a. Про один із різновидів пряжок скіфського часу. *Археологія*, 2, с. 38-56.

Могилов, А. 2016b. Мотив ног копытного животного на скифских уздечных бляхах. *Revista arheologica*, XII, 1—2, с. 169-175.

Могилов, А. Д. 2017. Ранняя группа погребений Светловодского могильника. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 303-310.

Могилов, О. Д. 2018a. Скіфські комплекси з вуздою з Дніпровського Припоріжжя. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 287-315.

Могилов, О. 2018b. Поховальний обряд Світловодського могильника. В: *I Всеукраїнський археоло-*

гічний з'їзд. Програма роботи та анотації доповідей. Київ: ІА НАН України, с. 119-120.

Могилов, А. Д. 2019a. Вооружение из Светловодского могильника. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 102-125.

Могилов, А. Д. 2019b. Зеркала из Светловодского могильника. *Revista Arheologica*, XV, 1, с. 94-102.

Могилов, О. Д. 2020. Серьги из Светловодского могильника. *Археологія і давня історія України*, 2 (36), с. 375-382. DOI: 0.37445/adiu.2020.03.25

Могилов, О. Д. 2021a. *Комарів. Поселення доскіфського часу на Середньому Дністрі*. Київ: ІА НАН України.

Могилов, О. Д. 2021b. Другий Михайлівський курган — пам'ятка V ст. до н. е. в Потясминні. *Археологія*, 2, с. 92-114. https://doi.org/10.15407/arheologia2021.02.092

Могилов, А. 2023. Погребально-поминальная обрядность Светловодского могильника скифов в Центральной Украине. *Revista Arheologică*, 2, с. 30-57. http://doi.org/10.52603/RA.XIX.2.2023_03

Могилов, О. Д., Бокій, Н. М. 2016. Поховання скіфського вершника на р. Синюха. *Археологія*, 3, с. 76-88.

Могилов, О. Д., Панченко, К. І. 2022. Архаїчний скіфський курган поблизу Мотронинського городища на Черкащині. В: Скорий, С. А. (ред.). *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «ІІ Путівльські археологічні читання» (до 70-річчя від дня народження Володимира Павловича Білозора)*. Київ: ІА НАН України, с. 81-84.

Могилов, О. Д., Панченко, К. І., Руденко, С. В. 2021. Курган раннього залізного віку біля Мотронинського городища. *Археологія і давня історія України*, 4, с. 75-91. DOI: 10.37445/adiu.2021.04.05

Могилов, О. Д., Руденко, С. В., Панченко, К. І., Ляшко, Ю. Ю. 2019. Роботи на Мотронинському городищі. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 241-243.

Могилов, О., Панченко, К., Руденко, С., Тарасов, А. 2022. Розкопки курганів доби раннього заліза поблизу Мотронинського городища. *Археологічні дослідження в Україні 2021 р.*, с. 172-173.

Монахов, С. Ю. 1999. *Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII — II вв. до н. э.* Саратов: Саратовский университет.

Монахов, С. Ю. 2003. *Греческие амфоры в Причерноморье. Типология ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре*. Москва; Саратов: Саратовский университет.

Назаров, А., Скорый, С. 2019. Скифские катакомбы в междуречье Роси и Тясмина. *Revista Arheologică*, XV, 1, с. 47-64.

Назаров, А., Скорый, С., Гречко, Д. 2017. Новое о погребениях скифской архаики в Днепровском Лесостепном Правобережье. *Revista Arheologică*, XIII, 1—2, с. 122-133.

Ольховский, В. С. 1991. *Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII—III вв. до н. э.)*. Москва: Наука.

Ольховский, В. С. Евдокимов, Г. Л. 1994. *Скифские изваяния VII—III вв. до н. э.* Москва: ИА РАН.

Остапенко, М. А. 2007. Скифские бескурганные могильники Степного Поднепровья. В: Масленников, А. А., Гаврилюк, Н. А. (ред.). *Античный мир и варвары на юге России*. Москва; Киев; Запорожье: Дикое поле, с. 143-179.

Панченко, К. І. 2016. Поховання скіфського часу з грунтового могильника біля с. Заломи Кіровоградської області. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 237-240.

Панченко, К. І. 2017. Дослідження пам'ятки скіфського часу біля с. Заломи на Кіровоградщині. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 235-339.

Панченко, К. И. 2018a. Грунтовой могильник скифского времени возле с. Заломы на Кировоградщине. *Revista arheologica*, XIV, 1, с. 44-49.

Панченко, К. І. 2018b. Поховання 82 з грунтового могильника біля с. Заломи на Кіровоградщині. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 330-334.

Пачкова, С. П. 2006. *Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы*. Киев: ИА НАН Украины.

Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г. 2013. *Могильник и поселение черняховской культуры у с. Великая Бугаевка (археологический источник)*. Oium, 2. Киев: ИА НАН Украины, ИИО НПУ им. М. П. Драгоманова.

Петренко, В. Г. 1961. Культура племен Правобережного Приднепровья в IV—III вв. до н. э. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 96, с. 53-102.

Петренко, В. Г. 1962. Могильник скифского времени у с. Грищенцы. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 13, с. 142-151.

Петренко, В. Г. 1967. *Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д 1-4, Москва: Наука.

Петренко, В. Г. 1978. *Украшения Скифии VII—III вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д 4-5, Москва: Наука.

Петровська, Є. О. 1970. Ранньоскіфські пам'ятки на південній околиці Києва. *Археологія*, XXIV, с. 129-145.

Покровская, Е. Ф. 1957. *Отчет о работе Жаботинского отряда Среднеднепровской экспедиции 1957 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1957А/11.

Покровская, Е. Ф. 1973. Предскифское поселение у с. Жаботин. *Советская археология*, 4, с. 169-188.

Покровська, Є. Ф., Ковпаненко, Г. Т. 1961. Могильник біля с. Калантаєво. *Археологія*, XXII, с. 129-142.

Полідович, Ю. Б. 1998. Нове скіфське поховання з гривною у Донецькій області. *Археологический альманах*, 7, с. 103-112.

Попандопуло, З. Х. 2004. Грунтовые могильники скифского времени Нижнего Поднепровья. В: Скорий, С. А. (ред.). *Від Кіммерії до Сарматії*. Київ: Корвін-Прес, с. 67-68.

Попандопуло, З. Х. 2011. *Скифский грунтовый могильник Скельки*. Запорожье: Запорожский областной краеведческий музей.

Привалова, О. Я. 1993. Скифское погребение у Стылы. *Археологический альманах*, 2, с. 161-166.

Прокофьев, Р. В. 2014. *Раскопки у хутора Дугино в дельте Дона в 2009 году*. Ростов-на-Дону: Альтаир.

Прохорова, Т. А. 1997. Некрополь на Беглицкой косе. *Таганрог*, 1, с. 18-32.

Разуваев, Ю. Д. 2014. О грунтовых могильниках скифского времени в Донской Лесостепи. *Вестник Ворнежского государственного университета: Серия: история, политология, социология*, 2, с. 103-110.

Романюк, В. В., Гречко, Д. С., Могилов, О. Д. 2018. Дослідження курганів раннього залізного віку в Пороссі. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 251-263.

Самойловський, І. М. 1947. Корчуватський могильник (коротке повідомлення про розкопки 1940—1941 рр.). *Археологія*, І, с. 101-109.

Самойловський, І. М. 1952. Пам'ятки культури полів поховань у Києві. *Археологія*, 7, с. 153-157.

Самойловський, И. М. 1959. Корчеватский могильник. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 70, с. 61-93.

Скорий, С. А., Бессонова, С. С. 1995. Кургани скіфської епохи біля Мотронинського городища (за матеріалами досліджень 1988, 1990 рр.). В: Соса, П. П. (ред.). *Археологічні дослідження на Черкащині*. Черкаси: Сіяч, с. 68-78.

Скорый, С. А. 1993. Этническая дифференциация населения скифской эпохи Украинской Правобережной Лесостепи. В: *Перви международен симозиум «Севастополис» «Надгробните могили в югоизточна Европа»*. Казанлък, с. 56-57.

Скорый, С. А. 1999. *Киммерийцы в Украинской Лесостепи*. Киев; Полтава: Археология.

Скорый, С. А. 2003. *Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи*. Киев: ИА НАН Украины.

Скорый, С. А., Зимовец, Р. В., Окатенко, В. Н. 2020. Курган 524 у с. Жаботин (новое в изучении «опорного» памятника скифской архаики в Украинской Правобережной Лесостепи). *Археологія і давня історія України*, 3, с. 300-326. DOI: 10.37445/adiu.2020.03.19

Скорый, С. А., Солтыс, О. Б., Белан, Ю. А. 2001. Большой курган эпохи скифской архаики на Киевщине. *Российская археология*, 4, с. 124-137.

Скорый, С., Хохоровски, Я. 2004. Курган Скифская Могила в Днепровской Правобережной Лесостепи (некоторые предварительные итоги исследования). *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*, 9, с. 239-244.

Скорий, С. А., Хохоровски, Я. 2009. Аристократический курган Скифская Могила вблизи Мотронинского городища (Украинская Правобережная Лесостепь). *Stratum plus*, 3, с. 234-276.

Скорый, С., Хохоровски, Я. 2018. *Большой Рыжановский курган*. Киев: О. Филюк.

Скуднова, В. М. 1988. *Архаический некрополь Ольвии*. Ленинград: Искусство.

Смирнова, Г. И. 1967. Некоторые вопросы раннескифского периода на Среднем Днестре (по поводу статьи М. Душека). *Archeologicke rozhledy*, XIX, 2, с. 223-235.

Смирнова, Г. И. 1984. О формировании позднечернолесской культуры на Среднем Днестре по материалам поселения Днестровка-Лука. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 25, с. 43-60.

Смирнова, Г. И. 1981. Новые данные о поселении у с. Долиняны (по материалам раскопок 1977—1978 гг.). *Археологический сборник Государственного Эрмитажа,* 22, с. 40-61.

Смирнова, Г. И. 1982. Закрытые предскифские комплексы у села Днестровка-Лука. В: Микляев, А. М. (ред.). *Древние памятники культуры на территории СССР*. Ленинград: Государственный Эрмитаж, с. 30-53.

Супруненко, О. Б. 2016a. Грунтові некрополі лісостепового населення скіфської доби у Дніпровському Лівобережжі. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 257-269.

Супруненко, О. Б. 2016b. Ґрунтовий некрополь скіфського часу в Полтаві. *Археологічні дослідження в Україні 2015 р.*, с. 144-146.

Тереножкин, А. И. 1949. *Чернолесское городище и курганный могильник*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1949/15.

Тереножкін, О. І. 1952. Розвідки і розкопки 1949 р. в північній частині Кіровоградської області. *Археологія*, VII, с. 110-144.

Тереножкин, А. И. 1961. *Предскифский период на Днепровском Правобережье*. Киев: АН УССР.

Фабрициус, И. В. 1951. *Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР*. НА ІА НАН України, ф. 12, оп. 150.

Фиалко, Е. Е. 1991. Погребения женщин с оружием у скифов. В: Болтрик, Ю. В., Бунятян, Е. П. (ред.). *Курганы Степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 4-18.

Фіалко, О. Є. 2023. *Амазонки. Міфи та реальність*. Київ: ІА НАН України.

Фіалко, О. Є., Нерода, В. В. 2019. Поховання скіфської амазонки на Черкащині. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 364-374.

Цвек, О. В. 1968. Могильник скіфського і сарматського часу на Керченському півострові. *Археологія*, XXI, с. 199-205.

Черненко, Е. В., Бессонова, С. С., Болтрик, Ю. В., Полин, С. В., Скорый, С. А., Бокий, Н. М., Гребенников, Ю. С. 1986. *Скифские погребальные памятники Степей Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.

Ossowski, G. 1891. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologiczney po Galicyi (w roku 1890). *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*, XV, s. 1-88.

Sparkes, B. A., Talcott, L. 1970a. Black and plain pottery of the 6-th, 5-th and 4th centuries BC. *The Athenian Agora*, XII, 1, p. 1-382.

Sparkes, B. A., Talcott, L. 1970b. Black and plain pottery of the 6-th, 5-th and 4-th centuries B. C. *The Athenian Agora*, XII, 2, p. 383-472.

Sulimirski, T. 1931. *Kultura Wysocka*. Krakow: Nakładem Polskiej akademji umiejetnosìci.

REFERENCES

Alekseev, A. Iu. 2003. *Khronografiia Evropeiskoi Skifii*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Andrukh, S. I. 2001. *Mogilnik Mamai-Gora*. II. Zaporozhe: ZGU.

Babenko, R. V., Lysenko, S. D. 2001. Mogilnik epokhi bronzy Velikaia Bugaevka (materialy iz raskopok 2000 goda). *Arkheologichni vidkrittia v Ukraini 1999—2000 rr*., s. 69-72.

Babenko, R. V., Lysenko, S. D. 2002. Mogilnik epokhi bronzy Velikaia Bugaevka (materialy iz raskopok 2001 goda). *Arkheologichni vidkrittia v Ukraini 2000—2001 rr*., s. 86-89.

Berezutskii, V. D. 1993. Gruntovye pogrebeniia Mastishchenskogo gorodishcha. In: Siniuk, A. T. (ed.). *Arkheologiia Dono-Volzhskogo basseina*. Voronezh: VGPU, s. 71-79.

Bessonova, S. S. 2005—2009. Kamennye izvaianiia v kontekste etnopoliticheskoi istorii Skifii. *Stratum plus*, 3, s. 14-93.

Bessonova, S. S., Sivolap, M. P. 2012a. Pogrebenie IV v. do n. e. u s. Neterebka na Rosi (ob odnom tipe pogrebalnykh sooruzhenii Prichernomorskoi lesostepi). In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Fenomen Bilskogo gorodyshcha: zberezhennia, doslidzhennia ta populiaryzatsiia naibilshoi v Evropi pam'iatky doby rannogo zaliznogo viku*. Kyiv: TSP NANU i UTOPIK, s. 51-53.

Bessonova, S. S., Syvolap, M. P. 2012b. Rozkopky kurhanu skifskoho chasu v Nyzhnomu Porossi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011 r*., s. 464-465.

Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 2001. *Motroninskoe gorodishche skifskoi epokhi*. Kiev; Krakov: IA NAN Ukrainy.

Bilozor, V. P. 1996. Kam'iani statui u konteksti skifskoi etnohrafichnoi problematyky. *Arkheolohiia*, 4, s. 41-50.

Bitkovska, T. V. 2019. Korchuvatskyi mohylnyk, suchasnyi stan materialiv. *Oium*, 6, s. 169-180.

Bokii, N. M. 1980. Pozdneskifskii bezkurgannyi mogilnik u g. Svetlovodska. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1978—1979 gg*.: Tezisy dokladov XVIII konferentsii Instituta arkheologii AN USSR, s. 101.

Bokii, N. M. 1987. Gruntovyi mogilnik u s. Zalomy. In: *Kimmeriitsy i skify. Tezisy dokladov Vsesoiuznogo seminara, posviashchennogo pamiati A. I. Terenozhkina.* 1. Kirovograd, s. 22-24.

Boltrik, Iu. V., Fialko, E. E. 2000. Dvurozhkovye vilochki iz pogrebalnykh pamiatnikov Skifii. In: Guliaev, V. I., Olkhovskii, V. S. (ed.). *Skify i sarmaty v VII — III vv. do n. e.: paleoekologiia, antropologiia i arkheologiia.* Moskva: IA RAN, s. 287-296.

Volodin, S. A. 2018. Pogrebalnye traditsii na Srednem Donu v skifskuiu epokhu: k voprosu ob interpretatsii beskurgannykh zakhoronenii. *Rossiiskaia arkheologiia*, 1, s. 69-81.

Vorontsov, D., Skoryi, S. 2012. Andrushevskii kurgan. *Revista Arheologică*, VIII, 1—2, s. 137-153.

Viazmitina, M. I., Pokrovska, Ye. F. 1956. Poselennia VII—VI st. do n. e. v okolytsiakh s. Zhabotyn. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, VI, s. 38-47.

Gavrilov, A. V., Kolotukhin, V. A., Koltukhov, S. G. 2002. Kurgan epokhi bronzy i skifskii mogilnik V—III vv. do n. e. u sela Prirechnoe v Krymu. *Starozhytnosti Stepovogo Prychornomor'ia i Krymu*, X, s. 94-110.

Gershkovich, Ia. P. 2016. *Subotovskoe gorodishche*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Horokhovskyi, E. L. 1979. Pohovannia skifskoho chasu na Kyivschyni. *Arkheologiia*, 32, s. 105-107.

Grechko, D. S. 2013. Gruntovoe pogrebenie skifskogo vremeni u s. Pekari v Porose. *Vostochnoevropeiskie drevnosti*, 3, s. 69-81.

Grechko, D. S. 2014. O beskurgannykh pogrebeniiakh aborigennogo naseleniia Vostochnoevropeiskoi lesostepi skifskogo vremeni. *Revista arheologica*, X, 1—2, s. 79-101.

Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mehei, V. P., Mohylov, O. D. 2004. Rozkopky kurhaniv epokhy rannoho zaliza v s. Malynivtsi na Serednomu Dnistri. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2002—2003 rr.*, s. 114-116.

Gutsal, A. F., Gutsal, V. A., Mogilov, A. D. 2012. Novyye issledovaniya kurganov skifskogo vremeni na zapade Vostochnoyevropeyskoy Lesostepi. In: Baytanayev, B. A. (ed.). *Kadyrbayevskiye chteniya. Materialy III mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii.* Aktobe: IA KN MON RK, s. 141-153.

Hutsal, V. A., Mehei, V. P. 2005. Pokhovannia rannoskifskoho chasu na bahatosharovomu poselenni Velyka Slobidka. *Naukovi zapysky Kam'ianets-Podilskoho derzhavnoho universytetu*, 14, s. 67-74.

Efimova, S. G. 2000. Sootnoshenie lesostepnykh i stepnykh grupp naseleniia Evropy. Skifiia po dannym kraniologii. In: Guliaev, V. I., Olkhovskii, V. S. (eds.). *Skify i sarmaty v VII—III vv. do n. e.: paleoekologiia, antropologiia i arkheologiia*. Moskva: IA RAN, s. 39-44.

Ilinskaia, V. A. 1968. *Skify Dneprovskogo Lesostepnogo Levoberezhia*. Kiev: Naukova dumka.

Ilinskaia, V. A. 1975. *Ranneskifskie kurgany basseina r. Tiasmin*. Kiev: Naukova dumka.

Iliukov, L. S. 2002. Karataevskii mogilnik. *Arkheologicheskie zapiski*, 2, s. 168-202.

Kvitnytskyi, M. V., Lysenko, S. D. 2009. Rozkopky kompleksnoi pamiatky arkheolohii v ur. Shantsi v s. Khalepia Obukhivskoho raionu. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2006—2007 rr.*, s. 154-157.

Kovpanenko, G. T. 1981. *Kurgany ranneskifskogo vremeni v bacseine r. Ros*. Kiev: Naukova dumka.

Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1989. *Pamiatniki skifskoi epokhi Dneprovskogo Lesostepnogo Pravoberezhia (Kievo-Cherkasskii region).* Kiev: Naukova dumka.

Kovpanenko, G. T., Skoryi, S. A. 2003—2004. Olshana: pogrebenie predskifskogo vremeni v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi. *Stratum plus*, 3, s. 265-288.

Kozyr, I. A. 1989. Doslidzhennia Svitlovodskoho gruntovoho mohylnyka v 1989 r. In: Bokii, N. M. (ed.). *Mizhvuzivska naukova studentska konferentsiia z istorychnoho kraieznavstva (tezy dopovidei).* Kirovohrad, s. 9-10.

Kozyr, I. A. 2014. Rytualne pokhovannia 145 z hruntovoho mohylnyka poblyzu m. Svitlovodsk Kirovohradskoi oblasti. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Fenomen Bilskoho horodyshcha. Zbirnyk materialiv naukovoi konferentsii.* Kyiv; Poltava: TsP NANU i UTOPIK, s. 61-64.

Koziuba, V. K. 2012. Do 130-richchia Illi Mykhailovycha Samoilovskoho. *Arkheolohiia*, 1, s. 125-127.

Koltukhov, S. G. 1999. Kurgannye pogrebeniia ranneskifskogo vremeni v doline Salgira. *Starozhitnosti Stepovogo Prichornomor'ia i Krimu*, 7, s. 76-92.

Korpusova, V. M. 1972. Pro naselennia khory antychnoi Feodosii. *Arkheolohiia*, 6, s. 41-55.

Korpusova, V. M., Orlov, R. S. 1978. Mohylnyk VI—IV st. do n. e. na Kerchenskomu pivostrovi. *Arkheolohiia*, 28, s. 65-76.

Kruglikova, I. T. 1973. Kamennye iashchiki u der. Rybnoe. In: Munchaev, R. M., Markovin, V. I. (eds.). *Kavkaz i Vostochnaia Evropa v drevnosti*. Moskva: Nauka, s. 162-166.

Kruts, S. I. 1997. Antropologiia Steblevskogo mogilnika. In: Skoryi, S. A. *Steblev: skifskii mogilnik v Porose*. Kiev: Naukova Dumka.

Kruts, S. Y., Rudych, T. O. 2021. Sklad naselennia, pokhovanoho na mohylnyku skifskoi doby bilia m. Svitlovodsk (za materialamy kraniolohii). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3, s. 282-292. DOI: 10.37445/adiu.2021.03.18

Kubyshev, A. I., Maksimov, E. V. 1969. Pirogovskii mogilnik. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 160, s. 25-38.

Kubyshev, A. I., Skyba, L. Ye., Skoryi, S. A. 1995. Pokhovannia skifskoho chasu Pyrohivskoho mohylnyka. *Arkheolohiia*, 1, s. 101-111.

Kulatova, I. M., Suprunenko, O. B. 2010. *Kurhany skifskoho chasu zakhidnoi okruhy Bilskoho horodyshcha.* Kyiv: TsP NANU i UTOPIK; TsODPIK.

Kushtan, D., Lastovskyi, V. 2016. *Arkheolohiia ta rannia istoriia Cherkas*. Kyiv; Cherkasy: IA NAN Ukrainy.

Lysenko, S. D. 2010a. Novye pamiatniki podgortsevskoi gruppy milogradskoi kultury na Kievshchine. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4, s. 190-200.

Lysenko, S. D. 2010b. Novye pamiatniki milogradskoi kultury na Kievshchine. *Press-muzei*, 26—27, s. 106-127.

Lysenko, S. D. 2013. Velikobugaevskii mogilnik i pamiatniki epokhi bronzy — rannego zheleznogo veka u s. Velikaia Bugaevka. In: Petrauskas, O. V., Shishkin, R. G. *Mogilnik i poselenie cherniakhovskoi kultury u s. Velikaia Bugaevka (arkheologicheskii istochnik).* Oium, 2, s. 389-405.

Liashko, Yu. Yu. 2018. Pamiatky rannoho zaliznoho viku v okolytsiakh Motronynskoho horodyshcha. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), s. 236-244.

Liashko, Yu. Yu. 2022. Antychna moneta z poselennia Tarasova hora bilia s. Zhabotyn. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (42), s. 115-119. DOI: 10.37445/adiu.2022.01.08

Maksimov, E. V., Petrovskaia, E. A.,Terpilovskii, R. V., Tsyndrovskaia, L. A. 1973. *Otchet o raskopkakh Kanevskoi ekspeditsii 1973 goda*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1973/19.

Maksimov, E. V., Terpilovskii, R. V., Tsyndrovskaia, L. A. 1974. Raskopki bliz g. Kaneva. *Arkheologicheskie otkrytiia 1973 goda*, s. 303-304.

Maslennikov, A. A. 1995. Kamennye iashchiki Vostochnogo Kryma (k istorii selskogo naseleniia Bospora VI—I vv. do n. e.). *Bosporskii sbornik*, 8, s. 1-124.

Meliukova, A. I. 1975. *Poselenie i mogilnik skifskogo vremeni u sela Nikolaevka*. Moskva: Nauka.

Mohylov, O. D. 2008. *Sporiadzhennia konia skifskoi doby u Lisostepu Skhidnoi Yevropy*. Kyiv; Kamianets-Podilskyi: Moshynskyi.

Mohylov, O. D. 2016a. Pro odyn iz riznovydiv priazhok skifskoho chasu. *Arkheolohiia*, 2, s. 38-56.

Mogilov, A. 2016b. Motiv nog kopytnogo zhivotnogo na skifskikh uzdechnykh bliakhakh. *Revista arheologica*, XII, 1—2, s. 169-175.

Mogilov, A. D. 2017. Ranniaia gruppa pogrebenii Svetlovodskogo mogilnika. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23), s. 303-310.

Mohylov, O. D. 2018a. Skifski kompleksy z vuzdoiu z Dniprovskoho Pryporizhzhia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), s. 287-315.

Mohylov, O. 2018b. Pokhovalnyi obriad Svitlovodskoho mohylnyka. In: *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'izd. Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei.* Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 119-120.

Mogilov, A. D. 2019a. Vooruzhenie iz Svetlovodskogo mogilnika. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (31), s. 102-125.

Mogilov, A. D. 2019b. Zerkala iz Svetlovodskogo mogilnika. *Revista Arheologica*, XV, 1, s. 94-102.

Mogilov, O. D. 2020. Sergi iz Svetlovodskogo mogilnika. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (36), s. 375—382. DOI: 0.37445/adiu.2020.03.25

Mohylov, O. D. 2021a. *Komariv. Poselennia doskifskoho chasu na Serednomu Dnistri.* Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Mohylov, O. D. 2021b. Druhyi Mykhailivskyi kurhan — pam'iatka V st. do n. e. v Potiasmynni. *Arkheolohiia*, 2, s. 92-114. https://doi.org/10.15407/arheologia2021.02.092

Mogilov, A. 2023. Pogrebalno-pominalnaia obriadnost Svetlovodskogo mogilnika skifov v Tsentralnoi Ukraine. *Revista Arheologică*, 2, s. 30—57. http://doi.org/10.52603/RA.XIX.2.2023_03

Mohylov, O. D., Bokii, N. M. 2016. Pokhovannia skifskoho vershnyka na r. Syniukha. *Arkheolohiia*, 3, s. 76-88.

Mohylov, O. D., Panchenko, K. I. 2022. Arkhaichnyi skifskyi kurhan poblyzu Motronynskoho horodyshcha na Cherkashchyni. In: Skoriy, S. A. (ed.). *Materialy Vseukrainskoi naukovoi konferentsii «II Putivlski arkheolohichni chytannia» (do 70-richchia vid dnia narodzhennia Volodymyra Pavlovycha Bilozora).* Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 81-84.

Mohylov, O. D., Panchenko, K. I., Rudenko, S. V. 2021. Kurhan rannoho zaliznoho viku bilia Motronynskoho horodyshcha. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4, s. 75-91. DOI: 10.37445/adiu.2021.04.05

Mohylov, O. D., Rudenko, S. V., Panchenko, K. I., Liashko, Yu. Yu. 2019. Roboty na Motronynskomu horodyshchi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r.*, s. 241-243.

Mohylov, O., Panchenko, K., Rudenko, S., Tarasov, A. 2022. Rozkopky kurhaniv doby rannoho zaliza poblyzu Motronynskoho horodyshcha. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2021 r.*, s. 172-173.

Monakhov, S. Iu. 1999. *Grecheskie amfory v Prichernomore. Kompleksy keramicheskoi tary VII—II vv. do n. e.* Saratov: Saratovskiy universitet.

Monakhov, S. Iu. 2003. *Grecheskie amfory v Prichernomore. Tipologiia vedushchikh tsentrov-eksporterov tovarov v keramicheskoi tare.* Moskva; Saratov: Saratovskiy universitet.

Nazarov, A., Skoryi, S. 2019. Skifskie katakomby v mezhdureche Rosi i Tiasmina. *Revista Arheologică*, XV, 1, s. 47-64.

Nazarov, A., Skoryi, S., Grechko, D. 2017. Novoe o pogrebeniiakh skifskoi arkhaiki v Dneprovskom Lesostepnom Pravoberezhe. *Revista Arheologică*, XIII, 1—2, s. 122-133.

Olkhovskii, V. S. 1991. *Pogrebalno-pominalnaia obriadnost naseleniia Stepnoi Skifii (VII—III vv. do n. e.).* Moskva: Nauka.

Olkhovskii, V. S. Evdokimov, G. L. 1994. *Skifskie izvaianiia VII — III vv. do n. e.* Moskva: IA RAN.

Ostapenko, M. A. 2007. Skifskie beskurgannye mogilniki Stepnogo Podneprovia. In: Maslennikov A. A., Gavriliuk N. A. (ed.). *Antichnyi mir i varvary na iuge Rossii.* Moskva; Kiev; Zaporozhe: Dikoe pole, s. 143-179.

Panchenko, K. I. 2016. Pokhovannia skifskoho chasu z hruntovoho mohylnyka bilia s. Zalomy Kirovohradskoi oblasti. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (19), s. 237-240.

Panchenko, K. I. 2017. Doslidzhennia pamiatky skifskoho chasu bilia s. Zalomy na Kirovohradshchyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23), s. 235-339.

Panchenko, K. Y. 2018a. Hruntovoi mohylnyk skyfskoho vremeny vozle s. Zalomy na Kyrovohradshchyne. *Revista arheologica*, XIV, 1, s. 44-49.

Panchenko, K. I. 2018b. Pokhovannia 82 z hruntovoho mohylnyka bilia s. Zalomy na Kirovohradshchyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), s. 330-334.

Pachkova, S. P. 2006. *Zarubinetskaia kultura i latenizirovannye kultury Evropy*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Petrauskas, O. V., Shishkin, R. G. 2013. *Mogilnik i poselenie cherniakhovskoi kultury u s. Velikaia Bugaevka (arkheologicheskii istochnik).* Oium, 2. Kiev: IA NAN Ukrainy, IIO NPU im. M. P. Drahomanova.

Petrenko, V. G. 1961. Kultura plemen Pravoberezhnogo Pridneprovia v IV—III vv. do n. e. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 96, s. 53-102.

Petrenko, V. G. 1962. Mogilnik skifskogo vremeni u s. Grishchentsy. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 13, s. 142-151.

Petrenko, V. G. 1967. *Pravoberezhe Srednego Pridneprovia v V—III vv. do n. e.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 1-4, Moskva: Nauka.

Petrenko, V. G. 1978. *Ukrasheniia Skifii VII—III vv. do n. e.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 4-5, Moskva: Nauka.

Petrovska, Ye. O. 1970. Rannoskifski pam'iatky na pivdennii okolytsi Kyieva. *Arkheolohiia*, XXIV, s. 129-45.

Pokrovskaia, E. F. 1957. *Otchet o rabote Zhabotinskogo otriada Srednedneprovskoi ekspeditsii 1957 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1957A/11.

Pokrovska, Ye. F., Kovpanenko, H. T. 1961. Mohylnyk bilia s. Kalantaievo. *Arkheolohiia*, XXII, s. 129-142.

Pokrovskaia, E. F. 1973. Predskifskoe poselenie u s. Zhabotin. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 169-188.

Polidovych, Yu. B. 1998. Nove skifske pokhovannia z hryvnoiu u Donetskii oblasti. *Arkheolohycheskyi almanakh*, 7, s. 103-112.

Popandopulo, Z. Kh. 2004. Gruntovye mogilniki skifskogo vremeni Nizhnego Podneprovia. In: Skorii, S. A. (ed.). *Vid Kimmerii do Sarmatii*. Kiyv: Korvin-Pres, s. 67-68.

Popandopulo, Z. Kh. 2011. *Skifskii gruntovyi mogilnik Skelki*. Zaporozhe: Zaporozhskii oblastnoi kraevedcheskii muzei.

Privalova, O. Ia. 1993. Skifskoe pogrebenie u Styly. *Arkheologicheskii almanakh*, 2, s. 161-166.

Prokofev, R. V. 2014. *Raskopki u khutora Dugino v delte Dona v 2009 godu*. Rostov-na-Donu: Altair.

Prokhorova, T. A. 1997. Nekropol na Beglitskoi kose. *Taganrog*, 1, s. 18-32.

Razuvaev, Iu. D. 2014. O gruntovykh mogilnikakh skifskogo vremeni v Donskoi Lesostepi. *Vestnik Vornezhskogo gosudarstvennogo universiteta: Seriia: istoriia, politologiia, sotsiologiia*, 2, s. 103-110.

Romaniuk, V. V., Hrechko, D. S., Mohylov, O. D. 2018. Doslidzhennia kurhaniv rannoho zaliznoho viku v Porossi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), s. 251-263.

Samoilovskyi, I. M. 1947. Korchovatskyi mohylnyk (korotke povidomlennia pro rozkopky 1940—1941 rr.). *Arkheolohiia*, I, s. 101-109.

Samoilovskyi, I. M. 1952. Pam'iatky kultury poliv pokhovan u Kyievi. *Arkheolohiia*, 7, s. 153-157.

Samoilovskii, I. M. 1959. Korchevatskii mogilnik. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 70, s. 61-93.

Skoryi, S. A. 1993. Etnicheskaia differentsiatsiia naseleniia skifskoi epokhi Ukrainskoi Pravoberezhnoi Lesostepi. In: *Pervi mezhdunaroden simozium «Sevastopolis» «Nadgrobnite mogili v iugoiztochna Evropa».* Kazanlyk, s. 56-57.

Skoryi, S. A. 1999. *Kimmeriitsy v Ukrainskoi Lesostepi.* Kiev; Poltava: Arkheologiia.

Skoryi, S. A. 2003. *Skify v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi.* Kiev: IA NAN Ukrainy.

Skoryi, S. A., Bessonova, S. S. 1995. Kurhany skifskoi epokhy bilia Motronynskoho horodyshcha (za materialamy doslidzhen 1988, 1990 rr.). In: Sosa, P. P. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia na Cherkashchyni.* Cherkasy: Siiach, s. 68-78.

Skoryi, S. A., Zimovets, R. V., Okatenko, V. N. 2020. Kurgan 524 u s. Zhabotin (novoe v izuchenii «opornogo» pamiatnika skifskoi arkhaiki v Ukrainskoi Pravoberezhnoi Lesostepi). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3, s. 300-326. DOI: 10.37445/adiu.2020.03.19

Skoryi, S. A., Soltys, O. B., Belan, Iu. A. 2001. Bolshoi kurgan epokhi skifskoi arkhaiki na Kievshchine. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 124-137.

Skoryi, S., Khokhorovski, Ia. 2004. Kurgan Skifskaia Mogila v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi (nekotorye predvaritelnye itogi issledovaniia). *Starozhytnosti stepovogo Prychornomor'ia i Krymu*, 9, s. 239-244.

Skorii, S. A., Khokhorovski, Ia. 2009. Aristokraticheskii kurgan Skifskaia Mogila vblizi Motroninskogo gorodishcha (Ukrainskaia Pravoberezhnaia Lesostep). *Stratum plus*, 3, s. 234—276.

Skoryi, S., Khokhorovski, Ia. 2018. *Bolshoi Ryzhanovskii kurgan*. Kiev: O. Filiuk.

Skudnova, V. M. 1988. *Arkhaicheskii nekropol Olvii*. Leningrad: Iskusstvo.

Smirnova, G. I. 1967. Nekotorye voprosy ranneskifskogo perioda na Srednem Dnestre (po povodu stati M. Dusheka). *Archeologicke rozhledy*, XIX, 2, s. 223-235.

Smirnova, G. I. 1984. O formirovanii pozdnechernolesskoi kultury na Srednem Dnestre po materialam poseleniia

Dnestrovka-Luka. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 25, s. 43-60.

Smirnova, G. I. 1981. Novye dannye o poselenii u s. Doliniany (po materialam raskopok 1977—1978 gg.). *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 22, c. 40-61.

Smirnova, G. I. 1982. Zakrytye predskifskie kompleksy u sela Dnestrovka-Luka. In: Mikliaev, A. M. (ed.). *Drevnie pamiatniki kultury na territorii SSSR*. Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 30-53.

Suprunenko, O. B. 2016a. Hruntovi nekropoli lisostepovoho naselennia skifskoi doby u Dniprovskomu Livoberezhzhi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (19), s. 257-269.

Suprunenko, O. B. 2016b. Gruntovyi nekropol skifskoho chasu v Poltavi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015 r*., s. 144-146.

Terenozhkin, A. I. 1949. *Chernolesskoe gorodishche i kurgannyi mogilnik*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1949/15.

Terenozhkin, O. I. 1952. Rozvidky i rozkopky 1949 r. v pivnichnii chastyni Kirovohradskoi oblasti. *Arkheolohiia*, VII, s. 110-144.

Terenozhkin, A. I. 1961. *Predskifskii period na Dneprovskom Pravoberezhe*. Kiev: AN USSR.

Fabritsius, I. V. 1951. *Arkheologicheskaia karta Prichernomoria Ukrainskoi SSR*. NA IA NAN Ukrainy, f. 12, op. 150.

Fialko, E. E. 1991. Pogrebeniia zhenshchin s oruzhiem u skifov. In: Boltrik, Iu. V., Buniatian, E. P. (eds.). *Kurgany Stepnoi Skifii*. Kiev: Naukova dumka, s. 4-18.

Fialko, O. Ye. 2023. *Amazonky. Mify ta realnist*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Fialko, O. Ye., Neroda, V. V. 2019. Pokhovannia skifskoi amazonky na Cherkashchyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (31), s. 364-374.

Tsvek, O. V. 1968. Mohylnyk skifskoho i sarmatskoho chasu na Kerchenskomu pivostrovi. *Arkheolohiia*, XXI, s. 199-205.

Chernenko, E. V., Bessonova, S. S., Boltrik, Iu. V., Polin, S. V., Skoryi, S. A., Bokii, N. M., Grebennikov, Iu. S. 1986. *Skifskie pogrebalnye pamiatniki Stepei Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka.

Shramko, B. A. 1987. *Belskoe gorodishche skifskoi epokhi (gorod Gelon)*. Kiev: Naukova dumka.

Ossowski, G. 1891. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologiczney po Galicyi (w roku 1890). *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*, XV, s. 1-88.

Sparkes, B. A., Talcott, L. 1970a. Black and plain pottery of the 6-th, 5-th and 4th centuries BC. *The Athenian Agora*, XII, 1, p. 1-382.

Sparkes, B. A., Talcott, L. 1970b. Black and plain pottery of the 6-th, 5-th and 4-th centuries B. C. *The Athenian Agora*, XII, 2, p. 383-472.

Sulimirski, T. 1931. *Kultura Wysocka*. Krakow: Nakładem Polskiej akademji umiejetnosìci.

O. Mohylov

BARROWLESS BURIALS OF THE SCYTHIAN PERIOD OF THE DNIPRO RIGHT BANK FOREST-STEPPE REGION

Most of the burials of the Scythian period in the North Pontic region were made in the graves under mounds. However, today we discover an increasing number of barrowless graves. They are well known in both the forest-steppe and steppe zones. One of the regions of their spread is the Dnipro Right-Bank Forest-Steppe region.

The tradition of barrowless burials in the region dates back to the Pre-Scythian Chornolissya-Jabotyn period. During the Scythian Age, the forest-steppe population continued to practice the barrowless burial rite which was known throughout this era. The continuity of the traditions is particularly well evident in the center and north of the area. From the Middle Scythian period but especially in the fourth century BCE, nomadic Scythians penetrated the south of the region, and at that time they also made the transition to barrowless burials. The spread of such burials in a number burial grounds in the south of the forest-steppe is associated with the Iranian-speaking population.

Due to their originality and number the barrowless burials of the Dnipro Right-Bank Forest-Steppe region can be classified into a separate group. And in the south of the region a southern subgroup is distinguished where Scythian nomadic traditions and influences can be observed. The necropolises of the main area are occurred in Pirohove, Korchuvate, Obukhiv, Halepie, Velyka Buhaivka, Hryshchentsi, Pekari, Busheve, Motronynske settlement, Zhabotyn. Obviously the Maslovo burial ground may be included to them. Among the sites of the southern subgroup are those in Svitlovodsk, Zalomakh, Kalantaievo, Chornyi Lis, Zybkove.

Thus, at least 15 burial grounds with barrowless burials are known in the region. Most necropolises contain only these graves. But in Svitlovodsk and Chornyi Lis such burials were part of necropolises that included the barrows as well.

In total, at least 304 burials were discovered: 15 under kurgan mound and 289 barrowless. Among the types of graves regular pits prevail (87.5 %). Catacombs are 11.5 %, pits with a step — 0.7 %, and wooden post tombs — 0.4 %. The latitudinal orientation of the graves prevail (48.4 %). The single burials are completely dominated (80.3 %), then are double burials (15.3 %) and collective ones (4.4 %).

In the burials at least 376 skeletons have been found. Adults completely outnumber children and adolescents: 77.8, 14.2 and 8 % Most deceased were lying supine (96.5 %) with their heads directed to the western quarter of the horizon. Inguminations completely prevail (95.1 %), cremations are 4.9 %.

The sites of the main area of the group and the Southern subgroup demonstrate the prevalence of different funerary traditions. The former are local Pre-Scythian. The latter show the penetration of Scythian elements from the south which mixed with the local autochthonous population.

Keywords: funeral rite, Scythian Age, barrowless burial ground, Dnipro Right-Bank Forest-Steppe region, funeral fest, grave goods.

Одержано 13.01.2025

МОГИЛОВ Олександр, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
Oleksandr MOHYLOV, PhD, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-2400-2380,
e-mail: mogilovod@gmail.com.

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

УДК 737.1’4”-03/-01”(38):292.11 DOI: 10.37445/adiu.2025.02.07

А. Русяєва, Н. Сон

ДВА ТИПИ МОНЕТ ТІРИ ПІЗНЬОЕЛЛІНІСТИЧНОГО ЧАСУ (релігійний аспект)

У статті стисло подано історію вивчення монет Тіри доримської доби, з’ясовано значні розбіжності в їх датуванні дослідниками та відзначено відсутність їхньої інтерпретації в релігійному аспекті. Серед численних монет привертають до себе увагу два типи пізньоелліністичного часу. Вперше охарактеризовано образ Деметри і проаналізовано зображення неоднозначно ідентифікованих її атрибутів. На підставі нового підходу до розгляду зображень кисти (цисти) — унікального для античних міст Північного Причорномор’я атрибуту богині — з’ясовується зв’язок з елевсінськими містеріями і вірогідний вплив монет-кистофор Пергамського царства та малоазійських міст на карбування вказаних монет Тіри.

Ключові слова: *Тіра, два типи монет, образ Деметри, киста, елевсінські таїнства, Діоніс, пергамські монети-кистофори.*

Вступ. Перша публікація монет давньогрецького поліса Тіри почалась понад 170 років тому і продовжується в наш час. У численних працях провідних дослідників основну увагу приділено організації і періодизації монетної справи, систематизації, типології, датуванню, визначенню металу та ваги монет, а також їх знахідкам в іноземних полісах (з літ. Зограф 1951; 1957; Карышковский, Клейман 1985; Анохин 1989; 2011; Фролова 2006; Булатович 2013; Туровский, Колесниченко 2014). Так, наприклад, відомий дослідник античних монет, зокрема міста Тіри, А. Зограф вважав, що одним з найсуттєвіших елементів для достовірного її розуміння є зображення, яке називається типом. Монетний тип часто ускладнювався за рахунок додаткових елементів — символів, атрибутів божества і героїв, емблем, назви міста тощо. На тірських монетах упродовж періоду її незалежності на лицьовому боці (аверсі) періодично карбували голови різних божеств у характерних іпостасях, на зворотному (реверсі) — найчастіше атрибут того ж божества (Зограф 1951, с. 56, 61, 63; 1957, с. 44).

Через значний проміжок часу переважно на підґрунті хронологічної систематизації тірських монет А. Зографа і П. Каришковського Н. Фроловою опубліковано каталог, в якому представлено докладнішу типологічну систематизацію з початку карбування в середині IV ст. до н. е. до 235 р. н. е., у тому числі 51 тип монет доримської доби за двома періодами. У першому з них (середина IV—III ст. до н. е.), розділеному на коротші хронологічні відтинки (друга половина IV ст. до н. е., кінець IV ст. до н. е., кінець IV — початок III ст. до н. е., друга половина III ст. до н. е.) випускали срібні і мідні монети. У другому періоді (кінець III—I ст. до н. е.), також з більш вузьким датуванням (II — середина I ст. до н. е., 250—20 рр. до н. е., кінець II ст. до н. е., 109—63 рр. до н. е.), карбували тільки мідні дрібні монети. Періодично упродовж цього часу на більшості монет зображали голову Деметри, а також річкового бога Тіраса і значно менше Афіну, Аполлона, Діоніса, божество Понта, Кору, Гермеса, Асклепія, Геракла (Фролова 2006, с. 11—42).

Натомість, в останньому з каталогів монет Тіри В. Анохіним виділено вже 59 типів монет доримської доби (Анохин 2011, с. 10—16: 1—59) — тобто трохи більше ніж у його першому каталозі з 55-ти типів (Анохин 1989, с. 116—117). Однак, хронологія вченого має суттєві відмінності у порівнянні з іншими дослідниками монет не тільки Тіри, а й античних міст

© А. РУСЯЄВА, Н. СОН, 2025
This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

Північного Причорномор'я. При встановленні абсолютних датувань особливу увагу приділено визначенню моменту початку карбування. Згідно «*з дискретним характером випусків усіх міст, кожному з них відведено умовний 10-літній відтинок часу — тільки як найвірогідніший хронологічний діапазон, в межах якого було здійснено випуск*» (Анохин 1989, с. 3—4). Лише окремі випуски монет датовано в межах 20 років. Варто відзначити, що перший випуск мідних монет Тіри автором датовано близько 370—360 рр. до н. е., а останній доримської доби менше десятиліття — близько 70—63 рр. до н. е. (Анохин 2011, с. 10, 16).

У світлі розглянутих матеріалів періодизації грошового обігу Тіри С. Булатович визначила наступні хронологічні етапи. У V — середині IV ст. до н. е. за відсутності власного монетного виготовлення на тірському міському ринку мали обіг монети Істрії та електрові статери Кизіка. Починаючи з середини IV — початку чи середини III ст. до н. е. Тіра стала карбувати власні срібні і мідні монети. Грошовий ринок цього міста значно підупадає в середині — наприкінці III ст. На останньому етапі (кінець III — початок I ст. до н. е.) тірське карбування ще більше скорочується, на внутрішньому ринку одночасно з тірськими емісіями використовували мідні понтійські монети. У підсумку С. Булатович вказала, що саме археологічні дослідження Тіри внесли суттєві доповнення в її уявлення про характер і зміст грошового обігу поліса, насамперед щодо наявності істрійських і південнопонтійських монет (Булатович 2013, с. 735—737).

Однак, в останній публікації Є. Туровського і Є. Колесниченка всіх типів монет у Тірському полісі доримської доби передусім досить детально розглянуто історіографію від першої статті А. Грімма (1871—1873) до каталога Н. Фролової (2006). Щодо досліджень С. Булатович стисло сказано, що знахідки монет в археологічних комплексах не дають змогу внести певні корективи в класифікацію монет Тіри. Вони використані Н. Фроловою, яка представила найповніший на тепер звід тірських монет. У фокусі уваги авторів — датування Н. Фролової, яке, на їх думку, не відповідає сучасному етапу вивчення цих монет. Не визнана ними і абсолютна хронологія В. Анохіна стосовно того, що кожен новий тип монети в античних державах Північного Причорномор'я виникав приблизно раз у десять років (Туровский, Колесниченко 2014, с. 256—257).

І все ж авторами, передусім за типологією Н. Фролової, виділено 53 типи тірських монет доримської доби, але за іншим, хоча теж дрібним, датуванням: початок другої чверті IV ст. до н. е., початок другої чверті IV — перша третина III ст. до н. е., початок другої половини IV ст. до н. е., початок другої чверті III ст. до н. е., друга половина III ст. до н. е., останні десятиліття II — перша половина I ст. до н. е. (120—63 рр. до н. е.) (Туровский, Колесниченко 2014, с. 263—266). Загалом, за їх дослідженням початок карбування срібних і мідних монет у місті зараховано вже до 70-х рр. IV ст. до н. е. Ранній етап карбування закінчується приблизно у 60-х рр. III ст. до н. е. і майже співпадає з розгромом грецьких сільських поселень Дністровського лиману та округи Тіри. Пізніший етап монетного карбування починається тут через кілька десятиліть і характеризується випуском винятково мідної монети невеликих номіналів. Репертуар сюжетів монет дуже різноманітний. Найчастіше зображали Деметру, Афіну і Гермеса. Випуски дрібних мідних монет здійснювалися спорадично приблизно до 60-х рр. I ст. до н. е. (Туровский, Колесниченко 2014, с. 255—268). Отже, судячи з відзначених праць науковців, монетні типи і досліджені ними монети Тіри все ще не мають однозначного датування.

Водночас не викликає сумніву достовірність атрибуції багатьох божеств на тірських монетах доримської доби, хоча їх культи фахівцями не вивчались. Певні зображення Деметри на монетах тільки принагідно відзначено і в працях про релігійні вірування населення Тіри цього часу (Карышковский, Клейман 1985, с. 61, 78; Самойлова 1988, с. 74—78; 2013, с. 479; Сон 1993, с. 108—109; Русяева 2005, с. 364). Дослідником пантеону Тіри М. Бондаренком так само, за даними А. Зографа, В. Анохіна і Н. Фролової, лише наведено численні монети з головою Деметри на аверсі і її атрибутами (колос, вінок з колосків, стеблина маку, факел) на реверсі, в результаті чого зроблено такий же висновок про державний культ і його провідну роль у релігійному світогляді населення Тіри елліністичного часу (Бондаренко 2005, с. 10—11; 2007, с. 20).

Утім, після огляду вищезазначених публікацій тірських монет нашу увагу привернули два маловивчені в релігійному аспекті неординарні типи з неоднозначно ідентифікованими атрибутами Деметри. Внаслідок цього основна мета нашої статті полягає в докладнішій інтерпретації зображень атрибутів у зіставленні з образом і культом Деметри у взаємозв'язку з релігійною політикою Тірського поліса на певному етапі його історичного розвитку. В подальшому такий підхід уможливить значно ширше використовування монетних зображень божеств, їх атрибутики та різнобічної символіки в релігійному аспекті.

Історія дослідження двох типів монет. Насамперед варто підкреслити, що серед зображень на лицьовому боці срібних і мідних монет Тіри доримської доби превалює образ Деметри. А. Зограф резонно пояснював це тією обставиною, що прилеглі до гирла Дністра і Дніпра степи вважаються дуже родючими. Богиня представлена на монетах у вінку з колос-

ків із покривалом або без нього, в три чверті, в профіль, анфас і з різними зачісками (Зограф 1957, с. 44, табл. I: 2—10; II: 4, 6; III: 1, 15). Голова майже однаково прикрашена нахиленими горизонтально колосками в обидва боки над лобом. Вінок також складається з хлібних стеблин. Такий вінок трапляється і як самостійний символ на зворотному боці деяких монет з головою Деметри (Зограф 1957, табл. II: 6; III: 15). Ця однорідність зображень, найвірогідніше, зумовлена їх загальною залежністю від одного, панівного в місті пластичного образу богині. На жаль, творів хоча б дрібної скульптури з відтворенням цього образу на території Тіри досі не знайдено.

Припущення про відображення на цих монетних типах монументальної культової статуї Деметри, яка стояла у місті, обґрунтовано тим, що кращі з цих монетних типів (наприклад, на першій серії драхм) скопійовані з іноміських монет. Також і прекрасна голова Деметри в профіль на мідній монеті за стилем і трактуванням покривала подібна до тетрадрахм Візантія кінця III ст. до н. е., бо зв'язок з карбуванням цього міста більш ніж вірогідний. Але у цьому випадку про формальне копіювання не можна говорити внаслідок зовсім іншого розміщення колосків на монетах з обох міст (Зограф 1957, с. 44—45, табл. III: 1).

Для кращого уявлення про виділені нами два типи мідних монет важливо також розглянути їхні інтерпретації дослідниками. Перший тип складає серію з 12 монет. Передусім А. Зограф відзначав, що на особливу увагу заслуговує плетена циліндрична циста з напівкруглою кришкою з ґудзиком на зворотньому боці у зіставленні з головою Деметри на лицевій стороні монети другої половини IV — кінця III ст. до н. е. (Зограф 1957, с. 70, № 18; табл. II: 4) [1].

Одна монета цього типу показана П. Каришковським тільки на рисунку без коментарів з датою 250—120 рр. до н. е. (Карышковский, Клейман 1985, с. 76, рис. 26: 3). За власною хронологічною схемою В. Анохін датував цей випуск монет з кистою у межах 260—250 рр. до н. е. (Анохин 1989, с. 94, № 447, табл. XXVI: 447; 2011, с. 12: 31). Однак, Н. Фролова зараховувала їх до другої половини III ст. до н. е. Так само як і А. Зограф, вона відзначила плетену циліндричну кисту з конічною кришкою, але без гудзика, навколо якої букви назви міста TY-PA; внизу, під кистою, монограма. До цього типу нею додано 11 екземплярів монет, з яких шість зберігаються в трьох музеях Росії, одна — в Британському, дві — в Одеському археологічному музеї, дві втрачені або продані на аукціоні (Фролова 2006, с. 22—23, 26, № 26, табл. IV: 9—15). Одну таку ж саме монету, але без монограми, нею виокремлено в інший тип (Фролова 2006, с. 23, № 26а).

Автори вищезазначеної статті про хронологію монет незалежної Тіри припускали, що новий етап тірського карбування починається з зображень божеств анфас, які, напевне, складали серію у другій половині III ст. до н. е. Старший номінал мав тип: на аверсі — голова Деметри у вінку з колосків *en face*, на реверсі — плетена циліндрична циста з конічною кришкою, навколо якої букви TY/PA, внизу під кистою — монограма (Туровский, Колесниченко 2014, с. 263, № 25). Але під рисунком зазначено іншу дату — друга половина III—II ст. до н. е. (Туровский, Колесниченко 2014, с. 265, рис. 10: 1).

Отже, в наукових працях щодо дати цього типу (друга половина IV — кінець III ст. до н. е. (А. Зограф); 250—120 рр. до н. е. (П. Каришковський); 260—250 рр. до н. е. (В. Анохін); друга половина III ст. до н. е. (Н. Фролова); друга половина III—II ст. до н. е. (Є. Туровський, Є. Колесниченко) простежуються значні хронологічні розбіжності. Утім, переважну кількість дат зараховано у цілому до пізньоелліністичного часу, що дає можливість використовувати цей відносний хронологічний термін при розгляді вказаного типу монет.

Мідну монету другого типу А. Зограф датував пізнішим часом (II—середина I ст. до н. е.). На ній зображено голову Деметри у вінку з колосків і покривалі, повернуту обличчям вправо; між буквами TY-PA (по вертикалі одна під одною) — стеблина маку в дзвоноподібному калатосі на ніжці з двома ручками; у полі ліворуч і праворуч — по колосу, внизу риска. Натомість, П. Каришковський відзначав, слідом за А. Зографом (1957, с. 29—30, 124—125), що про коливання економіки Тіри в III—II ст. до н. е. свідчить і її монетна справа — тут карбували (і то у незначній кількості) лише дрібні номінали розмінної міді, які не виходили за межі міського ринку. На рисунку разом з іншими екземплярами вказаних монет 250—120 рр. до н. е. представлено монету цього типу (Карышковский, Клейман 1985, с. 75—76, рис. 26: 4), який конкретно ним не розглядався, як і попередній.

На відміну від нього В. Анохін, за послідовним розміщенням випусків Тіри кінця III ст. до н. е., до найранніших зарахував монети з головою Деметри у вінку з колосків і покривалі на аверсі та посудини (?) з дуже розширеним горлом з голівкою маку, обрамленому двома колосками, — на реверсі. До цих даних у каталозі автором додано дату приблизно 250—240 рр. до н. е., букви на реверсі T-Y-P-A та посудину з розширеним горлом, але без запитального знаку (Анохин 1989, с. 94, № 450, табл. XXVI:

1. У публікаціях деякі автори відзначають термін циста (*cista* — латиною), а не киста (*κίστη* — давньогрецькою мовою), що в перекладі мають однакові значення: «плетені кошик, ящик, скринька, шкатулка». Оскільки в нашій статті розглянуті монети пізньоелліністичного часу, використано термін киста.

450). Так само без запитального знаку вказано посудину з голівкою маку і колосками ліворуч і праворуч, але з іншою датою — 250—230 рр. до н. е. в останньому каталозі (Анохин 2011, с. 12—13: 34).

Дещо інше тлумачення цього типу монети належить Н. Фроловій. Вона датувала її так само (250—120 рр. до н. е.), як і П. Каришковський. В каталозі нею стисло вказано: голова Деметри у вінку з колосків і покривалі, праворуч; між розташованими двома рядками буквами TY-PA — стеблина маку в дзвоноподібній посудині на ніжці з двома ручками; у полі праворуч і ліворуч — по колоску, внизу риска. Авторкою вперше зазначено, що цей тип відомий тільки в одному екземплярі, зберігається в Ермітажі і відзначений багатьма авторами, починаючи з А. Грімма (Фролова 2006, с. 36, № 34, табл. VI: 3, 3а).

У каталозі тірських монет доримської доби Є. Туровського і Є. Колесниченка монету з головою богині в покривалі і стеблиною маку в дзвоноподібній посудині датовано загалом з багатьма іншими екземплярами, у тому числі і з кистою, другою половиною III — II ст. до н. е. (Туровский, Колесниченко 2014, с. 265, № 29, рис. 10: 4). При зіставленні усіх дат і вказаного типу з єдиною монетою також помітні значні розбіжності: II — середина I ст. до н. е. (А. Зограф); 250—120 рр. до н. е. (П. Каришковський, Н. Фролова); 250—230 рр. до н. е. (В. Анохін); друга половина III — II ст. до н. е. (Є. Туровський, Є. Колесниченко). Все разом зумовлює так само, як і щодо першого типу, застосування відносного хронологічного терміну — пізньоелліністичний час загалом для обох типів.

Образ Деметри. Заслуговує на увагу той факт, що серед усіх тірських типів монет Деметрі належить половина [2]. Її атрибуція не може викликати сумнівів, бо саме ця богиня найбільшою мірою наділена притаманними їй незмінними символами захисниці зернового господарства і хліба: вінком з колосків пшениці чи ячменю або двома колосками над лобом.

Виділений нами для вивчення перший тип складає, як зазначено, серію з 12 мідних дрібних монет різного розміру (діаметр від 17—19 мм, одна 29 мм) і відповідно різної ваги (3,22—5,77 г) (Фролова 2006, с. 22—23). Тільки на них представлено голову Деметри анфас, яка у сукупності з вінком заповнює всю лицьову поверхню монети [3]. Оскільки її ще докладно не

Рис. 1. Голова Деметри анфас на аверсі монети Тіри першого типу. 19 мм, 5,37 г. CNG, LLC Triton XVI Sessions 1 & 2, lot 80. Режим доступу: https://www.numisbids.com/sale/395/lot/80 (Дата звернення 07 February 2025)

Fig. 1. Frontal head of Demeter on the obverse of the first type of Tiras coin. 19 mm, 5.37 g. CNG, LLC Triton XVI Sessions 1 & 2, lot 80. Available at: https://www.numisbids.com/sale/395/lot/80 (Accessed 07 February 2025)

розглянуто жодним з науковців, вважаємо за доцільне зробити опис монети, але за світлинами в каталогах (Фролова 2006, табл. IV: 9—15; V: 1, 1а, 2; Анохин 2011, с. 12: 31; Туровский, Колесниченко 2014, рис. 19: 1). На тих екземплярах, які більш чи менш добре збереглися, можна вирізнити певні риси обличчя повнощокої з важким підборіддям богині анфас, з великими очима, довгим прямим носом над маленьким ротом з ледь стуленими губами. Волосся з прямим проділом над трикутної форми лобом двома довгими завитими пасмами з боків майже повністю огортає все обличчя. Над опуклими завитками волосся обабіч проділу на лобі, скрученими у формі маленьких коримбів, однаково сумарно зображено два перев'язані посередині колоски. Від їх кінців вздовж пасем волосся розміщено вінок з умовно переданими колосками (рис. 1).

Щодо образу Деметри, який могли скопіювати тірські карбувальники, можна зробити два припущення. По-перше, на території Тіри у XIX ст. знайдено мармурову жіночу голову від колосальної статуї Деметри (Стемпковский 1826, с. 22—23; Карышковский, Клейман 1985, с. 62), яка була втрачена. Цілком вірогідно, що така статуя стояла у місті або у храмі Деметри, збудованому у період економічного розквіту аграрного господарства Тіри, що водночас зумовило піднесення її шанування у другій половині IV ст. до н. е. (Сон 1980, с. 128; Самойлова 1988, с. 77—78; Бондаренко 2005, с. 11; Русяева 2005, с. 364).

Однак, тільки за Септимія Севера у першому десятилітті III ст. н. е. на мідних монетах Юлії Домни зображено статую Деметри у вінку з колосків, з в'язкою колосків в одній руці і зі

2. Для порівняння, за каталогом Н. Фролової, можна вказати, що голови олімпійських божеств відображені за такою кількістю типів: 25 — Деметри, 4 — Аполлона, 4 — Афіни, 3 — Кори, 2 — Діоніса, 1 — Гермеса.

3. На деяких типах срібних драхм середини IV — початку III ст. до н. е. голову Деметри зображали то майже анфас, то анфас (Фролова 2006, № 3, 5, 6, 9—11, 13, 16), однак вона не заповнювала всю поверхню з вінком як на мідній монеті.

Рис. 2. Голова Деметри в покривалі на аверсі монети Тіри другого типу. 11 мм, 3,31 г (за: Анохин 2011)

Fig. 2. Veiled head of Demeter on the obverse of the second type of Tiras coin. 11 mm, 3.31 g (after: Анохин 2011)

скіпетром — в іншій; так само вона відображена і на монетах Каракалли (Зограф 1957, с. 53, № 95, 105). На думку А. Зографа, фігура Деметри на монетах не потребує пояснень, тому що культ цієї богині ще за доби автономії процвітав у Тірі.

Проте інші науковці коментували ці монети дещо інакше. Так, В. Анохін вважав, що перша Деметра зображена у покривалі, але обидві однаково — з колосом у правій руці і жезлом у лівій (Анохин 1989, с. 120, № 530, 538, табл. XXX: 530, 538; 2011, с. 24: 110). Н. Фролова ще лаконічніше охарактеризувала першу з них: Деметра стоїть вліво, у правій руці — колос, у лівій — жезл. Однак, більше сказано про іншу: «*Деметра, увінчана колоссям, стоїть на лінії обрізу, вліво. Лівою рукою спирається на скіпетр, у правій — в'язка колосків*» (Фролова 2006, с. 89, 95, № 25, 36, табл. XXIX: 17, XXXIV: 4) [4]. Отже, за останнім описом зрозуміло, що на римських монетах Тіри представлено дві різні статуї.

Більше того, помітні й інші елементи, які вказують на різні фігури богині. Так, на одній монеті Деметра зображена у довгому хітоні з напуском у профіль ліворуч, голова у покривалі, як вірно відзначив В. Анохін. Піднятий догори один колос вона тримає у правій руці, а лівою начебто тримається за кінцівку жезла. Ліва нога трохи зігнута у коліні і відставлена назад (Фролова 2006, табл. XIX: 17). На іншій богиню показано анфас у довгому хітоні з напуском і двома колосками над лобом, можливо, з характерними для неї завитками волосся (коримбами) у зачісці. Лівою, опущеною вниз рукою вона тримає в'язку колосків, а правою, піднятою догори — спирається на високий жезл, встановлений біля ступні її ноги (Фролова 2006, табл. XXXIV: 4).

Тільки гіпотетично можна вважати, що статуї Деметри двох типів були встановлені в її храмі в різні періоди елліністичного часу і зберігалися як святині всупереч тому, що за римської доби її культ вже не був таким популярним, як в незалежній Тірі. Її статуарні образи могли копіювати карбувальники на монетах при їх відтворенні в різні періоди незалежної Тіри.

Водночас можливе й інше припущення. За прикладом Ольвії Понтійської з різноманітними образами Деметри на золотих, срібних і мідних монетах почала своє карбування монет сусідня Тіра з головою цієї богині так само в різних ракурсах, але найперше з двома колосками на маківці (пор. Анохин 1989; Фролова 2006; Туровский, Колесниченко 2014). Хоча жоден з науковців не відзначав подібність цього типу Деметри *en face* з її образом на великих мідних литих драхмах («ассах») з Ольвії Понтійської другої половини IV ст. до н. е., ми вбачаємо в них схожість у рисах повновидого обличчя, завитих пасмах волосся обабіч нього, характерному трактуванню двох схематичних колосків на маківці голови та заповненню всього поля монети (пор. Анохин 1989, с. 31—33, 106, № 70—79, табл. V—IX; Фролова 2006, табл. IV, V). У такому випадку не виключено, що тірський карбувальник бачив ці унікальні високохудожні монети, які могли його надихнути на створення образу богині на мідній монеті значно меншого розміру. Адже ольвійські драхми довго зберігались як в Ольвії, так, вірогідно, і в сусідній Тірі, особливо як вотивні дарунки в святилищах цієї богині та у її шанувальників, а також і в майстернях карбувальників монет.

На ще меншій мідній монеті (діаметр 11 мм, вага 3,31 г) другого типу, відомому лише в одному екземплярі, Деметра зображена у вінку з колосків і в покривалі у профіль праворуч (див. Фролова 2006, с. 36, табл. VI: 3, 3а; Туровский, Колесниченко 2014, рис. 10: 4). У збільшеному вигляді чіткіше вирізняються майже всі риси також характерного для Богині-Матері суворого обличчя без прикрас з прямим носом, стуленими губами і важким підборіддям. Покривало огортає голову, над лобом з прямим проділом волосся — два традиційні колоски (рис. 2). У Тірі на кількох типах монет ранішого часу, зокрема трьох срібних і однієї з міді, Деметру зображено в різних ракурсах: то у покривалі без вінка, то у вінку або тільки з двома колосками над лобом (Фролова 2006, № 2, 4, 8, 28). Цілком можливо, що зразком для зображення на монетах голови Деметри у покривалі була її храмова статуя у такому ж ракурсі (Фролова 2006, табл. XIX: 17). Звичайно, що без належного вивчення оригіналів монет можна висловлювати лише припущення після ознайомлення і зіставлення з різнобічними поглядами науковців.

До питання інтерпретації атрибутів. Окрім образу Деметри на тірській монеті першого типу особливий інтерес становить зображення на реверсі. Вище було сказано, що всі дослідники монет ідентифікували його однозначно як плетену циліндричну кисту з конічною кришкою, навколо якої букви ΤΥ-ΡΑ, як назви міста, внизу під нею — монограма (рис. 3). Напіввідкрита циста з виповзаючою з неї змією подібної форми зображена біля фігури Деметри на монетах Нікополя і Сердіки (з літ. Зограф 1951, с. 113, табл. XXVIII: 9; 1957, с. 46, № 18; табл. II: 4). У каталозі більше сказано про вказаний тип: мідні монети другої половини IV — кінця

4. Тут і далі по тексту цитати з російської наведено у перекладі А. Русяєвої.

III ст. до н. е.; на аверсі Деметра представлена анфас, волосся на голові у вінку з колосків спадає з обох боків; на реверсі — між буквами ΤΥ-ΡΑ плетена циліндрична циста з конічною кришкою з гудзиком зверху; внизу монограма (Зограф 1957, с. 70, № 18; табл. II: 4).

Натомість, інтерпретація атрибуту Деметри на єдиній монеті другого типу досить різнобічна. Спочатку А. Зограф зазначав, що на реверсі розміщена стеблина маку в дзвоноподібному калатосі на ніжці з двома ручками, а ліворуч і праворуч від нього — по колосу з рискою внизу. Крім того, він зауважив, що після її правильного опису ще А. Гріммом, пізніше ціла низка авторів аж до Е. Міннза цей тип знову невірно визначила, хоча як мак і колоски, так і калатос — постійні атрибути Деметри, які поодинці або разом є символами її культу, особливо на монетах імператорської доби. Пучок колосків у поєднанні з такими ж маковими стеблами в значенні атрибуту Деметри знерідка трапляється на монетах різних міст Греції і Малої Азії, досить часто в Александрії, щоправда, вже за імператорської доби (Зограф 1951, с. 112, табл. XXVIII: 13).

Однак, на відміну від нього В. Анохін вбачав тут посудину (?) з дуже розширеним горлом тільки з голівкою маку, в обрамленні з двох колосків. Вірогідно, автор сумнівався щодо такої ідентифікації зображення. Своєю чергою Н. Фролова так само як і А. Зограф вважала, що між буквами була стеблина маку, але не в калатосі, а в дзвоноподібній посудині на ніжці з двома ручками, праворуч і ліворуч — по колоску і риска внизу. Так само вони зазначені в каталозі Є. Туровського і Є. Колесниченка. Отже, жоден з науковців не підтримав ідентифікацію А. Зографа цієї посудини з калатосом, хоча й не визначив її назву конкретніше.

Такі різнобічні погляди дослідників на головний атрибут Деметри зумовлюють детальніший розгляд цього зображення. На реверсі монети, найвірогідніше, представлено плетений кошик циліндричної форми на низькому піддоні, який стоїть на довгій перекладині. У верхній частині — ледь відхилений край, закритий конусоподібною кришкою з роздвоєною «шишечкою» у центрі, яка дійсно за формою дещо нагадує макову голівку, але не стеблину маку. На кришці показано допоміжні тонкі бокові ручки. Після зіставлення її з кистою на монетах першого типу можна припускати, що тут також не дуже ретельно зображена більша за розміром циста трохи іншої форми з складнішим рельєфним плетивом. Крім того, науковці помилково трактували розміщення букв тільки між стеблом маку. Втім ΤΥ — початкові букви від назви міста поставлено зверху на кінцях бокових ручок на кришці, а ΡΑ — дві останні букви внизу на перекладині. З обох її кінців піднімається вгору по одному колоску вздовж країв монети (рис. 4).

Рис. 3. Зображення кисти на реверсі монети Тіри першого типу. 19 мм, 5,37 г. CNG, LLC Triton XVI Sessions 1 & 2, lot 80. Режим доступу: https://www.numisbids.com/sale/395/lot/80 (Дата звернення 07 February 2025)

Fig. 3. Depiction of the *cista* on the reverse of the first type of Tiras coin. 19 mm, 5.37 g. CNG, LLC Triton XVI Sessions 1 & 2, lot 80. Available at: https://www.numisbids.com/sale/395/lot/80 (Accessed 07 February 2025)

Рис. 4. Зображення кисти на реверсі монети Тіри другого типу. 11 мм, 3,31 г (за: Анохин 2011)

Fig. 4. Depiction of the *cista* on the reverse of the second type of Tiras coin. 11 mm, 3.31 g (after: Анохин 2011)

Отже, серед північнопричорноморських полісів тільки в Тірі створено тип монети, на якій образ Деметри поєднано з кистою як її атрибутом. Саме він може вказувати на проведення тут елевсінських містерій, що набули поширення в багатьох регіонах античного світу в елліністичний час. Адже у проведенні містерій Деметри значне місце посідали кистофори (*κιστοφόροι*) — носії священної кисти з таємним ритуальним начинням. Переважно плетений кошик круглої форми різних розмірів з назвою *«cista mystica»* використовувався для перенесення і зберігання утаємничених сакральних речей і приладдя при проведенні елевсінських містерій, а також дорогих дарунків Деметрі в її святилища (з літ. Кереньи 2000, с. 95—102). Судячи з такого мало поширеного зображення, тірські монетні майстри, крім колосків, знали й інші атрибути богині, можливо, копіювали привізні пам'ятки і видозмінювали ті чи інші з них. Разом з тим вони не були простими копіїстами монет, а самостійно створювали еллінські міфологічні образи, їх атрибути і символи.

Поєднання подібної плетеної кисти на тірських монетах з образом Деметри у вінку з колосків пшениці може свідчити про існування елевсінських таїнств і використання під час

них священної посудини такого ж типу і призначення. Після збору врожаю в Елевсіні проводили великі містерії на пошану Деметри, а пізніше малі — на честь її доньки Кори-Персефони. Місти — посвячені в таїнства і учасники містерій тримали в секреті всі священнодійства, внаслідок чого основні їх елементи науковцями досі точно не з'ясовано (з літ. Nilsson 1976; Burkert 1987; Simon 1998; Кереньи 2000; Palinkas 2008).

Важливо, що в Елевсіні обабіч головного входу замість колон стояли мармурові каріатиди — великі жіночі фігури кистофор з містичними кистами на головах. Науковці вважають, що вони уособлювали жриць, які входили через парадні ворота для участі в головній церемонії елевсінського культу Деметри, і несли в них священні предмети на голові. Окрім того, ці кисти були прикрашені притаманними для Елевсіна зображеннями предметів, які не були таємними, зокрема, посудиною для ячмінного напою, розетками, круглими хлібцями, паростками і колоссям пшениці, в'язанками гілок мирту і численними насінними коробочками маку, викладеними на листях (з літ. Кереньи 2000, с. 92—99, 23A—C; Palinkas 2008, p. 165—167, 175—181, fig. 131).

В літературі нагромаджено велику кількість інтерпретацій щодо теоретичного осмислення основних елементів елевсінських містерій і відображення в них гімну Гомера про викрадення Кори (Hom. Hymn. V; Simon 1999, S. 85—97, 283—285; Кереньи 2000, с. 57—73, 123—273; Русяева 2005, с. 316—328). Цілком можливо, що найзаможніші громадяни і політичні діячі Тірського поліса, як і з багатьох еллінських міст, також були учасниками елевсінських таїнств. Унаслідок їх поширення в еллініcтичний час і запровадження в святилищах Деметри в периферійних полісах подібні календарні свята могли проводити і в храмі богині в Тірі, що знайшло відображення на монетах з кистою — одним з її головних елевсінських символів. Особливе значення у цьому контексті набувають і монети з головою Деметри в покривалі, яке ототожнюється з образом сумної богині після викрадення її дочки Кори богом підземного царства Аїдом і настанням неврожаю, насланих розгніваною богинею-матір'ю. На підставі цих монет можна припускати, що тірські шанувальники Деметри і їх карбувальники знали присвячений їй гімн, що став одним з головних елементів елевсінських містерій.

Разом з цим заслуговує на увагу і третій термін, похідний від слова «киста», а саме — монета-кистофор. У першій половині II — I ст. до н. е. малоазійські міста під впливом Пергама випускали за досить зниженою родоською системою золоті, срібні і здебільшого мідні так звані монети-кистофори з зображенням кисти зі змією чи зміями (Зограф 1951, с. 45; Robinson 1954, p. 122—123; Климов 2010, с. 129, 135, 204—206, рис. 28, 30; Langenegger 2023). «*Система кистофорів — це останній епізод грецького міського срібного карбування, пов'язаний з входженням Малої Азії в сферу римського впливу, що призвело в подальшому до повного підкорення Риму, — вважав А. Зограф. — Кистофори (cistophori у римських авторів) отримали свою назву від незмінного розміщення на лицьовому боці тетрадрахм оточеного вінком з плюща типу напіввідкритої циліндричної кисти, з якої виповзає змія. На зворотному боці також незмінно розміщується зображення сплетеного з лозин горита з двома зміями з боків… Імена міст, які випускали монети, у формі початкових складових або монограм розміщувались у полі зображень так само, як і магістратські монограми і символи. Кистофори — це однотипні випуски різних міст Мисії, Іонії, Лідії і Фригії, які складали, очевидно, економічне об'єднання; найбільш пожвавлено карбували кистофори Пергам і Ефес*» (Зограф 1951, с. 45, табл. XXI: 4, 5).

У II ст. до н. е. завдяки винятково вдалому співвідношенню грошових одиниць ці монети з різних металів використовувались і на грецькому, і на східному, і навіть римському ринках. Карбувались кистофори в основному залежними від династії пергамських царів містами (Пергам, Ефес, Сарди, Фіатіра, Апамея, Тралли), а також і вільними полісами (Мілет, Смирна), де виконували перш за все роль загальнодержавної монети, що було необхідно за умов спільного господарського піднесення та інтенсивних торговельних відносин (Климов 2010, с. 206). Торговельні зв'язки Тіри з Пергамським царством спеціально не вивчались, але відзначались довезені з Пергама посудини з лаковим покриттям, «мегарські чаші» і теракоти III—II ст. до н. е. (Самойлова 2002, с. 283—286; 2013, с. 472). Отже місто не залишалось повністю відірваним від загального торговельного процесу і в роки економічної кризи.

Звісно, найбільша відмінність від тірських мідних монет полягала у тому, що пергамські монети з кистою та іншими символами відображали культ Діоніса. Цей бог з епіклезою Кателегемон як родоначальник династії пергамських царів набув найбільшого значення у II ст. до н. е. разом з випуском монет з його атрибутами — кистою, змією, плющем, які у своїй сукупності вказують на проведення під їх егідою діонісійських свят і містерій (Robinson 1954, p. 122—123). До речі, майже синхронно з першими випусками цих монет у Пергамському царстві в Тірі вперше було випущено два типи мідних монет з головою Діоніса і його атрибутами — тирсом і виноградним гроном (Фролова 2006, с. 36, № 33, 35).

Шанування Діоніса як прародителя обожненої пергамської династії засвідчено в багатьох полісах царства: Пергамі, Філадельфії в Лідії, в Теосі, Фіатірі та інших (з літ. Климов 2010,

с. 314—315). Цілком можливо, що поширення монет-кистофорів у багатьох містах могло досягти і Тіри. У цілому співпадають і хронологічні межі певних випусків малоазійських та тірських монет. Однак, питання щодо впливу на тірських карбувальників, котрі представили зображення кисти на мідних монетах як атрибут Деметри, малоазійських монет-кистофорів і чи можна їх такими називати, потребує, на нашу думку, докладнішого вивчення дослідниками з використанням значно більшої кількості джерел, що, звісно, вже виходить за межі нашої теми.

Важливо відзначити, що зіставлення деяких пергамських кист другої половини II ст. до н. е. з вищеописаними тірськими показує подібність у їх зображенні у центрі монети як за циліндричною формою, так і за простим та більш ускладненим плетивом кисти з розміщенням обабіч неї букв назви міста (пор. Климов 2010, рис. 28, 30; Туровский, Колесниченко 2014, рис. 10: 1, 4). Крім того, термін *cista mystika* інтерпретується також у поєднанні елевсінського культу Деметри з Діонісом і з різноманітними зображеннями (плетена киста в руках богині, поставлена поруч з нею або Деметра сидить на великій кисті зі змією) (Кереньи 2000, с. 55, 78, 85, 86, 96). На одному з малоазійських мармурових вівтарів пізньоелліністичного часу збереглися рельєфні зображення кількох символів Деметри: факелів, кист і стеблин маку, на іншому — тільки порожня киста, з якої виповзає змія, що нагадує *cista mystica* на монетах типу *cistophoros*, пов'язаних з Діонісом — богом виноградарства, вина і пияцтва. Насправді, містерії Деметри і містерії Діоніса були тісно пов'язані (Anabolu 1985, p. 268; Кереньи 2000, с. 165—185; Русяева 2005, с. 320—337, 390—410). Як і всі елліни, тірити, згідно з такою значною кількістю зображень Деметри, а також (хоч і менше) Кори з рогом достатку та Діоніса з гроном винограду на монетах доримського часу, явно добре знали не тільки про міфологічний і релігійний взаємозв'язок між ними, а й про спільне шанування в багатьох регіонах еллінського світу як божественної містичної тріади.

Висновки. Отже, у Тірському полісі протягом 350—63 рр. до н. е., згідно з датуванням більшості науковців, карбували спочатку срібні монети, а пізніше з настанням економічної кризи дрібні номінали мідних монет переважно з зображенням Деметри у вінку з колосків, з двома колосками над лобом чи в покривалі, що, безумовно, разом з іншими джерелами свідчить про надзвичайну популярність культу цієї богині на державному рівні. Значні хронологічні розбіжності у публікаціях науковців зумовили за відносним датуванням більшості з них застосувати відносний термін — пізньоелліністичний час для двох розглянутих типів монет. Натомість у наукових дослідженнях монет Тіри з зображенням голови Деметри і її атрибутів відсутні будь-які тлумачення щодо їх релігійного взаємозв'язку і впливу популярного культу покровительки аграрного господарства на монетне карбування у цьому полісі. У пізньоелліністичний час в історії Тіри відбулися докорінні зміни майже у всіх сферах життя, як і у всіх містах Причорномор'я. Орієнтовно у середині III ст. до н. е. в греко-скіфо-фракійському світі почали сильніше проявлятись кризові ситуації в зростанні економіки, погіршенні взаємовідносин еллінів з оточуючими місцевими племенами (з літ. Карышковский, Клейман 1985, с. 66—74; пор. Самойлова 2013, с. 472—473). Натомість Деметра користувалась не меншою популярністю, хоча, можливо, у більш елевсінському містеріальному значенні з вірою у покращення життя на землі і безсмертя для посвячених в її таїнства після смерті. У цьому контексті особливого значення набувають зображення кисти на дрібних мідних монетах як символу елевсінських священнодійств, які, можливо, проводили і в тірському святилищі Деметри. Крім того, варто згадати зображення голови Кори-Персефони в діадемі на тірських монетах пізньоелліністичного часу (Зограф 1957, с. 75; Фролова 2006, с. 38). Символіка цих монет — ріг достатку Плутоса і факел — також є відображенням культу елевсінських богинь (Русяева 2005, с. 364). Разом з усіма атрибутами Деметри вони засвідчують безперервний розвиток зернового господарства у полісі і проведення осінніх свят на пошану обох богинь після збору врожаю і в кризові періоди, а також знання певних елементів елевсінських містерій.

Водночас нашу увагу привернули синхронні зображення плетеної кисти на численних монетах у містах Пергамського царства та в інших малоазійських полісах у II—I ст. до н. е., які мали назву монети-кистофори. Однак, їх відмінність від тірських монет полягала у тому, що пергамські монети з кистою та іншими символами відображали культ Діоніса. Цей бог як родоначальник династії пергамських царів набув найбільшого значення у II ст. до н. е. разом з випуском монет з його атрибутами — кистою, змією, плющем, які у своїй сукупності вказують на проведення під їхньою егідою діонісійських свят і містерій та їх поширення в багатьох малоазійських містах. Сучасні археологічні дослідження Тіри не дають відповідних джерел для з'ясування того, чи знали про ці монети тірські торгівельники і карбувальники монет з кистою — атрибутом елевсінської Деметри, культ якої був тісно пов'язаний з містеріальним характером бога вина і виноградарства, що, однак, не заважає подальшому різнобічному їхньому вивченню.

Подяки. Висловлюємо щиру вдячність М. Русяєвій і Л. Мироненко за всебічну допомогу в оформленні для публікації цієї статті.

ЛІТЕРАТУРА

Анохин, В. А. 1989. *Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

Анохин, В. А. 2011. *Античные монеты Северного Причерноморья. Каталог*. Киев: Стилос.

Бондаренко, М. Е. 2005. *Пантеон античной Тиры*. Москва: МАКС Пресс.

Бондаренко, М. Е. 2007. *Государственные пантеоны древнегреческих полисов Северного Причерноморья*. Москва: МАКС Пресс.

Булатович, С. А. 2013. Денежное обращение в междуречье Нижнего Дуная — Нижнего Днестра в античное время. В: Бруяко, И. В., Самойлова, Т. Л. (ред.). *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*. Одесса: ОАМ, СМИЛ, с. 727-756.

Зограф, А. Н. 1951. Античные монеты. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 16, с. 3-262.

Зограф, А. Н. 1957. *Монеты Тиры*. Москва: АН СССР.

Карышковский, П. О., Клейман, И. Б. 1985. *Древний город Тира*. Киев: Наукова думка.

Кереньи, К. 2000. *Элевсин: Архетипический образ матери и дочери*. Москва: Рефл-бук.

Климов, О. Ю. 2010. *Пергамское царство. Проблемы политической истории и государственного устройства*. Санкт-Петербург: Нестор-История.

Русяева, А. С. 2005. *Религия понтийских эллинов в античную эпоху*. Киев: Стилос.

Самойлова, Т. Л. 1988. *Тира в VI—I вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.

Самойлова, Т. Л. 2002. Импортная керамика эллинистического времени из Тиры и основные направления торговли с центрами Средиземноморья. В: Яровой, Е. В. (ред.). *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V век н. э.). Материалы III Международной конференции. Тирасполь, 5—8 ноября 2002 г*. Тирасполь: Археология, с. 282-287.

Самойлова, Т. Л. 2013. Тира. В: Бруяко, И. В., Самойлова, Т. Л. (ред.). *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*. Одесса: ОАМ, СМИЛ, с. 450-493.

Сон, Н. А. 1980. Греческие культы Тиры первых веков н. э. В: Анохин, В. А. (ред.). *Исследования по античной археологии Северного Причерноморья*. Киев: ИА НАН Украины, с. 125-140.

Сон, Н. А. 1993. *Тира римского времени*. Киев: Наукова думка.

Стемпковский, И. А. 1826. *Исследования о местоположении древних греческих поселений на берегах Понта Евксинского между Тирасом и Борисфеном*. Санкт-Петербург: Смирдин.

Туровский, Е. Я., Колесниченко, Е. А. 2014. Хронология монет независимой (автономной) Тиры. *Stratum plus*, 3, с. 255-268.

Фролова, Н. А. 2006. *Каталог монет античной Тиры*. Москва: Российская политическая энциклопедия.

Anabolu, M. U. 1986. Two altars dedicated to Demeter: the goddess of fertility. In: Bonanno, A. (ed.). *Archaeology and Fertility Cult in the Ancient Mediterranean: papers presented at the First. International Conference on Archaeology of the Ancient Mediterranean, the University of Malta, 2—5 September 1985*. Amsterdam: B. R. Grüner, p. 267-271.

Burkert, W. 1987. *Ancient Mystery Cults*. Cambridge: Harvard University.

Langenegger, W. 2023. Gewichtsentwicklung der Cistophoren vom Attalidenreich bis Septimius Severus. *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*, 73, S. 73-100.

Nilsson, M. P. 1976. *Geschichte der griechischen Religion*. München: C. H. Beck.

Palinkas, J. L. 2008. *Eleusinian Gateways: Entrances to the Sanctuary of Demeter and Kore at Eleusis and the City Eleusinion in Athens*. PhD dissertation. Department of Art History, Emory University.

Robinson, E. S. 1954. Cistophori in the name of king Eumenes. *The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society*, 14 (44), p. 1-8.

Simon, E. 1999. *Die Götter der Griechen*. München: Hirmer.

REFERENCES

Anokhin, V. A. 1989. *Monety antichnykh gorodov Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka.

Anokhin, V. A. 2011. *Antichnye monety Severnogo Prichernomoria*. Katalog. Kyiv: Stilos.

Bondarenko, M. E. 2005. *Panteon antichnoi Tiry*. Moscow: MAKS Press.

Bondarenko, M. E. 2007. *Gosudarstvennye panteony drevnegrecheskikh polisov Severnogo Prichernomoria*. Moscow: MAKS Press.

Bulatovich, S. A. 2013. Denezhnoe obrashchenie v mezhdureche Nizhnego Dunaia — Nizhnego Dnestra v antichnoe vremia. In: Bruiako, I. V., Samoilova, T. L. (eds.). *Drevnie kultury Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Odessa: OAM, SMIL, p. 727-756.

Zograf, A. N. 1951. Antichnye monety. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 16, p. 3-262.

Zograf, A. N. 1957. *Monety Tiry*. Moscow: AN SSSR.

Karyshkovskii, P. O., Kleiman, I. B. 1985. *Drevnii gorod Tira*. Kyiv: Naukova dumka.

Kereni, K. 2000. *Elevsin: Arkhetipicheskii obraz materi i docheri*. Moscow: Refl-buk.

Klimov, O. Iu. 2010. *Pergamskoe tsarstvo. Problemy politicheskoi istorii i gosudarstvennogo ustroistva*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia.

Rusiaeva, A. S. 2005. *Religiia pontiiskikh ellinov v antichnuiu epokhu*. Kyiv: «Stilos».

Samoilova, T. L. 1988. *Tira v VI—I vv. do n. e.* Kyiv: Naukova dumka.

Samoilova, T. L. 2002. Importnaia keramika ellinisticheskogo vremeni iz Tiry i osnovnye napravleniia torgovli s tsentrami Sredizemnomoria. In: Iarovoi, E. V. (ed.). *Drevneishie obshchnosti zemledeltsev i skotovodov Severnogo Prichernomoria (V tys. do n. e. — V vek n. e.). Materialy III Mezhdunarodnoi konferentsii. Tiraspol, 5—8 noiabria 2002 g*. Tiraspol: Arkheologiia, p. 282-287.

Samoilova, T. L. 2013. Tira. In: Bruiako, I. V., Samoilova, T. L. (eds.). *Drevnie kultury Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Odessa: OAM, SMIL, p. 450-493.

Son, N. A. 1980. Grecheskie kulty Tiry pervykh vekov n. e. In: Anokhin, V. A. (ed.). *Issledovaniia po antichnoi arkheologii Severnogo Prichernomoria*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 125-140.

Son, N. A. 1993. *Tira rimskogo vremeni*. Kyiv: Naukova dumka.

Stempkovskii, I. A. 1826. *Issledovaniia o mestopolozhenii drevnikh grecheskikh poselenii na beregakh Ponta Evksinskogo mezhdu Tirasom i Borisfenom*. Sankt-Peterburg: Smirdin.

Turovskii, E. Ia., Kolesnichenko, E. A. 2014. Khronologiia monet nezavisimoi (avtonomnoi) Tiry. *Stratum plus*, 3, p. 255-268.

Frolova, N. A. 2006. *Katalog monet antichnoi Tiry*. Moscow: Rossiiskaia politicheskaia entsiklopediia.

Anabolu, M. U. 1986. Two altars dedicated to Demeter: the goddess of fertility. In: Bonanno, A. (ed.). *Archaeology and Fertility Cult in the Ancient Mediterranean: papers presented at the First. International Conference on Archaeology of the*

Ancient Mediterranean, the University of Malta, 2—5 September 1985. Amsterdam: B. R. Grüner, p. 267-271.

Burkert, W. 1987. *Ancient Mystery Cults*. Cambridge: Harvard University.

Langenegger, W. 2023. Gewichtsentwicklung der Cistophoren vom Attalidenreich bis Septimius Severus. *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*, 73, S. 73-100.

Nilsson, M. P. 1976. *Geschichte der griechischen Religion*. München: C. H. Beck.

Palinkas, J. L. 2008. *Eleusinian Gateways: Entrances to the Sanctuary of Demeter and Kore at Eleusis and the City Eleusinion in Athens*. PhD dissertation. Department of Art History, Emory University.

Robinson, E. S. 1954. Cistophori in the name of king Eumenes. *The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society*, 14 (44), p. 1-8.

Simon, E. 1999. *Die Götter der Griechen*. München: Hirmer.

A. Rusiaieva, N. Son

TWO TYPES OF TYRAS COINS FROM THE LATE HELLENISTIC PERIOD (religious aspect)

The history of the study of Tyras pre-Roman coins which began more than 170 years ago is briefly observed in the paper. Among them two types have been identified dated by well-known researchers quite ambiguously. Based on the relative chronology accepted by most scholars the authors attribut the types of coin under consideration to the Late Hellenistic period. The first type features a front-facing head of Demeter wearing a wreath of wheat ears on the obverse, and a woven *cista* — a sacred attribute of the goddess — on the reverse. The second type depicts a veiled profile head of Demeter on the obverse. According to our interpretation, the reverse does not show a *kalathos* or a vessel with a poppy stem but rather a densely woven *cista* of a different shape and larger size.

The authors also characterize the image of Demeter and analyze her cultic attributes: the woven *cista*, the wheat-ear wreath and ears, and the veil — linking these symbols in the development of agriculture. A new approach to interpreting the *cista* — a unique attribute of the goddess for the ancient cities of the Northern Pontic region — alongside related deities and symbols, allows us to associate it with the Eleusinian Mysteries, which were likely conducted in the temple of Tyras as well. As for the prototype of Demeter's image, it is suggested that it may be either a copy of a monumental temple statue in Tyras or inspired by key elements of large bronze drachms from Olbia Pontica. Attention is also given to contemporary *cistophory*-coins of the Pergam Kingdom and various Asia Minor cities, which display the *cistae* entwined with snakes and ivy — attributes of Dionysus. However, whether these coins, widely circulated throughout many regions of the Hellenistic world during the 2nd century BC, influenced the minting of the Tyras coin types in question, remains a subject for further numismatic research based on a broader range of sources.

Keywords: Tyras, coins, types, Demeter, *cista*, Eleusinian mysteries, Dionysus, Pergamene *cistophory*-coins.

Одержано 15.04.2025

РУСЯЄВА Анна, доктор історичних наук, професор, незалежний дослідник, Київ, Україна.
Anna RUSIAIEVA, Dr. habil., Professor, Undependent Researcher, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-6688-1897,
e-mail: anna.rusiaeva@gmail.com.

СОН Наталія, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
Natalia SON, PhD, Institute of Archaeology the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-4563-4969,
e-mail: sonniananu@gmail.com.

УДК 903.3(477.51)”638” DOI: 10.37445/adiu.2025.02.08

С. Сорокін

ЗАРУБИНЕЦЬКЕ ЖИТЛО З ПОСЕЛЕННЯ ЯЛІВЩИНА 1 НА ОКОЛИЦІ ЧЕРНІГОВА

У статті викладено результати дослідження житлової споруди зарубинецької культури, що була виявлена під час розвідки 1992 р. на поселенні Ялівщина 1.

Ключові слова: *зарубинецька культура, Нижнє Подесення, латенський період, столовий та кухонний посуд.*

Дослідження пам’яток зарубинецької культури на Чернігівщині були розпочаті ще в середині XX ст. Так, під час розкопок у 1949 р. Д. І. Бліфельдом давньоруських курганів біля с. Табаївка (10 км на північний захід від Чернігова), під курганними насипами було виявлено культурний шар з матеріалами попередніх періодів, зокрема зарубинецькими (Бліфельд 1952, с. 53—55; Бліфельд 1955, с. 13).

Під час розвідок наприкінці 1940-х — початку 1950-х рр. на південно-західній околиці Чернігова О. О. Попко в уроч. Білий Груд, на дюні в заплаві р. Білоус, знайшов фібулу латенського типу (Попко 1964, с. 208—210). Пізніше на цій пам’ятці неодноразово фіксували підйомний матеріал та робили шурфування. А у 1977—1989 рр. Ю. Ю. Шевченко тут проводив розкопки. В результаті робіт було отримано значну колекцію знахідок зарубинецької культури (Шевченко 1997, с. 121—137). В окрузі Чернігова найбільш широко досліджене та якісно представлене в літературі поселення Титова Річка біля с. Деснянка (пам’ятка має горизонт зарубинецької культури). Роботи проводив О. В. Шекун в 1982, 1983 рр. (Шекун, Терпиловський 1993, с. 5—18). На основі аналізу отриманого керамічного матеріалу зарубинецький горизонт поселення віднесено до другої фази функціонування Чаплинського могильника та датують I ст. до н. е. (Шекун, Терпиловський 1993, с. 17, 18). Упродовж XX ст. в Менському р-ні Чернігівської обл. біля сіл Гребля та Ліски місцеві жителі знайшли кілька бронзових короноподібних гривень, що мають аналогії серед старожитностей латенського часу Польщі та Північної Німеччини (Виноградський, Лавьюк 1960, с. 96—98; Попко 1965, с. 179—182). Неподалік від місця знахідки цих предметів у с. Гребля розташоване поселення з матеріалами зарубинецької культури, на якому в 1989—1994 рр. проводила розкопки Т. П. Валькова. Під час робіт було зібрано значну кількість фрагментів кухонного та столового лискованого посуду зарубинецької культури, а також фрагмент вінця кельтського графітованого горщика, який датується I ст. до н. е. На жаль, результати цих робіт було опубліковано лише у вигляді короткого повідомлення (Валькова 1992, с. 28—30).

Зарубинецькі матеріали виявлено також під час багаторічних досліджень Любеча, в різних його частинах (Веремейчик 2023, с. 23).

Слід зазначити, що значну кількість пам’яток кінця I тис. до н. е. — початку I тис. н. е. відкрито під час розвідок. Через схожість зарубинецької та пізньозарубинецької кераміки та за відсутності знахідок, які можна чітко датувати, визначення конкретної культурно-хронологічної приналежності більшості виявлених пам’яток на підставі підйомного матеріалу межах вказаного періоду є досить умовним. Колекції, отримані під час розкопок, є набагато інформативнішими, тому їх повноцінні публікації завжди актуальні.

Однією з таких пам’яток з матеріалами зарубинецької культури є поселення Ялівщина 1,

© С. СОРОКІН, 2025

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

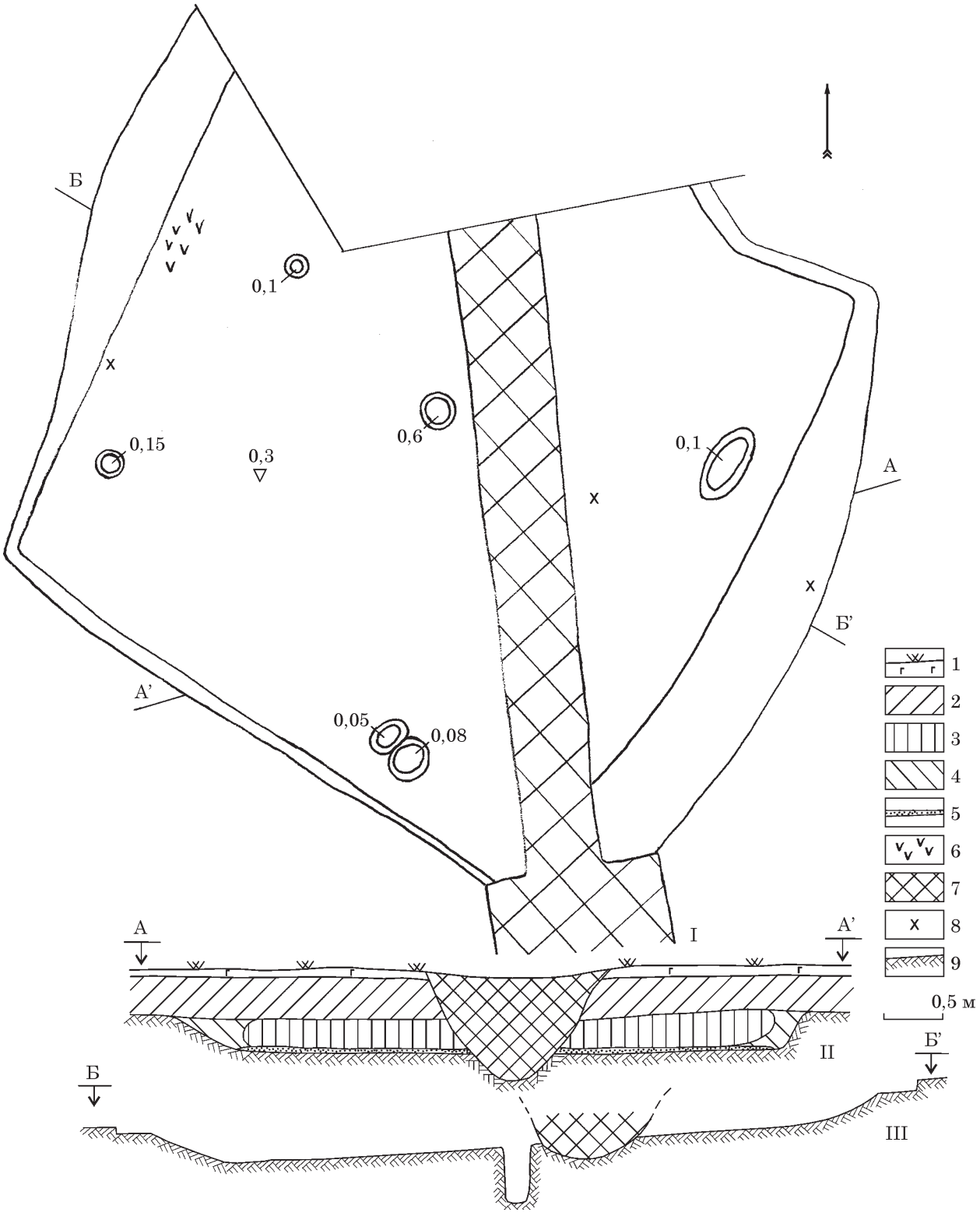

Рис. 1. Ялівщина 1, споруда 1: I — план по материку; II — стратиграфія; III — розріз. **Умовні позначення**: 1 — дерн; 2 — темно-сірий супісок; 3 — чорний супісок із великим вмістом вугілля й печини; 4 — світло-сірий супісок; 5 — білий пісок; 6 — вугілля; 7 — перекоп; 8 — індивідуальні знахідки; 9 — материк

Fig. 1. Yalivshchyna 1, structure 1: I — plan on the virgin soil level; II — stratigraphy; III — section. **Legend**: 1 — turf; 2 — dark gray loam; 3 — black loam full of coal and slag; 4 — light-gray loam; 5 — white sand; 6 — coal; 7 — dug-over layer; 8 — individual finds; 9 — virgin soil

відкрите в 1992 р. А. О. Мултаненом на північно-східній околиці Чернігова в межах регіонального ландшафтного парку «Ялівщина» (Мултанен, Мултанен 1993, с. 18). Поселення розташоване на терасі високого (до 20 м) лівого берега р. Стрижень (права притока Десни), біля гирла балки, по дну якої протікає струмок. Культурний шар завтовшки 0,2—0,55 м було

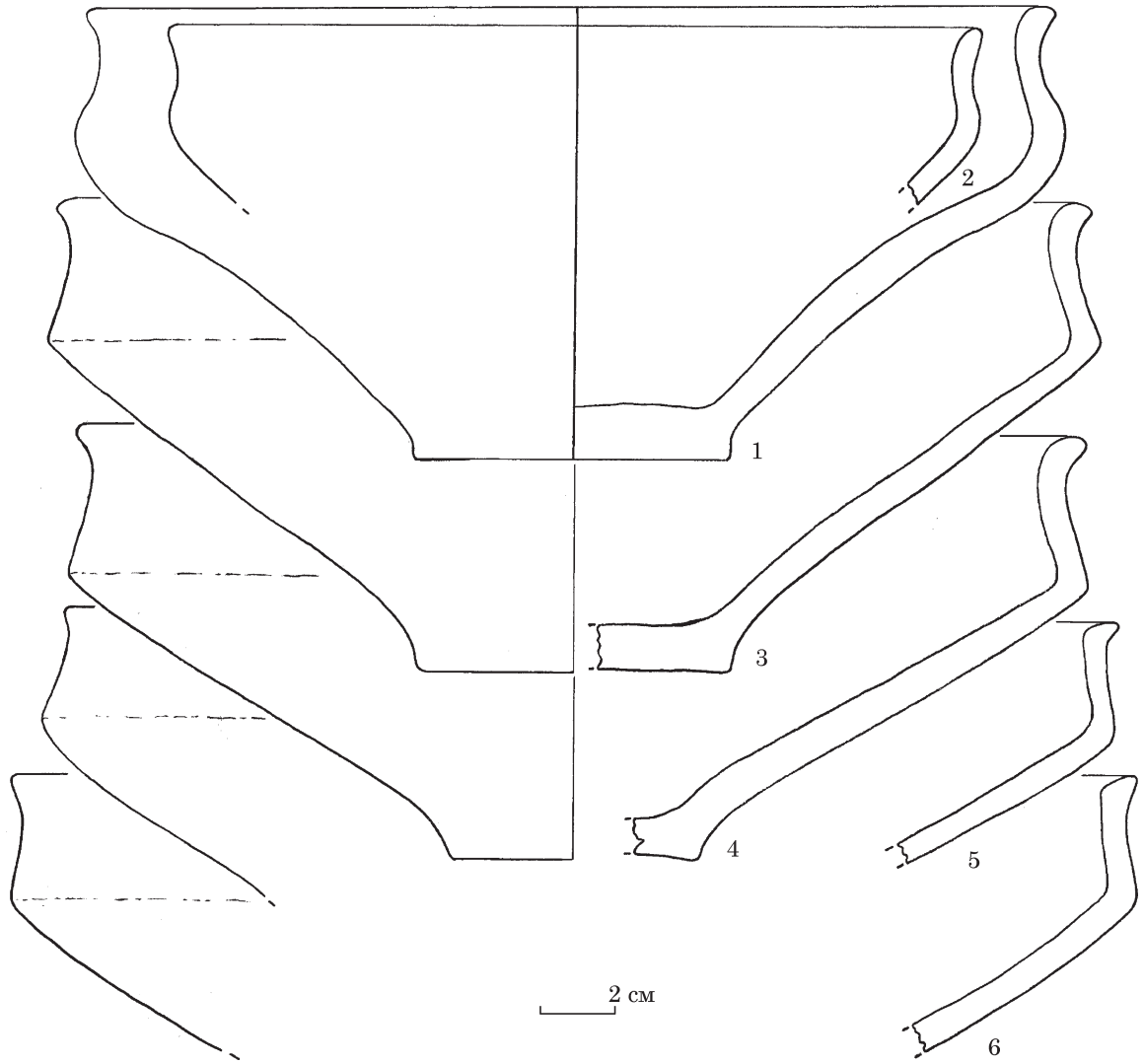

Рис. 2. Ялівщина 1, споруда 1: лискovані миски
Fig. 2. Yalivshchyna 1, structure 1: burnished bowls

виявлено по берегу Стрижня (довжина 200 м, ширина 50—70 м). Поверхня пам'ятки задернована та поросла лісом. У деяких місцях простежуються траншеї часів Другої світової війни. Під час зачистки стінок однієї з них було зафіксовано контури заглибленого об'єкта з великим вмістом у заповненні вуглинок, печини та фрагментів ліпленої кераміки.

Задля запобігання подальшого руйнування об'єкта А. О. Мултанен та С. О. Сорокін провели його дослідження в доступних межах. Зважаючи на розташування пам'ятки у лісі, розкоп було розбито на вільній від дерев ділянці з метою максимального розкриття плями об'єкта. Під час робіт було досліджено котлован споруди неправильної прямокутної форми, розмірами близько 6 × 7 м, що орієнтована кутами за сторонами світу. Об'єкт пошкоджено військовою траншеєю, що перерізала його із півдня на північ. Північний кут споруди через наявність великого дерева дослідити не вдалось. Котлован споруди заглиблено на 0,3 м від рівня материка (на 0,7 м від сучасної денної поверхні). Стінки похилі, підлога рівна. В підлозі зафіксовано шість ям від стовпів діаметром 0,2—0,3 м та завглибшки 0,05—0,6 м. Слідів опалювального пристрою не зафіксовано. Біля північно-західної стінки розчищено скупчення вуглинок, яке, імовірно, походить від згорілих дерев'яних конструкцій (рис. 1: I, III). Заповнення споруди складалося з чорного супіску із включеннями вуглинок та дрібних фрагментів печини. На долівці (по всій площі котловану) зафіксовано прошарок білого піску (товщина 3—5 см), який утворився під час функціонування об'єкта (т. зв. натоптана підлога). У ньому знайдено кілька дрібних фрагментів кераміки. По контуру котловану, між материковими стінками та вуглистим заповненням, зафіксовано прошарок світло-сірого супіску завширшки 0,2—0,5 м, що, ймовірно, утворився за час функціонування споруди між земляними стінками котловану та дерев'яними конструкціями (рис. 1: III).

Незважаючи на те, що слідів опалювального пристрою зафіксувати не вдалось, за формою, розмірами та особливостями конструкції (зокрема наявність центрального стовпа), а також

значна кількість різноманітного посуду вказують, що споруди, найімовірніше, мала на житлове призначення.

Переважна більшість знахідок (фрагменти кераміки) концентрувалася в шарі чорного вуглистого супіску. При цьому вони були розподілені по заповненню доволі рівномірно, не утворюючи помітних скупчень чи розвалів посудин. В керамічному комплексі споруди представлені фрагменти груболіпленого кухонного та лискованого столового посуду. Під час камеральної обробки вдалося реконструювати три повних профіля лискованих мисок, а ще три — на дві третини висоти (відсутні придонні частини; рис. 2). Діаметри мисок по краю вінця 22—30 см, висота 11—13 см. Верхні частини (третини) посудин мають близький до вертикального профіль з невеликим нахилом всередину. Вінця здебільшого заокруглені, деякі підправлені, з виділенням загостреного зовнішнього краю (рис. 2: 5, 6). Нижні частини мисок, що мають форму усіченого (зрізаного) конуса, відділені від верхніх дещо заокругленим ребром. Придонні частини часто мають виразний круговий піддон. Денця рівні, інколи мають невеликий прогин до центру (рис. 2: 1, 3, 4; рис. 3: 6—10). Формувальна маса добре промішана. Основна домішка — дрібний пісок; також трапляються подрібнена жорства та шамот. Поверхні мисок добре загладжені та мають лискування, переважно чорного кольору. Також знайдено фрагменти посудин із жовтим та бурим лискуванням.

Кухонний посуд представлений великою кількістю фрагментів груболіпних опуклобоких горщиків з S-подібним профілем верхніх частин (рис. 4, 5). Один горщик вдалося реконструювати повністю (рис. 5: 4). Посудини мають різні розміри: від корчаг, діаметром по вінцю 34—42 см, до невеликих горщиків, діаметром по вінцю 15 см. Більшість посуду має орнаментацію у вигляді вдавлень по краю вінця — пальцевих, нігтьових або круглою в перетині паличкою. В одному випадку вдавлення чергуються з насічками (рис. 5: 3). На плічках трьох посудин наявні защипи двома або трьома пальцями (рис. 5: 2—4). На стінках трапляються вдавлення кінцем палички, виконані в ряд (рис. 5: 9, 11, 12). Один фрагмент має округлий наскрізний отвір, зроблений по сирій глині (рис. 5: 10). На плічку одного з горщиків зафіксовано прокреслений орнамент у вигляді літери «М» (рис. 5: 7). Поверхня деяких посудин має помітні сліди загладження джгутом трави (рис. 5: 6, 7). Колір поверхні має бурі, сірі та червоні відтінки.

У формувальній масі присутні домішки піску та жорстви, інколи — шамоту. Звертає на себе увагу група фрагментів кераміки з включенням світлих м'яких шматочків (можливо, мергелю).

Денця посудин мають сліди підсипки піску, жорстви, насіння рослин, а також відбитки тканини.

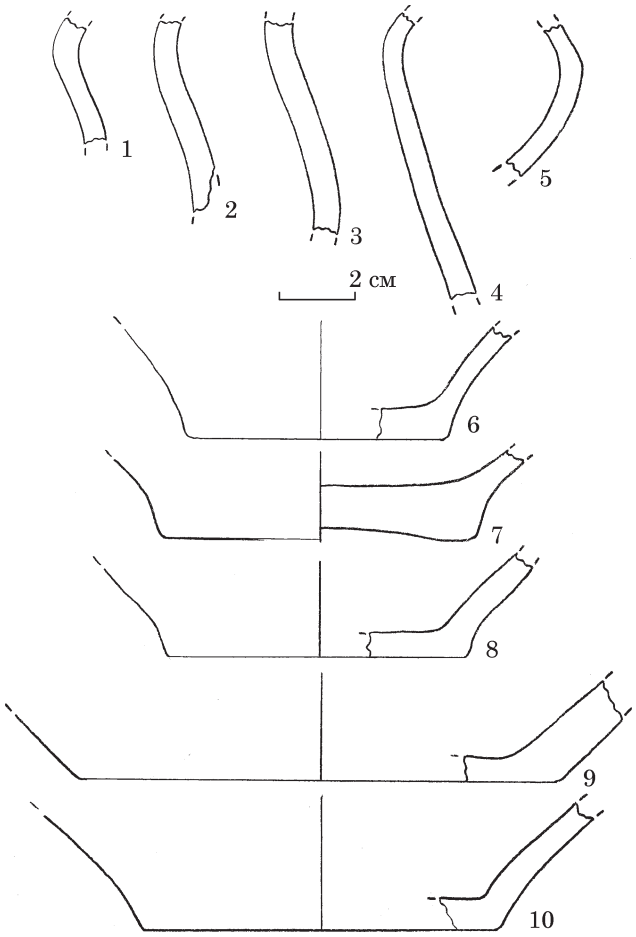

Рис. 3. Ялівщина 1, споруда 1: фрагменти лискованих посудин

Fig. 3. Yalivshchyna 1, structure 1: fragments of burnished vessels

Крім стандартних кухонних та столових посудин у заповненні котловану споруди знайдено фрагменти двох мініатюрних горщиків. Один із них представлено фрагментом верхньої частини без вінця. Діаметр у місці найбільшого розширення плічка посудини 7,5 см (рис. 4: 19). Від другого збереглась лише придонна частина. Діаметр денця 3,5 см (рис. 4: 20).

Також було знайдено невеликий фрагмент стінки амфори жовто-помаранчевого кольору.

Найближчою аналогією керамічного комплексу споруди з Ялівщини 1 є комплекс із поселення Титова Річка, розташованого за 7 км на північний захід.

У межах споруди виявлені індивідуальні знахідки: фрагмент бронзової шпильки (рис. 5: 21), пошкоджена бронзова пластинка ромбічної форми з насічками по периметру (рис. 5: 22) та три бронзових кільця дуже поганої збереженості, пласкі в перетині, діаметром близько 5 мм.

Пізніше роботи на поселенні Ялівщина 1 проводила Т. П. Валькова (1993—1994 рр.), під час них було досліджено ще два житла зарубинецької культури (Валькова 1995, с. 24, 25).

За набором кераміки дослідники відносять вищезгадані поселення Титова Річка, Греб-

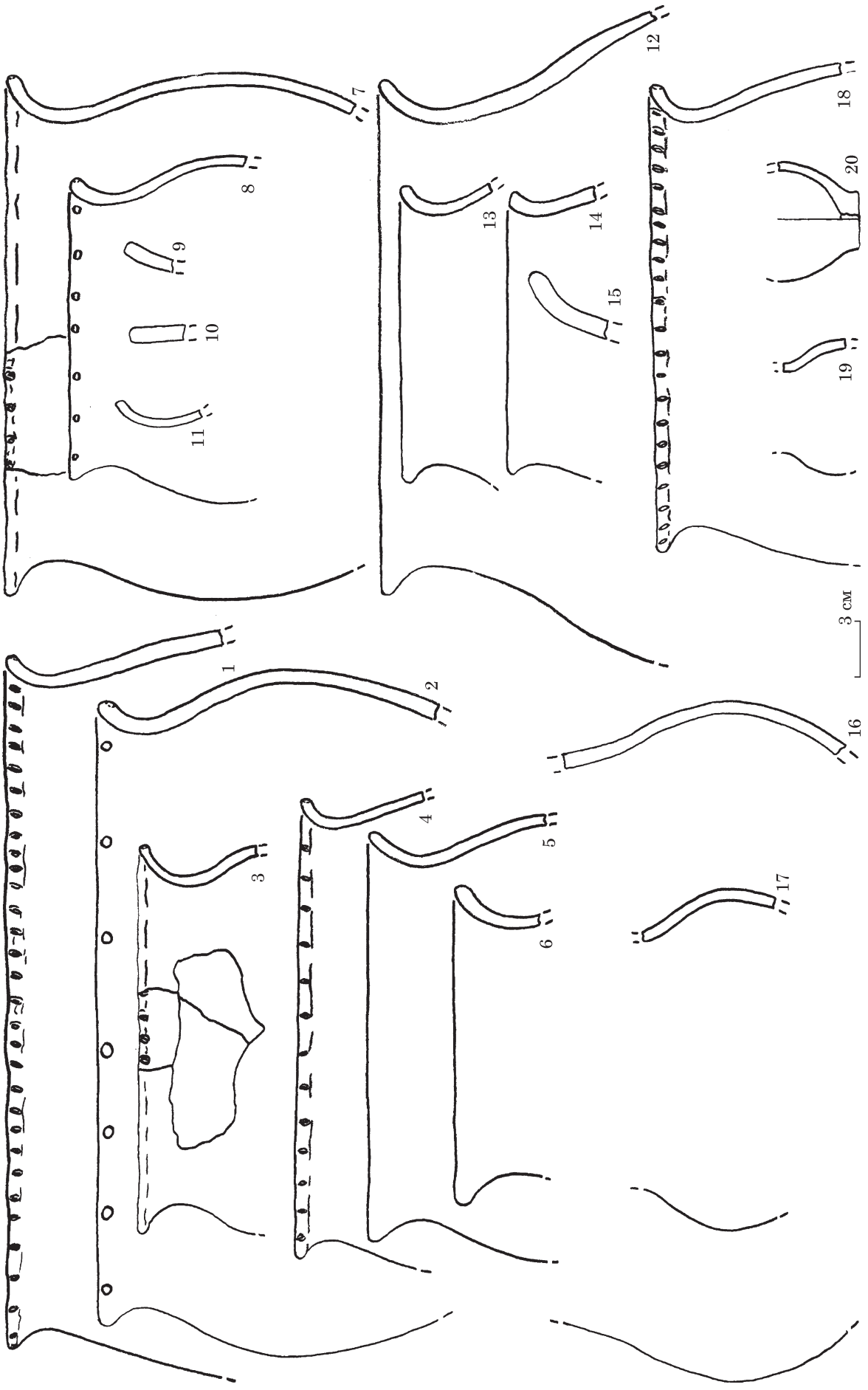

Рис. 4. Ялівщина 1, споруда 1: кухонний груболіплений посуд
Fig. 4. Yalivshchyna 1, structure 1: coarse handmade kitchenware

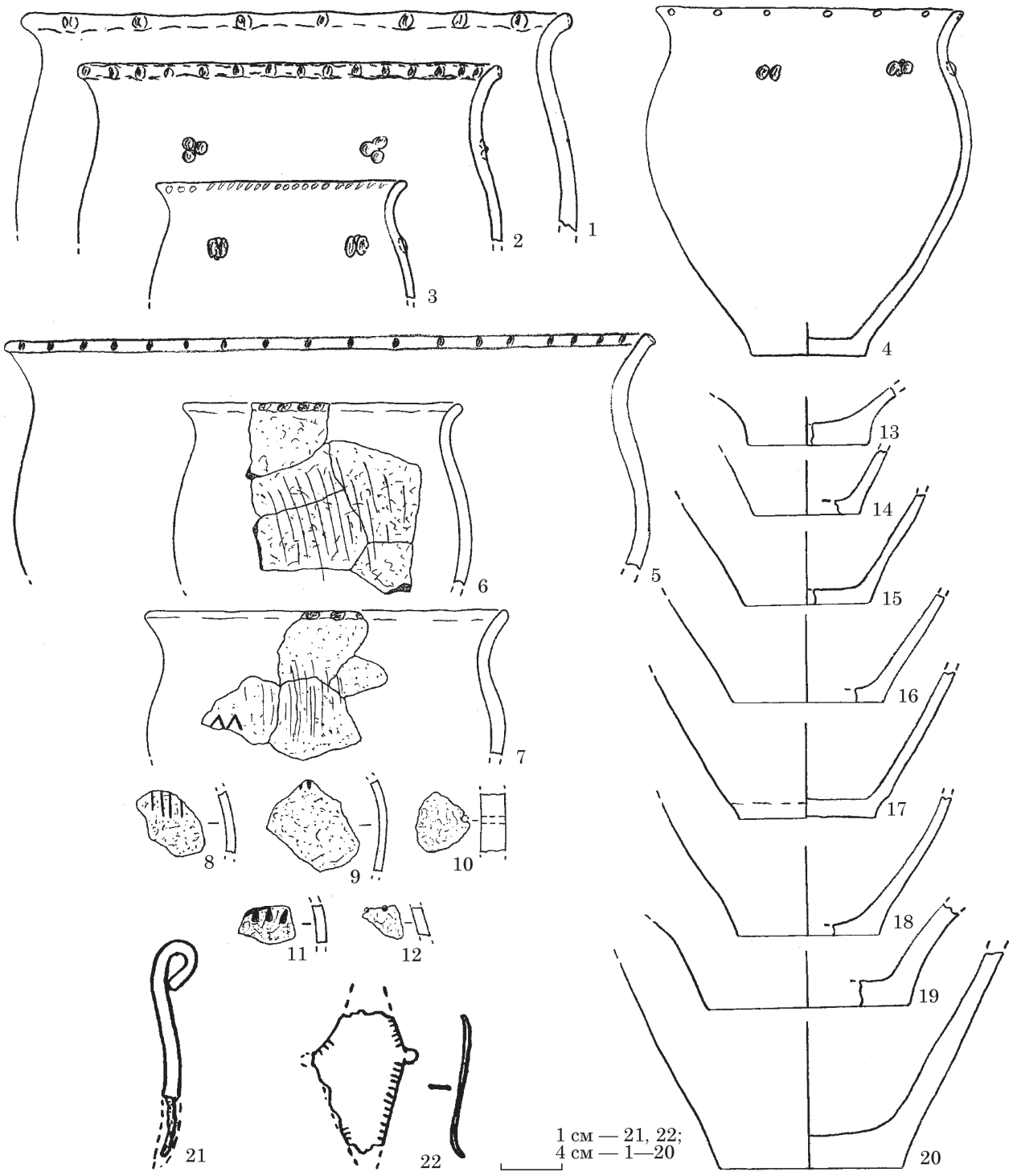

Рис. 5. Ялівщина 1, споруда 1: 1—20 — кухонний груболіплений посуд; 21 — бронзова шпилька; 22 — бронзова пластинка

Fig. 5. Yalivshchyna 1, structure 1: 1—20 — coarse handmade kitchenware; 21 — bronze pin; 22 — bronze plate

ля та Ялівщина 1 до верхньодніпровського варіанту зарубинецької культури (Шекун, Терпиловський 1993, с. 17, 18; Обломський 2003, с. 92—95). Датування пам'яток визначено в межах I ст. до н. е., що відповідає другій фазі функціонування Чаплинського могильника (Обломський 1990, с. 17).

Порівняно із суміжними регіонами Середнього, Верхнього Подніпров'я та Посейм'я, де городища, поселення та могильники зарубинецької культури досліджені та опубліковані десятками, Чернігівщина, яка розташована поміж згаданими регіонами, виглядає «білою плямою». Публікація нових зарубинецьких матеріалів доповнює базу джерел для більш якісного подальшого дослідження історичних процесів, що відбувалися в Нижньому Подесенні на рубежі ер.

ЛІТЕРАТУРА

Блифельд, Д И. 1952. Древнейшее славянское поселение на Черниговщине. *Краткие сообщения Института АН УССР*, 1, с. 53-55.

Бліфельд, Д. І. 1955. Деснянська археологічна експедиція 1949 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, V, с. 12-21.

Валькова, Т. П. 1992. Позднезарубинецкое поселение у с. Гребля в Среднем Подесенье. В: Голодна, М. М. (ред.). *Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини.* Чернігів: Сіверянська думка, с. 28-30.

Валькова, Т. П. 1995. О работах на поселении Яловщина 1 в 1993 г. В: *Археологічні старожитності Подесення: матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 70-річчю від дня народження Г. О. Кузнецова.* Чернігів: Сіверянська думка, с. 24, 25.

Веремейчик, О. 2023. Археологічні пам'ятки Любеча. *Slavia Antiqua*, LXIV, с. 21-57.

Виноградський, Ю. С., Лавьюк, Д. И. 1960. Находки бронзовых украшений в Менском и Сосницком районах. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 9, с. 96-98.

Мултанен, В. В., Мултанен, А. О. 1993. *Отчет о разведочных работах на Черниговщине.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1993/87.

Обломский, А. М. 1990. Периодизация и характер развития зарубинецкого керамического комплекса Чаплинского могильника. В: Плетнёва, С. А. (ред.). *Раннеславянский мир. Материалы и исследования.* Москва: Наука, с. 7-44.

Обломский, А. М. 2003. Зарубинецкие материалы поселения Красное-4 в Среднем Посеймье. В: Баран, В. Д. (ред.). *Старожитності І тисячоліття нашої ери на території України.* Київ: ІА НАН України, с. 88-98.

Попко, О. О. 1964. Знахідка латенської фібули в Чернігові. *Археологія*, XVII, с. 208-210.

Попко, О. О. 1965. Знахідки бронзових латенських короноподібних прикрас в Менському районі, Чернігівської області. *Археологія*, XIX, с. 179-182.

Шевченко, Ю. Ю. 1997. Высокий (Белый) Груд на рубеже нашей эры. *Stratum plus*, с. 121-137.

Шекун, А. В, Терпиловский, Р. В. 1993. *Памятники I в. до н. э. — VII в. н. э. у с. Деснянка близ Чернигова*. Чернигов: Сіверянська думка.

REFERENCES

Blifeld, D. I. 1952. Drevneishee slavianskoe poselenie na Chernigovshchine. *Kratkie soobshcheniia Instituta AN USSR.*, 1, s. 53-55.

Blifeld, D. I. 1955. Desnianska arkheolohichna ekspedytsiia 1949 r. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, V, s. 12-21.

Valkova, T. P. 1992. Pozdnezarubinetskoe poselenie u s. Greblia v Srednem Podesene. In: Holodna, M. M. (ed.). *Arkhitekturni ta arkheolohichni starozhytnosti Chernihivshchyny.* Chernihiv: Siverianska dumka, s. 28-30.

Valkova, T. P. 1995. O rabotakh na poselenii Ialovshchina 1 v 1993 g. In: *Arkheolohichni starozhytnosti Podesennia: Materialy istoryko-arkheolohichnoho seminaru, prysviachenoho 70-richchiu vid dnia narodzhennia H. O. Kuznetsova.* Chernihiv: Siverianska dumka, s. 24, 25.

Veremeichyk, O. 2023. Arkheolohichni pam'iatky Liubecha. *Slavia Antiqua*, LXIV, s. 21-57.

Vinogradskii, Iu. S., Laviuk, D. I. 1960. Nakhodki bronzovykh ukrashenii v Menskom i Sosnitskom raionakh. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 9, s. 96-98.

Multanen, V. V., Multanen, A. O. 1993. *Otchet o razvedochnykh rabotakh na Chernigovshchine.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1993/87.

Oblomskii, A. M. 1990. Periodizatsiia i kharakter razvitiia zarubinetskogo keramicheskogo kompleksa Chaplinskogo mogilnika. In: Pletneva, S. A. (ed.). *Ranneslavianskii mir. Materialy i issledovaniia.* Moskva: Nauka, s. 7-44.

Oblomskii, A. M. 2003. Zarubinetskie materialy poseleniia Krasnoe-4 v Srednem Poseime. In: Baran, V. D. (ed.). *Starozhytnosti I tysiacholittia nashoi ery na terytorii Ukrainy*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 88-98.

Popko, O. O. 1964. Znakhidka latenskoi fibuly v Chernihovi. *Arkheolohiia*, XVII, s. 208-210.

Popko, O. O. 1965. Znakhidky bronzovykh latenskykh koronkopodibnykh prykras v Menskomu raioni, Chernihivskoi oblasti. *Arkheolohiia*, XIX, s. 179-182.

Shevchenko, Iu. Iu. 1997. Vysokii (Belyi) Grud na rubezhe nashei ery. *Stratum plus Peterburgskii arkheologicheskii vestnik*, s. 121-137.

Shekun, A. V, Terpilovskii, R. V. 1993. *Pamiatniki I v. do n. e. — VII v. n. e. u s. Desnianka bliz Chernigova*. Chernigov: Siverianska dumka.

S. Sorokin

THE DWELLING OF ZARUBYNTSI CULTURE IN THE SETTLEMENT YALIVSHCHYNA 1 ON THE OUTSKIRTS OF CHERNIHIV

The material from dwelling of the Zarubyntsy culture, discovered during 1993 excavation in the Yalivshchyna 1 settlement on the outskirts of Chernihiv, is published in the paper. This site is one of the few in the Lower Desna River region that contains material from the La Tène period. The structure is rectangular in plan, measuring 6 × 7 m, with a depth of 0.3 m from the virgin soil level and a post-and-beam wall construction, most likely, destroyed by fire.

In spite of the absence of a trace of heating device, the structure can confidently be classified as residential based on the shape, dimensions, quantity, and variety of the finds.

A large number of fragments of coarse handmade kitchenware and burnished tableware, as well as two miniature pots, have been found in the trench filling. During the post-excavation elaboration three complete profiles of burnished bowls were reconstructed, and three more were reconstructed up to two-thirds of their height. Additionally, one complete coarse handmade kitchen pot and more than a dozen upper parts of similar vessels were reconstructed. Apart from the pottery a bronze pin with a ring-shaped head, a rhomboid plate with notches along the perimeter, and three rings (possibly from a chain) were found in damaged condition. Based on the ceramic complex the structure is attributed to the Upper Dnieper variant of the Zarubyntsy culture and dates to the first half of the 1st cent. BC (the second phase of the Chaplin burial ground, according to A. M. Obolonsky). Similar materials have been found at the Titova Richka settlement, located 7 km northwest of Chernihiv.

The obtained material contribute to the source base for further research on the historical processes that took place in Lower Desna basin during the La Tène period.

Keywords: Zarubyntsy culture, Lower Desna River region, La Tène period, dwelling, tableware and kitchenware.

Одержано 9.03.2025

СОРОКІН Сергій, ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України, Чернігів, Україна.
Serhiy SOROKIN, State Company National Research Center «Protection Archaeological Service of Ukraine», Institute of Archaeology, NAS of Ukraine, Chernihiv, Ukraine.
ORCID 0000-0001-7577-1772,
e-mail: kotssorokin@gmail.com.

УДК 903.4(477.53-21)"637/638" DOI: 10.37445/adiu.2025.02.09

І. Корост

РЕЗУЛЬТАТИ НОВІТНІХ ДОСЛІДЖЕНЬ СХІДНОГО СЕКТОРУ БІЛЬСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Публікуються узагальнені дані щодо пам'яток в окрузі важливого та складного об'єкта Більського городища — Східного укріплення. Представлено результати розвідкових обстежень у межах цієї території в 2024 р. Презентовано дані LIDAR-досліджень Східного укріплення та його округи. Розглянуто окремі актуальні проблеми вивчення внутрішнього майданчика та оборонних споруд Східного городища.

Ключові слова: *Комплекс пам'яток території та округи Більського городища, Більське городище, Східне укріплення, оборонні споруди, поселення, ґрунтовий могильник, епоха бронзи, скіфський час, археологічні дослідження, шурфування, LIDAR-дослідження.*

Східний сектор Більського городища привернув увагу науковців уже в ході перших оглядів, обстежень (Шафонський 1851, с. 655) у межах Більського мікрорегіону та, що абсолютно недивно, з початком власне археологічних досліджень цієї місцевості (Городцов 1911, с. 127).

Підсумки дослідження території на попередніх етапах та актуальність проблеми. Безумовно, центральним об'єктом у межах даної території є Східне укріплення Більського городища. Останнє у період з 1959 по 1995 роки масштабно досліджувалось видатним дослідником, професором Борисом Шрамком (рис. 1: 1—34; Шрамко Б. 1987, с. 25—28; Шрамко И. 2016). У 2013 р. археологічні роботи в межах укріплення відновлено Станіславом Заднiковим (Шрамко, Задніков 2014, с. 7—20). Відтоді досліджено 1062 м^2 території пам'ятки (південна, північна та західна частини), зроблено важливі наукові відкриття (рис. 1: 35—37; Задніков 2023). В останні роки на Східному укріпленні виявлено старожитності черняхівської культури (Семененко та ін. 2023, с. 227—232; Приймак 2024, с. 296—298). З розвідок 2024 р. походить фібула пізньоримського часу. Наукова публікація з детальним аналізом предмета готується вузькопрофільними фаховими спеціалістами. Зауважимо, знахідки доби середньовіччя є непоодинокими на території Східного укріплення. Цій тематиці присвячено навіть окремі публікації (Приймак 2016, с. 279; Пуголовок 2022). Важливо, що північніше пам'ятки, фактично впритул до оборонних споруд, виявлено поселення пеньківської культури (рис. 2: 2; Шапорда 2017, с. 183—184). У 2019 р. під керівництвом Станіслава Заднікова в рамках реалізації Програми збереження, вивчення та популяризації Більського городища на період 2018—2022 рр. (ред. Корост 2018, с. 5) проведено поперечний розріз оборонних споруд Східного укріплення (рис. 1: 37). Роботи здійснювались в західному секторі пам'ятки (розкоп 37; Шрамко, Задніков, Кушнір 2020). За результатами досліджень підготовлена узагальнювальна стаття, яка містить, з поміж іншого, авторське бачення реконструкції фортифікацій укріплення (Задніков, Шрамко 2022). Одним із важливих підсумків роботи є висновок щодо меж території поселення дофортечного етапу на місці Східного городища. У статті зведення оборонних споруд Східного укріплення визначено часом не раніше третьої чверті VI ст. до н. е. Крім того, зроблено висновок щодо двоетапного зведення фортифікацій (Задніков, Шрамко 2022). Роботи 2019 р. стали продовженням вивчень оборонних споруд, розпочатих Борисом Шрамком (напр.: Шрамко 1971; 1973; Шрамко, Корост, Задніков 2018, с. 83—90; Задніков,

© І. КОРОСТ, 2025

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

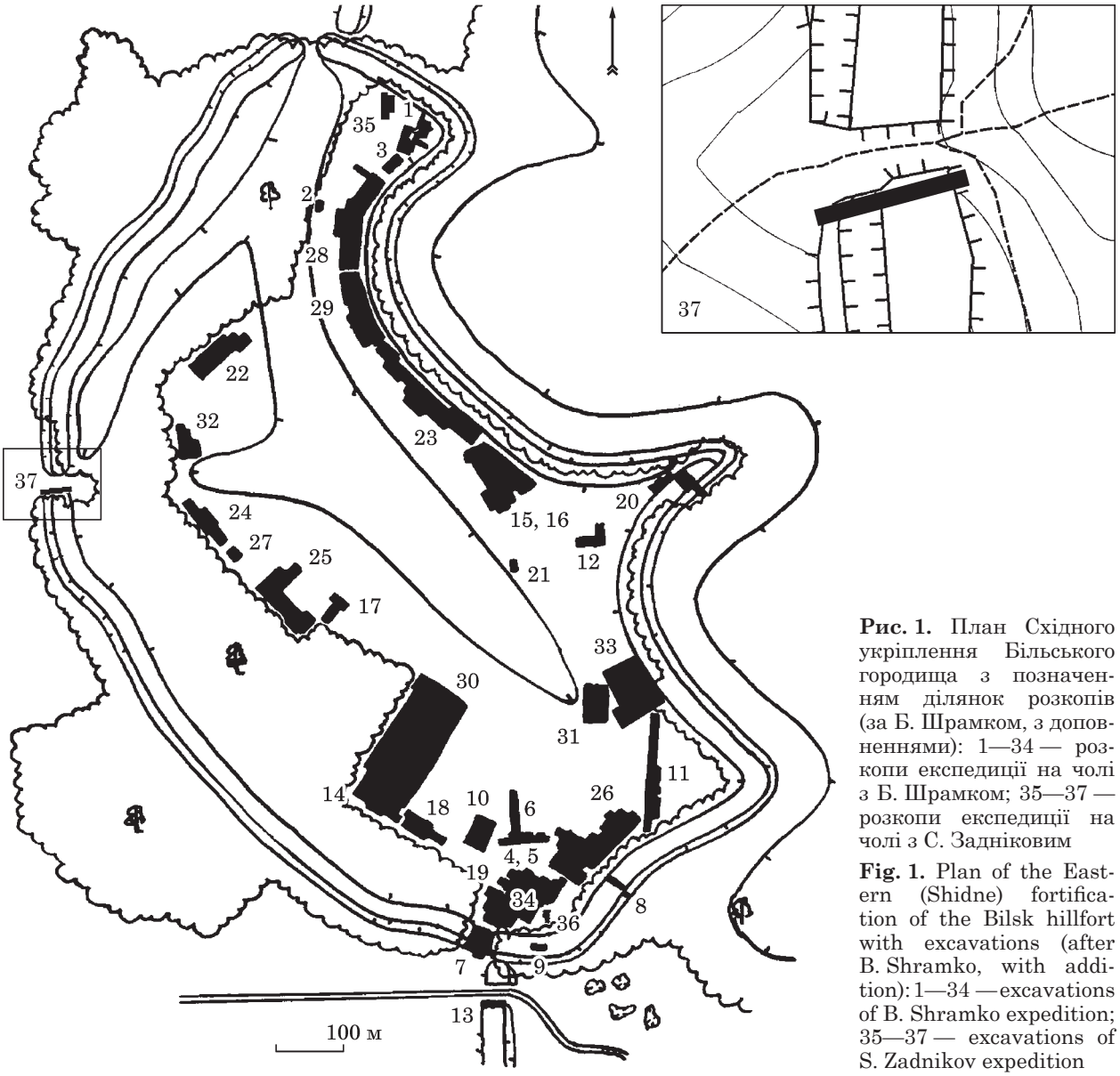

Рис. 1. План Східного укріплення Більського городища з позначенням ділянок розкопів (за Б. Шрамком, з доповненнями): 1—34 — розкопи експедиції на чолі з Б. Шрамком; 35—37 — розкопи експедиції на чолі з С. Задніковим

Fig. 1. Plan of the Eastern (Shidne) fortification of the Bilsk hillfort with excavations (after B. Shramko, with addition): 1—34 — excavations of B. Shramko expedition; 35—37 — excavations of S. Zadnikov expedition

Шрамко 2022, с. 204, рис. 1) та його донькою Іриною (рис. 3; Шрамко, Шрамко 1991).

Із 2018 р. масштабні дослідження проводяться на території уроч. Барвінкова Гора, яке з південного сходу примикає до Східного укріплення (рис. 4). На цій ділянці орієнтовно на площі 7,6 га розміщується поселення, відоме ще за даними археологів Бориса Шрамка та Олександра Супруненка (Шрамко 1987, с. 34; Супруненко, Кулатова, Степанович 1994, с. 7—8). На новому етапі дослідження роботи тут здійснювалися із метою перевірки результатів геомагнітної зйомки (Бондар, Цюпа, Карасьов 2019). Поступово на цій території розбудовують і Музей під відкритим небом, облаштовують туристично-екскурсійну зону, що теж спонукало до проведення масштабних вивчень. Дослідження у 2018—2021 рр. здійснювали фахівці Інституту археології НАН України (керівник — Денис Гречко; Гречко та ін. 2019; 2020; 2021; 2023), а в 2007, 2013, 2016—2021 рр. — ІКЗ «Більськ» (очільники в різні роки — Ірина Шрамко, Станіслав Задніков, Віктор Приймак, Олег Шапорда) (Приймак, Осадчий, Коротя 2008, с. 13—14; Приймак та ін. 2014; Задніков 2017, с. 170—176; Шапорда 2017, с. 185—186; Задніков 2018, с. 170—174; Шрамко, Задніков 2019, с. 99—119; Шапорда та ін. 2019; 2020, с. 169—170; Шапорда 2021; Шапорда, Корост 2023). За цей час розкопками обстежено близько 2761 м^2 площі поселення (рис. 4). Сумарно археологи виявили 1 житло та 90 господарських об'єктів (Корост, Пшинка 2024, с. 45—53). На території поселення зафіксовано унікальний ґрунтовий могильник скіфського часу. Некрополь вивчався під керівництвом представника ІА НАН України Д. Гречка в період 2018—2021 рр. (напр.: Гречко, Крютченко, Фрунт 2023). За цей час виявлено та досліджено 63 захоронення. Ще одне поховання зафіксовано в розкопі 2018 р. (керівник робіт — І. Шрамко; Шрамко, Задніков 2019, с. 110).

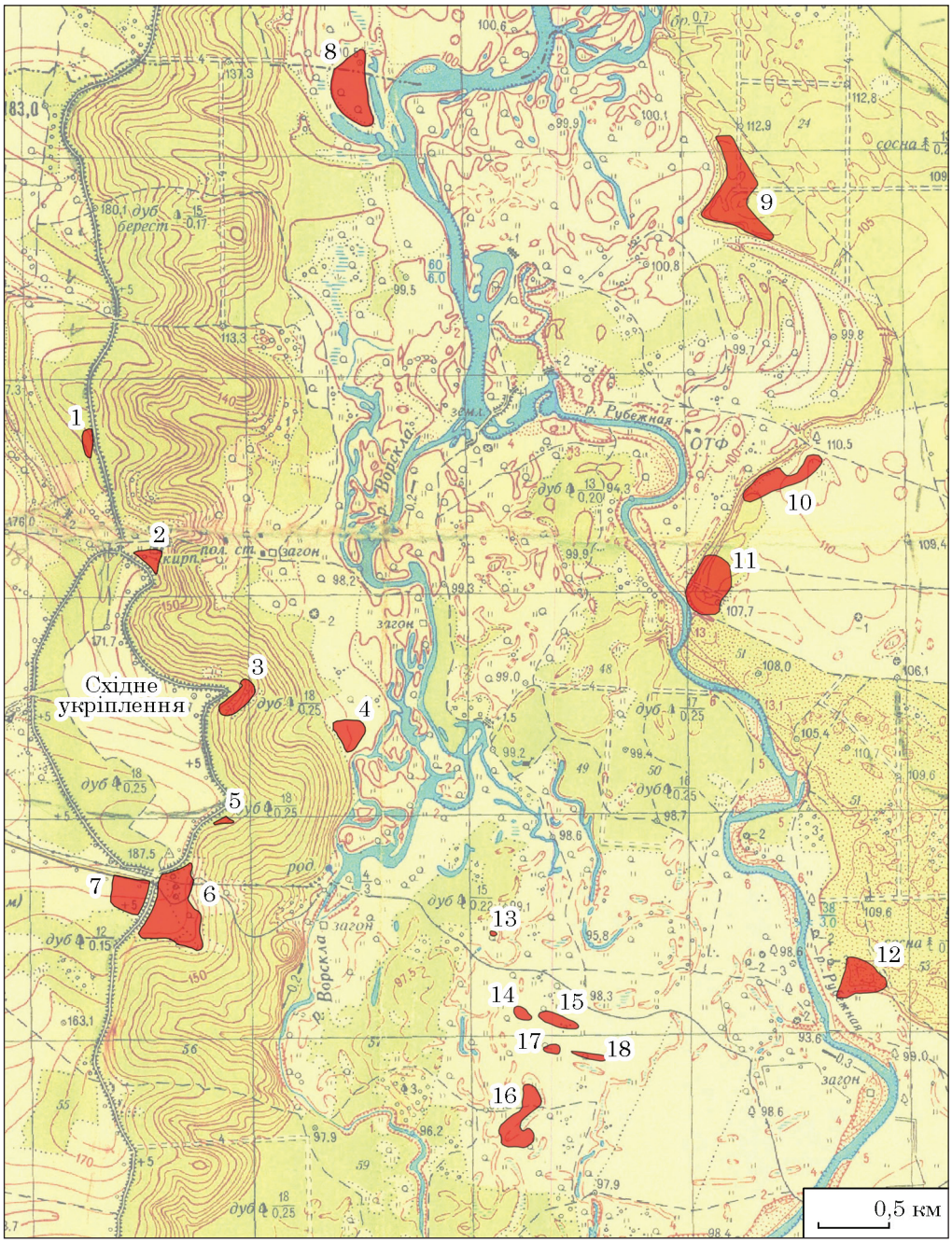

Рис. 2. План східного сектору Більського археологічного комплексу та його округи з позначенням пам'яток: 1 — північне поселення-передгороддя Східного укріплення; 2 — селище пеньківської культури; 3 — поселення Цегельня; 4 — поселення Пристань; 5 — східне поселення-передгороддя Східного укріплення; 6—7 — поселення Барвінкова Гора І та Барвінкова Гора ІІ; 8 — поселення Ворсклинське; 9 — поселення Старий Кар'єр; 10 — поселення Котельва ІІ; 11 — поселення Зелен Яр; 12 — поселення Рубіжне; 13 — поселення Котельва V; 14—18 — стоянки Матюшине І—V

Fig. 2. Plan of the eastern sector of the Bilsk archaeological complex and its outskirts with the pointing of sites: 1 — northern settlement-suburb of the Eastern (Shidne) fortification; 2 — settlement of the Penkivka culture; 3 — settlement Tsehelnya; 4 — settlement Prystan; 5 — eastern settlement-suburb of the Eastern (Shidne) fortification; 6-7 — settlements Barvinkova Hora I and Barvinkova Hora II; 8 — settlement Vorsklynske; 9 — settlement Staryi Karier; 10 — settlement Kotelva II; 11 — settlement Zelen Yar; 12 — settlement Rubizhne; 13 — settlement Kotelva V; 14—18 — Matyushyne I—V stations

Підсумки досліджень дозволяють стверджувати, що територія мису в уроч. Барвінкова Гора наприкінці VI ст. до н. е. використовувалось тогочасними місцевими жителями в господарських та виробничих цілях. У IV ст. до н. е. тут формується ґрунтовий некрополь скіфів. Могильник мав чітке планування — більшість поховань зафіксовано рядами. Захоронення здійснені у звичайних ямах, ямах з підбоєм та катакомбах.

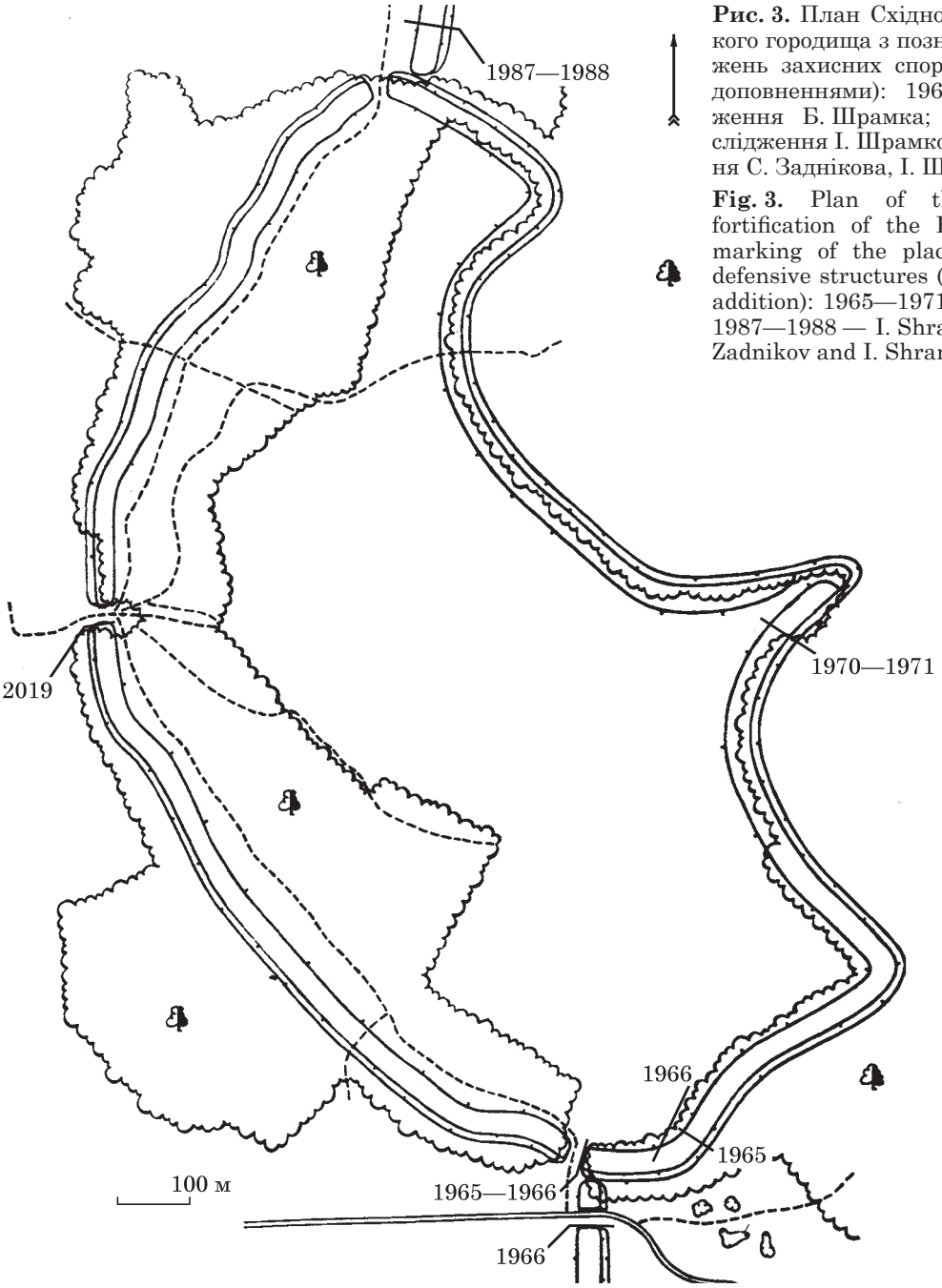

Рис. 3. План Східного укріплення Більського городища з позначенням місць досліджень захисних споруд (за Б. Шрамком, з доповненнями): 1965—1971 рр. — дослідження Б. Шрамка; 1987—1988 рр. — дослідження І. Шрамко; 2019 р. — дослідження С. Заднікова, І. Шрамко

Fig. 3. Plan of the Eastern (Shidne) fortification of the Bilsk hillfort with the marking of the places of research of the defensive structures (after B. Shramko, with addition): 1965—1971 — B. Shramko works; 1987—1988 — I. Shramko works; 2019 — S. Zadnikov and I. Shramko works

Фінальний етап існування поселення в уроч. Барвінкова Гора за доби раннього заліза характеризується спорудженням ям для зберігання зерна, льохів та ін. Про наявність некрополя, певно, тогочасним жителям не було відомо. Про це свідчить часткове руйнування кількох могил при створенні ям (Гречко, Крютченко, Фрунт 2023, с. 154).

На теренах поселення у 2018 та 2021 рр. виявлено та повністю досліджено об'єкт другої половини XII — середини XIII ст. (рис. 4: 4; Шрамко, Задніков 2019, с. 111—119; Шапорда, Корост 2023, с. 116—193). Аналіз матеріалів досліджень та функціональне призначення об'єкта — предмет подальших наукових вивчень профільних спеціалістів-археологів.

Відзначимо, що на території поселення й могильника в уроч. Барвінкова Гора експедиція ІКЗ «Більськ» проводила охоронно-рятівні дослідження в ході нагляду за земляними роботами під час прокладання оптоволоконного кабелю (Приймак, Осадчий, Коротя 2007, с. 13—14).

В останні роки значно активізувалися дослідження в окрузі Східного укріплення Більського городища, що пояснюється кількома причинами. Одна з них полягала в необхідності перевірки даних попередників щодо наявності пам'яток на цій території. Зокрема, археологічна наука мала навіть відповідні картографічні матеріали (ред. Супруненко 1996). Але головною причиною слугувала, все ж, необхідність оптимізації процесу виготовлення облікової документації

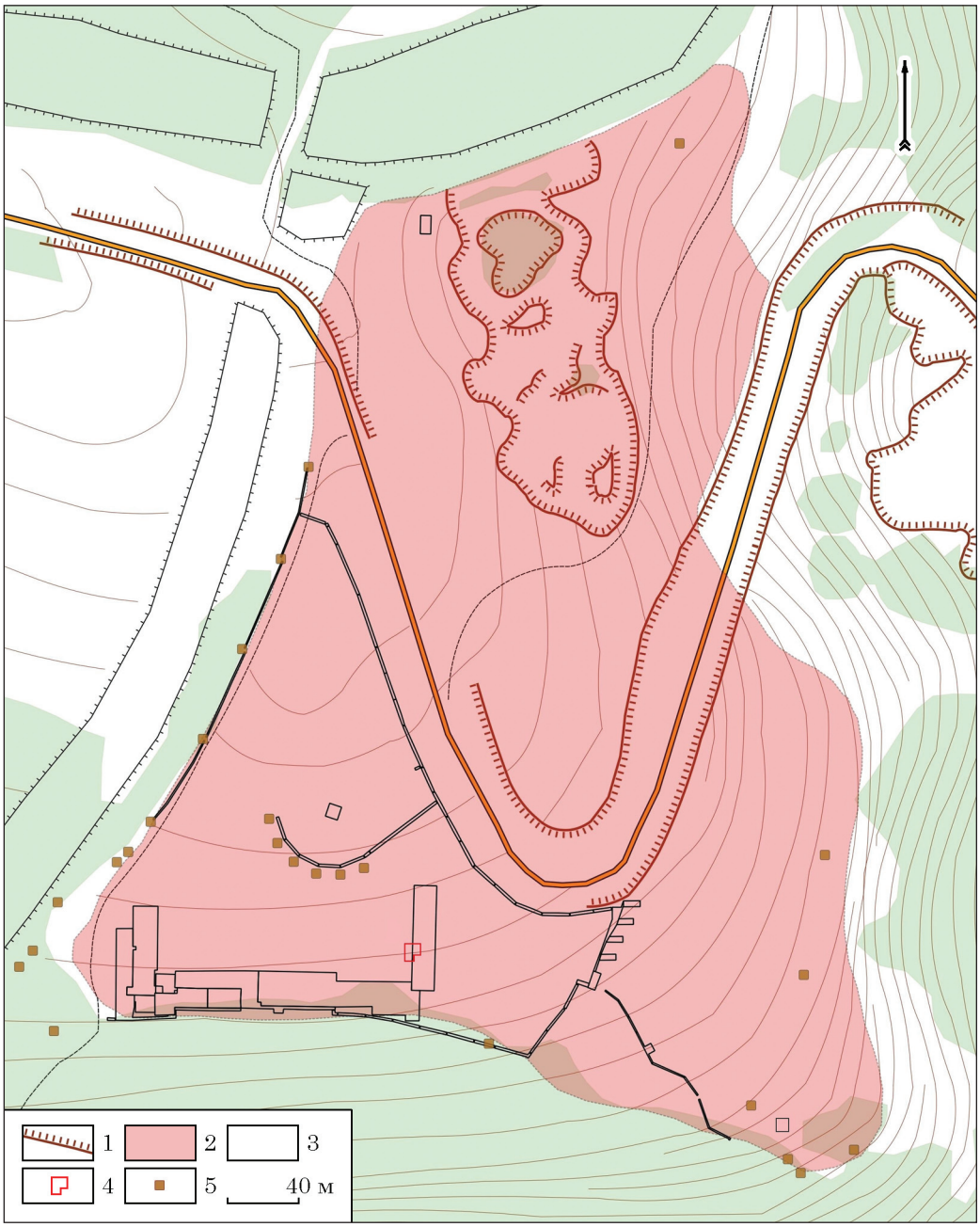

Рис. 4. План поселення Барвінкова Гора І з позначенням місць шурфування та ділянок розкопів за період 2013—2024 рр. **Умовні позначення**: 1 — оборонні споруди Більського городища; 2 — межі поселення Барвінкова Гора І; 3 — ділянки розкопів; 4 — досліджений об'єкт XII—XIII ст.; 5 — місця закладання шурфів

Fig. 4. Map of the Barvinkova Gora I settlement with the location of test pitting and excavations for 2013—2024. **The legend:** 1 — defensive structures of the Bilsk hillfort; 2 — boundaries of the settlement Barvinkov Gora I; 3 — excavation sites; 4 — the researched object of the 12th — 13th centuries; 5 — test pit locations

на об'єкт культурної спадщини національного значення — Комплекс пам'яток території і округи Більського городища (Корост 2024). У рамках виконання цього завдання було обстежено значні площі. В ході робіт ділянки досить часто шурфували. Роботи проводили експедиції кількох установ (рис. 5—7). Однак, розвідкові обстеження в цьому секторі Більського археологічного комплексу першими здійснили фахівці ІКЗ «Більськ» (напр.: Приймак та ін. 2014; Задніков, Приймак, Гопкало 2016). Надалі географія досліджень значно розширилась. При цьому було відкрито кілька нових пам'яток. Зокрема, уже згадуване поселення пеньківської культури біля Східного укріплення Більського городища (рис. 2: 2; Шапорда 2017, с. 183—184). Інформація про наявність культурного шару на даній території сягає 1959 р., коли при облаштуванні табору археологів експедиції Харківського державного університету було виявлено кілька фрагментів кераміки. Однак, ці дані так і лишились неперевіреними. Більш ніж півстоліття потому експедиції ІКЗ «Більськ» вдалося зафіксувати тут ознаки культурних нашарувань, які

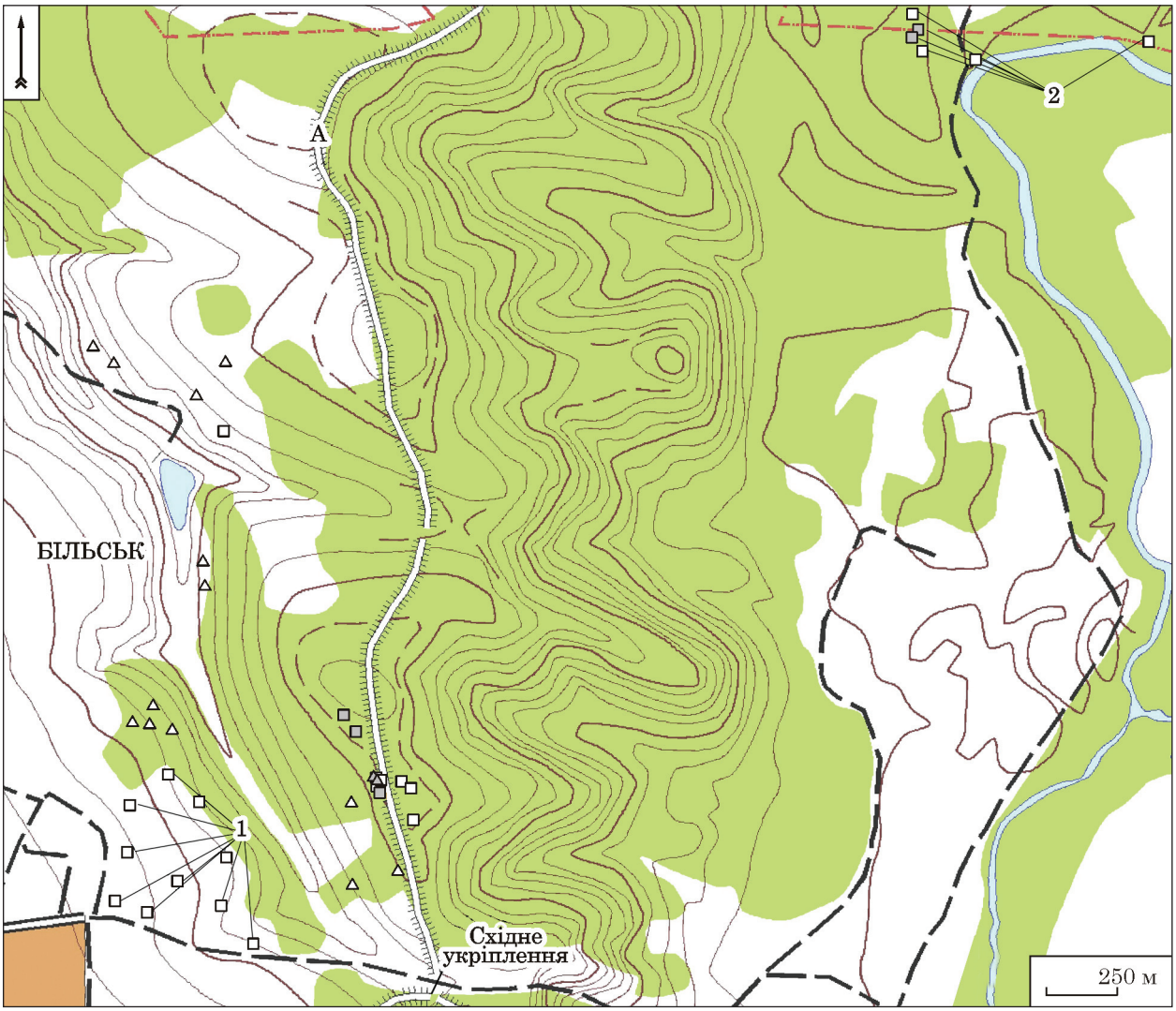

Рис. 5. План північної периферії Східного укріплення з позначенням місць шурфування: 1 — шурфи на північно-західній ділянці Східного укріплення Більського городища; 2 — шурфи в межах та окрузі поселення Ворсклинське. **Тут і далі**: А — оборонні споруди Більського городища; трикутником позначені шурфи експедиції ДНУ імені Олеся Гончара, квадратом маркуються шурфи експедиції ІКЗ «Більськ»; білим кольором позначені шурфи, у яких не зафіксовано археологічного матеріалу, сірим — шурфи, у яких виявлено знахідки

Fig. 5. Plan of the northern outskirts of the Eastern (Shidne) fortification with markings of test pits: 1 — test pits in the north-western section of the Eastern (Shidne) fortification of the Bilsk hillfort; 2 — test pits on the territory and outskirts of the Vorsklynske settlement. **Here and further**: A — defensive structures of the Bilsk hillfort; the triangle marks the test pits of the Dnipro University expedition; the square marks the test pits of the Reserve «Bilsk» expedition; the pits having not contained the archaeological material are marked in white, and the pits contained the finds are marked in gray

відносяться до пеньківської культури (Приймак 2017, с. 279). Питання щодо можливості датування поселення і скіфським часом залишається відкритим.

У 2016 р. невелике селище було виявлене в уроч. Цегельня (рис. 2: 3). Розміщується пам'ятка в безпосередній близькості до східної ділянки оборонних споруд Східного укріплення, на краю мисоподібного виступу плато правого корінного берега р. Ворскла. Під час шурфування території виявлено невеликі фрагменти ліпленого посуду раннього залізного віку (Шапорда 2017, с. 184—185).

Експедиція Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара під керівництвом Олександри Ромашко у 2016 р. відкрила північне поселення-передгороддя Східного укріплення (рис. 2: 1). Пам'ятку локалізовано за 0,5 км на північ від вказаного укріплення, вздовж внутрішньої сторони валу Великого городища. В ході досліджень у шурфах виявлено фрагменти ліпленого посуду, кістки тварин, шматки печини та вугілля. Предмети датовані скіфським часом (Ромашко 2017, с. 239).

Поселення Пристань, локалізоване на невеликому підвищенні в заплаві правого берега р. Ворскла (рис. 2: 4), виявлене розвідками експедиції Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна у 2017 р. (Заднiков 2017, с. 174—176). Раніше місцеві мешканці на цій

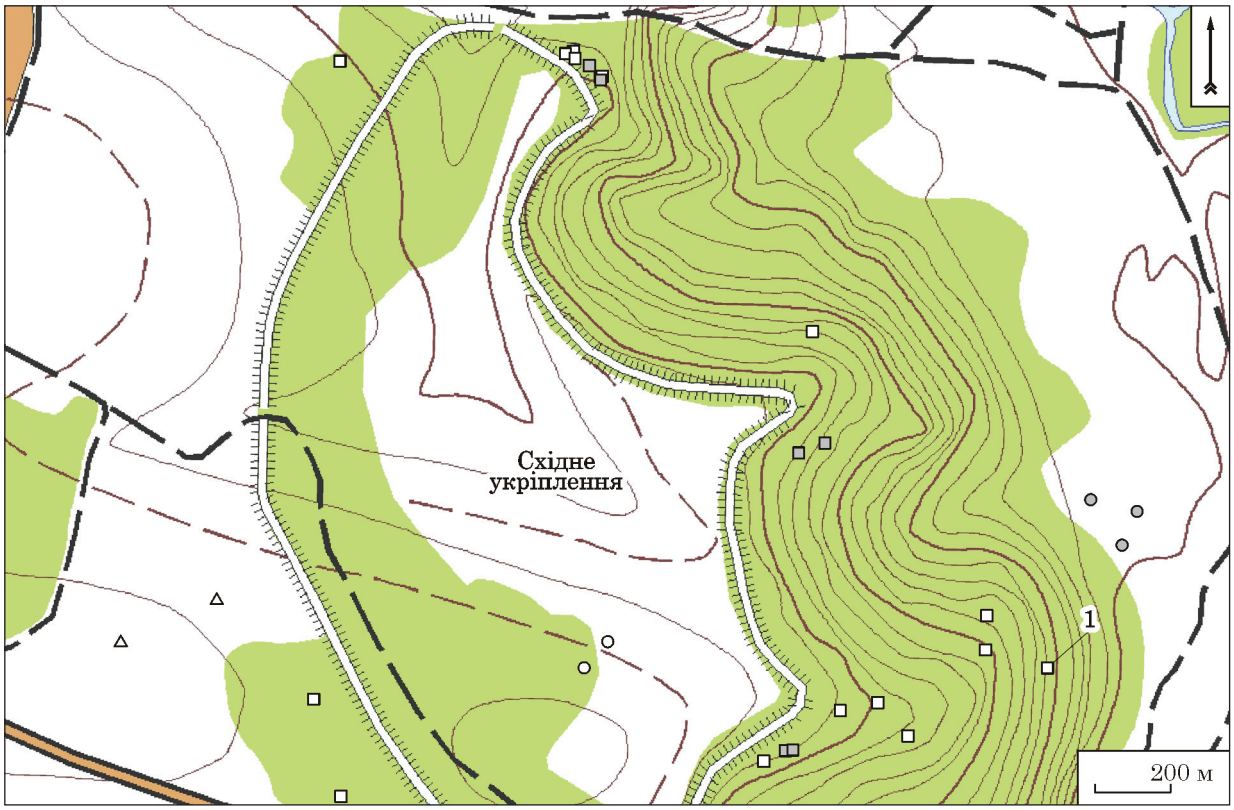

Рис. 6. План Східного укріплення та його західної і східної периферій з позначенням місць шурфування: 1 — місце розміщення шурфу 2024 р. Колом позначені місця шурфування експедиції ХНУ імені В. Н. Каразіна

Fig. 6. Plan of the Eastern (Shidne) fortification and its western and eastern outskirts with markings of test pits: 1 — the location of the 2024 test pit. Circle marks the exploration area of the Kharkiv University expedition

території знайшли бронзову ручку від дзеркала (Задников, Шрамко 2017, с. 254, рис. 10: 25; 12: 21). У шурфах, закладених на поселенні, трапилися фрагменти ліпленого та кружального посуду, який датовано в межах V—IV ст. до н. е.

Невелике поселення-передгороддя Східного укріплення Більського городища (рис. 2: 5), що впритул прилягає до зовнішньої сторони південно-східної ділянки фортеці, виявлено експедицією заповідника «Більськ» у 2019 р. (Шапорда та ін. 2020, с. 170—171). До речі, сучасні дослідники Більського городища вважають територію цієї пам'ятки складовою частиною великого поселення дофортечного етапу на місці Східного укріплення (Заднiков, Шрамко 2022, с. 223, рис. 27). Хоча з селища походять фрагменти ліпленого посуду, шматки глиняної обмазки, печина, бронзове вістря стріли, датовані в межах V—IV ст. до н. е.

Зазначимо, що в ході сучасних досліджень вдалося спростувати існування декількох поселень (Заднiков, Приймак, Гопкало 2016, с. 140—145). Не було зафіксовано й городище в уроч. Барвінкова Гора, за 400 м на схід від Східного укріплення (Коротя, Осадчий 2008; Приймак та ін. 2015, с. 97—100). Як зараз видається, відзначені на цій території лінії насипів, ймовірно, є залишками колишнього обвалування лісу або ж реконструкцією фортифікацій скіфського часу (над цим могли працювати розробники Екологічної стежки місцевого лісопарку). Це підтверджують й попередні роботи ІКЗ «Більськ» — у шурфах, що закладались, культурного шару не виявлено (рис. 7: 1; Приймак, Осадчий, Коротя 2008, с. 14; Шапорда та ін. 2020, с. 174—175). Але поодинокі знахідки скіфського та ранньосередньовічного часів на цій території все ж траплялись (Приймак та ін. 2015, с. 98). В ході розвідок 2019 р. тут також виявлено бронзове тригранне вістря стріли з отвором для кріплення древка на одній зі сторін. Предмет датується IV ст. до н. е. (Шапорда та ін. 2020, с. 175). Твердження про існування городища в цій місцевості уже було заперечено (Гавриш 2016, с. 181—184). Не виявлено й культурного шару на майданчиках, які видавались цілком перспективними для розміщення пам'яток. Мова йде про ділянки над Більським (450 м на схід від Східного укріплення) та Солдатським джерелами (800 м на схід від згаданої фортеці; Шапорда 2017, с. 185).

Варто відзначити, що у відносній територіальній близькості до ділянки, яка розглядається, перебувають 5 поселень / стоянок епохи бронзи в уроч. Матюшине, а також стоянка Котельва V (рис. 2: 13—18; ред. Супруненко 2018, с. 185—191, 205). Ці пам'ятки оглядали профільні фахівці, шурфували (Супруненко та ін. 2015, с. 81—89), але масштабно не вивчали.

Важливо, що в межах східної округи Східного укріплення у 2022 р. було знайдено бронзовий казан. Екземпляр належить до серії предметів ранньоскіфського періоду й датований у межах

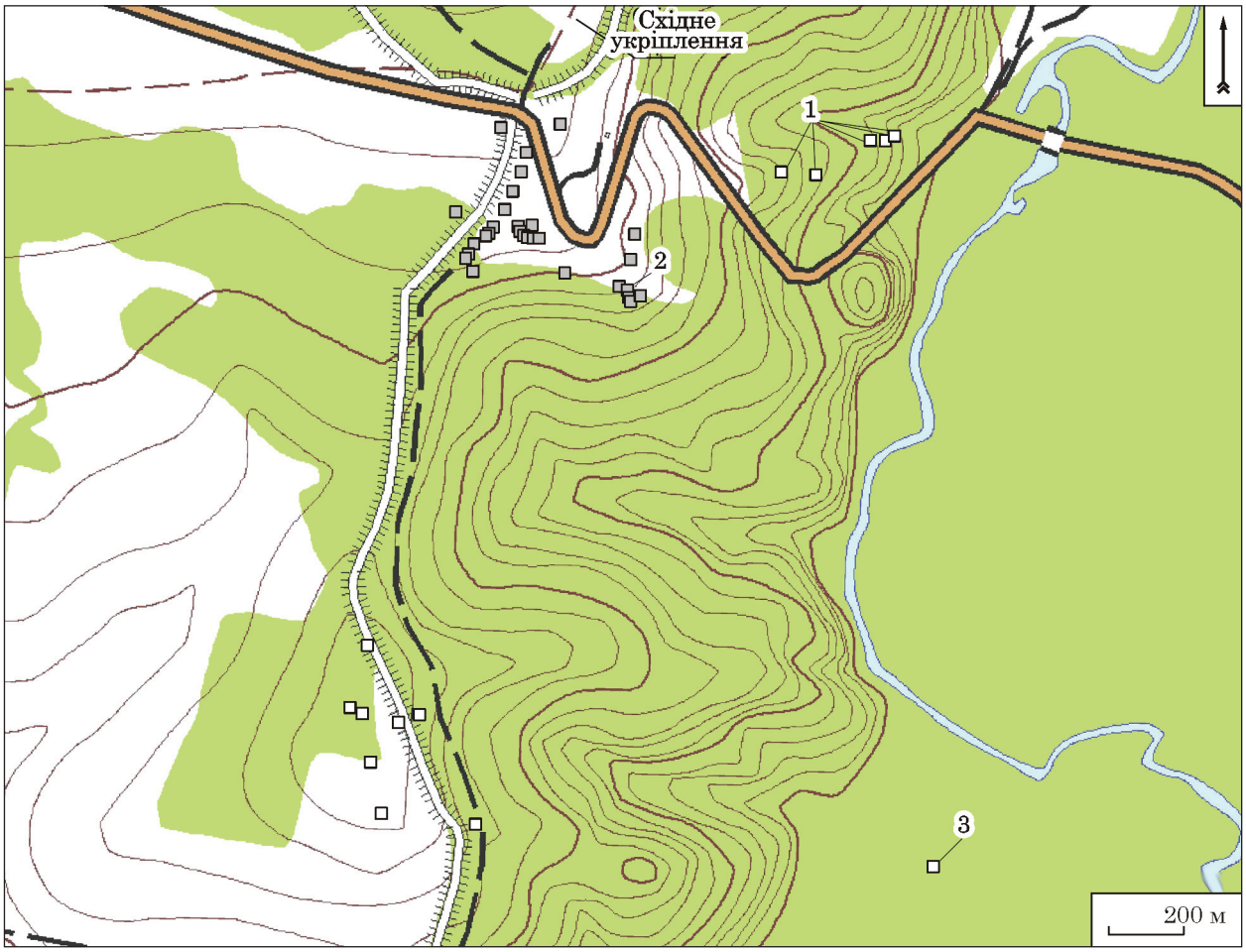

Рис. 7. План південної периферії Східного укріплення з позначенням місць досліджень: 1 — шурфи на території ймовірного місця розташування «городища-супутника» Східного укріплення Більського городища; 2 — розкоп 2024 року на поселенні Барвінкова Гора I; 3 — шурф на місці виявлення бронзового ранньоскіфського казана

Fig. 7. Plan of the southern outskirt of the Eastern (Shidne) fortification with the pointing of research locations: 1 — test pits on the territory of the probable location of the «satellite hillfort» of the Eastern (Shidne) fortification of the Bilsk hillfort; 2 — excavations 2024 at the settlement of Barvinkova Gora I; 3 — test pit at the place of the discovery of a bronze Early Scythian cauldron

останньої чверті VII — першої половини VI ст. до н. е.; артефакт може бути пов'язаний із просуванням кочовиків на територію Більського городища після завершення середньоазійських походів (Шрамко, Шрамко 2023).

Археологічні дослідження території в 2024 р. Роботи проведені за кількома напрямами. Перший передбачав перевірку шурфами ділянок, на яких раніше дослідження не проводилися. Мова йде, зокрема, про територію на північний захід від Східного укріплення. Ділянка досліджень має ухил у східному напрямку, у бік балки. Зі сходу та півночі оточена широколистяним лісом, з півдня обмежується ґрунтовою дорогою в бік заплави р. Стара Ворскла, із заходу — залишками споруд колишньої колгоспної ферми. На момент проведення розвідок досліджувана територія була задернована та використовувалась для випасу великої рогатої худоби. У літню пору 2024 р. вдалося здійснити її поверхневий огляд та закласти 10 шурфів (рис. 5: 1). В ході робіт культурного шару на цій місцевості не виявлено. У шурфах фіксувалась одноманітна стратиграфічна ситуація: тонкий пласт дерену (до 0,1 м), чорноземний шар (до 0,5 м), передматериковий суглинок (до 0,6 м) та материк (нижче 0,6 м). До речі, за 200 м на північ від цієї території експедицією на чолі з О. Ромашко у 2016 р. також не виявлено культурних нашарувань (рис. 5).

Незначні за обсягами роботи було проведено й у межах уже згаданого поселення в уроч. Барвінкова Гора. Тут закладено невеликий розкоп площею 4 × 4 м (рис. 7: 2). Метою робіт було вивчення ділянки, частково порушеної господарською діяльністю місцевих жителів с. Більськ у 1980—1990-х рр.

Під час досліджень виявлено значну кількість предметів матеріальної культури. Керамічний комплекс представлений фрагментами вінець, стінок та денець ліпленого посуду, датованого VI—IV ст. до н. е. Окремо слід відзначити уламок денця горщика з відбитком тканини. Також було виявлено 2 фрагменти кераміки, які відносяться до пізнього бронзового віку.

Один уламок стінки прикрашений накольчастим орнаментом, нанесеним трубочкою, інший має так звані «бантики», або ж подвійні пальцеві защипи. Дані візерунки характерні для бондарихинської культури. Окрім цього, було виявлено глиняну кульку діаметром близько 2,5 см. Точне призначення її наразі невідоме.

Металеві знахідки представлені двома фрагментованими бронзовими вістрями стріл. Одне з них, трилопатеве, попередньо датоване V—IV ст. до н. е. Інше не підлягає визначенню. Також виявлено фрагмент залізної шпильки з головкою булавоподібної форми, утвореної трьома бронзовими овальновидовженими пластинками, розташованими по колу. Трапилися кістки тварин, з них до колекції взято фрагмент, на якому зафіксовано сліди механічної обробки. Також до інвентарного опису було включено шматок зернотерки.

У 2024 р. за 2,5 км на північний схід від Східного укріплення було досліджене маловідоме в науці поселення на правому березі р. Ворскла. Побіжні дані про нього є у звіті Юрія Буйнова за 1973 р. [1] Дослідник у свій час дав назву поселенню — Ворсклинське (Буйнов 1973). У 2024 р. велася активна робота щодо локалізації цієї пам'ятки в заплаві Ворскли (рис. 2: 8). Складнощі в визначенні розташування поселення пов'язані, у першу чергу, з нечіткими прив'язками на місцевості першовідкривачем. В ході пошуку території пам'ятки проводилося шурфування. Виключно завдяки цьому і вдалося виявити поселення. Всього було закладено 6 шурфів (рис. 5: 2). У них зафіксовано наступну стратиграфію: 0—0,05 м — задернований шар; 0,05—0,3 м — пласт темно-сірого лісового піску, 0,3—0,4 м — передматериковий супісок; 0,4 м і нижче — піщаний материк. Серед знахідок слід відзначити дрібні фрагменти ліпленої кераміки, які, аналізуючи характер орнаменту, структуру тіста та профіль вінець, можна датувати пізнім бронзовим віком. Ймовірно, дані знахідки належать представникам лебедівської культури [2]. Подібний археологічний матеріал походить із досліджень поселення Старий Кар'єр у 2022—2024 рр. (Шапорда, Буйнов, Пеляшенко 2024). Межі поселень потребують істотного уточнення під час проведення подальших археологічних розвідок.

У 2024 р. оглянуто мисоподібний виступ, що зі сходу впритул підходить до Східного укріплення. Під час розвідок навесні зафіксовано 2 курганоподібні підвищення на краю мису, вони чітко фіксуються на матеріалах LIDAR-зйомки (рис. 8: 1). У цілому на цій території (далі по схилу й обабіч ґрунтової лісової дороги) помічені невисокі підвищення, які можливо ідентифікувати з курганами доби середньовіччя, але це твердження є дискусійним. Його підтвердження / спростування — виключно за подальшими археологічними дослідженнями.

Ще один із шурфів закладався на майданчику мисоподібного виступу з метою перевірки наявності на цій території культурних нашарувань (рис. 6: 1). Ця ділянка викликала зацікавленість після проведення LIDAR-досліджень у межах та окрузі Східного укріплення [3]. У шурфі не зафіксовано культурного шару. Стратиграфія наступна: 0—0,1 м — задернований шар; 0,1—0,25 м — темно-сірий ґрунт; 0,25—0,3 м — передматериковий суглинок; 0,3 м — глинистий материк. Знахідки та об'єкти археології в шурфі відсутні. Даний майданчик планується дослідити більш масштабно в ході подальших археологічних робіт.

Підсумки робіт 2024 р. Дискусії, обговорення. За результатами масштабних досліджень вдалося скласти карту пам'яток даного сектору Більського городища (рис. 2). До нього попередньо включено 18 пам'яток (8 — близька округа (рис. 2: 1—8), 10 — далека (рис. 2: 9—18)), окрім, власне, Східного укріплення, яке є центральним об'єктом на цій місцевості. До цього сектора ми відносимо й поселення Ворсклинське, локалізацію якого вдалося підтвердити у 2024 р. При визначенні кордону (межі) сектору умовним рубежем на сході могла б бути стариця Ворскли. Хоча, на її лівому березі, а також дещо подалі (на лівому березі сучасної річки Ворскла, колишньої притоки Рубіжної) локалізовано пам'ятки, які слід враховувати в контексті вивчення масштабного Більського археологічного комплексу. Мова йде не лише про вже згадувані стоянки в уроч. Матюшине, Котельва V, а й широко відоме в науці поселення Рубіжне (ред. Супруненко 2018, с. 198—203). Це є важливим в контексті відкриття в останні роки кількох багатошарових селищ на теренах сучасного лівого берега Ворскли в межах Котелевської селищної ради Полтавської обл. (Шапорда, Буйнов, Пеляшенко 2024) та планів щодо проведення масштабних розвідок на цій місцевості в найближчому майбутньому. Цікавою є й знахідка казана на лівому березі р. Стара Ворскла (Шрамко, Шрамко 2023). Цей артефакт, як уже вказано в опублікованих матеріалах, може вказувати на місце знаходження переправи скіфських часів (рис. 7: 3). Але ця тема потребує подальших досліджень та проведення масштабних розвідок.

Загалом у розглянутому секторі в 2024 р. було закладено 18 шурфів, проведено масштабні

1. Дякуємо Станіславу Заднікову за допомогу в наданні інформації.

2. Визначення Олега Шапорди та Юрія Буйнова, яким автор вдячний за консультацію.

3. Роботи проводились і на інших пам'ятках — складових Більського археологічного комплексу. Результати досліджень частково опубліковано (напр.: Коротя 2024). Керівник проєкту — Олексій Коротя, заступник директора з науково-екскурсійної діяльності ІКЗ «Більськ».

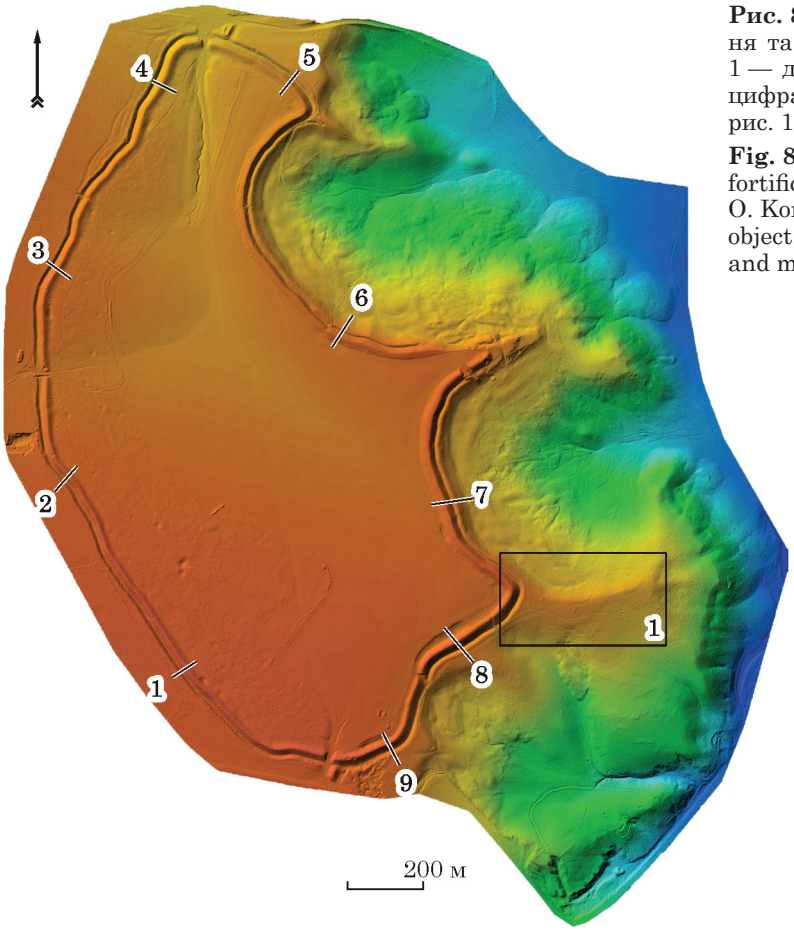

Рис. 8. LIDAR-зйомка Східного укріплення та його східної периферії (за О. Коротя): 1 — ділянка з курганоподібними насипами; цифрами позначено профілі валу й рову (див. рис. 12)

Fig. 8. Lidar survey of the Eastern (Shidne) fortification and its eastern outskirts (by O. Korotia): 1 — area with barrow-shaped object; numbers mark the profiles of the rampart and moat (see fig. 12)

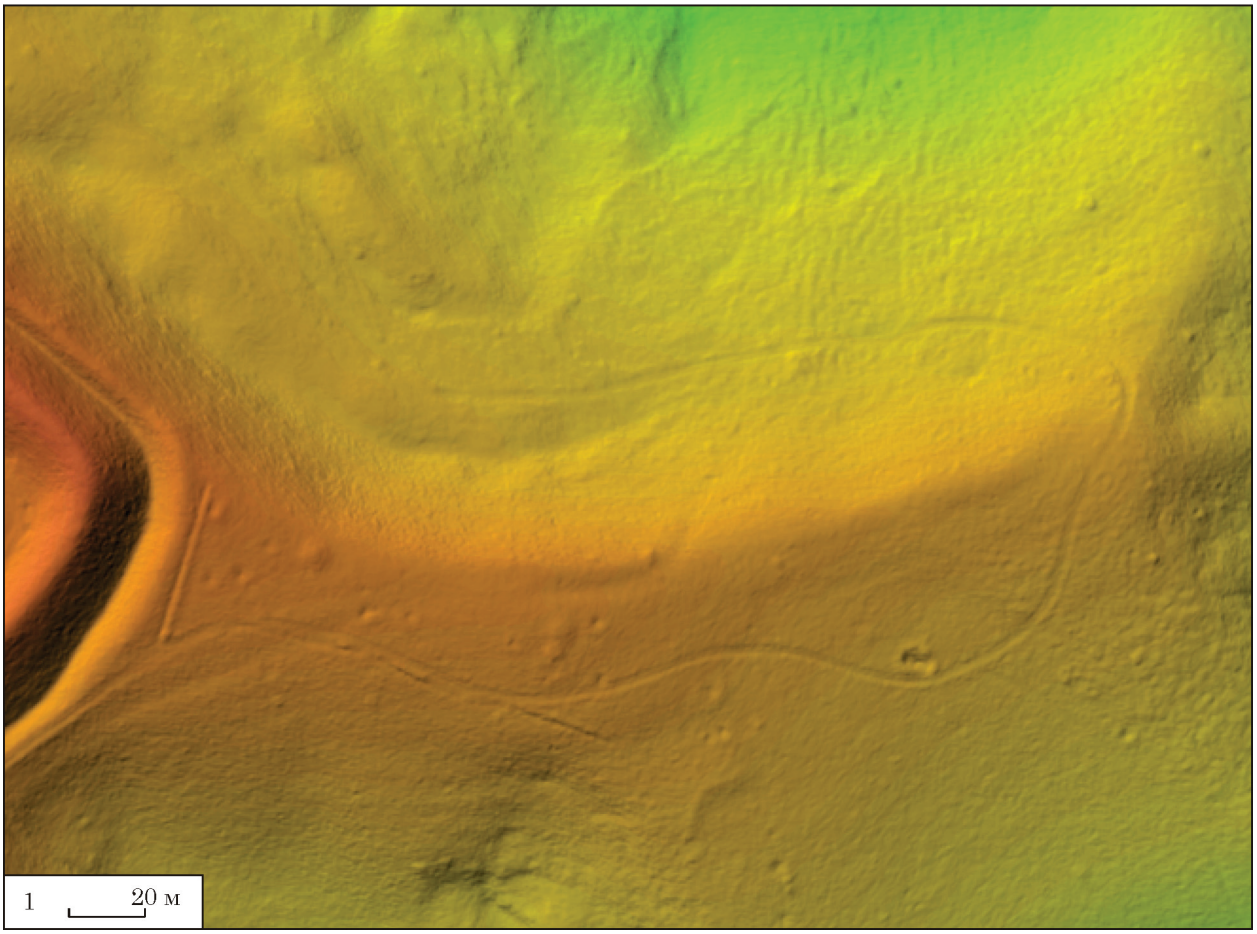
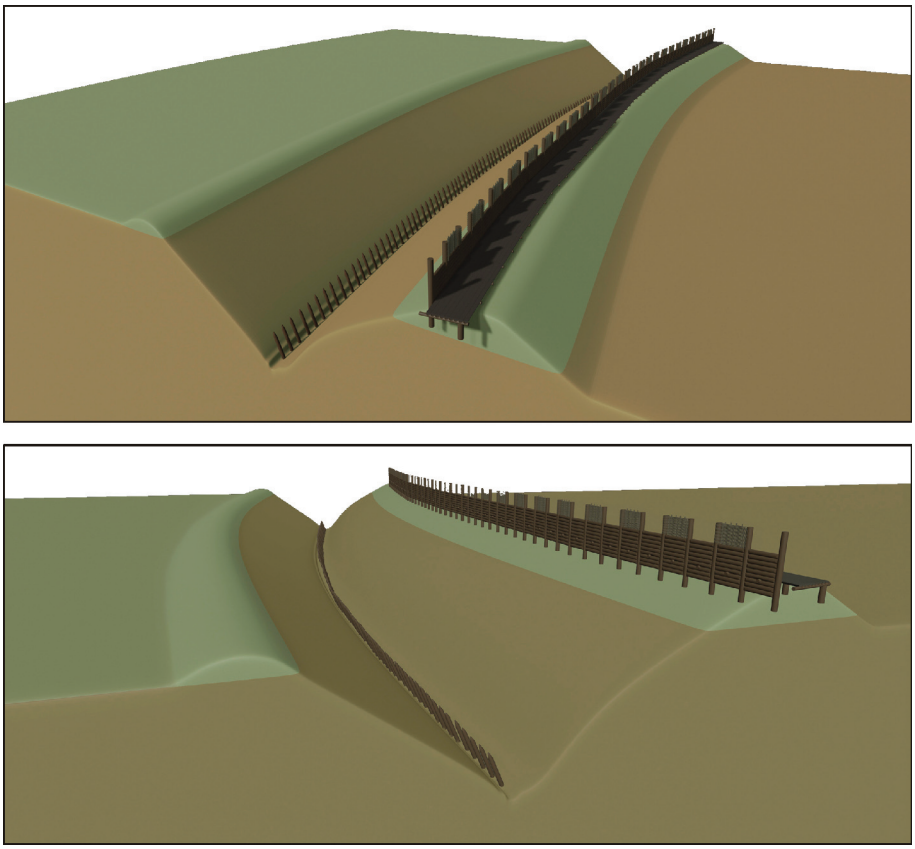

Рис. 9. Графічна реконструкція оборонних споруд Східного укріплення (за В. Шрамком)

Fig. 9. Graphic reconstruction of the defense structures of the Eastern (Shidne) fortification (by V. Shramko)

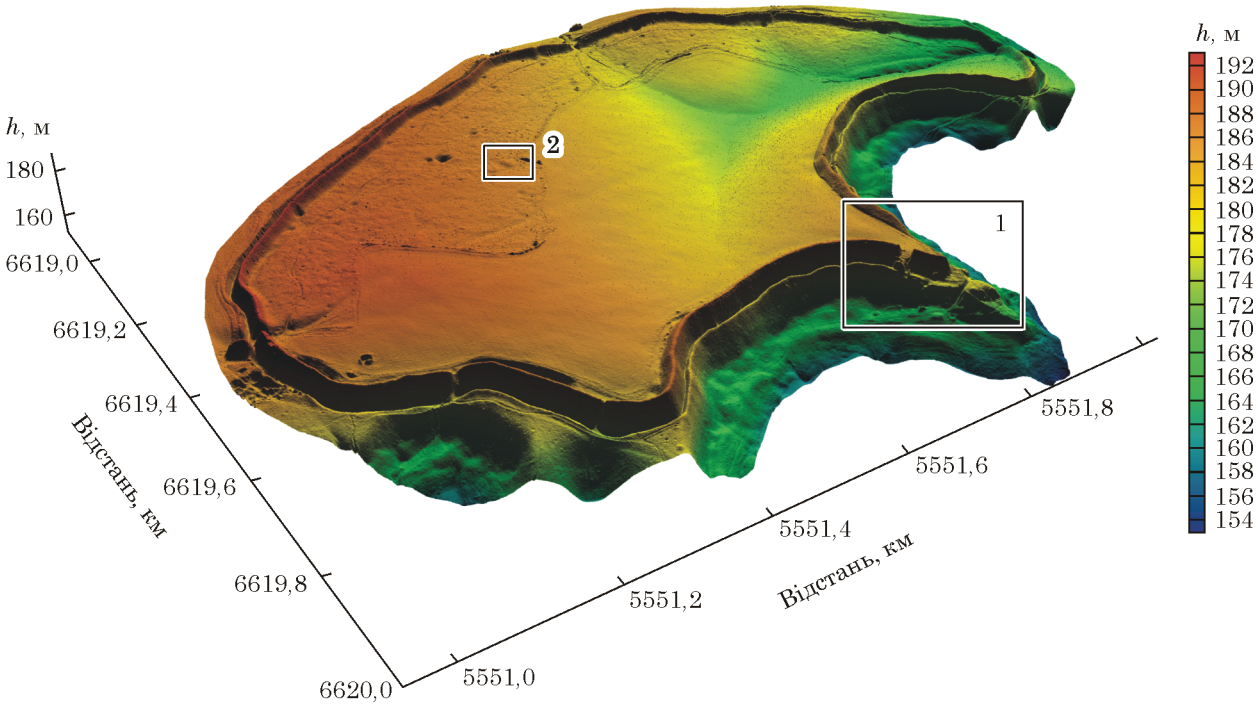

Рис. 10. Геопросторова модель Східного укріплення: 1 — ділянка зруйнованого валу; 2 — виявлене підвищення

Fig. 10. Geospatial model of the Eastern (Shidne) fortification: 1 — the area of the destroyed rampart; 2 — fixed elevation

розвідувальні роботи в межах Східного укріплення [4]. Дослідженнями на території уроч. Барвінкова Гора встановлено цікаві деталі щодо минулого даної території. По-перше, це виявлення нашарувань доби пізньої бронзи, які дають змогу розширити культурно-хронологічні рамки даної пам'ятки. Також привертає увагу невеликий

4. Дослідження п. н. с. Історико-культурного заповідника «Більськ» Станіслава Заднікова.

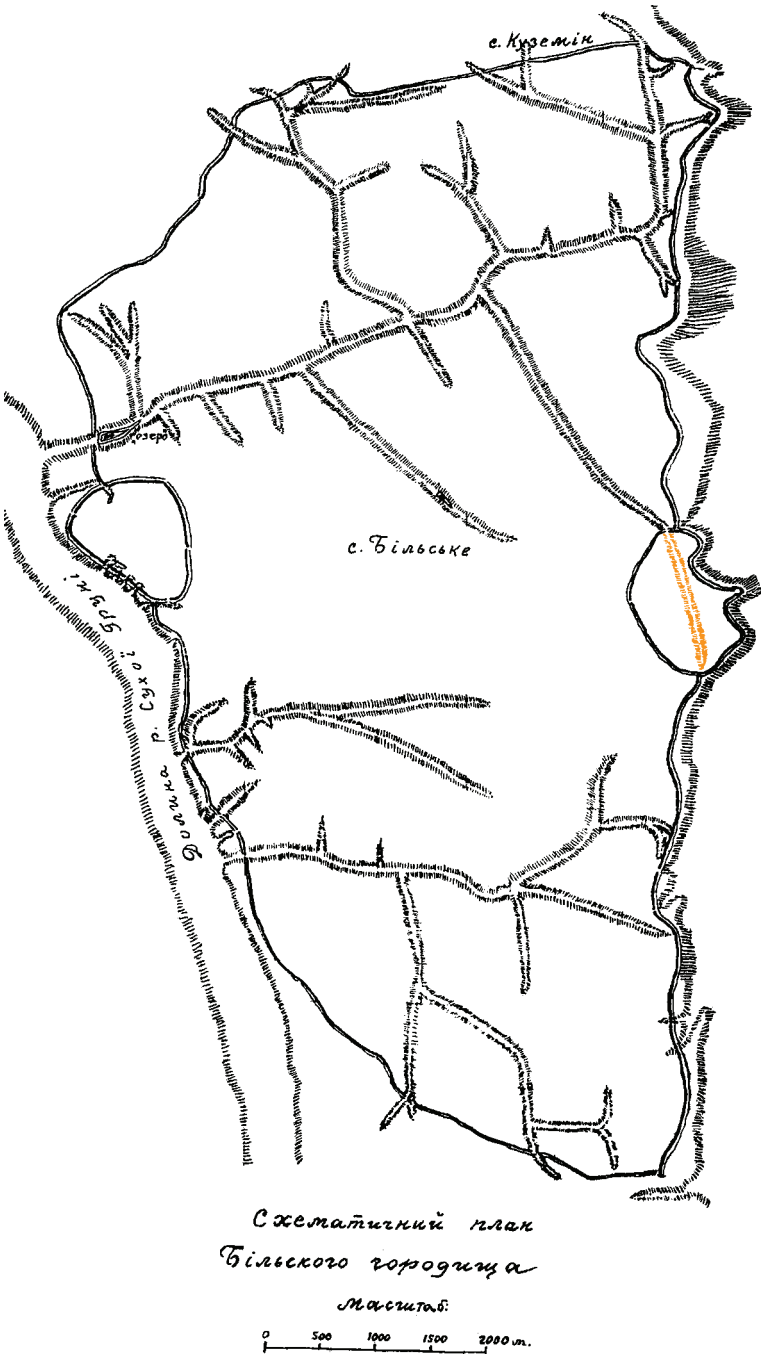

Рис. 11. План Східного укріплення з позначенням верхів'я яру (за М. Фуксом та О. Потаповим)

Fig. 11. Plan of the Eastern (Shidne) fortification with the upper part of the ravine marked (by M. Fuchs and O. Potapov)

фрагмент шпильки, аналогії якій наразі невідомі на території та в окрузі Більського городища. Робота з даним артефактом триває.

Повертаючись до даних проведеної LIDAR-зйомки, зупинимося на декількох моментах. За результатами досліджень можливо уточнити площу Східного укріплення Більського городища (рис. 8). За нашими підрахунками [5] вона сягає 66,29 га (внутрішня територія), а з урахуванням оборонних споруд (по зовнішньому краю рову) — 80,54 га. Це істотно доповнює дані, вказані дослідниками Більського городища (ред. Супруненко 1996; Шрамко Б. 2016; Шрамко, Корост, Задніков 2018; Задніков, Шрамко 2022). Цікаво проаналізувати матеріали LIDAR-зйомки на предмет фіксації на теренах Східного укріплення зольників. Про їх наявність на цій пам'ятці свідчили дослідники на початку XX ст. Зокрема, Василь Городцов зазначав про один зольник в південно-західній частині укріплення (Городцов 1911, с. 127). Микола Фукс та Олексій Потапов дещо пізніше також наводили дані про попелища (без інформації щодо їх кількості та прив'язки чи локалізації) на території пам'ятки (Мироненко, Супруненко 2021, с. 233). Зазначимо, що в подальшому дослідниками, попри масштабні роботи в межах укріплення, зольники не відзначалися (Шрамко, Корост, Задніков 2018). Складно виділити ці об'єкти й при аналізі матеріалів LIDAR-зйомки. Звертає на себе увагу лише підвищення, відзначене на рис. 10 (пункт 2). У цілому ж відзначимо, перспективність та необхідність проведення археологічних досліджень у західній (залісненій) частині пам'ятки.

Не менш цікаво проаналізувати дані щодо додаткових оборонних насипів у системі фортифікацій навколо Східного укріплення. Ці додаткові вали неодноразово відзначались науковцями в першій половині XX ст. (таблиця). Ця ж лінія фіксувалася Борисом Шрамком (Шрамко 1973) та сучасними дослідниками [6] (Коротя, Осадчий 2008, с. 30—31; Шрамко, Корост, Задніков 2018, с. 92). Зокрема, Олексій Коротя та Євген Осадчий ці насипи ззовні рову ідентифікували з бермою (Коротя, Осадчий 2008, с. 30—31). Це твердження уже було детально проаналізовано науковцями (Гавриш 2016, с. 182; Шрамко, Корост, Задніков 2018, с. 92; Задніков, Шрамко 2022, с. 219—220). Зафіксовано дану лінію насипів і в ході досліджень 2019 року, коли експедиція ХНУ імені В. Н. Каразіна під керівництвом Станіслава Заднікова здійснила поперечний

5. Обчислення Олексія Короті, якому автор висловлює свою вдячність.

6. В контексті вказаного, звернемо увагу на те, що Микола Фукс та Олексій Потапов відзначали «глясіс» в системі «огорожі» Східного укріплення, а саме на схилі до Ворскли.

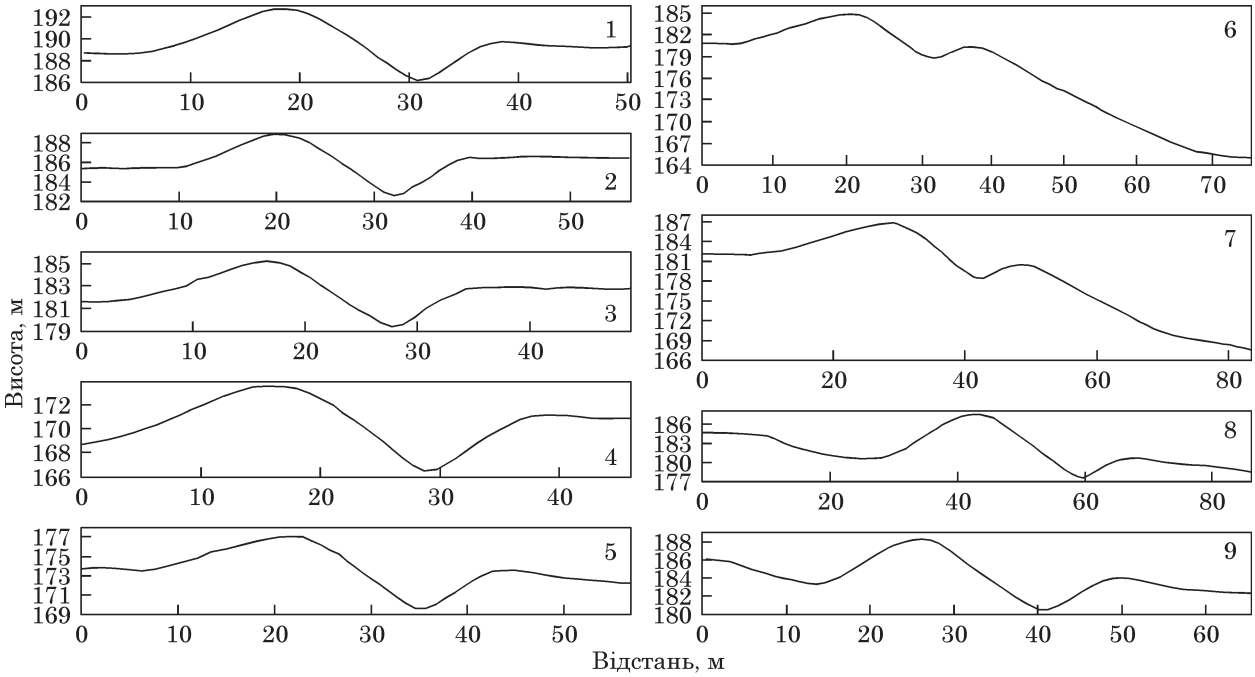

Рис. 12. Профілі валу та рову Східного укріплення (за О. Коротею; див. рис. 8)
Fig. 12. Cross-section of the rampart and moat of the Eastern (Shidne) fortification (after O. Korotia; see fig. 8)

Деякі аспекти археологічного дослідження оборонних споруд Східного укріплення Більського городища в першій половині XX ст.

Some aspects of the archaeological research of defense structures of the Eastern (Shidne) fortification of the Bilsk hillfort in the first half of the 20th century

Підсумок (здобуток)	Дослідник, рік	Посилання
Зафіксовано другий вал зі східної сторони укріплення (1/2 — 2 аршини висоти)	В. Ляскоронський, 1904	Ляскоронський 1907, с. 177
Відзначено 2-й захисний вал навколо укріплення	Л. Падалка, 1905	Падалка 1905, с. 195
Фіксація додаткового валу із зовнішньої сторони рову фактично по всій окружності укріплення	В. Городцов, 1906	Городцов 1911, с. 93, 127
Відзначено глясіс перед ровом (зі сторони Ворскли)	М. Фукс, О. Потапов, 1927	Мироненко, Супруненко 2021, с. 229

переріз фортифікацій укріплення (Шрамко, Задніков, Кушнір 2020). Це відображено й на реконструкції оборонних зведень, укладеній за підсумками робіт (рис. 9; Задніков, Шрамко 2022, с. 214, рис. 17). На думку дослідників, яку автор даної публікації цілком поділяє, згадана додаткова лінія утворилася в ході ремонту (підчистки) рову (Задніков, Шрамко 2022, с. 219—220). Аналізуючи матеріали LIDAR-зйомки 2024 р., можна відзначити, що додатковий насип із зовнішньої сторони рову фіксується фактично по всій окружності Східного укріплення Більського городища (детальніше: рис. 12).

Цікаво проаналізувати на матеріалах, отриманих за результатами LIDAR-зйомки 2024 р., ділянку східного в'їзду до укріплення. Його існування за скіфських часів, у період функціонування пам'ятки, є дискусійним питанням (Шрамко, Корост, Задников 2018, с. 80—83, 93—94; Задніков, Шрамко 2022). Ще Микола Фукс відзначив руйнування фортифікацій у цьому місці (Мироненко, Супруненко 2021, с. 229), а надалі й Б. Шрамко (Шрамко, Корост, Задников 2018, с. 80—83), П. Гавриш (2016, с. 44). Зокрема вказано, що частина (північна в цьому секторі) валу на даній місцевості знесена в ході діяльності місцевого цегляного заводу. Це можна помітити й у матеріалах, укладених за результатами LIDAR-зйомки (рис. 10: 1). Чітко фіксується ділянка фортифікацій, досліджена під знос у розкопі XX (рис. 1: 20). Попередньо можемо сказати, що система оборони в цьому місці була суцільною, тобто без входів (в'їздів). На зйомці фіксується й лінія проходження рову

та його крайня східна точка. Важливо звернути увагу та проаналізувати план Східного укріплення Б. Шрамка за 1959 р. (Шрамко, Корост, Задников 2018, с. 83, рис. 5). Видається, що він є досить чітким та точно передає реальну ситуацію на місцевості. Чи був розташований дещо східніше додатково винесений вал, як це вказується на планах Василя Ляскоронського та Василя Городцова, — говорити складно (Шрамко, Корост, Задников 2018, с. 80—83).

Ще є один важливий момент, на який варто звернути увагу при аналізі результатів перших досліджень Більського городища. У 1927 р. Микола Фукс та Олексій Потапов відзначали, що біля південних «воріт» (в'їзду — *автор*) розпочинається ярок, що тягнеться до північних «воріт», а далі впадає в один із ярів р. Суха Грунь (рис. 11). Це твердження як і точність карти М. Фукса й О. Потапова — питання дискусійне. На зйомці LIDAR та картографічних матеріалах сучасних дослідників (напр.: Задніков, Шрамко 2022, с. 204, рис. 1: 1) помітно, що верхів'я яру фіксується в південно-східній частині укріплення, однак аж ніяк не в крайній південній точці. Внаслідок проведення сільськогосподарських робіт та заорювання території об'єкт стає все менш помітним на поверхні. Тож цікавим виглядає нанесення розкопів Бориса Шрамка на сучасні плани. Це дасть змогу з'ясувати додаткову інформацію про місцевість у скіфські часи. Але можуть бути неточності та похибки, оскільки плани відомим харківським дослідником готувалися без конкретних прив'язок.

Надалі цілком обґрунтованими видаються розвідки на захід та південний захід від Східного укріплення. Принаймні в опублікованих матеріалах Б. Шрамка зустрічаємо інформацію про наявність тут поселення (Шрамко 1985, с. 21). Хоча зовсім поряд експедиція ДНУ ім. Олеся Гончара (очільник — О. Ромашко) проводила шурфування, а культурних нашарувань не було виявлено (рис. 6).

Важливо обстежити й територію на північ від Східного укріплення, де, безумовно, існує можливість відкрити нові поселення. На це вказує той факт, що у відносній близькості від цих місць походять важливі для археологічної науки знахідки (Гречко, Берест, Корост 2018, с. 8—10).

Слід зазначити, що на північ від Східного укріплення жодного разу не проводилися дослідження оборонних споруд (мається на увазі переріз), окрім згаданих уже робіт І. Шрамко в 1987—1988 рр. Тому це є важливим завданням на подальші роки. Роботи можна провести в місцях численних руйнувань лінії оборонних споруд Великого укріплення, спричинених природними, антропогенними та техногенними (друга світова війна) факторами (Шапорда та ін. 2020, с. 240, 246, 249).

На нашу думку, перспективними є й ділянки, що локалізуються неподалік Східного укріплення, у найближчій східній окрузі — поодинокі мисоподібні підвищення (рис. 8). Проведення хоча б незначних за площами досліджень на них — справа найближчого майбутнього. У межах самого ж Східного укріплення необхідним виглядає проведення магнітометричних досліджень, що, зрештою дозволить зафіксувати розкопи 1950—1990-х рр. експедиції Харківського державного університету під керівництвом Б. Шрамка.

ЛІТЕРАТУРА

Берест, Ю. О., Гречко, Д. С., Корост, І. І. 2018. До проблеми збереження північної частини Більського археологічного комплексу. В: Корост, І. І. (ред.). *Старожитності Лівобережжя Дніпра*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 8-13.

Бондар, К. М., Цюпа, І. В., Карасьов, О. О. 2019. Високоточна геомагнітна зйомка на пам'ятках в околиці Більського городища у 2018 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2018*, с. 19-28.

Буйнов, Ю. В. 1973. *Опис знахідок з розкопок сел. Коротич I та Коротич II у Харківському районі Харківської області, біля с. Катеринівка та Петрівка Петропавлівського району Дніпропетровської області, с. Ворсклинське Охтирського району Сумської області*. Фонд паперових документів, фотоматеріалів і цифрових даних Музею археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, ф. 1, оп. 4, спр. 1.

Гавриш, П. Я. 2016. *Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи*. Полтава: АСМІ.

Городцов, В. А. 1911. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде, Полтавской губернии, в 1906 году. В: Уварова, П. С. (ред.). *Труды четырнадцатого археологического съезда в Чернигове 1909*. III. Москва: Г. Лисснер и Д. Собко, с. 93-161.

Гречко, Д. С., Демчук, Ж., Крютченко, О. О., Ржевуська, С. С. 2019. Дослідження поселення та ґрунтового могильника в ур. Барвінкова гора у 2018 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2018*, с. 27-34.

Гречко, Д. С., Крютченко, О. О., Ржевуська, С. С., Каряка, О. В. 2020. Дослідження в ур. Барвінкова гора у 2019 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2019*, с. 59-74.

Гречко Д. С., Крютченко О. О., Ржевуська, С. С., Фрунт, О. С. 2021. Дослідження в ур. Барвінкова гора в 2020 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2020*, с. 60-66.

Гречко, Д. С., Крютченко, О. О., Фрунт, О. С. 2023. Дослідження в ур. Барвінкова гора в 2021 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2021—2022*, с. 147-157.

Грицюк, В. М. 2004. Система обороних позицій і в'їздів Східного та Західного укріплень Більського городища. В: Черненко, Е. В., Ролле, Р., Скорый, С. А., Махортых, С. В., Херц, В., Белозер, В. П. *Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2003 г.* Київ: ІА НАН України, DFG, с. 86-97.

Задніков, С. А. 2018. Археологічні розвідки та розкопки на Більському городищі в 2017 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2017*, с. 170-187.

Задніков, С. А. 2023. Дослідження Східного укріплення Більського городища скіфською експедицією Каразінського університету в 2021 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2021—2022*, с. 21-32.

Задніков, С. А., Приймак, В. В., Гопкало, О. В. 2016. Археологічні розвідки на території Більського

городища в 2015 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2015*, с. 137-148.

Задников, С. А., Шрамко, И. Б. 2017. Археологические разведки на Бельском городище в 2016 г. *Археологічні дослідження Більського городища — 2016*, с. 245-264.

Задніков, С. А., Шрамко, І. Б. 2022. До питання про архітектуру захисних споруд Східного укріплення Більського городища. *Археологія і давня історія України*, 1 (42), с. 203-233.

Корост, І. І. (ред.). 2018. *Археологічні дослідження Більського городища — 2017*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК.

Корост, І. І. 2024. Моніторинг стану збереження пам'яток археології національного значення — складових Історико-культурного заповідника «Більськ». В: Скорий, С. А., Тупик, С. В. (ред.). *Путивльські читання. Матеріали ІІІ Всеукраїнської археологічної конференції. До 80-річчя відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України*. Київ: ІА НАН України, с. 140-146.

Корост, І., Пшинка, М. 2024. *Перлина Котелевського краю*. Харків: Майдан.

Коротя, О. В. 2024. Дослідження Куземинського укріплення Більського городища за допомогою LIDAR. *Консенсус*, 3, с. 7-17.

Коротя, О. В., Осадчий, Є. М. 2008. Городище раннього залізного віку в урочищі Барвінкова гора у Більську. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1—2 (23—24), с. 30-33.

Ляскоронский, В. Г. 1907. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы. В: Уварова, П. С. (ред.). *Труды XIII археологического съезда*. 1. Москва, с. 158-210.

Мироненко, К. М., Супруненко, О. Б. 2021. До публікації звіту про розвідку на Більському городищі 1927 р. М. К. Фукса. *Археологічні дослідження Більського городища — 2020*, с. 223-251.

Падалка, Л. В. 1905. О древних городках, городищах и насыпанных валах на территории нынешней Полтавской губ. *Труды Ученой Архивной комиссии*, 1, с. 155-225.

Приймак, В. В. 2017. Пам'ятки третьої чверті І тис. н. е. Більського мікрорегіону (до створення культурно-хронологічної колонки старожитностей). *Археологічні дослідження Більського городища — 2016*, с. 276-285.

Приймак, В. В. 2024. Поселення Рябівка-3 (розкопки А. М. Обломського та Р. В. Терпиловського) та проблеми вивчення Більського мікрорегіону ІІІ ст. до н. е. — першої чверті І тис. н. е. *Феномен Більського городища — 2024*, с. 295-319.

Приймак, В. В., Коротя, О. В., Овчаренко, М. І., Осадчий, Є. М., Сидоренко, О. В., Шапорда, О. М., Штанько, А. І., Шевченко, Р. О., Шерстюк, В. В. 2014. Розвідки в окрузі Більського городища. *Феномен Більського городища — 2014*, с. 108-111.

Приймак, В. В., Овчаренко, М. І., Цьомкало, Л. А., Шапорда, О. М., Штанько, А. І. 2015. Археологічні розвідки 2014 року в південно-східному секторі Більського городища та найближчій окрузі пам'ятки. *Археологічні дослідження Більського городища — 2014*, с. 96-106.

Приймак, В. В., Осадчий, Є. М., Коротя, О. В. 2008. *Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Сумської і Полтавської областей (2007 р.)*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2007.

Пуголовок, Ю. О. 2022. Вістря стріли доби середньовіччя з Більського городища. *Феномен Більського городища — 2022*, с. 215-217.

Ромашко, О. В. 2017. Розвідки на території Полтавської області у межах Великого укріплення Більського городища в 2016 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2016*, с. 238-244.

Семененко, С. А., Шапорда, О. М., Коротя, О. В., Приймак, В. В. 2023. Нові дані про черняхівські поселення Більського городища та прилеглих територій. *Археологічні дослідження Більського городища — 2021—2022*, с. 222-234.

Супруненко, О. Б. (ред.). 1996. *Наукова концепція державного археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу»*. Полтава: Археологія.

Супруненко, О. Б. (ред.). 2018. *Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Котелевський район*. Полтава: АСМІ.

Супруненко, О. Б., Скорий, С. А., Гавриленко, І. М., Корост, І. І. 2015. Розвідки на території та в окрузі Більського городища. *Археологічні дослідження Більського городища — 2014*, с. 68-95.

Шапорда, О. М. 2017. Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 році. *Археологічні дослідження Більського городища — 2016*, с. 179-237.

Шапорда, О. М. 2021. Дослідження Більського археологічного комплексу в 2020 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2020*, с. 77-110.

Шапорда, О. М., Буйнов, Ю. В., Пеляшенко, К. Ю. 2024. Археологічні дослідження поселень фіналу доби бронзи — раннього заліза на лівому березі середньої течії Ворскли у 2023 році. *Консенсус*, 2, с. 7-49.

Шапорда, О. М., Дорошенко, О. В., Семененко, А. О., Штанько, А. І. 2020. Обстеження оборонних споруд Великого укріплення Більського городища. *Феномен Більського городища — 2020*, с. 237-253.

Шапорда, О. М., Корост, І. І. 2023. Дослідження на території Більського археологічного комплексу у 2021—2022 рр. *Археологічні дослідження Більського городища — 2021—2022*, с. 182-213.

Шапорда, О. М., Корост, І. І., Овчаренко, М. І., Штанько, А. І. 2020. Розвідки на території та в окрузі Більського археологічного комплексу в 2019 році. *Археологічні дослідження Більського городища — 2019*, с. 128-185.

Шапорда, О. М., Штанько, А. І., Овчаренко, М. І. 2019. Розвідки на території Більського археологічного комплексу в 2018 році. *Археологічні дослідження Більського городища — 2018*, с. 142-151.

Шафонский, А. Ф. 1851. *Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя Россия, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное Действительным статским советником и Кавалером Афанисием Шафонским, с четырьмя географическими картами, в Чернигове, 1786 года*. Киев: Судиенко М. И.

Шрамко, Б. А. 1971. *Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1970 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1971/46.

Шрамко, Б. А. 1973. Восточное укрепление Бельского городища. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифские древности*. Киев: Наукова думка, с. 82-112.

Шрамко, Б. А. 1985. *Отчет об археологических исследованиях Скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1984 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1984/110.

Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, Б. А. 2016. Перелік пам'яток археології території та найближчих околиць Більського городища (1994). В: Корост, І. І. (ред.). *Більське городище*

в наукових працях Б. А. Шрамка. Котельва; Харків: Майдан, с. 466-467.

Шрамко, И. Б. 2016. Б. А. Шрамко — исследователь Бельского городища. В: Корост, І. І. (ред.). *Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка*. Котельва; Харків: Майдан, с. 14-24.

Шрамко, И. Б., Корост, И. И., Задников, С. А. 2018. Оборонительная система Восточного укрепления Бельского городища. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 77-100.

Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2014. Дослідження Більського городища у 2013 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2013*, с. 5-64.

Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2019. Археологічні дослідження в окрузі Більського городища в 2018 році. *Археологічні дослідження Більського городища — 2018*, с. 99-132.

Шрамко, І. Б., Задніков, С. А., Кушнір, А. С. 2020. Дослідження ділянки валу на західному в'їзді до Східного укріплення (розкоп 37). *Археологічні дослідження Більського городища — 2019*, с. 95-110.

Шрамко, І. Б., Шрамко, Б. А. 1991. Оборонні споруди Великого Більського городища. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Пам'ятки археології Полтавщини*. Полтава, с. 44-49.

Шрамко, І. Б., Шрамко, В. С. 2023. Рідкісний артефакт серед нових поповнень фондів ІКЗ «Більськ». *Археологічні дослідження Більського городища — 2021—2022*, с. 214-221.

REFERENCES

Berest, Yu. O., Grechko, D. S., Korost, I. I. 2018. Do problemy zberezhennia pivnichnoi chastyny Bilskoho arkheolohichnoho kompleksu. In: Korost, I. I. (ed.). *Starozhytnosti Livoberezhzhia Dnipra*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, s. 8-13.

Bondar, K. M., Tsiupa, I. V., Karasov, O. O. 2019. Vysokotochna heomahnitna ziomka na pam'iatkakh v okolytsi Bilskoho horodyshcha u 2018 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2018*, s. 19-28.

Buinov, Yu. V. 1973. *Opys znakhidok z rozkopok sel. Korotych I ta Korotych II u Kharkivskomu raioni Kharkivskoi oblasti, bilia s. Katerynivka ta Petrivka Petropavlivskoho raionu Dnipropetrovskoi oblasti, s. Vorsklynske Okhtyrskoho raionu Sumskoi oblasti*. Fond paperovykh dokumentiv, fotomaterialiv i tsyfrovykh danykh Muzeiu arkheolohii Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina, f. 1, op. 4, spr. 1.

Havrysh, P. Ya. 2016. *Bilske horodyshche (misto Helon): realii i mify*. Poltava: ASMI.

Gorodtsov, V. A. 1911. Dnevnik arkheologicheskikh issledovanii v Zenkovskom uezde, Poltavskoi gubernii, v 1906 godu. In: Uvarova, P. S. (ed.). *Trudy chetyrnadtsatogo arkheologicheskogo sieezda v Chernigove 1909*. III. Moskva: G. Lissner i D. Sobko, s. 93-161.

Grechko, D. S., Demchuk, Zh., Kriutchenko, O. O., Rzhevuska, S. S. 2019. Doslidzhennia poselennia ta gruntovoho mohylnyka v ur. Barvinkova hora u 2018 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2018*, s. 27-34.

Grechko, D. S., Kriutchenko, O. O., Rzhevuska, S. S., Kariaka, O. V. 2020. Doslidzhennia v ur. Barvinkova hora u 2019 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2019*, s. 59-74.

Grechko D. S., Kriutchenko O. O., Rzhevuska, S. S., Frunt, O. S. 2021. Doslidzhennia v ur. Barvinkova hora v 2020 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2020*, s. 60-66.

Grechko, D. S., Kriutchenko, O. O., Frunt, O. S. 2023. Doslidzhennia v ur. Barvinkova hora v 2021 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2021—2022*, s. 147-157.

Grytsiuk, V. M. 2004. Systema oboronykh pozytsii i v'izdiv Skhidnoho ta Zakhidnoho ukriplen Bilskoho horodyshcha. In: Chernenko, E. V., Rolle, R., Skoryi, S. A., Makhortykh, S. V., Kherts, V., Belozer, V. P. *Issledovaniia sovmestnoi Ukrainsko-Nemetskoi arkheologicheskoi ekspeditsii v 2003 g*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, DFG, s. 86-97.

Zadnikov, S. A. 2018. Arkheolohichni rozvidky ta rozkopky na bilskomu horodyshchi v 2017 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2017*, s. 170-187.

Zadnikov, S. A. 2023. Doslidzhennia Skhidnoho ukriplennia Bilskoho horodyshcha skifskoiu ekspedytsiieiu Karazinskoho universytetu v 2021 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2021—2022*, s. 21-32.

Zadnikov, S. A., Pryimak, V. V., Hopkalo, O. V. 2016. Arkheolohichni rozvidky na terytorii Bilskoho horodyshcha v 2015 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2015*, s. 137-148.

Zadnikov, S. A., Shramko, I. B. 2017. Arkheologicheskie razvedki na Belskom gorodishche v 2016 g. *Arkheologichni doslidzhennia Bilskogo gorodishcha — 2016*, s. 245-264.

Zadnikov, S. A., Shramko, I. B. 2022. Do pytannia pro arkhitekturu zakhysnykh sporud Skhidnoho ukriplennia Bilskoho horodyshcha. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (42), s. 203-233.

Korost, I. I. (ed.). 2018. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2017*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK.

Korost, I. I. 2024. Monitorynh stanu zberezhennia pam'iatok arkheolohii natsionalnoho znachennia — skladovykh Istoryko-kulturnoho zapovidnyka «Bilsk». In: Skoryi, S. A., Tupyk, S. V. (eds.). *Putyvlski chytannia. Materialy III Vseukrainskoi arkheolohichnoi konferentsii. Do 80-richchia viddilu arkheolohii rannoho zaliznoho viku Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 140-146.

Korost, I., Pshynka, M. 2024. *Perlyna Kotelevskoho kraiu*. Kharkiv: Maidan.

Korotia, O. V. 2024. Doslidzhennia Kuzemynskoho ukriplennia Bilskoho horodyshcha za dopomohoiu LIDAR. *Konsensus*, 3, s. 7-17.

Korotia, O. V., Osadchyi, Ye. M. 2008. Horodyshche rannoho zaliznoho viku v urochyshchi Barvinkova hora u Bilsku. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1—2 (23—24), s. 30-33.

Liaskoronskii, V. G. 1907. Gorodishcha, kurgany i dlinnye (zmievye) valy po techeniiu rr. Psla i Vorskly. In: Uvarova, P. S. (ed.). *Trudy XIII arkheologicheskago sieezda*. 1. Moskva, s. 158-210.

Myronenko, K. M., Suprunenko, O. B. 2021. Do publikatsii zvitu pro rozvidku na Bilskomu horodyshchi 1927 r. M. K. Fuksa. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2020*, s. 223-251.

Padalka, L. V. 1905. O drevnikh gorodkakh, gorodishchakh i nasypannykh valakh na territorii nyneshnei Poltavskoi gub. *Trudy Uchenoi Arkhivnoi komissii*, 1, s. 155-225.

Pryimak, V. V. 2017. Pam'iatky tretoi chverti I tys. n. e. Bilskoho mikrorehionu (do stvorennia kulturno-khronolohichnoi kolonky starozhytnostei). *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2016*, s. 276-285.

Pryimak, V. V. 2024. Poselennia Riabivka-3 (rozkopky A. M. Oblomskoho ta R. V. Terpylovskoho) ta problemy vyvchennia Bilskoho mikrorehionu III st. do n. e. — pershoi chverti I tys. n. e. *Fenomen Bilskoho horodyshcha — 2024*, s. 295-319.

Pryimak, V. V., Korotia, O. V., Ovcharenko, M. I., Osadchyi, Ye. M., Sydorenko, O. V., Shaporda, O. M., Shtanko, A. I., Shevchenko, R. O., Sherstiuk, V. V. 2014. Rozvidky v okruzi Bilskoho horodyshcha. *Fenomen Bilskoho horodyshcha — 2014*, s. 108-111.

Pryimak, V. V., Osadchyi, Ye. M., Korotia, O. V. 2008. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky dlia «Zvodu pamiatok istorii ta kultury» na terytorii Sumskoi i Poltavskoi oblastei (2007 r.)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2007.

Pryimak, V. V., Ovcharenko, M. I., Tsomkalo, L. A., Shaporda, O. M., Shtanko, A. I. 2015. Arkheolohichni rozvidky 2014 roku v pivdenno-skhidnomu sektori Bilskoho horodyshcha ta naiblyzchii okruzi pam'iatky. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2014*, s. 96-106.

Puholovok, Yu. O. 2022. Vistria strily doby serednovichchia z Bilskoho horodyshcha. *Fenomen Bilskoho horodyshcha — 2022*, s. 215-217.

Romashko, O. V. 2017. Rozvidky na terytorii Poltavskoi oblasti u mezhakh Velykoho ukriplennia Bilskoho horodyshcha v 2016 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2016*, s. 238-244.

Semenenko, S. A., Shaporda, O. M., Korotia, O. V., Pryimak, V. V. 2023. Novi dani pro cherniakhivski poselennia Bilskoho horodyshcha ta prylehlykh terytorii. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2021—2022*, s. 222-234.

Suprunenko, O. B. (ed.). 1996. *Naukova kontseptsiia derzhavnoho arkheolohichnoho zapovidnyka «Bilske horodyshche skifskoho chasu»*. Poltava: Arkheolohiia.

Suprunenko, O. B. (ed.). 2018. *Zvid pam'iatok istorii ta kultury Ukrainy: Poltavska oblast. Kotelevskyi raion*. Poltava: ASMI.

Suprunenko, O. B., Skoryi, S. A., Havrylenko, I. M., Korost, I. I. 2015. Rozvidky na terytorii ta v okruzi Bilskoho horodyshcha. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2014*, s. 68-95.

Shaporda, O. M. 2017. Doslidzhennia terytorii Bilskoho arkheolohichnoho kompleksu v 2016 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2016*, s. 179-237.

Shaporda, O. M. 2021. Doslidzhennia Bilskoho arkheolohichnoho kompleksu v 2020 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2020*, s. 77-110.

Shaporda, O. M., Buinov, Yu. V., Peliashenko, K. Yu. 2024. Arkheolohichni doslidzhennia poselen finalu doby bronzy — rannoho zaliza na livomu berezi serednoi techii Vorskly u 2023 rotsi. *Konsensus*, 2, s. 7-49.

Shaporda, O. M., Doroshenko, O. V., Semenenko, A. O., Shtanko, A. I. 2020. Obstezhennia oboronnykh sporud Velykoho ukriplennia Bilskoho horodyshcha. *Fenomen Bilskoho horodyshcha — 2020*, s. 237—253.

Shaporda, O. M., Korost, I. I. 2023. Doslidzhennia na terytorii Bilskoho arkheolohichnoho kompleksu u 2021—2022 rr. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2021—2022*, s. 182-213.

Shaporda, O. M., Korost, I. I., Ovcharenko, M. I., Shtanko, A. I. 2020. Rozvidky na terytorii ta v okruzi Bilskoho arkheolohichnoho kompleksu v 2019 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2019*, s. 128-185.

Shaporda, O. M., Shtanko, A. I., Ovcharenko, M. I. 2019. Rozvidky na terytorii Bilskoho arkheolohichnoho kompleksu v 2018 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2018*, s. 142-151.

Shafonskii, A. F. 1851. *Chernigovskogo namestnichestva topograficheskoe opisanie s kratkim geograficheskim i istoricheskim opisaniem Malyia Rossiia, iz chastei koei onoe namestnichestvo sostavleno, sochinennoe Deistvitelnym statskim sovetnikom i Kavalerom Afanisiem Shafonskim, s chetyrmia geograficheskimi kartami, v Chernigove, 1786 goda*. Kiev: Sudienko M. I.

Shramko, B. A. 1971. O*tchet o rabote Skifo-slavianskoi ekspeditsii KHGU v 1970 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1971/46.

Shramko, B. A. 1973. Vostochnoe ukreplenie Belskogo gorodishcha. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifskie drevnosti*. Kiev: Naukova dumka, s. 82-112.

Shramko, B. A. 1985. *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniiakh Skifo-slavianskoi arkheologicheskoi ekspeditsii KHGU v 1984 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1984/110.

Shramko, B. A. 1987. *Belskoe gorodishche skifskoi epokhi (gorod Gelon)*. Kiev: Naukova dumka.

Shramko, B. A. 2016. Perelik pam'iatok arkheolohii terytorii ta naiblyzhchykh okolyts Bilskoho horodyshcha (1994). *Bilske horodyshche v naukovykh pratsiakh B. A. Shramka*, s. 466-467.

Shramko, I. B. 2016. B. A. Shramko — issledovatel Belskogo gorodishcha. In: Korost, I. I. (ed.). *Bilske gorodishche v naukovikh pratsiakh B. A. Shramka*. Kotelva; Kharkiv: Maidan, s. 14-24.

Shramko, I. B., Korost, I. I., Zadnikov, S. A. 2018. Oboronitelnaia sistema Vostochnogo ukrepleniia Belskogo gorodishcha. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), s. 77-100.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2014. Doslidzhennia Bilskoho horodyshcha u 2013 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2013*, s. 5-64.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2019. Arkheolohichni doslidzhennia v okruzi Bilskoho horodyshcha v 2018 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2018*, s. 99-132.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A., Kushnir, A. S. 2020. Doslidzhennia dilianky valu na zakhidnomu v'izdi do Skhidnoho ukriplennia (rozkop 37). *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2019*, s. 95-110.

Shramko, I. B., Shramko, B. A. 1991. Oboronni sporudy Velykoho Bilskoho horodyshcha. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Pam'iatky arkheolohii Poltavshchyny*. Poltava, s. 44-49.

Shramko, I. B., Shramko, V. S. 2023. Ridkisnyi artefakt sered novykh popovnen fondiv IKZ «Bilsk». *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2021—2022*, s. 214-221.

I. Korost

RESULTS OF THE LATEST RESEARCH OF THE EASTERN SECTOR OF THE BILSK ARCHAEOLOGICAL COMPLEX

The generalized data on archaeological sites (mainly of the Bronze and Scythian Ages) in the outskirts of the important complex site of the Bilsk hillfort — the Eastern (Shidne) fortification are presented in the paper. The role and status of the fortification within the sector chosen for the study are determined. A map with archaeological sites around the Eastern (Shidne) fortification was made. The data from the 2013—2024 research was analyzed in particular detail. Cartographic materials with summarized data on archaeological research (test pits, excavations, sections of defensive structures) in this area were prepared. Some summarizing information on the study of the Eastern (Shidne) fortification is presented. The issue of the possible eastern boundary of the Bilsk archaeological complex is considered.

The results of reconnaissance surveys (with the making of test pits) within the sector in 2024 are presented. The data on the rediscovered Vorsklynske settlement on the right bank of the Stara Vorskla river are presented. As a result of the research, new important conclusions have been made about the well-known in archaeological science settlement Barvinkova Hora I. Some important data from LIDAR studies of the Eastern (Shidne) fortification and its outskirts are presented. The actual problems of studying the inner territory and defensive structures of the Eastern (Shidne) fortification of the Bilsk hillfort are considered. The topic of fortifications is analyzed extensively. In particular, the number of ancient entrances to the fortification and the arrangement of the defensive line are considered. Based on the processing of the LIDAR survey, the area of the inner territory of the fortification, as well as the total area (including fortifications), is determined. A set of necessary further studies within the sector under consideration is outlined, and promising locations (territories) for this purpose are identified.

Keywords: Complex of monuments of the territory and outskirts of the Bilsk hillfort, Eastern (Shidne) fortification, settlements, burial ground, Scythian period, Bronze Age, archaeological research, LIDAR research.

Одержано 3.04.2025

КОРОСТ Ігор, Комунальна установа «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради, Котельва, Україна.
Ihor KOROST, Municipal Institution «Historical and cultural reserve «Bilsk» of Poltava regional council, Kotelva, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-7191-1149,
e-mail: korost_igor_1987@ukr.net.

УДК [904.25:069.51](477.72)”364” DOI: 10.37445/adiu.2025.02.10

Д. Сікоза, О. Дзнеладзе, О. Симоненко

ДАЧІ — КОМПЛЕКС ДОБИ ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ З ХЕРСОНЩИНИ

Стаття містить публікацію та аналіз комплексу речей (пряжки та намисто) зі зруйнованого поховання доби Великого переселення народів з Херсонщини (селище Дачі поблизу м. Херсон). Аналогії дозволяють припустити належність поховання заможній жінці і визначити його дату як другу чверть V ст. Предмети було викрадено військами РФ з Херсонського обласного краєзнавчого музею восени 2022 р.

Ключові слова: *Дачі, Херсонщина, доба Великого переселення народів, випадкова знахідка, поховання.*

ОБСТАВИНИ ЗНАХІДКИ

У 2006—2007 рр. біля кургану, що знаходиться на землях кооперативу «Дачі» на схід від м. Херсон, було облаштовано протипожежний рів. Під час риття траншеї землерийною технікою зруйнували поховання. Вцілілі речі було передано до Херсонського обласного краєзнавчого музею, але не одразу, а лише через декілька років після знахідки. Достовірних даних про повний склад комплексу немає. До музею потрапило намисто з напівкоштовних мінералів, три срібні пряжки та ліплене біконічне залощене прясельце чорного кольору.

Кісток скелету до музею не передавали.

Із 2017 р. знахідки з комплексу Дачі експонувалися на виставці «Степова Еллада» Херсонського обласного краєзнавчого музею (рис. 1).

У 2022 р. під час відступу з міста війська РФ пограбували Херсонський краєзнавчий музей. Комплекс із Дач разом із документацією було викрадено (рис. 2). Збереглися лише фото та опис речей, зроблений М. Й. Абікуловою у 2012—2013 рр.

© Д. СІКОЗА, О. ДЗНЕЛАДЗЕ, О. СИМОНЕНКО, 2025
This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

ОПИС РЕЧЕЙ

Намисто.

Разок намиста з 34 бурштинових та 2 (гешировых?) намистин різних типів. Бурштин крихкий, червоного та темно-червоного кольору, з матовою патиною та численними дрібними тріщинками. П’ять дрібних намистин збереглися у фрагментах (рис. 3).

1—4. Великі намистини з бурштинової гальки, неправильної форми, із ледь оформленими краями. Розміри, мм: 49 × 46, 36 × 30, 30 × 26, 31 × 19. Діаметри каналів від 8 до 4 мм. Належать типу Алексєєва 44 (Алексеева 1978, с. 25—26).

5. Бурштинова намистина сплощено-призматична з повздовжньою дисторсією, шестикутна в перетині, розміри 28 × 22 мм. Діаметр каналу 5 мм.

6. Видовжена шестигранна геширова намистина з підтесаними ребрами, розміри 36 × 15 мм. Схожа на тип Алексєєва 73, рубіж II—III ст.

7. Намистина з видовженої бурштинової гальки із ледь оформленими кутами, перетин різний, близький до підтрикутного, розміри 19 × 9 мм, належить типу Алексєєва 44 (Алексеева 1978, с. 25—26).

8. Призматична бурштинова намистина зі зрізаними кутами та повздовжнім циліндричним каналом, розмірами 9 × 17 мм, діаметр каналу 2,3 мм. Тип Гопкало VI/3 (Гопкало 2008, с. 70).

9. Підвіска з дрібної бурштинової гальки, з біконічним отвором у верхній частині та сплощеним нижнім краєм, розмірами 12 × 12 мм, діаметр каналу 2 мм. Близьку аналогію знайдено в похованні 5.1948 р. Пашковського могильника, датованого 530—570 рр. (Мастыкова, Казанский, Сапрыкина 2016, с. 80; Смирнов 2016, рис. 17: 6).

10. Округло-сплощена бурштинова намистина діаметром 29 мм, канал циліндричний, з глибокими зворотньоконічними фасками (катушкоподібний), діаметром 5 мм. Виготовлена з обробленої природної бурштинової гальки, зашліфована. Тип Гопкало I/1, класифіковано А. В. Мастиковою як дископодібні (Мастыкова 2009, с. 96).

11. Округло-сплощена бурштинова намистина діаметром 21 мм. Канал циліндричний, діаметром 5 мм. Тип Гопкало I/1. Подібну намистину знайдено в похованні гунського часу Мухіно 2, 430—450 рр. Намисто такого типу поширене протягом усього V — першої половини VI ст. (Мастыкова, Земцов 2014, с. 210, илл. XVII: 19).

12. Коротко-циліндрична намистина із опуклими заокругленими торцями, діаметром 21 мм. Канал циліндричний, діаметром 3 мм. Тип Алексеєва 11, II—III ст., особливої популярності набули у IV ст. (Алексеева 1978, с. 24). Близькі за формою намистини названі А. В. Мастиковою диско-конічним, зустрічаються у V — першій половині VI ст. (Мастыкова 2009, с. 95—96).

13. Округло-сплощена намистина з конічним заглибленням на одному з торців. Діаметр 20 мм, канал циліндричний 5 мм. Виготовлено з ледь обробленої природної бурштинової гальки. Тип Гопкало I/1.

14, 15. Дві короткоциліндричні намистини з опуклими заокругленими торцями, діаметром 19 та 17 мм. Канал циліндричний, із глибокими звороньоконічними фасками (катушкоподібний), діаметром 5 та 4 мм. Тип Алексеєва 11 (Алексеева 1978, с. 24).

16. Округло-сплощена намистина з конічним заглибленням на одному з торців, діаметром 17 мм, діаметр каналу 4 мм. Виготовлена з ледь обробленої природної бурштинової гальки. Тип Гопкало I/1б.

17, 18. Дві округло-сплощені намистини діаметром 17 та 16 мм. Діаметр каналу 4 та 3 мм. Виготовлені недбало, мають природні нерівності поверхні. Тип Гопкало I/1б.

19. Округла поперечно-здавлена бурштинова намистина діаметром 15 мм. Діаметр каналу 3 мм. Тип Темпельман-Мончиньська 431, невеличкі бочкоподібні намистини. Прикраси такого типу знайдено в могилах фази C2 та доби Великого переселення народів (Tempelmann-Mączyńska 1985, s. 75).

20. Округло-сплощена намистина діаметром 14 мм. Діаметр каналу 2 мм. Виготовлена недбало, має природні нерівності поверхні. Тип Гопкало I/1б.

21—24. Округлі поперечно-здавлені бурштинові намистини, діаметр 13—15 мм. Діаметр каналів 3—4 мм.

25, 26. Чотири округло-сплощені намистини діаметром 13 мм. Діаметр каналу 3 мм. Виготовлена недбало, має природні нерівності поверхні. Тип Гопкало I/1б.

27. Циліндрична бурштинова намистина діаметром 10 мм. Діаметр каналу 5 мм. Тип Гопкало I/1а. Подібну, але більшу за розмірами намистину знайдено в похованні Мухіно 2 (Мастыкова, Земцов 2016, с. 131, 136, рис. 2: 31).

28. Бочкоподібна поперечно-здавлена бурштинова намистина типу Алексеєва 5. Подібні намистина походять із комплексів I—IV ст. (Алексеева 1978, с. 24).

Рис. 1. Археологічний комплекс Дачі на виставці «Степова Елада» Херсонського обласного краєзнавчого музею (фото ХОКМ)

Fig. 1. Assemblage Dachi as a part of exhibition «Stepova Ellada» («Steppe Hellas») in Kherson Museum of Local Lore (photo by Museum)

Рис. 2. Виставка «Степова Еллада» після пограбування музею військами РФ восени 2022 р. (фото ХОКМ)

Fig. 2. The exhibition «Stepova Ellada» («Steppe Hellas») after the robbery of the Kherson Museum of Local Lore by Russian troops in the autumn of 2022 (photo by Museum)

29, 30. Дві сплощено-овальні намистини розмірами 9 × 12 і 8 × 10 мм. Тип Алексеева 44, датовані I—IV ст. (Алексеева 1978, с. 25—26).

31. Коротко-циліндрична бурштинова намистина, діаметром 8 мм. З широким каналом, діаметром 3 мм. Тип Алексеева 7, I—IV ст. (Алексеева 1978, с. 23—24).

32—36. Збереглися лише дрібні фрагменти намистин, аналогічні № 31.

Пряжки.

37. Срібна пряжка з круглою рамкою та рухомим язичком. Рамка розмірами 2,0 × 2,2 см, кругла в перетині, значно потовщена спереду. Язичок хоботоподібний, сильно висунутий за рамку, овальний в перетині, з уступом на основі (рис. 4: 1).

38. Срібна двочастна (щиткова) пряжка з круглою рамкою та подвійним прямокутним щитком. Рамка масивна, розмірами 1,6 × 1,5 см, кругла в перетині, потовщена спереду. Щиток прямокутний, розмірами 1,4 × 1,0 см, з наскрізним отвором. Лицьова частина щитка товща та оброблена ретельніше. Щиток кріпився до ременя штифтом, який зберігся. На лицьовій частині щитка він відполірований, майже не помітний. Язичок масивний, хоботоподібний, сильно висунутий за рамку, напівовальний в перетині, з уступом на основі (рис. 4: 2).

39. Срібна двочастна (щиткова) пряжка з круглою рамкою та подвійним прямокутним щитком. Рамка розмірами 1,7 × 1,5 см, кругла в перетині, потовщена спереду. Щиток прямокутний, розмірами 1,2 × 0,9 см, з наскрізним отвором. Лицьова частина щитка товща та оброблена ретельніше. Щиток кріпився до ременя штифтом, який зберігся. На лицьовій частині щитка він має опуклу шляпку. Язичок хоботоподібний, сильно висунутий за рамку, майже круглий в перетині, прикрашений чотирма поперечними врізними смугами на кінці, з уступом на основі (рис. 4: 3).

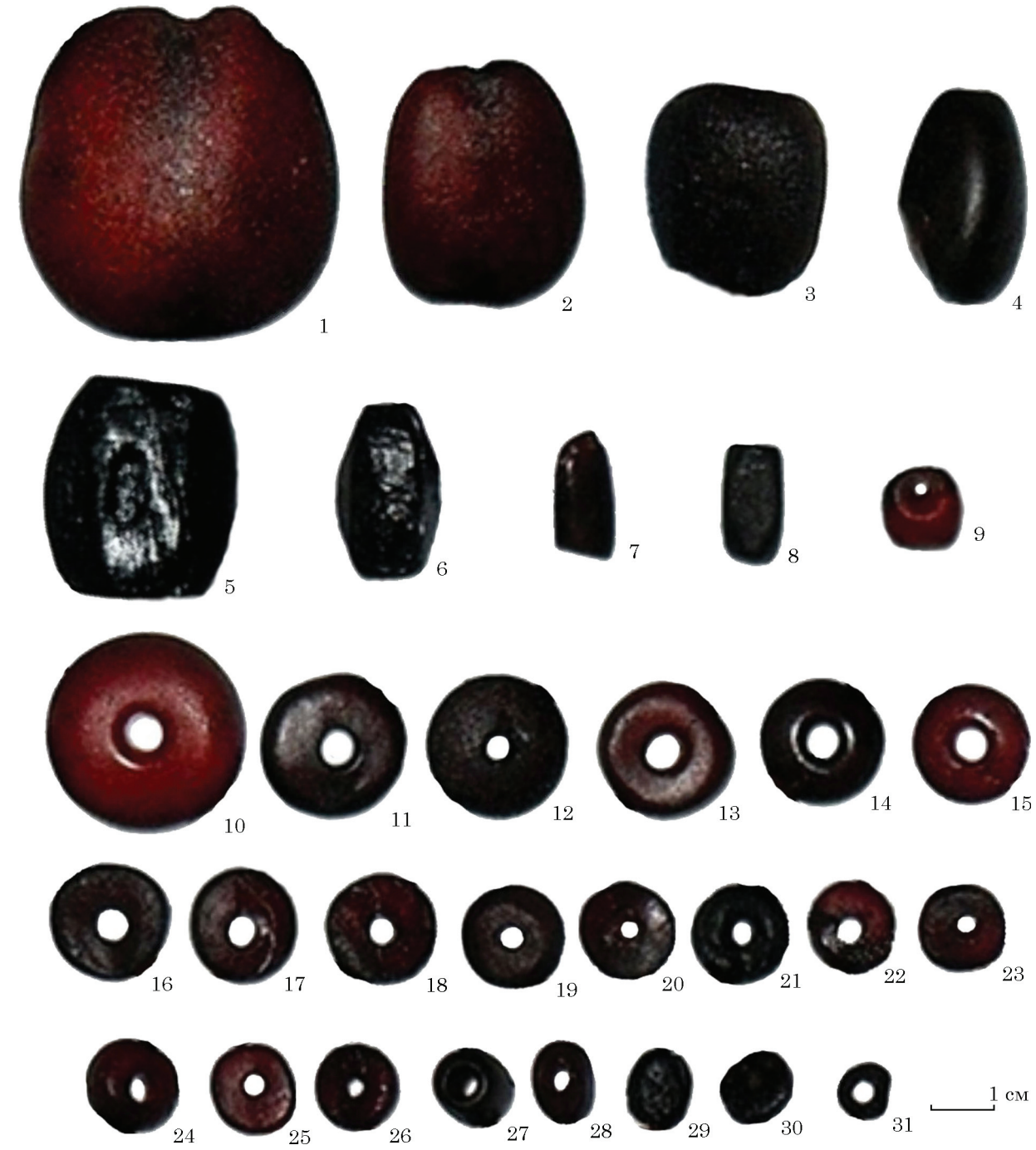

Рис. 3. Намисто з комплексу Дачі
Fig. 3. Beads from Dachi

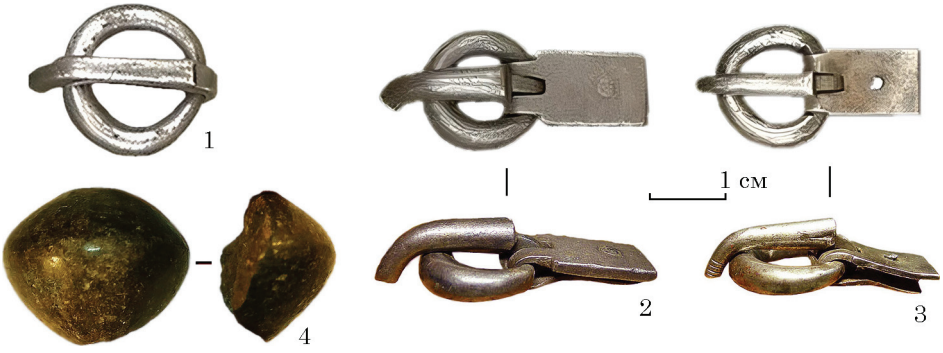

Рис. 4. Знахідки з комплексу Дачі: 1 — поясна срібна пряжка; 2, 3 — срібні пряжки від взуття; 4 — ліплене прясельце
Fig. 4. Artifacts of Dachi assemblage: 1 — silver belt buckle; 2, 3 — silver footwear buckles; 4 — hand-made spindle whorl

Прясельце.

40. Половина ліпленого біконічного асиметричного прясельця із чорною залощеною поверхнею. Орієнтовні розміри: 2,5 × 2,5 см. Тісто брунатного кольору із домішками (рис. 4: 4).

АНАЛОГІЇ І ДАТУВАННЯ

Великі намистини із бурштинової гальки і подібні ним поширені в античних центрах Північного Причорномор'я на межі I—II ст., але зустрічаються також і в комплексах III—IV ст. (Алексеева 1978, с. 25—26).

Характерні вони й для комплексів варварського населення. Аналогічні намистини знайдені в катакомбі 119 могильника Червоний Маяк, де їх датовано в межах першої половини II ст. н. е. (Дзнеладзе 2016, с. 59, 61).

В могильнику Опушки намиста з бурштинової гальки знайдено в пограбованій могилі 76, яку за комплексом намистин, що збереглися, датовано II — першою половиною III ст. н. е., та віднесено до типу Стоянова 132 (Стоянова 2012, с. 82). Значна кількість бурштинового намиста, включно з великими намистинами з бурштинової гальки, знайдено серед речей поховань 1 та 4 в склепі 346, датованому серединою — другою половиною III ст. н. е. (Храпунов, Стоянова 2022, с. 269, 278, рис. 7: 5; с. 296, рис. 19: 18). Дуже великі намистини з природних шматків бурштину знайдено в пізньосарматському похованні 2 кургану 13/1988 могильника у с. Велика Дмитрівка (Трейстер 2020, с. 164, 167, 221, рис. 12). Комплекс може бути датований другою половиною III — першою половиною IV ст. н. е. (Берестнёв 2017, с. 205).

Видовжені бурштинові намистини є в комплексах I ст. до н. е. — IV ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 25—26). Подібну намистину знайдено в похованні 30 східного некрополя Фанагорії, датовано першою чвертю V ст. (Медведев 2009, рис. 3: 18).

У Північному Причорномор'ї призматичні бурштинові намистини знайдено в одному з поховальних комплексів могильника Совхоз 10, де вони датовані другою половиною I — початком II ст. н. е. В Косаново намиста такого типу знайдено в похованні фаз 3—4 за Є. Л. Гороховським (Гороховський 1988, с. 34—46). В Центральній Європі аналогічні намистини віднесено до фази D (Гопкало 2008, с. 70).

Дископодібні бурштинові намистини мають широкий ареал, у Північному Причорномор'ї датовані II—IV ст., у Центральній Європі датовані періодом B1—D, аналогії відомі також в аланських пам'ятках Північного Кавказу (Гопкало 2008, с. 68). Подібні намистини знайдено в катакомбі 10 могильника 2 біля Лермонтовської скелі, де їх датовано кінцем IV — початком V ст. (Рунич 1976, с. 236, рис. 6: 9, 11).

Великі дископодібні бурштинові намистини поширені в пам'ятках Європи доби Великого переселення народів в V та першій половині VI ст., однак час від часу трапляються і доживають до початку VII ст. (Мастыкова 2009, с. 96).

Аналогії № 10, 11, 13—18, 20, 25, 26, 31 знайдено разом з пряжкою геральдичного стилю з B-подібним пустотілим кільцем та щитком у формі риб'ячого хвоста в тайнику поховання 5.1949 Пашковського могильника 1. Комплекс датовано приблизно 530—600 рр. (Мастыкова, Казанский, Сапрыкина 2016, с. 14; Смирнов 2016, с. 23—24, рис. 125).

Одночастну круглу пряжку можна вважати поясною, за аналогічною знахідкою з Усть-Альмінського могильника (Пуздровский, Зайцев, Неневоля 1999, рис. 6: 16). Не зважаючи на відсутність декору язичка, пряжка повністю подібна за конструкцією та розмірами, а знахідка в комплексі іншої пряжки з подібним до Усть-Альмінського декором язичка дозволяють датувати ці поховання в межах одного часу.

Щиткові пряжки були, скоріш за все, аксесуарами взуття. Е. А. Хайредінова відзначає широкий ареал пряжок, подібних нашим, на території від Волги до Піренейського півострова і датує їх першою половиною V ст. (Хайрединова 2003, с. 125). Характерні вони для поховань горизонту Унтерзібенбрунн (Tejral 2011, Abb. 109: 8; 161: 4, 5; 167: 10, 11). Їхні язички напівовальні та округлі в перетині, один оформлений нарізками на передньому кінці, як у пряжок гунського поховання 2 з Біляуса у Криму (Дашевская 2014, табл. 172: 6), гунського поховання Усть-Альмінського могильника (Пуздровский, Зайцев, Неневоля 1999, рис. 6: 16) та склепу 88 могильника Лучисте (Айбабин, Хайрединова 1997, рис. 5: 9, 16: 21).

Срібна пряжка від взуття із масивнішим язичком (№ 38) дуже подібна пряжці поховання 2 могильника Біляус. Її датував О. В. Комар фазою C 2 (420—445 рр.), а за Я. Тейралом — період D2 (380/400—440/450 рр.). Поховання синхронне горизонту Унтерзібенбрунн (Комар 2000, с. 26).

Прясельце із нашого комплексу речей можна віднести до типу B 211 за типологією Б. В. Магомедова (Магомедов 2015, с. 23), вони описані також як «асиметричні біконічні прясельця». Їхнє походження може бути пов'язане із сарматським населенням (Магомедов 2015, с. 39).

ВИСНОВКИ

Зруйноване поховання на території кооперативу «Дачі», найімовірніше, належало жінці. За аналогічними знахідками його можна датувати в межах 425—445 рр., або другою чвертю V ст. Хоч це доба панування гунів, наявність в похованні прясельця може вказувати на інше етнічне походження похованої.

Срібні пряжки поясу та взуття та багате намисто з напівкоштовного каменю свідчать про заможний статус жінки.

Це не перша випадкова знахідка поховання доби Великого переселення народів на Херсон-

щині, що вказує на перспективність розвідок та досліджень регіону для пошуку пам'яток даного періоду.

Цей комплекс дуже важливий, оскільки більшість знахідок зосереджено на лівобережжі області — Нова Маячка, Олешки, Кучугури, Сагі, Раденськ, Пролетарка (Засецкая 1994, с. 53, 167—168, 171—172, 173) та Ушкалка (Шаповалов 2005, с. 322—324). І хоч правобережна частина Херсонської обл. досліджена досить щільно, пам'ятки гунського часу там не такі численні.

ЛІТЕРАТУРА

Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 1997. Ранние комплексы могильника у села Лучистое в Крыму. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, VI, с. 274-311.

Алексеева, Е. М. 1978. *Античные бусы Северного Причерноморья*. Свод археологических источников. Г 1-12. Москва: Наука.

Берестнёв, Р. С. 2017. *Сарматы в междуречье Хопра и Волги*. Диссертация канд. ист. наук. Воронеж.

Гопкало, О. В. 2008. *Бусы и подвески черняховской культуры*. Киев: Корвін-Піотровський А. О.

Гороховский, Е. Л. 1988. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины. В: *Чтения V Международного конгресса археологов-славистов*. 4. Киев: Наукова думка, с. 34-46.

Дашевская, О. Д. 2014. *Некрополь Беляуса*. Симферополь: Феникс.

Дзнеладзе, О. С. 2016. Намисто могильника Червоний Маяк (розкопки 2011—2013 рр.). *Археологія*, 1, с. 53-63.

Засецкая, И. П. 1994. *Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV — V в.)*. Санкт-Петербург: Эллипс.

Комар, А. В. 2000. Актуальные проблемы хронологии материальной культуры гуннского времени Восточной Европы. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 1, с. 19-53.

Магомедов, Б. В. 2015. *Керамические пряслица черняховской культуры*. Киев: Майдан.

Мастыкова, А. В. 2009. *Женский костюм Центрального и Западного Предкавказья в конце IV — середине VI века н. э.* Москва.

Мастыкова, А. В., Земцов, Г. Л. 2014. «Княжеское» женское погребение на поселении Мухино-2 гуннского времени на верхнем Дону. *Краткие сообщения института археологи*, 234, с. 200-222.

Мастыкова, А. В., Земцов, Г. Л. 2016. Богатое погребение на поселении Мухино-2 на Верхнем Дону и имущественная градация привилегированных могил гуннского времени в Барбарикуме (группа Унтерзибенбрунн). *Краткие сообщения института археологи*, 244, с. 131-145.

Мастыкова, А. В., Казанский, М. М., Сапрыкина, И. А. 2016. *Пашковский могильник № 1*. 2: Исследоваание материалов Пашковсского могильника № 1. Москва: ИА РАН; Санкт-Петербург: Нестор-История.

Медведев, А. П. 2009. Два позднеантичных склепа восточного некрополя Фанагории. В: Фурасьев, А. Г. (ред.). *Гунны, готы и сарматы между Волгой Дунаем*. Санкт-Петербург: СПбГУ, с. 167-182.

Пуздровский, А. Е., Зайцев, Ю. П., Неневоля, И. И. 1999. Погребение воина гуннского времени на Усть-Альминском могильнике. *Херсонесский сборник*, 10, с. 194-207.

Рунич, А. П. 1976. Захоронение вождя эпохи раннего средневековья из Кисловодской котловины. *Советская археология*, 3, с. 256-266.

Смирнов, К. Ф. 2016. *Пашковский могильник № 1*. 1: Раскопки Пашковского могильника № 1 в 1947—1949 гг. Москва: ИА РАН; Санкт-Петербург: Нестор-История.

Стоянова, А. А. 2012. *Детские погребения из могильника Опушки (по результатам раскопок 2003—2009 гг.)*. Симферополь: Доля.

Трейстер, М. Ю. 2020. Бусы и элементы декора из янтаря в ювелирных изделиях из погребений кочевников Азиатской Сарматии в контексте торговли экзотическими материалами в Евразии. В: Чореф, М. М. (ред.). *Археология, история, нумизматика, сфрагистика и эпиграфика*. Нижневартовск: Киммерия, с. 148-223.

Хайрединова, Э. А. 2003. Обувные наборы V—VII вв. из Юго-Западного Крыма. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, X, с. 125-160.

Храпунов, И. Н., Стоянова, А. А. 2022. Склеп III в. н. э. с украшениями в позднеримском полихромном стиле из могильника Опушки. *Крым в сарматскую эпоху (II в. до н. э.—IV в. н. э.)*, VIII, с. 268-324.

Шаповалов, Г. І., 2005. Золотий колт гунського часу з колекції ЗОКМ. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*, 12, с. 322-324.

Tejral, J. 2011. *Einheimische und Fremde: das norddanubische Gebiet zur Zeit der Völkerwanderung Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik*. Brno.

Tempelmann-Mączyńska, M. 1985. *Die Perlen der römischer Kaiserzeit und der früher Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*. Mainz am Rhein.

REFERENCES

Aibabin, A. I., Khairedinova, E. A. 1997. Rannie kompleksy mogilnika u sela Luchistoe v Krymu. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, VI, s. 274-311.

Alekseeva, E. M. 1978. *Antichnye busy Severnogo Prichernomoria*. Svod arkheologicheskikh istochikov. G 1-12. Moskva: Nauka.

Berestnev, R. S. 2017. *Sarmaty v mezhdureche Khopra i Volgi*. Dissertatsyia kand. ist. nauk. Voronezh.

Gopkalo, O. V. 2008. *Busy i podveski cherniakhovskoi kultury*. Kiev: Korvin-Piotrovski A. O.

Gorokhovskii, E. L. 1988. Khronologiia cherniakhovskikh mogilnikov Lesostepnoi Ukrainy. In: *Chteniia V Mezhdunarodnogo kongressa arkheologov- slavistov*. 4. Kiev: Naukova dumka, s. 34-46.

Dashevskaia, O. D. 2014. *Nekropol Beliausa*. Simferopol: Feniks.

Dzneladze, O. S. 2016. Namysto mohylnyka Chervonyi Maiak (rozkopky 2011—2013 rr.). *Arkheolohiia*, 1, s. 53-63.

Zasetskaia, I. P. 1994. *Kultura kochevnikov iuzhnorusskikh stepei v gunnskuiu epokhu (konets IV — V v.)*. Sankt-Peterburg: Ellips.

Komar, A. V. 2000. Aktualnye problemy khronologii materialnoi kultury gunnskogo vremeni Vostochnoi Evropy. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 1, s. 19-53.

Magomedov, B. V. 2015. *Keramicheskie priaslitsa cherniakhovskoi kultury*. Kiev: Maidan.

Mastykova, A. V. 2009. *Zhenskii kostium Tsentralnogo i Zapadnogo Predkavkazia v kontse IV — seredine VI veka n. e.* Moskva.

Mastykova, A. V., Zemtsov, G. L. 2014. «Kniazheskoe» zhenskoe pogrebenie na poselenii Mukhino-2 gunnskogo vremeni na verkhnem Donu. *Kratkie soobshcheniia instituta arkheologii*, 234, s. 200-222.

Mastykova, A. V., Zemtsov, G. L. 2016. Bogatoe pogrebenie na poselenii Mukhino-2 na Verkhnem Donu i imushchestvennaia gradatsiia privilegirovannykh mogil gunnskogo vremeni v Barbarikume (gruppa Unterzibenbrunn). *Kratkie soobshcheniia instituta arkheologii*, 244, s. 131-145.

Mastykova, A. V., Kazanskii, M. M., Saprykina, I. A. 2016. *Pashkovskii mogilnik N 1*. 2: Issledovaanie materialov Pashkovsskogo mogilnika N 1. Moskva: IA RAN; Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia.

Medvedev, A. P. 2009. Dva pozdneantichnykh sklepa vostochnogo nekropolia Fanagorii. In: Furaseva, A. G. (ed.). *Gunny, goty i sarmaty mezhdu Volgoi Dunaem*. Sankt-Peterburg: SPbGU, s. 167-182.

Puzdrovskii, A. E., Zaitsev, Iu. P., Nenevolia, I. I. 1999. Pogrebenie voina gunnskogo vremeni na Ust-Alminskom mogilnike. *Khersonesskii sbornik*, 10, s. 194-207.

Runich, A. P. 1976. Zakhoronenie vozhdia epokhi rannego srednevekovia iz Kislovodskoi kotloviny. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 256-266.

Smirnov, K. F. 2016. *Pashkovskii mogilnik N 1.* 1: Raskopki Pashkovskogo mogilnika N 1 v 1947—1949 gg. Moskva: IA RAN; Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia.

Stoianova, A. A. 2012. *Detskie pogrebeniia iz mogilnika Opushki (po rezultatam raskopok 2003—2009 gg.).* Simferopol: Dolia.

Treister, M. Iu. 2020. Busy i elementy dekora iz iantaria v iuvelirnykh izdeliiakh iz pogrebenii kochevnikov Aziatskoi Sarmatii v kontekste torgovli ekzoticheskimi materialami v Evrazii. In: Choref, M. M. (ed.). *Arkheologiia, istoriia, numizmatika, sfragistika i epigrafika. Nizhnevartovsk: Kimmeriia*, s. 148-223.

Khairedinova, E. A. 2003. Obuvnye nabory V—VII vv. iz Iugo-Zapadnogo Kryma. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, X, s. 125-160.

Khrapunov, I. N., Stoianova, A. A. 2022. Sklep III v. n. e. s ukrasheniiami v pozdnerimskom polikhromnom stile iz mogilnika Opushki. *Krym v sarmatskuiu epokhu (II v. do n. e. — IV v. n. e.)*, VIII, s. 268-324.

Shapovalov, H. I., 2005. Zolotyi kolt hunskoho chasu z kolektsii ZOKM. *Starozhytnosti stepovoho Prychornomoria i Krymu*, 12, s. 322-324.

Tejral, J. 2011. *Einheimische und Fremde: das norddanubische Gebiet zur Zeit der Völkerwanderung Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik*. Brno.

Tempelmann-Mączyńska, M. 1985. *Die Perlen der römischer Kaiserzeit und der früher Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*. Mainz am Rhein.

D. Sikoza, O. Dzneladze, O. Symonenko

DACHI — THE GREAT MIGRATION PERIOD ASSEMBLAGE FROM KHERSON REGION

In 2006—2007 during the digging of the ditch at the barrow near cottage zone Dachi the burial was destroyed. The artifacts were transferred to the Kherson Museum of Local Lore. The Dachi assemblage included amber and jet beads, three silver belt and shoe buckles, and a hand-made biconical spindle whorl. The bones of the skeleton were not transferred to the museum.

In 2022 the museum was robbed by Russian troops. The Dachi assemblage along with the documentation was also stolen. Only the descriptions of the items made by Maryna Abikulova in 2012—2013 survived.

Large and small beads made of amber pebbles and similar items have been found in the Greek and Roman cities of the North Pontic Region of the 1st—4th centuries AD. Beads of these types were also typical for barbarian sites of this period. Similar beads were found in the Late Scythian necropolises of Chervony Mayak, Opushki, and Velyka Dmytriyevka.

Elongated amber beads were found in burials of the 1st century BC —4th century AD. A similar bead was found in the burial 30 of the eastern necropolis of Phanagoria, dated to the first quarter of the 5th century.

Prismatic amber beads were found in the burial of Crimean necropolis Sovkhoz 10 where they were dated to the second half of the 1st — beginning of the 2nd century AD. In Kosanovo the bead of this type was found in the burial of phases 3—4 according to Yevgen Gorokhovsky. In Central Europe, similar beads are attributed to the phase D of Late Roman Age.

Disc-shaped amber beads have a wide range, in the North Pontic Region they date to the 2nd—4th centuries AD, in Central Europe they date to the period B1—D, analogies are also known in Alan sites of the North Caucasus. Similar beads were found in catacomb 10 of burial ground 2 near Lermontovskaya Skala, and dated to the late 4th — early 5th century.

Large disc-shaped amber beads are common in European Great Migration Period sites of the 5th and first half of the 6th centuries but they are occasionally found and existed until the beginning of the 7th century.

The analogies to beads number 10, 11, 13—18, 20, 25, 26, 31 were found together with a heraldic-style buckle with hollow ring and a shield in the shape of a fish tail in the burial cache 5.1949 of Pashkovsky burial ground 1. The assemblage was dated to 530—600.

The buckles were typical of the Untersiebenbrunn horizon graves. They were popular in the large area from the Volga to the Iberian Peninsula. Buckles similar in design and decoration were found in burials of the Hun period of Bilyaus, Ust-Alma necropolises and crypt 88 of necropolis Luchiste. Buckles of these types were dated by Oleksiy Komar to phase C 2 (420—445 AD), and by Yaroslav Teyral to period D2 (380/400—440/450 AD).

The spindle whorl from Dachi could be attributed to type B 211 according to the typology of Borys Magomedov, this type was also described as «asymmetric biconical spindle whorls», their origin can be associated with the Sarmatians.

The Dachi burial most likely belonged to a woman. According to similar finds, it can be dated between 425 and 445 or to the second quarter of the 5th century. Although this was the period of Hun domination on these territories, the presence of a spindle whorl in the burial may indicate a different ethnic origin of the buried woman.

Silver belt and footwear buckles as well as a rich necklace of semiprecious stones indicate the wealthy status of the woman.

Keywords: Dachi, Kherson region, Great Migration period, accidental find, burial.

Отримано 21.04.2025

ДЗНЕЛАДЗЕ Олена Сергоївна, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
Olena DZNELADZE, PhD, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-3564-217X, e-mail: dzynya@gmail.com.

СИМОНЕНКО Олександр Володимирович, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
Oleksandr SYMONENKO, Dr. habil., Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-6878-556X,
e-mail: symonenko6@gmail.com.

СІКОЗА Денис, магістр, Обласна інспекція по охороні пам'яток історії та культури Департаменту реалізації гуманітарної політики Херсонської обласної державної адміністрації, Херсон, Україна.
Denys SIKOZA, MA, the Regional Inspectorate for the Protection of Historical and Cultural Sites of the Department of Humanitarian Policy Implementation of the Kherson Regional State Administration, Kherson, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-7287-3084,
e-mail: arheolog111@gmail.com.

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

УДК 903.21(477.65)"637" DOI: 10.37445/adiu.2025.02.11

С. Скорий, О. Орлик, В. Нестеровський

ДЕКІЛЬКА КАМ'ЯНИХ ЗНАРЯДЬ ПРАЦІ З ПОСЕЛЕННЯ ЕПОХИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ СЕЛІВАНОВЕ

Статтю присвячено публікації кам'яних знарядь праці з поселення білогрудівської культури, виявленого нещодавно біля с. Селіванове Кіровоградської обл., у південній частині Дніпровського Лісостепового Правобережжя.

У їхньому складі — артефакти, пов'язані із землеробством (зернотерка, терочники різних типів) і металургійним виробництвом (товкач). Два терочники і товкач вирізняються досконалістю форм і ретельністю виконання і не мають поки що прямих аналогій у лісостеповому ареалі (терочники) або загалом у Північному Причорномор'ї (товкач).

Кам'яний інструментарій вивчався як традиційними археологічними методами, так із залученням методів геологічних досліджень, що дало змогу визначити не тільки назву і склад породи кожного артефакту, а й локалізацію джерел сировини для виготовлення зазначених знарядь праці.

Попередня дата кам'яних виробів визначається межами існування білогрудівської культури: XII—IX ст. до н. е.

***Ключові слова**: Правобережний Лісостеп, білогрудівська культура, поселення, кам'яні знаряддя праці, розтиральник, товкач.*

Вступ. Поселення епохи пізньої бронзи поблизу с. Селіванове Кропивницького р-ну Кіровоградської обл. виявив восени 2024 р. краєзнавець із м. Бобринець Юрій Ніколайчук. На зораному полі він зібрав ліпну кераміку, вироби з каменю, низку металевих предметів і деякі інші знахідки.

Дещо пізніше, але цього ж року, візуальне обстеження пам'ятки здійснив археолог з м. Кропивницький Олексій Орлик (за участю згаданого краєзнавця). У підсумку було визначено орієнтовні розміри поселення, знайдено новий різноманітний підйомний матеріал із порушеного оранкою культурного шару.

Вивчення матеріалів зборів, насамперед кераміки, а також металевих виробів, дає змогу віднести це поселення до білогрудівської культури епохи пізньої бронзи. На користь цієї культурно-хронологічної атрибуції свідчать насамперед фрагменти кухонних горщиків тюльпаноподібного профілю, прикрашених гладенькими або розчленованими пальцьовими вдавленнями наліпними валиками, фрагменти кубка з геометричним орнаментом, нанесеним дрібнозубчастим штампом, черпаків, характерних для білогрудівської культури, бронзове тесло характерної форми та ін. [1]

Варто зазначити, що поселення біля с. Селіванове коригує південну межу зазначеної культури епохи пізньої бронзи: ще зовсім недавно існувала думка про те, що вона умовно проходить у східній частині Правобережної України вздовж лінії Могилів-Подільський—Кропивницький—Кременчук (Березанская 1982, с. 80; 1985, с. 501—502). Поселення біля с. Селіванове розташоване приблизно на 70 км на південь від цієї лінії (рис. 1).

Опис артефактів та деякі міркування. ***Функціонально-типологічний аспект.*** Набір кам'яних артефактів, що походить із цього поселення, цікавий розмаїттям форм, складом порід, деякі з них певною мірою оригінальні, і заслуговує, на нашу думку, на окрему увагу.

У нашому розпорядженні сім виробів, що відрізняються за формою, розмірами, ступенем обробки поверхні, відповідно, за призначен-

© С. СКОРИЙ, О. ОРЛИК, В. НЕСТЕРОВСЬКИЙ, 2025
This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

1. Після запланованого шурфування поселення будуть опубліковані всі матеріали, які у нас є.

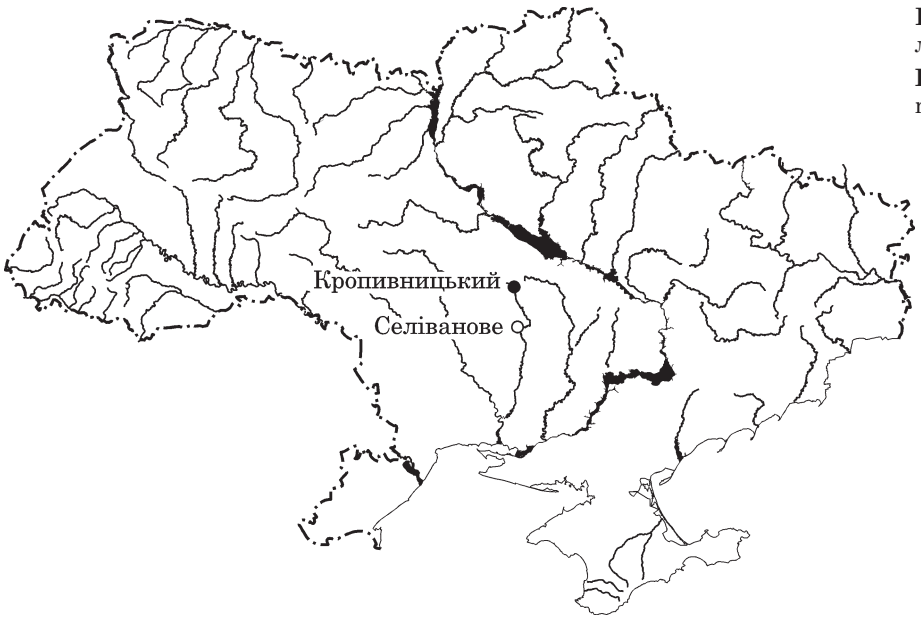

Рис. 1. Розташування поселення біля с. Селіванове

Fig. 1. Location of the settlement near Selivanove village

ням, і в кількох випадках — матеріалом, з якого вони виготовлені.

Чотири предмети є *землеробськими знаряддями праці*: зернотерка (нижній камінь) і три розтиральники, два з яких певною мірою подібні, третій — досить відмінний від них за зовнішнім виглядом.

Зернотерка досить масивна, має в плані майже правильну прямокутну форму за довжини 34, ширини 12—13 та товщини 6,6—7,8 см (рис. 2). Довгі боки виробу відтесано доволі грубо, короткі, торцеві опрацьовано більш ретельно. Одна з торцевих сторін вирізняється трохи більшою товщиною, ніж інша. У перетині вона має форму правильного овалу. У протилежного торцевого боку цей перетин лише умовно овальний (рис. 2). Робоча поверхня зернотерки затерта, зашліфована, з нахилом до середини на 1,0 см, порівняно з краями. Маса виробу 8100 г. Предмет виготовлено з метаморфічної твердої породи — *кварциту*.

Зернотерки різної форми і розмірів — звичайні знахідки на поселеннях бронзового і раннього залізного віків у степовому і лісостеповому ареалах, і не несуть будь-якого чіткого культурно-хронологічного навантаження. Знаряддя праці близької форми відомі, наприклад, у зрубній культурі (Березанская, Чередниченко 1985, с. 470, рис. 127: 20), на пам'ятках білогрудівської та чорноліської лісостепових культур (Тереножкин 1961, с. 88—89, рис. 59—60; Гершкович 2016, с. 361, рис. D7: 1).

Розтиральники, які, очевидно, використовувалися як верхні робочі частини зернотерок, мають різний зовнішній вигляд. Два з них — достатньо масивні і важкі, злегка різняться за розмірами. Перший, трохи більший з них, має виражену усічено-конічну об'ємну форму, у другого, меншого, вона — більш округла. На широкій робочій частині, в центрі, в обох розтирачів добре видно округлі заглиблення — сліди спрацьованості внаслідок тертя об зернотерку. Розміри більшого розтиральника: висота 10, діаметр верхньої площадки 8,4 × 8,0, нижньої — 12 × 11 см (рис. 3). З одного боку виробу, на бічній поверхні, проглядаються три слабо виражені вертикальні канелюри (рис. 3: 2—3). На виробі є сліди механічного пошкодження, залишені плугом: досить глибокі подряпини на верхній частині, оббита ділянка краю нижньої частини (рис. 3: 3). Поверхня виробу шорстка, груба, нерівна і в цілому не повністю симетрична. Маса артефакту становить 2347 г. Його виготовлено з метаморфічної породи — *гнейсу*.

Другий розтиральник трохи менших розмірів: висота 8,0—8,2, діаметр верхній 8,0 × 9,0, нижній — 11 см (рис. 4). Оброблений ретельніше. Особливо гладкою, шліфованою є верхня горизонтальна поверхня цього предмета. Складається враження, що знаряддя праці, крім основної функції як розтиральника, могло використовуватися для шліфування інших виробів, можливо, зроблених з металу. На нижній, головній робочій частині розтиральника, з краю, помітні ділянки свіжого механічного пошкодження у вигляді подряпин і сколювань (рис. 4: 2). Маса меншого розтиральника становить 2100 г. Він виготовлений з осадової породи — *пісковика*.

Зазначимо, що нам не вдалося знайти будь-які близькі аналогії цим двом розтиральникам у лісостеповому ареалі, зокрема в зоні поширення культур пізньої бронзи—раннього заліза — білогрудівської культури.

Між тим, схожі, якщо не ідентичні за формою, розтиральники (щоправда, менших розмірів) відомі в старожитностях пізнього бронзового віку більш південних територій, зокрема Криму. Так, вони трапляються в пізньому шарі поселення Кам'янка у Східному Криму і на

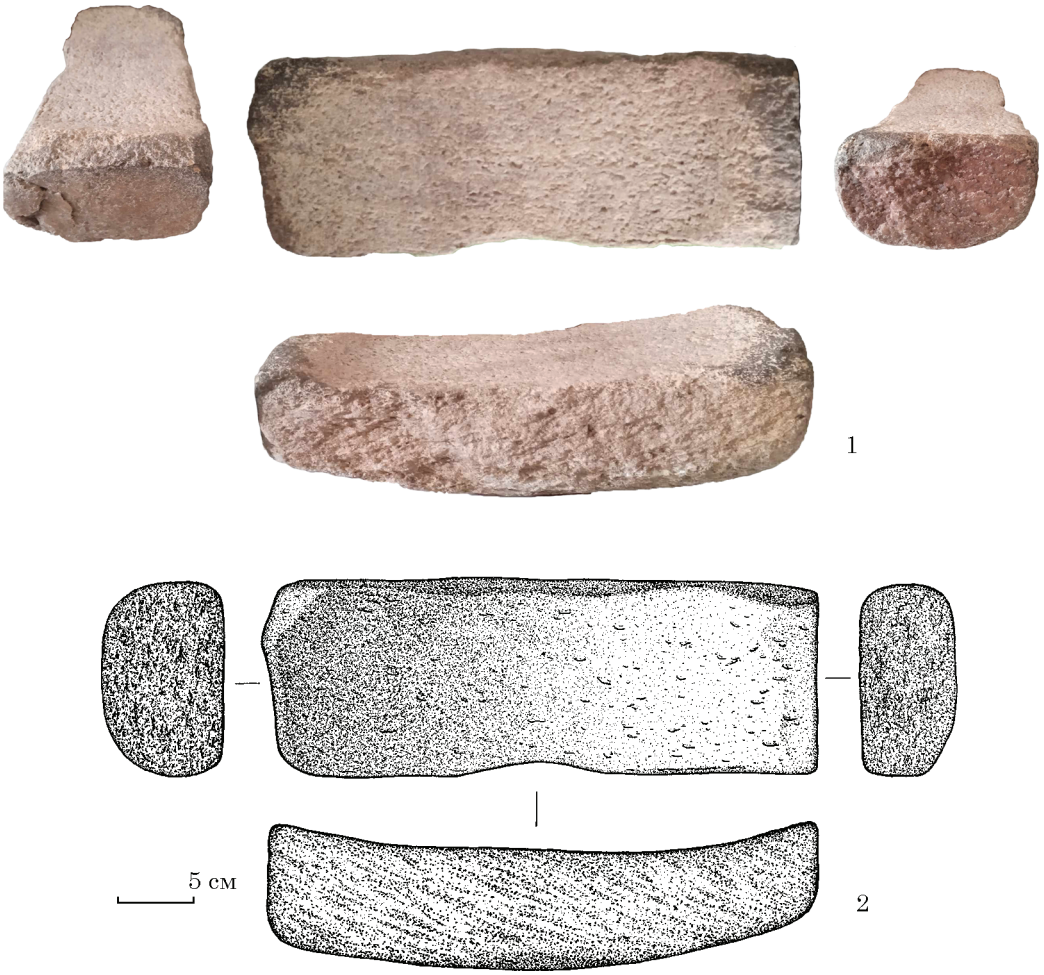

Рис. 2. Зернотерка із кварциту, різні проекції: 1 — фото С. Скорого, 2 — графічна промальовка Т. Менчинської

Fig. 2. A quartzite grain grater, various views: 1 — photo by S. Skoryi, 2 — drawing by T. Menchynska

поселенні білозерської культури Бай-Кият у Західному Криму, час якого визначається XII—XI ст. до н. е. (Тощев 2007, с. 146, рис. 78: 3, с. 195, 198, рис. 103: 5). З погляду досконалості форми і ретельності виготовлення селіванівські знахідки можуть бути певною мірою зіставлені з розтиральниками циліндричної в перетині форми, відомими на низці поселень пізньої бронзової доби Лівобережної України, на прикордонні Лісостепу та Степу (Беляєв 1977, рис. 4: 7; Ромашко 2013, с. 108, 480, рис. 89: 2).

На наш погляд, така масивність і вага зернотерки та цих двох розтиральників — не випадкові. Важка зернотерка дозволяла знаряддю праці бути нерухомим під час роботи, позбавляла необхідності притримувати її рукою. Масивні ж розтиральники, з широкою робочою частиною, дозволяли більш широко й ефективно використовувати ці предмети з різною метою.

Третій розтиральник, у порівнянні з двома вище описаними, є досить простим. Він має паралелепіпедну сплощену форми. Його максимальна довжина 11,5, ширина 8,5, товщина 4,5—5,9 см. Три сторони розтиральника (дві бічні довгі і одна коротка, торцева) оброблені; друга — коротка, торцева — частково обламана. Верхня і особливо нижня робоча частина добре зашліфовані. У центральній частині розтиральника, як і в перших двох, спостерігається невеличке плавне заглиблення, що утворилося внаслідок тертя по зернотерці (рис. 5). Маса цього артефакту 906 г. Його виготовлено з метаморфічної породи — *гнейсу*.

Подібні розтирачі, що використовувалися для подрібнення зерна, добре відомі на пам'ятках доби бронзи—раннього залізного віку.

Особливий інтерес представляє кам'яний *товкач*. Він має форму циліндра з нижньою робочою частиною, що розширюється, і злегка звуженою верхньою. Верхня частина товкача плавно-округла, нижня — сплощена, майже горизонтальна (рис. 6). На ній кілька відколів, мабуть, нанесених плугом під час оранки території поселення (рис. 6: 2). Зверху донизу на бруску розташовані вісім вертикальних канелюр, очевидно, для більш зручного утримування в руці під час роботи. Висота товкача 11, діа-

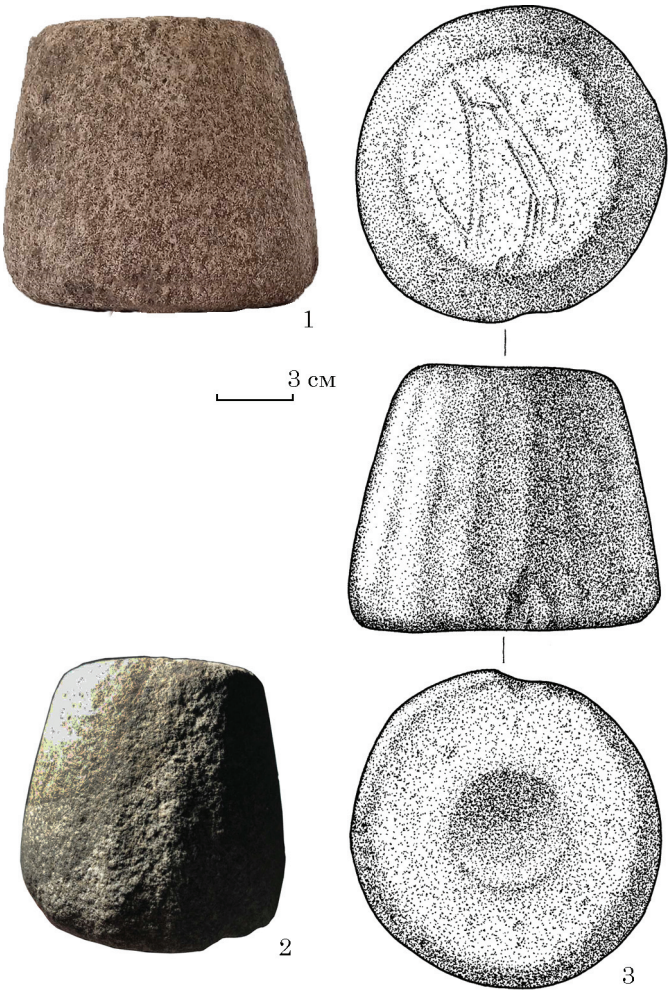

Рис. 3. Розтиральник (№ 1) із гнейсу: 1 — загальний вигляд; 2 — фрагмент з вертикальними канелюрами; 3 — розтиральник в різних проекціях. 1—2 — фото С. Скорого; 3 — графічна промальовка Т. Менчинської

Fig. 3. The gneiss grinding stone (No. 1): 1 — general view; 2 — a fragment with vertical fluting; 3 — the grinding stone. 1—2 — photo by S. Skoryi, 3 — drawing by T. Menchynska

метр верхньої частини 5,0, нижньої — 6,5 см. Ширина канелюр до 1,5 см. Знаряддя праці відрізняється значною ретельністю виготовлення. Маса виробу 774 г, його зроблено з вулканічної породи — *долериту*.

Точні аналогії цьому товкачу нам не відомі, хоча подібні вироби (їх іноді називають «товкачі-скіпетри») досить добре представлені на поселеннях і в похованнях культур епохи середньої, але більше — пізньої бронзи, а також описані як випадкові знахідки (наприклад: Савва 1987; Тощев, Самар 1994, с. 83, рис. 2: 4, 7, 8; Ванчунгов, Петрунь 1997, с. 25, рис. 1: 1—3; Sava, Boroffka 1998; Lichardus, Iliev, Christov 1999, Abb. 1—3: 2; Килейников 1999, с. 184, рис. 1; Бруяко, Тощев 2001—2002, с. 588, рис. 1: 1; Тощев 2007, с. 48, рис. 18: 3, с. 198, рис. 103: 7; Аванесова 2004; Тощев, Юрочкин 2009; Ромашко 2013, с. 108—109; Подобед, Усачук, Цимиданов 2015). Певною мірою ці артефакти відомі і в старожитностях передскіфського часу українського Лісостепу (Тереножкін 1961, с. 87, рис. 57: 5, с. 69).

На відміну від цілої низки відомих у літературі товкачів, цей екземпляр не вписується в рамки відомої типології, запропонованої спочатку Є. Савою (Савва 1987), пізніше Є. Савою і Н. Бороффкою (Boroffka, Sava 1998). У ньому, нібито, об'єднано дві ознаки, властиві різним типам. Так, з одного боку, за загальними обрисами він нагадує вироби практично всіх типів, з іншого — за наявністю округлої верхньої частини, зближується лише з екземплярами типів Ia, IIa—b, за типологією Є. Сави і Н. Бороффки (Boroffka, Sava 1998, S. 20, Abb. 1).

Ще більше підсилюють оригінальність цього кам'яного виробу широкі вертикальні канелюри, що симетрично покривають весь периметр. Ми вже відзначали наявність кількох слабко виражених вертикальних канелюр на більшому усічено-конічному розтирачі. Однак на товкачі вони виражені абсолютно чітко. Зазначимо, що поверхня кількох товкачів, знайдених у Північному Причорномор'ї (Корабелівка, Кіперчани, Раденське, Миколаївський музей) вкрита вертикальними паралельними лініями, що нагадують вузькі канелюри, але вони, безсумнівно, мають декоративний характер (Савва 1987, с. 63—65, рис. 1: 16; 3: 9, 14, 17) і досить відмінні від канелюр селіванівського товкача.

Більш схожі канелюри, щоправда, не вертикальні, а горизонтальні, для «упору пальців» відмічені на товкачі, знайденому поблизу с. Старий Караван Краснолиманського р-ну Донецької обл. на Сіверському Дінці. Його трактують як гірничо-металургійне знаряддя праці (Кравець 1993, с. 183—184, рис. 1). Однак з погляду наявності широких вертикальних канелюр на тулубі найближчий до публікованого виробу є товкач, випадково виявлений біля с. Михайлівка Херсонської обл. [2], хоча за іншими параметрами він відрізняється від селіванівського товкача. Автори публікації віднесли михайлівську знахідку до культури багатоваликової кераміки (XX—XVII ст. до н. е.) або сабатинівської культури (XIV—XII ст. до н. е.; Тощев, Самар 1994, с. 82—83, рис. 2: 8).

Про призначення подібних виробів судити складно. Часом думки дослідників полярні. Одні вбачають у подібних артефактах лише знаряддя праці, інші трактують їх як якісь символи влади — скіпетри (див. з цього приводу: Савва 1987, с. 62, 68—70). Деякі дослід-

2. На пест із Михайлівки люб'язно звернув нашу увагу Є. М. Савва (Кишинів, Національний музей історії Молдови), який також порекомендував низку публікацій на цю тему.

ники дійшли висновку про необхідність поділу кам'яних товкачів на предмети ритуально-парадного (бойового) і виробничо-побутового призначення, виходячи із загальної форми, наявності декоративного оформлення (Ванчугов, Петрунь 1977, с. 24—27). Висловлено думку і дещо компромісного характеру: товкачі могли використовуватися під час найрізноманітніших виробничих (і культових) операцій, ба більше — бути поліфункціональними предметами (Подобед, Усачук, Цимиданов 2015, с. 62). Водночас ідея про необхідність членування цих артефактів на виробничо-побутові предмети й аксесуари ритуально-парадного характеру, безперечно, плідна.

Вона підтверджується, зокрема, знахідками досить простих товкачів, які не вирізняються вишуканістю форм і наявністю декору, на поселеннях, де фіксуються сліди металургії. Тобто подібні товкачі могли застосовуватися в підготовці сировини (розтирання руди) для виробництва металу (наприклад: Кравець 1993, с. 183; Килейников 1999, с. 40—41; Аванесова 2004, с. 408—409). Під час здійснення таких розтиральних операцій з рудою, товкачі використовувалися, зрозуміло, в комплекті зі *ступками*. Селіванівський товкач, на нашу думку, належить саме до категорії виробничого інструментарію. На користь цього свідчать: 1) простота форми виробу; 2) наявність на поверхні товкача широких канелюр для зручності його тримання в руці під час здійснення виробничої операції; 3) наявність на поселенні Селіванове явних слідів металообробки у вигляді знахідок злитків, ливника, бронзового брухту. Утім, визначаючи призначення селіванівського виробу як виробничого, не слід забувати, що майстри-ливарники в стародавніх соціумах мали особливий статус (що підтверджується й етнографічними даними), а їхній інструментарій, зокрема й товкачі, могли мати й символічно-вотивно-соціальну функцію (див., наприклад: Савва 1987, с. 68—70).

Два інших вироби з каменю — менш виразні. Один з них — *розтиральник* з робочою поверхнею, обробленою вкрай недбало. У плані він має вигляд трикутника з бічними сторонами 8,9 × 8,4 × 8,6 см. Верхня частина розтиральника плавно вигнута, нижня, робоча, практично горизонтальна. Загалом складається враження, що це або з якоїсь причини незавершене знаряддя праці, або тертковий камінь, призначений для якоїсь грубої роботи. Маса цього артефакту 909 г. Він зроблений з метаморфічної породи — *гнейсу*.

Нарешті слід згадати фрагмент темно-сірої породи, обламаний збоку і знизу. На стороні, що збереглася, видно три вертикальні широкі

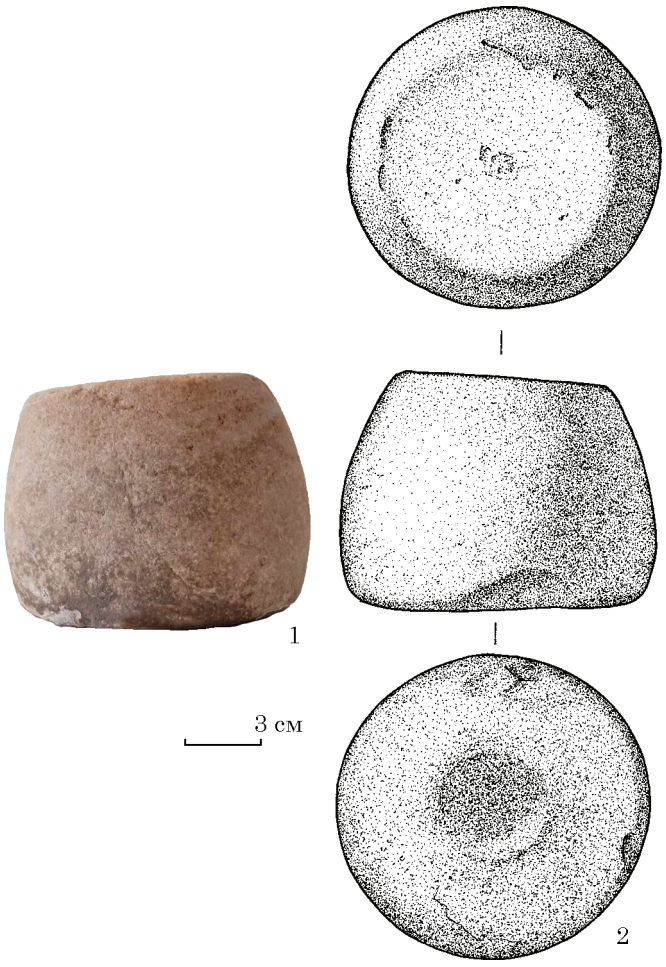

Рис.4. Розтиральник (№ 2) із пісковику: 1 — загальний вигляд; 2 — різні проекції. 1 — фото С. Скорого; 2 — графічна промальовка Т. Менчинської

Fig. 4. The sandstone grinding (No. 2): 1 — general view; 2 — different views. 1 — photo by S. Skoryi; 2 — drawing by T. Menchynska

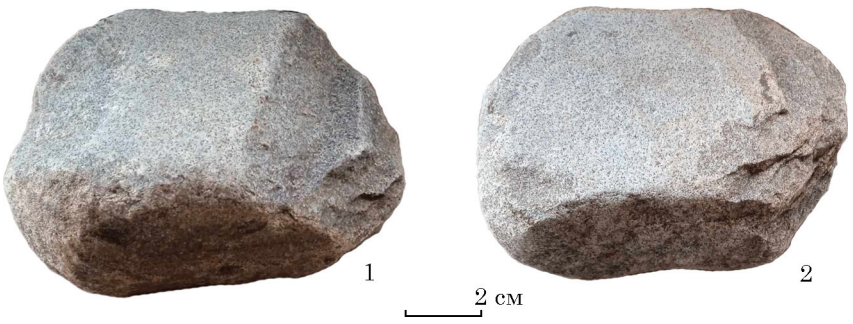

Рис. 5. Розтиральник (№ 3) з гнейсу. Фото С. Скорого

Fig. 5. The gneiss grinding stone (No. 3). Photo by S. Skoryi

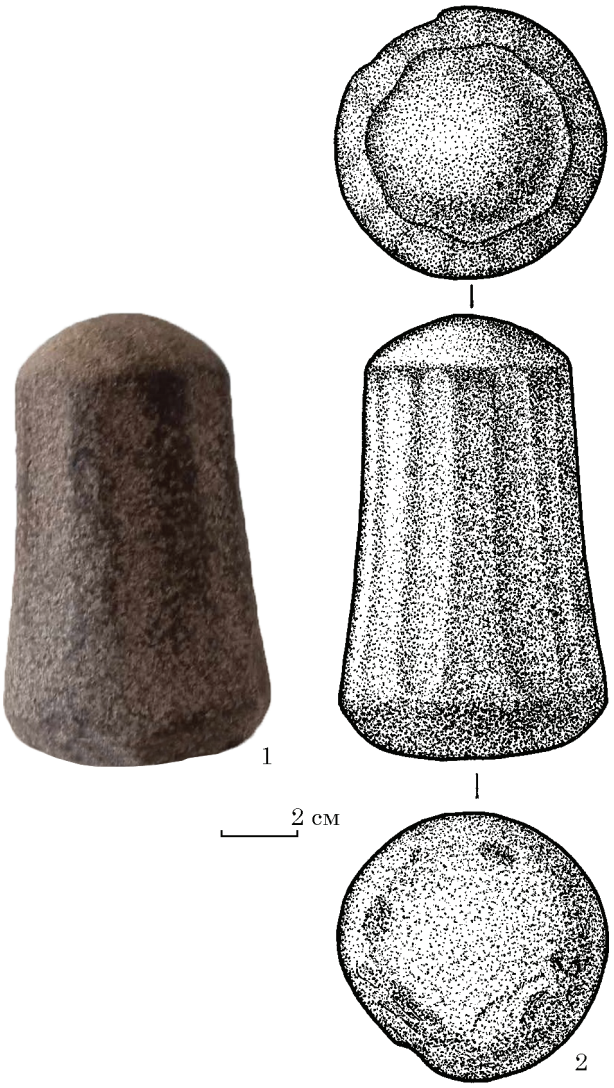

Рис. 6. Товкач із долериту: 1 — загальний вигляд; 2 — різні проекції. 1 — фото С. Скорого; 2 — графічна промальовка Т. Менчинської

Fig. 6. Pestle made of dolerite: 1 — general view; 2 — different views. 1 — photo by S. Skoryi; 2 — drawing by T. Menchynska

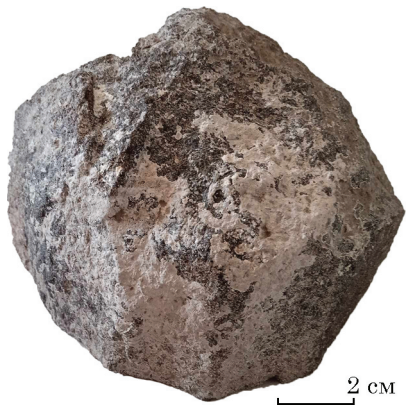

Рис. 7. Бракована заготовка для розтиральника із долерита з вертикальними канелюрами. Фото С. Скорого

Fig. 7. A defective blank for a dolerite grinding stone with vertical fluting. Photo by S. Skoryi

канелюри. Скоріш за все, це *бракована заготовка для розтиральника* [3]. Ширина 12 × 5,0, висота до 5,0, ширина канелюр 2,0—2,5 см. Маса уламка 959 г. Діагностований як *долерит* (рис. 7).

Геологічний аспект. Безсумнівний інтерес представляє питання про кам'яний матеріал для виготовлення знарядь праці, встановлення локацій джерел сировини, а також технічні прийоми виготовлення згаданих виробів.

У цьому аспекті слід зазначити, що всі вище представлені артефакти додатково дослідив проф. ВВіктор Нестеровський у Геологічному музеї Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Мінеральний склад, структурно-текстурні особливості та номенклатура порід визначалися петрографічним методом у шліфах з використанням поляризаційного мікроскопу, твердість — за допомогою шкали Мооса. Геологічна позиція і встановлення можливих локацій таких порід у районі знахідки артефактів проводилися шляхом зіставлення досліджених порід з породами регіону, описаними під час проведення геологічної зйомки масштабу 1 : 200000, та аналізом бази даних Геологічного музею. Результати цих досліджень можна звести до такого.

1. Серед представлених артефактів встановлено чотири типи порід, що мають різний вік, ґенезу, мінеральний склад, фізичні властивості та місця їх локацій у природному заляганні.

2. Усі предмети були робочими, ними користувалися, частина з них була механічно пошкоджена пізніше, під час розкриття ґрунту технічними засобами.

Опис порід та їх можлива локація в природному заляганні:

3.1. *Гнейс біотитовий.* З цієї породи зроблено великий розтирач масою 2347 г і фрагмент розтирача з масою 906 г. Порода є зернистим агрегатом із шаруватою текстурою, що утворилася за глибокого метаморфічного перетворення магматичних порід і має протерозойський вік (рис. 8: 1, 2). Зовнішньо нагадує граніт, але відрізняється наявністю шаруватості. Як і граніт, має значну міцність, а її текстурні особливості дозволяють в природному відслоненні створювати окремість, по якому від масиву відколюються брили. Подібні гнейси поширені в *районі встановлення артефактів, природньо розкриваються в долині р. Інгул* і входять до комплексу порід Інгулецького мегоблоку з абсолютним віком біля 2 млд р. (Державна геологічна карта України, Центральноукраїнська серія, Кіровоград 2007)

3. Цей артефакт обстежив, з точки зору обробки його людиною, фахівець у галузі первісної археології к. і. н. Д. Ступак (відділ археології кам'яної доби Інституту археології НАН України). Запропонована нами атрибуція цієї знахідки знайшла авторитетне підтвердження.

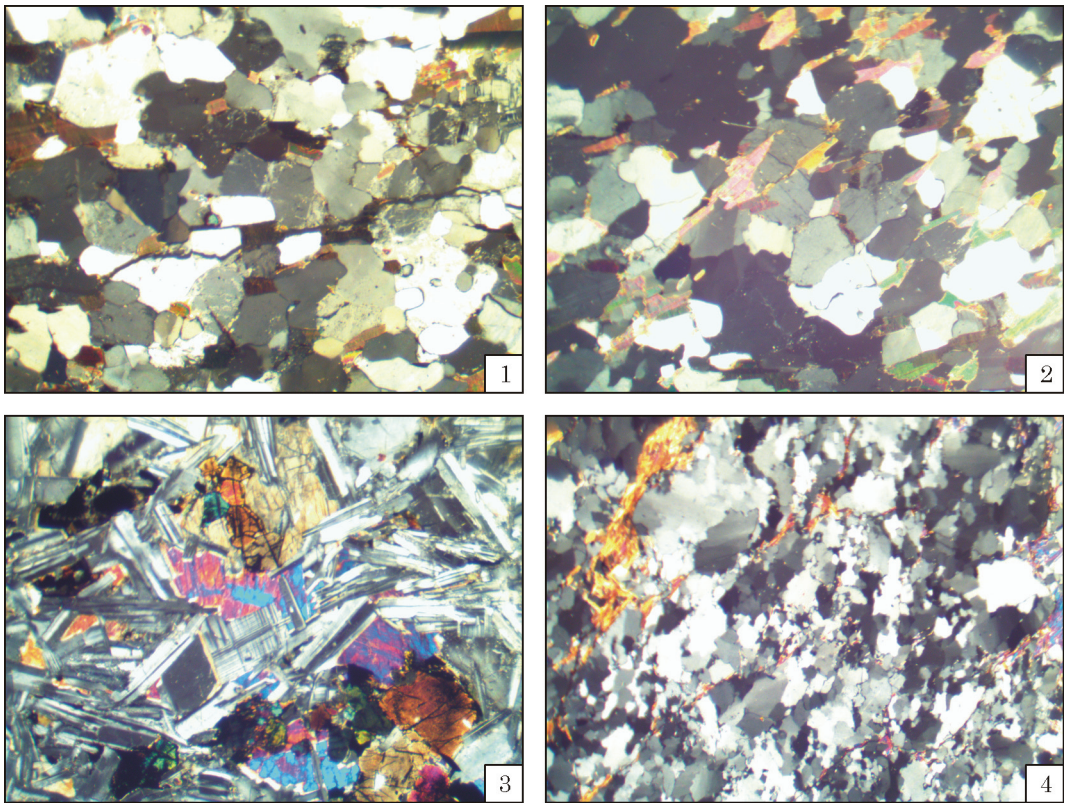

Рис. 8. Фото шліфів порід, з яких зроблені знаряддя праці: 1, 2 — гнейс (розтиральники 1 і 3); 3 — долерит (товкач, бракована заготовка для розтиральника); 4 — кварцит (зернотерка). Ніколі-х, ×48. Фото В. Нестеровського

Fig. 8. Photos of grinds of the rocks used for tools making: 1, 2 — gneiss (grinding stone 1 and 3); 3 — dolerite (pestle, a defective workpiece for the grinding stone): 4 — quartzite (grain grater). Nikoli-x, ×48. Photo by V. Nesterovskyi

3.2. *Долерит.* Є магматична напівглибинна кайнотипна основна порода. З долериту виготовлено пест масою 774 г і заготовка розтиральника з масою 959 г. Петрографічно ця порода представлена олівіновим різновидом, а основними породоутворювальними мінералами в ній є основний плагіоклаз і клінопіроксен, що трапляються приблизно в однакових кількостях. Вміст олівіну не перевищує 7—8 % (рис. 8: 3). Долерити такого складу належать до дайкового комплексу нижнього протерозою і поблизу археологічної пам'ятки на поверхню не виходять. Подібні породи були описані у відслоненнях *долини р. Інгулець біля м. Кривий Ріг*, а також у *долині р. Базавлук у Нікопольському р-ні Дніпропетровської обл.* (Нікітенко 2022, с. 135—144). Порода, як порівняти з граніто-гнейсом, не має вираженої зернистості і високої абразивності, але вона рівномірнодрібнозерниста, менш крихка і може бути використана для виробництва інструментарію, що мав застосування в більш професійній роботі, а також тонкого розтирання нетвердого матеріалу.

3.3. *Кварцит мусковітовий.* З кварциту зроблено зернотерку масою 8100 г. Це грубошарувата метаморфічна, майже мономінеральна порода, складена на 90—95 % крупними зернами кварцу і мінімальної кількості слюди, що займає міжзерновий простір. У незначній кількості (до 3—5 %) спостерігаються включення польового шпату. Зерна кварцу інтенсивно бластичні, мають орієнтування, відповідно до шаруватості (рис. 8: 4). Слюдисті мінерали представлені в більшості мусковітом, рідше біотитом, що зазнав значного окиснення і надав породі бурого кольору. Ці породи також мають протерозойський вік і стратиграфічно належать до новокриворізької і скелюватської свит. Поблизу археологічної знахідки такі породи на поверхню не виходять. Найближчі їх відслонення розміщуються «*біля с. Латівка, що на правому березі р. Інгулець та в північній частині Кривбасу, в районі Південного ГЗК на лівому березі р. Інгулець*» (Петрунь 1969, с. 68—79; Никитенко 2023, с. 58—62). На цих відслоненнях кварцити мають характерну окремість, що дозволяє без використання спеціальної техніки відламувати від масиву окремі блоки більшменш правильної форми різного розміру.

3.4. *Пісковик.* З цієї породи зроблено розтиральник масою 2100 г. Він є осадовою теригенною породою переважно кварцового складу. Кварц частково каолінізований. Зерна добре відсортовані, головна розмірність зерен 0,25—0,5 мм, цемент не карбонатний, у більшості силіцитний, контактового типу. Пісковик має позитивну абразивну здатність, що робить його

Рис. 9. Кам'яні знаряддя праці з поселення біля с. Селіванове. Фото С. Скорого
Fig. 9. Stone tools from a settlement near the Selivanove village. Photo by S. Skoryi

придатним для виконання шліфування, тонкого розтирання не тільки зерна, а й інших речовин, до прикладу — каменів. Його також можна використовувати для заточки інструментів з металу. Такого складу пісковики розміщуються у розрізі осадових порід палеогенової системи і на *цій території мають дуже обмежене розповсюдження. Значне поширення подібні породи мають у Подніпров'ї, де їх можна знайти у відслоненнях і вони є доступними для видобутку*. Первинний матеріал для заготовок майбутніх виробів відбирався з природних виходів порід на поверхню. Як правило, такі виходи були в долинах річок або з бортів глибоких ярів. У таких місцях на схилах часто виникають скупчення брил різного розміру, відділених від основного тіла за рахунок фізичного вивітрювання. Їх міг також відколоти і майстер, що мав певний досвід і спостережливість за особливостями поведінки порід і виникненням окремості. Для цього використовувалися дерев'яні клини. Саме таким способом було відібрано заготовку для великої зернотерки з кварциту. Торцеві обмеження — це площини окремості, вони мають чітку східчасту поверхню, характерну для розколювання по площині окремості.

Найбільший інтерес представляють технології виготовлення товкача і розтирачів у формі тіл обертання. Можливо, для цього було використано спеціальні верстати для закріплення каменю і його обертання під час обточування абразивним матеріалом для отримання сферичної поверхні. Проте немає сумніву, що як абразивний матеріал використовували кварцові пісковики.

Висновки. Вивчення за допомогою археологічних, а також геологічних методів не великої, але доволі цікавої колекції кам'яних знарядь праці, які походять із поселення білогрудівської культури біля с. Селіванове, у південній частині Дніпровського Правобережного Лісостепу (рис. 9), дає змогу висловити низку міркувань.

1. Частина землеробських знарядь, насамперед два масивні, ретельно виготовлені розтиральники, а також товкач, пов'язаний, найімовірніше, з металургійним виробництвом, досить оригінальні. Розтиральники не знаходять поки що переконливих аналогій у лісостеповому ареалі Східної Європи, на території культур епохи пізньої бронзи—раннього заліза. Ще більш своєрідний вигляд має товкач із широкими вертикальними канелюрами, що вкривають симетрично весь периметр його поверхні. На тлі колекції товкачів, відомих у Євразії, він, можна сказати, має унікальний вигляд.

2. Є підстави вважати, що якщо не всі, то частину досліджуваних знарядь праці було виготовлено безпосередньо на селіванівському поселенні. До них належать *великий розтиральник із гнейсу і товкач із долериту*. Про місцеве виробництво цих знарядь праці свідчить бракована заготівля для розтиральника з долериту, що має такі самі широкі вертикальні канелюри на поверхні, зафіксовані більшою мірою на песті, меншою — на зазначеному великому розтиральнику.

3. Цілком імовірно, що вельми високий професіоналізм майстра-каменотеса, відображений у виготовлених знаряддях праці (розтиральники, товкач, можливо, зернотерка), свідчить на користь того, що він міг працювати не тільки для задоволення потреб у подібних виробах своїх земляків — мешканців селіванівського поселення. З огляду на їхні якості, подібні вироби цілком могли бути продукцією товарно-обмінних відносин між різними спільнотами епохи пізньої бронзи.

4. Вельми цікавий ареал сировини, що надходила на поселення. По суті, лише виходи гнейсу, як матеріалу для виготовлення знарядь праці, відомі в найближчих від поселення околицях. Решта порід каменю, з якими працювали майстер (або майстри) селіванівського поселення, розташовувалися від нього на досить великій відстані. Так, виходи кварциту для видобутку сировини відкритим способом відомі за десятки кілометрів від району Селіванове, зокрема в північній частині сучасного Криворізького басейну. Ще більш віддаленими є джерела долериту — аж до району Базавлука, в Нікопольському р-ні на Дніпропетровщині; або пісковика в Подніпров'ї.

Ці факти демонструють, на наш погляд, наявність хороших комунікацій між заготівельниками сировини і постачальниками її безпосередньо на поселення майстру-каменотесу (або майстрам).

Невелику колекцію знарядь праці з поселення біля с. Селіванове орієнтовно можна датувати часом існування білогрудівської культури: XII—IX ст. до н. е.

ЛІТЕРАТУРА

Аванесова, Н. А. 2004. Случайные находки эпохи бронзы из фондов госмузея-заповедника Самарканда. В: Косарев, М. Ф., Кожин, П. М., Дубова, Н. А. (ред.). *У истоков цивилизации. Сборник статей к 75-летию Виктора Ивановича Сарианиди*. Москва, с. 405-414.

Беляєв, О. С. 1977. Розкопки поселення доби бронзи поблизу с. Йосипівка. *Археологія*, 22, с. 40-48.

Березанская, С. С., Чередниченко, Н. Н. 1985. Срубная культура. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Археология Украинской ССР*. 1. Киев: Наукова думка, с. 462-473.

Бруяко, И. В., Тощев, Г. Н. 2001—2002. Материалы к археологической карте побережья Днестровского лимана (эпоха бронзы). *Stratum plus*, 2, с. 587-591.

Ванчугов, В. П., Петрунь, В. Ф. 1997. Каменные изделия эпохи бронзы из Никония (к вопросу о номенклатуре каменных пестов). В: Охотников, С. Б. (ред.). *Никоний и античный мир Северного Причерноморья*. Одесса, с. 22-27.

Гершкович, Я. П. 2016. *Суботовское городище*. Киев: ИА НАН Украины.

Державна… 2007. *Державна геологічна карта України*. Центральноукраїнська серія M-36-XXXIII (Кіровоград), масштаб 1 : 200000. Київ: Центркргеологія.

Килейников, В. В. 1999. Функциональный анализ орудий труда с поселений донецкой лесостепной срубной культуры. В: Пряхин, А. Д. (ред.). *Проблемы археологии бассейна Дона*. Воронеж: ВГПУ, с. 117-142.

Кравец, Д. П. 1993. Два горнометаллургических орудия из Старого Каравана (Северский Донец). *Донецкий археологический сборник*, 4, с. 183-186.

Нікітенко, І. С. 2022. Долерити і діабази Середнього Придніпров'я як сировина для стародавніх виробів з каменя. *Збірник наукових праць НГУ*, 68—12, с. 135-144.

Нікітенко, І. С. 2023. Метакластоліти Криворіжжя у стародавній техниці за даними археології. В: *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кривий Ріг, с. 58-62.

Петрунь, В. Ф. 1969. До походження мінеральної сировини пам'ятників III—I тисячоліть до н. е. з басейну річки Інгулець. *Археологія*, 22, с. 68-79.

Подобед, В. А., Усачук, А. Н., Цимиданов, В. В. 2015. «Песты» и «тёрочники» в обрядах срубной культуры. *Донецький археологічний збірник*, 19, с. 58-84.

Ромашко, В. А. 2013. *Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры*). Киев.

Савва, Е. Н. 1987. К вопросу о пестах-скипетрах эпохи поздней брнозы из Северного Причерноморья. *Известия Академии наук Молдавской ССР. Серия общественных наук*, 1, с. 62-71.

Тереножкин, А. И. 1961. *Предскифский период на Днепровском Правобережье*. Киев: АН УССР.

Тощев, Г. Н. 2007. *Крым в эпоху бронзы*. Запорожье.

Тощев, Г. Н., Самар, В. А. 1994. Новые археологические материалы из с. Михайловка Херсонской области. *Древнее Причерноморье. Краткие сообщения Одесского археологического общества*, с. 80-83.

Тощев, Г. Н., Юрочкин, В. Ю. 2009. Находка скипетра эпохи бронзы в Крыму. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 9, с. 172-174.

Христов, Х., Илиев, И. 2000. Северопонтийски каменни «скиптри-чукалки» от бронзовата епоха в долината на Долна Тунджа. *Археология*, 1—2, с. 27-32.

Boroffka, N., Sava, E. 1998. Zu dem steinernen «Zeptern / Stössel-Zeptern», «Miniatursäulen» und «Phalli» der Bronzezeit Eurasiens. *Archäologische Miteillungen aus Iran und Turan. Deutsches Archäologisches Institut, Eurasian — Abteilung, Aussenstelle Teheran*, 30, S. 17-113.

Lichardus, J., Iliev, I., Hristov, Ch. 1999. Die spätbronzezeitlichen «Steinstöbel-Zepters» in Südostbulgarien und die Frage dernordpontischenVerbindungen zur Agdis. *Eurasia antiqua*, 5, S. 95-110.

REFERENCES

Avanesova, N. A. 2004. Sluchaynyie nahodki epohi bronzyi iz fondov gosmuzeya-zapovednika Samarkanda. In: Kosarev, M. F., Kozhin, P. M., Dubova, N. A. (eds.). *U istokov tsivilizatsii. Sbornik statey k 75-letiyu Viktora Ivanovicha Sarianidi*. Moskva, s. 405-414.

Beliaiev, O. S. 1977. Rozkopky poselennia doby bronzy poblyzu s. Yosypivka. *Arkheolohiia*, 22, s. 40-48.

Berezanskaya, S. S., Cherednichenko, N. N. 1985. Srubnaya kultura. In: Telegin, D. Ya. (ed.). *Arheologiya Ukrainskoy SSR*. 1. Kiev: Naukova dumka, s. 462-473.

Bruyako, I. V., Toschev, G. N. 2001—2002. Materialyi k arheologicheskoy karte poberezhya Dnestrovskogo limana (epoha bronzyi). *Stratum plus*, 2, s. 587-591.

Vanchugov, V. P., Petrun, V. F. 1997. Kamennyie izdeliya epohi bronzyi iz Nikoniya (k voprosu o nomenklature kamennyih pestov). In: Ohotnikov, S. B. (ed.). *Nikoniy i antichnyiy mir Severnogo Prichernomorya*. Odessa, s. 22-27.

Gershkovich, Ya. P. 2016. *Subotovskoe gorodische*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Derzhavna… 2007. *Derzhavna heolohichna karta Ukrainy*. Tsentralnoukrainska seriia M-36-XXXIII (Kirovohrad), masshtab 1 : 200000. Kyiv: Tsentrukrheolohiia.

Kileynikov, V. V. 1999. Funktsionalnyiy analiz orudiy truda s poseleniy donetskoy lesostepnoy srubnoy kulturyi. In: Pryakhin, A. D. (ed.). *Problemyi arheologii basseyna Dona*. Voronezh: VGPU, s. 117-142.

Kravets, D. P. 1993. Dva gornometallurgicheskih orudiya iz Starogo Karavana (Severskiy Donets). *Donetskiy arheologicheskiy sbornik*, 4, s. 183-186.

Nikitenko, I. S. 2022. Doleryty i diabazy Serednoho Prydniprovia yak syrovyna dlia starodavnikh vyrobiv z kamenia. *Zbirnyk naukovykh prats NHU*, 68—12, s. 135-144.

Nikitenko, I. S. 2023. Metaklastolity Kryvorizhzhia u starodavnii tekhnytsi za danymy arkheolohii. In: *Materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Kryvyi Rih, s. 58-62.

Petrun, V. F. 1969. Do pokhodzhennia mineralnoi syrovyny pamiatnykiv III—I tysiacholit do n. e. z baseinu richky Inhulets. *Arkheolohiia*, 22, s. 68-79.

Podobed, V. A., Usachuk, A. N., Tsimidanov, V. V. 2015. «Pestyi» i «tyorochniki « v obryadah srubnoy kulturyi. *DonetskiyarheologIchniy zbIrnik*, 19, s. 58-84.

Romashko, V. A. 2013. *Zaklyuchitelnyiy etap pozdnego bronzovogo veka Levoberezhnoy Ukrainyi (po materialam boguslavsko-belozerskoy kulturyi)*. Kiev.

Savva, E. N. 1987. K voprosu o pestah-skipetrah epohi pozdney brnozyi iz Severnogo Prichernomorya. *Izvestiya Akademii nauk Moldavskoy SSR. Seriya obschestvennyih nauk*, 1, s. 62-71.

Terenozhkin, A. I. 1961. *Predskifskiy period na Dneprovskom Pravoberezhe*. Kiev: AN USSR.

Toschev, G. N. 2007. *Krym v epohu bronzy*. Zaporozhe.

Toschev, G. N., Samar, V. A. 1994. Novyie arheologicheskie materialyi iz s. Mihaylovka Hersonskoy oblasti. *Drevnee Prichernomore. Kratkie soobscheniya Odesskogo arheologicheskogo obschestva*, s. 80-83.

Toschev, G. N., Yurochkin, V. Yu. 2009. Nahodka skipetra epohi bronzyi v Kryimu. *Materialyi po arheologii Severnogo Prichernomorya*, 9, s. 172-174.

Hristov, H., Iliev, I. 2000. Severopontiyski kamenni «skiptri-chukalki» ot bronzovata epoha v dolinata na Dolna Tundzha. *Arheologiya*, 1—2, s. 27-32.

Boroffka, N., Sava, E. 1998. Zu dem steinernen «Zeptern / Stössel-Zeptern», «Miniatursäulen» und «Phalli» der Bronzezeit Eurasiens. *Archäologische Miteillungen aus Iran und Turan. Deutsches Archäologisches Institut, Eurasian — Abteilung, Aussenstelle Teheran*, 30, S. 17-113.

Lichardus, J., Iliev, I., Hristov, Ch. 1999. Die spätbronzezeitlichen «Steinstöbel-Zepters» in Südostbulgarien und die Frage dernordpontischenVerbindungen zur Agdis. *Eurasia antiqua*, 5, S. 95-110.

S. Skoryi, O. Orlyk, V. Nesterovski

SOME STONE TOOLS FROM THE LATE BRONZE AGE SETTLEMENT OF SELIVANOVE

The stone tools from the Belogrudovka culture settlement, have been recently found near the village of Selivanove, Kirovohrad region, in the southern part of the Dnipro Right Bank Forest-Steppe area are published in the paper.

These are the artefacts relating agriculture (grain grater, grinding stones of several types) and metallurgy (pestle). The two grinding stones and the pestle are distinguished by the perfection of their form and meticulousness of their workmanship and have no direct parallels yet.

The stone tools were researched not only by traditional archaeological methods but also by geological ones in the Institute of Geology of Kyiv National Taras Shevchenko University.

It is ascertained that the tools are made of 4 rocks: quartzite (grain grinder), gneiss (2 grinding stones), sandstone (another grinding stone) and dolerite (pestle).

With the exception of gneiss the outcrops of which are located in the area of the settlement near Selivanovo village the deposits of other rocks are located at a distance of tens and even hundreds kilometres from the Selivanove settlement.

This circumstance shows, in our opinion, the existence of well-developed communications between the suppliers of raw materials and their delivery to the settlement for the stone cutter (or cutters).

There are certain reasons to say that the dolerite pestle and the large gneiss rubbing stone have been made directly at the Selivanove settlement.

The preliminary date of the stone tools is determined by the framework of the existence of the Belogrudivka culture of the Bronze Age, i. e. during the 12th—9th cent. BC.

Keywords*:* southern part of the Dnipro Right-Bank Forest-Steppe area, settlement of the Belogrudivka culture, stone tools.

Одержано 18.03.2025

НЕСТЕРОВСЬКИЙ Віктор, доктор геологічних наук, професор, Інститут геології Київського Національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.
Victor NESTEROVSKYI, Dr. habil., Professor, Institute of Geology of National Taras Shevchenko University of Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-7065-8962,
e-mail: nesterovski@univ.kiev.ua.

ОРЛИК Олексій, комунальне підприємство «Музей мистецтв Кіровоградської обласної ради», Кропивницький, Україна.
Oleksii ORLYK, Municipal Company «Museum of Delicacies of Kirovohrad Regional Council», Kropyvnytskyi, Ukraine.
E-mail: koxm@ukr.net.

СКОРИЙ Сергій, доктор історичних наук, професор, Інститут археології Національної Академії наук України, Київ, Україна.
Serhiy SKORYI, Dr. habil., Professor, Institute of Archeaology of National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-7842-890X, e-mail: idanfirs@ukr.net.

УДК [599:636/639]-035.56:903.4(477.52)”638” DOI: 10.37445/adiu.2025.02.12

М. Кублій

ТВАРИННИЦТВО І МИСЛИВСТВО БАСІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

У статті наведено результати дослідження кісткового матеріалу з Басівського городища, отриманого в ході розкопок 2021—2022 рр., подано порівняння з попередньо вивченим матеріалом. Колекції кісток складалися передусім з кухонних відходів, вивчення яких дає змогу встановити роль кожного виду у продуктовому забезпеченні мешканців пам’ятки. Основа м’ясної продукції — домашні тварини. Їхній перелік і приблизне співвідношення у стаді встановлено серед усіх досліджених кісток. Також з’ясовано мисливські види, які здебільшого виконували роль продуктового забезпечення.

Ключові слова: *археозоологія, тваринництво, мисливство, кухонні відходи, кістки тварин.*

Вступ. Розташоване на території Посулля Басівське городище є найбільшим з-поміж укріплених поселень регіону в скіфський час (Білинський 2018, с. 216). Цей факт, на думку дослідників, вказує на його центральне місце в політично-адміністративному житті в даний період. Такий статус, зокрема, зумовлював і заняття торгівлею, що могла включати і сферу тваринництва. Датується городище кінцем VI—III/II ст. до н. е. Виділено три горизонти: перші два фіксуються в межах від VI до IV ст. до н. е., третій — до завершення існування.

Історія дослідження. Перші дослідження на Басівському городищі здійснені понад сто років тому. На початку XX ст. його оглянув В. В. Хвойка (Болтрик, Бунятян, Фіалко 1994, с. 2) і дослідив М. О. Макаренко у 1906 р. (Макаренко 1907; Ильинская 1957, с. 1). Пізніше огляд і зняття плану городища здійснила експедиція Роменського музею під керівництвом М. М. Семенчика в ході загальних досліджень Верхнього Посулля 1927—1928 рр. У період з 1945 по 1959 рр. дослідженнями городища займалася Посульська експедиція Інституту археології на чолі з В. А. Іллінською (Іллінська 1952, с. 34; Ильинская 1957, с. 1). Знайдені на пам’ятці кісткові матеріали визначала палеонтолог В. І. Бібікова (Ильинская 1947, с. 10—11; 1957, с. 22; Іллінська 1952, с. 40—41).

Чергові дослідження пам’ятки почалися наприкінці XX ст. експедицією «Сула» під керівництвом Ю. В. Болтрика (Болтрик, Бунятян 1993; Болтрик, Бунятян, Фіалко 1994; Болтрик, Фіалко 1998), у ході яких археозоологічний матеріал фіксувався, відбирався і був переданий на опрацювання О. П. Журавльову.

Огляд пам’ятки 2011 р. виявив грабіжницькі розкопи з викидом археологічних матеріалів (Білинський 2013, с. 29—30).

Останні дослідження на городищі провела в 2020—2022 рр. експедиція ДП НДЦ «ОАСУ» під керівництвом А. А. Коржа.

Інформація про попередні визначення кісткового матеріалу наявна у звітах з розкопів 1947 р. на західному схилі площадки «Башта», де виявлено рештки житлових і господарчих приміщень, і шурфа на Аршавському мисі (Ильинская 1947), 1957 р. на північно-західному краю «Башти» (Ильинская 1957), 1992 р. на Аршавському мисі (Болтрик, Бунятян, Фіалко 1994) і 1993 р. на Аршавському мисі й Башті (Болтрик, Бунятян 1993). На жаль, наведені визначення вказують лише на кількість кісток по кожному з видів або ж навіть обчислено мінімальну кількість особин без зазначення повного переліку елементів скелета. Таким чином, ці дані можуть бути інформативними лише для розуміння видового складу стада і переліку мисливських видів, а також виз-

© М. КУБЛІЙ, 2025

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

начення приблизної ролі кожного з них для давнього населення. Проте статево-вікові, породно-типологічні особливості тварин за цими даними встановити не вдасться. Так само у висновках В. І. Бібікової не відмічено тафономічні пошкодження на кістках.

У ході досліджень 2021—2022 рр. вивчено різні ділянки пам'ятки: поселення 3 (розташоване в центральній частині західного схилу «Башти»), уроч. Кругляк і поселення в уроч. Галаманжино (Корж 2023). З них кістковий тваринний матеріал було ретельно відібрано й передано на опрацювання (Кублій 2023а). Загальна кількість кісток тварин або їхніх фрагментів становила 691 екземпляр. Найбільшу кількість матеріалів знайдено на поселенні 3 — 613 фрагментів кісток (табл. 1). З уроч. Кругляк отримано 59 екземплярів тваринних решток (табл. 2), з уроч. Галаманжино — 19 (табл. 3).

Результати і їхні обговорення. Отримані в 2021—2022 рр. кістки мають задовільний стан збереженості, завдяки чому на їхній поверхні можливо було простежити наявність слідів від гострих предметів, завданих людьми під час ділення туші й кухонної обробки, сліди від погризів тваринами та інші пошкодження.

Серед отриманих матеріалів встановити видову приналежність і елемент скелета вдалося для 425 кісток з поселення 3 на «Башті» (табл. 1), 33 — уроч. Кругляк (табл. 2) і 12 — Галаманжино (табл. 3). Проте тільки з досліджень «Башти» отримано достатню кількість кісток, щоб робити висновки щодо стану тваринництва на пам'ятці. Два інших розкопи лише засвідчують наявність найбільш поширених видів або ж становлять випадкові знахідки більш рідкісних тварин.

Варто звернути увагу на фрагментування кісток. Серед матеріалів в основному цілими збереглися суглобові кістки і фаланги пальців, також невелика кількість метаподіальних кісток. Зовсім іншу ситуацію відмічала В. І. Бібікова, досліджуючи матеріали з «Башти» 1957 р.

Таблиця 1. Визначення кісткових решток тварин з розкопу на локації «Башта», поселення 3 в 2021—2022 рр.

Table 1. Identification of animal bone remains from the excavation at the Tower location, settlement 3 in 2021—2022

Кістка	Корова	ДРХ	Свиня	Кінь	Собака	*Bos* sp.	Лось?	Олень	Козуля?	Кабан	Бобер	Невизначена	Разом
Череп	12	—	5	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—
Верхня щелепа	5	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Нижня щелепа	9	10	16	4	—	—	—	—	—	1	1	—	—
Зуб	4	3	3	7	—	—	—	1	—	1	1	—	—
Хребець	3	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ребро	47	8	2	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Лопаткова	23	1	1	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—
Плечова	20	2	4	—	2	—	—	2	1	2	—	—	—
Променева	8	1	—	7	1	—	1	—	—	1	—	—	—
Ліктьова	4	1	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Тазова	14	3	—	6	—	—	—	—	1	—	—	—	—
Стегнова	16	4	1	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Велика гомілкова	21	9	6	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Мала гомілкова	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—
Таранна	—	1	—	3	—	2	—	—	—	1	—	—	—
П'яткова	5	—	1	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Суглобова	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Метаподіальна	5	2	1	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—
П'ясткова	5	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Плеснова	9	2	—	6	—	—	1	4	—	—	—	—	—
I фаланга	4	—	1	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—
II фаланга	2	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Копитна	2	—	—	3	—	—	—	—	—	1	—	—	—
Разом	222	50	49	73	3	2	2	8	2	12	2	188	613

Таблиця 2. Визначення кісткових решток тварин з розкопу на локації «Урочище Кругляк» у 2021—2022 рр.

Table 2. Identification of animal bone remains from the excavation at the Kruhlyak Tract location in 2021—2022

Кістка	Корова	ДРХ	Свиня	Кінь	Кабан	Бобер	Невизначена	Разом
Череп	1	—	—	—	—	—	—	—
Верхня щелепа	—	—	1	—	—	—	—	—
Нижня щелепа	2	—	—	—	—	—	—	—
Зуб	—	—	—	2	—	—	—	—
Хребець	—	2	—	1	—	—	—	—
Ребро	1	2	—	—	—	—	—	—
Лопаткова	4	—	1	—	—	—	—	—
Променева	—	—	—	1	—	—	—	—
Ліктьова	—	—	—	—	—	1	—	—
Стегнова	1	2	—	1	—	—	—	—
Велика гомілкова	5	1	—	—	—	—	—	—
Таранна	2	—	—	—	—	—	—	—
Метаподіальна	—	—	—	1	—	—	—	—
П'ясткова	—	—	—	—	1	—	—	—
Разом	16	7	2	6	1	1	26	59

За її спостереженнями, у колекції було багато цілих кісток. Крім того, вчена відзначила майже повну відсутність лопаткових кісток у виявлених тварин навіть за наявності всіх інших елементів скелета. Проте кількісні показники не були наведені.

Із розкопок на «Башті» понад половину всіх фрагментів кісток становили коров'ячі. Загалом їх знайдено 222 фрагменти. Кістки представляють усі анатомічні частини скелета корови. Серед них є як м'ясні, так і нем'ясні частини. Наявність останніх є свідченням економічної моделі, при якій забій і розподіл туші відбувався безпосередньо на пам'ятці. Аналогічні висновки вдалося зробити і О. П. Журавльову при опрацюванні матеріалів 1992 р. (Журавлев, Маркова 1994, с. 58).

Попри досить значну кількість кісткового матеріалу корови, не виявлено рогових стрижнів. Свого часу В. І. Цалкін вказував, що кількість рогових стрижнів корови від загальної кількості її кісток становить 1 %, при вищих показниках вчений робив припущення про розведення на пам'ятці рогатих порід. Якщо кількість була меншою, можливо говорити про наявність як рогатих, так і безрогих порід (Цалкин 1966, с. 12). У цьому дослідженні відсутність рогових стрижнів вказує на розведення безрогих корів. Така тенденція відмічалася дослідниками на низці городищ лісостепу і степу, а також на античних поселеннях Північного Причорномор'я, що, на думку О. П. Журавльова, вказувало на торгово-економічні взаємини між населенням цих регіонів (Билкова 1998, с. 113—114). Безрогість корів О. П. Журавльов відмічав на скіфських поселеннях Первомаївка 2 і Кам'янське

Таблиця 3. Визначення кісткових решток тварин з розкопу на локації «Урочище Галаманжино» в 2021—2022 рр.

Table 3. Identification of animal bone remains from the excavation at the Halamanzhyno Tract location in 2021—2022

Кістка	Корова	Свиня	Кінь	Невизначена	Разом
Череп	2	—	—	—	—
Верхня щелепа	1	—	—	—	—
Зуб	4	—	—	—	—
Ребро	1	—	—	—	—
Плечова	—	—	1	—	—
Ліктьова	1	—	—	—	—
Стегнова	1	—	—	—	—
Мала гомілкова	—	1	—	—	—
Разом	10	1	1	7	19

городище, датовані IV ст. до н. е. (Журавлев 1995, с. 128). В. І. Цалкін вказував наявність і безрогих, і рогатих порід на Більському городищі (відсоток рогових стрижнів становив 0,55 %) (Цалкин 1966, с. 11—12), розташованому на території Лівобережного лісостепу, яке було найближчим городищем-гігантом до Басівського.

Хоча не до всіх скіфських пам'яток лісостепу можна зробити такий висновок. Дослідження розташованого в Побужжі Северинівського городища, яке було торговим центром і виконувало функцію обслуговування караванів (Boltryk 2009), показало наявність рогатих порід корів (Кублій 2023b, с. 370). Правда, період існування Северинівського городища більш ранній —

з VII до середини VI ст. до н. е. (Boltryk 2009). Від часу його існування до періоду життя на Басівському городищі могли відбутися зміни породно-типологічного складу домашнього стада. Висновки про різницю тваринництва загалом зробив О. П. Журавльов, досліджуючи скіфські городища Нижнього Подніпров'я (Журавлев 1991, с. 75, 84—85). Такий висновок вченого стосувався передусім зміни співвідношення домашніх тварин — зменшення з часом частки корови і збільшення свиней у домашніх господарствах.

Зріст тварин у загривку, як ще одну породно-типологічну характеристику, вдалося встановити лише за однією цілою п'ястковою кісткою і за напрацьованими для цього методиками (Matolcsi 1970; Teichert 2005, s. 485). Висота корови становила 113,5 см. Така висота є стандартною для скіфського часу (Цалкин 1966, с. 19; Журавлев 1995, с. 129). Співвідношення висоти п'ястка до ширини верхнього і нижнього кінця, а також до ширини діафіза за методикою визначення статі (Цалкин 1966, с. 18) дає змогу визначити, що кістка належала самці. Через пошкодженість решти трубчастих кісток, проміри яких дають можливість встановлювати висоту тварин і стать, інших даних по пам'ятці отримати не вдалося. Для скіфського часу, за літературними даними, кількість дорослих самок у стаді становила 75,7 %, самців — 5,7 %, волів — 18,6 % (Цалкин 1966, с. 19).

За станом приростання епіфізів трубчастих кісток (Silver 1969; Lasota-Moskalewska 2008, s. 138), прорізуванням і заміною зубів (Lasota-Moskalewska 2008, s. 138) і стиранням зубних коронок (Grant 1982, p. 92—103) встановлено вік тварин. Згідно з отриманими даними, забій більшості корів відбувався в дорослому віці або ж при досягненні ними максимальної м'язової маси. Така ж ситуація спостерігалася і при визначенні кісток В. І. Бібіковою (Ильинская 1947, с. 11; 1957, с. 22) та О. П. Журавльовим (Болтрик, Бунятян 1993, с. 32; Болтрик, Бунятян, Фіалко 1994, с. 27). Велика кількість дорослих тварин вказує на достатню кормову базу на пам'ятці, яка давала можливість прогодувати домашнє стадо, особливо в зимовий період.

Хоч на пам'ятці і не вдалося відстежити чіткого статево-вікового складу стада, можна припустити, що поголів'я корів утримувалося для отримання молочної продукції і використання волів для фізичної праці. На це вказують дані досліджень інших авторів (Цалкин 1966, с. 19).

Оскільки досліджуваний кістковий матеріал корів належав до кухонних відходів, постлетальне використання полягало в отриманні м'яса і супровідних продуктів. На 15 кістках виявлено сліди від гострих предметів. У двох випадках на суглобових кістках заплесна виявлено сліди надрізів з усіх сторін. Найімовірніше, вони утворилися в результаті надрізів при зніманні шкіри. Також вони могли залишитися внаслідок перерізання сухожиль, що менш імовірно. Серед інших нем'ясних кісток зі слідами пошкоджень гострими предметами знайдено нижню частину плеснової кістки зі слідами надрубування на нижньому епіфізі, нанесеному вздовж кістки між двома пальцями. Решта 12 фрагментів зі слідами належали до м'ясних частини скелета. Завдяки розрубуванням і розрізуванням тушу тварини ділили на фрагменти заради використання м'яса. Решта крупних кісток, на яких хоч і не було слідів від гострих предметів, були фрагментованими, що вказувало на належність їх до кухонних відходів. Також на частині кісток знайдено сліди від погризів собаками, що, на думку дослідників (Хамайко, Яніш 2018, с. 200), є додатковим доказом кухонних решток.

Кісток дрібної рогатої худоби знайдено 50. З них одну таранну кістку ідентифіковано як овечу. Попередні дослідники, маючи більшу вибірку кісткового матеріалу, знаходили на пам'ятці кістки обох видів — і вівці, і кози. Проте встановити перевагу якогось з видів не вдалося, оскільки в різних кісткових колекціях перевага була то за одним, то за іншим. У матеріалах 1947 р. з «Башти» переважали кози над вівцями — 14 і 5 відповідно. У визначеннях 1957 р. ці два види не розділялися. На Аршавському укріпленні в 1992 р. виявлено 19 кісток овець, 8 — кози і 198 — обох видів без розрізнення. Уже наступного року з тієї ж ділянки кісток овець знайдено 2, кози — 10 і без розділення на вид — 92, а з «Башти» — 27 кісток вівці, 18 — кози і 228 обох видів (Ильинская 1947, с. 11; 1957, с. 22; Болтрик, Бунятян 1993, с. 29—32; Болтрик, Бунятян, Фіалко 1994, с. 27). Дані з пам'яток раннього залізного віку загалом вказують на перевагу овець над козами, при тому в лісостеповій зоні кіз було всього 8—10 %, збільшення питомої ваги цього виду відчувалося в Північному Причорномор'ї — до 40 % на Кам'янському городищі, проте все одно вівці становили більшість (Цалкин 1966, с. 29; Журавлев 1991, с. 84—85).

Висота вівці в загривку становила 61 см. Зріст встановлено за напрацьованими методиками для промірів таранної кістки (Teichert 1975). Через сильну їхню фрагментованість встановити інші породно-типологічні характеристики не було можливості.

На таранній кістці вівці на задній її стороні виявлено велику кількість порізів. Ймовірно, їх залишили під час перерізання сухожиль. Серед інших слідів від гострих предметів на кістках дрібної рогатої худоби знайдено слід від зрізання на фрагменті ребра. Такий слід міг залишитися при відділенні м'яса від кістки, причому ще в сирому вигляді. Також виявлено надріз на гілці нижньої щелепи поруч зі скронево-нижньощелепним суглобом. Ще два фрагменти мали сліди від погризів собаками.

При визначенні віку за станом зубної системи аналізувалося сім зразків. Така кількість недостатня для статистично обґрунтованих висновків, тому вважати співвідношення вікових категорій загальним для поголів'я дрібної рогатої худоби на пам'ятці не правильно. Проте все ж певні тенденції навіть при такій кількості можна простежити. Три особини мали молочний P_4, з яких одна була молодшою одного року, а дві у віці від одного до півтора року. Ще три особини мали вік у діапазоні 2,5—3 роки і одна — 3—3,5 роки.

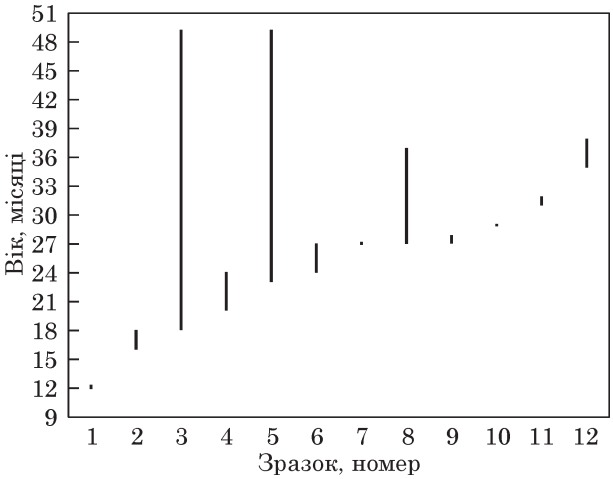
Аналіз стану приростання епіфізів показав наявність однієї тварини віком до 10 місяців. Інші тварини були дорослими, проте точно встановити їхній вік було неможливо.

Свині знайдено 49 кісток. Кістки цього виду сильно фрагментовані, тому не було можливо зняти з них проміри. Попри це, сліди ділення гострими предметами знайдено тільки на одному фрагменті ліктьової кістки поруч з верхнім епіфізом — на ліктьовому суглобі. Три кістки мали сліди погризів собаками. Цей вид утримувався для одержання м'ясної продукції.

Два фрагменти кісток мали сліди від вогню (обидва були повністю чорними), але характер обпалення був відмінний від того, який залишається під час приготування їжі над вогнем. Це більше вказує на спеціальне або випадкове попадання фрагментів кісток у вогонь. Мала кількість кісток з подібними обпаленнями (з розкопу отримано ще дві такі кістки, також повністю чорні, для яких не вдалося встановити видову й анатомічну приналежність) не може бути свідченням утилізації кісток методом спалювання. Швидше ці кістки випадково потрапили у вогнище. Чорного кольору кістка набуває при температурах горіння 300—400 °С (Голубович та ін. 2020, с. 11).

Фрагменти нижніх щелеп серед свинячих кісток трапляються частіше, ніж в інших видів. Така динаміка простежена не лише на пам'ятках скіфського часу, а й для більш пізніх періодів. Нижні щелепи свині — хороший матеріал для встановлення і вікових, і статевих показників домашнього стада. З досліджуваної колекції отримано 12 зразків, за якими можна було встановити вік. З них три одночасно давали змогу визначити і стать тварин (рисунок). Такої кількості не достатньо для точної статистичної вибірки. З колекції десять оцінювались за стертістю молярів і два — тільки за наявністю постійного P_4. Згідно з отриманими результатами, тварин молодше 2-річного віку було три, забій семи тварин відбувся в період від 2 до 3 років. Одна тварина була старшою від 1,5 року, інша — від 2 років. Проте встановити верхню межу їхнього віку неможливо.

Дані попередніх дослідників тваринного комплексу пам'ятки давали набагато вищий показник молодих особин. Проте в їхньому розпорядженні вибірка була набагато більшою.

Визначення віку свиней на основі стану зубної системи нижньої щелепи (№ 2, 3, 6 — самки)

Determination of pig age based on the condition of the dental system of the lower jaw (N 2, 3, 6 — females)

Загалом, на пам'ятках скіфського часу в лісостепу відмічається, що майже половина забитих тварин були молодше від 1 року — 47,2 %, а старше від 22 місяців (час прорізування M_3) було майже чверть тварин — 23,8 % особин (Цалкин 1966, с. 36). На Северинівському городищі при вибірці в 75 зразків, третина з яких були у віці до 1 року, а найстаріші тварини забивалися у віці 4 роки.

Коней знайдено 73 фрагменти кісток. Вид представлений більшістю елементів скелета. Цілими збереглися суглобові кістки, фаланги пальців і частково метаподіальні. Сліди від гострих предметів були на дев'яти кістках, серед яких як м'ясні, так і нем'ясні частини скелета. Серед нем'ясних — порізи на двох таранних кістках, до яких кріпляться сухожилки, що й могли перерізатися, або ж залишені в наслідок знімання з тварини шкіри. Також сліди надрубування були на нижній частині плеснової кістки і на I фаланзі. Погризи собак знайдено на краю діафіза трубчастої кістки.

На основі цілих кісток встановлювалися породно-типологічні характеристики стада коней. Висота коня, визначена за методикою (Kiesewalter 1889) для плеснової кістки була 131,1 см, що, за класифікацією зросту (Витт 1952, с. 172—173), вказувало на його малорослість. Відповідно до класифікації тонконогості (Топачевський 1956, с. 68—69) плеснова кістка належала тонконогому коню. Проміри, зняті з чотирьох I фаланг, також дали змогу визначити тонконогість. З них три особини були напівтонконогими, одна — середньоногою. Середньоногий кінь мав незначне вторинне розростання на I фаланзі. Вторинне розростання вказує на фізичні навантаження, які виконувала тварина. Серед напівтонконогих коней у двох вторинного розростання не відмічено взагалі, в одного воно було дуже незначним.

Таблиця 4. Розподіл кісткових решток тварин з розкопів різних років, кількість кісток з яких достатня для статистичної вибірки. 1947 р. — обчислена мінімальна кількість особин, 1957, 1992, 1993, 2021—2022 р. — кількість кісток

Table 4. Distribution of animal bone remains from excavations of various years, with a sufficient number of bones for statistical sampling. 1947 — calculated minimum number of individuals; 1957, 1992, 1993, 2021—2022 — number of bones

Тварина	1947, «Башта»	1957, «Башта»	1992, Аршавське	1993, «Башта»	1993, Аршавське	2021—2022, пос. 3
Корова	20	762	1102	1998	1453	222
ДРХ	—	310	198	228	116	49
Вівця	5	—	19	27	6	1
Коза	14	—	8	18	11	—
Свиня	26	308	206	281	103	49
Кінь	15	558	212	396	280	73
Собака	3	33	32	21	5	3
Тур	—	—	—	—	1	2
Лось	3	20	8	14	3	2
Олень	4	4	2	12	5	8
Козуля	—	4	1	—	1	2
Кабан	2	17	12	45	10	12
Кулан	—	—	—	2	—	—
Ведмідь	1	1	4	—	—	—
Вовк	1	—	—	—	—	—
Лисиця	2	1	9	—	—	—
Бобер	2	2	2	9	—	2
Заєць	1	3	—	6	2	—
Птах	—	—	—	3	—	—
Качка	2	1	—	—	—	—
Гуска	—	1	—	—	—	—
Черепаха	—	—	—	1	—	—
Риба	—	—	—	2	—	—
Невизначена	—	—	—	931	724	188

Оскільки тонконогі коні найкраще підходять для верхової їзди, товстоногі — для виконання важких фізичних завдань, а середньоногі можуть використовуватися для обох функцій, на пам'ятці можна відмітити використання коня для обох функцій.

Статево-вікові характеристики встановлено за однією нижньою щелепою. Вона належала самці віком 4—5 років.

Собачих кісток було три. Це фрагменти крупних трубчастих кісток передньої кінцівки — два нижні кінці плечової і верхній кінець променевої. На кістках не знайдено слідів від гострих предметів.

Ті ж самі домашні види тварин траплялися у всіх розкопах, на яких було отримано достатню вибірку кісток. При цьому простежувалися приблизно такі ж співвідношення кісток серед видів (табл. 4).

Дикі мисливські види представлені незначною кількістю кісток. Однозначно вдалося визначити оленя, кабана та бобра.

Оленя визначено вісім кісток. Серед них чотири фрагменти діафізів плесна, які є нем'ясними частинами скелета. Крім них, знайдено окремий зуб і три фрагменти кісток м'ясних частин скелета.

Кісток кабана виявлено 12. Серед них як кістки краніального, так і посткраніального відділів. На задній стороні нижнього кінця плечової кістки виявлено велику кількість порізів, які є ознакою ділення туші тварини в місці суглоба. Ще одна кістка була зі слідами погризів собаками. Цілою була єдина суглобова кістка — таранна. За її промірами встановлено висоту тварини в загривку — 89,5 см.

Знайдених кісток бобра було дві — фрагмент нижньої щелепи і окремий зуб. Кісток посткраніального скелета не знайдено. За станом зубної системи встановлено вік (Волох 2022, с. 63—65) — близько трьох років.

Через фрагментованість частини кісток виникли сумніви щодо їхньої видової приналежності. Дві, ймовірно, належать лосю — фрагмент променевої кістки, який може також належати корові, і верхній кінець плеснової кістки, який також може належати оленю.

Фрагментовані кістки козулі можна сплутати з кістками дрібної рогатої худоби. З пам'ятки

отримано два таких фрагменти — плечової і тазової кісток.

Дві таранні кістки належать або крупним коровам, або турові чи зубру. Найбільша довжина кісток становить 83,5 і 66 мм. Крупніша кістка більш імовірно належить котромусь із диких видів.

Дикі види тварин, виявлені в колекції 2021—2022 рр., трапляються і серед матеріалів з більшими вибірками попередніх років (табл. 4). У всіх колекціях були кістки лося, оленя й кабана. Козулю виявлено на «Башті» в 1957 р., а також на Аршавському укріпленні 1992 і 1993 рр. Бобер траплявся всюди, крім Аршавського укріплення в 1993 р., натомість тільки в цій колекції виявлено тура.

Крім того, у 1947, 1957 і 1992 рр. знайдено кістки ведмедя і лисиці, 1947 — вовка. Зайця знайдено в 1947, 1957 і на обох ділянках в 1993 р. На «Башті» в 1993 р. знайдено кістки кулана. Крім ссавців, у попередніх колекціях знайдено також кістки птахів, рептилій і риб. У 1947 і 1957 рр. — качині кістки, 1957 — кістки гуски. 1993 р. на «Башті» — кістки пташки без визначення виду, в тій самій колекції знайдено кістки черепахи і риби.

Як видно по кістках диких тварин, збільшення вибірки впливало на кількість знайдених видів на поселенні. Оптимальна вибірка, яку вважають достатньою для встановлення видового різноманіття, коливається в межах від 200—300 визначених фрагментів (Косинцев, Стефанов, Труфанов 1989; Amorosi et al. 1996) до 400 (Антипина 2004). Колекція кісток з «Башти» і поселення 3 у 2021—2022 р. становить 425 визначених фрагментів. Проте низку видів, виявлених попередніми дослідженнями, в цій колекції зафіксувати не вдалося. Ці види представлені в матеріалах 1947, 1957, 1992 і 1993 рр. поодинокими знахідками.

Варто зауважити, що велику кількість мисливських хутряних видів може бути не знайдено навіть у досить великій вибірці, оскільки їхні кістки, як правило, на пам'ятці не опинялися. З хутряних видів шкіру знімали на місці полювання і там же викидали тушу, якщо їхнє м'ясо було не придатне для споживання. А як видно з отриманого на пам'ятці матеріалу, абсолютну більшість кісток становили кухонні відходи. На це вказує і поточне дослідження, такий висновок було зроблено і за колекцією 1992 р. (Журавлев, Маркова 1994, с. 58).

Висновки. Таким чином, отримані результати показують не реальне співвідношення тварин, які використовувались у господарстві, а радше види, що виконували функцію м'ясного забезпечення. Нем'ясні види серед такого матеріалу є більше винятком. З цього виходить, що мешканці пам'ятки для отримання м'яса використовували домашнє поголів'я, а мисливські види відігравали лише додаткову роль. Аналогічні результати було отримано при вивченні кісткових решток тварин усіх періодів досліджень. Проте навіть за кухонними відходами можливо зробити припущення щодо прижиттєвих функцій деяких видів домашніх тварин. Корів, судячи з комплексного аналізу кісток з різних досліджень городища, використовували для отримання молочної продукції і, можливо волів, застосовували як робочу силу. Коней могли використовувати і для верхової їзди, і для фізично важкої роботи. Вік забою тварин вказує на задовільну кормову базу, при якій молоде поголів'я має всі ресурси для проживання.

Мала кількість кісток нем'ясних домашніх тварин, таких, як собака, зовсім не свідчить про мале поширення цього виду на пам'ятці. Більшість їхніх кісток могли не опинитися серед кухонних відходів.

Переважання серед мисливської фауни диких копитних знову ж таки вказує на знахідки кухонних решток. Кістки хутряних звірів, поодиноко знайдені на поселенні, не репрезентують справжньої ролі цих видів у господарстві. Повний їхній перелік встановити досить складно, проте чим чисельніша колекція кісток, тим більшу кількість їх вдається виявити.

ЛІТЕРАТУРА

Антипина, Е. Е. 2004. Археозоологические исследования: задачи, потенциальные возможности и реальные результаты В: Антипина Е. Е., Черных, Е. Н. (ред.). *Новейшие археозоологические исследования в России. К столетию со дня рождения В. И. Цалкина.* Москва: Языки славянской культуры, с. 7-33.

Билкова, В. П. 1998. До проблеми зв'язків і зміни культур населення Нижнього Подніпров'я в Античну епоху. *Археологія*, 3, с. 113-121.

Білинський, О. О. 2013. Нові матеріали з Басівського городища на Посуллі. *Магістеріум. Археологічні студії*, 53, с. 28-31.

Білинський, О. О. 2018. Городища скіфського часу в Дніпровському Лівобережному Лісостепу: загальна характеристика, каталог, типологія. *Археологія і давня історія України*, 1 (26), с. 213-234.

Болтрик, Ю. В., Бунятян, К. П. 1993. *Звіт про роботу Басівського загону експедиції «Сула» в 1993 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1993/55.

Болтрик, Ю. В., Бунятян, К. П., Фіалко, О. Є. 1994. *Звіт про роботу Басівського загону експедиції «Сула» за 1992 рік.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1992/7.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 1998. *Отчет о работе експедиции Сула — 94.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1994/124.

Витт, В. О. 1952. Лошади Пазырыкских курганов. *Советская археология*, 16, с. 163-205.

Волох, А. М. 2022. *Визначення віку мисливських звірів*. Одеса: Олді+.

Голубович, Л. Л., Голубович, П. Л., Голубович, А. Л., Войченко, В. В., Ольховський, В. О. 2020. *Судово-медична ідентифікація спаленої особи за кістковими залишками: монографія*. Харків: Бровін О. В.

Журавлев, О. П. 1991. Животноводство и охота у населения скифских городищ Нижнего Поднепровья. *Проблемы археологии Северного Причерномо-*

рья (к 100-летию основания Херсонского музея древностей). Херсон: ХГТ, с. 75-86.

Журавлев, О. П. 1995. Фауна из скифских поселений Нижнего Поднепровья. В: Гаврилюк, Н. А. *Скотоводство степной Скифии*. Препринт. Скифы: экономика и история, 3. Киев: Актан, с. 128-138.

Журавлев, О. П., Маркова, Е. В. 1994. Костные остатки из скифского Басовского городища. В: *Тезисы докладов международной конференции «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья», посвященной 95-летию со дня рождения Б. Н. Гракова*. Запорожье: Запоріжжя, с. 57-60.

Ильинская, В. А. 1947. *Верхнесульская экспедиция 1947 г*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1947/16.

Ильинская, В. А. 1957. *Новые раскопки на городище у с. Басовка в 1957 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1957/11.

Іллінська, В. А. 1952. Верхньосульська експедиція 1947 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, IV, с. 34-42.

Корж, А. 2023. Дослідження Басівського городища у 2021—2022 рр. *Археологічні дослідження в Україні 2022 р.*, с. 235-238.

Косинцев, П. А., Стефанов, В. И., Труфанов, А. Я. 1989. Репрезентативный объем остеологической выборки и устойчивость характеристик типа хозяйства и состава стада. В: Вишняцкий, Л. Б. (ред.). *Актуальные проблемы методики Западносибирской археологии*. Новосибирск, с. 138-141.

Кублій, М. 2023a. Археозоологічні дослідження Басівського городища за матеріалами розкопок 2022 р. *Археологічні дослідження в Україні 2023 р.*, с. 373-374.

Кублій, М. 2023b. Огляд археозоологічних матеріалів Северинівського городища. *Археологічні дослідження в Україні 2023 р.*, с. 370-371.

Макаренко, Н. Е. 1907. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 году. *Известия Императорской Археологической комиссии*, 22, с. 38-90.

Топачевський, В. О. 1956. Фауна Ольвії. *Збірник праць зоологічного музею*, 27, с. 61-130.

Хамайко, Н. В., Яніш, Є. Ю. 2018. Археозоологічні матеріали Шестовицького могильника в колекціях Інституту археології. *Археологія і давня історія України*, 3 (28), с. 192-204.

Цалкин, В. И. 1966. *Животноводство и охота племен восточноевропейской лесостепи в раннем железном веке*. Материалы и исследования по археологии СССР, 135. Москва: Наука.

Amorosi, T., Woollett, J., Perdikaris, S., McGovern, T. 1996. Regional zooarchaeology and global change: problems an potentials. *World Archaeology*, 28, p. 126-157.

Boltryk, Y. 2009. Pontic trade routes — Baltic Sea areas as map of Scythian expansion. *Baltik-Pontik studies*, 14, p. 402-414.

Grant, A. 1982. The use of tooth wearasa guide to the age of domestic ungulates. In: Wilson, B., Grigson, C., Payne, S. (eds.). *Ageing and sexing animal bones from archaeological sites*. Oxford, p. 91-108.

Kiesewalter, L. 1889. *Skelett Messungen am Pferde als Beitrag zur theoretischen Grundlage der Beurteilungslehre des Pferdes*. Inaug. Dissert. Leipzig.

Lasota-Moskalewska, A. 2008. *Archeozoologia Ssaki*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski.

Matolcsi, J. 1970. Historische Erforschung der Körpergrösse des Rindes auf Grund von ungarischem Knochenmaterial. *Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie*, 87, 1—4, s. 89-137.

Silver, I. A. 1969. The ageing of domestic animals. In: Brothwell, D. R., Higgs, E. S. (eds.). *Science in archaeology*. London: Thames, p. 283-302.

Teichert, M. 1975. Osteometrisehe Untersuchungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei Schafen. In: Clason, A. T. (ed.). *Archäozoological studies*. Amsterdam: North Holland, s. 51-69.

Teichert, M. 2005. Vergleich zwischen gemessener und berechneter Widerristhöhe bei einem Deutschen Schwarzbunten (Holstein) Milchrind. *Munibe Antropologia — Arkeologia*, 57, s. 483-486.

REFERENCES

Antipina, E. E. 2004. Arkheozoologicheskie issledovaniia: zadachi, potentsialnye vozmozhnosti i realnye rezultaty. In: Antipina, E. E., Chernykh, E. N. (eds.). *Noveishie arkheozoologicheskie issledovaniia v Rossii. K stoletiiu so dnia rozhdeniia V. I. Tsalkina*. Moskva: Iazyki slavianskoi kultury, s. 7-33.

Bylkova, V. P. 1998. Do problemy zv'iazkiv i zminy kultur naselennia Nyzhnoho Podniprov'ia v Antychnu epokhu. *Arkheolohiia*, 3, s. 113-121

Bilynskyi, O. O. 2013. Novi materialy z Basivskoho horodyshcha na Posulli. *Mahisterium. Arkheolohichni studii*, 53, s. 28-31.

Bilynskyi, O. O. 2018. Horodyshcha skifskoho chasu v Dniprovskomu Livoberezhnomu Lisostepu: zahalna kharakterystyka, kataloh, typolohiia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (26), s. 213-234.

Boltryk, Yu. V., Buniatian, K. P. 1993. *Zvit pro robotu Basivskoho zahonu ekspedytsii «Sula» v 1993 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1993/55.

Boltryk, Yu. V., Buniatian, K. P., Fialko, O. Ye. 1994. *Zvit pro robotu Basivskoho zahonu ekspedytsii «Sula» za 1992 rik*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1992/7.

Boltryk, Yu. V., Fyalko, E. E. 1998. *Otchet o rabote ekspedytsyy Sula — 94.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1994/124.

Vitt, V. O. 1952. Loshadi Pazyrykskikh kurganov. *Sovetskaia arkheologiia*, 16, s. 163-205.

Volokh, A. M. 2022. *Vyznachennia viku myslyvskykh zviriv*. Odesa: Oldi+.

Holubovych, L. L., Holubovych, P. L., Holubovych, A. L., Voichenko, V. V., Olkhovskyi, V. O. 2020. *Sudovo-medychna identyfikatsiia spalenoi osoby za kistkovymy zalyshkamy: monohrafiia*. Kharkiv: Brovin O. V.

Zhuravlev, O. P. 1991. Zhivotnovodstvo i okhota u naseleniia skifskikh gorodishch Nizhnego Podneprovia. *Problemy arkheologii Severnogo Prichernomoria (k 100-letiiu osnovaniia Khersonskogo muzeia drevnostei)*. Kherson: KHGT, s. 75-86.

Zhuravlev, O. P. 1995. Fauna iz skifskikh poselenii Nizhnego Podneprovia. In: Gavriliuk, N. A. *Skotovodstvo stepnoi Skifii*. Preprint. Skify: ekonomika i istoriia, 3. Kiev: Aktan, s. 128-138.

Zhuravlev, O. P., Markova, E. V. 1994. Kostnye ostatki iz skifskogo Basovskogo gorodishcha. *Tezisy dokladov mezhdunarodnoi konferentsii «Problemy skifo-sarmatskoi arkheologii Severnogo Prichernomoria», posviashchennoi 95-letiiu so dnia rozhdeniia B. N. Grakova*. Zaporozhe: Zaporizhzhia, s. 57-60.

Ilinskaia, V. A. 1947. *Verkhnesulskaia ekspeditsiia 1947 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1947/16.

Ilinskaia, V. A. 1957. *Novye raskopki na gorodishche u s. Basovka v 1957 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1957/11.

Illinska, V. A. 1952. Verkhnosulska ekspedytsiia 1947 r. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, IV, s. 34-42.

Korzh, A. 2023. Doslidzhennia Basivskoho horodyshcha u 2021—2022 rr. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2022 r.*, s. 235-238.

Kosintsev, P. A., Stefanov, V. I., Trufanov, A. Ia. 1989. Reprezentativnyi obieem osteologicheskoi vyborki i ustoichivost kharakteristik tipa khoziaistva i sostava stada. In: Vishniatskii, L. B. (ed.). *Aktualnye problemy metodiki Zapadnosibirskoi arkheologii*. Novosibirsk, s. 138-141.

Kublii, M. 2023a. Arkheozoolohichni doslidzhennia Basivskoho horodyshcha za materialamy rozkopok 2022 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2023 r.*, s. 373-374.

Kublii, M. 2023b. Ohliad arkheozoolohichnykh materialiv Severynivskoho horodyshcha. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2023 r.*, s. 370-371.

Makarenko, N. E. 1907. Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniiakh v Poltavskoi gubernii v 1906 godu. *Izvestiya Imperatorskoy Arkheologicheskoy komissii*, 22, s. 38-90.

Topachevskyi, V. O. 1956. Fauna Olvii. *Zbirnyk prats zoolohichnoho muzeiu*, 27, s. 61-130.

Khamaiko, N. V., Yanish, Ye. Yu. 2018. Arkheozoolohichni materialy Shestovytskoho mohylnyka v kolektsiiakh Instytutu arkheolohii. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (28), s. 192-204.

Tsalkin, V. I. 1966. *Zhivotnovodstvo i okhota plemen vostochnoevropeiskoi lesostepi v rannem zheleznom veke*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 135. Moskva: Nauka.

Amorosi, T., Woollett, J., Perdikaris, S., McGovern, T. 1996. Regional zooarchaeology and global change: problems an potentials. *World Archaeology*, 28, p. 126-157.

Boltryk, Y. 2009. Pontic trade routes — Baltic Sea areas as map of Scythian expansion. *Baltik-Pontik studies*, 14, p. 402-414.

Grant, A. 1982. The use of tooth wearasa guide to the age of domestic ungulates. In: Wilson, B., Grigson, C., Payne, S. (eds.). *Ageing and sexing animal bones from archaeological sites*. Oxford, p. 91-108.

Kiesewalter, L. 1889. *Skelett Messungen am Pferde als Beitrag zur theoretischen Grundlage der Beurteilungslehre des Pferdes*. Inaug. Dissert. Leipzig.

Lasota-Moskalewska, A. 2008. *Archeozoologia Ssaki*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski.

Matolcsi, J. 1970. Historische Erforschung der Körpergrösse des Rindes auf Grund von ungarischem Knochenmaterial. *Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie*, 87, 1—4, s. 89-137.

Silver, I. A. 1969. The ageing of domestic animals. In: Brothwell, D. R., Higgs, E. S. (eds.). *Science in archaeology*. London: Thames, p. 283-302.

Teichert, M. 1975. Osteometrisehe Untersuchungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei Schafen. In: Clason, A. T. (ed.). *Archäozoological studies*. Amsterdam: North Holland, s. 51-69.

Teichert, M. 2005. Vergleich zwischen gemessener und berechneter Widerristhöhe bei einem Deutschen Schwarzbunten (Holstein) Milchrind. *Munibe Antropologia — Arkeologia*, 57, s. 483-486.

M. Kublii

ANIMAL HUSBANDRY AND HUNTING OF THE BASIVKA HILLFORT

During archaeological excavations at the Basivka hillfort in 2021—2022, animal bone material was obtained. The results of the analysis of the bone collection were compared with previously obtained data. Only those results based on a sufficient sample size were used for comparison. Since most of the bone material consisted of kitchen waste, as indicated by the nature of the bone fragmentation and traces of sharp objects on some of the remains, it was primarily possible to identify the animal species that served as the food supply for the people. The foundation of the economy consisted of domesticated animal species. Among the kitchen waste, remains of cows, sheep, goats, pigs, and horses were identified. Additionally, isolated finds of bones from a non-meat species — dogs — were noted. The age structure of the animals suggests a sufficient food supply, adequate to support the younger generation, particularly during the winter period. The cows found at the site belonged to hornless breeds, which were characteristic of most forest-steppe and Northern Black Sea region settlements during the Early Iron Age. For some species, assumptions were made regarding their use during their lifetime. The cattle population may have been maintained for dairy production, as suggested by the age structure of the site and the sex ratio observed at other Scythian sites. While the use of oxen for physical labor was not documented at the Basivka settlement, the rearing of oxen has been recorded at other Scythian sites. Horses were used both for riding and draught work. Among the bones of wild animal species, ungulates predominated, hunted primarily for their meat. Their quantity was small, indicating that the meat of wild animals played a supplementary rather than a primary role. Fur-bearing species, whose bones are recorded in larger samples, also played an important role in the settlement's economy. However, their remains are significantly harder to find at this site.

Keywords: archaeozoology, animal husbandry, hunting, kitchen waste, animal bones.

Одержано 31.03.2025

КУБЛІЙ Михайло, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
Mykhailo KUBLII, PhD, Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-9824-3144,
e-mail: myhajlo.kublij@gmail.com.

УДК 902.2(477.53-21):550.83 DOI: 10.37445/adiu.2025.02.13

І. Корост, О. Коротя

ПІДСУМКИ LIDAR-ДОСЛІДЖЕНЬ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК НА ТЕРИТОРІЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «БІЛЬСЬК»

Публікуються попередні результати LIDAR-досліджень, проведених на території Більського мікрорегіону у 2024 р. Загальна площа обстежених ділянок — понад 600 га. В ході робіт досліджено 7 сегментів оборонних споруд Великого укріплення Більського городища, а також два найбільш масштабних та інформативних об'єкти фортеці — Західне та Східне укріплення. Обстеженнями охоплено територію Кузьминського укріплення, Котелевського городища, а також майданів «Великий Скоробір», «Малий Скоробір».

Ключові слова: *Більський мікрорегіон, Комплекс пам'яток території та округи Більського городища, Західне укріплення, Східне укріплення, Кузьминське укріплення, оборонні споруди Великого укріплення, Котелевське городище, майдани «Великий Скоробір», «Малий Скоробір», LIDAR-дослідження.*

Вступ. Історія дослідження території Більського городища та його округи налічує майже 120 років (Городцов 1911; Шрамко 2024). Останніми роками в межах вказаного мікрорегіону частою стала практика застосування неінвазивних (неруйнівних) методів вивчення. Зокрема на теренах Більського археологічного комплексу проводилися геофізичні (геомагнітні та георадарні) дослідження (Орлюк та ін. 2006; Бондар, Цюпа, Карасьов 2019; Кадун 2020). У сезоні 2024 р. *вперше в історії наукового вивчення Більського городища* здійснено лазерне (LIDAR) сканування ділянок із археологічними (поселенськими та поховальними) об'єктами. Зауважимо, що метод LIDAR-досліджень вже був успішно апробований на теренах ІКЗ «Більськ» (Глинський археологічний комплекс) в 2020 році (Пуголовок, Шапорда 2021). Тоді вдалося провести зйомку на площі понад 60 га. При цьому LIDAR-метод довів свою високу ефективність (Воронін, Коротя 2021; Корост, Коротя, Воронін 2021).

Матеріали й методи. В умовах війни актуальними, особливо для територій масштабних пам'яток або їх комплексів, що є фундаментальною складовою великих за територією заповідників, стають методи, які дозволяють здійснити дослідження на значних за обсягом площах у короткі терміни та можуть надати якісні, високоточні результати. Одним із таких є LIDAR (Light Detection and Ranging).

LIDAR — одна з багатьох інноваційних технологій дистанційного зондування. Основою дослідження є використання швидких лазерних імпульсів для відтворення цифрової моделі рельєфу (ЦМР) з високою роздільною здатністю (детальніше про цю технологію див.: Воронін, Коротя 2021, с. 154—155). Міжнародний досвід свідчить про активне застосування LIDAR-сканування в науці (Kraus, Pfeifer 1998; Doneus etc. 2008; Trier, Zortea, Tonning 2015; Bugaj, Kiarszys, Przybyła 2020).

Цей метод є надзвичайно важливим та ефективним при зйомці пам'яток на заліснених ділянках. Відзначимо, що оптимальним часом проведення LIDAR-досліджень (задля отримання якомога більш точних результатів) є період, коли на землі відсутній сніговий покрив, а дерева мають мінімальну кількість листя або воно повністю відсутнє.

Відзначимо, що для LIDAR зйомки на Більському археологічному комплексі в 2024 р. використовувався прилад виробництва YellowScan (модель Vx-15), змонтований на базі БПЛА мультироторного типу. Обстеження ділянок здійснювали кваліфіковані фахівці компанії «EverScan» (м. Київ), до речі, як і в 2020 році.

© І. КОРОСТ, О. КОРОТЯ, 2025
This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

Варто відзначити, що деякі ділянки захисних споруд Великого укріплення Більського городища, де не вдалося провести зйомку з БПЛА, обстежувалися ручним LIDAR-сканером Stonex X120GO.

Дослідження і обговорення. Повномасштабне вторгнення російської федерації на територію України та потенційні загрози щодо пошкодження або руйнації пам'яток значно актуалізували потребу в фіксації стану збереження, моніторингу об'єктів культурної спадщини та їх науковому дослідженні.

Територія ІКЗ «Більськ» локалізується відносно неподалік кордону з державою-агресором. Пряма відстань від Більського городища до меж російської федерації — 75 км. Відтак завжди є загроза руйнації чи повного знищення археологічних об'єктів.

Зважаючи на обставини, на території заповідника з 2022 р. реалізується комплекс наукових заходів, спрямованих на моніторинг пам'яток, фіксацію їх стану збереження, проведення охоронно-рятівних досліджень (Корост 2023, с. 64—75; 2024a).

Беручи до уваги значну площу Більського городища (Махортих, Гречко 2022, с. 152) та власне ІКЗ «Більськ» (Корост 2024a, с. 140—141; 2024b), метод LIDAR-зйомки в нинішніх (воєнних) реаліях у межах цього мікрорегіону є чи не найефективнішим для вивчення залісnених ділянок, на яких фіксуються пам'ятки. Додатково зазначимо, що територія древнього Гелону вкрита лісом на 15 %.

Навесні 2024 р. в межах Більського археологічного комплексу розпочато інноваційне вивчення пам'яток методом лазерного сканування ділянок. Загальна площа, яку вдалося дослідити в 2024 р. завдяки використанню безпілотника — 552,76 га. Загальне керівництво робіт покладалось на одного зі співавторів даної публікації (*Олексій Коротя).* Дослідження здійснювалось за Відкритим листом (Кваліфікаційним документом на проведення наукового вивчення археологічної спадщини) та Дозволом Міністерства культури та інформаційної політики України, виданими на ім'я головного зберігача фондів ІКЗ «Більськ» Олега Шапорду. Зважаючи на умови воєнного стану, процес LIDAR-зйомки на всіх етапах повністю координувався Полтавською районною військовою адміністрацією.

Дослідницький проєкт реалізовано в рамках стипендіальної програми Deutsches Archäeologisches Institut (Німецький археологічний Інститут) «Documenting, Recording and Saving Ukrainian Archaeological Heritage», за масштабної фінансової підтримки меценатської фундації «Ukraine Art Aid Center» (Німеччина), а також сприяння Міністерства культури та інформаційної політики Німеччини, Німецько-українського товариства економіки та науки, Віденського Інституту археологічних наук.

LIDAR-вивчення з використанням БПЛА в 2024 р. проводилися на території переважно Полтавської обл. Незначні за обсягами площі досліджувались й у межах Сумщини. Території та пам'ятки, охоплені LIDAR-зйомкою за допомогою БПЛА мультироторного типу, представлено на рис. 1: А—Ґ, З, І.

В ході робіт обстежувались найбільш інформативні об'єкти у складі всього Більського археологічного комплексу — Західне та Східне укріплення (рис. 1: А, Б; 2: А, Б; Шрамко 2024). Ці території локалізуються в межах сучасного Більського старостату Котелевської селищної ради Полтавського р-ну Полтавської обл. Досліджена площа на ділянці А сягає 119,27 га, на ділянці Б — 194,99 га. Як бачимо на картографічних матеріалах, в ході робіт обстежувались не лише власне території Західного, Східного укріплень, а й їх периферія. Загалом же в комплексі з підсумками магнітометричних досліджень, які заплановано провести в 2025 р. спільно із німецькими колегами з компанії «Eastern Atlas», існує можливість отримати всебічну інформацію про ці два укріплення.

LIDAR-зйомкою (з використанням БПЛА) в 2024 р. було охоплено й 3 ділянки оборонних споруд Більського городища. Одна з них (площею 24,39 га) локалізується в північно-західному секторі Великого укріплення (рис. 1: Ґ; 4: Ґ). Значна частина ділянки (приблизно 85 %) вкрита лісом. Досліджуваний сектор валу й рову Більського городища розташований у територіальних межах Більського старостату Котелевської селищної ради (Полтавський р-н Полтавської обл.), Куземинського старостату Грунської сільської ради (Охтирський р-н Сумської обл.). За результатами досліджень отримано нові важливі дані щодо фортифікацій — профілі, розміри, конфігурація та сучасний стан збереження.

Ще один значний за площею (151,35 га) сектор оборонних споруд Великого укріплення Більського городища (в територіальних межах сучасних Опішнянської й Котелевської селищних рад Полтавських р-ну та обл.) був обстежений в південній частині грандіозної фортеці скіфського часу (рис. 1: В, Г; 3: В, Г). Територію захисних зведень досліджено двома масштабними відрізками. Незначну за площею ділянку оборонних споруд між ними не вдалося відзняти внаслідок складних погодних умов. Одна із вивчених ділянок фортифікацій — від південної окраїни Східного укріплення до урочища, де розташований могильник й поселення в уроч. Безодня (рис. 1: В; 3: В; Задніков 2023, с. 10, мапа 2: 31, Х; Скорый, Окатенко, Зимовец 2020, с. 15—24). Інша досліджена частина оборонних зведень Великого укріплення — від уроч. Кутул (найбільш південна точка оборонних споруд Більського городища) та фактично місця локалізації селищ Лазьківські ставки І, Лазьківські ставки ІІ (рис. 1: Г; 3: Г; Задніков 2023, с. 10, мапа 2: 19, 28).

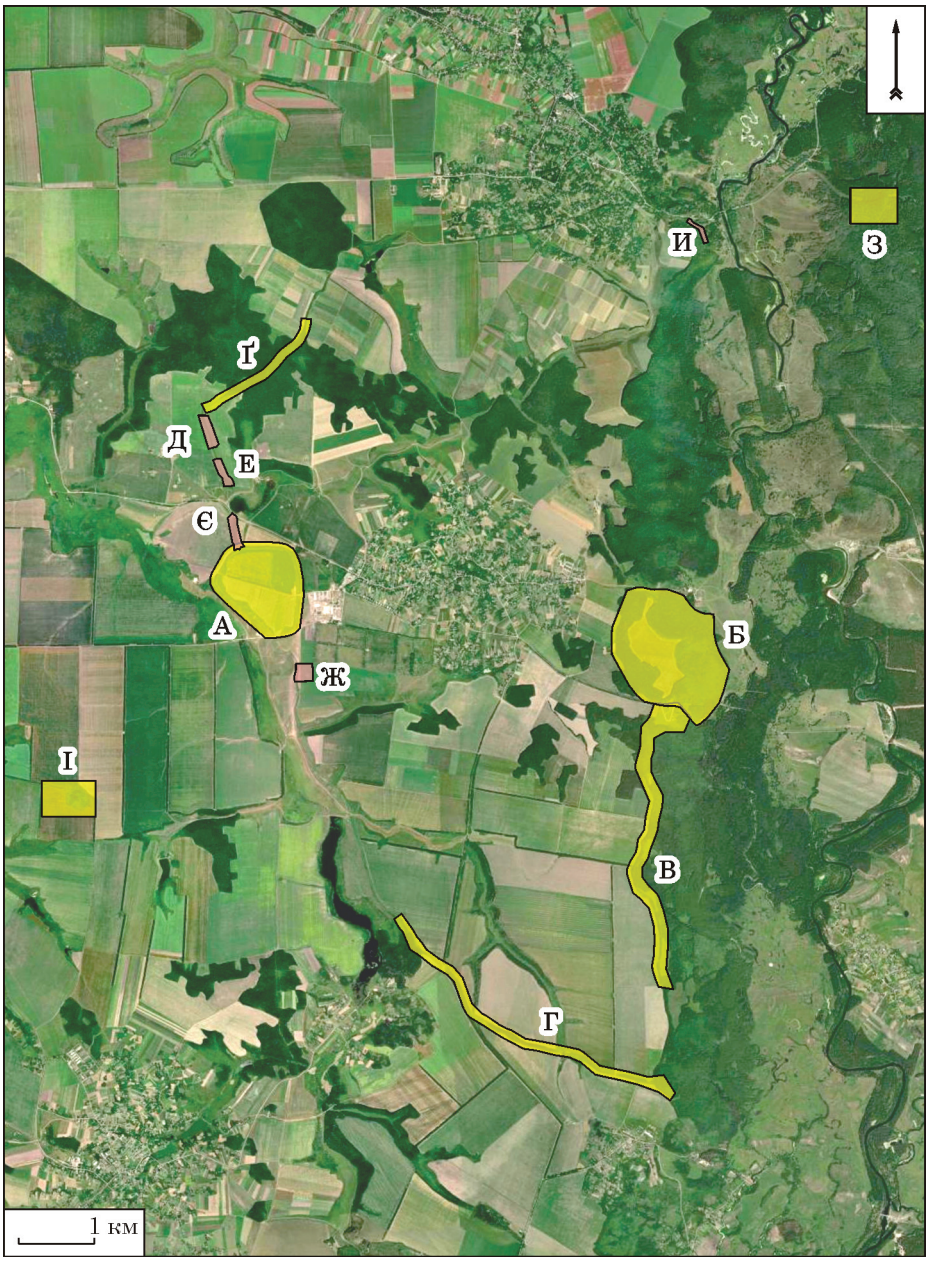

Рис. 1. Карта з позначенням ділянок (пам'яток), досліджених методом LIDAR у 2024 р. Літери відповідають літерам на рис. 2—6

Fig. 1. Map of the sites surveyed by LIDAR in 2024. The letters correspond to the letters in figs. 2—6

У підсумку отримано оновлену інформацію про стан збереження південного та східного секторів фортифікацій Великого укріплення. До речі, ця частина захисних споруд Більського городища ніколи не вивчалась археологічно (йдеться про зачистки, поперечні перерізи валу й рову тощо) (Задніков, Шрамко 2022, рис. 1). Результати досліджень 2024 р. дають змогу якісно проаналізувати й місце з'єднання оборонних зведень фортеці в крайній південній точці. Науковці вже приділяли увагу цій локації, висловлювали думку щодо наявності додаткового валу задля прикриття існуючого у скіфські часи входу-в'їзду (напр.: Осадчий 2024, с. 52). До речі, зовсім поряд, у південно-східному кутку майданчика Великого укріплення, на початку минулого століття археологи відзначали наявність зольників (попелищ) (Мироненко, Супруненко 2021, с. 233). Вірогідно, мова йде про поселення Кутул (Задніков 2023, с. 10, мапа 2: 22). Важливим є той факт, що LIDAR-зйомкою чітко зафіксовано фактично повне знищення внаслідок розорювання однієї з ділянок фортифікаційних зведень неподалік курганного могильника «А» (Задніков 2023, с. 10, мапа 2: І), яка знаходиться поряд із лісосмугою і є межею колишніх Батьківської й Малобудищанської сільських рад нині ліквідованого Зіньківського р-ну Полтавської обл. Про цю ситуацію неодноразово повідомляли органи охорони культурної спадщини та правоохоронні структури.

У 2024 р. LIDAR-зйомку за допомогою БПЛА проведено також у межах Котелевського городища. Досліджена площа — 29,01 га (рис. 1: З; 5: З). Топографія городища, його оборонні споруди тривалий час є об'єктом досліджень одного зі співавторів публікації (напр.: Коротя 2023). Масштабні археологічні розкопки пам'ятки в

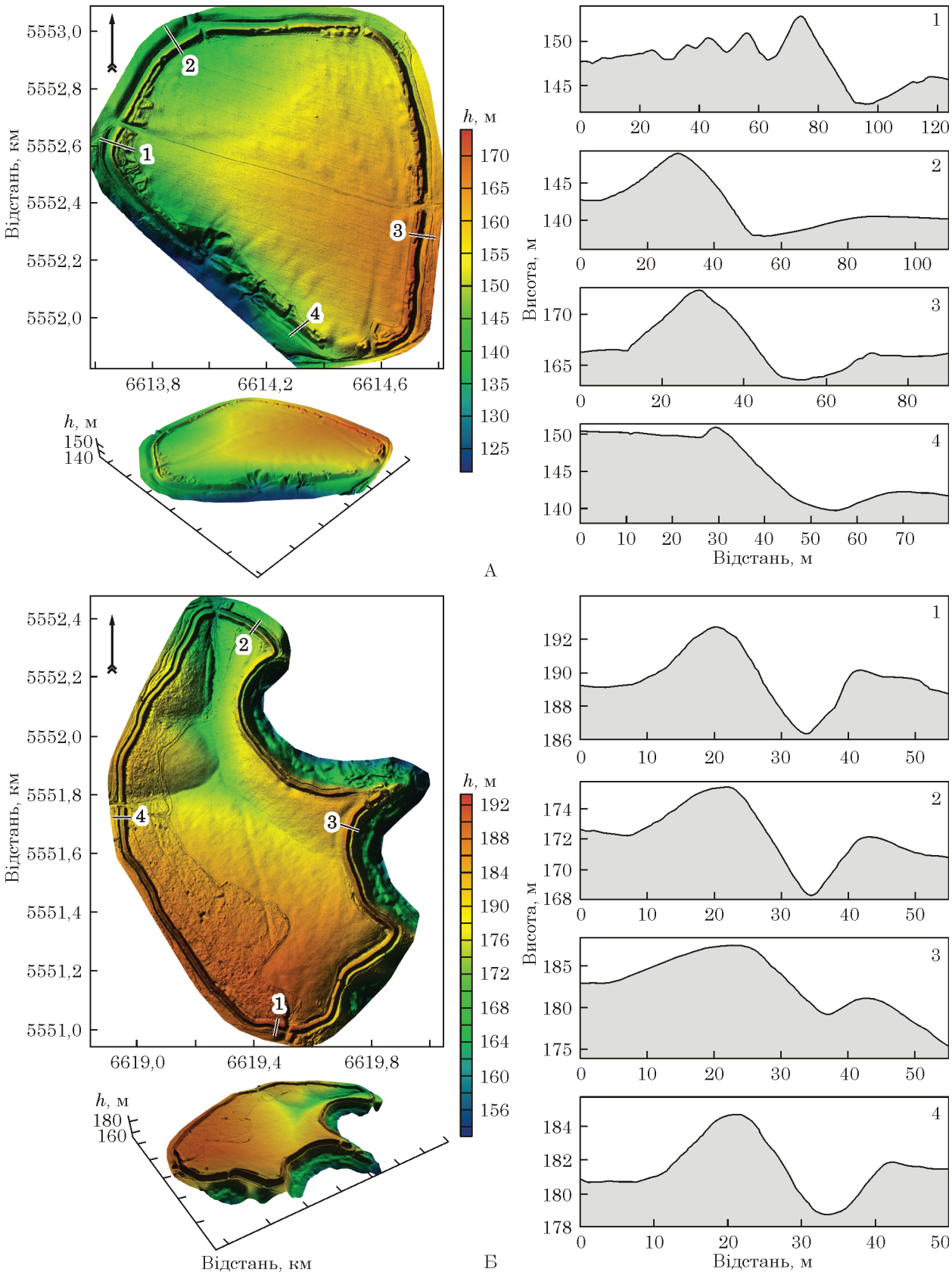

Рис. 2. Цифрові моделі рельєфу, тривимірні моделі та профілі оборонних споруд Західного (А) та Східного (Б) укріплень Більського городища. **Тут і далі**: цифрами позначено номери профілів

Fig. 2. Digital terrain models, three-dimensional models and profiles of the fortifications of the Western (Zahidne) (A) and Eastern (Shidne) (Б) fortifications of the Bilsk hillfort. **Here and below**: figures mark the profile numbers

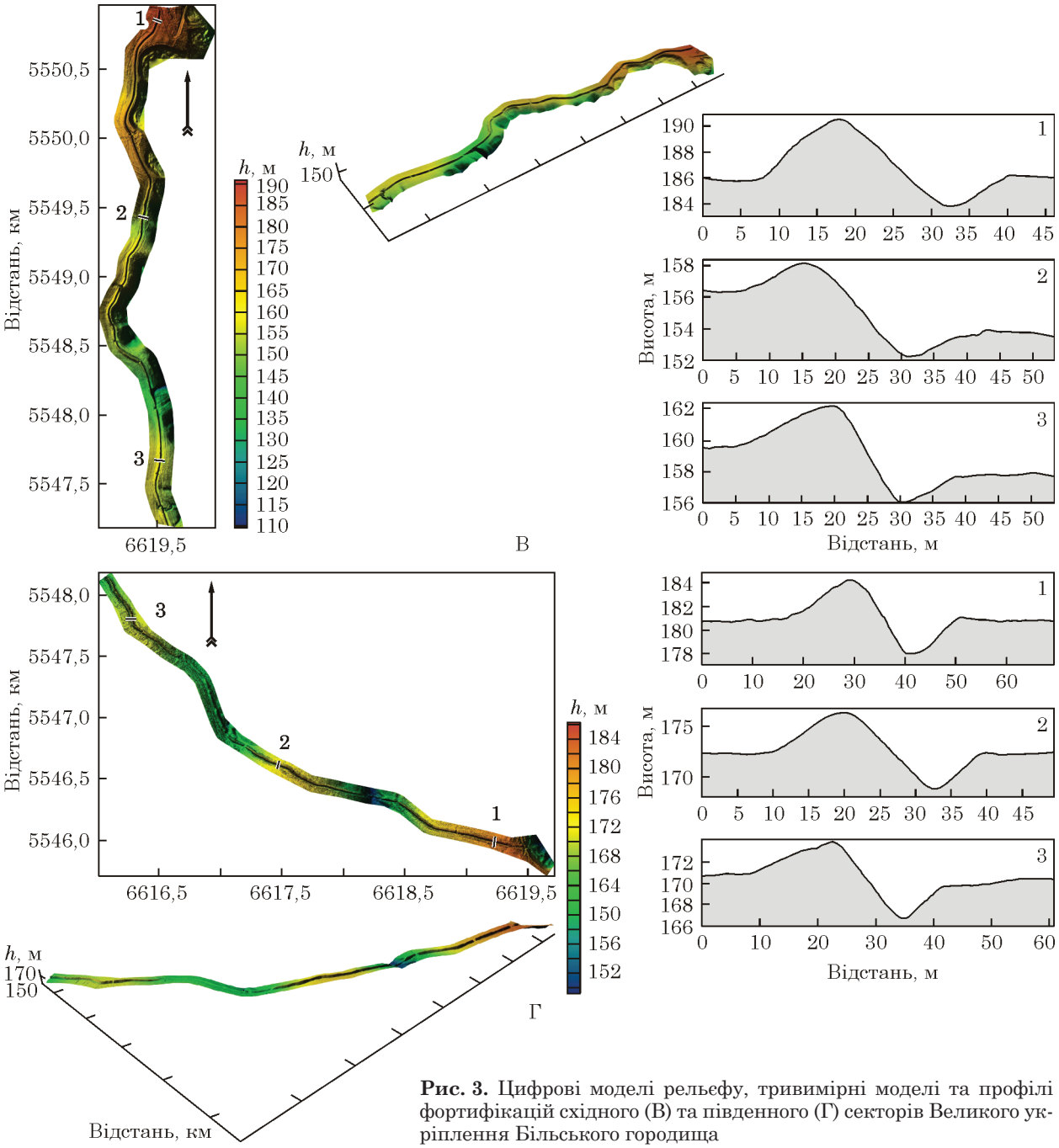

Рис. 3. Цифрові моделі рельєфу, тривимірні моделі та профілі фортифікацій східного (В) та південного (Г) секторів Великого укріплення Більського городища

Fig. 3. Digital terrain models, three-dimensional models and profiles of the fortifications of the eastern (B) and southern (Г) sectors of the Great (Velyke) fortification of the Bilsk hillfort

період 2023—2024 рр. провела експедиція ІКЗ «Більськ» на чолі з к. і. н. К. Ю. Пеляшенком (Пеляшенко, Шапорда 2024).

LIDAR-дослідження в 2024 р. здійснювались і в уроч. Скоробір (територіальні межі Котелевської та Опішнянської селищної рад Полтавських р-ну та обл.). Тут було обстежено два відомих в археологічній науці майдани — «Великий Скоробір» та «Малий Скоробір» (Коротя 2012; Осадчий 2012; Корост 2024а, с. 140—142). Загальна досліджена площа — 33,75 га (рис. 1: I; 6: I). Відзначимо, що на майдані «Малий Скоробір» Українсько-Німецька археологічна експедиція в 2005 р. проводила геофізичні дослідження (Орлюк та ін. 2006, с. 108, 120). Об'єкт, враховуючи його стан збереження, потребує проведення термінових охоронно-рятівних робіт.

Дещо раніше ІКЗ «Більськ» здійснювались роботи, метою яких було укладання топографічних планів Котелевського городища та майданів «Великий Скоробір», «Малий Скоробір» (Коротя, Осадчий 2013; Коротя 2023, с. 80—85). На основі цих топопланів надалі вдалося підготувати ЦМР. Тож одним із пріоритетних завдань, що стояли перед початком LIDAR-досліджень 2024 р., було порівняння даних ЦМР об'єктів культурної спадщини, отриманих за підсумками LIDAR і топозйомки.

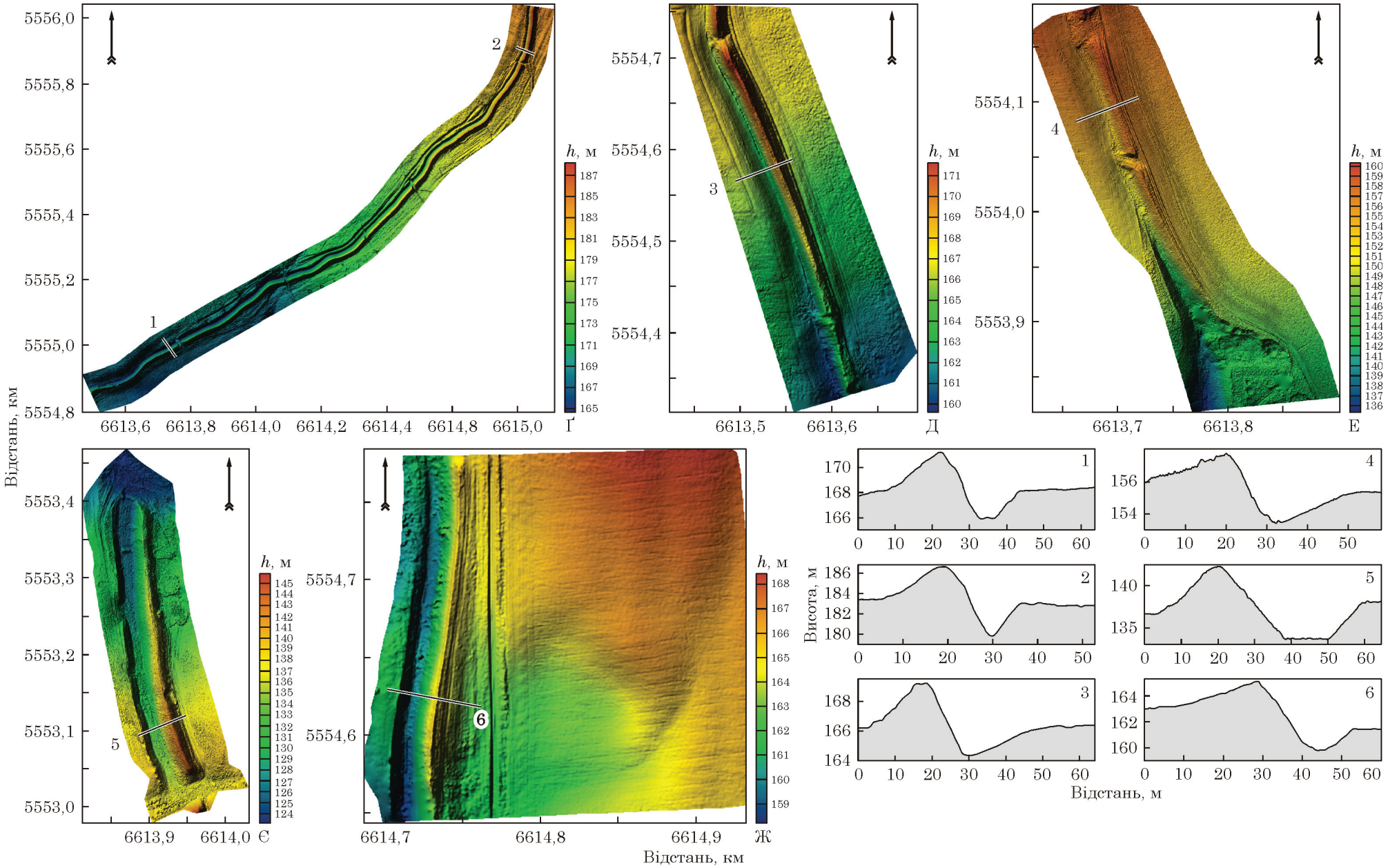

Рис. 4. Цифрові моделі рельєфу, тривимірні моделі та профілі оборонних споруд північно-західного (Ґ—Є), західного (Ж) секторів Великого укріплення Більського городища

Fig. 4. Digital terrain models, three-dimensional models and profiles of the fortifications of the northwestern (Ґ—Є) and western (Ж) sectors of the Great (Velyke) fortification of the Bilsk hillfort

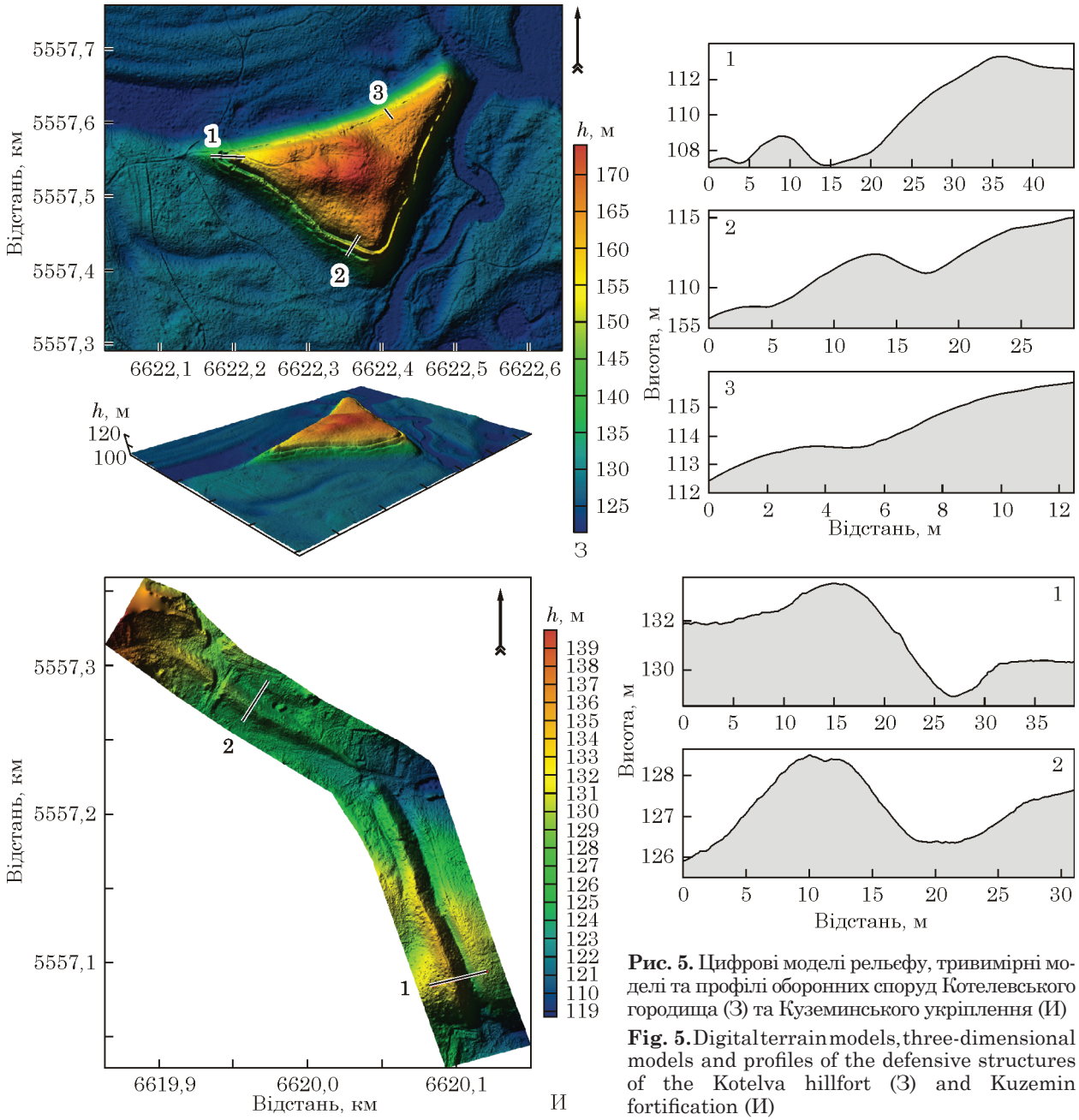

Рис. 5. Цифрові моделі рельєфу, тривимірні моделі та профілі оборонних споруд Котелевського городища (З) та Куземинського укріплення (И)

Fig. 5. Digital terrain models, three-dimensional models and profiles of the defensive structures of the Kotelva hillfort (З) and Kuzemin fortification (И)

Варто відзначити й те, що деякі ділянки захисних споруд Великого укріплення Більського городища, на яких не вдалося провести зйомку з БПЛА, обстежувалися ручним LIDAR-сканером Stonex X120GO, переданим меценатською фундацією «Ukraine Art Aid Center» (Німеччина) на баланс ІКЗ «Більськ». При цьому вдалося дослідити 4 окремих відрізки фортифікацій (рис. 1: Д—Ж; 4: Д—Ж). Вони всі локалізуються в територіальних межах Більського старостату Котелевської селищної ради Полтавських р-ну та обл. Площі досліджених ділянок такі (згідно рис. 1 і 4): Д — 6,03 га; Е — 4,35 га; Є — 5,40 га; Ж — 5,53 га.

Відзначимо, що на Куземинському укріпленні наприкінці 2023 р. також проведено LIDAR-зйомку ручним сканером. Досліджена площа сягала 2,32 га (рис. 1: И; 5: И). Матеріали обстежень опубліковано (Коротя 2024).

Результати LIDAR-досліджень 2024 р. широко висвітлено на виставці «Рятувати та досліджувати: Більський археологічний комплекс, сезони 2022—2024». Захід проходив у Полтаві (Полтавський художній музей (галерея мистецтв) ім. Миколи Ярошенка) в період серпень—жовтень 2024 р. Презентація широкому загалу археологів, музейників, пам'яткоохоронців, представників державної влади підсумків обстежень об'єктів культурної спадщини завдяки використанню LIDAR — один із дієвих способів переконання в ефективності та практичності застосування цього методу задля дослідження територій із пам'ятками.

Висновки. На території Комплексу пам'яток території і округи Більського городища, зважаючи на умови війни та потенційні загрози пошкодження / руйнації поселенських, похо-

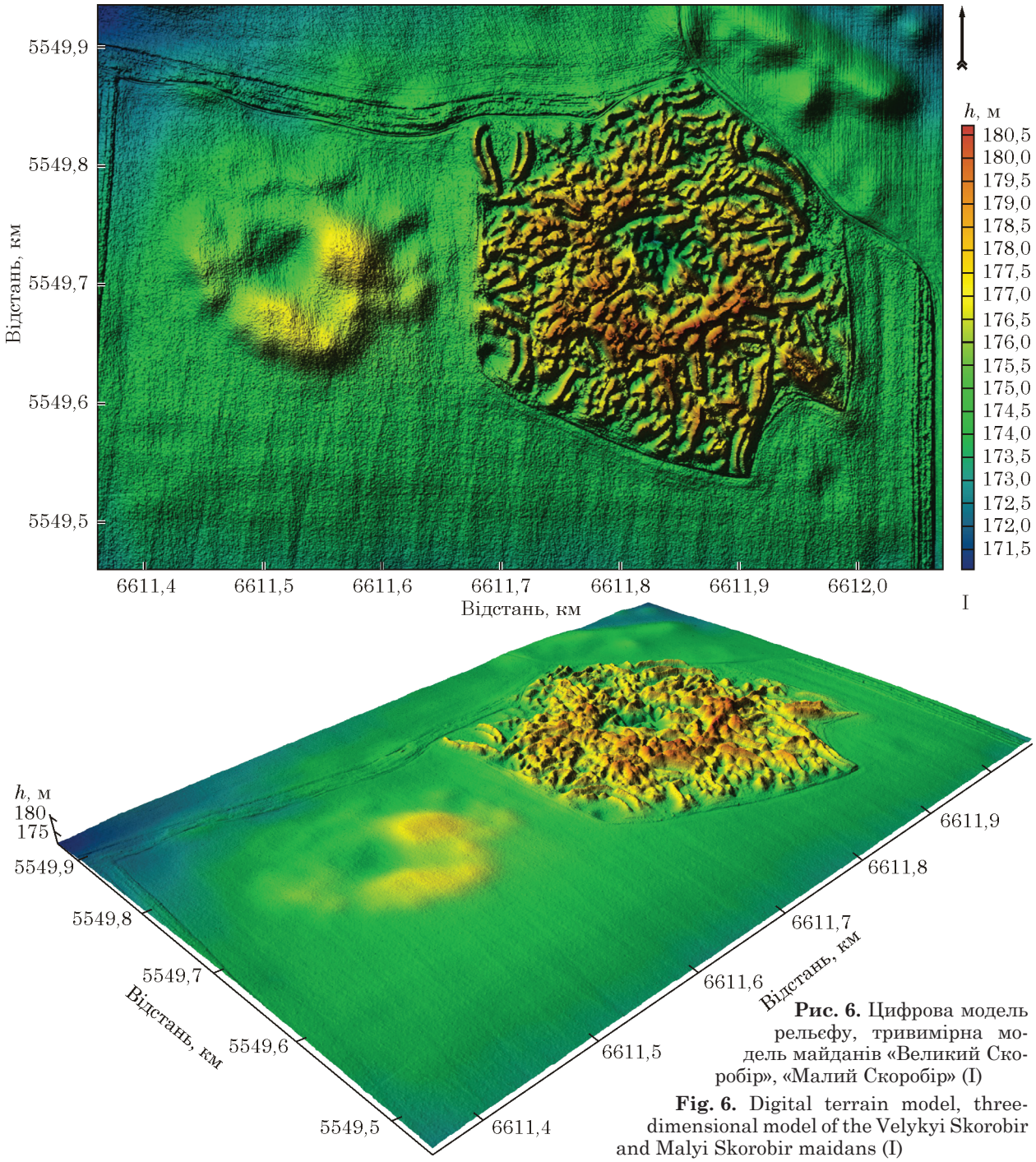

Рис. 6. Цифрова модель рельєфу, тривимірна модель майданів «Великий Скоробір», «Малий Скоробір» (І)

Fig. 6. Digital terrain model, three-dimensional model of the Velykyi Skorobir and Malyi Skorobir maidans (I)

вальних об'єктів, фортифікаційних споруд у польовому сезоні 2024 р. розпочато реалізацію проєкту, що включає проведення інноваційних неінвазивних (неруйнівних) досліджень ділянок археологічних пам'яток. У рамках виконання цього завдання втілено в життя перший етап масштабних LIDAR-вивчень. Останні здійснено завдяки використанню БПЛА зі сканером, а також методом ручної зйомки спеціальним приладом. Роботи проведено на широкій площі та на декількох пам'ятках, що є складовими ІКЗ «Більськ». Вивчення проводились на лінійних та площадних об'єктах. Значна увага була приділена фортифікаційним спорудам Великого та Куземинського укріплень Більського городища. За результатами опрацювання даних LIDAR-зйомки двох видів (із квадрокоптера та ручним сканером) отримано нові важливі дані про оборонні споруди цих укріплень (див. рис. 3; 4; 5: И).

Важливим підсумком досліджень стала підготовка нових ЦМР, тривимірних моделей головних складових Більського городища — Західного та Східного укріплень. За результатами зйомки та опрацювання даних археологічна наука отримала важливу інформацію про внутрішні майданчики цих фортець (зокрема, кількість та локалізація зольників

на Західному городищі), а також розміри, конфігурацію, профілі, стан збереження їх оборонних споруд (рис. 2: А, Б). Серед досліджених територій — Котелевське городище, майдани в уроч. Скоробір. Загалом у 2024 р. LIDAR-зйомкою охоплено понад 600 га територій у межах ІКЗ «Більськ». Зважаючи на масштаби Більського городища та власне заповідника, такі інноваційні вивчення планується проводити й надалі для отримання цілісної карти ЦМР всіх заліснених ділянок та, не виключено, всього внутрішнього майданчика фортеці. За результатами зйомки територій, вкритих лісом, буде підготовлена узагальнювальна робота.

LIDAR-дослідження за допомогою ручного сканера поки можемо вважати апробаційними. Вони й надалі будуть системно продовжуватись. Загалом відзначимо, що в 2023—2024 рр. ручним LIDAR-сканером вдалось відзняти 55,31 га територій із пам'ятками археології, лише частина результатів представлена в цій публікації (рис. 1: Д—Ж, И; 4: Д—Ж; 5: И). Підсумки досліджень та їх аналіз будуть темою окремої публікації. Зйомка, переважно на ділянках оборонних споруд Більського городища, проводилась в рамках апробації сканера, отриманого від Ukraine Art Aid Center. Напрацювання та висновки щодо роботи з приладом дадуть можливість у подальшому удосконалити такі дослідження. Зокрема, його застосування в ході польового сезону 2024 р. показало певні проблеми при зйомці на лінійних маршрутах. Для вирішення цієї ситуації заповідником в майбутньому планується використання комплектного GNSS приймача.

Цікавим є порівняння ЦМР, створених на основі LIDAR та топографічної зйомки. Матеріали останньої є дещо суб'єктивними, оскільки залежать від людини, яка укладає топоплан. За підсумками ж LIDAR-зйомки отримано точну цифрову копію території об'єкта.

Щодо лазерного сканування з БПЛА чи за допомогою ручного приладу можна сказати наступне. Точнішу деталізацію дає ручний сканер. Але цей спосіб LIDAR-досліджень доцільно застосувати при вивченні територій пам'яток незначних за площею. На масштабних об'єктах більш актуальною є зйомка з квадрокоптера.

Одним із важливих підсумків проведених досліджень є отримання нових профілів оборонних споруд, картографічних матеріалів та, загалом, важливої інформації про складові об'єкти Комплексу пам'яток території і округи Більського городища. Саме зараз для цього феноменального комплексу готується оновлена облікова документація (паспорт), тож здобуті результати в ході LIDAR-зйомки стануть у нагоді пам'яткоохоронцям та археологам, які нині працюють над виконанням вказаного завдання.

Відзначимо, на даний час вдалося провести LIDAR-обстеження значної частини лінії фортифікаційних споруд Більського городища в межах Полтавської обл. Надалі першочерговим завданням є зйомка ділянки валів і ровів, що локалізується від північної околиці Східного укріплення до Куземинського укріплення. LIDAR-дослідження захисних зведень древнього Гелону на теренах Сумщини (уже детально зафіксованих під час проведення геодезичної зйомки за участі професійних пам'яткоохоронців, див.: Коротя, Гречко 2017) — справа найближчого майбутнього.

Варто зупинитись й ще на одному аспекті, який стосується проведених досліджень. За результатами зйомки вдалося отримати якісні матеріали, які можуть і будуть використані в ході подальших землевпорядних робіт на Більському городищі (Дорошенко, Шапорда 2020, с. 9—10). Мова йде про виготовлення документації щодо встановлення меж в натуру територій з об'єктами культурної спадщини та / або відведення ділянок із пам'ятками в постійне користування ІКЗ «Більськ». Цей досвід із часом можна поширити в межах всієї держави. Особливо актуальним він буде для археологічних заповідників, які опікуються захистом, вивченням великих за площею територій та в складі яких налічується значна кількість складових об'єктів.

Впевнені, що саме за такими технологіями як LIDAR-сканування майбутнє археологічної науки, зокрема вітчизняної.

ЛІТЕРАТУРА

Бондар, К. М., Цюпа, І. В., Карасьов, О. О. 2019. Високоточна геомагнітна зйомка на пам'ятках в околиці Більського городища у 2018 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2018*, с. 19-26.

Воронін, П. О., Коротя, О. В. 2021. Практичне застосування лідарного сканування за допомогою БПЛА на прикладі історико-культурного заповідника «Більськ». *Археологічні дослідження Більського городища — 2020*, с. 154-161.

Городцов, В. А. 1911. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде, Полтавской губернии, в 1906 году. В: Уварова, П. С. (ред.). *Труды четырнадцатого археологического съезда в Чернигове 1909*. III. Москва: Г. Лисснер и Д. Собко, с. 93-161.

Дорошенко, О. В., Шапорда, О. М. 2020. Історико-культурний заповідник «Більськ» — 15 років діяльності та основні здобутки. *Феномен Більського городища — 2020*, с. 5-21.

Заднiков, С. А. 2023. *Античний посуд другої половини V—IV ст. до н. е. з Більського городища*. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна.

Заднiков, С. А., Шрамко, І. Б. 2022. До питання про архітектуру захисних споруд Східного укріплення Більського городища. *Археологія і давня історія України*, 1 (42), с. 203-233.

Кадун, А. С. 2020. Геофізичний звіт про дослідження на території Більського археологічного комплексу. *Археологічні дослідження Більського городища — 2019*, с. 186-194.

Корост, І. 2023. Археологічні дослідження на території Більського мікрорегіону в період воєнного стану. *Консенсус*, 2, с. 62-76.

Корост, І. І. 2024a. Моніторинг стану збереження пам'яток археології національного значення — складових Історико-культурного заповідника «Більськ». В: Скорий, С. А., Тупик, С. В. (ред.). *Путивльські читання. Матеріали ІІІ Всеукраїнської археологічної конференції. До 80-річчя відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України*. Київ: ІА НАН України, с. 140-146.

Корост, І. І. 2024b. Більськ, історико-культурний заповідник. *Велика українська енциклопедія* [online]. Режим доступу: https://bit.ly/41IdEwu [дата звернення: 13.03.2025].

Корост, І. І., Коротя, О. В., Воронін, П. О. 2021. Результати досліджень території Історико-культурного заповідника «Більськ» за допомогою LIDAR-технологій. В: *Історія Північно-Східної Європи: здобутки, сучасний стан та перспективи. Матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (11 лютого 2021 р., м. Суми)*. Суми: Цьома С. П., с. 63-65.

Коротя, О. В. 2012. Дослідження селітроварницького комплексу в урочищі Скоробір. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Феномен Більського городища*. Київ: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 86-89.

Коротя, О. 2023. Топографія та оборонні споруди Котелевського городища. *Консенсус*, 2, с. 77-85.

Коротя, О. 2024. Дослідження Куземинського укріплення Більського городища за допомогою LIDAR. *Консенсус*, 3, с. 7-17.

Коротя, О. В., Гречко, Д. С. 2017. Археологічні вивчення північної частини Великого валу Більського городища. *Археологічні дослідження Більського городища — 2016*, с. 265-275.

Коротя, О., Осадчий, Є. 2013. Сучасні методи дослідження селітроварного комплексу в урочищі Скоробір. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 22, І, с. 57-63.

Махортих, С. В., Гречко, Д. С. 2022. Більське городище — загадкове місто Гелон Геродота. В: Гершкович, Я. П., Гречко, Д. С. (ред.). *Археологія України за роки Незалежності*. Київ: ІА НАН України, с. 152-160.

Мироненко, К. М., Супруненко, О. Б. 2021. До публікації звіту про розвідку на Більському городищі 1927 р. М. К. Фукса. *Археологічні дослідження Більського городища — 2020*, с. 223-250.

Орлюк, М., Ролле, Р., Ульрих, Б., Романец, А., Цольнер, Х. 2006. Археомагнитные исследования Бельского городища и его округи. В: Махортых, С. В., Ролле-Герц, Р. А., Скорый, С. А., Герц, В. Ю., Белозор, В. П. *Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2005 г.* Киев: ИА НАН Украины, Немецкое научно-исследовательское общество, с. 99-122.

Осадчий, Є. М. 2012. Сучасні методі дослідження пам'яток селітроварницького виробництва. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Феномен Більського городища*. Київ: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 90-93.

Осадчий, Є. М., Коротя, О. В. 2024. Більське городище в контексті суходільних шляхів сполучення Дніпровського Лісостепового Лівобережжя за даними XVII століття. В: Скорий, С. А., Тупик, С. В. (ред.). *Путивльські читання. Матеріали ІІІ Всеукраїнської археологічної конференції. До 80-річчя відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України*. Київ: ІА НАН України, с. 49-54.

Пеляшенко, К. Ю., Шапорда, О. М. 2024. Археологічні розкопки на Котелевському городищі. *Археологічні дослідження Більського городища — 2023*, с. 184-234.

Пуголовок, Ю. О., Шапорда, О. М. 2021. Дослідження Глинського археологічного комплексу в 2020 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2020*, с. 147-153.

Скорый, С. А., Окатенко, В. Н., Зимовец, Р. В. 2020. Исследования погребальних памятников в окрестностях Бельского городища. *Археологічні дослідження Більського городища — 2019*, с. 14-51.

Шрамко, І. Б. 2024. Більське городище. *Велика українська енциклопедія* [online]. Режим доступу: https://bit.ly/3XL2rtZ [дата звернення: 13.03.2025].

Bugaj, M., Kiarszys, G., Przybyła, M. 2020. Nieinwazyjne rozpoznanie wczesnośredniowiecznego grodziska w Lubomi, w powiecie wodzisławskim, woj. śląskie. *Raport*, 15, s. 191-218.

Doneus, M., Briese, C., Fera, M., Janner M. 2008. Archaeological prospection of forested areas using full-waveform airborne laser scanning. *Journal of Archaeological Science*, 35, 4, p. 882-893.

Kraus, K., Pfeifer, N. 1998. Determination of terrain models in wooded areas with airborne laser scanner data. *ISPRS Journal of Photogrammetry and Remote Sensing*, 53, 4, p. 193-203.

Trier, Ø., Zortea, M., Tonning., C. 2015. Automatic detection of mound structures in airborne laser scanning data. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 2, p. 69-79.

REFERENCES

Bondar, K. M., Tsiupa, I. V., Karasov, O. O. 2019. Vysokotochna heomahnitna ziomka na pam'iatkakh v okolytsi Bilskoho horodyshcha u 2018 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2018*, s. 19-26.

Voronin, P. O., Korotia, O. V. 2021. Praktychne zastosuvannia lidarnoho skanuvannia za dopomohoiu BPLA na prykladi istoryko-kulturnoho zapovidnyka «Bilsk». *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2020*, s. 154-161.

Gorodtsov, V. A. 1911. Dnevnik arkheologicheskikh issledovanii v Zenkovskom uezde, Poltavskoi gubernii, v 1906 godu. In: Uvarova, P. S. (ed.). *Trudy chetyrnadtsatogo arkheologicheskogo sieezda v Chernigove 1909*. III. Moskva: G. Lissner i D. Sobko, s. 93-161.

Doroshenko, O. V., Shaporda, O. M. 2020. Istoryko-kulturnyi zapovidnyk «Bilsk» — 15 rokiv diialnosti ta osnovni zdobutky. *Fenomen Bilskoho horodyshcha — 2020*, s. 5-21.

Zadnikov, S. A. 2023. *Antychnyi posud druhoi polovyny V—IV st. do n. e. z Bilskoho horodyshcha*. Kharkiv: KhNU im. V. N. Karazina.

Zadnikov, S. A., Shramko, I. B. 2022. Do pytannia pro arkhitekturu zakhysnykh sporud Skhidnoho ukriplennia Bilskoho horodyshcha. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (42), s. 203-233.

Kadun, A. S. 2020. Heofizychnyi zvit pro doslidzhennia na terytorii Bilskoho arkheolohichnoho kompleksu. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2019*, s. 186-194.

Korost, I. 2023. Arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Bilskoho mikrorehionu v period voiennoho stanu. *Consensus*, 2, s. 62-76.

Korost, I. I. 2024a. Monitorynh stanu zberezhennia pam'iatok arkheolohii natsionalnoho znachennia — skladovykh Istoryko-kulturnoho zapovidnyka «Bilsk». In: Skoryi, S. A., Tupyk, S. V. (ed.). *Putyvlski chytannia. Materialy III Vseukrainskoi arkheolohichnoi konferentsii. Do 80-richchia viddilu arkheolohii rannoho zaliznoho viku Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 140-146.

Korost, I. I. 2024b. Bilsk, istoryko-kulturnyi zapovidnyk. *Velyka ukrainska entsyklopediia* [online]. Rezhym dostupu: https://bit.ly/41IdEwu [data zvernennia: 13.03.2025].

Korost, I. I., Korotia, O. V., Voronin, P. O. 2021. Rezultaty doslidzhen terytorii Istoryko-kulturnoho zapovidnyka «Bilsk» za dopomohoiu LIDAR-tekhnolohii. In: *Istoriia Pivnichno-Skhidnoi Yevropy: zdobutky, suchasnyi stan ta perspektyvy.*

Materialy II Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu (11 liutoho 2021 r., m. Sumy). Sumy: Tsoma S. P., s. 63-65.

Korotia, O. V. 2012. Doslidzhennia selitrovarnytskoho kompleksu v urochyshchi Skorobir. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Fenomen Bilskoho horodyshcha*. Kyiv: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, s. 86-89.

Korotia, O. 2023. Topohrafiia ta oboronni sporudy Kotelevskoho horodyshcha. *Consensus*, 2, s. 77-85.

Korotia, O. 2024. Doslidzhennia Kuzemynskoho ukriplennia Bilskoho horodyshcha za dopomohoiu LIDAR. *Consensus*, 3, s. 7-17.

Korotia, O. V., Hrechko, D. S. 2017. Arkheolohichni vyvchennia pivnichnoi chastyny Velykoho valu Bilskoho horodyshcha. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2016*, s. 265-275.

Korotia, O., Osadchyi, Ye. 2013. Suchasni metody doslidzhennia selitrovarnoho kompleksu v urochyshchi Skorobir. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 22, I, s. 57-63.

Kraus, K., Pfeifer, N. 1998. Determination of terrain models in wooded areas with airborne laser scanner data. *ISPRS Journal of Photogrammetry and Remote Sensing*, vol. 53, iss. 4, p. 193-203.

Makhortykh, S. V., Hrechko, D. S. 2022. Bilske horodyshche — zahadkove misto Helon Herodota. In: Hershkovych, Ya. P., Hrechko, D. S. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainy za roky Nezalezhnosti*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 152-160.

Myronenko, K. M., Suprunenko, O. B. 2021. Do publikatsii zvitu pro rozvidku na Bilskomu horodyshchi 1927 r. M. K. Fuksa. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2020*, s. 223-250.

Orliuk, M., Rolle, R., Ulrikh, B., Romanets, A., Tsolner, Kh. 2006. Arkheomagnitnye issledovaniia Belskogo gorodishcha i ego okrugi. In: Makhortykh, S. V., Rolle-Gerts, R. A., Skoryi, S. A., Gerts, V. Iu., Belozor, V. P. *Issledovaniia sovmestnoi Ukrainsko-Nemetskoi arkheologicheskoi ekspeditsii v 2005 g.* Kiev: IA NAN Ukrainy, Nemetskoe nauchno-issledovatelskoe obshchestvo, s. 99-122.

Osadchyi, Ye. M. 2012. Suchasni metodi doslidzhennia pam'iatok selitrovarnytskoho vyrobnytstva. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Fenomen Bilskoho horodyshcha*. Kyiv: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, s. 90-93.

Osadchyi, Ye. M., Korotia, O. V. 2024. Bilske horodyshche v konteksti sukhodilnykh shliakhiv spoluchennia Dniprovskoho Lisostepovoho Livoberezhzhia za danymy XVII stolittia. In: Skoryi, S. A., Tupyk, S. V. (eds.). *Putyvlski chytannia. Materialy III Vseukrainskoi arkheolohichnoi konferentsii. Do 80-richchia viddilu arkheolohii rannoho zaliznoho viku Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 49-54.

Peliashenko, K. Yu., Shaporda, O. M. 2024. Arkheolohichni rozkopky na Kotelevskomu horodyshchi. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2023*, s. 184-234.

Puholovok, Yu. O., Shaporda, O. M. 2021. Doslidzhennia Hlynskoho arkheolohichnoho kompleksu v 2020 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2020*, s. 147-153.

Skoryi, S. A., Okatenko, V. N., Zimovets, R. V. 2020. Issledovaniia pogrebalnikh pamiatnikov v okrestnostiakh Belskogo gorodishcha. In: Korost, I. I. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2019*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, s. 14-51.

Shramko, I. B. 2024. Bilske horodyshche. *Velyka ukrainska entsyklopediia* [online]. Rezhym dostupu: https://bit.ly/3XL2rtZ [data zvernennia: 13.03.2025].

Bugaj, M., Kiarszys, G., Przybyła, M. 2020. Nieinwazyjne rozpoznanie wczesnośredniowiecznego grodziska w Lubomi, w powiecie wodzisławskim, woj. śląskie. *Raport*, 15, s. 191-218.

Doneus, M., Briese, C., Fera, M., Janner M. 2008. Archaeological prospection of forested areas using full-waveform airborne laser scanning. *Journal of Archaeological Science*, 35, 4, p. 882-893.

Kraus, K., Pfeifer, N. 1998. Determination of terrain models in wooded areas with airborne laser scanner data. *ISPRS Journal of Photogrammetry and Remote Sensing*, 53, 4, p. 193-203.

Trier, Ø., Zortea, M., Tonning., C. 2015. Automatic detection of mound structures in airborne laser scanning data. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 2, p. 69-79.

I. Korost, O. Korotia

RESULTS OF LIDAR SURVEYS OF ARCHAEOLOGICAL SITES WITHIN THE HISTORICAL AND CULTURAL RESERVE «BILSK»

Preliminary results of LIDAR surveys conducted in the Bilsk microregion in 2024 are published in the paper. The work was carried out within the territorial boundaries of Poltava (Kotelva and Opishnia village councils of Poltava district) and Sumy (Hrun' village council of Okhtyrka district) regions. The territory with sites within the current boundaries of Kotelva and Opishia village councils of Poltava district (Poltava region) and Hrun' village council of Okhtyrka district (Sumy region) were explored. The total area of the surveyed territories is over 600 hectares. The surveys were conducted using a drone and a handheld LIDAR scanner. In the course of the work, 7 sections of the defensive structures of the Great (Velyke) fortification of the Bilsk hillfort, as well as the two largest and most informative components of the fortress — the Western (Zahidne) and Eastern (Shidne) fortifications — were explored. The Kuzemin fortification was surveyed. In the area of the Bilsk hillfort, the surveys covered the territory of the Kotelva hillfort, as well as the Velykyi Skorobir and Malyi Skorobir maidans.

Based on the results of the research, updated cartographic materials were compiled, and areas (zones) promising for further archaeological research were identified. The survey materials will become the basis for further land surveying work in the Bilsk microregion and will also be used to develop an updated passport for the Complex of sites of the territory and districts of the Bilsk hillfort. Based on the results of the research, the conclusions about the importance of using the LIDAR method on the territories of archaeological sites were drawn. This method was particularly effective in forested areas. In this regard, it will continue to be used on the territory of the Bilsk hillfort and sites of the district, in accordance with best European practices.

Keywords: Bilsk microregion, Complex of the monuments of the territory and district of the Bilsk hillfort, Western (Zahidne) fortification, Eastern (Shidne) fortification, Kuzemin fortification, defense structures of the Great (Velyke) fortification, Kotelva hillfort, Velykyi Skorobir and Malyi Skorobir maidans, LIDAR research.

Одержано 18.03.2025

КОРОСТ Ігор, Комунальна установа «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради, Котельва, Україна.
Ihor KOROST, Municipal Institution «Historical and cultural reserve «Bilsk» of Poltava regional council, Kotelva, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-7191-1149,
e-mail: korost_igor_1987@ukr.net.

КОРОТЯ Олексій, Комунальна установа «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради, Котельва, Україна.
Oleksii KOROTIA, Municipal Institution «Historical and cultural reserve «Bilsk» of Poltava regional council, Kotelva, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-2919-8375,
e-mail: korotia.oleksii@gmail.com.

ДИСКУСІЇ

УДК 739.046:903.23-034.22(477.64)”638” DOI: 10.37445/adiu.2025.02.14

Ю. Полідович

ГАЙМАНОВА ЧАША В КОНТЕКСТІ СКІФСЬКОЇ МІФО-РИТУАЛЬНОЇ ТРАДИЦІЇ

For even with perfect material the problem of interpretation has to be reckoned with.
C. W. Ceram «Gods, Graves, and Scholars»

У статті запропоновано нове «прочитання» та інтерпретація зображень на відомій срібній чаші зі скіфського кургану Гайманова Могила. Відзначається особлива роль ручок, декорованих зображеннями чотирьох відособлених голів баранів. Цей образ пов'язаний, з одного боку, з колом міфологічних уявлень про Світове дерево, з іншого, — з міфологемою фарну (особливої божественної благодаті, долі людини, верховної влади, добробуту). Головний же сюжет обумовлений темою влади. В центральній сцені B показано ключовий момент зміни правителя: молодий претендент владним жестом позбавляє влади свого старшого попередника. Цій історії передує сцена C, розташована ліворуч під ручкою: юнак-виночерпій з великим бурдюком. А її завершенням є сцена D, розміщена під іншою ручкою: колишній володар, позбавлений влади (про це свідчить його горит), стоїть навкарачки. Означений сюжет відповідав іранській міфо-епічний традиції та був актуалізований в скіфському середовищі в першій половині IV ст. до н. е. Висловлюється припущення, що в сцені A відтворено скіфських богів Гойтосіра та «Ареса», втілених в образах досвідчених воїнів. Високий сакральний статус гайманової чаші був обумовлений комплексом зображень, а про особливу ритуальну роль говорить контекст (знайдення в комплекті срібного та дерев'яного посуду, виявленого в сховку в поховальній камері Північної гробниці Гайманової Могили).

***Ключові слова**: чаша, скіфи, Гайманова Могила, влада, міфологема, ритуал.*

Гайманова срібна чаша із зображеннями скіфів (рис. 1: 1) від часу знайдення у 1969 р. є одним із хрестоматійних і широко відомих виробів, які, за висловом Б. М. Мозолевського (1978, с. 191), були виготовлені завдяки «синтезу скіфо-античної думки». Серед цих предметів, що є унікальною особливістю північнопричорноморських старожитностей, — золота пектораль з кургану Товста Могила (Мозолевський 1979, с. 73—93, рис. 57—77; ред. Полідович 2023), золоті гривна і кубок з кургану Куль-Оба (Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pls. 126—127, 184—187), золотий гребінь, срібні окуття гориту і чаша з кургану Солоха (Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pls. 128—129, 157—160; Манцевич 1987, с. 57—60, кат. 34; с. 73—75, кат. 53; с. 88—91, кат. 61), срібна амфора з кургану Чортомлик (Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pls. 266—268), срібний кубок з кургану 3 групи Часті кургани (Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pls. 171—173; Hrsg. Menghin, Parzinger 2007, 279—281, Abb. 3: a—c), золотий ритуальний предмет з Передерієвої Могили (Моруженко 1992, с. 70—74, рис. 3—7; Полидович 2019a, с. 230—236, рис. 1—8), золота пластина-діадема з кургану 2 поблизу с. Сахнівка (Ганіна 1974, іл. 6, 7; Толочко, Ролле, Вессе 1991, с. 378—379, кат. 99; Вертієнко 2015, с. 67—152). Сцени за участі антропоморфних персонажів, розміщені на цих предметах, відтворюють сюжети зі скіфських міфів та елементи ритуалів і, водночас, знайомлять нас з певними реаліями скіфського життя.

Чашу знайдено в сховку в складі різноманітного посуду в Північній гробниці 1 кургану Гайманова Могила, дослідженого експедицією Інституту археології АН України під керівництвом В. І. Бідзілі поблизу с. Балки Василівського р-ну Запорізької обл. В гробниці, імовірно, в два етапи (про це говорять два входи) було поховано чотирьох вельможних достойників, яких супроводжувало три підлеглі особи. За складом знахідок було встановлено, що два основні поховання належали чоловікам і два — жінкам.

© Ю. ПОЛІДОВИЧ, 2025
This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

Рис. 1. Гайманова чаша: 1 — загальний вид; 2 — ручка. Фото НМІУ, фотограф Д. В. Клочко

Fig. 1. Bowl from the Haimanova Mohyla kurgan: 1 — general view; 2 — handle. Photo National Museum of History of Ukraine, photographer D. Klochko

Сховок розташовувався у західній частині камери гробниці недалеко від дромосу і фактично «в головах» двох чоловічих поховань (Бідзіля 1971, с. 45—49; Бідзіля, Мозолевський 1972, с. 199—122; Бидзиля, Полин 2012, с. 85—102).

Чаша (рис. 1: 1) [1] має кулясту форму, округле дно, короткі прямі вінця і дві горизонтальні ручки, розташовані під ними. Край вінець ледь загнутий назовні, що забезпечує щільне утримування накладної золоченої орнаментованої стрічки, яка охоплює вінця. Дно чаші по центру прикрашено 8-пелюстковою розеткою в колі, від якого радіально відходять видовжені пелюстки (загалом 36), що заповнюють всю нижню частину (рис. 2: 2). На стінках чаші розміщено зображення, викарбувані у високому рельєфі з надзвичайною майстерністю і локально вкриті позолотою (рис. 2: 3; 4—7). Від пелюсток основний фриз відділяється орнаментальною смужкою, заповненою овами. Відносно центру чаші на фризі представлено дві пари скіфів — сцена А, що краще збереглася, з персонажами № 1 і 2 [2], і сцена В з персонажами № 4 і 5, та два поодиноких персонажі (№ 3 і 6), розташовані під ручками. На пустотілі ручки зверху накладено золочені пластинки із витисненими зображеннями відособлених голів баранів. Висота чаші 96 мм, діаметр вінець 105 мм.

За умовами знайдення в Північній гробниці кургану Гайманова Могила, чаша датована в межах 365—350 рр. до н. е. (Бидзиля, Полин 2012, с. 421).

Історіографія дослідження. Чаша і зображення на ній були детально описані та опубліковані (Бідзіля 1971, с. 50—55; Бідзіля, Мозолевський 1972, с. 122; Бидзиля, Полин 2012, с. 105—116, 419—424, рис. 135—139, 149—159, 590—594). Її світлини та опис неодноразово розміщувалися в узагальнюючих працях [3]. Чаша стала окрасою багатьох каталогів та альбомів [4]. Дослідники детально аналізували зображення на чаші (у ряду з іншими предметами торевтики) найперше з точки зору особливостей відтво-

1. Зберігається в Скарбниці Національного музею історії України, інв. № АЗС-2358.

2. Згідно з нумерацією, запропонованою В. І. Бідзілею (Бидзиля, Полин 2012, с. 106, 107, 110, рис. 138).

3. Тереножкін 1971, кольор. фото між с. 56—57; Бидзиля 1977, с. 17—18; Яценко 1977, с. 95, илл. 17, 18; Брашинский 1979, с. 127—129, табл. XIX; Rolle, 1979, S. 122—124, 129—131, Abb. 7—8; 1980, S. 57—59, Abb. 7—8, Taf. 7; 1989, p. 57—59, fig. 32—33, pl. 7; Мозолевський 1983, с. 127—129; Ильинская, Тереножкин 1986, с. 80—81; Агбунов 1989, фото 8 між с. 64—65; ред. Головко 1994, рис. на с. 129; Schiltz 1994, S. 82, 176—179, 375, 400, Abb. 61, 128, 129; Jacobson 1995, p. 200—202, fig. 82, 83; Гуляев 2005, с. 49—54, илл. 21, 22, 51; 2018, с. 157—158, рис. 18—22; Meyer 2013, p. 208, 218—222, fig. 78—79, 81—82; Cunliffe 2019, p. 201—203, 242, 243, fig. 8.2; 9.15; p. 336—337, Gallery, no. 3; ін.

4. Ганіна 1974, с. 9, іл. 49—51; From the Lands 1975, p. 127, cat. no. 172, color pl. 29; Or des Scythes, 1975, p. 84—85, 156—157, cat. 74; Бондарь 1975, с. 37—40, кат. 18; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pls. 166—170; ред. Толочко, Ролле, Вессе 1991, с. 307, 373—377, кат. 96а; Hrsg. Wesse 1991, S. 307, 373—377, Kat. 96a; Hrsg. Seipel 1993, S. 128, Kat. No. 25; Золота скарбниця 1999, с. 19, кат. 19; Музей 2004, с. 34—35, кат. 8; Національний музей 2011, с. 70—71, кат. 57; ред. Панченко 2023, с. 30—35, кат. 6; ін.

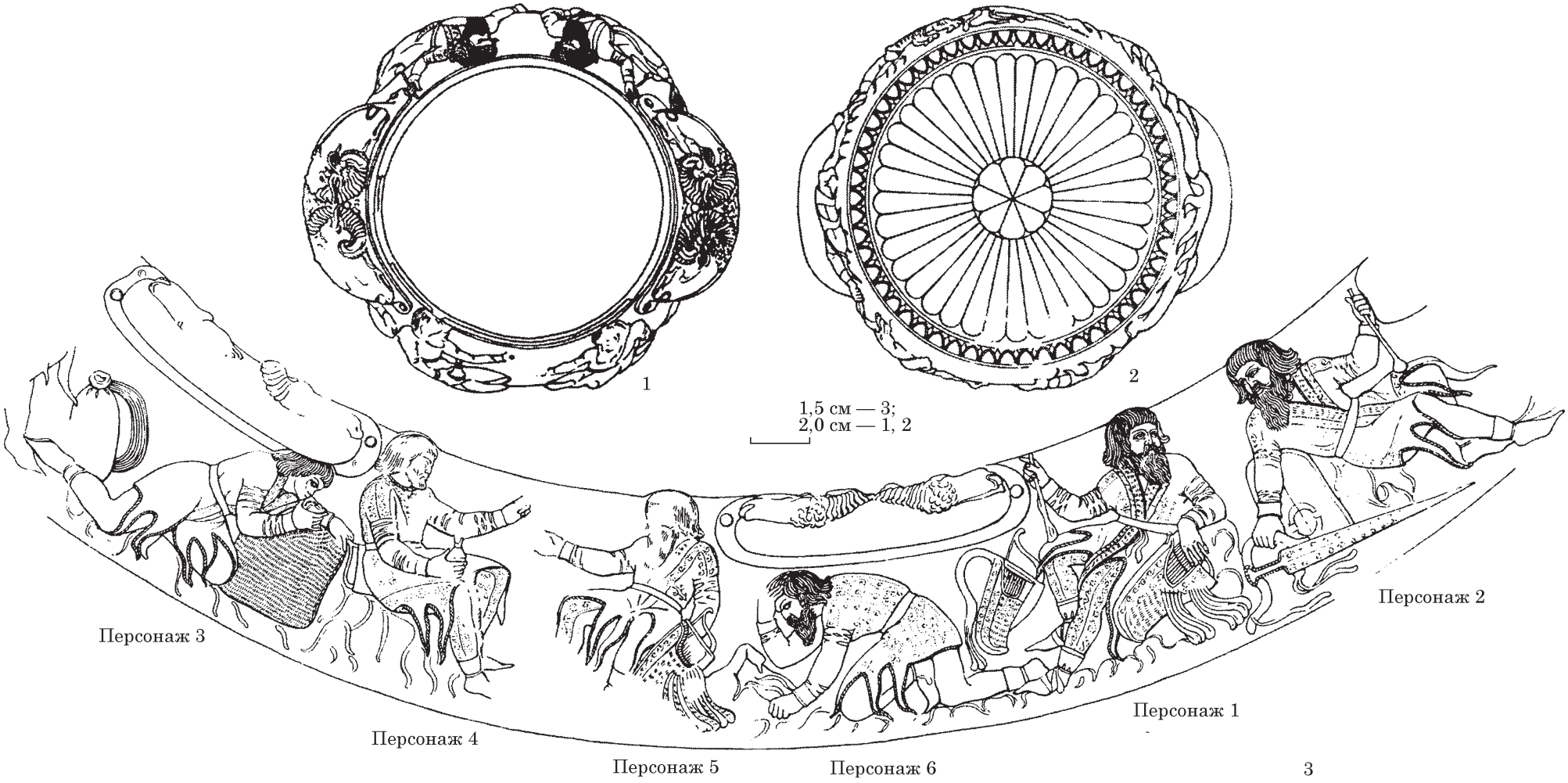

Рис. 2. Гайманова чаша: 1 — вид згори; 2 — вид знизу: 3 — головний фриз. Промальовка Г. С. Ковпаненка (за Бидзиля, Полин 2012)

Fig. 2. Bowl from the Haimanova Mohyla kurgan: 1 — top view; 2 — bottom view: 3 — main frieze. Drawing by G. S. Kovpanenko (after Bidzilya, Polin 2012)

Рис. 3. Чаша з кургану Солоха (за Menghin, Parzinger 2007; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986)
Fig. 3. Bowl from the Solokha kurgan (after Menghin, Parzinger 2007; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986)

рення чоловічого вбрання [5], а також інших реалій — горитів, щита, батогів, гривен [6]. Чимало уваги приділялося визначенню персонажів та інтерпретації сюжету в цілому [7]. Разом з тим, як зауважила М. В. Русяєва (2008, с. 517), дослідники «так і не дійшли згоди, який саме епізод із героїчного скіфського епосу відтворив невідомий еллінський художник» (див. також Бидзиля, Полин 2012, с. 424; Вертієнко 2015, с. 84—85).

На думку В. І. Бідзілі (1971, с. 55), на гаймановій чаші відтворено «новий, досі незнаний історичний сюжет», а персонажі представляють заможну соціальну верхівку скіфського суспільства. Схоже пояснення запропонували В. М. Даниленко (1975, с. 88), який центральну сцену визначив фактично як зображення акту капітуляції, та І. В. Яценко (1977, с. 95; також див. Клочко, Підвисоцька 2006, с. 5—7; Meyer 2013, p. 208, 218—222). Натомість Д. А. Мачинський (1973), а згодом і Д. С. Раєвський (1977b, с. 37, 183, прим. 17) цілком слушно заперечили проти історичної, меморативної, а тим паче побутової інтерпретації зображень на предметах греко-скіфської торевтики в цілому й на гаймановій чаші зокрема, та обґрунтували потрактування їх в руслі відображення міфоепічної традиції скіфів.

Найбільш розгорнуту інтерпретацію персонажів та сюжету в цілому навів Д. С. Раєвський (1977a, с. 16, рис. 2; 7; 1977b, с. 36—39, 61, 75—76, 162, 177, 183, рис. 5; 2006, с. 55—58, 80, 82, 99, 144, 197, 222—223, 457, рис. 5; Raevskiy 1993, p. 54—55, fig. 24, 25). Дослідник порівняв зображення на гаймановій чаші з подібними на кубках з курганів Куль-Оба (Крим) та № 3 групи Часті кургани (Середнє Подоння) і визначив їх як «ілюстрації до скіфської генеалогічної легенди у варіанті, вираженому версією Г-II» [8] (Раев-

5. Манцевич 1976, с. 11—23, рис. 8: а—в; Акишев 1981, с. 55; Клочко 1984, с. 59—60, рис. 2; 1991, с. 105; 2008, с. 208—219; Яценко 2006, с. 65—83, рис. 30, 31; Клочко, Підвисоцька 2006, с. 4—7; Трейстер 2012, с. 616—617; Figura 2024, p. 182, 184, fig. 8; ін.

6. Черненко 1981, с. 92, 93 рис. 63, 64; Мозолевский, Полин 2005, с. 336, рис. 137: 1; Трейстер 2012, с. 617—620; Вертієнко 2015, с. 109, 110, рис. 90; Лукьяшко 2017, с. 14, рис. 8; Бабенко 2016, с. 17, 18, рис. 6: 9; 2018, с. 190, рис. 3: 7; 2019, с. 493, рис. 2: 1; Cunliffe 2019, p. 246—247; Daragan 2020, p. 172, fig. 20: 1; Полідович 2022, с. 87; ін.

7. Бідзіля 1971, с. 55; Даниленко 1975, с. 88; Раевский 1977b, с. 36—39; Schiltz 1994, S. 178—179; Jacobson 1995, p. 206; Fuhrmeister 1997, S. 164—167; Підвисоцька 1998; Иванчик 2001, с. 328—329; Ivantchik 2001, p. 210—211, 217, fig. 1: 3; Клочко, Підвисоцька 2006, с. 7—9; Бидзиля, Полин 2012, с. 421—424; Трейстер 2012, с. 621—622; Meyer 2013, p. 208—222, fig. 78, 79, 81, 82; Вертієнко 2015, с. 84—85; ін.

8. Тут і далі переклад цитат українською мовою автора.

ский 1977b, с. 39), тобто легенди про Геракла і його трьох синів — Скіфа, Гелона та Агафірса, відомої за розповіддю Геродота (Herod. IV 8—10). Сцену В, що збереглася гірше, Д. С. Раєвський визначає як інвеститурну, оскільки тут, на його думку, відтворено момент передачі Гераклом [9] лука (зображення самого предмету мовбито втрачено) своєму молодшому сину Скіфу. Персонажі, відтворені під ручками, є другорядними. Імовірно, це слуги, які здійснюють жертвоприношення, що супроводжує центральне дійство. На протилежному боці чаші, за трактуванням дослідника, показано старших синів Геракла (Агафірса та Гелона), які зазнали поразки у випробуваннях, або ж старших синів Таргітая (Ліпоксая та Арпоксая), які змовилися вбити молодшого брата Колаксая, на що натякає наявність у них великої кількості зброї (Раевский 1977b, с. 115).

Частина дослідників повністю або частково підтримала таку інтерпретацію зображень на гайманові чаші та кубках з Куль-Оби та Частих курганів (Hrsg. Seipel 1993, S. 165; Schiltz 1994, S. 178—179; 1999, p. 119—120, fig. 5—6; Яценко 2000, с. 94, 102; Трейстер 2012, с. 621—622; Бидзиля, Полин 2012, с. 424; Вертієнко 2015, с. 166; та ін.). С. А. Яценко (2013, с. 219—220, рис. 3: 1) навіть провів історичну паралель, що в зазначеній легенді (та відтворених сюжетах на чаші з Гайманової Могили та кубку з Частих курганах) обґрунтовувалася влада скіфів над сусідніми племенами лісостепової зони.

А ось К. Фурмайстер заперечила можливість пов'язати персонажів, зображених на чаші та кубках, із героями еллінської версії легенди про походження скіфів (Fuhrmeister, 1997, S. 162—169). На думку дослідниці, цьому суперечить зовнішній вигляд чоловіків, їхні атрибути та пози, в яких їх зображено. Також К. Фурмайстер цілком слушно заперечила проти визначення центральної сцени на чаші як сцени передачі якогось предмету, що докорінно змінює розуміння зображення в цілому. Дослідниця припустила, що парні сцени радше пов'язані з обрядами побратимства, розповсюдженими у скіфів.

Критичний погляд на версію Д. С. Раєвського також висловила О. П. Підвисоцька (1998, с. 27—30; Клочко, Підвисоцька 2006, с. 6, 8—10). Дослідниця заперечила, що в сцені В відтворено акт передачі якогось предмета (зокрема, лука). Цьому суперечить, за її спостереженнями, очевидна відсутність зображення цього предмету на чаші, а також вільні пози чоловіків, в яких вони сидять. Було висловлено припущення, що воїни можуть тримати в руках кубки, а їхні жести є вітальними. Також чоловіки в іншій сцені не відповідають образу переможених, як про те писав Д. С. Раєвський. На думку О. П. Підвисоцької, зображення на чаші відтворюють сцени бенкету переможців, який, згідно з розповіддю Геродота (Herod. IV 66), раз на рік влаштовував скіфський володар. Таке трактування підтримали В. О. Рябова та І. Т. Черняков (2002, с. 53). Як про учасників бенкету пише про персонажів сцен, відтворених на чаші, й К. Мейєр (Meyer 2013, p. 218—222).

Більш категорично щодо інтерпретації відтвореного сюжету висловилася Е. Якобсон, зазначивши, що «жоден відомий чи збережений міф не пояснює конкретних зображень та їх взаємодії» (Jacobson 1995, p. 201). Так само критично оцінив інтерпретацію Д. С. Раєвського й А. І. Іванчик (Иванчик 2001, с. 328—329; Ivantchik 2001, p. 210—211, 217, fig. 1: 3). Дослідник послідовно проаналізував зображення і дійшов висновку, що вони не мають відношення до легенд, відомих за розповіддю Геродота, а радше чотири персонажа (сцена В і два персонажі під ручками) «беруть участь в одній з тих скіфських пиятик, що увійшли в прислів'я в грецькому світі», тоді як інші двоє (сцена А) ведуть між собою бесіду. Водночас А. І. Іванчик погоджується, що загалом на чаші відтворено сюжет, запозичений зі скіфського епосу або міфології.

Сакральний статус гайманової чаші. Гайманову чашу всі дослідники визначають як ритуальну. Таке значення посудини ґрунтується, найперше, на контексті знайдення її в сховку в наборі неординарного срібного та дерев'яного посуду, а також на оригінальній формі, яка, ймовірно, пов'язана з дерев'яними прототипами, прикрашеними золотим декором, та наявністю сюжетних зображень (Рябова 1987, с. 150—151; 1991, с. 153, 154; Кисель 2003, с. 57, 59; Королькова 2003, с. 28—32). Це, в свою чергу, визначає підхід до інтерпретації зображень, як пов'язаних з міфом та ритуалом (Раевский 1977b, с. 37).

Водночас, про важливий сакральний статус чаші говорить декор горизонтальних ручок. Їхня верхня частина покрита накладними пластинами із зображенням відособлених *чотирьох* голів баранів, розвернутих врізнобіч (рис. 1: 2; 2: 1). Така композиція в індоєвропейській релігійній практиці безпосередньо пов'язана з символікою Світового дерева: чотири тварини співвідносяться з чотирма сторонами світу та виявляють його структуру в горизонтальній площині. Еквівалентом Світового дерева в ритуалах виступав храм, вівтар (Топоров 2010, с. 141—142, 159, 238). Таким чином ця символіка надавала підвищений статус сакральності самій чаші як предмету, задіяному в ритуалі, а також зображенням, відтвореним на її стінках, і, не виключено, напою, що в ній знаходився. Імовірно, в колі означеної символіки знаходилося й оформлення донної частини чаші (рис. 2: 2) у вигляді «квітки», а також її

9. Водночас викладено й іншу версію: лук передає своєму молодшому синові Таргітай (Раевский 1977b, с. 16, 114). Дослідник ототожнював головних персонажів двох легенд про походження скіфів, які навів Геродот (Herod. IV 5—10), — скіфської та еллінської, відповідно — Таргітая та Геракла (Раевский 1977b, с. 41—44, там же історіографія питання).

числові вирази — 8 малих пелюсток [10] і 36 великих [11].

У скіфській традиції найбільш ранні композиції із символікою Світового дерева, де було залучено зображення копитних тварин (козлів), відтворено в декорі парадної сокири і меча з піхвами з Келермеського кургану 1/III в Прикубанні, а також подібного меча з піхвами з кургану Лита Могила в Побужжі (Алексеев 2012, с. 72—85, 116—119; Полидович 2015, с. 153—154). Ці предмети виготовлено в останній чверті VII ст. до н. е., імовірно, за участі урартських майстрів, що використали в декорі урартську міфо-релігійну символіку.

Безпосередньо композиції з чотирма головами баранів серед виробів скіфського кола зустрічаються ще двічі. Перший випадок — бронзова хрестоподібна бляха, що входила до декору горита і була знайдена в похованні 12/1910 в архаїчному некрополі Ольвії (Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pl. 18; Скуднова 1988, с. 55, кат. 55). В даному випадку декор бляхи являє собою своєрідну космограму (порів. Топоров 2010, с. 241), де чотири голови баранів символізують чотири сторони світу або ж чотиричасну модель світу в горизонтальній площині, три голови хижого птаха — три його вертикальні рівні, а хижак, що згорнувся, знаходиться в осередді світу, і не виключено, символізує своєрідний «світовий зародок».

Композиція, подібна до гайманової, використана в декорі срібної чаші з кургану Солоха (Веселовский 1914, фото на с. 30; Манцевич 1987, с. 90—91, кат. 61). Солоська чаша (рис. 3) за формою та наявністю двох горизонтальних ручок є близькою до гайманової. На верхній поверхні ручок так само розміщено золочені накладки із парними зображенням відособлених голів баранів, розвернутих врізнобіч. Зображення на чашах стилістично відмінні між собою, що свідчить про роботу різних майстрів, а отже можна говорити про певну сталу художню традицію подібного декору та вкоріненого міфологічного концепту, який принагідно втілювався в сакральних предметах. Зображення на стінках солоської чаші пов'язані зі сценами полювання: двоє вершників атакують хижаків — лева і рогату хижу істоту (левицю / пантеру). Кожна сцена має свої відмінності, які можна вважати суттєвими. В одній (сцена Б, за А. П. Манцевич; рис. 3: 1) хижа істота, розвернута ліворуч, піднялася на задні лапи і нападає на вершника перед нею. Цей вершник лівою рукою щосили стримує коня, аж той розвернув голову вбік, а правицею поцілює в хижака дротиком (списом). Праворуч інший вершник стріляє в хижака з лука. Друга композиція (сцена А; рис. 3: 2) є дзеркально симетрична першій. Об'єктом полювання є лев, який розвернутий праворуч. Звір вже протистоїть вершнику та перекусив один з дротиків, кинутих в нього. Вершник так само лівою рукою стримує коня, що розвернув голову, а правою намагається кинути ще один дротик. Другий вершник, розташований ліворуч, стріляє в лева з лука. В цій сцені мисливцям допомагають собаки. Під ручками з одного боку розміщено двох левів, що підняли один до одного ліві передні лапи, окрім того лівий лев розвернув голову анфас, а правий уткнувся у нього лобом і мордою (рис. 3: 4). Леви за зовнішнім виглядом аналогічні звіру, на якого полюють мисливці. З іншого боку відтворено двох собак, які розвернуті в протилежні сторони, але повернули голови одна до одної (рис. 3: 3). Лівий пес, при цьому, гарчить, що позначено ледь відкритою пащею. Собаки відрізняються від тих, що задіяні в сцені полювання, більш міцною статурою та відсутністю ошийників.

Отже пари звірів під ручками фактично посилюють символіку Світового дерева, додаючи якихось нових сенсів. Загальну ж композицію організовано за принципом смислової симетрії та протиставлення. Зокрема, основні сцени протиставляються як полювання на: істоту жіночого роду — істоту чоловічого роду. Можливо, за тим стоїть певна символіка світу хтонічного та світу земного. Про це говорить загальне семантичне навантаження образів левиці (=пантери) та лева в скіфській традиції (див. детально: Полидович 2017, с. 187—190), а також те, що лева на чаші показано на акцентованому підвищенні. Пари звірів під ручками протиставлені як «свійські» — «дикі» і, можливо, як пов'язані із «життям» [12] — «смертю» [13]. З огляду на пози звірів, також можна сказати, що пара левів замикає простір (поєднуються один з одним головами і лапами), а пара собак його розкриває (стоять врізнобіч). Подібні сенсові протиставлення також є однією із закономірностей чотиричасних структур, пов'язаних із символікою Світового дерева (Топоров 2010, с. 239—240).

Імовірно, сцени полювання, представлені на чаші (щодо їх інтерпретації див. огляд: Алексеев 2012, с. 150), пов'язані з міфами про битви з чудовиськами та темою протистояння смерті [14],

10. Порів. з описом лотосу в давньоіндійських текстах (Maitrî-Upaniçad VI, 2): «Що це за лотос? З чого він? Воістину, цей лотос — те саме, що простір. Чотири сторони світу та чотири проміжні сторони складають його пелюстки» (Топоров 2010, с. 239).

11. На кубках з Куль-Оби і Частих курганів використано подібний декор, але там великих пелюсток по 48 (Ростовцев 1914, с. табл. II: 14; Алексеев 2012, с. 191).

12. Порів. з розповсюдженим в іранській традиції уявленнями, що собаки мають здатність бачити / відчувати смерть та протистояти їй (Ртveладзе, Саидов, Абдуллаев 2008, с. 138—140; Битка 2021).

13. Порів. з композицією на піхвах меча з кургану Солоха, де відтворено сцени шматування левами не тільки хижака (пантери?), але й останків оленів та людини (Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pls. 155—156; Манцевич 1987, с. 69—71, кат. 49).

14. Порів. зі сценами полювання на сідонських саркофагах ранньоелліністичного часу (Hamdi Bey, Reinach 1892, pls. XX; XXII; XXVII; XXXIV).

Рис. 4. Гайманова чаша: сцена В. Фото НМІУ, фотограф Д. В. Клочко; схематична промальовка по фото автора (сірим позначено зруйновані ділянки)

Fig. 4. Bowl from the Haimanova Mohyla kurgan: scene B. Photo National Museum of History of Ukraine, photographer D. Klochko; schematic drawing by the author based on the photo (destroyed areas are marked in gray)

що мали важливе сакральне значення в ритуалах. За сюжетом, а відтак і символікою, зображення на гайманової чаші зовсім інші. Водночас гайманова чаша близька до солоської за головними принципами організації композиції, застосуванню схожих художніх прийомів.

Персонажі та сюжети, відтворені на гайманової чаші. На чаші зображено 6 скі-

фів-чоловіків, фігури яких розташовано по колу (рис. 2: 3): основними є дві пари персонажів (№ 1 і 2, сцена А; № 4 і 5, сцена В), відтворених з протилежних боків чаші, також ще по одному персонажу розміщено під ручками (№ 3 і 6, відповідно, сцени С і D). Загальна композиція дуже виважена. Домінуючою є смислова симетрія, що присутня як в сценах з парними персонажами, так і в сценах, розташованих з протилежних боків чаші. Водночас наявне і смислове протистояння сцен, яке також можна розглядати різновидом симетрії.

Дослідники зауважували, що фігури розташовані по колу так, що вони торкаються один одного (Підвисоцька 1998, с. 28; Клочко, Підвисоцька 2006, с. 5). Це створює певну ілюзію безперервності відтвореної розповіді та єдиного сюжету. І це справді так. Адже всі зображення на чаші, безумовно, підпорядковані одному сюжету, певній єдиній міфологемі. Водночас, кожна з чотирьох сцен відособлена від інших, з одного боку, чітким розташуванням на певному секторі поверхні чаші, де вона займає належне їй місце. А з іншого, сцени відділяються одна від одної розміщенням персонажів. У сцені В чоловіки розвернуті один до одного обличчями і, водночас, спинами до інших. Таке положення в античному мистецтві було чіткою ознакою композиційної замкненості певної сцени, її відділення від інших, що розташовані поруч (Фармаковский 1911, с. 42). Скажімо, на прикладі греко-скіфських виробів це чітко простежується на зображеннях, відтворених на оббивках горитів «чортомлицького» типу, ритуальному предметі з Передерієвої Могили, чаші з Солохи, кубках з Куль-Оби та Частих курганів тощо. Отже, сцена В композиційно повністю замкнена і очевидного контакту з персонажами, розміщеними під ручками, не має. В свою чергу ці дві поодинокі фігури розвернуто головами до сцени В і спинами до сцени А. Чоловіки в сцені А сидять у розвороті на три чверті, що, безумовно, виділяє їх з поміж інших персонажів та говорить про особливу роль, про яку мова йтиме далі.

Важливою ознакою зображень всіх персонажів на чаші є єдність у костюмах, в які вбрані чоловіки. Найперше, це куртки з особливим оформленням переднього нижнього краю у вигляді кількох довгих вузьких трикутників (по три з кожного боку). Краї трикутників, як і весь поділ, прикрашено кантом, позначений валиком, розчленованим насічками (можливо, позначення хутра або особливого крайового шва). Ці трикутники дуже рухливі, а тому на зображенні вони приймають різне положення. Це дозволило К. А. Акішеву (1981, с. 55) дотепно припустити, що вони символізують язики полум'я. Подібне вбрання не зустрічається на інших скіфських чи греко-скіфських виробах, що вирізняє персонажів, відтворених на гайманівській чаші [15]. Щоправда, це, на перший погляд, може свідчити про незнання скіфських реалій майстром та його довільної фантазії. Але, зважаючи на певну стандартність у відтворенні інших реалій, звичних для зображення скіфів на пам'ятках торевтики, таке припущення не має сенсу. Саме тому Л. С. Клочко (2008, с. 215) доречно припустила, що це церемоніальний або ж ритуальний одяг. Як куртки, так і штани багато прикрашені орнаментом (окрім вбрання юнака, персонажа № 3), а перші також доповнені хутряними смугами. І саме вбрання разом зі зброєю (горити, меч) вказують на високий або навіть найвищий соціальний статус персонажів (Бідзіля 1971, с. 55; Даниленко 1975, с. 88; Брашинский 1979, с. 128; Мозолевський 1983, с. 129—132; Яценко 1989, с. 184; Підвисоцька 1998, с. 27; Бидзиля, Полин 2012, с. 116).

Рівноцінному сприйняттю персонажів сприяє покриття усіх фігур, за винятком облич і кистей рук, а також їхніх атрибутів позолотою (рис. 1; 4—7). У цьому унікальна особливість гайманової чаші на відміну від інших виробів, які виготовлено або тільки із золота (конус з Передерієвої Могили, кубок і гривна з Куль-Оби), або зі срібла, а позолотою повністю вкрито всі рельєфні елементи, включно з елементами рельєфу (чаша і кубок з Солохи, амфора з Чортомлика, кубок з Частих курганів).

Також всі чотири фігури в сценах А і В є фактично рівновеликими. Їх було відтворено на стінках чаші, після чого майстер прикріпив декоративну стрічку на вінцях. Оскільки ця стрічка частково перекривала голови чоловіків, то майстер трішки загнув її край догори і зробив невеликі виїмки, що плавно огинають голови зверху [16] (рис. 1; 4). Так само майстер вчинив і в ситуації із зображенням фігури юнака (персонаж № 3), розміщеної під ручкою (рис. 5). Оскільки ручка, яка кріпилася вже після відтворення фігур, частково перекривала голову

15. С. А. Яценко (2006, с. 68) вказує деякі аналогії такого вбрання, з якими неможливо погодитися. Єдина паралель скіфського часу, що наводить дослідник, — зображення на кам'яній статуї з кургану 11 поблизу с. Суворівське в Криму. Проте радше можна погодитися з В. С. Ольховським (1992, с. 65—66, рис. 1), що три клиновидних виступи на подолі куртки пов'язані не з особливостями декору вбрання, а з імовірним відтворенням сідла, що знайшло відображення в особливостях рельєфної передачі (як із лицьового боку, так і зворотного). Аналогії парфянського часу (Яценко 1989, с. 184; 1993, с. 79) є віддаленими в часі та просторі, окрім того на парфянському одязі трикутні виступи розташовувалися на куртках позаду.

16. Подібним чином голови більшості персонажів, відтворених на кубках з Частих курганів (рис. 7) та Куль-Оби, частково перекривають декоративну стрічку або ж рельєфну лінію, перехідну від горла до тулуба, що обмежують центральний фриз зверху (Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pls. 171—173; 184—187).

Рис. 5. Гайманова чаша: сцена С. Фото НМІУ, фотограф Д. В. Клочко
Fig. 5. Bowl from the Haimanova Mohyla kurgan: scene C. Photo National Museum of History of Ukraine, photographer D. V. Klochko

юнака, основу ручки майстер також вимушений був частково відігнути.

Характерною ознакою головних персонажів є великі кисті рук, що особливо помітно на прикладі персонажів № 1, 4 і 5. Не виключено, що це було навмисним акцентуванням кистей в тих випадках, які є важливими для сюжету.

Разом з тим персонажі відрізняються між собою позами, які вони займають, атрибутами та окремими елементами зовнішності. Саме ці відмінності і дозволяють зробити деякі припущення щодо імовірного визначення цих персонажів.

Сцена В (рис. 4). Почнемо розгляд саме з неї. Зображення тут збереглися погано, є численні точкові випади металу, спричинені корозією. Мабуть, тому фото цього боку чаші майже ніколи не наводилося в альбомах чи каталогах. А дослідники, зазвичай, послуговувалися малюнками. Найбільш поширеним є малюнок Г. С. Ковпаненка (рис. 2), виконаний, не виключено, ще в експедиції до відправлення чаші на реставрацію [17]. Саме його було наведено у першій публікації знахідки (Бідзіля 1971, с. 53, рис. 10—11), а потім ним послуговувалися й інші дослідники, зокрема, й Д. С. Раєвський (Раевский 1977a, с. 16, рис. 7; 1977b, с. 35, рис. 4; також: Rolle 1979, S. 129, Abb. 7—8; Fuhrmeister 1997, S. 164—165, Abb. 60—61; Schiltz 1999, p. 119, fig. 5—6; Ivantchik 2001, p. 217, fig. 1: 3; Meyer 2013, p. 219, fig. 78; p. 203, fig. 8.2; ін.). Його наведено і в монографії, присвяченій Гаймановій Могилі, виданій вже в наш час (Бидзиля, Полин 2012, рис. 138, 593, 594). Малюнок відрізняється точністю і скрупульозним відношенням до деталей, але на місці кистей піднятих рук обох персонажів Г. С. Ковпаненко залишив порожні місця, оскільки під корозійними нашаруваннями, зрозуміти зображення, імовірно, було неможливо. Це дало привід для фантазії та дозволило Д. С. Раєвському припустити, що в руці персонажа, який сидить праворуч (№ 5), міг знаходитися лук. Надалі чашу двічі реставрували — в 1969—1970 рр. в Державному Ермітажі (Бидзиля, Полин 2012, с. 105) і 1991 р. в реставраційному центрі при Римсько-германському музеї в м. Майнц, Німеччина (Толочко 1991, с. 5). В результаті це сприяло більш правильному «прочитанню» зображень та критичній оцінці інтерпретації, запропонованої Д. С. Раєвським (Підвисоцька 1998; Клочко, Підвисоцька 2006). Також було зроблено новий малюнок зображень на чаші, виконаний П. Л. Корнієнком, на якому художник, зокрема, уточнив зображення кистей рук (Клочко, Підвисоцька 2006, іл. 1; Вертієнко 2015, с. 85, рис. 69). Безпосереднє знайомство з чашею в експозиції Скарбниці Національного

17. Велика вдячність Ю. В. Болтрику, учаснику експедиції, який розповів про обставини появи малюнка.

Рис. 6. Гайманова чаша: сцена D. Фото НМІУ, фотограф Д. В. Клочко

Fig. 6. Bowl from the Haimanova Mohyla kurgan: scene D. Photo National Museum of History of Ukraine, photographer D. V. Klochko

музею історії України та публікацією детальної фотозйомки (Клочко, Підвисоцька 2006, іл. 2—5; Бидзиля, Полин 2012, рис. 135—137, 149—159) дозволило з'ясувати ще деякі нюанси зображення та уточнити деталі.

Отже, сцена B (рис. 4) відрізняється більшою динамікою у порівнянні зі сценою A. Це виражається в активних позах обох чоловіків, що сидять обличчями один до одного. Очевидно, що вони ведуть бесіду і при цьому виразно жестикулюють. Обидва персонажі розташувалися на кам'янистих пригірках. При цьому, персонаж, зображений ліворуч, сидить прямо, з ледь розставленими ногами. Його показано в профіль. Зігнута у лікті права рука вільно лежить на правому коліні. Зображення кисті частково пошкоджене, але збереглося зображення поряд із нею (зокрема, ліва нога та тло) тож очевидно, що в руці відсутній кубок, як те зображували обидва художники та писали дослідники (Бідзіля 1971, с. 54; Яценко 1977, с. 95; Раевский 1977b, с. 38; Schiltz 1994, S. 178; Fuhrmeister 1997, S. 165 [18]; Підвисоцька 1998, с. 29; Иванчик 2002, с. 328; Бидзиля, Полин 2012, с. 111, 112). Ліва рука піднята і спрямована в сторону співбесідника. Зображення кисті трішки пошкоджене, але досить чітко сприймається жест: вказівний, середній та, імовірно, великий пальці випростуванні, а підмізинний палець і мізинець зігнуті [19]. На шиї цього персонажа, за спостереженнями В. І. Бідзілі, показано виту гривну (Бидзиля, Полин 2012, с. 111, рис. 156). На поясі з лівого боку висить горит, який ледь виступає з-за його спини [20]. Чоловіка відрізняє від більшості інших персонажів коротка борода, яка, на думку дослідників, говорить про його більш молодий вік. На це також вказують риси обличчя, що збереглися, та коротші вуса (Бидзиля, Полин 2012, с. 111; 424; також Meyer 2013, p. 208).

Іншого персонажа відтворено у розвороті. Він трішки відхилився назад і лівою рукою обперся на пригірок (кисть перекрито горитом, але таке її положення очевидне). Праву руку чоловік простягнув до свого візаві. Хоча зображення кисті пошкоджене, але на ньому

18. Німецька дослідниця невипадково зауважила, що розгледіти посудину в руці можна тільки на малюнку (Fuhrmeister 1997, S. 165).

19. Саме так В. І. Бідзіля (1971, с. 54) описував розташування пальців в першій публікації, а ось у більш просторому описі, який увійшов до монографії (Бидзиля, Полин 2012, с. 111), відзначив, що персонаж вказівний палець витягнув уперед, а інші стиснув у кулак. Такий же вказівний жест показав на малюнку П. Л. Корніенко (Клочко, Підвисоцька 2006, іл. 1). Але, насправді, повністю збереглося зображення витягнутого середнього пальця, а також дещо пошкоджена ділянка, де знаходиться вказівний палець, завдяки чому зрозуміло, що він також випростаний.

20. Аналогічно показано горит у персонажів, розташованих ліворуч, в парних сценах на кубку з Куль-Оби (Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pls. 184—187).

Рис. 7. Кубок з кургану 3 групи Частиє кургани (за Menghin, Parzinger 2007)
Fig. 7. Ritual vessel from the kurgan no. 3 of the Chastye kurgany group (after Menghin, Parzinger 2007)

збереглися фрагменти більшості пальців та тло довкола, тож можна впевнено сказати, що долоня відкрита і в ній немає ніяких предметів (Бидзиля, Полин 2012, с. 112). Атрибутом цього персонажа є горит, прикріплений до його поясу. В задньому відділенні знаходиться лук; в передньому — стріли. Лицева частина покрита шкурою тварини (на це вказують риски), а до країв прикріплено довгі пасма. На думку В. О. Рябової та І. Т. Чернякова (2002, с. 59), з якою цілком можна погодитися, це скальпи переможених ворогів [21]. Достатньо велика їх кількість, імовірно, засвідчує чималий бойовий досвід власника горита.

Отже, в сцені задіяно двох персонажів, з яких молодший знаходиться у домінуючій позиції, що виражено у прямій поставі та різкому жесті руки, яка знаходиться над рукою старшого. Натомість старший, хоч і досвідчений та має певні соціальні прерогативи (про це, зокрема, свідчить його горит), знаходиться у приниженому стані. Не випадково він відсахнувся від свого співбесідника та схопився рукою позаду себе за пригірок. Ключем до розуміння сцени є жест лівої руки молодшого персонажа.

Саме такий жест показує один з чоловіків на кубку з Частих курганів (рис. 7). Загальна композиція на ньому складається з трьох сцен, в кожній з яких задіяно двох персонажів (Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pls. 171—173). До певної міри всі вони перегукуються зі сценою В на гаймановій чаші. Але наразі важливою є одна (рис. 7: 1), де бородатий чоловік з горитом на поясі, сидить на кам'янистому пагорку, правою рукою спирається на держак чекана, а його ліва рука, на якій пальці зігнуто аналогічним чином, звернута до іншого персонажа. Другий чоловік стоїть на колінах спиною до першого і повернув до нього голову. В руках він тримає щит та два списи, обернені вістрями до землі. Відповідно до мови рухів і поз, що застосовували в давньогрецькому мистецтві, а відтак і у греко-скіфських виробах, на колінах стоїть переможений, той, чия доля вже вирішена і його смерть неминуча [22] (див. детально: Полидович 2019а, с. 241, 245—246). Отже жест персонажа з гайманової чаші, що сидить ліворуч, наскільки можна зрозуміти, є знаком переможця [23] і може означати щось на кшталт «Забирайся!». Відтворення цього жесту на двох предметах, не пов'язаних між собою, є унікальною ситуацією в греко-скіфській торевтиці та може свідчити про сталу поведінкову модель, яка реально існувала в житті та застосовувалася в скіфському військовому побуті.

Водночас, подібний жест (тільки правою рукою) тричі відтворено на апулійському кратері роботи «майстра Дарія», що зберігається в Археологічному музеї Неаполя, Італія (Furtwängler, Reichhold 1909, S. 145—149, Taf. 88). Його показує персонаж, що стоїть на постаменті з написом ΠΕΡΣΑΙ (Перси) між Дарієм і греком, які ведуть бесіду. Імовірно, ця сцена є відсилкою до п'єси Есхіла, що розповідає про перемогу греків у битві під Саламіном. Тому її часто пояснюють як «Дарій слухає алегоричну розповідь

21. Подібні пасма, прикріплені до горитів, також зображено на кубку з Частих курганів (у персонажа, що простягує лук) та на пластині-діадемі з Сахнівського кургану (у центрального персонажа та одного з «побратимів»): Раевский 1977b, с. 182, прим. 10; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pl. 173; Вертієнко 2015, мал. 65, 87.

22. Порів. із зображеннями юнака в сценах, відтворених на золотому ритуальному предметі з Передерієвої Могили (Полидович 2019а, с. 233, 241, рис. 3; 6). За запропонованою інтерпретацією, ці сцени розповідають про змову двох старших братів проти молодшого та його вбивство. Цей сюжет був відомий й скіфській традиції, зокрема, в історії про трьох синів Колоксая (Herod. IV, 7, 2), і повністю реконструюється за аналогіями з іранського епосу (Полидович 2019а).

23. На думку М. І. Ростовцева (1914, с. 86), це підрахунок на пальцях — digitis computas; В. І. Бідзіля назвав його жестом, що диктує або повчає (Бидзиля, Полин 2012, с. 111).

про перський народ, в якій йому наполеглево радять не нападати на греків» (Harrison 2009, p. 109). Також цей жест показують молодший чоловік у перському вбранні літньому чоловіку в гостроверхій шапці та гіматії та Аполлон, що сидить з лебедем на колінах, — Артеміді, яка від'їжджає від нього на лані. За спостереженнями, такий жест зустрічається й на інших посудинах апулійського стилю, і означає «наполегливу або застережливу мову» (Furtwängler, Reichhold 1909, S. 146).

Отже, в сцені В на гайманової чаші молодший персонаж експресивним жестом фактично проганяє старшого, а той у відповідь здивовано простягнув руку та відхилився назад. Але його ліва рука вже торкнулася землі (жест не наявний на зображенні, оскільки руку закриває горит, але очевидний, виходячи із загальної пози чоловіка). Імовірно, торкнутися рукою землі в «мові тіла» було рівнозначно поразці. На тому ж кубку з Частих курганів цей жест використано в іншій сцені — бесіді двох воїнів, які сидять на пагорках. З них той, що ліворуч, сидить прямо і вільно, правою рукою спирається на держак сокири, а ліву поклав на коліна; інший — в напруженні позі зі зведеними колінами та нагнутим уперед корпусом, лівою рукою тримається за камені позаду, а праву опустив донизу, батіг, який він тримає, торкається землі.

За спостереженнями Л. Н. Єрмоленко (2010), в античній та давньоіранській художніх традиціях, яким в повній мірі відповідають зображення на виробах греко-скіфської торевтики, в парних сценах, де є протистояння, переможця завжди зображували ліворуч. Саме це ми спостерігаємо й у даній сцені на гайманової чаші, а також на гребні з Гайманової Могили в сцені протистояння змію / дракону (Бидзиля, Полин 2012, с. 483—484, рис. 735) та золотій пластині з батальною сценою з Гермесова кургану (Алексеев 2012, с. 170—171), пластинках із зображенням боротьби Геракла та лева (Грібкова 2011, с. 121—122, рис. 1—2) [24] та ін. Так само слід розуміти і всі три сцени на кубку з Частих курганів. Або ж в інших ситуаціях, ліворуч розташовано божество, як, зокрема, на пластинках зі сценою «адорації» (Вертієнко 2015, с. 107, рис. 87; с. 163—164) [25]. Вочевидь, зазначений жест, показаний саме лівою рукою (як то ми бачимо в обох випадках — на чаші та кубку), набуває більшої експресивності, аніж в сценах, зображених на грецьких виробах, а відтак і дещо іншого значення — торжества переможця і вигнання переможеного.

Сцена С (рис. 5; 2: 3). Зображення юнака (персонаж № 3) з великим бурдюком, розташоване під ручкою чаші позаду молодого персонажа зі сцени В. Юнак стоїть навколішках і навалився на бурдюк. Правою рукою він тримає горло бурдюка або посудину, а ліва лежить зверху на бурдюку. Про юний вік персонажа говорить його безбородість, а про інший соціальний статус — відсутність зброї та будь-яких візерунків на куртці. Водночас, його довге волосся, імовірно, може вказувати на визнане походження з вищих суспільних станів (порів., зокрема, з короткою стрижкою хлопця-пастуха на пекторалі з Товстої Могили).

Позаду юнака — загадковий видовжений предмет, що стоїть, спираючись на кам'янистий пригорок, на якому сидить персонаж № 2 зі сцени А (рис. 5). Є всі підстави вважати, що цей предмет пов'язаний саме з юнаком і є частиною сцени С. На думку В. І. Бідзілі (1971, с. 55; Бидзиля, Полин 2012, с. 112), яку підтримали й інші дослідники (Раевский 1977b, с. 39, 75—76; Fuhrmeister 1997, S. 165), це ще один «бурдюк, зав'язаний мотузками». Але це не так, оскільки його поверхня повністю гладенька, на відміну від поверхні великого бурдюка, вкритої густими рядами рисочок, що імітують шерсть. Предмет радше нагадує мішок (Schiltz 1994, S. 178; Підвисоцька 1998, с. 29; Бидзиля, Полин 2012, с. 113—114), зав'язаний у верхній частині. Якою є його нижня частина незрозуміло, оскільки вона пошкоджена корозією. Поряд і частково за ним — широкий півовал, що складається з 6—7 ребер. Імовірно, це ще один предмет, можливо, мотузка чи пучок перев'язок з 8 мотузок (Підвисоцька 1998, с. 29; Бидзиля, Полин 2012, с. 112, 114), або навіть якийсь зібганий шмат тканини чи одяг (плащ чи накидка).

Сцена D (рис. 6). Зображення чоловіка під ручкою з протилежного боку чаші (персонаж № 6). Він стоїть або ж повзе навкарачки, правою рукою схопивши голову за лоба. Кисть лівої руки, якою чоловік спирається на землю, стиснута. Це створює враження, що в ній щось затиснуто, але це неочевидно. Куртку персонажа показано зі спини, тому вона видається найбільш пишно орнаментованою.

Позаду чоловіка — горит з поясом. Горит повний стріл, його лицьовий бік багато орнаментований візерунками та доповнений комбінацією вставок зі шкур різних тварин (одні вставки з рисками, схожими на ті, що зображено на бурдюку; інші — зі здвоєними рисками, якими зазвичай позначають шерсть на тілі оленів), але без бокових підвісок, як горит персонажа № 5, про що йшлося вище.

Перед чоловіком — аморфний конусоподібний об'єкт із горбкуватою поверхнею. В. І. Бідзіля (1971, с. 54) за обрисами побачив в ньому гуску. Цю думку було прийнято частиною дослідників, що дозволило їм зробити певні семантичні інтерпретації (Раевский 1977b, с. 38,

24. Походять з курганів Чортомлик, Куль-Оба, Чмирева Могила, Жовтокам'янка, «Першого» кургану поблизу с. Шульгівки (Ново-Миколаївки).

25. Походять з курганів Чортомлик, Огуз, Куль-Оба, Тащенак, Мелітопольського, Першого Мордвинівського, № 4 в уроч. Носаки; також аналогічну сцену відтворено на золотій пластині-діадемі з кургану 2 поблизу с. Сахнівка.

58—60; Яценко 1977, с. 95; Мозолевський 1983, с. 129—130; Русяєва 1999, с. 49, 53—54). Але надалі стало зрозуміло, що трактування зображення було помилковим (Бидзиля, Полин 2012, с. 114—115, 423—424). Цей об'єкт має певний рельєф, його вкрито позолотою, а отже віднесено до категорії атрибутів. Водночас, нижню частину об'єкта на передньому плані не вкрито позолотою. Можливо, це щось м'яке — тканина, шкура або вбрання, — накинуте на камінь, яке ми бачимо внизу незолоченим?

Те, що чоловік стоїть чи повзе навкарачки, свідчить про його поразку та імовірну близьку смерть. Подібним чином в античному мистецтві зображували поваленого і остаточно переможеного воїна (див. стандартні схеми: Pirson 2014, S. 320, Nr. G2; G3). Найближчою аналогією є зображення такого воїна на рельєфі алабастрової урни III ст. до н. е. з Археологічного музею м. К'юзі, Італія (Pirson 2014, S. 270, Kat. E 71, Taf. 57: 5).

Ситуацію посилює і жест правою рукою — тримання за лоб або ж ляскання себе по лобі. В ньому вбачали позу моління чи роздумів (Jacobson 1995, p. 201; Русяєва 1999, с. 49, 51), жест релігійного поклоніння (Раевский 1977b, с. 38; Бидзиля, Полин 2012, с. 424) чи «покірної поваги» (Meyer 2013, p. 218). Але це — відомий і нині жест *facepalm*, що є проявом розчарування, збентеження, жаху, шоку, сорому.

Сцена A (рис. 1; 2: 3). Двох чоловіків, що сидять на кам'янистих пригірках, відтворено у майже симетричних позах, які є дещо неприродними. Їхні ноги розвернуто врізнобіч, верхню частину тулуба показано анфас, а голови, навпаки, повернуті майже одна до одної. Персонаж № 1 (той, що ліворуч) тримає в правій руці батіг, який обіпер на праве коліно; ліктем лівої руки він спирається на камінь, велика виразна кисть лежить на гориті, який підвішено до пояса. Горит розвернуто лицевим боком; його також багато орнаментовано, прикрашено вставкою зі шкури тварини та додано дев'ять стрічок довгих пасм (їх розділено на дві групи), що, імовірно, позначають скальпи. Відповідно персонаж № 2 (той, що праворуч) так само тримає батіг [26], але лівою рукою. Пахвою правого плеча він спирається на щит, а у простягнутій вперед правій руці тримає пояс, до якого підвішено меч у піхвах. Меч також розвернуто лицевим боком. Руків'я його декороване насічками, навершя овальне, перехрестя відсутнє, піхви прикрашено хвилястим орнаментом [27]. Окрім атрибутів (горит і меч) персонажі мають між собою деякі відмінності. Найперше, у них різні нашийні прикраси — вита гривна у персонажа № 1 і прикраса [28] з півкруглими пластинками-підвісками у персонажа № 2. У них однакові зачіски і вуса, але трішки різна форма бороди, відповідно — ширша та більш ошатна у одного і дещо вужча у іншого. Можна відзначити й деякі розбіжності в оформлені одягу (Бидзиля, Полин 2012, с. 110), але це все не стільки розповідає про сутність персонажів, скільки їх індивідуалізує, зважаючи на схожість, майже тотожність, що першою впадає у вічі.

Дослідники часто писали, що чоловіки ведуть бесіду між собою, про щось домовляються тощо. Але їхні погляди не спрямовані один до одного, а вуста закриті. В їхніх позах відсутній рух, це радше застигла велич і підкреслене достоїнство. На передньому плані не стільки вони, скільки їхня зброя — горит в одного та меч у іншого. При цьому слід зазначити, що серед персонажів на інших предметах торевтики в схожих небойових сценах немає жодного, озброєного мечем (Shelekhan, Lifantii 2022, p. 51). Меч відтворювали тільки в сценах військових сутичок, зокрема, в тих, що показано на срібній обкладці гориту та золотому гребні з Солохи, ритуальному предметі з Передерієвої Могили, або ж в сценах жертвоприношення, як то зображено на золотій пластині-діадемі з Сахнівки, золотому ковпачку з Курджипського кургану, а також на мечі з 4-го Філіпповського кургану в Південному Приуралі (Яблонский, Рукавишникова, Шемаханская 2011, с. 231, 236, 238, 239, рис. 8: 42—46).

Загальна композиція. Розглянувши особливості окремих персонажів та сцен, можна зробити деякі узагальнення, що допоможуть наблизитися до розуміння зображень на чаші. Сцена A відрізняється своїм спокоєм, відсутністю дії як такої. Натомість всі інші сцени повні динаміки: напружена розмова чоловіків супроводжується експресивними жестами [29] (B); юнак, який готує бурдюк до бенкету (C); старший чоловік повзе навкарачки, у відчаї схопившись за голову (D). Як і у випадку з чашею із Соло-

26. Цей предмет часто визначали як булаву з навершям кулеподібної форми (Бідзіля 1971, с. 54; Брашинский 1979, с. 128; Мозолевський 1983, с. 130; Бидзиля, Полин 2012, с. 109), але за всіма ознаками він є тотожним батогу, який тримає персонаж № 1, хіба що в даному разі не показано ремінця, який помітний в іншому випадку (також див. Вертієнко 2015, с. 109, 110, рис. 90).

27. Щодо особливостей зображення меча див.: Трейстер 2012, с. 619; Shelekhan, Lifantii 2022, p. 59—60.

28. Прикрасу визначають як «гривну, виготовлену з товстого прута, від якого в сторону відходять півкруглі пласкі пластинки, прикрашені насічками» (Бидзиля, Полин 2012, с. 109), намисто з підвісками (Jacobson 1995, p. 200), разок із напівкруглих елементів (Клочко, Підвисоцька 2006, с. 5—6). На думку С. А. Яценка (2006, с. 70), це «край сорочки (імовірно, з невеликим трикутним вирізом), прикрашений рядом півовальник бляшок». Аналогію вбачають в кістяних прикрасах з поховання 3 (хлопчика) кургану 5 поблизу с. Булгакове в Південному Побужжі (Клочко, Підвисоцька 2006, с. 6; Яценко 2006, с. 70).

29. За емоційною оцінкою В. І. Бідзілі, персонажі № 4 і 5 «відрізняються від усіх інших більшою динамічністю, а жестикуляція руками наочно передає живий дух бесіди і її кульмінацію» (Бидзиля, Полин 2012, с. 112).

хи, на гаймановій посудині можна простежити прямі протилежності між зображеннями. Зокрема, сцени під ручками можна визначити як пари: юність, початок (C) — старість / зрілість, фінал (D). Основні ж сцени протилежні за такими показниками: спокій, врівноваженість, порозуміння (A) — динаміка, конфлікт (B).

Цілком можна припустити, що основний конфлікт між молодшим і старшим чоловіками в сцені B пов'язаний із питанням влади. Ймовірно, за цією сценою стоїть невідома нам розповідь про якусь подібну ситуацію, оспівану в епосі, коли старий правитель з якихось причин втратив свої повноваження, а молодий претендент мав достатньо сили та спроможності аби позбавити влади свого попередника.

Не виключено, що перехід влади відбувався відносно мирним шляхом, як то і показано на чаші. Подібну втрату влади старим правителем описав Геродот, розповідаючи про щорічний ритуал, пов'язаний зі священним золотом, дарованим богами Колаксаю та його нащадкам (Herod. IV, 7): «*Те священне золото пильно оберігають їхні царі і дуже шанують його і щороку, приносячи йому щедрі жертви, просять його захистити їх. Проте коли хтось із сторожів цього золота під час свята, будучи просто неба, засне, скіфи кажуть, що він не проживе до кінця року. І через це як нагороду йому дають стільки землі, скільки він за один день може об'їхати верхи*» (пер. А. О. Білецького). Б. Н. Граков (1971, с. 45) вважав, що під тим, хто заснув, мався на увазі «один з групи стражів священного золота,..., той, хто першим втрачав сили». Йому цілком доречно заперечив Д. С. Раєвський (1977b, с. 108), який звернув увагу, що від початку Геродот пише про обов'язок саме скіфських володарів оберігати те золото. Щодо сутності самого обряду, його перебігу та можливості залучення до нього царів чи їх замінників — ритуальних «царів-жерців» — було висловлено чимало різних думок (див. повний огляд думок: Доватур, Каллистов, Шишова 1982, 212, ком. 152; Дудко 1988; Вертієнко 2010, с. 161—164; 2013a). Проте, якщо виходити безпосередньо зі свідчень Геродота, сутність означеного ритуалу, імовірно, полягала у випробуванні фізичної сили та витривалості володаря, в обов'язок якого входило вартування золота під час свята [30] (цілком імовірно, що у цей час хтось намагався те золото поцупити, тим самим кидаючи виклик «вартовому»). Поки правитель був молодим подібне випробовування було відносно легким, але з роками воно ставало все важчим. То, можливо, старший чоловік, якого зобразив давній майстер на чаші, і є той самий постарілий правитель-невдаха, який не впорався з охороною і заснув під час свята?

Під однією з ручок, в сцені C зображено юнака, який відклав мішок та якусь тканину чи мотуззя і тримає в своїх руках бурдюк з ритуальним напоєм. Імовірно, це — виночерпій (Раевский 1977b, с. 38). Про служників з такими обов'язками у почті скіфських правителів згадує в своїй розповіді Геродот (Herod. IV, 71, 4). Виночерпіїв зображено на золотій сахнівській діадемі (Толочко, Ролле, Вессе 1991, фото на с. 378; Вертієнко 2015, с. 97, мал. 82) та на пекторалі з Товстої Могили (Полидович 2020, с. 138—139, рис. 3; Полідович 2023, с. 64—66, мал. 10). Збереглася легенда про сходження до влади засновника Ахеменідської держави, одного з найвизначніших правителів Давнього Сходу Кіра II Великого, згідно з якою майбутній володар був вихований пастухами, а ключовим моментом у подальших подіях була його служба виночерпієм у почті мідійського царя Астіага, якого згодом було скинуто в ході повстання (Дандамаев 1985, с. 13). Подібна легенда, з одного боку, засновувалася на певних архетипових міфологічних моделях, здавна відомих на Давньому Сході (Полидович 2020, с. 144). З іншого, вона увійшла до давньоіранського епосу, де була пов'язана, зокрема, з іменем Ферідуна, легендарного правителя з династії Парадата / Пішдадидів (Шахнаме 1329—2320). Є всі підстави вважати, що ця легенда була відома й скіфам та увійшла до скіфської міфологеми про владу, свідченням чому є образи хлопчика-пастуха та юнака-виночерпія, розміщені на пекторалі з Товстої Могили. Не виключено, що сцена C на чаші також пов'язана з цією легендою: відкладені мішок і тканина чи мотуззя символізують життя пастухів, а їх зображення позаду юнака означає, що вони залишилися для нього у минулому, а на даний час юнак став виночерпієм. З погляду міфу, це було початком важливих подій на шляху сходження до влади, тому, імовірно, цю сцену було відтворено та розміщено під ручкою, оздобленою зображеннями двох відособлених голів баранів.

У такому разі, центральна сцена B представляє власне саму кульмінацію позбавлення влади попереднього правителя (як про те розповідається в історії Кіра II Великого та давньоіранському епосі). В епосі таким правителем є змій Зоххак, який підступно вбив володаря-шаха Джамшида, батька Ферідуна, та захопив владу (Шахнаме 1187—1266). В скіфській традиції цій оповіді, ймовірно, відповідають зображення на кістяному гребні з Південної гробниці 4 кургану Гайманова Могила (Полидович 2019b, с. 485—488).

Водночас, якщо мова йде не про власне сам міф сходження до влади першоправителя, а про його рецепцію в ритуалах та звичаєвому праві, то, не виключено, що сцена C (з юнакам-виночерпієм) свідчить про існування в скіфській традиції правила, відповідно до якого потенційний претендент на владу повинен був певний час

30. Подібним чином цей скіфський ритуал уже розглядали в літературі (Шауб 2008, с. 1—19).

прослужити виночерпієм. Геродот згадує, що володарю служили «*скіфи з народження,… він їх сам обирає собі*» (Herod. IV, 72, 1). Зокрема, про знатність юнака-виночерпія, зображеного на пекторалі, говорить його складна зачіска (див. про цю зачіску: Rolle 1991, S. 117, 119, Abb. 2: 3; Русяєва 1992, с. 41). Можливо, у випадку з персонажем № 3 на гаймановій чаші довге волосся юнака також є ознакою його знатного походження (порів. з відносно коротким волоссям хлопчика-пастуха на пекторалі або ж у персонажів, відтворених на чортомлицькій амфорі).

І, нарешті, в сцені D зображено скинутого правителя (можливо, узурпатора), позбавленого влади. Зокрема, свідченням цьому є горит з поясом (символ влади в даному контексті), що вже залишився «в минулому», оскільки його також розміщено позаду чоловіка. А попереду його чекає тільки смерть, символом чого, ймовірно, і є незрозумілий об'єкт перед чоловіком. Повалення та смерть узурпатора (або постарілого правителя, що втратив свою силу) є іншою ключовою подією, яка знаменує собою появу нового, «правильного» володаря. Саме тому її також розміщено під ручкою, оздобленою зображенням голів барана.

Отже, всі три сцени розповідають про різні епізоди однієї оповіді про оволодіння владою тим, хто достойний її, тим, кого обрали боги. В легенді всі події зумовлені божественною волею та фактично визначені наперед. Так, в сценах верхнього ярусу на пекторалі центральною є сцена створення фарну (в цьому контексті — благої долі, вдачі, божого благословення) майбутнього правителя. В даному разі фарн символізує вбрання з овечої шкури, яке майструють двоє чоловіків (імовірно, богів), а про долю майбутнього правителя як захисника людей говорять зображення сцен боротьби з чудовиськом на горитах, що розташовані поруч (Полідович 2023, с. 67—68, мал. 11). На чаші зображення чотирьох баранячих голів, імовірно, також пов'язані з символікою фарну (Шауб 2004, с. 151—153; Вертієнко 2011, с. 69—71; 2015, с. 90—96). Характерно, що в легенді про сходження до влади засновника династії Сасанідів Ардашира сина Папака (за ключовими моментами вона аналогічна легенді про Кіра II Великого), в дорозі майбутнього великого володаря супроводжує баран, появу якого дастур (зороастрійський священнослужитель) пояснює як «*царський фарр* (фарн)» (Чунакова 1987 с. 70—71).

Сцена A відрізняється від інших втіленим спокоєм і величчю. Персонажі мають індивідуальні ознаки, що представлені на рівні прикрас і атрибутів, та, водночас, виражають єдиносутність, яка проявляється у майже однакових рисах обличчя [31], вбранні, деяких вторинних атрибутах (батоги) та симетричних позах. В їхніх позах — яскрава демонстрація рівності чоловіків-воїнів по знатності, походженню та військовій доблесті. Їхні фігури розвернуто не стільки один до одного, скільки до «глядачів», тобто тих, хто споглядає чашу. Також саме на глядачів розрахована підкреслена демонстрація головних атрибутів цих персонажів — горита і меча. З огляду на характер сцени та особливості відтворення персонажів, можна стверджувати, що це — боги, які постають в образах досвідчених скіфських воїнів. К. Мейєр порівняв особливості зображення цих персонажів з «іконографічним типом Зевса, що лежить на скелястому виступі, коли він керує богами на горі Олімп або приймає віруючих у сільському святилищі» (Meyer 2013, p. 218, fig. 80). Зброя воїнів — то знані атрибути богів, які їх і визначають.

Меч є добре відомим символом скіфського бога перемоги і війни, що співвідноситься з іранським Веретрагною та грецьким Аресом / Ареєм (Бессонова 1983, с. 45—50; Вертієнко 2014; Вертиенко 2014; ін.). Геродот наводить скіфські імена богів (Herod. IV, 59), окрім Ареса і Геракла, оскільки, імовірно, їхні імена були табуйовані та недоступні чужинцям (Бессонова 1984, с. 4). Наразі цю зброю на чаші зображено з певними похибками, що відрізняє її від скіфських реалій: у меча відсутнє перехрестя, а у піхов — боковий виступ. Імовірно, в цьому випадку зображення справжнього меча (=символа бога) також було під забороною. Ця заборона, вочевидь, стосувалася майстрів нескіфського (в даному разі, грецького) походження, які працювали над цим та іншими подібними виробами (Shelekhan, Lifantii 2022, p. 63, 66). Щоправда, на думку О. В. Шелеханя та О. В. Ліфантій (Shelekhan, Lifantii 2022, p. 63—66), зображення бога має місце тільки там, де повноцінно показано і його символ — меч, прикладом чого є скіфські кам'яні стели. І навпаки, якщо зображення не містило повного формату меча та його піхов, то в такому випадку не було представлено і самого бога. На цій підставі дослідники, зокрема, не вважають зображення відособлених голів вепра, відтворені на бокових виступах піхов мечів (Олександрівка, курган 6; Велика Білозерка, курган 30), пов'язаними з «Аресом», оскільки саме такі піхви показано в сцені бою на солоському гребні, який, безумовно, є роботою грецького майстра. Але з таким висновком важко погодитися. Імовірно, саме меч, як символ скіфського Ареса, та його ім'я були важливими з релігійного боку, як містичні сутності, що виражають таємну природу бога (порів. з епічним героєм Батразом: Дюмезиль 1990, с. 14—38). Вони є сталими, незмінними на відміну від будь-якої іншої фізичної форми, яку міг набути бог (порів. Яшт, 14: Вертієнко 2013b, с. 33—51) — чи то образ людини (воїна), чи тварини (вепра, дикого козла тощо). Ця форма є мінливою та тимчасовою, а тому, імовірно, заборона на її відтворення не розповсюджувалася. І вочевидь, саме тому обох персонажів показано з мінімаль-

31. В. І. Бідзіля в описі навіть зазначає певну портретну схожість між персонажами (Бидзиля, Полин 2012, с. 109).

ною різницею у зовнішності, яка наразі є неважливою. Головними тут є атрибути, адже саме в них і проявляється сутність бога.

Лук зі стрілами, як це добре відомо, — зброя іранського Мітри (Вертиенко 2016), який відповідає грецькому Аполлону та скіфському Гойтосіру (Бессонова 1983, с. 43—44). Заборони за відтворення горитів, наскільки можна зрозуміти з відомих зображень греко-скіфського кола, не існувало, але в даній історії видається невипадковим, що стріли перекриває велика кисть лівої руки персонажа.

Зображення пари цих богів (Мітри-Гойтосіра та Веретрагни-«Ареса»), які у відповідності до давньоіранської міфологічної традиції в своїх діях доповнювали один одного та здійснювали спільні справи, на наш погляд, також присутнє в центрі верхнього (внутрішнього) ярусу пекторалі з Товстої Могили (Полидович 2020, с. 142).

Присутність зображень богів на чаші безперечно вказує на уявлення, що існували, про характер верховної влади та богообраність скіфських володарів, про що неодноразово писали дослідники.

Сюжетні та числові закономірності зображень на головному фризі також співвідносяться з сакральною символікою Світового дерева. Бачимо чотирьох основних персонажів, з яких двоє представляють швидкоплинність людського існування, а двоє — сталість божественного світу. Водночас, чотири чоловіки є персонажами, що, вочевидь, пов'язані з одним сюжетом, за яким сцени розташовано в такій послідовності: C > B > D. Чотири виокремлені персонажі цього сюжету відповідають чотирьом етапам універсального космологічного циклу: *народження / виникнення / початок* (персонаж № 3, що розпочинає свій рух до соціальної вершини), *зростання* (персонаж № 4, який є новим претендентом на владу), *деградації* (персонаж № 5, що втрачає владу) і *смерті* (персонаж № 6, приречений на вигнання / смерть). Дослідники відзначають перенесення означених визначень авторами ранньоісторичних трудів з космологічної сфери до власне історичної (Топоров 2010, с. 177—178). В розповідях, «схоплених» у зображеннях на гайкмановій чаші, ці визначення є частиною епічної традиції, пов'язаної з міфологемою верховної влади. А зображення під ручками (персонажі № 3 і 6) маркують початок і кінець, що є важливими для розуміння руху подій, виокремлення певних етапів у ланцюжку послідовностей.

Контекст знайдення гайманової чаші. Чаша походить зі сховку, облаштованого в підлозі гробниці. Подібні сховки інколи зустрічаються в гробницях скіфської знаті (Тереножкин, Мозолевский 1988, с. 171—175; Болтрик, Фіалко 2002; Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 21; Болтрик 2005, с. 67—68; Бидзиля, Полин 2012, с. 101). Зокрема, їх знайдено в курганах Мелітопольському (Тереножкин, Мозолевский 1988, с. 47—49, 52—54, рис. 45—48), Братолюбівському (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 19, 20, рис. 7), Чмиревій Могилі (Отчет 1913, с. 131—133), Соболевій Могилі (Мозолевский, Полин 2005, с. 163), № 30 поблизу с. Велика Білозерка (Отрощенко 1984), № 2 поблизу с. Червоний Поділ (Полин 1984, с. 108, 112—113, рис. 14: 2), № 4 в групі Первомаївка II (Евдокимов, Фридман 1987, с. 110), № 6 поблизу с. Олександрівка (Ковалева, Мухопад 1982, с. 93—94, рис. 2: 3, 5; 3: 1) [32]. В тому ж колі комплексів розглядають і чотири ямки в підлозі поховальної камери в боковій Східній гробниці Бердянського кургану, дві з яких були пограбовані, а в двох знайдено різні предмети, зокрема, приналежності кінської вуздечки та спорядження поховального возу (Тереножкин, Мозолевский 1988, с. 172; Болтрик, Фиалко, Чередниченко 1994, с. 151—152; Болтрик 2005, с. 67). В кількох випадках сховки було влаштовано в стінках гробниць — в курганах Солоха (ніша А) і № 5 поблизу с. Архангельська Слобода (Манцевич 1987, с. 26; Лесков 1981, с. 137, 138, рис. 25). До останньої категорії також відносять і деякі ніші, зокрема, в курганах Верхній Рогачик, № 9 (Веселовського) поблизу с. Мала Лепетиха, Страшна і Хомина Могили та, можливо, Чортомлик (південна ніша камери V ЦПС) [33] (Тереножкин, Мозолевский 1988, с. 171). Вміст цих сховків був різноманітний, але, переважно, складався або з предметів озброєння, або з набору посуду. Від початку висловлювалася думка, що в сховках від грабіжників скривалися найбільш цінні предмети, але вона була аргументовано спростована (Тереножкин, Мозолевский 1988, с. 171—172). На сьогодні дослідники припус-

32. Суперечливим є визначення характеру знахідок під підлогою гробниці в кургані Куль-Оба: одні дослідники відносять їх до сховку (Тереножкин, Мозолевский 1988, с. 171; Болтрик 2005, с. 67), інші цілком слушно вважають їх пов'язаними з більш раннім, початковим похованням в кургані (Алексеев 2003, с. 262; Власова 2006, с. 49; Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 151, прим. 8; Бидзиля, Полин 2012, с. 518; ін.).

33. Б. М. Мозолевський (1979, с. 159; Тереножкин, Мозолевский 1988, с. 171, 172) відніс до категорії сховків також набір владних предметів (золота пектораль, прикрашені золотом меч у піхвах і батіг), що були покладені осібно від основного поховального інвентарю не в камері, а в дромосі Центральної гробниці кургану Товста Могила. Але з таким визначенням важко погодитися, оскільки в даному випадку не витримано саму ідею сховку — розміщення предметів в заглибленні (в підлозі чи стіні) та заповнення цього заглиблення материковою глиною так, щоб воно ніяким чином не відрізнялося від підлоги чи стіни. Тоді як предмети в дромосі було покладено на видноті вже після всіх ритуалів, здійснених безпосередньо в поховальній камері. Як зазначив Ю. В. Болтрик (2005, с. 67), сховок «у скіфському поховальному комплексі — це особливе місце, що мало бути непомітним для стороннього ока, являло собою своєрідну невеличку схованку, в якій зберігалися певні речі» (див. також: Бабенко 2016, с. 12). Повний огляд думок щодо характеру предметів, знайдених в дромосі Центральної гробниці кургану Товста Могила див.: (Бабенко 2023b, с. 242—252).

кають, що: це могли бути дари потойбічним богам (Бессонова 1984, с. 9); сховки мали культовий характер і їх влаштовували в похованнях представників жрецького стану (Тереножкин, Мозолевский 1988, с. 172—175); втаювання в землі підкреслює особливе значення предметів для посмертної долі похованого або ж підтвердження його статусу (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 21); вони забезпечували виконання певних культових дій різного спрямування, а зважаючи на місце знаходження цих речей, обряди мали виконуватися в потойбічному світі (Болтрик, Фіалко 2002, с. 171; Болтрик 2005, с. 68). Щодо розміщення гориту в сховку Мелітопольського кургану Л. І. Бабенко (2023а, с. 28) висловив дискусійне припущення про приховування предмету, який не відповідав статусу небіжчика.

З-поміж зазначених комплексів тільки три містили значні набори ритуального посуду. В Братолюбівському кургані було представлено золоту чашу-фіалу із рельєфними зображеннями шістьох кінських голів; ритон, прикрашений на горловині 4-ма пластинами, на яких відтворено оленів, та наконечником із скульптурною головою лева; золотий конус, оздоблений зооморфними зображеннями; комплект був доповнений золотою плетеною прикрасою. Гайманівський набір утричі більший за кількістю предметів і фактично є парним за складом. Кожна посудина мала свою пару, яка, при цьому, відрізнялася якимось відмінностями: срібні чаша і кілік; 2 ритони — більший з наконечником у вигляді голови лева і менший з наконечником у вигляді голови барана; 2 кубка — більший декорований і менший недекорований; 2 дерев'яні чаші — одна прикрашена 4-ма золотими пластинами геометричної форми, інша — 4-ма із зображенням оленя. Додатковою була третя чаша, декорована однією тоненькою золотою пластинкою трапеціеподібної форми. В сховку Чмиревої Могили основних предметів було по троє: 3 срібні фіали із золотим декором всередині, 3 срібні чаші (одна — з двома ручками, прикрашена фризом із зображеннями водоплавних птахів, що ловлять рибу; друга — півсферична, неорнаментована; третя — кілік із золотим декором всередині), 3 срібних кубка. А також додатково — великий срібний глек із золотими ручками і кришкою (Отчет 1913, с. 131; Трейстер 2009). Які закономірності ритуалів ховаються за такими показниками здвоєння (парності) чи зтроєння поки сказати важко. Це могли бути набори посуду, розраховані на участь у ритуальних діях 2 чи 3 діючих осіб, або ж посуд, що використовувався у 2- чи 3-кратному повторенні головних дій, де кожна набувала нового сенсу, зважаючи на відмінності в параметрах та декорі парних / потрійних предметів посуду [34]. Як співвідносився набір посуду в сховках із подібними наборами, виставленими в поховальних камерах чи окремих нішах? Зокрема, з гайманівським набором співвідноситься комплект срібного посуду в похованні дитини в Боковій гробниці кургану Товста Могила: кілік, ритон, кубок (Мозолевський 1979, с. 108, 111, рис. 92), — який можна вважати базовим. Водночас, на відміну від посуду, виставленого в камері чи нішах, де, імовірно, знаходилися якісь напої, посуд зі сховків вочевидь був порожнім, саме тому предмети знаходять вкладеними один в одного (так було в Братолібівському кургані, Гайманової Могилі та Чмиревій Могилі). Отже, це посуд, який або вже був використаний під час здійснення поховальних ритуалів та з якихось міркувань залишений в гробниці, прикопаний в сховку (оскільки не входив до числа власне поховального інвентарю), або ж він був розрахований на використання в посмертному існуванні самим небіжчиком, або ж був призначений для передачі в користування раніше померлому пращуру чи в дар богам.

Звернемо також увагу на отвори (діаметром до 5 мм) на ручках гайманової і солоської чаш, розташовані поміж головами баранів (Бидзиля, Полин 2012, с. 107, рис. 588; 591: 1; Манцевич 1987, с. 91). Ще Н. І. Веселовський (1914, с. 30) припускав, що ці отвори могли слугувати для підвішування посудин, проте, на думку А. П. Манцевич (1987, с. 91), це не так, оскільки ручки навряд чи могли витримати вагу посудин (892,2 г — солоська чаша і 245,4 г [35] — гайманова), навіть порожніх. Та припущення Н. І. Веселовського цілком було слушним, а необхідність підвішування цих посудин, імовірно, було пов'язано з особливостями їх використання в ході ритуалу, спрямованого не тільки і не стільки на споживання напоїв, скільки на демонстрацію зображень на стінках чаш. Не виключено, що підвішування також було пов'язано з особливою сакральністю зображень, які не можна було закривати руками при використанні чаші.

Висновки. Срібна чаша з кургану Гайманова Могила є одним з найвидатніших шедеврів греко-скіфського мистецтва. Відтворені на її стінках персонажі — 6 чоловіків, кожен з яких має свої індивідуальні особливості та відіграє певну роль у загальній композиції — дозволили ще глибше зануритися в світ скіфської культури. Водночас, від самого початку помилкове «прочитання» зображень призвело до хибних інтерпретацій. Це пов'язано із частковим пошкодженням чаші корозією та використанням дослідниками промальовки, на якій залишилися деякі «білі плями», що давало можливість довільних припущень. Найперше це стосується версії розлогої інтерпретації, запропонованої Д. С. Раєвським. Дослідник порівняв сцени, відтворені на чаші, із зображеннями на кубках з курганів Куль-Оба та № 3

34. Про різноманіття ритуального посуду в індоіранській традиції див., зокрема: Вертиенко 2021.

35. Бидзиля, Полин 2012, с. 421. Зауважимо, що за параметрами солоська чаша в 1,5 більша (висота 13,0 см, діаметр 18,7 см: Манцевич 1987, с. 88) та, як бачимо, майже в 4 рази важче гайманової. Її відмінність також полягає в наявності кільця-піддону, яке передбачає й дещо інший підхід до використання.

з групи Частих курганів. Ці сцени були пов'язані з генеалогічними легендами скіфів, відомими з «Історії» Геродота. В персонажах вбачалися, згідно з еллінською версією, Геракл та три його сини після проходження випробування, або ж, згідно зі скіфською, — Таргітай та його сини. Ця прив'язка стосовно гайманової чаші засновувалася на домисленній сцені, де один з персонажів мовбито передає іншому лук. Проте будь-яких натяків на можливе зображення лука на чаші немає, що з часом і було відзначено К. Фурмайстер та О. П. Підвисоцькою. Також К. Фурмайстер та А. І. Іванчик звернули увагу на невідповідність характеру зображених персонажів до образів з легенд. Також помилковим виявилося відтворення в руках персонажа № 4 кубка, що спонукало О. П. Підвисоцьку та А. І. Іванчика загальний сюжет визначити як сцени бенкету. Уточнення нюансів зображення на чаші дозволило запропонувати нову інтерпретацію як окремих персонажів, так і сюжету загалом.

Як визначає більшість дослідників, ключовою у загальному сюжеті є сцена В. Тут відбувається діалог між двома чоловіками, які, зважаючи на багато орнаментоване вбрання та наявність горитів, є представниками вищої знаті. Отже, дуже ймовірно, йдеться про владу. Персонаж, що сидить ліворуч (№ 4), звертається до свого візаві жестом простягнутої лівої руки, де вказівний, середній та, імовірно, великий пальці випростані, а підмізинний та мізинець зігнуті. Саме такий жест відтворено в одній із сцен, показаній на кубку з Частих курганів. Зустрічається він (але показаний правою рукою) і в грецькому (апулійському) вазопису. Виходячи з контексту всіх сцен, він може означати застереження (у грецькій версії) або експресію, домінування, наказ (у скіфській). Цей більш молодий чоловік сидить впевнено без будь-якої напруги. Інший персонаж (№ 5), старший за віком, простягнув праву руку із розкритою долонею, мовби у запитальному жесті. Він відхилився назад і обперся лівою рукою на кам'яний пригірок. Сцена повна напруження і внутрішньої експресії. Очевидно, що домінантом тут є молодший персонаж, який затверджує себе як володар. Старший, навпроти, втрачає владу.

З центральною сценою пов'язані й сцени з персонажами, розташованими під ручками чаші. Ручки зверху прикрашено зображеннями чотирьох відособлених голів баранів, які, з одного боку, співвідносяться з колом міфологічних уявлень про Світове дерево, а з іншого, відповідають міфологемі *фарну* — божественній силі, благій долі, верховній владі, добробуту, якими боги наділяють обраних людей. А отже персонажі під ручками мають відігравати в усьому сюжеті не другорядну роль (переважно їх обох визнавали слугами, або слугою та скіфом, що хильнув зайвого на бенкеті), а, навпаки, першочергову. В колі міфологічних сенсів Світового дерева такі сцени цілком можуть позначати дві протилежності: початок і кінець. Під ручкою ліворуч від сцени В розміщено зображення безбородого і беззбройного юнака, що напівлежить на бурдюку (персонаж № 3, сцена С). Він має такий самий одяг, що й інші чоловіки, але неорнаментований. Імовірно, крій вбрання (найперше курток з трикутними «язиками» на подолі спереду) вводить його на один соціальний рівень з іншими персонажами (про це, можливо, свідчить і довге волосся). Оскільки орнамент на вбранні був свідченням більш високого статусу та певних життєвих / військових заслуг, то наразі він відсутній. Адже у юнака життя, сповнене різних звитяг, ще попереду, а поки що він служить виночерпієм. Позаду хлопця лежить мішок і чи то тканина, чи вбрання, чи мотузка, які, не виключено, свідчать про його минуле життя (пастуха?). Навпроти, під іншою ручкою, відтворено чоловіка старшого віку (персонаж № 6, сцена D), який стоїть чи повзе навкарачки і схопився правою рукою за голову (жест відчаю, сорому, жалю). Перед ним — незрозумілий конусоподібний пригірок, імовірно, вкритий тканиною / шкурою. Позаду чоловіка — горит на поясі, що мовби повис у повітрі. Всі ключові ознаки сцени говорять про людину, позбавлену влади (горит, в даному випадку, виконує роль її символу, а його розміщення позаду — про минуле), того, кому жити залишилося зовсім недовго.

Усі три сцени виявляються пов'язаними між собою сюжетно, де сцена С з юнаком є прологом, передісторією, в сцені В розповідається сама історія, а, відповідно, сцена D завершує розповідь. Ця історія пов'язана зі сходженням до влади молодого та амбітного героя, якому боги дарували певну вдачу (фарн) та своє благословення. Він позбавляє владних повноважень попередника, який втратив свою силу та прихильність богів. Колишній правитель фактично приречений. Ця історія могла бути пов'язана з конкретною іранською міфологемою верховної влади, що покладена в основу обґрунтування божественного визначення сходження на трон засновника Ахеменідської держави Кіра II Великого. Цілком імовірно, що ключові сюжетні моменти цієї міфологеми було відтворено на пекторалі з кургану Товста Могила, а вона сама була сприйнята скіфами та використана для ствердження божественного походження влади їхнього правителя (не виключено, Атея).

Водночас, сюжет, відтворений на чаші в даних трьох сценах, може бути відлунням скіфських ритуалів, зокрема, пов'язаних з охороною золотих реліквій, дарованих богами. Про ці дійства, що відбувалися щорічно, мова йде в «Історії» Геродота. А відтак правителем-невдахою (персонажі № 5 і 6) може бути той володар, що втратив свою природню силу й заснув на святі, охороняючи священне золото.

Сцена А і персонажі, в ній представлені (№ 1 і 2), мають зовсім інший характер, на що дослідники неодноразово звертали увагу. Особливий статус цих персонажів майстер підкреслив дещо більш високим і чітким рельєфом. В цій сцені відсутні дії та емоції. Персонажі сповнені величі та, водночас, виражають відстороненість. Їхні

пози є демонстративними, погляди спрямовані у безкінечність, а головний акцент робиться на їхніх атрибутах — гориті та мечі. За всіма ознаками, це — зображення богів, втілених в образах поважних і досвідчених воїнів. За атрибутами можна впізнати Гойтосіра-Аполлона (відповідного іранському Мітрі) та «скіфського Ареса» (відповідного іранському Веретрагні). Показовим є зображення меча, позбавленого деталізації (відсутнє зображення перехрестя, не виокремлено гирло піхов), що, вочевидь, пов'язано з табуюванням, забороною на відтворення цього символу бога перемоги і війни майстрами-чужинцями.

Сенси, вкладені у зображення на чаші, імовірно, визначали її високий сакральний статус. Вочевидь, вона відігравала важливу роль в обрядах та ритуалах, пов'язаних із верховною владою та сакралізацією правителя, із підтвердженням його фарну, дарованого богами, посиленням його природної сили. Чаша, що містить в собі складну символіку Світового дерева, в ритуалах виконувала роль вівтаря. Імовірно, саме цим обумовлено наявність наскрізних отворів на ручках: під час здійснення ритуалів (зокрема, жертвоприносення шляхом узливання, або ж причащання правителя особливим напоєм) чашу не брали за ручки, а тримали на підвісі на ремінцях чи мотузках.

До поховання чаша потрапила у комплекті ритуального посуду, конкретне призначення якого поки залишається під питанням. Відповідь на нього, зокрема, дозволить пояснити як чаша зі сценами інвеститури потрапила до поховання особи, яка хоч і була, без сумнівів, знатного походження, але навряд чи мала безпосереднє відношення до верховної влади.

ЛІТЕРАТУРА

Агбунов, М. В. 1989. *Путешествие в загадочную Скифию*. Москва: Наука.

Акишев, К. А. 1981. Костюм «золотого человека» и проблема катафрактария. В: Худяков, Ю. С. (ред.). *Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии*. Новосибирск: Наука, с. 54-64.

Алексеев, А. Ю. 2003. *Хронография Европейской Скифии VII—IV веков до н. э.* Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Алексеев, А. Ю. 2012. *Золото скифских царей в собрании Эрмитажа*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Бабенко, Л. И. 2016. Пан и сюжет пекторали — неслучайные совпадения? *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 9-26.

Бабенко, Л. И. 2018. Пекторали или гривна? (о соответствии термина и морфологии украшения). *Stratum plus*, 3, с. 187-422.

Бабенко, Л. И. 2019. Витые и ложновитые шейные украшения из мастерских боспорских торевтов. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 493-505.

Бабенко, Л. І. 2023a. Така несхожа подібність: композиційні та сюжетні паралелі пекторалі з Товстої Могили та горитів «чортомлицької» серії. В: Клочко, Л. С., Полідович, Ю. Б. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки». Київ, 21 листопада 2022 р*. Київ: Фенікс, с. 20-31.

Бабенко, Л. І. 2023b. Недоречна інсигнія, дипломатичний дар чи трофей — чим була пекторалі для свого володаря? В: Задніков, С., Шрамко, І., Панковський, В. (ред.). *Мистецька стилістика, техніка та змістовність за доби раннього заліза Євразії*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна; Майдан; Котельва: ІКЗ «Більськ», с. 242-252.

Бессонова, С. С. 1983. *Религиозные представления скифов*. Киев: Наукова думка.

Бессонова, С. С. 1984. О культе оружия у скифов. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Вооружение скифов и сарматов*. Киев: Наукова думка, с. 3-21.

Бідзіля, В. І. 1971. Дослідження Гайманової Могили. *Археологія*, 1, с. 44-56.

Бидзиля, В. И. 1977. Сокровища Гаймановой Могилы. *Курьер ЮНЕСКО*, январь: Скифы, с. 14-16.

Бідзіля, В. І., Мозолевський, Б. М. 1972. Розкопки Гайманової Могили в 1969 році. *Археологічні дослідження на Україні в 1969 р.*, IV, с. 198-122.

Бидзиля, В. И., Полин, С. В. 2012. *Скифский царский курган Гайманова Могила*. Киев: Скиф.

Битка, В. В. 2021. Роль та місце собаки в зороастрізмі. В: Добролюбська, Ю. А. (ред.). *Історіосфера. Матеріали 16-ї наукової конференції Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського*. Одеса, с. 28-33.

Болтрик, Ю. В. 2005. Підземні поховальні споруди курганів скіфів (за матеріалами Дніпро-Молочанської степової області). *Магістеріум*, 20: Археологічні студії, с. 59-69.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е., Чередниченко, Н. Н. 1994. Бердянский курган. *Российская археология*, 3, с. 140-156.

Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 2002. Тайники у поховальній традиції скіфів. В: Клочко, Л. С. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції, Київ, грудень 2001 р*. Київ, с. 169-172.

Бондарь, И. В. (сост., автор вступ. статьи). 1975. *Древнее золото. Из собрания музея исторических драгоценностей УССР*. Москва: Искусство.

Брашинский, И. Б. 1979. *В поисках скифских сокровищ*. Ленинград: Наука.

Вертиенко, А. В. 2014. Образ вепря в иранской традиции — нарратив и визуализация. *Stratum plus*, 3: «Война и мир» на берегах Понта Эвксинского, с. 271-280.

Вертиенко, А. В. 2016. «Лук Митры»: информативность авестийских источников для археологических исследований. В: Балахванцев, А. С., Кулланда, С. В. (ред.). *Кавказ и степь на рубеже эпохи поздней бронзы и раннего железа. Материалы международной научной конференции, посвященной памяти Марии Николаевны Погребовой*. Москва: Институт востоковедения РАН, с. 49-54.

Вертиенко, А. В. 2021. Чаша для возлияний в индоиранской традиции. В: Скорий, С., Задніков, С. (ред.). *Ранній залізний вік Східної Європи: збірник статей на пошану Ірини Шрамко*. Харків; Котельва: ХНУ імені В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ», с. 83-99.

Вертієнко, Г. В. 2010. Скіфське щорічне Ὁρτή (Herod., Hist., IV, 7, 2) і осетинське повір'я про *куырысдзау*. В: Мавріна, О. С., Отрощенко, І. В. (ред.). *Орієнтальні студії в Україні. До ювілею Л. В. Матвєєвої*. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, с. 161-174.

Вертієнко, Г. В. 2011. Про одну форму царського *farnah* у скіфів (до інтерпретації сцени на сахнівській пластині). *Східний світ*, 2, с. 68-75.

Вертієнко, Г. В. 2013a. Ритуальний сон у контексті скіфського щорічного свята. *Східний світ*, 2—3, с. 132-142.

Вертієнко, Г. В. 2013b. Священні втілення Веретрагни в Яшті 14. В: Бубенок, О. Б. (ред.). *Polyphonia. Orientis: мова, література, історія, релігія. До ювілею В. С. Рибалкіна*. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, с. 33-51.

Вертієнко, Г. В. 2014. Концепт ВЕПРЯ в молодоавестійських текстах. *Мовні і концептуальні картини світу*, 50, 1, с. 140-148.

Вертієнко, Г. В. 2015. *Іконографія скіфської есхатології*. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України; О. Філюк.

Веселовский, Н. И. 1914. Серебро скифского царя из кургана Солоха. *Старые годы*, Март, с. 28-31.

Власова, Е. В. 2006. Куль-Оба. *Боспорские исследования*, XIII, с. 47-53.

Ганіна, О. Д. 1974. *Київський музей історичних коштовностей*. Київ: Мистецтво.

Головко, С. В. (ред.). 1994. *Давня історія України*. 1. Київ: Либідь.

Граков, Б. Н. 1971. *Скифы*. Москва: МГУ.

Грібкова, Г. О. 2011. Образ Геракла на пластинах-аплікаціях з колекції МІКУ. В: Строкова, Л. В. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки». Київ, Україна, 15—17 листопада 2010 р*. Київ, с.121-129.

Гуляев, В. И. 2005. *Скифы: расцвет и падение великого царства*. Москва: Алетейа.

Гуляев, В. И. 2018. *Скифы Северного Причерноморья в VII—IV вв. до н. э. (старые проблемы — новые решения)*. Москва: ИА РАН.

Дандамаев, М. А. 1985. *Политическая история Ахеменидской державы*. Москва: Наука.

Даниленко, В. Н. 1975. Исторические сюжеты некоторых шедевров эллино-скифской торевтики. В: *150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР. Тезисы докладов юбилейной конференции*. Киев: Наукова думка, с. 88-89.

Доватур, А. И., Каллистов, Д. П., Шишова, И. А. 1982. *Народы нашей страны в «Истории» Геродота*. Москва: Наука.

Дудко, Д. М. 1988. Скифский религиозный праздник в отечественной и зарубежной историографии. *Советская этнография*, 2, с. 57-66.

Дюмезиль, Ж. 1990. *Скифы и нарты*. Сокр. пер. с франц. Москва: Наука.

Евдокимов, Г. Л., Фридман, М. И. 1987. Скифские курганы у с. Первомаевка на Херсонщине. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Скифы Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 85-115.

Ермоленко, Л. Н. 2010. О смысле «левого» и «правого» в композиции некоторых памятников изобразительного искусства древности. *Уральский исторический вестник*, 1 (26), с. 53-61.

Золота… 1999. *Золота скарбниця України*. Альбом. Київ: Акцент.

Иванчик, А. И. 2001. Еще раз о «греческой» легенде о происхождении скифов (Herod., IV, 8—10). *Миф*, 7, с. 324-350.

Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1986. Скифия. В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Археология Украинской ССР*. II: Скифо-сарматская и античная археология. Киев: Наукова думка, с. 43-183.

Кисель, В. А. 2003. Ритуальные сосуды и напитки скифов. В: Пиотровский, Ю. Ю. (ред.). *Степи Евразии в древности и средневековье. Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения М. П. Грязнова*. II. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 57-63.

Клочко, Л. С. 1984. Верхній плечовий одяг скіфів. *Археологія*, 47, с. 57-68.

Клочко, Л. С. 1991. Скіфський костюм. В: Толочко, П. П., Ролле, Р., Вессе, А. (ред.). 1991. *Золото степу. Археологія України*. Київ: ІА АН України; Шлезвіг: Археологічний музей, с. 105-111.

Клочко, Л. С. 2008. Скіфське вбрання. В: Скрипник, Г. (ред.). *Історія українського мистецтва:* У 5 т. 1: Мистецтво первісної доби та стародавнього світу. Київ: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ, с. 208-228.

Клочко, Л., Підвисоцька О. 2006. Про зображення на чаші з Гайманової Могили. *Пам'ятки України: історія та культура*, 1: Спецвипуск, с. 4-9.

Ковалева, И. Ф., Мухопад, С. Е. 1982. Скифское погребение конца VI—V в. до н. э. у с. Александровка. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Древности Степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 91-102.

Королькова, Е. Ф. 2003. Ритуальные чаши с зооморфным декором в культуре ранних кочевников. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 36, с. 28-59.

Кубышев, А. И., Бессонова, С. С., Ковалев, Н. В. 2009. *Братолюбовский курган*. Киев: ИА НАН Украины.

Лесков, А. М. 1981. *Курганы: находки, проблемы*. Ленинград: Наука.

Лукьяшко, С. И. 2017. О скифских щитах. *Вестник Волгоградского государственного университета*. Серия 4: История. Регионоведение. Международные отношения, 22, 4, с. 6-15.

Манцевич, А. П. 1976. Изображения «скифов» в ювелирном искусстве античной эпохи. *Archeologia*, XXVI/1975, с. 1-45.

Манцевич, А. П. 1987. *Курган Солоха. История одной коллекции*. Ленинград: Искусство.

Мачинский, Д. А. 1973. О смысле изображений на некоторых произведениях греко-скифской торевтики и о значении их для понимания истории скифов IV—III вв. до н. э. В: *Античные города Северного Причерноморья и варварский мир. Краткие тезисы докладов к Всесоюзной научной конференции*. Ленинград: Государственный Эрмитаж, с. 25-26.

Мозолевський, Б. М. 1978. Синтез скіфо-античної думки. До інтерпретації пекторалі з Товстої Могили. *Всесвіт*, 2, с. 191-204.

Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила*. Київ: Наукова думка.

Мозолевський, Б. М. 1983. *Скіфський степ*. Київ: Наукова думка.

Моруженко, А. О. 1992. Скіфський курган Передерієва Могила. *Археологія*, 4, с. 67-74.

Музей… 2004. *Музей історичних коштовностей України*. Альбом. Київ: Мистецтво.

Національний… 2011. *Національний музей історії України*. Альбом. 1. Київ: Мистецтво.

Ольховський, В. С. 1992. Антропоморфні статуї Суворовської курганної групи з Північно-Західного Криму. *Археологія*, 3, с. 65-69.

Отрощенко, В. В. 1984. Парадный меч из кургана у с. Великая Белозерка. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Вооружение скифов и сарматов*. Киев: Наукова думка, с. 121-125.

Отчет 1913. *Отчет Императорской археологической комиссии за 1909 и 1910 годы*. Санкт-Петербург: Главное управление уделов.

Панченко, Н. О. (ред.). 2023. *60 шедеврів Скарбниці Національного музею історії України*. Альбом. Київ; Дніпро: Максимовська Ю. А.

Підвисоцька, О. П. 1998. Про зображення на чаші з Гайманової Могили. В: *Музейні читання. Матеріали наукової конференції. Київ, Україна, 17—18 грудня 1996 р*. Київ, с. 26-30.

Полидович, Ю. Б. 2015. Структура и символика декора ножен мечей раннескифского времени. В: Лукьяшко, С. И. (ред.). *Война и военное дело в скифо-сарматском мире. Материалы Международной научной конференции, посвященной памяти А. И. Мелюковой. с. Кагальник, РФ, 26—29 апреля 2014 г*. Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН, с. 290-309.

Полидович, Ю. Б. 2017. Лев и пантера (ажурные пластинки из Мелитопольского кургана). *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 185-192.

Полидович, Ю. Б. 2019a. Сцены сражения на золотом конусе из Передериевой Могилы и скифский миф о Колаксае. *Stratum plus*, 3, с. 229-260.

Полидович, Ю. Б. 2019b. Гребень из Гаймановой Могилы и скифский миф о змееборчестве. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 483-492.

Полидович, Ю. Б. 2020. Иранская мифологема царской власти и пектораль из Толстой Могилы. *Археологія і давня історія України*, 3 (36), с. 135-149.

Полин, С. В. 1984. Захоронение скифского воина-дружинника у с. Красный Подол на Херсонщине. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Вооружение скифов и сарматов*. Киев: Наукова думка, с. 103-118.

Полідович, Ю. Б. 2022. Батоги скіфських вершників. В: Клочко, Л. С. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки». Київ, Україна, 24 грудня 2020 р*. Київ: Фенікс, с. 86-100.

Полідович, Ю. (ред.). 2023. *Таємничий світ пекторалі. Альбом*. Київ; Дніпро: Максимовська Ю. А.

Полідович, Ю. Б. 2023. Таємниці смислів. В: Полідович, Ю. (ред.). *Таємничий світ пекторалі*. Альбом. Київ; Дніпро: Максимовська Ю. А., с. 54-71.

Раевский, Д. С. 1977a. Искусство и мифы скифов. Заговорят ли изображения? *Курьер ЮНЕСКО*, январь: Скифы, с. 14-16, 41.

Раевский, Д. С. 1977b. *Очерки идеологии скифо-сакских племен. Опыт реконструкции скифской мифологии*. Москва: Наука.

Раевский, Д. С. 2006. *Мир скифской культуры*. Москва: Языки славянских культур.

Ростовцев, М. И. 1914. Воронежский серебряний сосуд. *Материалы по археологии России*, 34, с. 79-93.

Ртвеладзе, Э. В., Саидов, А. Х., Абдуллаев, К. В. (перевод, исследование и комментарии). 2008. *Авеста. Закон против дэвов (Видевдат)*. Санкт-Петербург: Политехнический университет.

Русяєва, М. В. 1992. Основний сюжет на пекторалі з Товстої Могили. *Археологія*, 3, с. 34-46.

Русяєва, М. В. 1999. Багатофігурні композиції на чаші з кургану Гайманова Могила. В: Арустамян, Ж. Г. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції, присвячені 30-річчю з дня відкриття Музею історичних коштовностей України*. Київ: ІІІ, с. 49-55.

Русяєва, М. В. 2008. Образотворче і ужиткове мистецтво. В: Скрипник, Г. (ред.). *Історія українського мистецтва*: У 5 т. 1: Мистецтво первісної доби та стародавнього світу. Київ: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, с. 380-565.

Рябова, В. А. 1987. Двуручные чаши из скифский курганов. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Скифы Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 144-151.

Рябова, В. О. 1991. Культові посудини Скіфії. В: Толочко, П. П., Ролле, Р., Вессе, А. (ред.). 1991. *Золото степу. Археологія України*. Київ: ІА АН України; Шлезвіг: Археологічний музей, с. 153-156.

Рябова, В. О., Черняков І.Т. 2002. Призначення та походження великих золотих скіфських «ворварок». В: Клочко, Л. С. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції. Київ, Україна, грудень 2001 р*. Київ, с. 41-60.

Тереножкин, А. И., Мозолевский, Б. Н. 1988. *Мелитопольский курган*. Киев: Наукова думка.

Тереножкін, О. І. (ред. тома). 1971. *Археологія Української РСР*. 2: Скіфо-сарматська та антична археологія. Київ: Наукова думка.

Толочко, П. П. 1991. Передмова. В: Толочко, П. П., Ролле, Р., Вессе, А. (ред.). 1991. *Золото степу. Археологія України*. Київ: ІА АН України; Шлезвіг: Археологічний музей, с. 3-5.

Толочко, П. П., Ролле, Р., Вессе, А. (ред.). 1991. *Золото степу. Археологія України*. Київ: Інститут археології АН України; Шлезвіг: Археологічний музей.

Топоров, В. Н. 2010. *Мировое дерево: Универсальные знаковые комплексы*. 1. Москва: Рукописные памятники Древней Руси.

Трейстер, М. Ю. 2009. Серебряные сосуды из тайника Чмыревой Могилы. *Древности Боспора*, 13, с. 414-460.

Трейстер, М. 2012. Серебряные сосуды из тайника Гаймановой Могилы. В: Бидзиля, В. И., Полин, С. В. *Скифский царский курган Гайманова Могила*. Киев: Скиф, с. 610-628.

Фармаковский, Б. В. 1911. Золотые обивки налучий (горитов) из Чертомлыкского кургана и из кургана в м. Ильинцах. В: *Сборник археологических статей, поднесенный графу А. А. Бобринскому*. Санкт-Петербург: В. Ф. Киршбаум, с. 45-118.

Черненко, Е. В. 1981. *Скифские лучники*. Киев: Наукова думка.

Чунакова, О. М. (ред., перев.). 1987. *Книга деяний Ардашира сына Папака*. Москва: Наука.

Шауб, И. Ю. 2004. Из истории языческих верований в Северном Причерноморье: культ фарна у скифов. *Вестник православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*. Серия 2: История, 2, с. 149-158.

Шауб, И. Ю. 2008. *Италия — Скифия: культурно-исторические параллели*. Москва; Санкт-Петербург: ИИМК.

Яблонский, Л. Т. Рукавишникова, И. В., Шемаханская, М. С. 2011. «Золотой» меч из царского кургана № 4 могильника Филипповка 1. *Вестник древней истории*, 4, с. 219-250.

Яценко, И. В. 1977. Искусство эпохи раннего железа. В: Перепелкина, Г. П. (ред.). *Произведения искусства в новых находках советских археологов*. Москва: Искусство, с. 43-104.

Яценко, С. А. 1989. К выделению специфических элементов костюма скифских аристократов на изображениях IV в. до н. э. В: Виноградов, Ю. Г. (ред.). *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. Тезисы докладов областной конференции*. Запорожье, с. 183-184.

Яценко, С. А. 2000. Эпический сюжет ираноязычных кочевников в древностях степной Евразии. *Вестник древней истории*, 4, с. 86-104.

Яценко, С. А. 2006. *Костюм древней Евразии: ираноязычные народы*. Москва: Восточная литература.

Яценко, С. А. 2013. Этапы и формы антропоморфизации в греко-скифском и скифском искусстве IV в. до н. э. В: Коваленко, А. Н. (ред.). *Причерноморье в античное и раннесредневековое время. Сборник научных трудов, посвященный 65-летию профессора В. П. Копылова*. Ростов-на-Дону, с. 216-230.

Яценко, С. О. 1993. Костюм вельможного варвара на медальйоні з Верхівні. *Археологія*, 3, с. 79-81.

Cunliffe, B. 2019. *The Scythians: Nomad Warriors of the Steppe*. Oxford: University.

Daragan, M. 2020. Scythian Leather Quiver from Bulgakovo. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 26, p. 151-178.

Figura, F. 2024. Artistic Bilingualism in the Greek Poleis of the Northern Black Sea: a Note on the Olbian Kouros in the State Hermitage Museum. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 30, p. 171-194.

From the Lands of Scythians. 1975. Ancient Treasures from the Museums of the U.S.S.R., 3000 B.C.—100 B.C. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 1973/1974, 32, 5.

Fuhrmeister, K. 1997. Zveiergruppen und Brüdermotiv? In: Stuhler, K. (Hrsg.). *Zur graeco-skythischen Kunst. Archäologisches Kolloquium Münster 1995*. Münster: Ugarit, S. 161-176.

Furtwängler, A., Reichhold, K. 1909. *Griechische Vasenmalerei: Auswahl hervorragender Vasenbilder*. 2: Text. München: F. Bruckmann a.-g.

Hamdi Bey, O., Reinach, Th. 1892. *Une nécropole royale à Sidon: fouilles: Planches*. Paris: Ernest Leroux.

Harrison, Th. 2009. *The Great Empires of the Ancient World*. Los Angeles: Getty Publications.

Ivantchik, A. I. 2001. La légende «grecque» sur l'origine des Scythes (Hérodote 4.8—10). In: Fromentin, V., Gotteland, S. (eds.). *Origines Gentium: textes*. Bordeaux: Ausonius, p. 207-220

Jacobson, E. 1995. *The Art of the Scythians. The Interpretation of Cultures at the Edge of the Hellenic World*. Leiden; New York; Köln.

Menghin, W, Parzinger, H. (Hrsg.). 2007. *Im Zeichen des Goldenen Greifen. Königsgräber der Skythen*. Katalog. München; Berlin; London; New York: Prestel.

Meyer, C. 2013. *Greco-Scythian Art and the Birth of Eurasia*. Oxford: Oxford University.

Or des Scythes. 1975. *Trésors des musées soviétiques*. Catalogue of exhibition. Paris: Editions des musées nationaux.

Schiltz, V. (ed.). 1975. *Or des Scythes: Trésors des musées soviétiques. Grand Palais [Paris], 8 octobre — 21 décembre 1975*. Paris: Edité par Musées nationaux.

Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. Scythian Art. *The Legacy of the Scythian World: mid—7th to 3th century BC*. Leningrad: Avrora.

Pirson, F. 2014. *Ansichten des Krieges. Kampfreliefs klassischer und hellenistischer Zeit im Kulturvergleich*. Wiesbaden: Reichert.

Raevskiy, D. 1993. *Scythian Mythology*. Sofia: Secor.

Rolle, R. 1979. *Totenkult der Skythen*. I: Das Steppengebiet. I, 1: Text und Tafeln. Berlin; New York: de Gruyter.

Rolle, R. 1980. *Die Welt der Scythen. Stutenmelker und Pferdebogner: Ein antikes Reitervolk in neuer Sicht*. Luzern; Frankfurt am Main: C. J. Bucher.

Rolle, R. 1989. *The World of the Scythians*. Los Angeles: Berkeley.

Rolle, R. 1991. Haar- und Barttracht der Skythen. In: Wesse, A. (Hrsg.). 1991. *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine*. Schleswig: Archäologisches Landesmuseum, S. 115-126.

Schiltz, V. 1994. *Die Skythen und andere Steppenvölker. 8. Jahrhundert v. Chr. bis 1. Jahrhundert n. Chr*. München: C. H. Beck.

Schiltz, V. 1999. Le Roi scythe. Iconographie du pouvoir scythe au IVe s. avant J.-C. In: Ruby, P. (Dir.). *Les princes de la protohistoire et l'émergence de l'État. Actes de la table ronde internationale organisée par le Centre Jean Bérard et l'Ecole française de Rome Naples, 27—29 octobre 1994*. Rome: École Française de Rome, p. 115-123.

Seipel, W. (Hrsg.). 1993. *Gold aus Kiew. Ausstellungkatalog des Kunsthistorischen Museums*. Wien.

Shelekhan, O., Lifantii, O. 2022. Swords and swordsmen in Greco-Scythian Art. *Peuce. Serie nouă*, XX, p. 39-72.

Wesse, A. (Hrsg.). 1991. *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine*. Schleswig: Archäologisches Landesmuseum.

REFERENCES

Agbunov, M. V. 1989. *Puteshestvie v zagadochnuiu Skifiiu*. Moskva: Nauka.

Akishev, K. A. 1981. Kostium «zolotogo cheloveka» i problema katafraktariia. In: Khudiakov, Iu. S. (ed.). *Voennoe delo drevnikh plemen Sibiri i Tsentralnoi Azii*. Novosibirsk: Nauka, s. 54-64.

Alekseev, A. Iu. 2003. *Khronografiia Evropeiskoi Skifii VII—IV vekov do n. e.* Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Alekseev, A. Iu. 2012. *Zoloto skifskikh tsarei v sobranii Ermitazha*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Babenko, L. I. 2016. Pan i siuzhet pektorali — neslychainye sovpadeniia? *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (19), s. 9-26.

Babenko, L. I. 2018. Pektoral ili grivna? (o sootvetstvii termina i morfologii ukrasheniia). *Stratum plus*, 3, s. 187-422.

Babenko, L. I. 2019. Vitye i lozhnovitye sheinye ukrasheniia iz masterskikh bosporskikh torevtov. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (31), s. 493-505.

Babenko, L. I. 2023a. Taka neskhozha podibnist: kompozytsiini ta siuzhetni paraleli pektorali z Tovstoi Mohyly ta horytiv «chortomlytskoi» serii. In: Klochko, L. S., Polidovych, Yu. B. (ed.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky». Kyiv, 21 lystopada 2022 r*. Kyiv: Feniks, s. 20-31.

Babenko, L. I. 2023b. Nedorechna insyhniia, dyplomatychnyi dar chy trofei — chym bula pektoral dlia svoho volodaria? In: Zadnikov, S., Shramko, I., Pankovskyi, V. (eds.). *Mystetska stylistyka, tekhnika ta zmistovnist za doby rannoho zaliza Yevrazii*. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina; Maidan; Kotelva: IKZ «Bilsk», s. 242-252.

Bessonova, S. S. 1983. *Religioznye predstavleniia skifov*. Kiev: Naukova dumka.

Bessonova, S. S. 1984. O kulte oruzhiia u skifov. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Vooruzhenie skifov i sarmatov*. Kiev: Naukova dumka, s. 3-21.

Bidzilia, V. I. 1971. Doslidzhennia Haimanovoi Mohyly. *Arkheolohiia*, 1, s. 44-56.

Bidzilia, V. I. 1977. Sokrovishcha Gaimanovoi Mogily. *Kurer IUNESKO*, ianvar: Skify, s. 14-16.

Bidzilia, V. I., Mozolevskyi, B. M. 1972. Rozkopky Haimanovoi Mohyly v 1969 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini v 1969 r.*, IV, s. 198-122.

Bidzilia, V. I., Polin, S. V. 2012. *Skifskii tsarskii kurgan Gaimanova Mogila*. Kiev: Skif.

Bytka, V. V. 2021. Rol ta mistse sobaky v zoroastrizmi. In: Dobroliubska, Yu. A. (ed.). *Istoriosfera. Materialy 16-i naukovoi konferentsii Pivdennoukrainskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. K. D. Ushynskoho*. Odesa, s. 28-33.

Boltryk, Yu. V. 2005. Pidzemni pokhovalni sporudy kurhaniv skifiv (za materialamy Dnipro-Molochanskoi stepovoi oblasti). *Magisterium*, 20: Arkheolohichni studii, s. 59-69.

Boltrik, Iu. V., Fialko, E. E., Cherednichenko, N. N. 1994. Berdianskii kurgan. *Rossiiskaia arkheologiia*, 3, s. 140-156.

Boltrik, Iu. V., Fialko, O. Ie. 2002. Tainiki u pokhovalnii traditsiї skifiv. In: Klochko, L. S. (ed.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovoii konferentsiii, Kyiv, gruden 2001 r*. Kyiv, s. 169-172.

Bondar, I. V. (sost., avtor vstup. stati). 1975. *Drevnee zoloto. Iz sobraniia muzeia istoricheskikh dragotsennostei USSR*. Moskva: Iskusstvo.

Brashinskii, I. B. 1979. *V poiskakh skifskikh sokrovishch*. Leningrad: Nauka.

Vertienko, A. V. 2014. Obraz vepria v iranskoi traditsii — narrativ i vizualizatsiia. *Stratum plus*, 3: «Voina i mir» na beregakh Ponta Evksinskogo, s. 271-280.

Vertienko, A. V. 2016. «Luk Mitry»: informativnost avestiiskikh istochnikov dlia arkheologicheskikh issledovanii. In: Balakhvantsev, A. S., Kullanda, S. V. (eds.). *Kavkaz i step na rubezhe epokhi pozdnei bronzy i rannego zheleza. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi pamiati Marii Nikolaevny Pogrebovoi*. Moskva: Institut vostokovedeniia RAN, s. 49-54.

Vertienko, A. V. 2021. Chasha dlia vozliianii v indoiranskoi traditsii. In: Skoryi, S., Zadnikov, S. (eds.). *Rannii zaliznyi vik Skhidnoi Yevropy: zbirnyk statei na poshanu Iryny Shramko*. Kharkiv; Kotelva: KhNU imeni V. N. Karazina; IKZ «Bilsk», s. 83-99.

Vertiienko, H. V. 2010. Skifske shchorichne Ὀρτη (Herod., Hist., IV, 7, 2) i osetynske povir'ia pro kuyrysdzau. In: Mavrina, O. S., Otroshchenko, I. V. (ed.). *Oriientalni studii v Ukraini. Do yuvileiu L. V. Matvieievoi*. Kyiv: Instytut skhodoznavstva im. A. Yu. Krymskoho NAN Ukrainy, s. 161-174.

Vertiienko, H. V. 2011. Pro odnu formu tsarskoho farnah u skifiv (do interpretatsii stseny na sakhnivskii plastyni). *Skhidnyi svit*, 2, s. 68-75.

Vertiienko, H. V. 2013a. Rytualnyi son u konteksti skifskoho shchorichnoho sviata. *Skhidnyi svit*, 2—3, s. 132-142.

Vertiienko, H. V. 2013b. Sviashchenni vtilennia Veretrahny v Yashti 14. In: Bubenok, O. B. (ed.). *Polyphonia. Orientis: mova, literatura, istoriia, relihiia. Do yuvileiu V. S. Rybalkina*. Kyiv: Instytut skhodoznavstva im. A. Yu. Krymskoho NAN Ukrainy, s. 33-51.

Vertiienko, H. V. 2014. Kontsept VEPRIA v molodoavestiiskykh tekstakh. *Movni i kontseptualni kartyny svitu*, 50, 1, s. 140-148.

Vertiienko, H. V. 2015. *Ikonohrafiia skifskoi eskhatolohii*. Kyiv: Instytut skhodoznavstva im. A. Yu. Krymskoho NAN Ukrainy; O. Filiuk.

Veselovskii, N. I. 1914. Serebro skifskogo tsaria iz kurgana Solokha. *Starye gody*, Mart, s. 28-31.

Vlasova, E. V. 2006. Kul-Oba. *Bosporskie issledovaniia*, XIII, s. 47-53.

Hanina, O. D. 1974. *Kyivskyi muzei istorychnykh koshtovnostei*. Kyiv: Mystetstvo.

Holovko, S. V. (ed.). 1994. *Davnia istoriia Ukrainy*. 1. Kyiv: Lybid.

Grakov, B. N. 1971. *Skify*. Moskva: MGU.

Hribkova, H. O. 2011. Obraz Herakla na plastynakh-aplikatsiiakh z kolektsii MIKU. In: Strokova, L. V. (ed.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky». Kyiv, Ukraina, 15—17 lystopada 2010 r*. Kyiv, s. 121-129.

Guliaev, V. I. 2005. *Skify: rastsvet i padenie velikogo tsarstva*. Moskva: Aleteia.

Guliaev, V. I. 2018. *Skify Severnogo Prichernomoria v VII—IV vv. do n. e. (starye problemy — novye resheniia)*. Moskva: IA RAN.

Dandamaev, M. A. 1985. *Politicheskaia istoriia Akhemenidskoi derzhavy*. Moskva: Nauka.

Danilenko, V. N. 1975. Istoricheskie siuzhety nekotorykh shedevrov ellino-skifskoi torevtiki. In: *150 let Odesskomu arkheologicheskomu muzeiu AN USSR. Tezisy dokladov iubileinoi konferentsii*. Kiev: Naukova dumka, s. 88-89.

Dovatur, A. I., Kallistov, D. P., Shishova, I. A. 1982. *Narody nashei strany v «Istorii» Gerodota*. Moskva: Nauka.

Dudko, D. M. 1988. Skifskii religioznyi prazdnik v otechestvennoi i zarubezhnoi istoriografii. *Sovetskaia etnografiia*, 2, s. 57-66.

Diumezil, Zh. 1990. *Skify i narty*. Moskva: Nauka

Evdokimov, G. L., Fridman, M. I. 1987. Skifskie kurgany u s. Pervomaevka na Khersonshchine. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Skify Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, s. 85-115.

Ermolenko, L. N. 2010. O smysle «levogo» i «pravogo» v kompozitsii nekotorykh pamiatnikov izobrazitelnogo iskusstva drevnosti. *Uralskii istoricheskii vestnik*, 1 (26), s. 53-61.

Zolota… 1999. *Zolota skarbnytsia Ukrainy*. Albom. Kyiv: Aktsent.

Ivanchik, A. I. 2001. Eshche raz o «grecheskoi» legende o proiskhozhdenii skifov (Herod., IV, 8—10). *Mif*, 7, s. 324-350.

Ilinskaia, V. A., Terenozhkin, A. I. 1986. Skifiia. In: Kryzhitskii, S. D. (ed.). *Arkheologiia Ukrainskoi SSR*. II: Skifo-sarmatskaia i antichnaia arkheologiia. Kiev: Naukova dumka, s. 43-183.

Kisel, V. A. 2003. Ritualnye sosudy i napitki skifov. In: Piotrovskii, Iu. Iu. (ed.). *Stepi Evrazii v drevnosti i srednevekove. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia M. P. Griaznova*. II. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 57-63.

Klochko, L. S. 1984. Verkhnii plechovyi odiah skifiv. *Arkheolohiia*, 47, s. 57-68.

Klochko, L. S. 1991. Skifskyi kostium. In: Tolochko, P. P., Rolle, R., Vesse, A. (ed.). 1991. *Zoloto stepu. Arkheolohiia Ukrainy*. Kyiv: IA AN Ukrainy; Shlezvih: Arkheolohichnyi muzei, s. 105-111.

Klochko, L. S. 2008. Skifske vbrannia. In: Skrypnyk, H. (ed.). *Istoriia ukrainskoho mystetstva*: U 5 t. 1: Mystetstvo pervisnoi doby ta starodavnoho svitu. Kyiv: Instytut mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnolohii im. M. T. Rylskoho NANU, s. 208-228.

Klochko, L., Pidvysotska O. 2006. Pro zobrazhennia na chashi z Haimanovoi Mohyly. *Pam'iatky Ukrainy: istoriia ta kultura*, 1: Spetsvypusk, s. 4-9.

Kovaleva, I. F., Mukhopad, S. E. 1982. Skifskoe pogrebenie kontsa VI-V v. do n. e. u s. Aleksandrovka. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Drevnosti Stepnoi Skifii*. Kiev: Naukova dumka, s. 91-102.

Korolkova, E. F. 2003. Ritualnye chashi s zoomorfnym dekorom v kulture rannikh kochevnikov. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 36, s. 28-59.

Kubyshev, A. I., Bessonova, S. S., Kovalev, N. V. 2009. *Bratoliubovskii kurgan*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Leskov, A. M. 1981. *Kurgany: nakhodki, problemy*. Leningrad: Nauka.

Lukiashko, S. I. 2017. O skifskikh shchitakh. *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta*. Seriia 4: Istoriia. Regionovedenie. Mezhdunarodnye otnosheniia, 22, 4, s. 6-15.

Mantsevich, A. P. 1976. Izobrazheniia «skifov» v iuvelirnom iskusstve antichnoi epokhi. *Archeologia*, XXVI/1975, s. 1-45.

Mantsevich, A. P. 1987. *Kurgan Solokha. Istoriia odnoi kollektsii*. Leningrad: Iskusstvo.

Machinskii, D. A. 1973. O smysle izobrazhenii na nekotorykh proizvedeniiakh greko-skifskoi torevtiki i o znachenii ikh dlia ponimaniia istorii skifov IV—III vv. do n. e. In: *Antichnye goroda Severnogo Prichernomoria i varvarskii mir. Kratkie tezisy dokladov k Vsesoiuznoi nauchnoi konferentsii*. Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 25-26.

Mozolevskyi, B. M. 1978. Syntez skifo-antychnoi dumky. Do interpretatsii pektorali z Tovstoi Mohyly. *Vsesvit*, 2, s. 191-204.

Mozolevskyi, B. M. 1979. *Tovsta Mohyla*. Kyiv: Naukova dumka.

Mozolevskyi, B. M. 1983. *Skifskyi step*. Kyiv: Naukova dumka.

Moruzhenko, A. O. 1992. Skifskyi kurhan Perederiieva Mohyla. *Arkheolohiia*, 4, s. 67-74.

Muzei… 2004. *Muzei istorychnykh koshtovnostei Ukrainy*. Albom. Kyiv: Mystetstvo.

Natsionalnyi… 2011. *Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy*. Albom. 1. Kyiv: Mystetstvo.

Olkhovskyi, V. S. 1992. Antropomorfni statui Suvorovskoi kurhannoi hrupy z Pivnichno-Zakhidnoho Krymu. *Arkheolohiia*, 3, s. 65-69.

Otroshchenko, V. V. 1984. Paradnyi mech iz kurgana u s. Velikaia Belozerka. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Vooruzhenie skifov i sarmatov*. Kiev: Naukova dumka, s. 121-125.

Otchet 1913. *Otchet Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii za 1909 i 1910 gody*. Sankt-Peterburg: Glavnoe upravlenie udelov.

Panchenko, N. M. (ed.). 2023. *60 shedevriv Skarbnytsi Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*. Albom. Kyiv; Dnipro: Maksymovska Yu. A.

Pidvysotska, O. P. 1998. Pro zobrazhennia na chashi z Haimanovoi Mohyly. In: *Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii. Kyiv, Ukraina, 17—18 hrudnia 1996 r*. Kyiv, s. 26-30.

Polidovich, Iu. B. 2015. Struktura i simvolika dekora nozhen mechei ranneskifskogo vremeni. In: Lukiashko, S. I.

(ed.). *Voina i voennoe delo v skifo-sarmatskom mire. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi pamiati A. I. Meliukovoi. s. Kagalnik, RF, 26—29 aprelia 2014 g*. Rostov-na-Donu: IUNTS RAN, s. 290-309.

Polidovich, Iu. B. 2017. Lev i pantera (azhurnye plastinki iz Melitopolskogo kurgana). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23), s. 185-192.

Polidovich, Iu. B. 2019a. Stseny srazheniia na zolotom konuse iz Perederievoi Mogily i skifskii mif o Kolaksae. *Stratum plus*, 3, s. 229-260.

Polidovich, Iu. B. 2019b. Greben iz Gaimanovoi Mogily i skifskii mif o zmeeborchestve. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (31), s. 483-492.

Polidovich, Iu. B. 2020. Iranskaia mifologema tsarskoi vlasti i pektoral iz Tolstoi Mogily. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (36), s. 135-149.

Polidovych, Yu. B. 2022. Batohy skifskykh vershnykiv. In: Klochko, L. S. (ed.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky». Kyiv, Ukraina, 24 hrudnia 2020 r*. Kyiv: Feniks, s. 86-100.

Polidovych, Yu. (ed.). 2023. *Taiemnychyi svit pektorali. Albom*. Kyiv; Dnipro: Maksymovska Yu. A.

Polidovych, Yu. B. 2023. Taiemnytsi smysliv. In: Polidovych, Yu. (ed.). *Taiemnychyi svit pektorali. Albom*. Kyiv; Dnipro: Maksymovska Yu. A., s. 54-71.

Polin, S. V. 1984. Zakhoronenie skifskogo voina-druzhinnika u s. Krasnyi Podol na Khersonshchine. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Vooruzhenie skifov i sarmatov*. Kiev: Naukova dumka, s. 103-118.

Raevskii, D. S. 1977a. Iskusstvo i mify skifov. Zagovoriat li izobrazheniia? *Kurer IUNESKO*, ianvar: Skify, s. 14-16, 41.

Raevskii, D. S. 1977b. *Ocherki ideologii skifo-sakskikh plemen. Opyt rekonstruktsii skifskoi mifologii*. Moskva: Nauka.

Raevskii, D. S. 2006. *Mir skifskoi kultury*. Moskva: Iazyki slavianskikh kultur.

Rostovtsev, M. I. 1914. Voronezhskii serebrianii sosud. *Materialy po arkheologii Rossii*, 34, s. 79-93.

Rtveladze, E. V., Saidov, A. KH., Abdullaev, K. V. (perevod, issledovanie i kommentarii). 2008. *Avesta. Zakon protiv devov (Videvdat)*. Sankt-Peterburg: Politekhnicheskii universitet.

Rusiaieva, M. V. 1992. Osnovnyi siuzhet na pektorali z Tovstoi Mohyly. *Arkheolohiia*, 3, s. 34-46.

Rusiaieva, M. V. 1999. Bahatofihurni kompozytsii na chashi z kurhanu Haimanova Mohyla. In: Arustamian, Zh. H. (ed.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii, prysviacheni 30-richchiu z dnia vidkryttia Muzeiu istorychnykh koshtovnostei Ukrainy*. Kyiv: III, s. 49-55.

Rusiaieva, M. V. 2008. Obrazotvorche i uzhytkove mystetstvo. In: Skrypnyk, H. (ed.). *Istoriia ukrainskoho mystetstva*: U 5 t. 1: Mystetstvo pervisnoi doby ta starodavnoho svitu. Kyiv: Instytut mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnolohii im. M. T. Rylskoho NAN Ukrainy, s. 380-565.

Riabova, V. A. 1987. Dvuruchnye chashi iz skifskii kurganov. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Skify Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, s. 144-151.

Riabova, V. O. 1991. Kultovi posudyny Skifii. In: Tolochko, P. P., Rolle, R., Vesse, A. (ed.). 1991. *Zoloto stepu. Arkheolohiia Ukrainy*. Kyiv: IA AN Ukrainy; Shlezvih: Arkheolohichnyi muzei, s. 153-156.

Riabova, V. O., Cherniakov I.T. 2002. Pryznachennia ta pokhodzhennia velykykh zolotykh skifskykh «vorvarok». In: Klochko, L. S. (ed.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii. Kyiv, Ukraina, hruden 2001 r*. Kyiv, s. 41-60.

Terenozhkin, A. I., Mozolevskii, B. N. 1988. *Melitopolskii kurgan*. Kiev: Naukova dumka.

Terenozhkin, O. I. (red. toma). 1971. *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*. 2: Skifo-sarmatska ta antychna arkheolohiia. Kyiv: Naukova dumka.

Tolochko, P. P. 1991. Peredmova. In: Tolochko, P. P., Rolle, R., Vesse, A. (ed.). 1991. *Zoloto stepu. Arkheolohiia Ukrainy*. Kyiv: Instytut arkheolohii AN Ukrainy; Shlezvih: Arkheolohichnyi muzei, s. 3-5.

Tolochko, P. P., Rolle, R., Vesse, A. (ed.). 1991. *Zoloto stepu. Arkheolohiia Ukrainy*. Kyiv: Instytut arkheolohii AN Ukrainy; Shlezvih: Arkheolohichnyi muzei.

Toporov, V. N. 2010. *Mirovoe derevo: Universalnye znakovye kompleksy*. 1. Moskva: Rukopisnye pamiatniki Drevnei Rusi.

Treister, M. Iu. 2009. Serebrianye sosudy iz tainika Chmyrevoi Mogily. *Drevnosti Bospora*, 13, s. 414-460.

Treister, M. 2012. Serebrianye sosudy iz tainika Gaimanovoi Mogily. In: Bidzilia, V. I., Polin, S. V. *Skifskii tsarskii kurgan Gaimanova Mogila*. Kiev: Skif, s. 610-628.

Farmakovskii, B. V. 1911. Zolotye obivki naluchii (goritov) iz Chertomlykskogo kurgana i iz kurgana v m. Ilintsakh. In: *Sbornik arkheologicheskikh statei, podnesennyi grafu A. A. Bobrinskomu*. Sankt-Peterburg: V. F. Kirshbaum, s. 45-118.

Chernenko, E. V. 1981. *Skifskie luchniki*. Kiev: Naukova dumka.

Chunakova, O. M. (ed., perev.). 1987. *Kniga deianii Ardashira syna Papaka*. Moskva: Nauka.

Shaub, I. Iu. 2004. Iz istorii iazycheskikh verovanii v Severnom Prichernomore: kult farna u skifov. *Vestnik pravoslavnogo Sviato-Tikhonovskogo gumanitarnogo universiteta*. Seriia 2: Istoriia, 2, s. 149-158.

Shaub, I. Iu. 2008. *Italiia — Skifiia: kulturno-istoricheskie paralleli*. Moskva; Sankt-Peterburg: IIMK.

Iablonskii, L. T. Rukavishnikova, I. V., Shemakhanskaia, M. S. 2011. «Zolotoi» mech iz tsarskogo kurgana N 4 mogilnika Filippovka 1. *Vestnik drevnei istorii*, 4, s. 219-250.

Iatsenko, I. V. 1977. Iskusstvo epokhi rannego zheleza. In: Perepelkina, G. P. (ed.). *Proizvedeniia iskusstva v novykh nakhodkakh sovetskikh arkheologov*. Moskva: Iskusstvo, s. 43-104.

Iatsenko, S. A. 1989. K vydeleniiu spetsificheskikh elementov kostiuma skifskikh aristokratov na izobrazheniiakh IV v. do n. e. In: *Problemy skifo-sarmatskoi arkheologii Severnogo Prichernomoria. Tezisy dokladov oblastnoi konferentsii*. Zaporozhe, s. 183-184.

Iatsenko, S. A. 2000. Epicheskii siuzhet iranoiazychnykh kochevnikov v drevnostiakh stepnoi Evrazii. *Vestnik drevnei istorii*, 4, s. 86-104.

Iatsenko, S. A. 2006. Kostium drevnei Evrazii: iranoiazychnye narody. Moskva: Vostochnaia literatura.

Iatsenko, S. A. 2013. Etapy i formy antropomorfizatsii v greko-skifskom i skifskom iskusstve IV v. do n. e. In: Kovalenko, A. N. (ed.). *Prichernomore v antichnoe i rannesrednevekovoe vremia. Sbornik nauchnykh trudov, posviashchennyi 65-letiiu professora V. P. Kopylova*. Rostov-na-Donu, s. 216-230.

Yatsenko, S. O. 1993. Kostium velmozhnoho varvara na medalioni z Verkhivni. *Arkheolohiia*, 3, s. 79-81.

Cunliffe, B. 2019. *The Scythians: Nomad Warriors of the Steppe*. Oxford: University.

Daragan, M. 2020. Scythian Leather Quiver from Bulgakovo. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 26, p. 151-178.

Figura, F. 2024. Artistic Bilingualism in the Greek Poleis of the Northern Black Sea: a Note on the Olbian Kouros in the State Hermitage Museum. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 30, p. 171-194.

From the Lands of Scythians. 1975. Ancient Treasures from the Museums of the U.S.S.R., 3000 B.C.—100 B.C. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 1973/1974, 32, 5.

Fuhrmeister, K. 1997. Zveiergruppen und Brüdermotiv? In: Stuhler, K. (Hrsg.). *Zur graeco-skythischen Kunst. Archäologisches Kolloquium Münster 1995*. Münster: Ugarit, S. 161-176.

Furtwängler, A., Reichhold, K. 1909. *Griechische Vasenmalerei: Auswahl hervorragender Vasenbilder*. 2: Text. München: F. Bruckmann a.-g.

Hamdi Bey, O., Reinach, Th. 1892. *Une nécropole royale à Sidon: fouilles: Planches*. Paris: Ernest Leroux.

Harrison, Th. 2009. *The Great Empires of the Ancient World*. Los Angeles: Getty Publications.

Ivantchik, A. I. 2001. La légende «grecque» sur l'origine des Scythes (Hérodote 4.8—10). In: Fromentin, V., Gotteland, S. (eds.). *Origines Gentium: textes*. Bordeaux: Ausonius, p. 207-220

Jacobson, E. 1995. *The Art of the Scythians. The Interpretation of Cultures at the Edge of the Hellenic World*. Leiden; New York; Köln.

Menghin, W, Parzinger, H. (Hrsg.). 2007. *Im Zeichen des Goldenen Greifen. Königsgräber der Skythen*. Katalog. München; Berlin; London; New York: Prestel.

Meyer, C. 2013. *Greco-Scythian Art and the Birth of Eurasia*. Oxford: Oxford University.

Or des Scythes. 1975. *Trésors des musées soviétiques*. Catalogue of exhibition. Paris: Editions des musées nationaux.

Schiltz, V. (ed.). 1975. *Or des Scythes: Trésors des musées soviétiques. Grand Palais [Paris], 8 octobre — 21 décembre 1975*. Paris: Edité par Musées nationaux.

Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. Scythian Art. *The Legacy of the Scythian World: mid—7th to 3th century BC*. Leningrad: Avrora.

Pirson, F. 2014. *Ansichten des Krieges. Kampfreliefs klassischer und hellenistischer Zeit im Kulturvergleich*. Wiesbaden: Reichert.

Raevskiy, D. 1993. *Scythian Mythology*. Sofia: Secor.

Rolle, R. 1979. *Totenkult der Skythen*. I: Das Steppengebiet. I, 1: Text und Tafeln. Berlin; New York: de Gruyter.

Rolle, R. 1980. *Die Welt der Scythen. Stutenmelker und Pferdebogner: Ein antikes Reitervolk in neuer Sicht*. Luzern; Frankfurt am Main: C. J. Bucher.

Rolle, R. 1989. *The World of the Scythians*. Los Angeles: Berkeley.

Rolle, R. 1991. Haar- und Barttracht der Skythen. In: Wesse, A. (Hrsg.). 1991. *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine*. Schleswig: Archäologisches Landesmuseum, S. 115-126.

Schiltz, V. 1994. *Die Skythen und andere Step- penvölker. 8. Jahrhundert v. Chr. bis 1. Jahrhundert n. Chr*. München: C. H. Beck.

Schiltz, V. 1999. Le Roi scythe. Iconographie du pouvoir scythe au IVe s. avant J.-C. In: Ruby, P. (Dir.). *Les princes de la protohistoire et l'émergence de l'État. Actes de la table ronde internationale organisée par le Centre Jean Bérard et l'Ecole française de Rome Naples, 27—29 octobre 1994*. Rome: École Française de Rome, p. 115-123.

Seipel, W. (Hrsg.). 1993. *Gold aus Kiew. Ausstellungkatalog des Kunsthistorischen Museums*. Wien.

Shelekhan, O., Lifantii, O. 2022. Swords and swordsmen in Greco-Scythian Art. *Peuce. Serie nouă*, XX, p. 39-72.

Wesse, A. (Hrsg.). 1991. *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine*. Schleswig: Archäologisches Landesmuseum.

Yu. Polidovych

BOWL FROM THE HAIMANOVA MOHYLA KURGAN IN THE CONTEXT OF SCYTHIAN MYTHICAL AND RITUAL TRADITION

The silver bowl, bearing the images of the Scythians, discovered in the Haimanova Mohyla kurgan is analyzed in the paper. This kurgan, dated to the second quarter of the 4th century BC, was excavated in 1969—1970 near the village of Balky in Zaporizhzhia region (Ukraine) by the expedition of the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of Ukraine headed by Dr. Vasyl Bidzilia.

The silver bowl is a real masterpiece of Graeco-Scythian art. It has two handles, and a gilded ornamental frieze depicting six figures (men of various ages, representatives of the Scythian elite) grouped into four scenes.

Scythologists have examined the bowl from the Haimanova Mohyla in detail. However, the initial wrong interpretation of the images was followed by erroneous conclusions. This was due to corrosion damage to the bowl, and the researchers worked from a drawing that contained a «blank spots» which allow ther arbitrary assumptions. The author clarifies various visual details on the bowl and proposes new interpretation of some persons and the overall plot.

Scene B is a key one. It depicts a dialogue between two men, likely concerning power. The character seated on the left (no. 4) is younger. He does not hold a vessel in his right hand. He addresses his counterpart with a distinctive gesture of his extended left arm. Just the same gesture is depicted in a scene on the ritual vessel found in kurgan no. 3 of the Chastye Kurgany group (near Voronezh, Russia). The gesture may mean dominance or command. The other character (no. 5), who is older, extends his right hand with an open palm in an inquiring manner. It's clear, the dominant person in this scene is the younger man, asserting himself as ruler, while the older one is seen losing his power.

The top of bowl handles are decorated with four ram heads. These images relate to the mythological concept of the World Tree. They also correspond to the mythologeme of *khvarenah* (or *farn*) — divine power, auspicious fate, supreme authority, and prosperity. Beneath the handle to the left of scene B is the figure of a beardless youth with an animal-skin vessel (character no. 3, Scene C). He wears high-status clothing, though it is unornamented. He is likely a cupbearer. Beneath the other handle is an older man (character no. 6, Scene D). He was crouching on all fours, clutching his head with right hand — a gesture of despair, shame, or regret. A *gorytus* on his belt is behind him. This is the man who has lost a power.

The three scenes are united in a single plot. Scene C with the youth acts as a prologue; Scene B tells the main story, and Scene D concludes it. The narrative tells of a young, ambitious hero who rises to power, having been granted fortune (*farn*) and divine blessing. He strips the former ruler of authority, as the older man has lost both power and the favor of the gods.

The story may be linked to an Iranian mythologeme concerning supreme power. Key elements of this myth were also depicted on the famous golden pectoral from the Tovsta Mohyla barrow — including deities bestowing *farn*, a shepherd boy, and a cupbearer youth. The myth was adopted by the Scythians to affirm the divine origin of their ruler's power (possibly referring to King Ateas).

At the same time, the scene depicted on the bowl may also reflect Scythian rituals; particularly those associated with guarding of sacred golden relics gifted by the gods (cf. Herodotus IV.7).

Scene A and characters no. 1 and 2 are of quite different character. The characters are depicted with grandeur, with emphasis on their attributes — *gorytus* and swords. All features show that these are depictions of gods, embodied in the forms of noble and experienced warriors. By their attributes one can identify Goitosyrus-Apollo (corresponding to the Iranian Mithra) and the «Scythian Ares» (corresponding to the Iranian Verethragna).

The symbolic meanings embedded in the bowl imagery defined its high sacred status. It played a crucial role in rituals related to supreme power and the sanctification of the ruler, affirming the *farn* granted by the gods and enhancing the ruler's natural strength.

Keywords: bowl, Scythians, kurgan, Haimanova Mohyla, power, mythologeme, ritual.

Одержано 16.02.2025

ПОЛІДОВИЧ Юрій, кандидат історичних наук, філія Національного музею історії України — Скарбниця Національного музею історії України, Київ, Україна.
Yurii POLIDOVYCH, PhD, the branch of National Museum of History of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-0113-6746,
e-mail: yurkop@ukr.net.

УДК 904.2-034.21(477.7)”638” DOI: 10.37445/adiu.2025.02.15

Л. Бабенко

ТРИ ЗАГАДКИ «СКІФСЬКИХ» МЕНАД

У статті розглянуто три проблеми, пов’язані з вивченням золотих пластинок із зображенням танцюючих менад. Проаналізовано склад та можливе походження пластин стленгіди головного убору з Дєєва кургану, які після пограбування пам’ятки надійшли до музеїв з трьох різних колекцій. Здійснено спробу атрибуції пластини із зображенням менад, що була виставлена на аукціоні Christie’s. Проведено низку паралелей між зображеннями парних жіночих персонажів на музичних дзеркалах із пам’яток уральсько-алтайського регіону та парою танцюючих менад.

Ключові слова: *менади, Дєєв курган, Огуз, Пісочинський курганний могильник, тіара, стленгіда, музичні дзеркала.*

Вступ. У «скіфському» випуску часопису «Археологія і давня історія України» за минулий рік була опублікована стаття, присвячена золотим пластинкам із зображенням танцюючих менад, в якій розглянуто широкий спектр проблем, пов’язаних із їх вивченням. А саме: визначення ймовірної кількісті штампів, використаних для отримання пластин; уточнення типів головних уборів, декорованих такими аплікаціями; аналіз семантики образу у скіфському середовищі тощо (Бабенко 2024b). Як це іноді буває, вже після публікації статті, за інерцією, коли ще перебуваєш у стані вивчення проблеми, відкрились нові факти, з яких одні є принциповими, інші — просто цікавими. Це спонукало по «гарячим слідам» доповнити або ж уточнити ряд аспектів, висвітлених у попередній роботі.

Огуз чи Дєєв курган — проблема атрибуції пластин парадного жіночого головного убору. У попередній статті було наведено аргументи на користь належності жіночих головних уборів, декорованих пластинами із зображенням менад, з Великого Рижанівського та Дєєва курганів до типу тіар, а не калафів, як вважали до цього більшість дослідників. Підставою для перегляду усталених атрибуцій стала присутність дугоподібних стленгід, що обрамляли обличчя власниці, які є ознакою головних уборів саме цього типу. Однак специфіку і складність реконструкції головного убору з Дєєва кургану (а також і з Великого Рижанівського) багато в чому визначають недоліки, пов’язані з походженням джерела — не тільки неповного, а й, можливо, спотвореного. Адже в обох випадках поховання були пограбовані місцевими селянами, відтак, майбутні дослідники не отримали ані даних про місцеположення пластин, ані чіткої уяви про їхній повний склад, а також інших прикрас головних уборів. Як наслідок, гіпотетичність та вразливість запропонованих реконструкцій.

Але ситуація з комплексом Дєєва кургану виявилася ще більш заплутаною. Непомічена під час розкопок Н. І. Веселовського у 1891 р. бокова гробниця з похованням шляхетної жінки була через 5 років пограбована місцевими селянами, які, поряд з іншими знахідками, заволоділи і золотими прикрасами головного убору. Частину селянських «трофеїв» відібрав урядник А. Овдієнко та передав їх через Археологічну комісію до Ермітажу. Зокрема, з прикрас головного убору — 23 пластинки із зображенням танцюючих менад, уламок метапіди (приблизно 1/5 частини) та 5 пластин, прикрашених рослинним орнаментом (ОАК за 1897 год. 1900, с. 31, 32, рис. 95; Спицын 1906, с. 170, рис. 39; табл. XV: 4, 5).

© Л. БАБЕНКО, 2025
This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

У 1903 р. для Ермітажу у відомого колекціонера П. А. Мавpогордато було куплено велику кількість речей з пограбованих пам'яток, частина з яких начебто походила з Огузу. Початок пограбуванню кургану селянами поклали нібито осінні дощі 1901 р., що підмили котлован Центрального поховання (Болтрик, Фіалко 2024, с. 28). Серед інших предметів, до музею надійшла метопіда з відламаним краєм та 8 прикрашених рослинним орнаментом пластин (ОАК за 1903 год. 1906, с. 166, 167, рис. 323). Двома роками пізніше, 1905 р., Археологічній комісії та Ермітажу свою колекцію пропонував придбати чернігівський збирач старожитностей С. І. Павелко-Павелецький, але через відмову ці речі (зокрема, одна майже ціла пластинка із зображенням менади і декілька дрібних фрагментів, а також 4 фрагменти пластин з рослинним орнаментом — 2 прямокутні, мала і велика, одна зі звуженим кінцем і дрібний уламок куточка пластини) перейшли у власність Історичного музею у Москві (Ростовцев, Степанов 1917, с. 78, табл. X: 1—19).

Згодом М. І. Ростовцев та П. К. Степанов, готуючи статтю, присвячену скіфським жіночим головним уборам, дійшли висновку про належність пластин з трьох надходжень — А. Овдієнка (1897 р.), П. А. Мавpогордато (1903 р.) та С. І. Павелко-Павелецького (після 1905 р.), одному комплексу, а саме — Дєєву кургану (Ростовцев, Степанов 1917, с. 78). Ця думка стала усталеною і в подальших статтях та публікаціях увесь набор прикрас пов'язувався саме з ним (Боровка 1921, с. 183, 184; Артамонов 1966, рис. 121; Онайко 1970, с. 39, 103, рис. 7, табл. XXXIV: 447; Лесков 1974, с. 32, 33; Мозолевський 1979, с. 200; Мирошина 1980, с. 40; Ліфантій 2018, рис. 1.17: 4; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pl. 135). Водночас, дослідники не відносили ці пластини до огузьких старожитностей (Фиалко 2003, с. 124—133; Болтрик, Фіалко 2024, с. 214—241)

Нещодавно науковці звернули увагу на постать П. А. Мавpогордато, і, насамперед, його колекції, що зберігається нині в низці музеїв, з метою уточнення, а, можливо, і перегляду походження тих чи інших предметів. Окреме зацікавлення викликали й «огузькі» пластини — частина метопіди та 8 фрагментів стленгіди. О. В. Айсфельд, розслідуючи долю старожитностей колекції П. А. Мавpогордато в музеях та приватних колекціях Західної Європи, навела історію з «огузькою» атрибуцією частини колекції, переданої в 1903 р., як приклад необхідності обережного ставлення до відомостей про походження предметів, наданих власне П. А. Мавpогордато, якого могли ввести в оману селяни. О. В. Айсфельд, начебто, не сумнівалась в «дєєвському» походженні пластин, але опублікувавши ілюстрацію із їхнім зображенням зі статті М. І. Ростовцева та П. К. Степанова (Ростовцев, Степанов 1917, с. 78, табл. VII), супроводила підписом, зміст якого був повністю протилежний висновкам, викладеним безпосередньо в тексті: «*Частини золотої пластинки та вінців із кургану Огуз (а), із Дєєва кургану (б)*» [1], помітивши кожну з пластин, відповідно, літерами *а* чи *б* (Айсфельд 2014, с. 47—49, илл. 17).

Ці дуалістичні спостереження О. В. Айсфельд надихнули М. Т. Кашубу, І. І. Сапожникова та М. В. Медведєву на переосмислення походження частини скіфської колекції П. А. Мавpогордато та повернення пластинам головного убору первинного, «огузького» паспорту (Кашуба, Сапожников, Медведева 2021, с. 391—398). Свої висновки «ревізіоністи» сталого уявлення про склад прикрас дєєвського убору спробували обґрунтувати різним чином. Зокрема, піддали сумніву належність двох фрагментів метапіди, що походять з різних колекцій — А. Овдієнка та П. А. Мавpогордато, одній і тій самій пластині. Хоча зображення метапіди на фотографії більш ніж сторічної давнини справляє враження цільного предмету, яким його і бачили безпосередні спостерігачі — М. І. Ростовцев та П. К. Степанов. Багато місця відведено суперечностям стосовно реконструкції убору, запропонованій П. К. Степановим (Кашуба, Сапожников, Медведева 2021, с. 395). Вони дійсно існують, і на це дослідники неодноразово звертали увагу (Боровка 1921, с. 183, 184; Мозолевський 1979, с. 200; Мирошина 1980, с. 40). Але недоліки реконструкції головного убору, яка по суті була першим досвідом подібного штибу, напряму не пов'язані з питанням про можливу належність пластин до різних комплексів. І вже зовсім неприйнятною виглядає спроба авторів побачити пластинки головного убору з колекції П. А. Мавpогордато в опису вилучених у селян старожитностей з пограбованого Огуза, який наводить місцевий краєзнавець Ц. Г. Нейман (Кашуба, Сапожников, Медведева 2021, с. 396, 397). Насправді ані розмірами («*одна пластинка цілісна 34 см завдовжки…; інша 28,5 см завдовжки…; і третя цільна без розширення із закинутими вгору кінцями 22 см завдовжки*»), ані кількістю та формою («*три пластинки з листового золота, з вирізаними по одному краю прикрасами*»), ані способом кріплення («*навколо пробиті дірочки для цвяхів, якими пластинки досить густо були прибиті до дерев'яного, очевидно, предмета, тому що на одній з них з внутрішнього боку прилипли залишки зітлілого дерева*») вони не можуть бути тотожні фрагментам стленгіди. Більше того, в них без зусиль можна впізнати фігурні оковки сідел з грибоподібними виступами, добре відомі серед огузьких старожитностей (Болтрик, Фіалко 2024, рис. 134: 1—4; кат 28: 9; 29: 9; 31: 10; 73; 148). Власне, і

1. Тут і далі: виділені курсивом цитати у перекладі з російської мови, виконаним автором статті.

сам Ц. Г. Нейман так інтерпретував їх у своєму дописі (Нейман 1902, с. 161).

Дослідники дійшли висновку, що в колекції П. А. Маврогордато могла бути присутня частина скіфських старожитностей з Огуза, зокрема прикраси головного убору, та висловили впевненість у необхідності подальшого дослідження питання (Кашуба, Сапожников, Медведева 2021, с. 398).

Можливість перегляду складу прикрас жіночого головного убору з Деєва кургану, а відтак — і його конструкції, зацікавила мене, адже в статті 2024 р. я зробив спробу спростувати доволі усталену у скіфознавстві думку про належність його до калафів і навів аргументи на користь віднесення убору до типу тіар. Наріжним каменем серед доказів запропонованої атрибуції була саме форма стленгіди — дугоподібної пластини із загостреними кінцями, яка складала лицьове обрамлення власниці (Бабенко 2024b, с. 27—32, рис. 11). Гіпотетичне вилучення практично половини пластин цієї стленгіди на користь їх огузького походження власне не впливали на висновки. Навпаки, подібне секвестрування повністю руйнувало реконструкцію головного убору, відтворену на ермітажному планшеті, де стленгіда довгою смугою обрамляла всю композицію прикрас (Артамонов 1966, с. 99, рис. 121; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pl. 135), адже на такий довгий ряд елементарно не вистачало 6 пластин. Це спонукало до їхнього більш ретельного розгляду та порівнянню між собою загалом та в середині кожної з колекцій на предмет сумісності. Головною перешкодою для виконання поставленої задачі стала неможливість безпосереднього огляду пластин, що змусило користуватися лише наявними в обігу фотографіями.

Попри те, що їхнє зображення було опубліковано неодноразово, мало сенс обмежитись лише двома джерелами, де вони репрезентовані найбільш повно — статтею М. І. Ростовцева та П. К. Степанова, в якій, крім всіх пластинок стленгіди із ермітажної колекції, розміщено фотографії знахідок з Історичного музею в Москві (Ростовцев, Степанов 1917, табл. VII; X). А також зображення пластин на планшеті, опублікованому в одному з ермітажних альбомів (Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pl. 135). Щоб запобігти плутанині, кожна з них отримала позначення у вигляді літери і порядкового номеру, відтак пластини з надходження А. Овдієнка 1897 р. дістали шифр Д№ (5 пластин), з колекції П. А. Маврогордато — О№ (8 пластин), з колекції С. І. Павелко-Павелецького — Д№(М) (4 пластини, нумерація наскрізна з Д№; рис. 1: 1—4).

Насамперед слід відзначити, що практично всі дослідники сприймали відтворений на пластинах рослинний орнамент як фрагменти єдиної композиції. М. І. Ростовцев бачив в них дві штамповані стрічки у формі півмісяців, одного з гострими, іншого з тупими кінцями, орнаментованих пагонами аканфу, квітами арацеї та лотоса (рис. 1: 2; Ростовцев, Степанов 1917, с. 79, табл. VII). П. К. Степанов запропонував графічну реконструкцію стленгіди у вигляді двох дугоподібних смуг, зовнішньої з гострими закінченнями і внутрішньої з прямокутними. Для зовнішньої дуги, за його словами, залучив пластини з колекції П. А. Маврогордато, для внутрішньої — А. Овдієнка і, частково, московського музею (рис. 1: 3, 4; Ростовцев, Степанов 1917, табл. VIII). Хоча насправді це не відповідає дійсності, адже частину внутрішньої дуги займає пластина О8, а місце гострого закінчення зовнішньої дуги з правого боку (тут і далі — для глядача) мала б зайняти пластина Д7(М). Але на фотографії вона є, а на графічному зображенні відсутня. За поясненням П. К. Степанова, реконструкція проведена на основі чергування однакових елементів орнаменту, тобто рівного віддалення центрів квіток і збігу волют пагонів. При цьому, з одного боку, в ній не знайшлося місця найбільшій пластині з московського музею — Д8(М), начебто через відсутність «*правильного чергування орнаментальних елементів*» (Ростовцев, Степанов 1917, с. 95—97), а з іншого — внутрішню дугу довелося доповнити одним, а зовнішню трьома гіпотетичними, неіснуючими відрізками, щоб надати дугам більш-менш прийнятний вигляд за формою та орнаментом. На довершення всього для реконструкції головного убору в цілому П. К. Степанов залучив лише внутрішню дугу, майже без пластин з колекції П. А. Маврогордато (рис. 1: 4; Ростовцев, Степанов 1917, с. 98—100, табл. IX: 1), що викликало справедливу критику (Боровка 1921, с. 183, 184; Мозолевський 1979, с. 200; Мирошина 1980, с. 40).

Судячи із репрезентованих на ермітажному планшеті пластин головного убору, автори цієї реконструкції уявляли стленгіду у вигляді суцільної смуги, що окантовувала зверху та по бокам орнаментальне поле убору з 24 пластинок у вигляді менад (рис. 1: 1). Очевидним її недоліком є відсутність у довгій смузі пластин з колекції С. І. Павелко-Павелецького. Їх на відміну від 24-ї менади (Бабенко 2024b, с. 14) ермітажні майстри чомусь не відтворили. Втім, авторам реконструкції вдалося зробити маленьке відкриття, яке лишилося непоміченим науковим загалом, але воно має неабияке значення для вирішення питання щодо належності пластин з різних колекцій до одного чи двох головних уборів, а відтак — і комплексів.

Так, у репрезентованому ряду вгорі посередині розміщені поряд дві пластини з різних колекцій — Д4 і О4, які за розміром, формою розриву та елементами орнаменту повністю співпадають одна з одною. Безсумнівно, це одна пластина, ліва частина якої була серед знахідок, вилучених у селян А. Овдієнком, а права потрапила до колекції П. А. Маврогор-

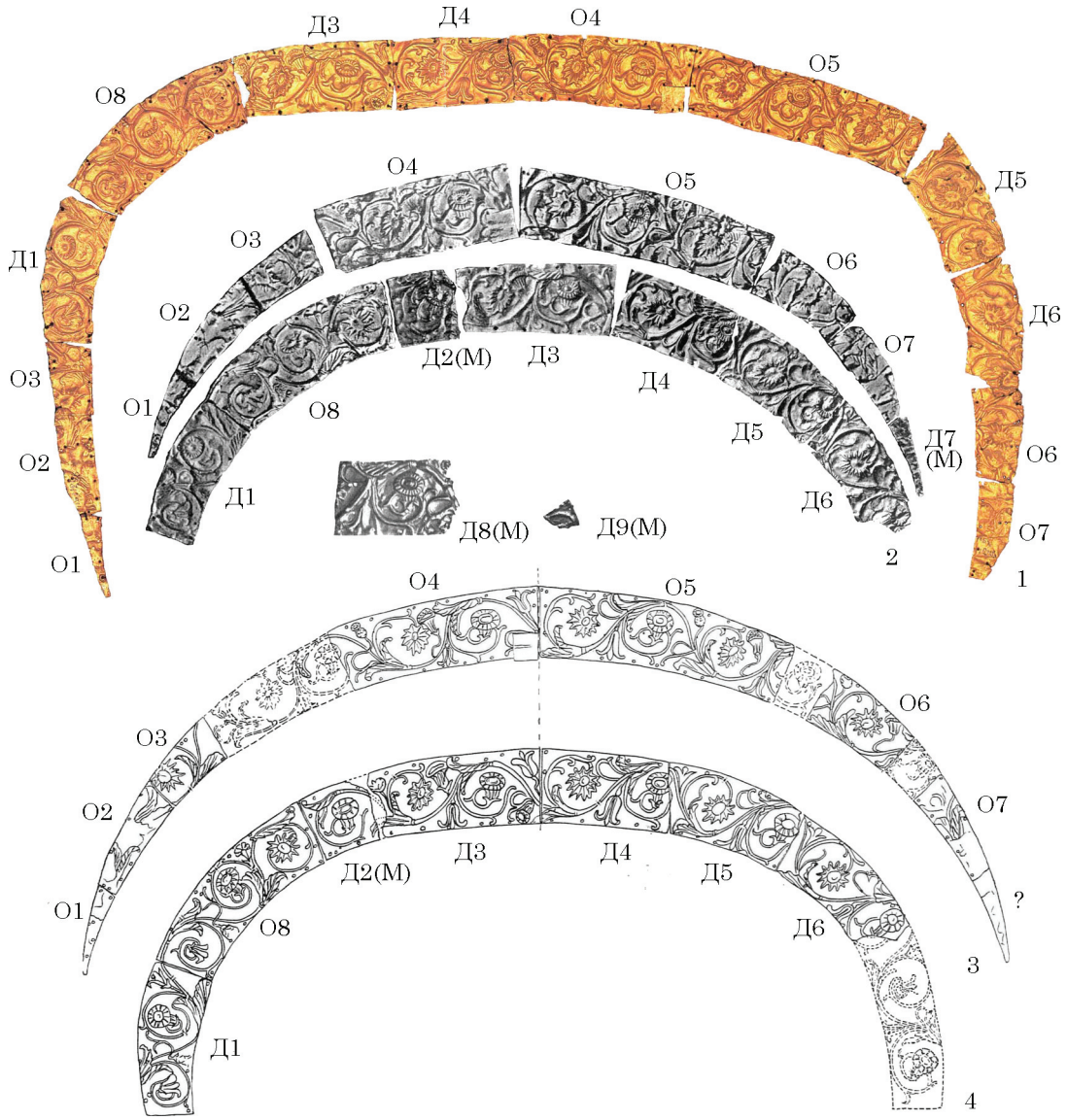

Рис. 1. Варіанти реконструкції стленгіди з Дєєва кургану: 1 — на ермітажному планшеті; 2 — реконструкція П. К. Степанова з пластин трьох колекцій; 3 — графічна гіпотетична реконструкція П. К. Степанова (за: Ростовцев, Степанов 1917; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986)

Fig. 1. Variants of the reconstruction of the stlengida plate from Deev barrow: 1 — on the Hermitage tablet; 2 — reconstruction by P. K. Stepanov by plates from three collections; 3 — graphic hypothetical reconstruction by P. K. Stepanov (after: Rostovtsev, Stepanov 1917; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986)

дато. Тобто повністю повторила долю метопіди з цього головного убору, частини якої також потрапили в дві різні колекції. Можливо не настільки очевидно, але також навряд чи доводиться сумніватися, що вузькі загострені пластини О1 та Д7(М) розміщувались на протилежних краях однієї й тієї ж звуженої на кінцях стленгіди. Отже, якщо погодитися, що пластини, відібрані А. Овдієнком у селян, та з колекції С. І. Павелко-Павелецького належали головному убору з Дєєва кургану, а пластини з колекції П. А. Мавродо — убору з Огузу, то зіткнемося з доволі абсурдною ситуацією, за якої майстер, який їх виготовляв, навмисне ламав цілі пластини і прикрашав ними різні убори. І більш ніж через 2200 років залишки саме цих уборів практично одночасно потрапили до селян при пограбуванні курганів. Здається, слід погодитися з очевидним висновком, до якого більш ніж 100 років тому дійшли М. І. Ростовцев і П. К. Степанов — пластини з трьох колекцій слугували прикрасами одного й того ж головного убору.

Але складання однієї пластини з двох частин, що походили з різних колекцій (Д4 + О4), чого не помітили М. І. Ростовцев зі П. К. Степановим, спонукало більш ретельно передивитися інші фрагменти стленгіди, і, за можливості, відшукати подібні випадки. Для цього, було вирішено порівняти окремі ділянки орнаментального візерунку різних пластин, відзначивши випадки їх збігу. Несподівано виявилося,

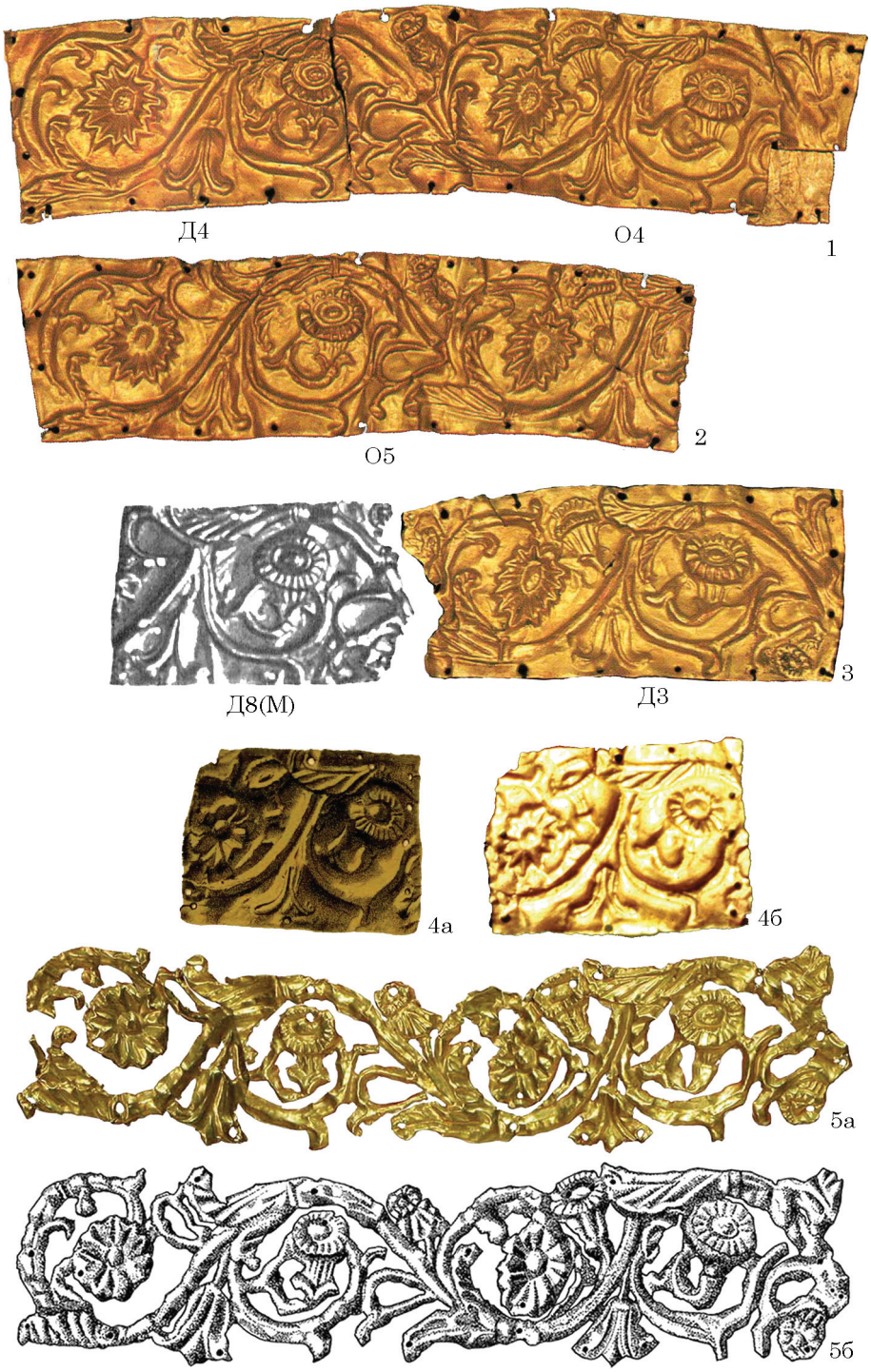

Рис. 2. Пластини з Дєєва кургану, виготовлені на матриці 1 та їх близькі аналогії: 1—3 — Дєєв курган; 4а, б — Великий Рижанівський курган; 5а, б — поховання 2 кургану 22 групи Вільна Україна III (за: Бобринской 1894; Скорый, Хохоровски 2018; Лесков и др. 2023; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986)

Fig. 2. Plates from Deev barrow, made on matrix 1 and their close parallels: 1—3 — Deev barrow; 4a, б — Great Ryzhanivka barrow; 5a, б — grave 2, barrow 22 of Vilna Ukraina III group (after: Bobrinskoi 1894; Skoryi, Khokhorovski 2018; Leskov et al. 2023; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986)

що схожість візерунку рослинного орнаменту, що складається зі звивистих пагонів та листків аканфу, квіток арацеї, лотосу, дзвіночків, оманлива, і насправді пластини були виготовлені за допомогою двох (а, можливо, й трьох) матриць. Вони зримо відрізняються за формою, а відтак — і за розташуванням на головному уборі. Розглянемо їх детальніше.

Пластини з матриці 1. Найбільш повно її орнаментальне поле презентує пластина Д4 + О4 (рис. 2: 1). Пластина О5 коротша, причому її лівий край відповідає пластині Д4+О4, а правий (приблизно п'ята частина), там, де мало бути зображення дзвіночка та квітки лотоса, відрізаний (рис. 2: 2). Третя пластина — Д3, повністю відображає візерунок саме правої сторони матриці, навіть добре помітний її правий нижній куточок, той, що на пластині О4 прикриває чотирикутна неорнаментована «латка». З правої сторони пластина Д3 має розрив хвилястої форми, який за конфігурацією дуже подібний до розриву правої сторони пластини Д8(М). Це та сама пластина з колекції С. І. Павелко-Павелецького, що не була використана П. К. Степановим через відсутність «*правильного чергування орнаментальних елементів*», до того

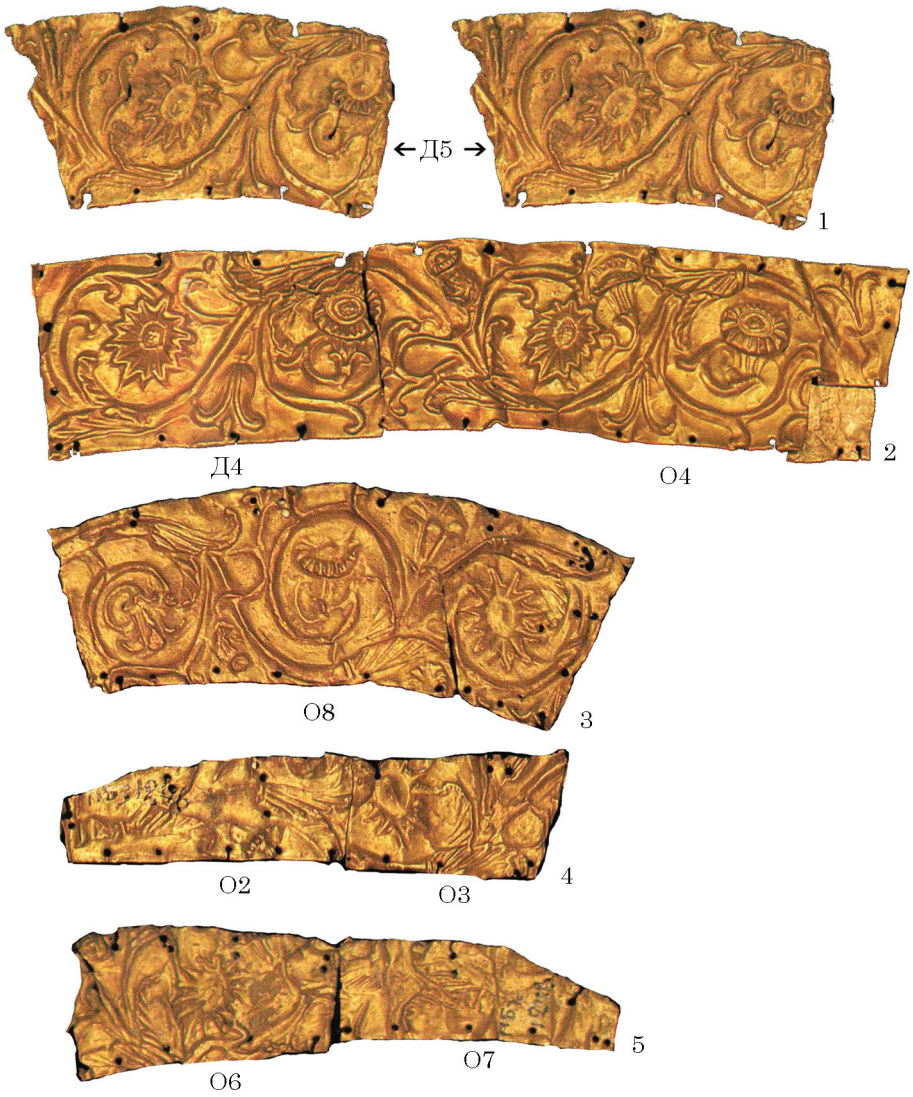

Рис. 3. Композиції рослинного орнаменту різних матриць (на пластинах стленгіди з Дєєва кургану): 1 — матриця 2; 2 — матриця 1; 3—5 — матриця 2 (або 3) (за: Piotrovsky, Galanina, Grach 1986)

Fig. 3. Compositions of floral ornament of different matrices (on stlengida plates from Deev barrow): 1 — matrix 2; 2 — matrix 1; 3—5 — matrix 2 (or 3) (after: Piotrovsky, Galanina, Grach 1986)

ж, на його думку, цей «*фрагмент, зберігаючи загальну орнаментальну тему, відрізняється деякими вступними елементами*» (Ростовцев, Степанов 1917, с. 97). Останнє спостереження більш ніж дивне — достатньо одного погляду, щоб побачити повну ідентичність візерунка окремих ділянок на пластинах Д8(М), Д4 + О4 та О5. Подібний збіг форми розриву з обох боків пластин Д3 і Д8(М) та відповідність орнаментального візерунку більш повним образотворчим версіям, репрезентованим на пластинах Д4 + О4 та О5, дозволяє зробити попереднє припущення щодо приналежності цих фрагментів також одній пластині, яка була розірвана і опинилась в різних колекціях (рис. 2: 3).

Візерунок, який був повністю або частково відтворено з матриці 1 на трьох пластинах, практично до найменших деталей можна бачити на ажурних пластинах головного убору з поховання 2 кургану 22 групи Вільна Україна III (рис. 2: 5а, б; Лесков и др. 2023, с. 168, рис. 130: 5—7). Ажурність пластин досягалась вирізанням, а відтак їм властива певна деформація. Різна якість фотографій не дає можливості з упевненістю стверджувати, що ці прикраси виготовили за тією ж матрицею, що і дєєвські. Але навіть якщо вони були різні, то для виробництва був використаний один і той самий взірець або прикраси, або ж матриці, причому візерунок було відтворено максимально ідентично. Ще один фрагмент такої пластини походить з Великого Рижанівського кургану. Зазвичай, його вважають частиною дугоподібної стленгіди (рис. 2: 4а, б; Скорый, Хохоровски 2018, с. 89, 90, рис. 176: 1), але, скоріш за все, кілька таких пластин, поцуплених та не повернутих селянами, утворювали на уборі самостійний горизонтальний ряд.

Цікаво, що і на головний убор з поховання 2 кургану 22 групи Вільна Україна III і на дєєвську тіару було пришиті саме три таких пластини. Вони мали прямокутну форму, без вигину, притаманного дугоподібній стленгіді. Навіть на фотографії, опублікованій у статті М. І. Ростовцева та П. К. Степанова (рис. 1: 2; Ростовцев, Степанов 1917, табл. VII), де стленгіда викладена з окремих пластин двома дугами, вони помітно не вписуються у дугоподібний

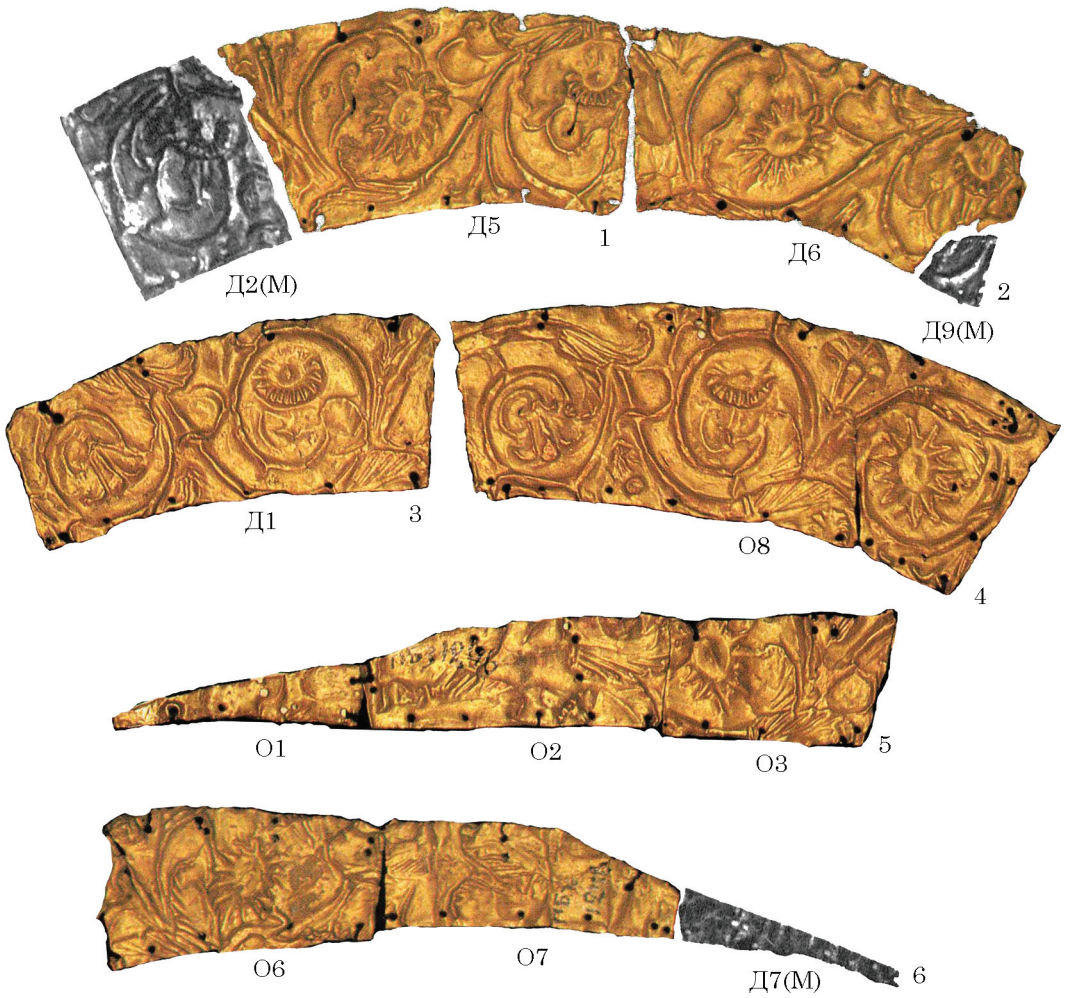

Рис. 4. Пластини з Дєєва кургану, виготовлені на матриці 2 (або 3): 1, 2 — матриця 2; 3—6 — матриця 2 (або 3) (за: Ростовцев, Степанов 1917; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986)

Fig. 4. Plates from Deev barrow, made on matrix 2 (or 3): 1, 2 — matrix 2; 3—6 — matrix 2 (or 3) (after: Rostovtsev, Stepanov 1917; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986)

абрис, що змусило художника на графічній реконструкції вдатися до фактичного фальшування, вигнувши їх по бажаній дузі (рис. 1: 4; Ростовцев, Степанов 1917, табл. VIII).

Пластини з матриці 2 (і 3?). Використавши за зразок пластину Д4 + О4, як таку, що найбільш повно репрезентує візерунок матриці 1 (рис. 3: 2), порівняємо її з орнаментом інших пластин. Спочатку розглянемо пластини Д5 та Д6 (рис. 4: 1). В дореволюційних публікаціях вони щільно прилягають одна до одної, утворюючи одну «дугу» (Спицын 1906, табл. XV; Ростовцев, Степанов 1917, табл. VII), що може скласти враження цільної прикраси. Насправді, на фотографії ермітажного планшету добре помітно, що це дві окремі пластини (Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pl. 135). І відтворений на них візерунок презентує не суцільну ділянку матриці, а кожна з пластин Д5 та Д6 була відтиснута з однієї і тієї ж ділянки матриці — візерунки практично ідентичні. Якщо порівняти будь-яку із пластин (візьмемо Д5) з відповідними ділянками пластини Д4 + О4, то, з одного боку можна побачити досить велику схожість відтвореного рослинного орнаменту (за вигинами пагонів, номенклатурою та чергуванням квітів тощо), з іншого — добре помітну спрощеність (деінде не вистачає окремих гілок пагонів чи пелюсток, рельєф має меншу чіткість; рис. 3: 1). Отже, при виготовленні матриці 2, безперечно, використовували як взірець чи то матрицю 1, чи інший зразок, але при цьому виготовили менш довершену копію. Приклади подібної практики створення за високохудожнім зразком більш простих за майстерністю виконання копій відомі. Так, композиція довершеної за технічним і художнім виконанням верхньої пластини одного з калафів Чортомлика (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, кат. 113), яка вирізняється витонченими зображеннями комах, птахів, плодів та квітів рослин, була у дещо зміненому, спрощеному та трохи секвестрованому вигляді відтворена на метопіді з Товстої Могили (Мозолевський 1979, с. 127—129, рис. 110). Цю ж композицію фактично один до одного, але суттєво нижчою за художнім та технічним рівнем (зображення деяких комах навіть важко розібрати) можна

побачити на пластині та метопіді двох чортомлицьких калафів (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, кат. 122, 128), пластинах калафу з кургану 8 групи «П'ять братів» Єлізаветовського могильника (Скрипник 1999, с. 77, рис. 1: 1; фото 1) та метапіді тіари з поховання 1 кургану 8 Пісочинського могильника (Бабенко 2005, с. 122, рис. 15: 1; фото 12).

Окрім цього, як і у випадку із пластиною Д3, якій серед колекції С. І. Павелко-Павелецького відшукалося доповнення — пластина Д8(М), можна спробувати підібрати розлучені по різним колекціям частини однієї пластини. Не стверджую напевне, але за формою розриву, елементами візерунку та загальним розміром можна поєднати між собою пластини Д2(М) та Д5 (рис. 4: 1, 2). А до відламаного нижнього правого куточка пластини Д6 може підійти маленький уламок Д9(М).

Пластини з різних колекцій, Д1 та О8, П. К. Степанов з'єднав між собою у нижній, внутрішній дузі стленгіди (рис. 1: 2). Таке поєднання дійсно виправдане, і не тільки за вигином чи розмірами. Як і у випадку з пластинами Д5 та Д6, пластини Д1 та О8 було відтворено з однієї і тієї ж ділянки матриці (рис. 4: 3, 4). Тільки пластина О8 помітно ширша та довша і на ній з правого боку є частина візерунка (навколо квітки арацеї), який відсутній на пластині Д1. Але при ідентичній в цілому номенклатурі рослинних образів, візерунок пластини О8 жодною ділянкою не відповідає візерунку з матриці 1, тобто це повністю інша композиція рослинного орнаменту (рис. 3: 2, 3). У той же час відсутня ділянка перетину візерунків пластин Д5/Д6 (рис. 4: 1, 2) і пластин Д1/О8 (рис. 4: 3, 4), хоча стилістика елементів орнаменту доволі схожа. Отже, пластини Д5/Д6 і Д1/О8 можуть бути відтворені як із різних ділянок однієї матриці 2, так і з різних матриць (умовно, 2 та 3) — з'ясувати це, ґрунтуючись лише на нюансах візерунків пластин, неможливо.

Візерунок на обрізаних пластинах О3/О2/ та О6/О7 простежити важче через звуження орнаментального поля, а на кінцевих пластинах О1 та Д7(М) і зовсім неможливо (рис. 3: 4, 5). На більш широких пластинах О3 та О6 можна побачити квітку арацеї та листок аканфу, а на пластинах О2 та О7 — лише листки аканфу. Вони схожі між собою, хоча і не співпадають. Як не співпадають і з візерунками пластин Д5/Д6 та Д1/О8, а також пластинами матриці 1. Тобто, вони також відтворені з інших її ділянок.

Якщо спробувати вишикувати в ряд лише пластини з матриці 2 (та, можливо, 3), не залучаючи прямокутні пластини з матриці 1, то отримаємо стленгіду, кожна з пластин якої гармонійно поєднується із сусідньою, утворюючи високу дугу лицьового обрамлення тіари (рис. 5: 1). Показово, що цю стленгіду утворюють пластини з трьох колекцій — А. Овдієнка (Д1, Д5 та Д6), П. А. Маврогордато (О1, О2, О3, О6, О7, О8) та С. І. Павелко-Павелецького (Д2, Д7, Д9). Пластини настільки виразно поєдналися одна з одною, що практично відпадають будь-які сумніви щодо їх належності до однієї стленгіди, а відтак — і до одного головного убору. За розмірами та формою дуги стленгіда практично ідентична такій же пластині на тіарі убору з поховання 2 кургану 22 групи Вільна Україна-ІІІ, що стала еталонною при виділенні саме цього типу головних уборів (рис. 5: 2; Мирошина 1981, с. 51—53, рис. 3; Лесков и др. 2023, с. 268, 269). Рослинним орнаментом також прикрашені дугоподібні стленгіди з кургану 6 поблизу с. Водославка (рис. 5: 3; Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, рис. 6: 1; Daragan, Polin 2022, fig. 11: 1—3) та Великого Рижанівського кургану (рис. 5: 4; Скорый, Хохоровски 2018, рис. 176: 6). Хоча стленгіду з Вільної України вирізняє, крім ажурності, гармонійна композиція рослинного орнаменту — обидві гілки дуг прикраси справляють враження єдиного композиційного візерунка, відтвореного на спеціально виготовлених для цього матрицях. При створенні дєєвської стленгіди майстер намагався вирізати пластини саме необхідної форми, не звертаючи увагу на загальну композицію візерунка. Отже, намагання П. К. Степанова відтворити стленгіду на основі однакового чергування основних елементів орнаменту, рівного віддалення центрів квіток і збігу волют пагонів, були від самого початку приречені на невдачу.

Про розподілення пластин дєєвської тіари на дві самостійні групи за формою та орнаментом свідчить і незалежне їх розміщення безпосередньо на уборі. У цьому випадку дугоподібна стленгіда займе місце лицьового обрамлення власниці. Безпосередньо поверх неї, утворюючи горизонтальну орнаментальну смугу, розміститься три прямокутні пластини, відтворені на матриці 1. Поверх цієї смуги, у 2 ряди, по 12 фігурок у кожному — пластинки із зображенням танцюючих менад. Дуже показово, що довжина горизонтального ряду з трьох пластин повністю відповідає довжині шеренги з 12 менад, що побіжно підтверджує правильність подібної реконструкції (рис. 6). Як саме кріпилися смуги з підвісками, визначити, маючи справу лише з фотографіями, важко. Можливо, мав рацію П. К. Степанов, прикрашаючи ними внутрішній край стленгіди. Зауважу лише, що в тіарах з Дєєва і Великого Рижанівського курганів були використані обидва типи підвісок — на смугах та на стійках, що спростовує твердження Т. В. Мірошиної про використання обох типів підвісок в конструкції одного головного убору як ознаки належності його до типу калафів (Мирошина 1980, с. 39).

Імовірно, в композиції декору щонайменше трьох тіар пластинки із зображенням танцюючих менад були підкреслені горизонтальною

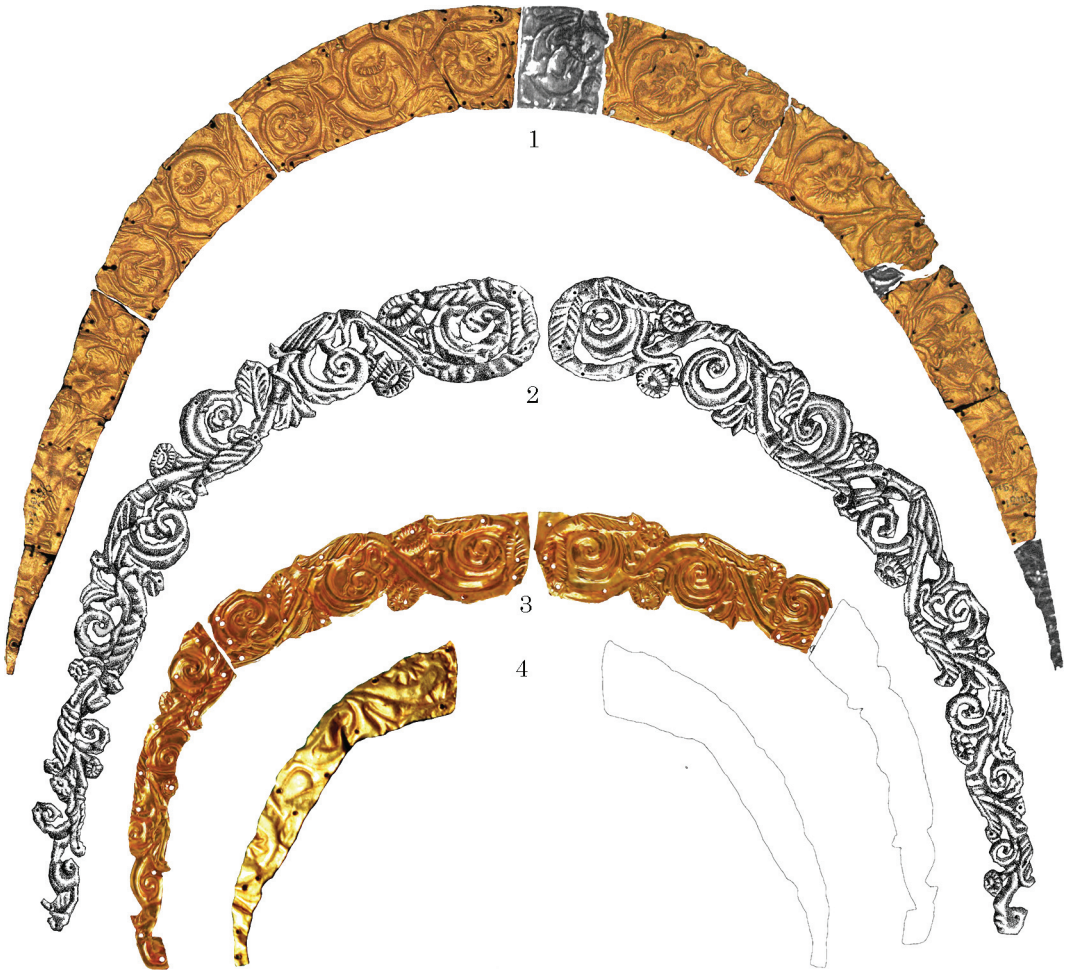

Рис. 5. Дугоподібні стленгіди скіфських тіар: 1 — Деєв курган; 2 — поховання 2 кургану 22 групи Вільна Україна III; 3 — курган 6 біля с. Водославка; 4 — Великий Рижанівський курган (Скорый, Хохоровски 2018; Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019; Лесков и др. 2023; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986)

Fig. 5. Arc-shaped stlengida plates of Scythian tiaras: 1 — Deev barrow; 2 — grave 2, barrow 22 of Vilna Ukraina III group; 3 — kurgan 6 near the village of Vodoslavka; 4 — Great Ryzhanivka barrow (Skoryi, Khokhorovski 2018; Kuprii, Lifantii, Shelekhan 2019; Leskov et al. 2023; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986)

смугою із пластин, прикрашених рослинним орнаментом. Окрім головного убору з Деєва кургану, це тіари з Пісочинського могильника (пластини із міксаморфним персонажем у центрі, але в їхній композиції домінують рослинні образи) і Великого Рижанівського кургану, серед прикрас якого зберігся фрагмент пластини, композиційно ідентичний візерунку з матриці 1. Можливо подібною горизонтальною рослинною смугою, що знизу підкреслювала ряд менад, конструктор уборів намагався символічно відтворити саме квітучу галявину, на якій кружляли свій танок супутниці Діоніса зі шматками розрубаного цапа.

Таким чином, можна стверджувати напевне, що пластини, вилучені чи викуплені у селян (або ж у посередників) у різний час А. Овдієнком, П. А. Мавродордато та С. І. Павелко-Павелецьким, були прикрасами одного й того ж головного убору, і саме тому вони походять з однієї пам'ятки. За «офіційною» версією після розкопок в 1891 р. Н. І. Веселовським Деєва кургану, в грудні 1896 р. батько та син Мелешки натрапили на незаймане поховання шляхетної скіф'янки, де зібрали чималу кількість золотих прикрас. Частину з них відібрав чи викупив А. Овдієнко, передавши їх до Санкт-Петербургу. Частину, що не дісталася урядникові, селяни або вже продали, або приховали і продали пізніше. Коли саме стали власниками частин прикрас цього убору П. А. Мавродордато та С. І. Павелко-Павелецький невідомо, але якщо дата початку пограбування Огузу припадає на осінь 1901 р., а знахідки у зібранні П. А. Мавродордато були атрибутовані як огузькі, то можна припустити, що їх власником він став вже після цієї дати, а до цього вони були приховані або у селян, або у торговців-посередників. Хто і з якою метою неправильно атрибутував речі, сказати однозначно важко. Пограбування курганів у цій місцевості були масштабними, і, можливо, походження знахідок з найбільшого в окрузі кургану мимоволі підвищувало їхню цінність, або ж було запорукою автентичності, адже обсяги підробок у той час не поступалися грабіжницьким розкопкам.

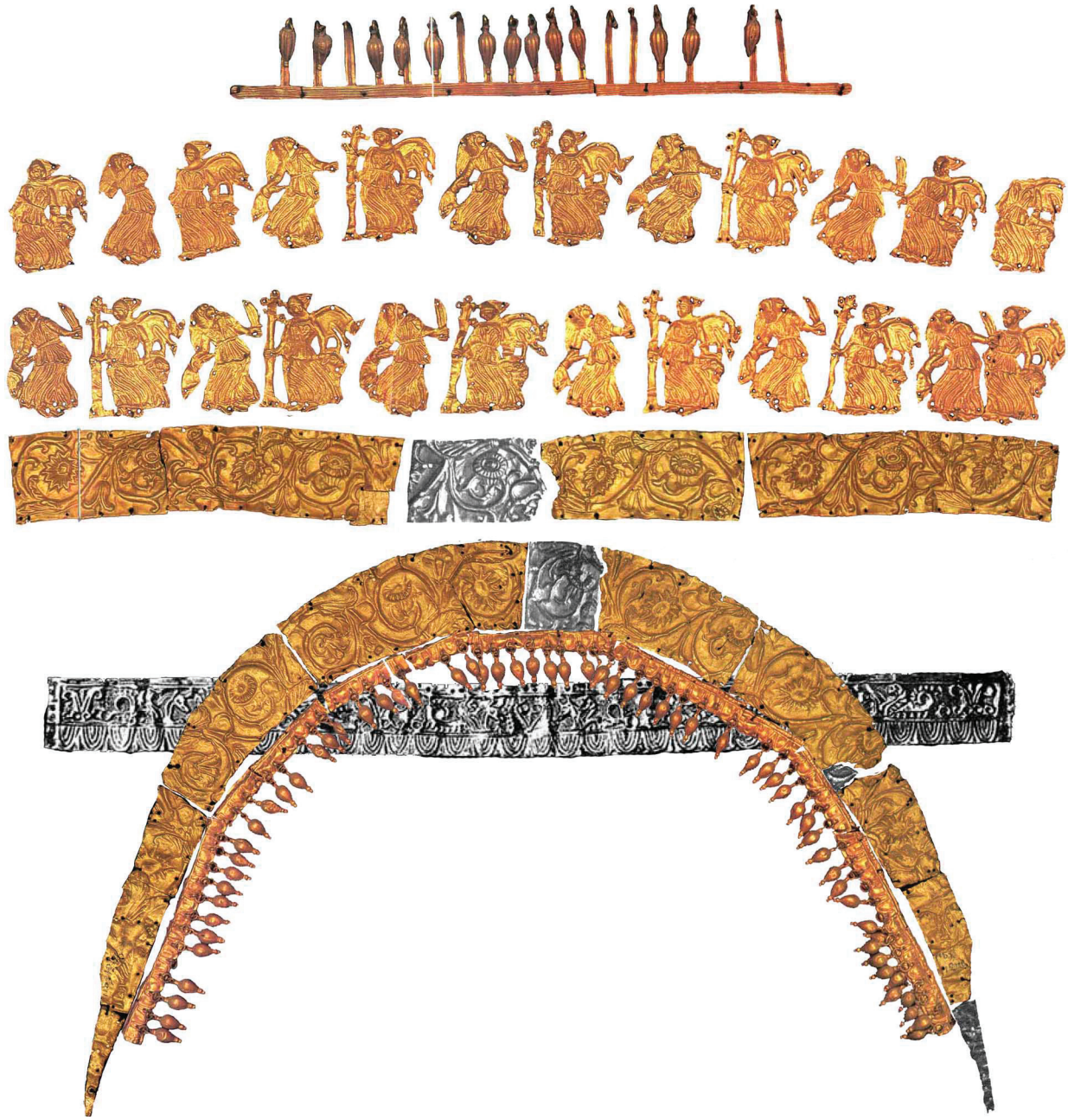

Рис. 6. Реконструкція порядку розташування пластин на тіарі з Дєєва кургану (за: Ростовцев, Степанов 1917; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986)

Fig. 6. Reconstruction of the plates order on the tiara from Deev barrow (after: Rostovtsev, Stepanov 1917; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986)

Так, в «Огузькій колекції» Ханенок виявилися як дійсно речі з цього кургану, так і чимало предметів, що не мали до нього жодного відношення (Величко, Полидович 2018, с. 138—154). Гіпотетичний зв'язок з Огузом ця тіара може мати хіба що за наступних обставин. Як вже було сказано, неповні (і як виявилося, невдалі) розкопки Н. І. Веселовського Дєєвого кургану закінчилися в 1891 р., чотирирічне дослідження Огузу, що знаходився від нього за три версти, — в 1894 р. Не виключено, що увесь цей час селяни нишпорили навколишніми курганами у пошуках скарбів. Було б дивним вважати, що полишений ще в 1894 р. Н. І. Веселовським Огуз, за умов золотої лихоманки, яка охопила місцевих селян, чекав своєї черги 7 років — до рясних осінніх дощів 1901 р. Зокрема, в 1897 р. коло Огуза було пограбовано 5-метровий Малий Огуз (ОАК за 1897 год. 1900, с. 33, 34). Того ж року К. Є. Думберг придбав у селянина Івана Холодного «золоту пошкоджену голівку оленя чудової роботи», «…знайдену в насипу, вийнятому Н. І. Веселовським із кургану "Огуз"» (Болтрик, Фіалко 2024, с. 28, кат. 148). Цікавий, хоча і суперечливий пасаж про пограбування селянами Огузу містить розповідь Ц. Г. Неймана. Начебто, вже у 1895 р. курган пограбували селяни, які до цього безпосеред-

Рис. 7. Пластина із зображенням менад із аукціону Christie's (за: Scythian Gold Plaque… 2024)

Fig. 7. A plate depicting maenads from the Christie's auction (by: Scythian Gold Plaque… 2024)

ньо брали участь у його розкопках під керівництвом Н. І. Веселовського. Знайдені цінні речі грабіжники відправили до Археологічної комісії, від якої у 1899 р. отримали винагороду у 700 рублів (Нейман 1902, с. 166, 167). В «Отчетах» Археологічної комісії за 1895—1899 рр. відсутні дані про подібне придбання. Скоріш за все, Ц. Г. Нейман переплутав і рік, і курган (?), оповівши історію про пограбування Дєєва кургану роком пізніше. Хоча згадка у цьому пасажі саме кургану Огуз може мати й інше пояснення. Чи не могла в даному випадку вказівка грабіжників на Дєєв курган як місце знахідки «скарбу» бути спробою Тимоша та Юхима Мелешок відвести увагу від справжнього джерела, яке метикуваті селяни планували нишком «розробляти» і надалі? Коли ж нова хвиля пограбування Огузу в 1901—1902 рр. набула більшого розголосу, приховувати справжнє місцезнаходження золотих прикрас вже не мало сенсу. Цікаво, що свого часу О. М. Лесков вже звертав увагу на невідповідність багатства прикрас, знайдених в Дєєвом кургані, до доволі скромних його розмірів (Лесков 1974, с. 31). Втім, для такого радикального перегляду складу двох хрестоматійних комплексів скіфознавства — Огуза та Дєєва кургану, необхідне документоване обґрунтування. Наразі можна стверджувати, що всі пластини з трьох колекцій прикрашали одну тіару, походження якої слід пов'язувати саме з Дєєвим курганом.

Пластина із зображенням менад із аукціону Christie's. Вже після публікації статті 2024 р. Ю. Б. Полідович звернув мою увагу на фотографію частини пластини із зображенням двох танцюючих менад, розміщену на сайті Ancient Touch (рис. 7; Scythian Gold Plaque… 2024). В супровідній інформації, крім короткого опису та розмірів аплікації (4,8 × 6,9 см), було вказано, що її продано на аукціоні Christie's в Нью-Йорку 8 червня 2001 р. (лот 327). На офіційному сайті Christie's про торги того дня інформація про лот відсутня (Live auction 9666. Antiquities… 2001), але завдяки люб'язності К. Мейєра я отримав фотографії необхідних сторінок паперового каталогу торгів Christie's за цей день, де дійсно була розміщена інформація про продаж пластини (Christie's Antiquities 2001, p. 193, N 327).

Слід сказати, що в останні десятиліття зображення знахідок сумнівного походження (і найчастіше — саме з відверто пограбованих пам'яток) заполонили і сайти скарбошукачів, і паперові видання збірок колекціонерів. Дуже часто сумнівне походження подібних предметів супроводить така ж сумнівна їх автентичність — неможливість задовольнити попит колекціонерів на шедеври торевтики сприяє розквіту ринку підробок, який невпинно продукує товари на продаж. Утім, чи то майстерність та хист сучасних ювелірів, що підвизаються на цій ниві, суттєво поступається боспорським майстрам, чи то не вистачає їм знання та смаку, але дуже часто фальшивість підробки, можна розпізнати з першого погляду. Є й більш якісні витвори, але відсутність інформації щодо їхнього походження заважає беззастережному визначенню автентичності. Стосовно пластини із зображенням менад з аукціону Christie's, можу зазначити, що маємо справу з тим рідкісним випадком, коли сумніви щодо її автентичності практично відсутні — вона дійсно виглядає стовідсотково справжньою. За запропонованою минулого року кодифікацією, на пластині зображено саме менади МТ2 та МН2, тобто, на великій пластині з 4 менад це дві крайні фігури праворуч.

У статті 2024 р. були наведені аргументи на користь думки про те, що більшість таких пластинок (окрім знахідок з Денисової Могили та Рогачицького поля) були виготовлені за допомогою однієї матриці. Але певних змін рельєф пластин зазнавав при вторинній обробці зображення стекою чи різцем (крапки на складках одягу, оформлення зачіски тощо), що надавало тим чи іншим аплікаціям більшої неповторності (Бабенко 2024, с. 17—24). Тому доволі легко за виразними деталями, насамперед, в оформленні складок одягу, відрізнити одну від іншої «гайманівські», «водославські», «дєєвські» чи «пісочинські» аплікації. За комплексом ознак вторинної обробки пластина з аукціону Christie's має вигляд саме «пісочинської», що потребує певних коментарів.

Подібна схожість може мати два пояснення. Або ж пластина з аукціону Christie's походить з пограбованого кургану, де знаходились залишки головного убору, виготовленого саме тим майстром, що був причетний до створення пісочинської тіари, тобто, це пластина зі своєрідної «тіари-близнюка». Або ж вона має безпосереднє відношення до пісочинського комплексу. Про гіпотетичну причетність пластини саме до пісочинської тіари, окрім ідентичності характеру

вторинної обробки зображень, можуть свідчити принаймні ще два нюанса. Найперше, відсутність тремтливого відношення майстра до зображень, які він обрізав «по живому» — і на пісочинській, і на пластині з аукціону Christie's торевт відчахнув у одній із менад частину руки з ножем, у іншій — частину тирса. Інший нюанс пов'язаний з відповідністю довжини горизонтальних рядів пластин, нашитих на тіару. В запропонованій реконструкції нижній горизонтальний ряд складали дві пластини із зображенням міксаморфної («змієногої») істоти в центрі загальною довжиною 37,5 (18,5 + 19,0) см. Над ними були нашиті 4 пластини із зображенням менад загальною довжиною приблизно 31,7 (12,5 + 13,4 + 2,8 + 3,0) см. Тобто, різниця у довжині складає 5,8 см — пам'ятаю, що це трохи бентежило мене ще на початку реконструкції зовнішнього вигляду убору майже 30 років тому (Бабенко 1999, с. 89, рис. 2; 2002, с. 62, 63, рис. 2; 2005, с. 128, рис. 15: 3). І не вистачає саме ще двох менад, щоб відповідність довжини обох рядів була повною. Однак, якщо пластини з менадами розмістити, дотримуючись принципу чіткого чергування, то дві аплікації з косо зрізаної стороною (з аукціону Christie's та пластина із зображенням менади з тирсом) у будь-якій комбінації будуть утворювати шпарини підтрикутної форми, дещо спотворюючи суцільність загальної золотої смуги пластин (рис. 8: 1). Якщо ж перевернути «долілиць» пластину із зображенням менади з тирсом, то її косий зріз як пазл поєднається з таким же зрізом пластини з аукціону Christie's. Подібне «недбальство» майстра з одного боку можна пояснити притаманною скіфам «*практикою використання уламків золотих бляшок з фактично безглуздим фрагментом якогось зображення…*» (Лесков и др. 2023, с. 272). Але при більш уважному розгляді можна помітити цікаву деталь — при суміщенні пластин тирси обох менад об'єднуються в єдиний жезл з двома «кронами» — верхньою та нижньою. Можливо, подібна комбінація є певною алюзією на уявлення про два світові дерева, що ростуть назустріч одне одному з верхнього та нижнього світів (Топоров 1980, с. 401; Переводчикова, Раевский 1981, с. 46).

Однак відзначу, що і в польовій документації експедиції, і, тим більше, в обліковій документації Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова, будь-яка інформація про п'яту пластину із зображенням двох менад з розкопок Пісочинського курганного могильника відсутня. І в польовому опису, і в польовому щоденнику, і на польовому кресленні (хоч і вкрай схематичному), і у Звіті про розкопки Пісочинського могильника в 1978 р. (Бородулин 1979, с. 42, 72, табл. В-XXVII: в) вказано про знайдення саме 4 пластин — двох великих, із зображенням чотирьох танцюючих менад, і двох малих, де відтворено по одній менаді. Саме у такій кількості вони надійшли до колекції музею і до цього часу тут зберігаються у неушкодженому вигляді — що я можу підтвердити, опублікувавши фотографію пластин, зроблену у 2024 р. (рис. 9).

Якщо ця пластина дійсно входила до складу прикрас пісочинської тіари, то вона могла бути вилученою безпосередньо при зачистці поховання одним із учасників розкопок і залишена як сувенір, з подальшими перипетіями продажу. Я не маю документованих доказів, що сталося саме так, отже утримуюсь від звинувачень на адресу тієї чи іншої особи. У той же час, не можу присягнути, що такого не могло статися. *Sapienti sat.*

Сюжетні паралелі зі східного краю Ойкумени. Нещодавно, досліджуючи проблему атрибуції та походження огузького дзеркала та близької йому за морфологією аналогії із поховання 1 кургану 8 Пісочинського могильника, я дійшов висновку про можливу їх ґенезу від серії «музичних» дзеркал, знайдених в пам'ятках уральсько-алтайського регіону (Бабенко 2024а, с. 419—429). Але виявилось, що, окрім близької морфології дзеркал, деякі паралелі простежуються і в інших рисах, які прямо стосуються зображених на пластинах убору пари танцюючих менад, та певного контексту поховального комплексу в цілому. Щоб перейти до їхнього розгляду, охарактеризуємо спочатку власне джерело, а саме — групу «музичних дзеркал» чи «брязкальців», прикрашених багатофігурною композицією.

На сьогодні відомо 4 [2] документовані знахідки «музичних дзеркал» (рис. 10: 1—4), зокрема на Південному Уралі — в курганах Мечетсай, 8/1961 (Смирнов 1975, с. 140—142, рис. 57) і Яковлівка II (Равич, Сиротин, Трейстер 2012, рис. 13—18; Сиротин 2012, с. 158, 159, табл. 36: 1; Трейстер 2012, табл. 84; 85; цв. табл. 28; рис. 64) та Верхньому Пооб'ї в курганах 5, Рогозиха I (Уманский, Шамшин, Шульга 2005, с. 27—36, рис. 12; 13) і № 1, Локоть 4а (Шульга 2003, с. 86—92, рис. 9; 10). Доповнює цю вибірку недокументована знахідка рельєфної частини від дзеркала на Середньому Уралі (рис. 10: 5; Шульга, Оборин 2021, с. 13—17, рис. 2) та бронзовий диск 3 із Казимського скарбу (рис. 10: 6; Шульга, Оборин 2017а, с. 94—96, ил. 5; 6: 1). Ці дзеркала складаються з двох дисків, з'єднаних між собою заклепками-штифтами — гладкого дзеркального та рельєфного, з опуклим умбоном у центрі та двома валиками — зовнішнього, по краю диска та внутрішнього, навколо умбона. Поле між валиками майже всіх дзеркал прикрашене гравійованою багатофігурною композицією.

2. Схоже за будовою дзеркало з Другого Пазирикського кургану на Алтаї прикрашене геометричним орнаментом (Руденко 1953, табл. XXIX: 3), тому в даному контексті не розглядається.

ISSN 2227-4952 (Print), ISSN 2708-6143 (Online). Археологія і давня історія України, 2025, 2 (55)

Рис. 8. Гіпотетичне розташування горизонтальних рядів пластин на тіарі з поховання 1 кургану 8 Пісочинського могильника: 1, 2 — варіанти реконструкції (фото Л. І. Бабенка)

Fig. 8. Hypothetical arrangement of horizontal rows of plates on a tiara from grave 1, barrow 8, Pisochyn barrow group: 1, 2 — reconstruction options (photo by L. I. Babenko)

Рис. 9. Пластини із зображенням танцюючих менад з поховання 1 кургану 8 Пісочинського могильника з колекції Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова (фото 2024 р. С. О. Остроушка)

Fig. 9. Plates depicting dancing maenads from grave 1, barrow 8, Pisochyn barrow group from the collection of the M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum (photo 2024 by S. O. Ostrousko)

Час побутування дзеркал визначається доволі широким діапазоном — від кінця VI — V ст. до н. е. і протягом IV ст. до н. е. (Уманский 1999, с. 2009; Шульга 1999, с. 83; 2003, с. 92; Фіалко 2013, с. 19), або ж обмежується вужчими рамками в межах кінця V — IV ст. до н. е. (Могильников, Уманский 1995, с. 23; Шульга, Оборин 2017b, с. 383), чи навіть другої половини IV ст. до н. е. (Трейстер 2012, с. 122, 123; Равич, Сиротин, Трейстер 2012, с. 83, 84).

Відсутня єдина думка щодо можливої функції музичних дзеркал. У їх власницях бачили музикантку та наложниць вождя (Руденко 1953, с. 143), танцівниць чи рабинь-музикантку (Кузнецова 1993, с. 86; 1995, с. 126), шляхетних жінок з косметичними наборами зі стану вершників (Зуев 1989, с. 136; 1996, с. 61), а дзеркала розглядають як предмети імпорту чи військову здобич (Марсадолов 1996, с. 72). Але більшість дослідників вважає їх ознакою належності небіжчиць до жрецтва (Смирнов 1968, с. 118, 121; Могильников 1997, с. 90; Уманский 1999, с. 210; Уманский, Шульга 1999, с. 63; Шульга 1999, с. 86; 2003, с. 95—97; Кирюшин, Фролов 2000, с. 44).

Дослідники сходяться на думці щодо східного походження «музичних дзеркал», але у визначенні більш вузької локалізації ймовірного центру виробництва не мають згоди. Припускають можливе виготовлення їх індійськими, іранськими чи бактрійськими майстрами (Смирнов 1968, с. 121; Могильников, Уманский 1995, с. 23; Уманский 1999, с. 209—211; Уманский, Шульга 1999, с. 63; Васильков 2003, с. 29—32; Шульга 1999, с. 91; 2003, с. 92; Равич, Сиротин, Трейстер 2012, с. 86, 87; Трейстер 2012, с. 123—125; Шульга, Сальникова 2024, с. 170—172, та ін.). Точнішому визначенню походження заважає відсутність подібних знахідок безпосередньо на пам'ятках Індії, Ірану чи Бактрії.

Цікавий поховальний контекст знахідок — «музичні дзеркала» були виявлені виключно в парних жіночих похованнях, причому в усіх випадках, крім Яковлівки II, одна з небіжчиць була помітно молодша за іншу (Шульга 1999,

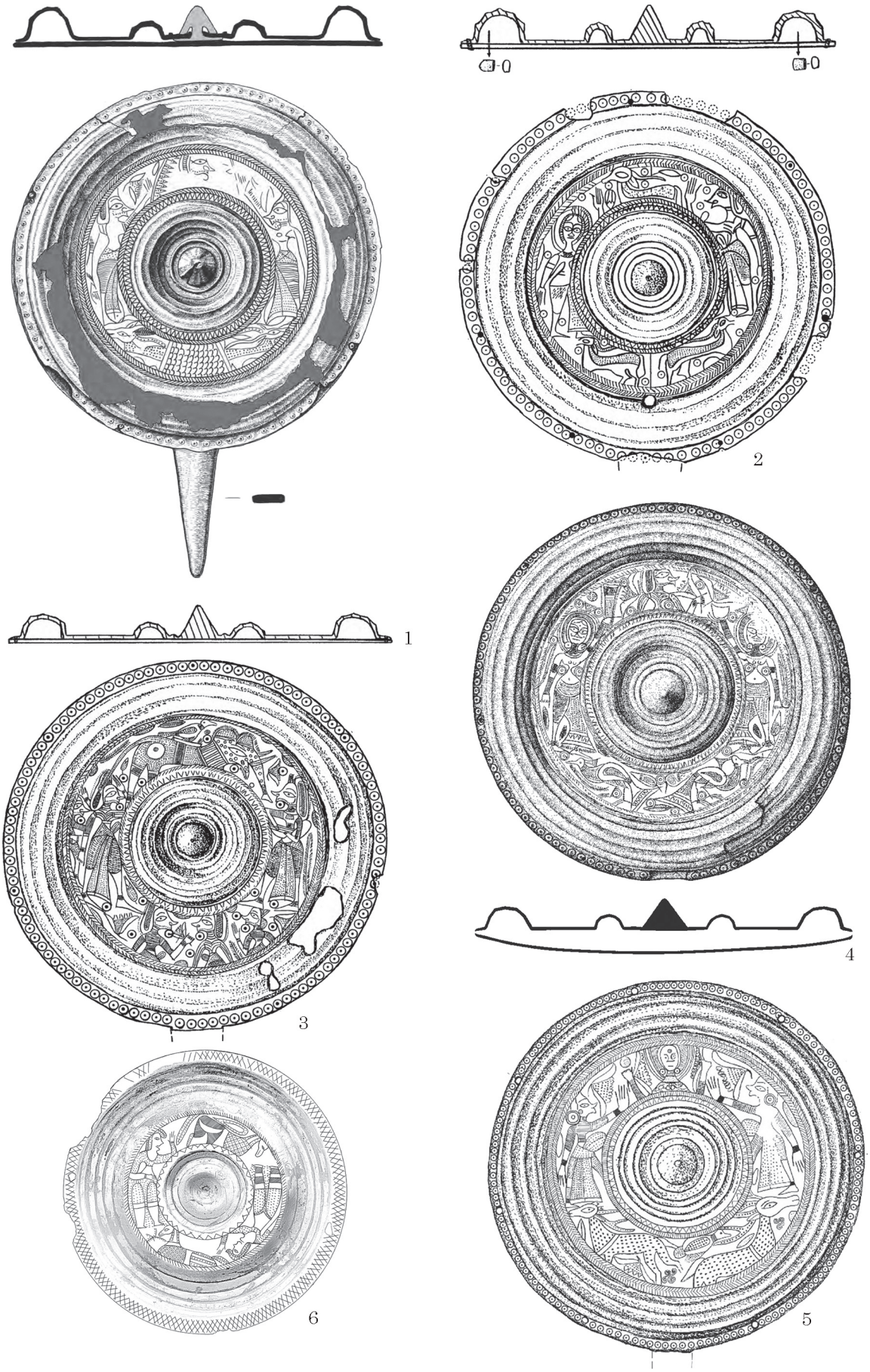

Рис. 10. Музичні дзеркала та диск: 1 — поховання 5 кургану 8, Мечетсай; 2 — поховання 4а кургану 1, Локоть; 3 — курган 5, Рогозиха 1; 4 — Яковлівка II; 5 — Середній Урал; 6 — Казимський скарб (за: Шульга 2003; Уманский, Шамшин, Шульга 2005; Сиротин 2012; Трейстер 2012; Шульга, Оборин 2017а; 2021)

Fig. 10. Musical mirrors and disk: 1 — grave 5, barrow 8, Mechetsay; 2 — grave 4a, barrow 1, Lokot; 3 — barrow 5, Rogozykha 1; 4 — Yakovlivka II; 5 — Middle Urals; 6 — Kazym hoard (after: Shulga 2003; Umanskii, Shamshin, Shulga 2005; Sirotin 2012; Treister 2012; Shulga, Oborin 2017a; 2021)

с. 82—91; Фіалко 2013, с. 19). З цією рисою поховальної обрядності, на думку ряду дослідників, могли бути якимось чином пов'язані домінуючі у декорі багатофігурних композицій всіх музичних дзеркал персонажі — дві жіночі постаті, зображені одна проти одної, по обидва боки внутрішнього валика (Смирнов 1968, с. 121; Шульга 1999, с. 84; 2003, с. 95). Попри деяку відмінність у позах, одязі, атрибутах та супутніх персонажах композиції, жіночі пари мають і ряд спільних рис — у кожної із жінок одна рука піднята, а інша опущена, на голові — виразна зачіска чи головний убір (Шульга, Оборин 2017b, с. 382).

Практично всі перелічені риси можна простежити серед матеріалів поховання 1 кургану 8 Пісочинського могильника. Поховання колективне, в якому, ґрунтуючись на орієнтуванні та складі прикрас, дві небіжчиці мали домінуюче положення, ще одна — залежне. Одна із шляхетних небіжчиць, власне господарка тіари, з огляду на наявність молочних зубів, була дуже молодого віку. Тобто, цей комплекс можна інтерпретувати саме як парне поховання двох різних за віком високостатусних жінок (жриць) у супроводі із залежним підлітком, що певним чином ставить його в один ряд з парними похованнями жінок із «музичним дзеркалом» на Південному Уралі та Алтаї.

За комплексом ознак (наявність серед поховального інвентарю дзеркала, щипців та власне тіари, прикрашеної золотими пластинами, орнаментованими сюжетами міфологічного чи ритуального змісту, незвичне розташування гробниці у насипу, вище рівня поховального ґрунту) обидві шляхетні небіжчиці могли належати до стану жриць. Окрім цього, юний вік молодшої небіжчиці, розміщення гробниці в насипу кургану, за межами хтонічного світу курганного комплексу (Мозолевский 1992, с. 63—65; Ольховский 1999, с. 130), трактовка зображеного на стленгіді вершника, що полює на оленя, як небесного лучника та мисливця Аполлона-Гойтосіра (Бессонова 1983, с. 117, 118; Бабенко 2002, с. 66), дозволяє бачити у власниці головного убору не лише жрицю, а й «наречену» Гойтосіра — сонячного бога скіфського пантеону (Бабенко 2020, с. 10, 11).

Сюжет з парою танцюючих менад (рис. 5: 1—4) цілком зіставний із зображенням пари жінок на зворотному боці «музичних дзеркал». І в Пісочинському могильнику, і в уральсько-сибірських комплексах, парні поховання жінок-жриць супроводжували предмети із зображенням парних жіночих персонажів, причому в обох випадках іншокультурного походження. І якщо скіфи Північного Надчорномор'я переосмислювали в контексті своїх ритуалів образи давньогрецької міфології, то населення Південного Уралу та Алтаю чинило так само по відношенню до образів індійського, іранського чи бактрійського мистецтва (з огляду на різні думки дослідників щодо можливого походження «музичних дзеркал»).

Дзеркала, на яких зображено пару жінок, відносять до атрибутів шаманського культу через їх властивість відтворювати музичне звучання, що задавало необхідний ритм камланню. Рельєф зворотного боку дзеркала зіставляють із символічною картиною світу, де навколо священної гори у центрі простягаються кільця гірських хребтів (Шульга 2003, с. 95—97; Шульга, Оборин 2017b, с. 383). У зображенні «скіфських» менад найбільш незвичним для давньогрецької трактовки образу є форма тирсу у вигляді древка з пагонами, увінчаного своєрідним пуп'янком (Рябова 1979, с. 40; Бессонова 1983, с. 74; Клочко 1998, с. 140). Єдиним прийнятним еквівалентом подібної «гілки з пуп'янком» серед відомих категорій матеріальної культури скіфів, причетних до культової практики, можуть бути жердини, увінчані металевим, найчастіше бронзовим, навершям (Бабенко, Чижова 2001, с. 88; Бабенко 2002, с. 65; 2022, с. 226, 227). Подібні жердини з навершями тлумачать як моделі світового дерева, що у культовій практиці забезпечували комунікацію між різними зонами світобудови під час похоронних церемоній (як кутові прикраси катафалків), жертвоприношення, а також шаманських камлань, під час яких більш швидкому зануренню у стан трансу сприяло ритмічне брязкотіння бубонця навершя (Переводчикова, Раевский 1981, с. 42—52), так само як і звуки «дзеркал-брязкальців». Цікавий збіг, але, скоріш всього — випадковий, можна побачити у зображенні протилежно обернених одна до одної пари жінок на бронзовому диску № 3 із Казимського скарбу (рис. 10: 6), алюзією на яке може слугувати згадана вище комбінація із двох косо обрізаних аплікацій пісочинської тіари (рис. 8: 2), за умови відповідної атрибуції пластинки із зображенням менад із аукціону Christie's.

Таким чином, у міфології та ритуальній практиці кочових суспільств могла існувати своєрідна пара жіночих персонажів, пов'язана з екстатичними культами шаманського типу. Зображення подібної пари або з атрибутами цього культу (менади з тирсами), або ж безпосередньо на самих атрибутах (музичні дзеркала), незважаючи на чужорідність і образів, і предметів, легко переосмислювалось місцевим населенням в контексті своїх уявлень.

Висновки. Отже, повернувшись лише за рік до питань, тим чи іншим чином пов'язаних з вивченням пластинок із зображенням танцюючих менад, довелося присвятити їм три фактично самостійні розвідки, досягши, у кожному випадку, різних результатів. Висловлені нещодавно сумніви щодо можливої належності пластин з колекцій А. Овдієнка, П. А. Мавродогдато та С. І. Павелко-Павелецького одному головному убору, вдалося спростувати, запро-

понувавши фактично нову його реконструкцію, переконливішу, до того ж вперше залучивши пластини всіх трьох колекцій. Хоча дещо заплутана історія пограбувань Дєєва кургану та Огузу, можливо, все ще вимагає документального підтвердження офіційної версії.

Беззаперечно визначити місце походження пластини із зображенням менад із аукціону Christie's, що має напрочуд «пісочинський» вигляд, на даний час неможливо, і ця загадка залишається невирішеною.

Відзначені паралелі, пов'язані з використанням синхронним населенням уральсько-алтайського регіону зображень переосмислених парних жіночих персонажів, причетних до культів шаманського типу, дають поживну інформацію про нюанси можливої ритуальної практики у різних племен скіфської доби. Популярність таких зображень можна пояснити фактичним існуванням в середовищі жрецтва схожої пари жінок, що мала безпосереднє відношення до ритуалів шаманського типу і в деякий випадках також у парі відходила у потойбіччя.

Подяки. Висловлюю подяку Ю. Б. Полідовичу та К. Мейеру за надану різнобічну допомогу при роботі над статтею.

ЛІТЕРАТУРА

Айсфельд, О. В. 2014. Коллекция П. Маврогордато: пути античных артефактов из Причерноморья в зарубежные музейные и частные собрания. *Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею*, 13, с. 40-53.

Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. *Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.* Киев: Наукова думка.

Артамонов, М. И. 1966. *Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа*. Прага: Артия; Ленинград: Советский художник.

Бабенко, Л. И. 1999. Реконструкция тиары скифского времени из Песочинского курганного могильника. *Донская археология*, 2, с. 85-90.

Бабенко, Л. І. 2002. Жіночий головний убір IV ст. до н. е. з кургану 8 біля с. Пісочин Харківської області. *Археологія*, 4, с. 59-69.

Бабенко, Л. И. 2005. *Песочинский курганный могильник скифского времени*. Харьков: Райдер.

Бабенко, Л. І. 2020. Щодо одного типу поховань у населення Дніпро-Донецького Лісостепу у скіфську добу. В: *Іллінська Варвара Андріївна — видатна дослідниця Скіфії (до 100-річчя від дня народження). Всеукраїнська археологічна конференція: тези доповідей*. Київ: ІА НАН України, с. 8-11.

Бабенко, Л. И. 2022. Бутоны мирового древа: об одном типе скифских наверший. *Stratum plus*, 3, с. 189-211.

Бабенко, Л. І. 2024a. «Музичний» ключ до таємниці огузького дзеркала. В: Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 2024. *Курган Огуз. Могила одного з останніх царів Скіфії*. Київ: ІА НАН України, с. 419-429.

Бабенко, Л. І. 2024b. «Шалені» менади надчорноморських степів: давньогрецькі образи на тлі скіфської культури. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 12-42.

Бабенко, Л. И., Чижова, Ю. А. 2001. К вопросу о семантике сюжета «танцующие менады». В: Иваненко, П. И., Федосеев, Н. Ф. (ред.). *175 лет Керченскому Музею Древностей (27—29 июля 2001 г.)*. Керчь, с. 87-89.

Бессонова, С. С. 1983. *Религиозные представления скифов*. Киев: Наукова думка.

Бобринской, А. А. 1894. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы*. II: Дневники раскопок 1887—1889 гг. Санкт-Петербург: В. С. Балашев и Ко.

Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 2024. *Курган Огуз. Могила одного з останніх царів Скіфії*. Київ: ІА НАН України.

Боровка, Г. И. 1921. Женские головные уборы Чертомлыцкого кургана. *Известия Российской академии истории материальной культуры*, I, с. 169-192.

Бородулин, В. Г., 1978. *Отчет об археологических исследованиях Песочинского курганного могильника и курганной группы, расположенной в зоне сооружения Фрунзенской оросительной системы в 1978 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1978/42.

Васильков, Я. В. 2003. Древнейшие индийские зеркала из скифо-сарматских курганов Алтая и Южного Приуралья. В: Пиотровский, Ю. Ю. (ред.). *Степи Евразии в древности и средневековье. К 100-летию со дня рождения М. П. Грязнова*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 28-33.

Величко, Е. А., Полидович, Ю. Б. 2018. Золотые находки из «Никопольских курганов» в коллекции Б. И. и В. Н. Ханенко. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 138-154.

Зуев, В. Ю. 1989. Ритуал очищения у скифов и массагетов в аспекте проблемы культурно-исторического единства евразийской Скифии VII—V вв. до н. э. В: Байпаков, К. М. (ред.). *Маргулановские чтения*. Алма-Ата, с. 132-137.

Зуев, В. Ю. 1996. Миф о «савроматских жрицах». В: Алексеев, А. Ю. (ред.). *Жречество и шаманизм в скифскую эпоху*. Санкт-Петербург, с. 54-68.

Кашуба, М., Сапожников, И., Медведева, М. 2021. О собраниях древностей Северного Причерноморья, приобретенных Императорской археологической комиссией у П. А. Маврогордато в 1903 году. *Tyragetia*, XV (XXX), 1, с. 387-406.

Кирюшин, Ю. Ф., Фролов, Я. В. 2000. Памятники скифского времени (VI—III вв. до н. э.) на территории Павловского района. В: Щеглова, Т. К. (ред.). *Павловский район: очерки истории и культуры*. Барнаул; Павловск: Барнаульский госпедуниверситет, с. 42-50.

Клочко, Л. С. 1998. Реконструкция костюма женщины из боковой могилы Большого Рыжановского кургана. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XIX, с. 139-149.

Кузнецова, Т. М. 1993. Восточные музыкальные зеркала. *Петербургский археологический вестник*, 7, с. 82-87.

Кузнецова, Т. М. 1995. Три восточных зеркала. *Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края*, V, 2, с. 124-128.

Купрій, С. О., Ліфантій, О. В., Шелехань, О. В. 2019. Курган 6 могильника Водославка: поховання скіфської знаті. *Археологія і давня історія України*, 4, с. 182-212.

Лесков, А. М., Полин, С. В., Дараган, М. Н., Белан, Ю. А. 2023. *Скифские курганы Левобережной Херсонщины (раскопки А. М. Лескова в 1968—1972 гг.)*. 1. Кишинеу; Киев: О. Філюк.

Лесков, О. М. 1974. *Скарби курганів Херсонщини*. Київ: Мистецтво.

Ліфантій, О. В. 2018. *Коштовні металеві аплікації костюма населення Степової Скіфії VII—III ст. до н. е.* Дисертація канд. іст. наук. Національний університет «Києво-Могилянська академія», ІА НАН України.

Марсадолов, Л. С. 1996. *История и итоги изучения археологических памятников Алтая VIII—IV веков до н. э. (от истоков до начала 80-х годов XX века).* Санкт-Петербург.

Мирошина, Т. В. 1980. Скифские калафы. *Советская археология*, 1, с. 30-45.

Мирошина, Т. В. 1981. Некоторые типы скифских женских головных уборов IV—III вв. до н. э. *Советская археология*, 4, с. 46-69.

Могильников, В. А. 1997. *Население Верхнего Приобья в середине — второй половине I тысячелетия до н. э.* Москва: Пушкинский научный центр РАН.

Могильников, В. А., Уманский, А. П. 1995. Два зеркала из Новотроицких курганов. В: Могильников, В. А. (ред.). *Памятники Евразии скифо-сарматской эпохи*. Москва, с. 19-31.

Мозолевский, Б. Н. 1992. Отражение космогонических представлений скифов в погребальной обрядности знати. В: *Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов II Международной конференции, посвященной памяти А. И. Тереножкина, 25—28 мая 1992 г.* Мелитополь, с. 63-65.

Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила*. Київ: Наукова думка.

Нейман, Ц. Г. 1902. Разграбление большого кургана «Огюз» близ с. Нижние Серогозы Мелитопольского уезда. *Киевская старина*, LXXVII, 4, с. 159-172.

ОАК за 1897 год. 1900. *Отчет Императорской Археологической комиссии за 1897 год*. Санкт-Петербург: ИАН.

ОАК за 1903 год. 1906. *Отчет Императорской Археологической комиссии за* 1*903 год*. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук.

Ольховский, В. С. 1999. К изучению скифской ритуалистики: посмертное путешествие. В: Гуляев, В. И., Каменецкий, И. С., Ольховский, В. С. (ред.). *Погребальный обряд. Реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений*. Москва: Восточная литература, с. 114-136.

Онайко, Н. А. 1970. *Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—III вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д1-27. Москва: Наука.

Переводчикова, Е. В., Раевский, Д. С. 1981. Еще раз о назначении скифских наверший. В: Литвинский, Б. А. (ред.). *Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье*. Москва: Наука, 42-52.

Равич, И. Г., Сиротин, С. В., Трейстер, М. Ю. 2012. Индийское (?) бронзовое зеркало из кочевнического погребения IV в. до н. э. в Южном Приуралье. *Вестник древней истории*, 4, с. 63-93.

Ростовцев, М. И., Степанов, П. К. 1917. Эллино-скифский головной убор. *Известия императорской археологической комиссии*, 63, с. 69-101.

Руденко, С. И. 1953. *Культура населения Горного Алтая в скифское время*. Москва; Ленинград: АН СССР.

Рябова, В. А. 1979. Женское погребение из кургана Денисова Могила. В: Баран, В. Д. (ред.). *Памятники древних культур Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 47-51.

Сиротин, С. В. 2012. Комплекс с предметами ахеменидского круга одиночного курган Яковлевка-II. В: Трейстер, М. Ю., Яблонский, Л. Т. (ред.). *Влияния ахеменидской культуры в Южном Приуралье (V—III вв. до н. э.).* 2. Москва: Таус, с. 157-165.

Скорый, С. А., Хохоровски, Я. 2018. *Большой Рыжановский курган*. Киев: О. Филюк.

Скрипник, Т. А. 1999. Головной убор скифянки из Елизаветовского курганного могильника. *Донская археология*, 2, с. 77-83.

Смирнов, К. Ф. 1968. Бронзовое зеркало из Мечетсая. В: Виноградов, А. В. (ред.). *История, археология и этнография Средней Азии*. Москва: Наука, с. 116-121.

Смирнов, К. Ф. 1975. *Сарматы на Илеке*. Москва: Наука.

Топоров, В. Н. 1980. Древо мировое. В: Токарев, С. А. (ред.). *Мифы народов мира*. 1. Москва: Советская энциклопедия, с. 398-406.

Трейстер, М. Ю. Бронзовые зеркала из Южного Приуралья: ближневосточные и южно-азиатские импорты и местные подражания. В: Трейстер, М. Ю., Яблонский, Л. Т. (ред.). *Влияния ахеменидской культуры в Южном Приуралье (V—III вв. до н. э.).* 1. Москва: Таус, с. 120-133.

Уманский, А. П. 1999. К вопросу о семантике зеркала из Рогозихи. В: Кирюшин, Ю. Ф., Тишкин, А. А. (ред.). *Итоги изучения скифской эпохи Алтая и сопредельных территорий*. Барнаул: Алтайский університет, с. 206-211.

Уманский, А. П., Шамшин, А. Б., Шульга, П. И. 2005. *Могильник скифского времени Рогозиха-1 на левобережье Оби*. Барнаул: Алтайский университет.

Уманский, А. П., Шульга, П. И. 1999. Два погребения с восточными зеркалами из Алтайского края. В: Демин, М. А. (ред.). *Вопросы археологии и истории Южной Сибири*. Барнаул: Барнаульский госпедуниверситет, с. 43-81.

Фиалко, Е. Е. 2003. Золотые бляшки из кургана Огуз. *Российская археология*, 1, с. 124-133.

Фіалко, О. Є. 2013. Музичні інструменти номадів скіфського часу. *Археологія*, 2, с. 14-28.

Шульга, П. И. 1999. Жреческие парные захоронения с зеркалами-погремушками (к постановке проблемы). *Древности Алтая. Известия лаборатории археологии*, 4, с. 82-91.

Шульга, П. И. 2003. *Могильник скифского времени Локоть-4а*. Барнаул: Алтайский университет.

Шульга, П. И., Оборин, Ю. В. 2017a. Бронзовые диски из Казымского клада и «восточные» зеркала-погремушки. *Ханты-Мансийский автономный округ в зеркале прошлого*, 15, с. 84-123.

Шульга, П. И., Оборин, Ю. В. 2017b. «Восточные» зеркала-погремушки и бронзовые диски с гравировками. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 381-389.

Шульга, П. И., Оборин, Ю. В. 2021. Зеркало-погремушка из Среднего Урала. *Народы и религии Евразии*, 26, 1, с. 7-24.

Шульга, П. И., Сальникова, И. В. 2024. Феномен индийских зеркал-погремушек и бронзовые чаши с конусом. *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья*, 16, с. 159-193.

Christie's Antiquities. 2001 Friday 8 June. New York. Catalogue Christie's.

Daragan, M., Polin, S. 2022. Golden jewellery of the Vodoslavka Scythian burial-ground of the second and third quarters of the 4th century BC. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 28 (1), p. 23-109.

Live auction 9666. Antiquities. 8 Jun 2001. *Christie's* [online]. Режим доступу: https://www.christies.com/en/auction/antiquities-10875/?loadall=true&page

=4&sortby=lotnumber [Дата звернення 30 листопада 2024].

Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art. The legacy of the Scythian world: mid—7th to 3rd century BC*. Leningrad: Aurora.

Scythian Gold Plaque. 2024. *Ancient Touch* [online]. Режим доступу: https://ancienttouch.com/scythian jewelry.htm [Дата звернення 30 листопада 2024].

REFERENCES

Aisfeld, O. V. 2014. Kollektsiia P. Mavrogordato: puti antichnykh artefaktov iz Prichernomoria v zarubezhnye muzeinye i chastnye sobraniia. *Visnyk Odeskoho istoryko-kraieznavchoho muzeiu*, 13, s. 40-53.

Alekseev, A. Iu., Murzin, V. Iu., Rolle, R. 1991. *Chertomlyk. Skifskii tsarskii kurgan IV v. do n. e.* Kiev: Naukova dumka.

Artamonov, M. I. 1966. *Sokrovishcha skifskikh kurganov v sobranii Gosudarstvennogo Ermitazha*. Praga: Artiia; Leningrad: Sovetskii khudozhnik.

Babenko, L. I. 1999. Rekonstruktsiia tiary skifskogo vremeni iz Pesochinskogo kurgannogo mogilnika. *Donskaia arkheologiia*, 2, s. 85-90.

Babenko, L. I. 2002. Zhinochyi holovnyi ubir IV st. do n. e. z kurhanu 8 bilia s. Pisochyn Kharkivskoi oblasti. *Arkheolohiia*, 4, s. 59-69.

Babenko, L. I. 2005. *Pesochinskii kurgannyi mogilnik skifskogo vremeni*. Kharkov: Raider.

Babenko, L. I. 2020. Shchodo odnoho typu pokhovan u naselennia Dnipro-Donetskoho Lisostepu u skifsku dobu. In: *Illinska Varvara Andriivna — vydatna doslidnytsia Skifii (do 100-richchia vid dnia narodzhennia). Vseukrainska arkheolohichna konferentsiia: tezy dopovidei*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 8-11.

Babenko, L. I. 2022. Butony mirovogo dreva: ob odnom tipe skifskikh navershii. *Stratum plus*, 3, s. 189-211.

Babenko, L. I. 2024a. «Muzychnyi» kliuch do taiemnytsi ohuzkoho dzerkala. In: Boltryk, Yu. V., Fialko, O. Ye. 2024. *Kurhan Ohuz. Mohyla odnoho z ostannikh tsariv Skifii*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 419-429.

Babenko, L. I. 2024b. «Shaleni» menady nadchornomorskykh stepiv: davnohretski obrazy na tli skifskoi kultury. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 12-42.

Babenko, L. I., Chizhova, Iu. A. 2001. K voprosu o semantike siuzheta «tantsuiushchie menady». In: Ivanenko, P. I., Fedoseev, N. F. (eds.). *175 let Kerchenskomu Muzeiu Drevnostei (27—29 iiulia 2001 g.)*. Kerch, s. 87-89.

Bessonova, S. S. 1983. *Religioznye predstavleniia skifov*. Kiev: Naukova dumka

Bobrinskoi, A. A. 1894. *Kurgany i sluchainye arkheologicheskie nakhodki bliz mestechka Smely*. II: Dnevniki raskopok 1887—1889 gg. Sankt-Peterburg: V. S. Balashev i Ko.

Boltryk, Yu. V., Fialko, O. Ye. 2024. *Kurhan Ohuz. Mohyla odnoho z ostannikh tsariv Skifii*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Borovka, G. I. 1921. Zhenskie golovnye ubory Chertomlytskogo kurgana. *Izvestiia Rossiiskoi akademii istorii materialnoi kultury*, I, s. 169-192.

Borodulin, V. G., 1978. *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniiakh Pesochinskogo kurgannogo mogilnika i kurgannoi gruppy, raspolozhennoi v zone sooruzheniia Frunzenskoi orositelnoi sistemy v 1978 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1978/42.

Vasilkov, Ia. V. 2003. Drevneishie indiiskie zerkala iz skifo-sarmatskikh kurganov Altaia i Iuzhnogo Priuralia. In: Piotrovskii, Iu. Iu. (ed.). *Stepi Evrazii v drevnosti i srednevekove. K 100-letiiu so dnia rozhdeniia M. P. Griaznova*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 28-33.

Velichko, E. A., Polidovich, Iu. B. 2018. Zolotye nakhodki iz «Nikopolskikh kurganov» v kollektsii B. I. i V. N. Khanenko. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 138-154.

Zuev, V. Iu. 1989. Ritual ochishcheniia u skifov i massagetov v aspekte problemy kulturno-istoricheskogo edinstva evraziiskoi Skifii VII—V vv. do n. e. In: Baipakov, K. M. (ed.). *Margulanovskie chteniia*. Alma-Ata, s. 132-137.

Zuev, V. Iu. 1996. Mif o «savromatskikh zhritsakh». In: Alekseev, A. Iu. (eds.). *Zhrechestvo i shamanizm v skifskuiu epokhu*. Sankt-Peterburg, s. 54-68.

Kashuba, M., Sapozhnikov, I., Medvedeva, M. 2021. O sobraniiakh drevnostei Severnogo Prichernomoria, priobretennykh Imperatorskoi arkheologicheskoi komissiei u P. A. Mavrogordato v 1903 godu. *Tyragetia*, XV (XXX), 1, s. 387-406.

Kiriushin, Iu. F., Frolov, Ia. V. 2000. Pamiatniki skifskogo vremeni (VI—III vv. do n. e.) na territorii Pavlovskogo raiona. In: Shcheglova, T. K (ed.). *Pavlovskii raion: ocherki istorii i kultury*. Barnaul; Pavlovsk: Barnaulskii gospeduniversitet, s. 42-50.

Klochko, L. S., 1998. Rekonstruktsiia kostiuma zhenshchiny iz bokovoi mogily Bolshogo Ryzhanovskogo kurgana. *Materialy i Sprawozdania Rzeszowskiego Osrodka Archeologicznego*, XIX, s. 139-149.

Kuznetsova, T. M. 1993. Vostochnye muzykalnye zerkala. *Peterburgskii arkheologicheskii vestnik*, 7, s. 82-87.

Kuznetsova, T. M. 1995. Tri vostochnykh zerkala. *Sokhranenie i izuchenie kulturnogo naslediia Altaiskogo kraia*, V (2), s. 124-128.

Kuprii, S. O., Lifantii, O. V., Shelekhan, O. V. 2019. Kurhan 6 mohylnyka Vodoslavka: pokhovannia skifskoi znati. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4, s. 182-212.

Leskov, A. M., Polin, S. V., Daragan, M. N., Belan, Iu. A. 2023. *Skifskie kurgany Levoberezhnoi Khersonshchiny (raskopki A. M. Leskova v 1968—1972 gg.)*. 1. Kishineu; Kiev: O. Filiuk.

Lieskov, O. M. 1974. *Skarby kurhaniv Khersonshchyny*. Kyiv: Mystetstvo.

Lifantii, O. V. 2018. *Koshtovni metalevi aplikatsii kostiuma naselennia Stepovoi Skifii VII—III st. do n. e.* Dysertatsiia kand. ist. nauk. Natsionalnyi universytet «Kyievo-Mohylianska akademiia», IA NAN Ukrainy.

Marsadolov, L. S. 1996. *Istoriia i itogi izucheniia arkheologicheskikh pamiatnikov Altaia VIII—IV vekov do n. e. (ot istokov do nachala 80-kh godov XX veka)*. Sankt-Peterburg.

Miroshina, T. V. 1980. Skifskie kalafy. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 30-45.

Miroshina, T. V. 1981. Nekotorye tipy skifskikh zhenskikh golovnykh uborov IV—III vv. do n. e. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 46-69.

Mogilnikov, V. A. 1997. *Naselenie Verkhnego Priobia v seredine — vtoroi polovine I tysiacheletiia do n. e.* Moskva: Pushkinskii nauchnyi tsentr RAN.

Mogilnikov, V. A., Umanskii, A. P. 1995. Dva zerkala iz Novotroitskikh kurganov. In: Mogilnikov, V. A. (ed.). *Pamiatniki Evrazii skifo-sarmatskoi epokhi*. Moskva, s. 19-31.

Mozolevskii, B. N. 1992. Otrazhenie kosmogonicheskikh predstavlenii skifov v pogrebalnoi obriadnosti znati. In: *Kimmeriitsy i skify. Tezisy dokladov II Mezhdunarodnoi konferentsii, posviashchennoi pamiati A. I. Terenozhkina, 25—28 maia 1992 g*. Melitopol, s. 63-65.

Mozolevskyi, B. M. 1979. *Tovsta Mohyla*. Kyiv: Naukova dumka.

Neiman, Ts. G. 1902. Razgrablenie bolshogo kurgana «Ogiuz» bliz s. Nizhnie Serogozy Melitopolskogo uezda. *Kievskaia starina*, LXXVII, 4, s. 159-172.

OAK za 1897 god. 1900. *Otchet Imperatorskoi Arkheologicheskoi komissii za 1897 god*. Sankt-Peterburg: Tipografiia Imperatorskoi Akademii nauk.

OAK za 1903 god. 1906. *Otchet Imperatorskoi Arkheologicheskoi komissii za 1903 god*. Sankt-Peterburg: IAN.

Olkhovskii, V. S. 1999. K izucheniiu skifskoi ritualistiki: posmertnoe puteshestvie. In: Guliaev, V. I., Kamenetskii, I. S., Olkhovskii, V. S. (eds.). *Pogrebalnyi obriad. Rekonstruktsiia i interpretatsiia drevnikh ideologicheskikh predstavlenii*. Moskva: Vostochnaia literatura, s. 114-136.

Onaiko, N. A. 1970. *Antichnyi import v Pridneprove i Pobuzhe v IV—III vv. do n. e.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-27. Moskva: Nauka.

Perevodchikova, E. V., Raevskii, D. S. 1981. Eshche raz o naznachenii skifskikh navershii. In: Litvinskii, B. A. (ed.). *Sredniaia Aziia i ee sosedi v drevnosti i srednevekove*. Moskva: Nauka, s. 42-52.

Ravich, I. G., Sirotin, S. V., Treister, M. Iu. 2012. Indiiskoe (?) bronzovoe zerkalo iz kochevnicheskogo pogrebeniia IV v. do n. e. v Iuzhnom Priurale. *Vestnik drevnei istorii*, 4, s. 63-93.

Rostovtsev, M. I., Stepanov, P. K. 1917. Ellino-skifskii golovnoi ubor. *Izvestiia imperatorskoi arkheologicheskoi komissii*, 63, s. 69-101.

Rudenko, S. I. 1953. *Kultura naseleniia Gornogo Altaia v skifskoe vremia*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Riabova, V. A. 1979. Zhenskoe pogrebenie iz kurgana Denisova Mogila. In: Baran, V. D. (ed.). *Pamiatniki drevnikh kultur Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, s. 47-51.

Sirotin, S. V. 2012. Kompleks s predmetami akhemenidskogo kruga odinochnogo kurgan Iakovlevka-II. In: Treister, M. Iu., Iablonskii, L. T. (eds.). *Vliianiia akhemenidskoi kultury v Iuzhnom Priurale (V—III vv. do n. e.)*. 2. Moskva: Taus, s. 157-165.

Skoryi, S. A., Khokhorovski, Ia. 2018. *Bolshoi Ryzhanovskii kurgan*. Kiev: O. Filiuk.

Skripnik, T. A. 1999. Golovnoi ubor skifianki iz Elizavetovskogo kurgannogo mogilnika. *Donskaia arkheologiia*, 2, s. 77-83.

Smirnov, K. F. 1968. Bronzovoe zerkalo iz Mechetsaia. In: Vinogradov, A. V. (ed.). *Istoriia, arkheologiia i etnografiia Srednei Azii*. Moskva: Nauka, s. 116-121.

Smirnov, K. F. 1975. *Sarmaty na Ileke*. Moskva: Nauka.

Toporov, V. N. 1980. Drevo mirovoe. In: Tokarev, S. A. (ed.). *Mify narodov mira*. 1. Moskva: Sovetskaia entsiklopediia, s. 398-406.

Treister, M. Iu. Bronzovye zerkala iz Iuzhnogo Priuralia: blizhnevostochnye i iuzhno-aziatskie importy i mestnye podrazhaniia. In: Treister, M. Iu., Iablonskii, L. T. (eds.). *Vliianiia akhemenidskoi kultury v Iuzhnom Priurale (V—III vv. do n. e.)*. 1. Moskva: Taus, s. 120-133.

Umanskii, A. P. 1999. K voprosu o semantike zerkala iz Rogozikhi. In: Kiriushin, Iu. F., Tishkin, A. A. (eds.). *Itogi izucheniia skifskoi epokhi Altaia i sopredelnykh territorii*. Barnaul: Altaiskii universitet, s. 206-211.

Umanskii, A. P., Shamshin, A. B., Shulga, P. I. 2005. *Mogilnik skifskogo vremeni Rogozikha-1 na levoberezhe Obi*. Barnaul: Altaiskii universitet.

Umanskii, A. P., Shulga, P. I. 1999. Dva pogrebeniia s vostochnymi zerkalami iz Altaiskogo kraia. In: Demin, M. A. (ed.). *Voprosy arkheologii i istorii Iuzhnoi Sibiri*. Barnaul: Barnaulskii gospeduniversitet, s. 43-81.

Fialko, E. E. 2003. Zolotye bliashki iz kurgana Oguz. *Rossiiskaia arkheologiia*, 1, s. 124-133.

Fialko, O. Ye. 2013. Muzychni instrumenty nomadiv skifskoho chasu. *Arkheolohiia*, 2, s. 14-28.

Shulga, P. I. 1999. Zhrecheskie parnye zakhoroneniia s zerkalami-pogremushkami (k postanovke problemy). *Drevnosti Altaia. Izvestiia laboratorii arkheologii*, 4, s. 82-91.

Shulga, P. I. 2003. *Mogilnik skifskogo vremeni Lokot-4a*. Barnaul: Altaiskii universitet.

Shulga, P. I., Oborin, Iu. V. 2017a. Bronzovye diski iz Kazymskogo klada i «vostochnye» zerkala-pogremushki*Khanty-Mansiiskii avtonomnyi okrug v zerkale proshlogo*, 15, s. 84-123.

Shulga, P. I., Oborin, Iu. V. 2017b. «Vostochnye» zerkala-pogremushki i bronzovye diski s gravirovkami. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 381-389.

Shulga, P. I., Oborin, Iu. V. 2021. Zerkalo-pogremushka iz Srednego Urala. *Narody i religii Evrazii*, 26, 1, s. 7-24.

Shulga, P. I., Salnikova, I. V. 2024. Fenomen indiiskikh zerkal-pogremushek i bronzovye chashi s konusom. *Materialy po arkheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomoria*, 16, s. 159-193.

Christie's Antiquities. 2001 Friday 8 June. New York. Catalogue Christie's.

Daragan, M., Polin, S. 2022. Golden jewellery of the Vodoslavka Scythian burial-ground of the second and third quarters of the 4th century BC. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 28 (1), p. 23-109.

Live auction 9666. Antiquities. 8 Jun 2001. *Christie's* [online]. Rezhym dostupu: https://www.christies.com/en/auction/antiquities-10875/?loadall=true&page=4&sortby=lotnumber [Data zvernennia 30 lystopada 2024].

Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art. The legacy of the Scythian world: mid—7th to 3rd century BC*. Leningrad: Aurora.

Scythian Gold Plaque. 2024. *Ancient Touch* [online]. Rezhym dostupu: https://ancienttouch.com/scythian jewelry.htm [Data zvernennia 30 lystopada 2024].

L. Babenko

THREE MYSTERIES OF THE «SCYTHIAN» MAENADS

Three issues related the study of gold plates depicting dancing maenads are examined in the paper. The first one concerns certain doubts about the composition of the plates of the arcuate stlengida plate of a women's headdress from Dejev barrow. After the robbery of the grave the plates were scattered among three collections. For a while, the plates from the Mavrogordato collection were associated with Oguz barrow, and arguments in favor of this attribution have recently been presented by a number of researchers. In fact, all the plates from the three collections belonged to the same headdress but they have been made using different matrices. Accordingly, they occupied different places on the headdress. The plates from matrix 1 formed a horizontal row. The plates from matrix 2 formed a stlengida plate in the form of a high arc that framed the woman's face.

The plate depicting maenads from the Christie's auction turned out to be the most similar to the plates from the Pisochyn tiara by a number of features, but the lack of documented proof does not allow us to unequivocally confirm its relation to this assemblage.

The popular plot of the Scythian period, such as a pair of dancing maenads, has certain parallels in the decoration of the so-called musical mirrors, discovered in a number of sites in the Urals and Altai. The mirrors are decorated with an engraved multi-figure composition, where two female figures, facing each other, are dominated, on both sides of the inner roller. «Musical mirrors» only in paired female burials were discovered, where one of the deceased was noticeably younger than the other, and most researchers consider them to be priestesses involved in a shamanic-type cult. All of the above features are also characteristic of both deceased women from burial 1, mound 8, Pisochyn barrow group. This may indicate the existence in the ritual practice of various tribes of the Scythian Age a pair of female priestesses involved in shamanic-type cults.

Keywords: Scythians, Maenads, Deev barrow, Oguz, Pisochyn barrow group, tiaras, stlengida plate, musical mirrors.

Одержано 1.03.2025

БАБЕНКО Леонід, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, Харків, Україна.
Leonid BABENKO, M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum, Kharkiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-5498-9278,
e-mail: babenkolnd@gmail.com.

УДК 069.51(477.54-25+477.53-22):903.5/904.5(477.53-21) DOI: 10.37445/adiu.2025.02.16

І. Шрамко, С. Задніков

АРХЕОЛОГІЧНІ КОЛЕКЦІЇ КУРГАННИХ НЕКРОПОЛІВ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА У МУЗЕЙНИХ ФОНДАХ ХАРКОВА ТА КОТЕЛЬВИ [1]

У статті надані результати моніторингу музейних колекцій Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та Історико-культурного заповідника «Більськ», в фондах яких зберігаються артефакти з розкопок декількох курганних могильників Більського городища. Всебічний аналіз музейних зібрань відображає історію походження та формування колекцій, їх репрезентативність, ступінь вивченості, значущість та діяльність двох установ щодо їх збереження в умовах війни.

Ключові слова: *Дніпровське лісостепове Лівобережжя, Більське городище, курганні некрополі, Каразінський університет, Історико-культурний заповідник «Більськ», музейні колекції, моніторинг, культурна спадщина України.*

Особливістю курганних некрополів більського мікрорегіону є їх зв'язок з величезним поселенським комплексом, що розвивався протягом кількох століть з останньої чверті — кінця VIII до кінця IV ст. до н. е. Матеріали розкопок курганів не тільки доповнюють інформацію, отриману під час масштабних досліджень складових Більського городища та поселень його округи, але значно розширюють наше уявлення про різні аспекти життя місцевого населення (традиції, зв'язки, соціальний склад). Вони також стають надійним джерелом для розробки хронології пам'яток Лісостепової Скіфії, перш за все, ранньоскіфського часу. Деякі артефакти, виявлені в курганних могильниках Більського городища, є унікальними і навіть можуть бути віднесені до предметів національного надбання. Колекції цієї археологічної пам'ятки, що зберігаються в державних музейних установах, є значимою частиною культурної спадщини України та заслуговують на особливу увагу.

В окрузі Більського городища знаходяться кілька курганних могильників, які формувались протягом століть. Більшість з них (уроч. Перемірки, Скоробір, Марченки, Осняги, Перещепине, Саранчівка) розташована на захід від городища, на вододільному плато лівого берега річки Суха Грунь та по його береговим схилам (рис. 1: 1—3, 6). Значно менші за розмірами курганні могильники «А» і «Б», знаходяться у межах Великого укріплення (рис. 1: 4, 5). На схід від городища, в уроч. Барвінкова Гора відкрито великий ґрунтовий могильник V—IV ст. до н. е. (Гречко та ін. 2019). У межах некрополю Скоробір кількісно переважають кургани VI—V ст. до н. е., Перещепине — V—IV ст. до н. е. (Махортых 2013, с. 224).

Найраніші поховання, другої половини VII ст. до н. е., виявлені в уроч. Перемірки та Перещепине (Мурзін, Ролле, Скорий, 1995, с. 63—66; Кулатова, Супруненко 2010, с. 11—25). В останній період розвитку Більського городища, у другій половині V—IV ст. до н. е. формується курганний могильник «Б» (Кулатова, Супруненко 1996).

Кургани досліджувались різними експедиціями, починаючи з другої половини XX ст., але перші розкопки були здійснені ще у 1906 р. Всього на території некрополів Більського городища розкопано понад 150 курганів. Отримані

1. Робота виконана у рамках наукового проекту «Документування, фіксація та збереження української археологічної спадщини»: «Музейні колекції з некрополів Більського городища: найбільшого укріпленого поселення доби раннього заліза Східної Європи: збереження та дослідження в умовах війни» за підтримки стипендіальної дослідницької програми Німецького археологічного інституту (DAI): (01.09–01.12.2024).

© І. ШРАМКО, С. ЗАДНІКОВ, 2025

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

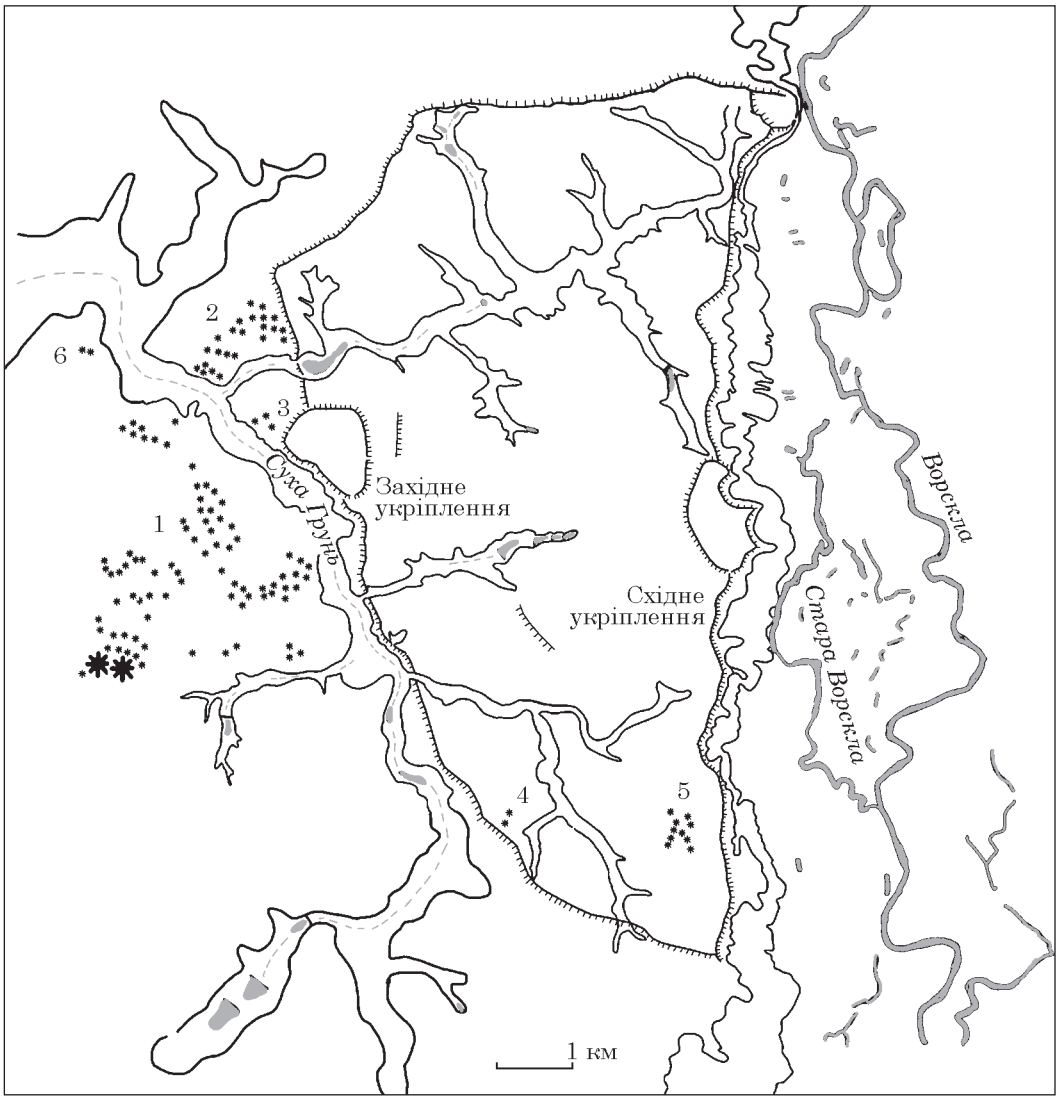

Рис. 1. Схема розташування курганних некрополів Більського городища: 1 — Скоробір; 2 — Перещепине; 3 — Перемірки; 4 — могильник «А»; 5 — могильник «Б»; 6 — Саранчівка

Fig. 1. Scheme of the location of the burial mound necropolises of the Bilsk hillfort: 1 — Skorobir; 2 — Pereshchepyne; 3 — Peremirky; 4 — burial ground «A»; 5 — burial ground «Б»; 6 — Saranchivka

Таблиця 1. Кількість музейних предметів у фондах Харкова та Котельви по періодам

Table 1. Number of museum objects in the Kharkiv and Kotelva collections by period

Період досліджень	Загальна кількість музейних предметів (3487): од. / %	
	МА ХНУ	ІКЗ «Більськ»
IV (2012—2024)	4 / 0,4	1873 / 79,8
III (1993—2006)	—	473 / 20,2
II (1965—1981)	1137 / 99,6	—
I (1906)	—	—

артефакти поступали на збереження до різних державних установ Москви, Харкова, Києва, Полтави, Опішні. У повоєнні роки минулого століття формуються колекції Музею археології Харківського університету, а на початку XXI ст., коли було створено Історико-культурний заповідник «Більськ», почали складатися і його фонди.

Коротка історія походження колекцій. В історії дослідження курганних некрополів Більського городища та створенні музейних колекцій можна виділити чотири основні періоди (табл. 1—4).

Перший період. Дослідження, здійснені на початку минулого століття В. О. Городцовим (1911, с. 127—143), який у 1906 р. вперше про-

Таблиця 2. Каталог курганів на некрополях Більського городища, матеріали розкопок з яких зберігаються в фондах Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна, II період досліджень (Скіфо-слов'янська археологічна експедиція Харківського державного університету, Харків)

Table 2. Catalog of burial mounds in the necropolises of the Bilsk hillfort, excavation materials from which are stored in the funds of the Museum of Archaeology of the Karazin Kharkiv National University, II period of research (Scythian-Slavic archaeological expedition of the Kharkiv State University, Kharkiv)

№	Курган, поховання	Некрополь	Урочище	Ділянка	Рік	Пограбування (+)	Дата, ст. до н. е.	Місце зберігання	Предмети, од.
1	к. 1	Скоробір	Скоробір	7 Поле	1965	+	1 пол. VI	ХНУ	5
2	к. 2	Те саме	Те саме	7 Поле	1965	—	сер. VI	ХНУ	34
3	к. 3	Те саме	Те саме	7 Поле	1965	+	VI	ХНУ	2
4	к. 4	Те саме	Те саме	7 Поле	1965	+	VI	ХНУ	9
5	к. 6	Те саме	Осняги	4 Поле	1979	+	V—IV	ХНУ	3
6	к. 7	Те саме	Скоробір	7 Поле	1965	+	кін. VI — поч. V	ХНУ	116
7	к. 8	Те саме	Те саме	7 Поле	1965	+	кін. VII — 1 пол. VI	ХНУ	5
8	к. 9	Те саме	Те саме	7 Поле	1965	+	V	ХНУ	215
9	к. 10	Те саме	Осняги	3 Поле	1972	+	V	ХНУ	9
10	к. 11	Те саме	Те саме	3 Поле	1975	+	V	ХНУ	27
11	к. 12	Те саме	Те саме	3 Поле	1975	+	кін. VI — поч. V	ХНУ	1
12	к. 13	Те саме	Те саме	3 Поле	1975	+	IV	ХНУ	3
13	к. 14	Те саме	Те саме	3 Поле	1975	+	V—IV	ХНУ	1
14	к. 15	Те саме	Те саме	3 Поле	1975	+	V—IV	ХНУ	7
15	к. 16	Те саме	Те саме	3 Поле	1975	+	V	ХНУ	3
16	к. 17	Те саме	Те саме	3 Поле	1975	+	IV	ХНУ	7
17	к. 18	Те саме	Те саме	3 Поле	1975	+	IV	ХНУ	11
18	к. 19	Те саме	Те саме	3 Поле	1975	+	IV	ХНУ	7
19	к. 20	Те саме	Те саме	3 Поле	1975	+	IV	ХНУ	1
20	к. 22	Те саме	Те саме	3 Поле	1975	+	1 пол. VI	ХНУ	10
21	к. 23	Те саме	Те саме	3 Поле	1975	+	1 пол. VI	ХНУ	2
22	к. 24	Те саме	Те саме	3 Поле	1975	+	1 пол. VI	ХНУ	553
23	к. 25	Те саме	Те саме	3 Поле	1975	+	VI	ХНУ	6
24	к. 1	Перещепине	—	—	1980	+	V	ХНУ	7
25	к. 2	Те саме	—	—	1980	+	кін. V — IV	ХНУ	21
26	к. 4	Те саме	—	—	1980	+	поч. IV	ХНУ	3
27	к. 5	Те саме	—	—	1980	+	кін. VII	ХНУ	1
28	к. 1	Могильник «А»	—	—	1981	+	V	ХНУ	68

вів археологічні розкопки на території городища та могильників, дослідив близько двох десятків курганів в уроч. Скоробір, Осняги, Саранчове Поле та ін., довели, що могильники формувались у скіфські часи. Проте знахідки з його розкопок не потрапили до музейного фонду України, а були вивезені та зберігаються сьогодні у фондах Державного історичного музею в Москві (Асташова и др. 1988, с. 48—49; Фирсов 1996, с. 55).

Знахідки з розкопок курганних некрополів Більського городища, що зберігаються у музейних фондах Харкова та Котельви, пов'язані лише з наступними періодами, відображеними в каталозі курганів у табл. 2—4.

Другий період можна обмежити 1960—1980-ми рр., коли було розпочато комплексне дослідження Більського городища та його округи. Необхідність у розкопках курганів виникла після здійснення в 1964 р. суцільної розвідки за маршрутом с. Більськ — уроч. Скоробір — хут. Веселий — уроч. Осняги — Лазьки — селище Опішня, коли були зафіксовані факти руйнації та нівелювання курганів місцевим колгоспом (Шрамко 1965, с. 34—35; Шрамко, Задніков 2019 с. 17). Під час огляду Б. А. Шрамком та В. П. Андрієнком зруйнованого кургану в уроч. Будькивщина було виявлено поховання доби бронзи (Шрамко 1965, с. 35). У 1965 р. розпочались перші рятівні роботи. Було досліджено вісім курганів в уроч. «Сьоме Поле», неподалік від майдану Скоробір (рис. 2: 1—4, 6—8 [2]; табл. 2). Один з них виявився не пограбованим (рис. 2: 2; табл. 2; Шрамко Б. 1994а, с. 103—107).

Пізніше розкопки курганів Скоробору було продовжено. Так, у 1972 р. досліджено курган 10 (рис. 2: 9; табл. 2). У 1975 р. — п'ятнадцять курганів в уроч. Осняги («Третє

2. Номери курганів на рис. 2—4 відповідають номерам у табл. 2.

Таблиця 3. Каталог курганів на некрополях Більського городища, матеріали розкопок з яких зберігаються в фондах ІКЗ «Більськ», ІІІ період досліджень (Археологічна експедиція ЦОДПА, Полтава)

Table 3. Catalog of burial mounds in the necropolises of the Bilsk hillfort, excavation materials from which are stored in the funds of the Historical and Cultural Reserve «Bilsk», III period of research (Archaeological expedition of the Center for the Protection and Research of Archaeological Sites, Poltava)

№	Курган, поховання	Некрополь	Урочище	Ділянка	Рік	Пограбування (+)	Дата, ст. до н. е.	Місце зберігання	Предмети, од.
29	к. 1	Могильник «Б»	—	—	1994	+	2 пол. V	ІКЗ	39
30	к. 2	Те саме	—	—	1994	+	1 пол. IV	ІКЗ	44
31	к. 7	Те саме	—	—	1995	+	IV	ІКЗ	3
32	к. 8	Те саме	—	—	1995	+	IV	ІКЗ	2
33	к. 8а	Те саме	—	—	1995	+	IV	ІКЗ	1
34	к. 1	Скоробір	Марченки	5 Поле	1995	+	2 пол. VII	ІКЗ	34
35	к. 1	Перемірки	—	—	1999	+	2 пол. VI	ІКЗ	39
36	п. 1/2000	Перещепине	—	—	2000	+	1 пол. V	ІКЗ	9
37	п. 2/2000	Те саме	—	—	2000	+	1 пол. V	ІКЗ	37
38	п. 3/2000	Те саме	—	—	2000	+	V	ІКЗ	1
39	п. 4/2000	Те саме	—	—	2000	+	V — поч. IV	ІКЗ	30
40	п. 5/2000	Те саме	—	—	2001	+	V — поч. IV	ІКЗ	1
41	п. 2 (7)/2001	Те саме	—	—	2001	+	кін. V — IV	ІКЗ	2
42	к. 1 (23)/2001	Те саме	—	—	2001	+	2 чв. V	ІКЗ	56
43	к. 2 (24)/2001	Те саме	—	—	2001	+	2—3 чв. V	ІКЗ	38
44	к. 3 (25)/2001	Те саме	—	—	2001	+	V	ІКЗ	2
45	к. 1/2002	Те саме	—	—	2002	+	3 чв. V	ІКЗ	10
46	к. 2/2002	Те саме	—	—	2002	+	2 пол. V	ІКЗ	23
47	к. 3/2002, п. 1	Те саме	—	—	2002	—	сер. V	ІКЗ	94
48	к. 3/2002, п. 2	Те саме	—	—	2002	+	кін. VI — поч. V	ІКЗ	1
49	к. 4/2002	Те саме	—	—	2002	+	2 пол. V — поч. IV	ІКЗ	2
50	к. 5/2002	Те саме	—	—	2002	+	2 пол. V	ІКЗ	5

Поле» [3]; рис. 2: 10—23; табл. 2). Всі вони були пограбовані в давнину, але науковцям вдалось прослідкувати особливості поховального обряду та за окремими знахідками визначити хронологічну позицію комплексів (рис. 2: 10—23; табл. 2; Шрамко 1994a, с. 102—126). У 1979 р. досліджено курган 6 в уроч. Скоробір («Четверте Поле»), частину якого було зруйновано шляховими роботами (рис. 2: 5; табл. 2; Шрамко 1980, с. 20—21), а у 1980 р. в зв'язку з активними роботами будівельників здійснено рятівні дослідження п'яти курганів в уроч. Перещепине (рис. 3: 24—27; табл. 2; Шрамко, Щегленко 1981; Щегленко 1981, с. 325). Окрім того, з науковою метою, задля отримання інформації про невеличкі некрополі, розташовані у межах Великого укріплення, було вирішено дослідити один курган в могильнику «А» (рис. 1: 4; табл. 2: 28; Шрамко 1994b, с. 117—133).

Майже всі матеріали з розкопок 1960—80-х рр. поступили у фонди Музею археології Харківського університету. Найбільш рідкісні артефакти з кургану 3/1980 могильника Перещепине було вирішено передати до фондів Національного Музею історії України, де вони і зараз зберігаються [4]. З часом для оформлення частини експозиції, присвяченої Більському городищу, 14 предметів з курганів 8/1965, 22—24/1975 у 1977 р. було передано до Полтавського краєзнавчого музею [5].

На сьогодні у фондах Музею археології Каразінського університету зберігаються артефакти з розкопок 28 курганів цього періоду, колекція нараховує 1137 одиниць зберігання (табл. 1).

Третій період досліджень курганів тривав з 1993 по 2006 рр., коли різні частини Більського археологічного комплексу активно досліджували спільна Українсько-Німецька експедиція Інституту археології НАН України [6] та експедиція Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (ЦОДПА) [7].

Українсько-німецька експедиція (УНЕ) у 1993, 1995—2002 рр. проводила наукові дослідження курганів в уроч. Перещепине (Мурзін, Ролле 1997, с. 93 та ін.), але знахідки з цих

3. У польових записах та статті Б. А. Шрамка (1994a, с. 111) досліджена ділянка помилково вказана як «Четверте Поле».

4. Див.: Національний музей історії України. 2011. Київ: Мистецтво, 1, с. 51, кат. 39.

5. Акт передачі від 18 січня 1977 р.

6. Керівники: В. Ю. Мурзін, Є. В. Черненко, С. В. Махортих та Р. Ролле.

7. Керівник О. Б. Супруненко.

Таблиця 4. Каталог курганів на некрополях Більського городища, матеріали розкопок з яких зберігаються в фондах ІКЗ «Більськ», IV період досліджень

Table 4. Catalog of burial mounds in the necropolises of the Bilsk settlement, excavation materials from which are stored in the funds of the Historical and Cultural Reserve «Bilsk», IV period of research

№	Курган, поховання	Некрополь	Урочище	Ділянка	Рік	Пограбування (+)	Дата, ст. до н. е.	Місце зберігання	Предмети, од.
51	к. 1/2013	Скоробір	Скоробір	6 Поле	2013[1, 3]	+	кін. VI	ІКЗ	184
52	к. 2/2013	Те саме	Те саме	6 Поле	2013[1, 3]	+	2 пол. VII	ІКЗ	12
53	к. 1/2014	Те саме	Марченки	8 Поле	2014[1, 3]	+	кін. VII — поч. VI	ІКЗ	70
54	к. 1	Те саме	Те саме	9 Поле	2015[2]	+	1 пол. VI	ІКЗ	25
55	к. 1	Те саме	Осняги	3 Поле	2015[2]	+	1 пол. V	ІКЗ	22
56	к. 1	Перещепине	—	—	2015[2]	+	?	ІКЗ	36
57	к. 1/2016	Те саме	Скоробір	6 Поле	2016[3]	+	1 чв. VI	ІКЗ, ХНУ	114
58	к. 1/2017	Те саме	Те саме	7 Поле	2017[3]	+	4 чв. VI	ІКЗ, ХНУ	322
59	к. 2/2017	Те саме	Те саме	7 Поле	2017[3]	+	кін. VI — поч. V	ІКЗ	9
60	к. 1/2017	Те саме	Осняги	3 Поле	2017[2]	+	кін. VII — 1 пол. VI	ІКЗ	4
61	к. 13	Могильник «Б»	—	—	2018[2]	+	2 пол. V — IV	ІКЗ	3
62	к. 15	Те саме	—	—	2018[2]	+	2 пол. V — IV	ІКЗ	25
63	к. 17	Те саме	—	—	2018[2]	+	2 пол. V — IV	ІКЗ	3
64	к. 20	Те саме	—	—	2018[2]	+	2 пол. V — IV	ІКЗ	1
65	к. 24	Те саме	—	—	2018[2]	+	2 пол. V — IV	ІКЗ	169
66	К. п. насип 7 (к. 28)	Те саме	—	—	2018[2]	+	2 пол. V — IV	ІКЗ	14
67	к. 1/2019	Скоробір	Скоробір	7 Поле	2019[1, 3]	+	1 пол. VI	ІКЗ	3
68	к. 2/2019	Те саме	Те саме	7 Поле	2019[3]	+	2 чв. VI	ІКЗ	374
69	к. 127	Те саме	Марченки	8 Поле	2019[1, 2]	+	кін. VII	ІКЗ	15
70	к. 1/2020	Те саме	Скоробір	6 Поле	2020[1, 3]	+	1 пол. VI	ІКЗ	39
71	к. 2/2020	Те саме	Те саме	6 Поле	2020[1, 3]	+	2 чв. VI	ІКЗ	249
72	к. 1/2020 (139)	Те саме	Марченки	8 Поле	2020[2]	+	кін. VII — поч. VI	ІКЗ	5
73	к. 1/2020 (№ 57)	Те саме	Осняги	4 Поле	2020[2]	+	1 пол. VI	ІКЗ	4
74	к. 2/2020 (№ 66)	Те саме	Те саме	4 Поле	2020[2]	+	1 пол. IV	ІКЗ	26
75	к. 1/2021	Те саме	Скоробір	6 Поле	2021[1, 3]	+	1 пол. VI	ІКЗ	35
76	к. 1/2023	Те саме	Те саме	7 Поле	2023[1, 3]	+	2 пол. VI	ІКЗ	18
77	к. 2/2023	Те саме	Те саме	7 Поле	2023[1, 3]	+	1 пол. V	ІКЗ	54
78	к. 1/2023	Те саме	Марченки	8 Поле	2023[2]	+	V	ІКЗ	21
79	к. 2/2023	Те саме	Те саме	8 Поле	2023[2]	+	V	ІКЗ	3
80	к. 3/2023	Те саме	Те саме	8 Поле	2023[2]	+	V	ІКЗ	5
81	к. 1/2023	Саранчівка	—	—	2023[2]	+	1 чв. VI	ІКЗ	13

[1] Археологічна експедиція ІКЗ «Більськ» (Котельва); [2] Археологічні експедиції ІА НАН України (Київ); [3] Скіфська археологічна експедиція ХНУ імені В. Н. Каразіна (Харків).

[1] Archaeological expedition of Historical and Cultural Reserve «Bilsk» (Kotelva); [2] Archaeological expeditions of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv); [3] Scythian archaeological expedition of the V. N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv).

розкопок переважно поступали до Наукових фондів ІА НАН України [8]. Матеріали з двох курганів зберігаються у фондах Національного музею-заповідника Українського гончарства в Опішні (Мурзін, Ролле 1995, с. 50—56).

Більський загін археологічної експедиції ЦОДПА основну увагу приділяв вивченню курганів, яким загрожувало знищення внаслідок робіт аграріїв, шляховиків, а також видобувних робіт газовиків. Так, у 1994—1995 рр. було вирішено дослідити кургани в могильнику «Б» (рис. 4: 29—33; табл. 3; Супруненко 1996; 2006). Тоді також було розкопано курган на ділянці «П'яте Поле», в уроч. Марченки некрополю Скоробір, що попадав у зону будівництва дороги (рис. 2: 34; табл. 3; Кулатова, Супруненко 2010, с. 151—161). У 1999 р. проведено розкопки кургану в уроч. Перемірки (рис. 3: 35; табл. 3; Кулатова, Супруненко 2002; 2010).

У 2000—2002 рр. у зв'язку з роботами по видобутку газу на території могильника Перещепине експедицією ЦОДПА було проведено рятів-

8. Колекції 1227; 1253; 1254; 1257.

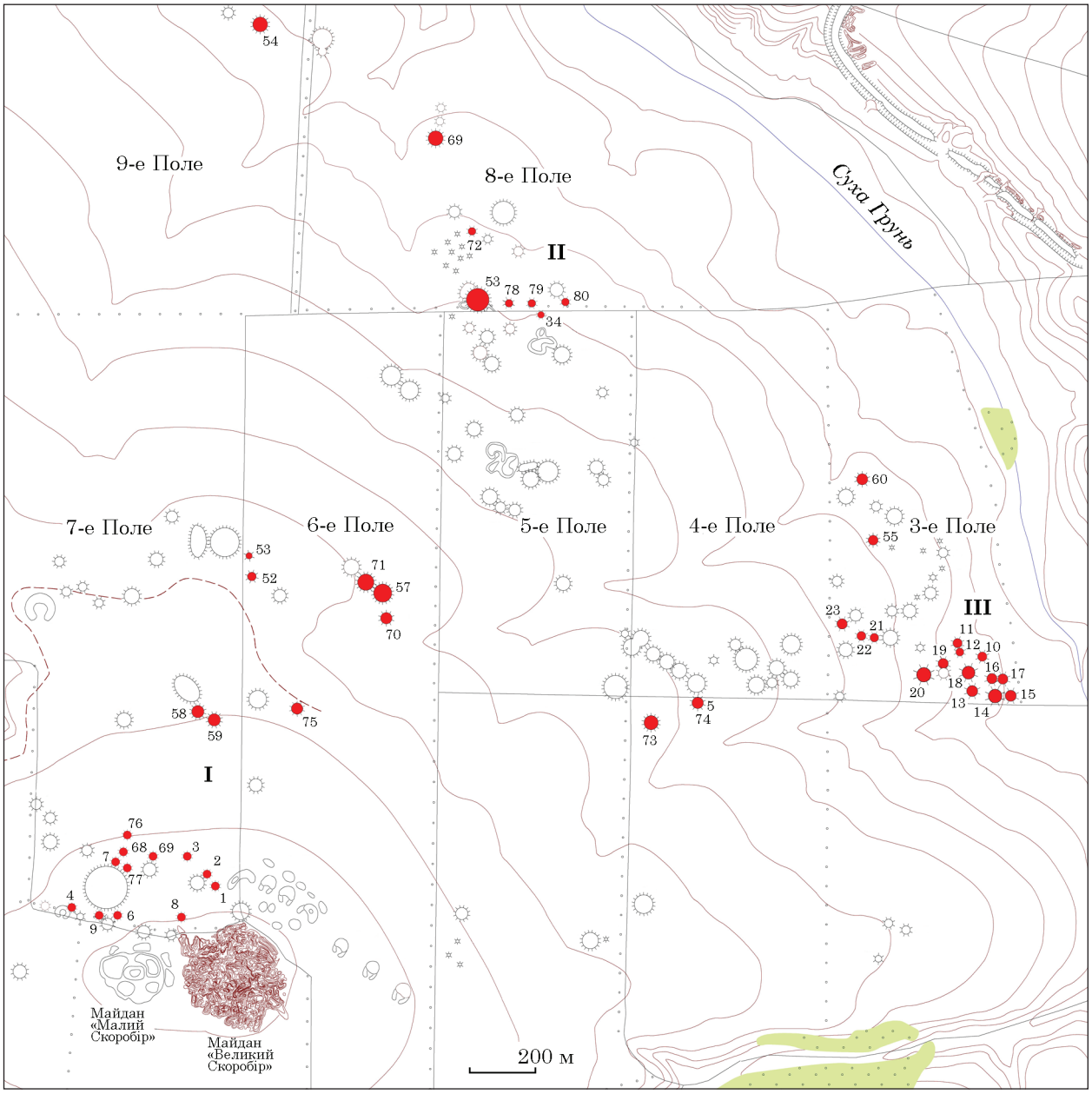

Рис. 2. Розташування курганів на некрополі Скоробір: I — уроч. Скоробір; II — уроч. Марченки; III — уроч. Осняги

Fig. 2. Location of burial mounds at the Skorobir necropolis: I — Skorobir tract; II — Marchenky tract; III — Osnyagi tract

ні дослідження декількох курганів та окремих поховань, насипи над якими не збереглися. У 2000 р. ними виявлено 5 поховань, у 2001 р. розкопано три кургани та два поховання, 2002 р. — п'ять курганів та два поховання, 2006 р. — один курган 1/2006. З них лише у 15 курганах було виявлено деякі знахідки, що після завершення досліджень передавались на постійне зберігання до фондів Центру (рис. 3: 36—50; табл. 3; Кулатова, Супруненко 2010). На сьогодні у фондах Історико-культурного заповідника «Більськ» зберігаються артефакти з розкопок 22 курганів, що досліджувались з 1994 по 2002 р. Загальна кількість предметів в музейних колекції нараховує 473 одиниці зберігання (табл. 1).

Четвертий період розпочався в 2012 р. і продовжується в дійсний час. Його особливістю є здійснення масштабних розкопок курганних некрополів Більського городища на новому рівні технічних можливостей із використанням сучасного обладнання, широке застосування археометричних методів досліджень, створення зведених планів курганних некрополів, значна робота по популяризації колекцій та їх збереження.

Основним координатором наукових та рятівних робіт всіх експедицій, що досліджують Більський археологічний комплекс стає Історико-культурний заповідник «Більськ» [9]. Так,

9. Із 2012 р. директор заповідника — І. І. Корост.

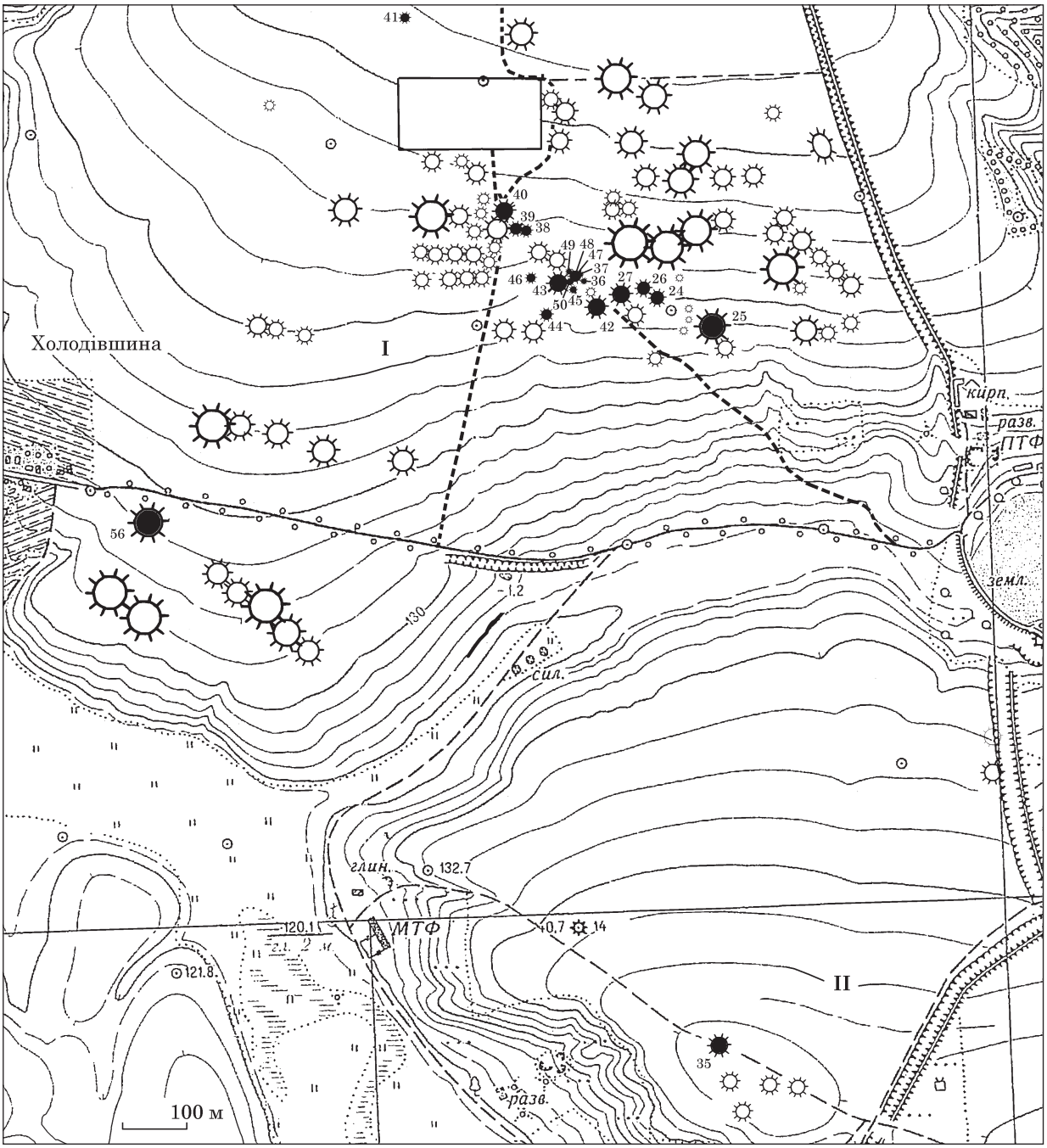

Рис. 3. Розташування курганів на некрополях: I — Перещепине; II — Перемірки
Fig. 3. Location of barrows on the necropolises: I — Pereshchepyne; II — Peremirky

у 2012 р. було вирішено силами Скіфської археологічної експедиції Каразінського університету (ХНУ) [10] при підтримці та за участю заповідника проводити планові розкопки курганів некрополю Скоробір на ділянках «П'яте Поле» — «Сьоме Поле», де розташована значна кількість курганних насипів, більшість з яких щороку нівелюється оранкою. Перші два кургани за цією програмою було досліджено у 2013 р. в уроч. «Шосте Поле» (Шрамко, Задніков 2014; Шрамко 2016), а у 2014 р. спільно науковцями Каразінського університету і співробітниками заповідника було досліджено великий курган в уроч. «Восьме Поле» (рис. 2: 51—53; табл. 4; Шрамко, Задніков 2015).

У 2015 р. науковці ІА НАН Україні досліджували кургани на некрополях Скоробір та Перещепине. Експедиція під керівництвом С. В. Махортих розкопала два кургани на ділянках «Дев'яте Поле» та «Третє Поле» (Махортых, Джонсон, Тейлор 2016). Один курган в уроч. Перещепине дослідили О. Д. Могилов та С. А. Скорий (рис. 2: 54—56; табл. 4; Могилов, Скорий, Панченко 2015).

У 2016 р. Скіфська експедиція ХНУ імені В. Н. Каразіна за підтримки ІКЗ «Більськ» до-

10. Керівник експедиції І. Б. Шрамко.

слідила один курган в уроч. Скоробір («Шосте Поле») (рис. 2: 57: табл. 4; Шрамко 2017; Shramko, Zadnikov 2017).

У 2017 р. Скіфською експедицією Каразінського університету розкопано два кургани в уроч. Скоробір, на ділянці «Сьоме Поле» (рис. 2: 58, 59; табл. 4; Шрамко, Задніков 2018). Один курган, в уроч. Осняги («Третє Поле») дослідила Більська експедиція Інституту археології НАН України [11] (рис. 2: 60; табл. 4; Гречко, Крютченко, Ржевуська 2018). У 2018 р. її зусиллями було розкрито шість курганів на могильнику «Б» (рис. 2: 61—66; табл.4; Гречко та ін. 2019).

У 2019 р. на замовлення заповідника, згідно з укладеним договором між ХНУ імені В. Н. Каразіна та ІКЗ «Більськ», Скіфською археологічною експедицією Каразінського університету було досліджено два кургани в уроч. Скоробір («Сьоме Поле»), один з яких виявився не пограбованим (рис. 2: 67, 68; табл. 4; Шрамко, Задніков 2020). Два кургани в уроч. Марченки («Восьме Поле») розкопані під керівництвом С. А. Скорого та В. М. Окатенка (рис. 2: 69; табл. 4; Скорый, Окатенко, Зимовець 2020). У 2020 р. експедиція ХНУ досліджувала кургани в уроч. Скоробір, на ділянці «Шосте Поле» (рис. 2: 70, 71; табл. 4; Шрамко, Задніков 2021). Експедиції Інституту археології НАН України — кургани в уроч. Марченки, на ділянці «Восьме Поле» (рис. 2: 72; табл. 4; Окатенко, Скорий, Зимовець 2021) та в уроч. Скоробір, на ділянці «Четверте Поле» (рис. 2: 73, 74; табл. 4; Гречко та ін. 2021).

У 2021 р. спільною експедицією Каразінського університету та ІКЗ «Більськ» [12] було досліджено курган в уроч. Скоробір, на ділянці «Шосте Поле» (рис. 2: 75; табл. 4; Шрамко, Задніков 2023).

У 2023 р. дослідження курганів поблизу Більського городища здійснювались за підтримки Німецького археологічного інституту (DAI). Експедиція ІКЗ «Більськ» дослідила два кургани в уроч. Скоробір, на ділянці «Сьоме Поле» (рис. 2: 76, 77; табл. 4; Шрамко, Задніков 2024; Шрамко 2024), експедиція ІА НАН України [13] — три кургани: один в уроч. Саранчівка та три в уроч. Марченки, на ділянці «Восьме Поле» (рис. 1: 6; 2: 78—81; табл. 4; Окатенко 2024). Останнім часом фонди Історико-культурного заповідника «Більськ» поповнили знахідки з розкопок 33 курганів, що досліджувались з 2013 по 2023 рр. Ця частина колекції нараховує 1873 одиниці зберігання (табл. 1).

Формування та репрезентативність колекцій. Колекційні зібрання двох музейних установ були створені в результаті здійснення багаторічних рятівних та наукових досліджень українськими археологами курганних некрополів Більського городища у другій половині XX — першій чверті XXI ст. На сьогодні це найбільша частка колекцій з курганних могильників відомої пам'ятки (рис. 5—9). Наскільки вона репрезентативна? [14]

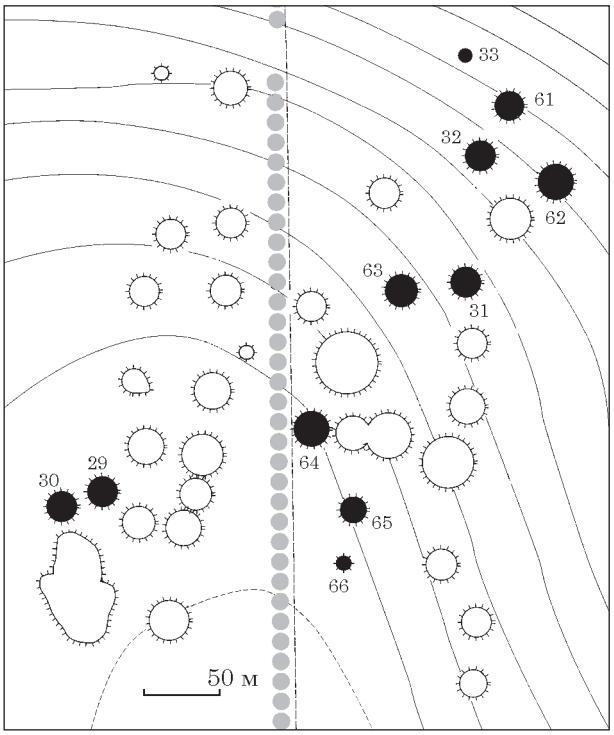

Рис. 4. Розташування курганів на могильнику «Б»
Fig. 4. Location of burial mounds in burial ground «Б»

Фонди Музею археології Каразінського університету містять одну з найбільших колекцій матеріалів Більського городища. Курганна збірка артефактів на загальному фоні знахідок з розкопок Західного та Східного укріплень доволі скромна, але показова.

Більшу частину колекції було сформовано в результаті досліджень курганів на некрополях Скоробір у другій половині XX ст. (другий період). Кілька знахідок з розкопок могильника Скоробір було передано на постійне зберігання до музейних фондів університету пізніше, на четвертому етапі (табл. 1).

Сьогодні у фондах музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна зберігається 1141 одиниця музейних предметів з 31 кургану більських некрополів (уроч. Скоробір, Осняги, Перещепине, могильник «А»). Більшість артефактів походить з пограбованих комплексів, тож матеріал здебільшого фрагментований, але є й цілі або археологічно цілі предмети, що надають можливість скласти про них доволі повне уявлення. Колекції розміщені в декількох фондосховищах.

Набір поховального інвентарю доволі сталий. До ранньоскіфського періоду характерні ліплені горщики, миски, корчаги та черпаки місцевого виробництва (Шрамко 1994а). Античний керамічний імпорт попадається зрідка і представлений переважно уламками амфор, але іноді трапля-

11. Керівники І. Б. Шрамко та С. А. Задніков.
12. Керівники І. Б. Шрамко та С. А. Задніков.
13. Керівник В. М. Окатенко.
14. Результати статистичної обробки матеріалів фондів двох установ відображено в графічних схемах (рис. 5—8).

Рис. 5. Предмети з фондів МА ХНУ імені В. Н. Каразіна: 1 — античне глиняне блюдо; 2 — біметалеве дзеркало; 3, 4 — античні глиняні лекіфи; 5 — глиняний ліплений черпак; 6 — єгипетські фаянсові прикраси; 7 — кістяна шпилька; 8 — срібний ритон (за: 1, 2, 5, 8 — Шрамко Б. 2016; 3, 4 — Zadnikov 2024; 6 — Shramko, Tarasenko 2022; 7 — фото І. Б. Шрамко)

Fig. 5. Objects from the collections of the Museum of Archaeology of the V. N. Karazin Kharkiv National University: 1 — Greek dish; 2 — bimetallic mirror; 3, 4 — Greek clay Lekythoi; 5 — clay molded scoop; 6 — Egyptian faience jewelry; 7 — bone hairpin; 8 — silver rhyton (after: 1, 2, 5, 8 — Shramko B. 2016; 3, 4 — Zadnikov 2024; 6 — Shramko, Tarasenko 2022; 7 — photo by I. B. Shramko)

ються майже цілі форми. У жіночих похованнях було прийнято залишати як металеві прикраси (шпильки, браслети, сережки), так і намисти-ни із скла, пасти, мушлі та напівдорогоцінного каменю, але в колекції є й більш рідкісні зразки з єгипетського фаянсу та золота (Шрамко Б.

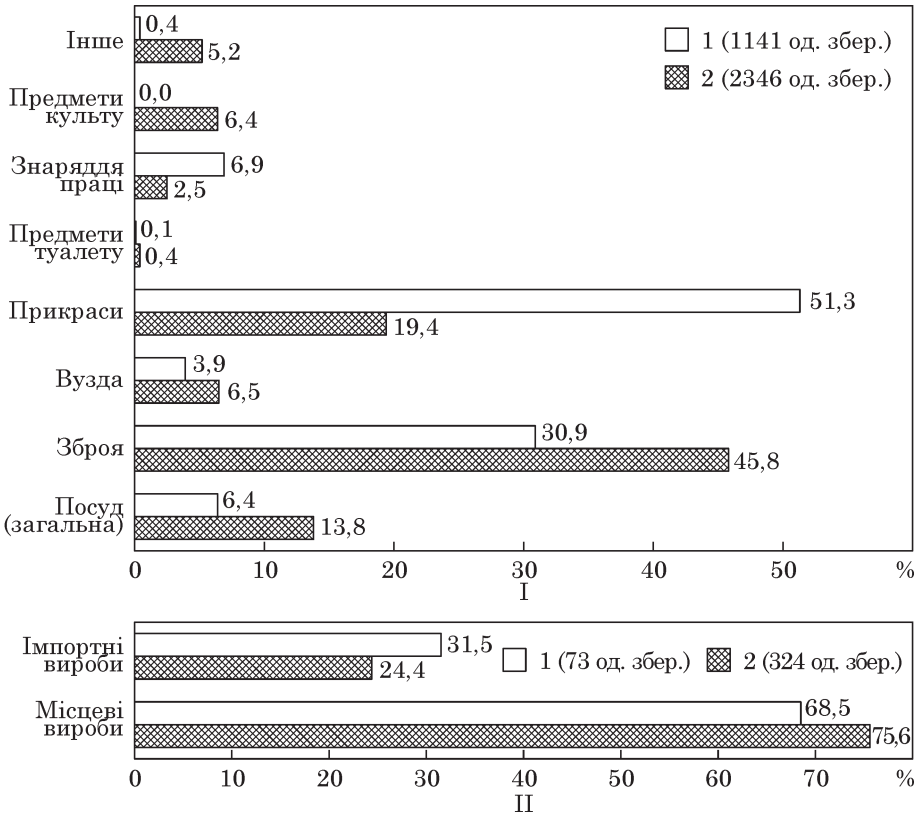

Рис. 6. Розподіл музейних предметів за основними категоріями: I — відсоток від загальної кількості музейних предметів (од. збер.) у фондах кожної з установ; II — розподіл посуду за місцем виробництва від загальної кількості одиниць зберігання в даній категорії предметів. **Тут і на рис. 7, 8**: 1 — фонди МА ХНУ; 2 — фонди ІКЗ «Більськ»

Fig. 6. Distribution of museum objects by main categories: I — percentage of the total number of museum objects (storage units) in the funds of each institution; II — distribution of pottery according to production place from the total number of storage units in this category of objects. **Here and figs. 7,8**: 1 — funds of the Museum of Archaeology of the V. N. Karazin Kharkiv National University; 2 — funds of the Historical and Cultural Reserve «Bilsk»

2016, кольорова вкладка, фото 3: 2, 3; Shramko, Tarasenko 2022, p. 146, fig. 4). Лише одним екземпляром (шпилька) представлені кістяні предмети (Шрамко 1994a, рис. 3: 2). З непограбованого жіночого поховання походить бронзове дзеркало (Шрамко Б. 2016, кольорова вкладка, фото 3: 8). З чоловічими похованнями пов'язані знахідки вістря стріл, залишки залізних вудил, псаліїв, рідше зустрічалися уламки мечів та списів.

У поховальних комплексах останньої чверті VI — першої половини V ст. до н. е. помітні зміни у типах кінської вуздечки, вістря стріл та керамічного посуду. З поховань другої половини VI — V ст. до н. е. походять виразні сагайдачні набори із залишками футлярів зі стрілами, уламки залізного панциру. Розширюється асортимент предметів античного імпорту, крім уламків амфор, в колекції зберігається чорнолаковий лекіф, срібний ритон, золоті прикраси (Шрамко Б. 2016, кольорова вкладка, фото 3: 2). Для всіх періодів звичайними є знаряддя праці (залізні ножі, шила, глиняні прясельця тощо). (Шрамко 1994a, 1994b).

У колекції представлені шість основних категорій знахідок: посуд, озброєння, кінська вузда, знаряддя праці, прикраси, предмети туалету та інше (рис. 6, 7).

Кількісно переважають прикраси (51,3 %), трохи поступаються їм предмети озброєння (30,9 %). У меншій кількості представлені знаряддя праці (6,9 %), деталі кінської вуздечки (3,9 %) а також посуд (6,4 %; рис. 6: I), серед якого значно переважає продукція місцевого виробництва (68,5 %). Грецький імпорт (керамічний тарний та столовий посуд, а також срібний ритон) становить меншу (31,5 %) частку цієї категорії артефактів (рис. 6: II). Предмети туалету представлені одним біметалевим дзеркалом (0,1 %). Декілька не атрибутованих предметів скіфського часу віднесено нами до категорії «інші» (0,44 %; рис. 6: I).

Незважаючи на значну різницю у загальній кількості одиниць зберігання в фондах двох установ (табл. 1), відсоткове співвідношення деяких категорій («знаряддя праці», «прикраси») є приблизно однаковим (рис. 7), проте в музейній колекції Каразінського університету відсутня така категорія як «предмети культу».

Не менш цікавим виявився розподіл знахідок із поховань скіфського часу за матеріалом. Всього нами виділено шість груп матеріалів, з яких було виготовлено предмети, що поступили до фондів музею: глина; бронза; залізо; кістка; скло, паста, фаянс і мушля; золото та срібло (рис. 8).

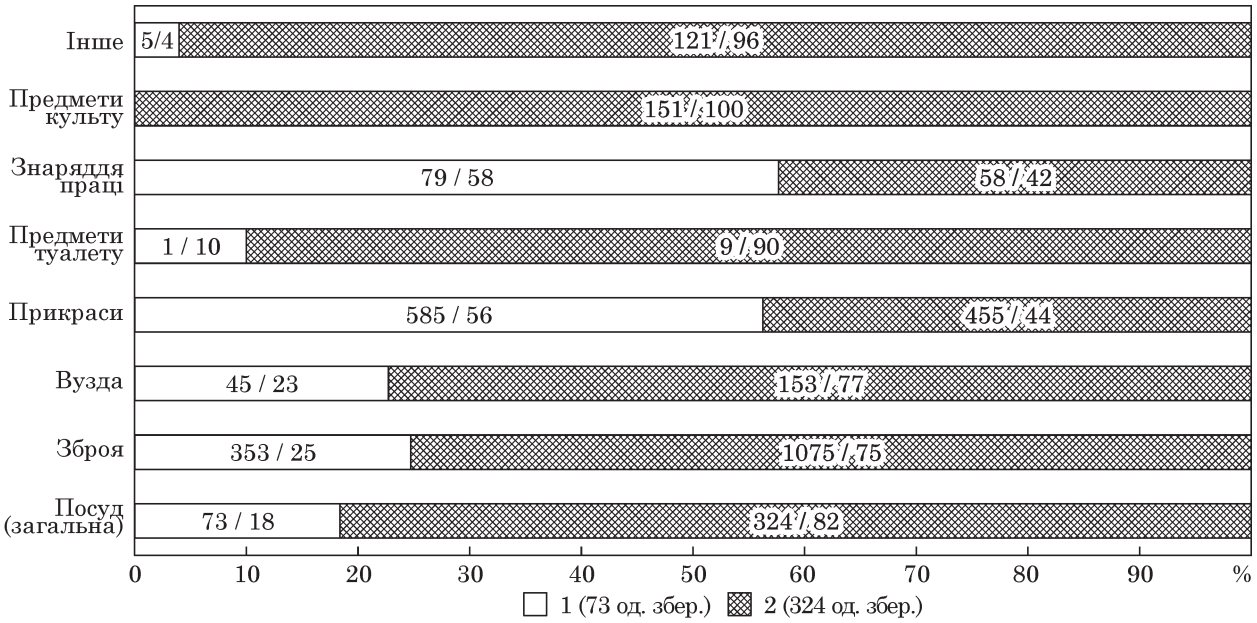

Рис. 7. Співвідношення основних категорій музейних предметів (од. збер.) між колекціями МА ХНУ та ІКЗ «Більськ». **В графах дано**: од. / %

Fig. 7. Correlation of the main categories of museum objects (storage units) between the collections of the Museum of Archaeology of the V. N. Karazin Kharkiv National University and the Historical and Cultural Reserve «Bilsk». **Legend**: units / %

У цій вибірці кількісно переважають вироби із скла, пасти, фаянсу та мушлі (49,3 %), заліза (31,4 %) та глини (12,4 %). Меншу частку предметів (5,3 %) виготовлено з бронзи. Золоті та срібні вироби цінувались більше, саме на них полювали грабіжники, тому не дивно, що ці матеріали становлять незначний відсоток (1,6 %) в колекції. Вироби з нестійких, органічних матеріалів у пограбованих похованнях зберігаються гірше, але в фондах музею є шпилька з кістки (0,1 %).

Найбільш виразними в музейному зібранні є предмети з розкопок на некрополі Скоробір, серед яких відмітимо античне розписане блюдо (рис. 5: 1); біметалеве дзеркало із залізною ручкою, прикрашеною бронзовою фігурою пантери (рис. 5: 2); античні лекіфи (рис. 5: 3, 4); цілий лискований черпак (рис. 5: 5); унікальні єгипетські фаянсові амулети, т. зв. Око Гора (рис. 5: 6) та кістяна зооморфно шпилька (рис. 5: 7). В одному з курганів могильника Перещепине було знайдено срібний ритон із позолотою (рис. 5: 8). Металеві предмети з фондів музею археології в різні роки вивчали Б. А. Шрамко та Л. П. Грубник-Буйнова, оскільки у 1972 р. при університеті було відкрито власну лабораторію для вивчення виробів із кольорових металів, широко застосовувались методи природничих наук (Гаврилюк 2021, с. 119—123).

Найбільш цінні предмети, що зберігаються в колекції представлено в експозиції музею археології Каразінського університету (Посохов 2016, с. 12, рисунок).

Фонди Історико-культурного заповідника «Більськ» почали формуватися одразу після його створення у 2005 р. До них увійшли предмети з розкопаних експедицією ЦОДПА більських некрополів, але знахідки продовжували перебувати на тимчасовому зберіганні в полтавській установі. Накопичений за роки розкопок речовий матеріал було опрацьовано музейниками Центру (Філоненко 2012). Завдяки ретельній роботі фахівців, якими у ті роки керувала головний зберігач фондів Л. К. Філоненко поступово було сформовано музейне зібрання ІКЗ «Більськ», яке в 2014 р. у доволі стислі строки було перевезено з Полтави до Котельви і розміщено в облаштованому фондосховищі (Шапорда 2016, с. 268). З того моменту і до дійсного часу колекцією опікується головний зберігач фондів ІКЗ «Більськ» О. М. Шапорда.

З 2014 р. всі археологічні експедиції, що досліджують могильники Більського городища передають знахідки до фондів заповідника, внаслідок чого в установі сформована найбільша колекція артефактів з поховань скіфського часу цього мікрорегіону.

Основу курганної колекції на 2013 р. складають матеріали розкопок більських некрополів, здійснених експедицією ЦОДПА, що активно працювала у другій половині 1990-х — на початку 2000-х рр. (табл. 3). З 2013 р. курганна складова колекцій фондів стрімко зросла за рахунок збільшення наукових досліджень різних археологічних експедицій (табл. 4), перш за все, Харкова (ХНУ) та Києва (ІА НАН України), а також створення власної експедиції при заповіднику, залучення до роботи провідних фахівців у якості консультантів та наукових співробітників з метою належної підготови молодих кадрів, розширення діапазону рятівних, наукових досліджень та поповнення фондів. Так, за короткий час з 2013 по 2016 р. музейна колекція поповнилась

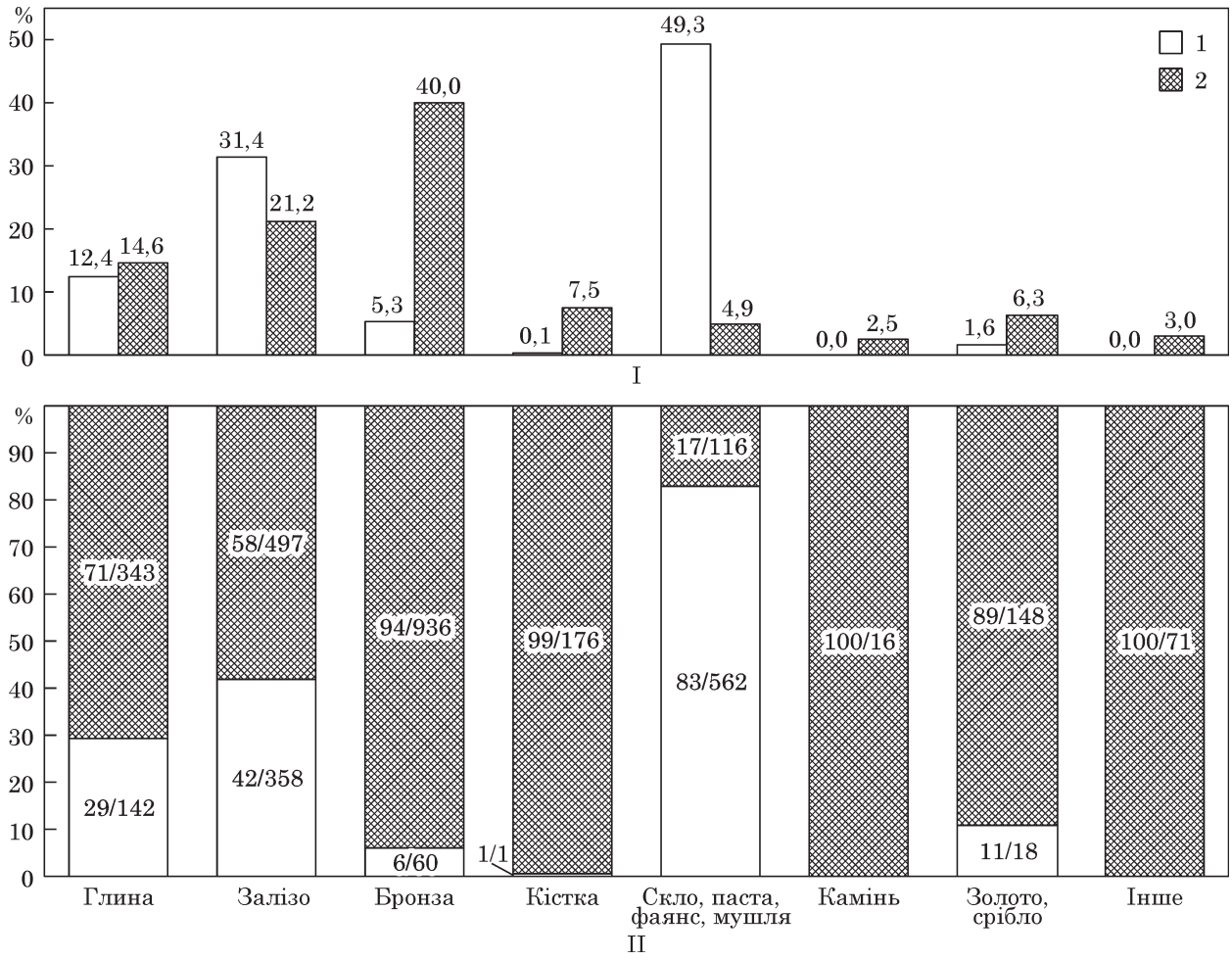

Рис. 8. Розподіл музейних предметів за матеріалами: I — відсоток від загальної кількості музейних предметів (од. збер.) у фондах кожної з установ; II — співвідношення музейних предметів (од. збер.) за матеріалом між колекціями двох установ. **Над стовпчиками дано**: % / од.

Fig. 8. Distribution of museum objects by materials: I — percentage of the total number of museum objects (collection units) in the collections of each institution; II — ratio of museum objects (collection units) by material between the collections of the two institutions. **Legend**: % / units

рідкісними артефактами з некрополю Скоробір (Шапорда 2016, с. 269; Шрамко 2017; Shramko 2024). Саме сучасний, четвертий період археологічних досліджень став найбільш результативним, про що свідчать статистичні дані.

Так, у третьому періоді досліджень курганна колекція установи нараховувала близько 473 артефактів, а у четвертому вона збільшилась на 1873 предмета, тобто майже у чотири рази (табл. 1). Якщо у третьому періоді досліджень матеріали з розкопок курганів передавала тільки експедиція ЦОДПА, то в четвертому фонди поповнювали вже чотири експедиції двох установ (ХНУ та ІА НАН України), а також спільні експедиції заповідника з ІА НАН України та ХНУ, завдяки цьому до фондів поступили колекції з різних могильників, поховань значного хронологічного діапазону, від другої половини VII до кінця IV ст. до н. е. (табл. 3, 4).

З поховань другої половини VII — першої половини VI ст. до н. е. походить значна кількість чорнолискованого посуду (корчаги, миски та черпаки), ліплені горщики, бронзові, залізні та кістяні деталі кінської вуздечки, залізні акінаки, металеві бойові ножі, списи. Виразна колекція архаїчного періоду сформована за результатами новітніх розкопок (рис. 9: 1—8; Кулатова, Супруненко 2010, рис. 8; 10; 12; 38—39; 43—47; 97; 119; 136—137; 141—143). Звернемо увагу на бронзову бутероль, оформлену в скіфському звіриному стилі (рис. 9: 3; Скорый, Зимовец, Окатенко 2020).

До рідкісних предметів віднесемо залишки залізного панцирного обладунку та біметалевого дзеркала (Шрамко, Задніков 2020, с. 9—10; 2021, с. 13). Протягом останнього десятиліття до фондів ІКЗ «Більськ» було передано велику групу предметів з елітних жіночих поховань першої половини VI ст. до н. е., відкритих в уроч. Скоробір. На високий статус небіжчиць вказували золоті пластинки від головного убору (рис. 9: 1, 2), намистини зі скла, пасти, напівдорогоцінних каменів, єгипетського фаянсу (рис. 9: 5), золоті скроневі підвіски (сережки), дзеркала та навіть залишки шкіряної сумочки зі срібною застібкою (Шрамко 2017, с. 375—376; Shramko 2024). Особливістю колекції цього хронологічного періоду є

Рис. 9. Предмети з фондів ІКЗ «Більськ». 1, 2 — золоті елементи декору одягу; 3 — бронзова бутероль; 4 — бронзове дзеркало; 5 — намистини з єгипетського фаянсу, кришталю та бурштину; 6 — античний глек; 7 — глиняний ліплений черпак; 8 — антична амфора (за Котенко, Гречко 2019; Скорий, Окатенко, Зимовець 2020; Shramko, Tarasenko 2022; Шрамко 2023; Окатенко 2024; Shramko 2024)

Fig. 9. Objects from the collections of the Historical and Cultural Reserve «Bilsk». 1, 2 — gold elements of clothing decor; 3 — bronze buterol; 4 — bronze mirror; 5 — beads made of Egyptian faience, crystal, and amber; 6 — Greek jug; 7 — clay molded scoop; 8 — Greek amphora (after Kotenko, Grechko 2019; Skory, Okatenko, Zymovets 2020; Shramko, Tarasenko 2022; Shramko 2023; Okatenko 2024; Shramko 2024)

кілька сагайдачних наборів та предмети з металу та кістки, оформлені в скіфському звіриному стилі (Шрамко, Задніков 2017; 2020, 2021 та ін.). Доволі виразними виявились артефакти з поховань останньої чверті VI — першої половини V ст. до н. е. (Шрамко, Задніков 2014; 2018;

Shramko, Zadnikov 2021, p. 134; Шрамко 2024, с. 232—241), серед яких помітно вирізняється комплекс з кургану 1/2017 в уроч. Скоробір, де знайдено унікальні предмети. Наприклад, рогове блюдо, бронзове дзеркало (рис. 9: 4), залізний конус із золотим плакуванням, золоті пластини, набір античного посуду, предмети одягу центральноєвропейського походження, сагайдачний набір, залізні та бронзові деталі кінського спорядження та культовий гральний набір (Шрамко, Задніков 2018; Shramko, Zadnikov 2021, p. 144, fig. 12: 7). З поховань кінця VI ст. до н. е. походять античні амфори (рис. 9: 8).

Значна кількість артефактів, що зберігається у фондах ІКЗ «Більськ» походить з поховань другої половини V — IV ст. до н. е. Цей період представлений переважно залізними та бронзовими предметами озброєння, деталями кінської вуздечки та виразним античним імпортом, серед якого є золоті прикраси, рідкісні скляні арібали та бронзове дзеркало пелопоннеського типу (Кулатова, Супруненко 2010, с. 95—96, 113, рис. 106, 123). У 2019 р. до фондів заповідника було передано рідкісний античний глек (рис. 9: 6) з розкопок курганного могильника «Б» (Котенко, Гречко 2019, с. 58, рис. 2—3).

На сьогодні загальна «курганна» колекція ІКЗ «Більськ», сформована протягом тривалого часу зусиллями різних експедицій (табл. 1), є найбільшою в країні.

Звісно кількість речей та їхнє датування ще не свідчить про репрезентативність колекції. Для її оцінки потрібен комплексний аналіз набору предметів поховального інвентарю, вилучених під час польових досліджень, із врахуванням ступеня цілісності поховального комплексу. На наш погляд важливою є наукова цінність знахідок скіфського часу, їхня інформативність. На це вказує і розподіл музейних предметів за основними категоріями (рис. 6), оскільки, окрім інших показників — розміри та складність поховальної конструкції, курганного насипу, наявність супроводжуючих осіб тощо, саме набір речей, залишених в похованнях, визначає статус небіжчика та його місце в суспільстві.

За довгі роки розкопок стало зрозумілим, що більшість поховань було пограбовано ще в давнину. В одному випадку чітко зафіксована руйнівна робота селітроварників (Шрамко, Задніков 2015, с. 58). Але ж навіть неповні поховальні комплекси в більшості випадків містили показовий набір артефактів, що надало змогу датувати та визначити статусу небіжчика, а також прослідкувати деякі особливості поховального обряду. Лише до трьох поховань скіфського часу грабіжники не змогли дістатись, що надало повну картину поховального обряду, а залишені під час захоронення предмети матеріальної культури було виявлено *in situ*: курган 2/1965, поховання 1 кургану 3/2002 та курган 2/2019 (Шрамко 1994а, с. 103—107; Кулатова, Супруненко 2010, с. 119—135; Шрамко, Задніков 2020, с. 9—10).

Курганна колекція з некрополів Більського городища, представлена у фондах ІКЗ «Більськ» нараховує 2346 одиниць зберігання (рис. 6: I), серед яких переважають предмети озброєння (45,8 %), дещо кількісно поступаються їм прикраси та елементи декорування (19,4 %), а також посуд (13,8 %). Цю категорію предметів (рис. 6: II) представлено переважно стандартним набором посуду місцевого виробництва (75,6 %), античний імпорт становить значно меншу частку (24,4 %), що відповідає співвідношенню у колекції МА ХНУ (рис. 6: II). Інші категорії знахідок становлять незначний відсоток: 0,4 % — предмети туалету, представлені бронзовими дзеркалами; 2,5 % — знаряддя праці; 6,4 % — предмети культу, серед яких унікальне рогове блюдо, набір кістяних предметів та ін.; 6,5 % — вузда; 5,2 % — віднесено нами до категорії «інше» [15].

Порівнюючи знахідки з колекцій двох установ, можна простежити певні тенденції (рис. 7). У фондах ІКЗ «Більськ» на відміну від МА ХНУ домінують такі категорії як «посуд» (82 та 18 % відповідно), «озброєння» (75 та 25 %), «вузда» (77 та 23 %), «предмети туалету» (90 та 10 %). Тільки в фондах заповідника представлена така категорія як «предмети культу».

Не менш цікавим виявився розподіл знахідок із поховань скіфського часу за матеріалом (рис. 8: I). Так, аналіз колекції у фондах ІКЗ «Більськ» показав, що в ній кількісно переважають предмети, виготовлені з бронзи (40 %) та заліза (21,2 %). Третє місце серед матеріалів підсідає глина (14,6 %). Значно меншою часткою представлені такі матеріали як кістка та ріг (7,5 %), золото і срібло (6,3 %), скло, паста, фаянс, мушля (4,9 %) та камінь (2,5 %); 3 % знахідок віднесено до категорії «інші» [16]. При порівнянні матеріалів, з яких виготовлені музейні предмети з колекцій двох установ, також помітні певні тенденції (рис. 8: II). У фондах ІКЗ «Більськ» на відміну від МА ХНУ значно переважають вироби з кістки (99 та 1 % відповідно), золота і срібла (89 та 11 %) та бронзи (94 та 6 %). Тільки в фондах заповідника представлені вироби з каменю (100 %). У фондах Музею археології Каразінського університету більша частка предметів, виготовлених з пасти, скла, фаянсу, мушлі (83 проти 17 %). Вироби із заліза представлено більш близькими показниками (38,2 % — МА ХНУ та 67,4 % — ІКЗ «Більськ»).

За роки розкопок музейне зібрання заповідника поповнилось новими рідкісними артефактами, що безумовно підкреслюють значну наукову цінність та репрезентативність колекції. Так, перші золоті елементи жіночого головного убору першої чверті VI ст. до н. е. було знайдено в кургані 1/2016 (Шрамко 2017; Shramko, Zadnikov

15. Не атрибутовані предмети скіфського часу, уламки кераміки доби бронзи та окремі артефакти Нового часу та ін.

16. Деревина, сірка, реальгар й матеріали доби бронзи та Нового часу.

2017). Унікальний поховальний комплекс останньої чверті VI ст. до н. е. було відкрито у 2017 р. (Шрамко, Задніков 2018, с. 11—14; Shramko, Zadnikov 2021, p. 16), а у 2019 р. вперше за багато років науковці натрапили на непограбоване поховання другої чверті VI ст. до н. е., за матеріалами якого, вдалось визначити риси жіночого поховального костюму (Shramko 2024), а також простежити широкий діапазон міжкультурних контактів, впливів та зв'язків місцевого населення в першій половині VI ст. до н. е. Цілеспрямоване дослідження південної частини некрополю надало можливість передати до фондів заповідника значну колекцію артефактів, які характеризують особливості місцевого суспільства періоду скіфської архаїки. При дослідженні поховань на курганному могильнику «Б» у 2018 р. було знайдено ще один рідкісний артефакт — античний глек V ст. до н. е., що став підставою для висування цікавої версії щодо його потрапляння на городище (Котенко, Гречко 2019 та ін.).

У подальшому фонди ІКЗ «Більськ», безперечно, будуть поповнюватись за рахунок нових розкопок курганів, більшості з яких загрожує знищення через активну діяльність аграріїв та шляхобудівельників в мікрорегіоні.

Археологічні колекції в умовах війни. Звичайний ритм роботи обох установ різко змінився 24 лютого 2022 року, коли розпочалося повномасштабне вторгнення військ російської федерації на територію України. Одним з перших це відчув на собі Харків. Постійні обстріли міста, просування російських військ на захід, тривалі бої на околицях, вибухи в центрі міста створювали реальну загрозу цілісності музейних колекцій (Шрамко 2022; Shramko 2023). Внаслідок потужного ракетного удару по будівлі Харківської обласної державної адміністрації були частково зруйновані деякі підземні комунікації, що призвело до підтоплення на півтора метра одного з фондосховищ, в якому зберігалась колекція з більських некрополів (рис. 10: 1) [17]. Ситуація ускладнювалась відсутністю в приміщеннях музею світла та опалення, низькою температурою, високою вологістю та постійними масованими обстрілами міста, що не виключало можливість додаткових руйнацій. За кілька днів вдалося вирішити питання відкачування води та розпочати один з найбільш тривалих та складних етапів: висушування постраждалих предметів та їхнє перепакування [18]. В цілому, більшість артефактів з курганних некрополів перебувала в задовільному стані, але деякі складнощі виникли з предметами, виготовленими з органічних матеріалів, перш за все, з кістки та рогу [19]. Найбільш стійкими до підвищеної вологості та перебування у воді очікувано виявились різноманітні керамічні форми, скло, вироби з білого та жовтого металів, а також каменю.

Найближчими днями вдалось зв'язатись з центрами порятунку музеїв як в Україні, так і за кордоном [20]. Вже на початку квітня ситуація покращилась. У приміщеннях було відновлено світло, стабілізовано рівень вологості та температури, які контролювались відповідними приладами, надійшла гуманітарна допомога (Шрамко 2022, с. 243; Shramko 2023, p. 52—54; Shramko, Zadnikov 2023) [21]. Завдяки дотриманню температурно-вологісного режиму та контролю за процесом висушування предметів, було отримано позитивні результати, що підтверджено контрольним оглядом стану артефактів спеціалістами-реставраторами (рис. 10: 2a). У нових складних обставинах було вирішено після завершення звіряння артефактів, які перебували не тимчасовому зберіганні повернути предмети до ІКЗ «Більськ». В стислі строки понад тисячі речей було звірено з колекційними описами (рис. 10: 2b) підготовлено для перевезення та передано до фондів заповідника (рис. 10: 2c) [22], де умови збереження артефактів на той момент були значно кращими, а загальна військова обстановка була не настільки складною.

З початком повномасштабної війни співробітники заповідника, перш за все, директор установи І. І. Корост та головний зберігач фондів О. М. Шапорда, опікувались створенням відповідних умов для збереження колекцій, впроваджували комплекс консерваційно-реставраційних заходів. В умовах війни не зупинялись польові роботи, заповідником було організовано проведення охоронно-рятівних досліджень. Неймовірну допомогу в 2022 р. надав The International Alliance for the Protection of Heritage in Conflict Areas (ALIPH) (за спри-

17. На тимчасовому зберіганні перебували й артефакти з розкопок останніх років на некрополі Скоробір, які готувались до публікації та оброблялись для підготовки наукового звіту.

18. На цьому етапі суттєву допомогу надали волонтери, які забезпечили нас акумуляторними ліхтариками, допомогли підключити теплову гармату.

19. Стан колекцій контролював директор Харківського філіалу Національного науково-дослідного реставраційного центру України (ННДРЦ) С. В. Омельник, який надавав постійні консультації стосовно методики висушування предметів, виготовлених з різних матеріалів та стабілізації стану артефактів.

20. Одним із перших, на наше звернення відгукнувся координатор Центру порятунку культурної спадщини І. В. Пошивайло.

21. Значну частину матеріалів та обладнання нами було отримано завдяки фінансовій підтримці The International Alliance for the Protection of Heritage in Conflict Areas (ALIPH). Пізніше, у 2023—2024 рр., додаткові матеріали та обладнання для роботи в фондах передавали й інші організації, зокрема Polish Support Center for Culture in Ukraine.

22. Швидке евакуювання колекції стало можливим завдяки суттєвій допомозі директора ІКЗ «Більськ» І. І. Короста, який взяв на себе вирішення найбільш складних проблем, пов'язаних з вивезенням колекцій з прифронтової зони.

Рис. 10. Музейні колекції в умовах війни: 1 — постраждалі фонди МА ХНУ імені В. Н. Каразіна; 2, 3 — звіряння та перевірка стану предметів після рятівних заходів; 4 — повернення колекцій до фондів ІКЗ «Більськ»

Fig. 10. Museum collections in wartime conditions: 1 — damaged funds of the Museum of Archaeology of the V. N. Karazin Kharkiv National University; 2, 3 — verification and checking of the condition of objects after rescue measures; 4 — return of collections to the funds of the Historical and Cultural Reserve «Bilsk»

яння ГО «Центр дослідження та збереження культурної спадщини») [23].

З 2022 р. Музей археології ХНУ ім. В. Н. Каразіна та ІКЗ «Більськ» розпочинають масштабну співпрацю з Ukraine Art Aid Center [24]. У період 2022—2025 рр. цією фундацією обом установам була надана колосальна допомога для збереження та опрацювання музейних предметів.

Заповідник отримав нові можливості, що дозволило забезпечити повноцінну обробку артефактів: від стадії виявлення до їх камерального опрацювання, розпочати оцифрування предметів, на новому рівні вести облік колекцій та започаткувати проєкт «Історія поряд» [25].

За підтримки Німецького археологічного інституту (DAI) організовано розкопки чотирьох курганів некрополя Скоробір (в уроч. Осняги, Марченки та Саранчівка) (Шрамко, Задніков 2024; Окатенко 2024). Знахідки з досліджень надалі надійшли до фондів ІКЗ «Більськ».

Із поміж значної кількості знахідок (3487 од. збер.), представлених у фондах двох установ,

23. Зокрема, заповідник отримав сейфи для зберігання архівної документації та артефактів, евакуаційні скрині, сучасні ящики для розміщення музейних предметів, обладнання для підтримування температурно-вологістого режиму у приміщенні наукових фондів, оцифрування предметів, реставраційних робіт та інше. Це все в підсумку дало змогу утримати в належних умовах колекції заповідника.

24. Центр діє за сприяння Німецько-Українського товариства економіки та науки та Міністерства закордонних справ, Міністерства культури та інформаційної політики Республіки Німеччина. Територіальним представником фундації є ГО «Центр допомоги мистецтву України — Київ» на чолі з волонтером Нікіфоровою Іриною Анатоліївною.

25. Метою проєкту є підготовка високоякісних 3D-моделей знахідок з колекцій заповідника.

Рис. 11. Виявлення та консервація артефактів, уроч. Скоробір: 1 — закріплення предметів з металу та органіки, курган 1/2017; 2 — скупчення ліпленого посуду, курган 1/2021; 3, 4 — деталі кінської вуздечки та їх закріплення, курган 2/2023 (за Шрамко, Заднiков 2018; Шрамко 2023; 2024)

Fig. 11. Identification and conservation of artifacts, Skorobir tract: 1 — fastening of metal and organic objects, barrow 1/2017; 2 — accumulation of molded pottery, barrow 1/2021; 3, 4 — details of a horse bridle and their fastening, barrow 2/2023 (after Shramko, Zadnikov 2018; Shramko 2023; 2024)

більш вразливими є металеві предмети (залізо, бронза). Внаслідок порушення цілісності поховальної камери ці артефакти легко руйнуються, піддаються корозії та потребують вживання консерваційних заходів ще в ході археологічних розкопок (рис. 11). При дослідженні могили особливу увагу археологи звертають на вироби з органіки (кіста, ріг, шкіра, деревина). Тому ще до 2022 р. заповідник опікувався проведенням своєчасної консервації знайдених предметів, створенням умов для їх зберігання.

Найбільш складна ситуація виникла в ході дослідження кургану 1/2017, в якому виявлено значну кількість артефактів з кістки, рогу, шкіри тощо (Шрамко, Заднiков 2018, с. 7—11). Майже всі предмети з органічних матеріалів та металу вдалось вчасно закріпити на місці (рис. 11: 1), згодом вилучити з поховання в задовільному стані [26], а надалі передати для опрацювання реставраторам. У подальшому, апробована нами у 2017 р. методика закріплення вразливих предметів стала постійною практикою при дослідженні давніх поховань (рис. 11: 3, 4).

Вироби з глини в похованнях зазвичай залишаються неушкодженими, але зустрічаються й такі, що були роздавлені обвалом ґрунту, або розбиті грабіжниками та вилучені у вигляді розвалів (рис. 11: 3). В ІКЗ «Більськ» керамічні вироби на високому професійному рівні відновлює А. І. Штанько (рис. 12: 5—7). Останніми роки ним було відреставровано 44 глиняних посудин.

Предмети з інших матеріалів (20 залізних, 79 бронзових, 11 артефактів із золота та срібла, 2 шкіряних предмети), знайдені в різних могильниках городища та відновлені іншими майстрами. Наприклад, золоті пластини від гориту (рис. 12: 4) відреставровано С. В. Омельником. Над відновленням рідкісних артефактів з бронзи, заліза та органіки під його керівництвом також працювали й інші фахівці Харківської філії Національного науково-дослідного реставраційного центру Украї-

26. Рідкісні артефакти на місці розкопок оглянув директор Харківської філії ННДРЦ України С. В. Омельник, який надав корисні методичні рекомендації щодо їх закріплення.

Рис. 12. Приклади відреставрованих предметів з некрополів Більського городища: 1 — чорнолискований черпак; 2 — срібний ритон; 3 — біметалеве дзеркало; 4 — золота пластина; 5 — античний глек; 6 — глиняний ліплений горщик; 7 — глиняна ліплена миска (1—3 — фонди МА ХНУ; 4—7 — фонди ІКЗ «Більськ»; 1 — реставрація та фото С. А. Заднікова; 2—4 — реставрація С. В. Омельника, фото І. Б. Шрамко та А. Ю. Утевського; 5—7 — реставрація А. І. Штанька (за Окатенко 2024; Шрамко 2024))

Fig. 12. Examples of restored objects from the necropolises of the Bilsk hillfort: 1 — black-polished scoop; 2 — silver rhyton; 3 — bimetallic mirror; 4 — gold plate; 5 — Greek jug; 6 — clay molded pot; 7 — clay molded bowl (1—3 — funds of the Museum of Archaeology of the V. N. Karazin Kharkiv National University; 4—7 — funds of the Historical and Cultural Reserve «Bilsk» (1 — restoration and photo by S. A. Zadnikov; 2—4 — restoration by S. V. Omelnyk, photo by I. B. Shramko and A. Yu. Utevsky; 5—7 — restoration by A. I. Shtanko (after Okatenko 2024; Shramko 2024))

ни. Роботі С. В. Омельника належать і відреставровані рідкісні артефакти (рис. 12: 2, 3) з фондів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Деякі керамічні форми (рис. 12: 1) з колекції відновлені науковим співробітником музейного комплексу Каразінського університету С. А. Задніковим.

Рис. 13. Приклади створення 3D-реконструкцій та оцифрування колекцій: 1 — 3D-модель реконструйовного жіночого головного убору з поховання VI ст. до н. е.; 2—5 — оцифрування та цифрові копії артефактів. 1—5 — з фондів МА ХНУ; 1, 6 — з фондів ІКЗ «Більськ». 1—5 — автор В. С. Шрамко; 6 — автор О. М. Шапорда (1 — за Shramko 2024)

Fig. 13. Examples of creating 3D-reconstructions and digitizing collections: 1 — 3D-model of a reconstructed female headdress from a burial of the 6th century BC; 2—5 — digitization and digital copies of artifacts. 1, 2—5 — from the funds of the Museum of Archaeology of the V. N. Karazin Kharkiv National University; 1, 6 — from the funds of the Historical and Cultural Reserve «Bilsk». 1—5 — author V. S. Shramko; 6 — author O. M. Shaporda (1 — after Shramko 2024)

Рис. 14. Презентація знахідок за результатами досліджень курганних некрополів Більського городища: 1 — предмети з розкопок кургану 1/2016, Скоробір. Харків, 2016; 2 — предмети з розкопок кургану 1/2017, Скоробір. Харків, 2017; 3 — предмети з розкопок курганів 1/2023 та 2/2023. Скоробір; 4 — предмети з розкопок курганів 1/2023, Саранчівка та 1 3/2023, Марченки, Полтава, 2024

Fig. 14. Presentation of finds from the results of research of the mound necropolises of the Bilsk hillfort 1 — items from the excavation of the barrow 1/2016, Skorobir. Kharkiv, 2016; 2 — items from the excavation of the barrow 1/2017, Skorobir. Kharkiv, 2017; 3 — items from the excavation of the barrow 1/2023 and 2/2023. Skorobir; 4 — items from the excavation of the barrow 1/2023, Saranchivka and 1 3/2023, Marchenky, Poltava 2024

Для отримання повнішої інформації про артефакти з курганних колекцій, 230 предметів (із золота та срібла — 44 одиниці, заліза — 11, бронзи — 108, кераміки — 67) було вивчено за допомогою методів природничих наук в різних лабораторіях Харкова, Києва та Сум.

Відповідно до сучасних воєнних викликів, співробітники Музею археології Каразінського університету та Історико-культурного заповідника «Більськ» працюють над оцифруванням колекцій, створенням 3D-моделей та реконструкцій (рис. 13), більшість з яких пов'язана саме з матеріалами розкопок курганних могильників. Музей археології Каразінського університету оцифрування рідкісних артефактів зміг розпочати вже наприкінці 2022 р., коли надійшла допомога від швейцарських колег [27]. Протягом наступних років, додаткове обладнання для сканування було отримано також від Смітсонівського інституту [28].

Так, за результатами аналізу та вивчення предметів із непограбованого жіночого поховання другої чверті VI ст. до н. е., була запропонована наукова реконструкція головного убору (рис. 13: 1). Дослідникам також вдалося підготувати цифрові копії деяких з найбільш рідкісних артефактів (рис. 13: 2—6).

Окремим напрямком роботи співробітників двох установ в умовах війни є опрацювання та всебічне вивчення колекцій, публікація та представлення широкому загалу матеріалів новітніх розкопок. Музейники університету та співробітники заповідника продовжують традицію презентацій найкращих знахідок польового сезону на виставках. У виставковій залі Музею археології Каразінського університету найбільш цікаві артефакти з розкопок курганів було представлено на 9 виставках (рис. 14: 1, 2). За цей час співробітниками ІКЗ «Більськ» було підготовлено 10 різних виставок в Котельві, Охтирці та Полтаві. Останню з них «Рятувати та досліджувати: Більський археологічних комплекс, сезони 2022—2024 рр.» було відкрито в Полтаві. Матеріали виставки сповна висвітлили результати польових до-

27. Institut du monde antique et byzantin, University of Fribourg (Mrs Karin Schlapbach); Swiss Archaeology Association (Mr Lionel Pernet, president and Mrs Ellen Thierman, general secretary).

28. В межах програми Smithsonian Cultural Rescue Initiative, за сприяння Kosciuszko Foundation.

сліджень у різних частинах величезного Більського археологічного комплексу, здійснених в умовах війни. З-поміж іншого було репрезентовано знахідки з розкопок курганів на більських некрополях (рис. 14: 3, 4).

Сучасний стан збереження колекцій надає можливість проводити їх всебічне вивчення, завдяки цьому значна кількість артефактів введена до наукового обігу. Колекції із фондів Музею археології представлені в двох узагальнюючих статтях автора розкопок (Шрамко 1994a; 1994b), але окремі знахідки було опубліковано нещодавно (Shramko, Tarasenko 2022). Колекції з фондів ІКЗ «Більськ» також значною мірою проаналізовані в наукових виданнях. Зокрема, у статтях дослідників, які працюють на пам'ятці (Кулатова, Супруненко 2010; Шрамко, Задніков 2014; Махортых, Джонсон, Тэйлор 2016; Шрамко 2017; Shramko, Zadnikov 2017; Котенко, Гречко, 2019). Відзначимо, що матеріали з кількох археологічних комплексів висвітлені в науковій літературі вже під час війни (Шрамко 2023; 2024; Shramko 2024; Окатенко 2024; Grechko 2024 та ін.).

Загалом курганні колекції обох установ є доволі репрезентативними, значну кількість артефактів можна віднести до рідкісних, а окремі навіть до унікальних, вперше виявлених на території України. Це лише підкреслює неперечність та значну наукову інформативність матеріалів цієї археологічної пам'ятки. Колекції з розкопок більських некрополів, що зберігаються в фондах Харкова та Котельви, демонструють сталість поховального обряду, широкі міжкультурні контакти та зв'язки місцевого населення за скіфських часів. Виявлені артефакти також підтверджують думку науковців про його складний соціальний та етнічний склад в різні періоди формування та розвитку великого археологічного комплексу, центром якого було Більське городище — найбільше укріплене поселення доби раннього заліза в Східній Європі.

Висновки. Отже, більша частина предметів з розкопок курганних могильників Більського городища зберігається в музейних фондах Харкова та Котельви. Для кожної з установ простежено періоди, коли їх зібрання поповнювались найбільш інтенсивно. Для Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна таким був період з 1965 по 1981 рр., в часи дослідження некрополів Скоробір та Перещепине. Фонди ІКЗ «Більськ» починають формуватися у 2005 р., коли було створено заповідник, але лише у 2014 р. колекції було перевезено до Котельви. З 2012 р. всі роботи на некрополях Більського городища координує ІКЗ «Більськ», могильники досліджують кілька експедицій (Харків, Київ), створюється власна експедиція ІКЗ «Більськ», ведуться спільні дослідження, завдяки чому останнім часом його колекції збільшились майже в чотири рази. В музейних зібраннях Харкова та Котельви, зберігаються колекції з розкопок 81 кургану — більшості з досліджених на некрополях городища.

Моніторинг колекцій дозволив розподілити музейні предмети за категоріями та матеріалом, виділити групи найбільш масових та найбільш рідкісних артефактів обох музейних зібрань, що має сприяти можливості прогнозувати розширення фондів. Значна кількість виробів з металів в колекціях вказує на пріоритетність підготовки реставраторів за цим напрямком та забезпечення відповідних умов зберігання.

В обох установах облаштовані сучасні фондосховища, створені умови для камеральної обробки матеріалів, роботи реставраторів, проведення наукових досліджень, що дозволило піднести зберігання та наукову обробку колекцій на новий рівень.

З початком повномасштабної війни співробітниками установ була налагоджена робота з фондами, евакуйована найбільш цінна та вразлива частина колекцій, постійно ведеться контроль за станом збереження артефактів, підтримується зв'язок з реставраторами, налагоджена робота по оцифруванню колекцій. Для презентації наукових досягнень організуються виставки, більшість матеріалів розкопок введено до наукового обігу.

Сформовані колекції репрезентативні та навіть унікальні, значущі для подальших наукових розробок проблем скіфської археології, та достатні для створення в Більську сучасної музейної експозиції, що може стати однією з найкращих в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

Асташова, Н. И., Белоцерковская, И. В., Гущина, И. И., Каверзнева, Е. Д., Мошинский, А. П. 1988. Каталог коллекций В. А. Городцова. В: Студзицкая, С. В. (ред.). *Наследие В. А. Городцова и проблемы современной археологии*. Труды ГИМ, 68. Москва, с. 33-62.

Гаврилюк, Н. О. 2021. Початок вивчення палеоекономіки в українській археології (до 100-річчя від дня народження Б. А. Шрамка). *Археологія*, 1, с. 118-126.

Гречко, Д. С., Крютченко, О. О., Ржевуська, С. С. 2018. Археологічні дослідження Більського археологічного комплексу в 2017 році. *Археологічні дослідження Більського городища — 2017*, с. 59-63.

Гречко, Д. С., Демчук, Ж, Крютченко, О. О., Ржевуська, С. С. 2019. Дослідження поселення та грунтового могильника в ур. Барвінкова Гора у 2018 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2018*, с. 27-34.

Гречко, Д. С., Крютченко, О. О., Ржевуська, С. С., Демчук, Ж., Каряка, О. В. 2019. Дослідження некрополю «Б» Більського городища у 2018 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2018*, с. 5-18.

Гречко, Д. С., Крютченко, О. О., Ржевуська, С. С., Фрунт, О. С., Пукліч, О. С. 2021. Дослідження курганів Більського археологічного комплексу в 2020 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2020*, с. 16-29.

Котенко, В., Гречко, Д. 2019. Керамический импорт Херсонеса Таврического в восточно-европейской лесостепи. *Revista Arheologică*, XV, 2, с. 53-67.

Кулатова, І. М., Супруненко, О. Б. 2002. Ранньоскіфський курган поряд з Більським городищем. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*, X, с. 155-173.

Кулатова, І. М., Супруненко, О. Б. 2010. *Кургани скіфського часу Західної округи Більського городища*. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК.

Махортых, С. В. 2013. Погребальные сооружения и обряд курганных некрополей Бельского городища. *Stratum plus*, 3, с. 223-256.

Махортых, С. В. Джонсон, Дж., Тэйлор, Т. 2016. Исследование курганов скифского времени в окрестностях Бельского городища в 2015 г. *Археологічні дослідження Більського городища — 2015*, с. 5-27.

Могилов, О. Д., Скорий, С.А., Панченко, К. І. 2016. Розкопки на Більському городищі в 2015 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2015*, с. 53-88.

Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1995. Спільні дослідження археологів України та Німеччини у Більську. *Полтавський археологічний збірник*, 3, с. 5056.

Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1997. Совместные археологические исследования в Бельске. *Археологічні дослідження в Україні 1993 року*, с. 93.

Мурзін, В. Ю., Ролле, Р., Скорий, С. А. 1995. Дослідження Перещепинського курганного могильника. *Археологія*, 2, с. 63-72.

Окатенко, В. М. 2024. Дослідження поховальних пам'яток поблизу Більського городища у 2023 році. *Археологічні дослідження Більського городища — 2023*. Харків, Котельва: ІКЗ «Більськ»; ХНУ імені В. Н. Каразіна; Майдан, с. 20—65.

Окатенко, В. М., Скорий, С. А., Зимовець, Р. В. 2021. Дослідження поховальних пам'яток некрополю Скоробір (ур. Марченки) у 2020 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2020*, с. 30—54.

Посохов, С. І. Слово про Вчителя. В: Корост, І. І. (ред.). *Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка. Збірник наукових праць, присвячений 95-річчу від дня народження вченого*. Котельва, Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ»; Майдан, с. 11-13.

Скорый, С. А., Окатенко, В. Н., Зимовец, Р. В. 2020. Исследование погребальных памятников в окрестностях Бельского городища. *Археологічні дослідження Більського городища — 2019*, с. 14-48.

Скорый, С. А., Зимовец, Р. В. Окатенко, В. Н. 2020. Акинак с бутеролью из кургана близ Бельского городища. *Феномен Більського городища — 2020*, с. 111-119.

Супруненко, О. Б. 1996. Розкопки Більського курганного некрополю «Б». В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава: Археологія, с. 88-120.

Супруненко, О. Б. 2006. Поховання Більського курганного некрополю «Б» (за розкопками 1995 р). *Археологічний літопис лівобережної України*, 2, с. 114-122.

Фирсов, К. Б. 1996. Материалы Бельского городища и его округи в собрании и экспозициях Государственного Исторического музея. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Більське городище в контексте вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава: Археологія, с. 55-59.

Філоненко, Л. К. 2012. Наукові фонди Історико-культурного заповідника «Більськ». В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку*. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, с. 94-96.

Шапорда, О. М. 2016. Наукові фонди Історико-культурного заповідника «Більськ»: надходження 2013—2016 рр. *Феномен Більського городища — 2016*, с. 268-271.

Шрамко, Б. А. 1965. *Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1964 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1964/32.

Шрамко, Б. А. 1980. *Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета в 1979 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1979/107.

Шрамко, Б. А. 1994a. Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор. *Древности 1994*, с. 102-126.

Шрамко, Б. А. 1994b. Розкопки курганів VII—IV ст. до н. е. поблизу Більська. *Археологія*, 4, с. 117-133.

Шрамко, Б. А. 2016. *Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка. Збірник наукових праць, присвячений 95-річчу від дня народження вченого*. Котельва, Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ»; Майдан.

Шрамко, Б. А. Щегленко, А. В. 1981. *Отчет об охранных раскопках в окрестностях с. Бельск Полтавской обл. в 1980 г.* Фонд паперових документів та фотоматеріалів ХНУ імені В. Н. Каразіна, ф. 1, о. 1, спр. 51—51а.

Шрамко, И. Б. 2016. Колчанный набор из погребения конца VI в. до н. э. могильника Скоробор. *Археологія і давня історія України,* 2 (19), с. 270-279.

Шрамко, И. Б. 2017. Новый погребальный комплекс раннескифского времени в могильнике Скоробор. *Археологія і давня історія України,* 2 (23), с. 368-380.

Шрамко, І. Б. 2022. Музей археології Каразінського університету в умовах війни: виклики та відповіді. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*, серія «історія», 62, с. 232-247.

Шрамко, І. Б. 2023. Курган 1/2021 некрополю Скоробір в окрузі Більського городища. *Археологія і давня історія України*, 2 (47), с. 174-189.

Шрамко, І. Б. 2024. Дослідження курганів у південній частині некрополя Скоробір. *Археологія і давня історія України*, 2 (51), с. 222-245.

Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2014. Дослідження Більського городища у 2013 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2013*, с. 5-61.

Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2015. Результати археологічних досліджень кургану скіфського часу в урочищі Марченки. *Археологічні дослідження Більського городища — 2014*, с. 56-67.

Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2018. Дослідження курганів на некрополі Скоробор у 2017 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2017*, с. 6-22.

Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2019. Дослідження В. П. Андрієнка на Більському городища. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я — 2019*: До 80-річчя В. П. Андрієнка, с. 16-31.

Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2020. Дослідження некрополю Скоробір у 2019 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2019*, с. 5-13.

Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2021. Нові дослідження курганного могильника Скоробір (ур. 6-те поле). *Археологічні дослідження Більського городища — 2020*, с. 7-15.

Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2023. Археологічні дослідження курганного могильника Скоробір.

Археологічні дослідження Більського городища — 2021—2022, с. 12-20.

Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2024. Дослідження курганів некрополя Скоробір у 2023 році. *Археологічні дослідження Більського городища — 2023*, с. 6-19.

Щегленко, А. В. 1981. Раскопки курганов в Полтавской области. *Археологические открытия 1980 г.*, с. 325.

Grechko D. S. 2024. On the Eve of the «Scythian Invasion» to Central Europe: a New Warrior Grave in Bilsk. *Археологія*, 2, p. 50-72.

Shramko, I., Zadnikov, S. 2017. Rich grave of early Scythian period at Bilsk necropolis Skorobor. *Ukrainian archaeology 2016*, p. 47-53.

Shramko, I. 2023. Das Museum der Nationalen Wassyl-Karasin-Universität Charkiw in den ersten Monaten der russischen Invasion in die Ukraine. *Das Altertum*, 68, S. 43-56.

Shramko, I. 2024. Jewelry, Accessories, and Decorative Elements of Women's Funeral Costume of the First Half of the 6th Century BCE in the Territory of Forest-Steppe Scythia. *Arts*, 13, no. 1: 35, p. 1-27.

Shramko, I., Zadnikov, S. 2021. The Bilsk fortified settlement and the Hallstatt world. *Silesian Archaeological Reports*, 63, p. 123-148.

Shramko, I., Tarasenko, M. 2022. Egyptian imports of 6th century BC in the materials of Forest-Steppe Scythia. *Shodoznavstvo*, 89, p. 139-180.

Shramko, I., Zadnikov, S. 2023. Message from Ukrainian Kharkiv: a small museum in a big war (In Japanese). *Kokogaku Kenkyu (Quarterly of Archaeological Studies)*, 70, 3 (279): December, p. 2-6.

REFERENCES

Astashova, N. I., Belocerkovskaya, I. V., Gushina, I. I., Kaverzneva, E. D., Moshinskij, A. P. 1988. Katalog kollekcij V. A. Gorodcova. In: Studzickaya, S. V. (ed.). *Nasledie V. A. Gorodcova i problemy sovremennoj arheologii.* Trudy GIM, 68. Moscow, s. 33-62.

Gavryliuk, N. O. 2021. Pochatok vyvchennia paleoekonomiky v ukrainskii arkheolohii (do 100-richchia vid dnia narodzhennia B. A. Shramka). *Arkheolohiia*, 1, s. 118-126.

Grechko, D. S., Kriutchenko, O. O., Rzhevuska, S. S. 2018. Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho arkheolohichnoho kompleksu v 2017 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2017*, s. 59-63.

Grechko, D. S., Demchuk, Zh., Kriutchenko, O. O., Rzhevuska, S. S. 2019. Doslidzhennia poselennia ta hruntovoho mohylnyka v ur. Barvinkova Hora u 2018 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2018*, s. 27-34.

Grechko, D. S., Kriutchenko, O. O., Rzhevuska, S. S., Demchuk, Zh., Kariaka, O. V. 2019. Doslidzhennia nekropoliu «B» Bilskoho horodyshcha u 2018 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2018*, s. 5-18.

Grechko, D. S., Kriutchenko, O. O., Rzhevuska, S. S., Frunt, O. S., Puklich, O. S. 2021. Doslidzhennia kurhaniv Bilskoho arkheolohichnoho kompleksu v 2020 r. In*Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2020*, s. 16-29.

Kotenko, V., Grechko, D. 2019. Keramicheskij import Hersonesa Tavricheskogo v vostochno-evropejskoj lesostepi. *Revista Arheologică*, XV, 2, s. 53-67.

Kulatova, I. M., Suprunenko, O. B. 2002. Rannoskifskyi kurhan poriad z Bilskym horodyshchem. *Starozhytnosti stepovoho Prychornomoria i Krymu*, X, s. 155-173.

Kulatova, I. M., Suprunenko, O. B. 2010. *Kurhany skifskoho chasu Zakhidnoi okruhy Bilskoho horodyshcha*. Kyiv: Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK.

Makhortykh, S. V. 2013. Pogrebalnye sooruzheniya i obryad kurgannyh nekropolej Belskogo gorodisha. *Stratum plus*, 3, s. 223-256.

Makhortykh,, S. V. Dzhonson, Dzh., Tejlor, T. 2016. Issledovanie kurganov skifskogo vremeni v okrestnostyah Belskogo gorodisha v 2015 g. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2018*, s. 5-27.

Mohylov, O. D., Skoryi, S.A., Panchenko, K. I. 2016. Rozkopky na Bilskomu horodyshchi v 2015 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2015*, s. 53-88.

Murzyn, V. Yu., Rolle, R. 1995. Spilni doslidzhennia arkheolohiv Ukrainy ta Nimechchyny u Bilsku. *Poltavskyi arkheolohichnyi zbirnyk*, 3, p. 50-56.

Murzyn, V. Yu., Rolle, R. 1997. Sovmestnye arheologicheskie issledovaniya v Belske. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1993 roku*, p. 93.

Murzin, V. Yu., Rolle, R., Skoryi, S. A. 1995. Doslidzhennia Pereshchepynskoho kurhannoho mohylnyka. *Arkheolohiia*, 2, s. 63-72.

Okatenko, V. M. 2024. Doslidzhennia pokhovalnykh pamiatok poblyzu Bilskoho horodyshcha u 2023 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2023*, s. 20-65.

Okatenko, V. M., Skoryi, S. A., Zymovets, R. V. 2021. Doslidzhennia pokhovalnykh pamiatok nekropoliu Skorobir (ur. Marchenky) u 2020 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2020*, s. 30-54.

Posokhov, S. I. Slovo pro Vchytelia. In: Korost, I. I. (ed.). *Bilske horodyshche v naukovykh pratsiakh B. A. Shramka. Zbirnyk naukovykh prats, prysviachenyi 95-richchu vid dnia narodzhennia vchenoho*. Kotelva, Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina; IKZ «Bilsk»; Maidan, s. 11-13.

Skoryi, S. A., Okatenko, V. N., Zymovets, R. V. 2020. Issledovanie pogrebalnyh pamyatnikov v okrestnostyah Belskogo gorodisha. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2019*, s. 14-48.

Skoryi, S. A., Zymovets, R. V. Okatenko, V. N. 2020. Akinak s buterolyu iz kurgana bliz Belskogo gorodisha. *Fenomen Bilskoho horodyshcha — 2020*, s. 111-119.

Suprunenko, O. B. 1996. Rozkopky Bilskoho kurhannoho nekropoliu «B». In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Bilske horodyshche v konteksti vyvchennia pamiatok rannoho zaliznoho viku Yevropy*. Poltava: Arkheolohiia, s. 88-120.

Suprunenko, O. B. 2006. Pokhovannia Bilskoho kurhannoho nekropoliu «B» (za rozkopkamy 1995 r). *Arkheolohichnyi litopys livoberezhnoi Ukrainy*, 2, s. 114-122.

Firsov, K. B. 1996. Materialy Belskogo gorodisha i ego okrugi v sobranii i ekspoziciyah Gosudarstvennogo Istoricheskogo muzeya. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Bilske horodyshche v konteksti vyvchennia pamiatok rannoho zaliznoho viku Yevropy*. Poltava: Arkheolohiia, s. 55-59.

Filonenko, L. K. 2012. Naukovi fondy Istoryko-kulturnoho zapovidnyka «Bilsk». In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Fenomen Bilskoho horodyshcha: zberezhennia, doslidzhennia ta popuiaryzatsiia naibilshoi v Yevropi pamiatky doby rannoho zaliznoho viku*. Kyiv: Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK, s. 94-96.

Shaporda, O. M. 2016. Naukovi fondy Istoryko-kulturnoho zapovidnyka «Bilsk»: nadkhodzhennia 2013—2016 rr. *Fenomen Bilskoho horodyshcha — 2016*, s. 268-271.

Shramko, B. A. 1965. *Otchet o rabote Skifo-slavyanskoj ekspedicii HGU v 1964 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1964/32.

Shramko, B. A. 1980. *Otchet o rabote Skifo-slavyanskoj arheologicheskoj ekspedicii Harkovskogo gos. universiteta v 1979 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1979/107.

Shramko, B. A. 1994a. Novyye raskopki kurganov v mogilnike Skorobor. *Drevnosti 1994*, 1, s. 102-126.

Shramko, B. A. 1994b. Rozkopky kurhaniv VII—IV st. do n. e. poblyzu Bilska. *Arkheolohiia*, 4, s. 117-133.

Shramko, B. A. 2016. *Bilske horodyshche v naukovykh pratsiakh B. A. Shramka. Zbirnyk naukovykh prats, prysviachenyi 95-richchu vid dnia narodzhennia vchenoho*. Kotelva, Kharkiv: KhNU imeni V.N.Karazina; IKZ «Bilsk»; Maidan.

Shramko, B. A. Sheglenko, A. V. 1981. *Otchet ob ohrannyh raskopkah v okrestnostyah s. Belsk Poltavskoj obl. v 1980 g.* Fund of paper documents, photographic materials and digital data of the Museum of Archaeology of V. N. Karazin Kharkiv National University, f. 1, inv. 1, case 51—51a.

Shramko, I. B. 2016. Kolchannyiy nabor iz pogrebeniya kontsa VI v. do n. e. mogilnika Skorobor. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (19), s. 270-279.

Shramko, I. B. 2017. Novyiy pogrebalnyiy kompleks ranneskifskogo vremeni v mogilnike Skorobor. *Arkheolohiia i davniaia istoriia Ukrainy*, 2 (23), s. 368-380.

Shramko, I. B. 2022. Muzei arkheolohii Karazinskoho universytetu v umovakh viiny: vyklyky ta vidpovidi. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina*, series «istoriia», 62, s. 232-247.

Shramko, I. B. 2023. Kurhan 1/2021 nekropoliu Skorobir v okruzi Bilskoho horodyshcha. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (47), s. 174-189.

Shramko, I. B. 2024. Doslidzhennia kurhaniv u pivdennii chastyni nekropolia Skorobir. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (51), s. 222-245.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2014. Doslidzhennia Bilskoho horodyshcha u 2013 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2013*, s. 5-61.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2015. Rezultaty arkheolohichnykh doslidzhen kurhanu skifskoho chasu v urochyshchi Marchenky. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2014*, s. 56-67.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2018. Doslidzhennia kurhaniv na nekropoli Skorobor u 2017 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2017*, s. 6-22.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2019. Doslidzhennia V. P. Andriienka na Bilskomu horodyshcha. *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprovia — 2019*: Do 80-richchia V. P. Andriienka, s. 16-31.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2020. Doslidzhennia nekropoliu Skorobir u 2019 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2019*, s. 5-13.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2021 Novi doslidzhennia kurhannoho mohylnyka Skorobir (ur. 6-te pole). *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2020*, s. 7-15.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2023. Arkheolohichni doslidzhennia kurhannoho mohylnyka Skorobir. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2021—2022*, s. 12-20.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2024. Doslidzhennia kurhaniv nekropolia Skorobir u 2023 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2023*, s. 6-19.

Sheglenko, A. V. 1981. Raskopki kurganov v Poltavskoj oblasti. *Arheologicheskie otkrytiya 1980 g*., s. 325.

Grechko D. S. 2024. On the Eve of the «Scythian Invasion» to Central Europe: a New Warrior Grave in Bilsk. *Arkheolohiia*, 2, p. 50-72.

Shramko, I., Zadnikov, S. 2017. Rich grave of early Scythian period at Bilsk necropolis Skorobor. *Ukrainian archaeology 2016*, p. 47-53.

Shramko, I. 2023. Das Museum der Nationalen Wassyl-Karasin-Universität Charkiw in den ersten Monaten der russischen Invasion in die Ukraine. *Das Altertum*, 68, S. 43-56.

Shramko, I. 2024. Jewelry, Accessories, and Decorative Elements of Women's Funeral Costume of the First Half of the 6th Century BCE in the Territory of Forest-Steppe Scythia. *Arts*, 13, no. 1: 35, p. 1-27.

Shramko, I., Zadnikov, S. 2021. The Bilsk fortified settlement and the Hallstatt world. *Silesian Archaeological Reports*, 63, p. 123-148.

Shramko, I., Tarasenko, M. 2022. Egyptian imports of 6th century BC in the materials of Forest-Steppe Scythia. *Shodoznavstvo*, 89, p. 139-180.

Shramko, I., Zadnikov, S. 2023. Message from Ukrainian Kharkiv: a small museum in a big war (In Japanese). *Kokogaku Kenkyu (Quarterly of Archaeological Studies)*, 70, 3 (279): December, p. 2-6.

I. Shramko, S. Zadnikov

ARCHAEOLOGICAL COLLECTIONS OF BARROW NECROPOLISES OF BILSK HILLFORT IN MUSEUM STORES OF KHARKIV AND KOTELVA

A peculiarity of the barrow necropolises of the Bilsk microregion is their connection with a huge settlement complex that developed over several centuries, from the last quarter — the late 8th to the late 4th century BC. Material from the excavations of the barrows not only supplements the information obtained during the study of various components of the Bilsk hillfort and sites in its vicinity. It also significantly expands our understanding of various aspects of the life of local population and becomes reliable source for the working out of chronology of the sites of Forest-Steppe Scythia.

Some artefacts discovered in the barrows of the Bilsk necropolises are unique and can be classified as the objects of national heritage. Most of the finds are kept in the museum stores of Kharkiv and Kotelva. The items, formed the core of collections, are linked with archaeological excavations of various expeditions, starting from the second half of the last century. Meanwhile, each of the institutions had the periods when their stores were replenished most intensively. The store of the Museum of Archaeology of Karazin University keeps material from excavations since 1965 till 1981 amounting to 1137 storage units. Collection of the Historical and Cultural Reserve «Bilsk» began to form after its foundation in 2005. Since 2014, the barrows have been explored by several expeditions which increased the number of artefacts in the reserves' collection almost fourfold compared to the previous period up to 2,346 storage units. Despite the significant difference in the number of finds kept in each of the institutions, the ratio of the main categories of objects is approximately the same. Both collections include different categories of objects such as dishes, weapons, and jewellery. The rarest group of objects is the mirrors, which indicates some common features of the Bilsk collections and the possibility of predicting their replenishment. A significant number of metal products (38.2 and 67.4 %) in both collections indicates the priority of training of the metal restorers in this area and ensuring of storage conditions. Our monitoring of collections of the two institutions demonstrated their representativeness and even uniqueness, their significance for further scientific development of the issues of Scythian archaeology. Since the beginning of the full-scale war in Ukraine, the employees of the two institutions established work with the storage, having evacuated the most valuable and vulnerable part of collections, constantly monitored the state of preservation of artefacts, and kept in touch with restorers. In war the collections of the Bilsk Reserve continue to be replenished.

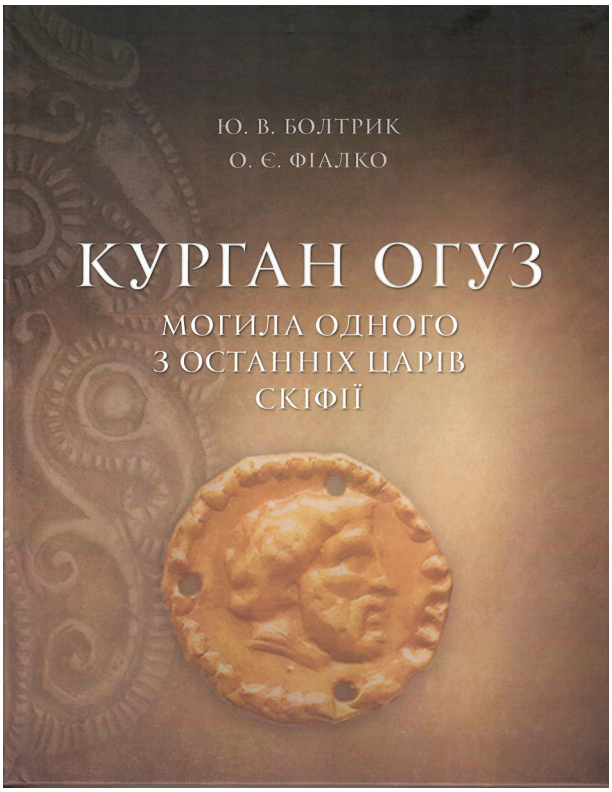
Keywords: Dnipro Forest-Steppe Left Bank, Bilsk, barrows, Karazin University, Historical and Cultural Reserve «Bilsk», museum collections, monitoring, cultural heritage of Ukraine.

Одержано 29.03.2025

ЗАДНІКОВ Станіслав, кандидат історичних наук, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, Україна.
Stanislav ZADNIKOV, PhD, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-0425-2312,
e-mail: szadnikov@karazin.ua.

ШРАМКО Ірина, кандидат історичних наук, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, Україна.
Iryna SHRAMKO, PhD, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-1009-9262,
e-mail: i.b.shramko@karazin.ua.

МОНОГРАФІЯ Ю. В. БОЛТРИКА, О. Є. ФІАЛКО «КУРГАН ОГУЗ. МОГИЛА ОДНОГО З ОСТАННІХ ЦАРІВ СКІФІЇ», Київ: ІА НАН України, 2024, 560 с.

Нещодавно побачила світ монографія, присвячена найбільшому з курганів степу Східної Європи — кургану Огуз. Дослідження усипальниці одного з останніх царів Скіфії розтяглися на дев'ять сезонів, які відбувалися з перервами з 1891 по 1981 рік. Цей велетень посідав центральну позицію у Дніпро-Молочанському степу біля селища Нижні Сірогози на Херсонщині.

Перший етап розкопок (дослідження Імператорської Археологічної комісії) пов'язаний з іменем М. Веселовського. Роботи під його керівництвом тривали упродовж чотирьох польових сезонів (1891—1894 рр.). За цей час були відкриті та досліджені яма, склеп у ній і частина дромоса Центрального поховання кургану. Курган був інтерпретований дослідником як могила скіфського царя. У 1902 р. на прохання Археологічної комісії, у зв'язку з численними пограбуваннями курганів та обвалом дромоса на Огузі, до Сірогоз приїхав В. Рот. За чотири місяці він обстежив центральну частину підземної споруди та зібрав пограбовані селянами речі з цього кургану.

Другий етап розкопок (дослідження Інституту археології Академії наук УРСР) розпочався лише через 70 років: у 1972 р. розкопки кургану відновив О. Лєсков. За польовий сезон було прокладено чотири траншеї. На цьому дослідження кургану знову перервалося на кілька років.

У 1979 р. розкопки продовжив Ю. Болтрик. Роботи на кургані тривали три польові сезони. Були остаточно досліджені насип кургану і всі підземні споруди — Центральна, Південна, Північна і Західна могили, окрема могила коней, поховальна доріжка та інші деталі споруди.

Довгоочікувана монографія кілька разів планувалась до друку, але обставини складались не на її користь. Автори наблизились до персоніфікації та визначення соціальної позиції головного небіжчика кургану Огуз, який завершив свій земний шлях десь в останній третині 4 ст. до н. е. Це стало можливим завдяки порівняльній характеристиці основних похованих в курганах царів фінальної фази історії Скіфії, а також з урахуванням надзвичайно великого обсягу цієї поховальної пам'ятки та ієрархічно важливого місця її в просторі степу. Дослідники встановили, що насип Огузу завершував з півдня ряд курганів, які доречно пов'язувати з верховними правителями кочової імперії; крім того, курган було зведено біля одного з найважливіших перехресть Лівобережного степу. Тут шлях із центру Скіфії розходився у двох напрямках: до Боспору Кіммерійського та Херсонесу Таврійського.

Монографія має традиційну для подібних видань структуру (вступ, п'ять розділів і висновки), її супроводжують майже дві сотні ілюстрацій в тексті та каталог знахідок (266 позицій). Книга якісно проілюстрована фото- й графічними матеріалами. Посилюють спостереження авторів дев'ять додатків, в яких фахівці розглядають антропологічні й палеозоологічні матеріали. Крім того, частину коштовних та важливих артефактів спеціалісти піддали окремому аналізу та тлумаченню.

Варто зазначити, що монографія Ю. Болтрика і О. Фіалко «Курган Огуз. Могила одного з останніх царів Скіфії», є помітним внеском до корпусу національно важливих археологічних пам'яток Північного Причорномор'я.